ఆంధ్రనామసంగ్రహము.

ఆంధ్రనామశేషము.

సాంబనిఘంటువు.

సటీకము.

శ్రీ ర స్తు.

ఆంధ్ర నిఘంటు త్రయము

సటీకము.

అకారాదిశబ్దానుక్రమణికా సహితము.

ఆంధ్రనామసంగ్రహము, ఆంధ్రనామ శేషము,

సాంబనిఘంటువు.

కావ్యవ్యాకరణ తీర్థులు,

పంచాగ్నుల - ఆదినారాయణశాస్త్రిగారిచే

పరిష్కృతము.

మద్రాస్.

ఆనందముద్రణాలయమున ముద్రితము.

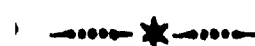
ఆర్. వేంకటేశ్వర్ అండ్ కో వారిచే

ప్రకటితము.

1924

Copy Right.]

ప్రస్తావన.

భాషావ్యుత్పత్తికి మిక్కిలి యావశ్యకములగు నిఘంటువులు తెనుఁగునకుఁ బెక్కులు గానంబడుచున్నవి. అందుఁ గొన్ని యకారాదిక్రమమునను దక్కినవి వర్గాదిరూపమునను విరచింపఁబడియున్నవి. మొదటివానియందుఁ దలఁచినశబ్దమును దోడనే చూచుకొనునట్టియానుకూల్యము చాలఁ గలదు. కాని రెండవవానియందు నొక్కొక్కవిషయముతోడ దానిని సంబంధించినవియెల్లను నొక్కటిగా వర్గరూపమునఁ గూర్పఁబడి యుండుటయేకాక ప్రతిశబ్దము నించుమించుగాఁ బర్యాయములతో నెల్లఁ గూడియుండుటయుఁ గలదు. కాన నిట్టివాని వలన భాషాపరిజ్ఞానము మిక్కిలి సులభముగాను బూర్ణముగాను మఱింతత్వరితముగాను సమకూఱుచున్నది. ఇంతియకాక యిట్టి నిఘంటువులెల్ల బహుతరముగాఁ బరిమితములును బద్యాత్మకంబులునై, ధారణకు మిక్కిలి యనుకూలంబులుగా నుండుటవలనఁ గంఠపాఠముగా వల్లింపఁబడునవె, యిట్లు వల్లించువారికిఁ గోరినపుడెల్లఁ బుస్తకసాహాయ్య మక్కఱలేక కొంగుముడివలె నుపయోగించుచుండును. ఇందుఁగల యాంధ్రనామసంగ్రహము, ఆంధ్రనామశేషము, సాంబనిఘంటువు ననెడి యీమూఁడునిఘంటువులు నిట్టివే. ఇదియ వీనిని సటీకముగా ముద్రించుటకు ముఖ్యమగు కారణము.

ఆంధ్రనామసంగ్రహము రచించినకవి పైడిపాటిలక్ష్మణ కవి. ఇతఁడు ఏకామ్రమంత్రి పుత్రుండు. కౌండిన్యగోత్రుఁడు. ఈగ్రంథమును గాళీవిశ్వనాథునికంకితముచేయుటం బట్టి శైవుఁడని తెలియుచున్నది. ఇతఁడేకాలమువాఁడో నూటిగాఁజెప్పుట కాధారములేదు. ఆంధ్రనామ శేషమును రచించిన అడిదము సూరనకవి ఇతనిని పేరుకొనియున్నాఁడు. అతఁడు క్రీ, శ.1750 సం-1780, లలో నుండినట్లు కవిచరిత్రలవలనఁ దెలియుటఁబట్టి లక్ష్మణకవి యంతకుఁ బూర్వమం దుండినవాఁడని యేర్పడుచున్నది. ఇది దేవవర్గు, మానవవర్గు, స్థావరవర్గు, తిర్యగ్వర్గు నానార్థవర్గు అని యైదుభాగములుగా విభక్తము. ఇందుఁ గొన్ని యప్రామాణికములగు 'శబ్దరూపము'లందందుఁ గలవు. ఇందు దేవవర్గున నింద్రపరమగు 'చట్టుపల్ దెగ గట్టఁ గొట్టెడు జెట్టి' యనుపద్యమునందు 'దుగబోట్లపిరుదయైదుకనుంగవలవేల్పు' అనుసమాసములో 'పిరుద' యనుశబ్ద మొకటి కనుపట్టుచున్నది ఇదిపిఱుఁదుశబ్దము సప్తమ్యేకవచన మైనచో నప్పుడు వ్యస్తపద మగును. కాఁబట్టి యీసమాసము నడుమ నుండఁదగదు. కావున నిది పిఱిఁది యని యుండవలయును. అయినను బెక్కుప్రతులందు 'పిరుద' యనియేరూపము గనఁబడుచున్నది. ఈ రూపమున కుపబలముగా నాంధ్రనామ శేషమున 'తొడరుం బశ్చాద్భాగము, వెడ యనఁగా వెనుకయనఁగఁ బిరుద యనం గన్"అనిదానిప్రతులు పెక్కింటఁ జూపట్టుచున్నది. నిఘంటుకారులు దొలుత దీని నెట్లు వ్రాసియుండిరో తెలియదు గాని యీరెండు నిఘంటువులయందును నించుమించుగా వాని ప్రతు లన్నింటను పిరుద యనియే రూపము కానంబడుటచే నట్టియుకారాంతశబ్దము వేఱొకటి కలదేమో యని సందియము

కలుగుచున్నది. కాని ప్రయోగములందదిచాల మృగ్యమగుట చే సమంజస మనుటకు సాహసము పుట్టకున్నది. కావున దానిని పిఱ్ఱిది యనియే దిద్దియున్నాఁడను. బూరుగుశబ్దము బూరగొట్టమునకును బూరుగుచెట్టునకును వేరుగాఁ జెప్పఁబడి యున్నది. కాని మొదటియర్థము 'బూరగ' యనుశబ్దమునకే, కాని 'బూరుగు'నకుఁ గానిపింపదు. తాళవృక్షవాచక మగు తాడు శబ్దమునకు రజ్జు వనియు నర్థాంతము చెప్పఁబడి యున్నది. త్రాడుశబ్దమునకే యీయర్థము చూపట్టుచున్నదే కాని 'తాడు' నకుఁగాదు. కైదువు, నెమిలి, జమిలి అనునీమూఁడుశబ్దములును వరుసగా కైదువ, నెమిలి, జమిలి యని ప్రతులయం దెల్లఁ గానిపించుచున్నవి.

ఆంధ్రనామశేషము.

దీనిని రచించినకవి అడిదము సూరనకవి; బాలభాస్కరుని పుత్రుఁడు. ఇతఁడు నియోగి; మఱి కవిజనరంజనము, కవిసంశయ విచ్ఛేదము, ఆంధ్రచంద్రాలోకము, రామలింగేశ్వర శతక మని నాలుగు గ్రంథములనుగూడ రచించెను. ఇతఁడు పదునెనిమిదవ శతాబ్దమునం దున్నట్లు చెప్పఁబడినది. ఈ ఆంధ్రనామశేషము చాల నిర్దుష్టముగా నున్నది. ఆంధ్రనామ సంగ్రహమున లేని శబ్దములను నిది తెలుపుచున్నది. ఇది వర్గులుగా విభక్తము కాలేదు.

సాంబనిఘంటువు.

ఇది కస్తూరిరంగకవిచే రచింపఁబడినది. ఇతఁడు వేంకటేశ్వరాంధ్రమును జూచియే దీనిని రచించెనని చెప్పవచ్చును.

ఆయా పదముల కా నిఘంటువునఁ గల పర్యాయముల వల్లె
దీనియందుఁ బెక్కుచోట్ల నుంచియుండుటఁ జూడవచ్చును.
వేయేల! దానినిగొనియే రంగకవి దీనిని రచింపఁ జాలినాఁ డనుట
సాహసము కాదు. అయిన నది దీనికంటెఁ గొంతవిపులము
గాను మఱింత ప్రౌఢము గాను మిగుల సలక్షణము గాను జూప
ట్టుచున్నది. ఇందుఁ బ్రయోగసిద్ధములుగాక వ్యవహారైకశర
ణంబులగు శబ్దంబులును, వ్యాకరణదుష్టంబులగు శబ్దరూపంబు
లును బెక్కులు గానంబడుచున్నవి. ముఖ్యములైనవాని నెత్తి
వ్రాసెద. నేఁడుశబ్దము అక్కినేడు మొదలగు తెనుఁగుదేశపుఁ
బురుషనామములందు రాజు అనునర్థము గలదై కానిపించు
చున్నది కాని ప్రయోగదృశ్యము కాదు. కార్బారి యని పెక్కు
ప్రతులందుఁ జూపట్టుటచేతను వ్యవహారమాత్రదృశ్యంబులగు
నిట్టిశబ్దంబు లిందనేక ముండుటచేతను దీనినట్లే యుంచినాఁ
డను. ఇటీవల ముద్రితములైన ప్రతులలో నిది నేర్పరి యని
దిద్దఁబడి యున్నది. కాని ఈదిద్దుపా టెంతవఱకు యుక్తమో
తెలియరాదు. అజ్జు శబ్దమునకుఁ బర్యాయముగా అఱుత
శబ్దము చెప్పఁబడియున్నది. ఈశబ్దమును 'అజ్జు' శబ్దమునకంటె
వేఱైనదానినిగా గ్రహించినట్లు తోఁచుచున్నది. పారితోషిక
వాచకమగు 'పసదము'నకు అన్నమనెడి యర్థము విచారణీయము.
జాగిలి యనుశబ్దము దండపర్యాయమగు విశేష్యముగా
నెచటను గానము. దీనికి మూలమగు వేంకటేశ్వరాంధ్రమునఁ
గల 'జాగిలుట' అనుక్రియనుండి జాగిలియను విశేష్యమును దీసి
నట్లున్నది, 'చాగిలు' అనుక్రియయే యిట్లు తప్పుగా గ్రహింపఁ
బడియుండు నని తోఁచెడిని. బట్టుది, మద్దత్తు, పర్వాలు ననెడి

యీమూఁడుశబ్దములు వ్యవహారమాత్రసిద్ధంబులుగాని ప్రయోగములందు మృగ్యములుగా నున్నవి. గానయమే మార్గ్వాచకమ్ము కాని గానము కాదు. వేంకటేశ్వరాంధ్రమునఁ గల వెక్కిరింతమెకము, గుర్గురించుమెకము, చప్పరించుమెకము, ప్రమానిపోటుపులుఁగు, అనువానిలో యుత్తరపదములను విడిచి యిందుఁ గ్రమముగా వెక్కిరింత, గుర్గురింత, చప్పరింత, ప్రమానిపోటుపు, అని క్రియలనుమాత్రము రంగకవి వ్రాసియున్నాఁడు. క్రియామాత్రములే యాయామృగాదినామము లెట్లు కాఁగలవు? ఇట్లానిఘంటువునుండి శబ్దములు పెక్కులు కొంతమార్పుతోనిం దుంపఁబడి తప్పులై కానిపించుచున్నవి.

ఆంధ్రనామసంగ్రహమునకును ఆంధ్రనామశేషమునకును మున్ను పండితులు వ్రాసియుండిన టీకలనే యయ్యెయెడల సవరించి కూర్చియున్నాఁడను. సాంబనిఘంటువున కిది వఱలో నేటీకయును లేమింజేసి నేను దానికిఁ గ్రొత్తగా నొకటి రచించినాఁడను. ఈనిఘంటులోని యౌగికపదంబులకుఁ జాలవఱకు నవయవార్థములును ప్రతిశబ్దమునకును బర్యాయముల సంఖ్యయు వ్రాయంబడి యున్నవి. గుణదోషగ్రహణనిపుణు లగుపండితశిఖామణు లిందుఁగల దోషములను దెలిపి దీనికి మఱింత వన్నె కలిగింతురు గాక యని నమ్ముచున్నాఁడను.

ఇట్లు,

తం. తేవప్పెరుమాళ్లయ్య

—:o:—

శ్రీ ర స్తు.

సటీకాంధ్రనామసంగ్రహము

దేవవర్గు.

అవతారిక.

పైఁడిపాటి లక్ష్మణకవిమంత్రి యాంధ్రనామ సంగ్రహమనెడి యీ నిఘంటువును రచియింపఁ బూని యిది నిర్విఘ్నముగా పరిసమాప్తినొందుటకొఱకు నాదియందు నిష్టదేవతా నమస్కార రూపమంగళము నాచరించువాఁడై యిట్లాచరించుట శిష్టాచారమని శిష్యజనులకుఁ దెలియుటకొఱకు నామంగళమును గ్రంథరూపముగా 'శ్రీపతివంద్య' యను తొలిపద్యమున నిబంధించుచున్నాఁడు. పిదప రెండు పద్యములందును తనయిష్టదైవమగు విశ్వనాథునికి స్తుతిపూర్వకముగా నీగ్రంథము నంకితము సేయుటయు, గ్రంథనామము స్వనామము మున్నగునవియుఁ దెలుపుచున్నాఁడు. మొదటి మూఁడు పద్యములు నేకాన్వయము గలవి యని యెఱుంగదగు.

క. శ్రీపతివంద్యు విశాలా
శ్రీపతిని భజించి యిష్టసిద్ధుల వరుసం
బ్రాపింపఁగ గణనాథుని
శ్రీపాదంబులకు నెఱఁగి చెందినవేడ్కన్. 1

నతభక్తలోకరక్షా
రతికిం జంచత్కృపాతరంగితమతికిన్
శతమఖముఖసురనుతిసం
గతికిన్ మహిమోన్నతికిని గాశీపతికిన్. 2

సీ. అంకితంబొనర్తుఁ దెనుఁగుపేళ్లరసి కూర్చి
గరిమతో నాంధ్రనామసంగ్రహ మనంగ
నమరుకృతిఁ బైఁడిపాటి యేకామ్రమంత్రి
సుతుఁడఁ గవిలక్ష్మణాఖ్యుఁడ సుజనహితుఁడ. 3

టీ. ఇష్టసిద్ధులన్-ఇష్ట=కోరఁబడిన, సిద్ధులన్=పనులు చక్కఁబడు టలను, వరుసన్ = క్రమముగా, ప్రాపింపఁగన్ = పొందుటకు, శ్రీపతి వంద్యున్-శ్రీ=సంపదధిష్ఠాన దేవత యగులక్ష్మీదేవికి, పతి = నాయకుఁడగు శ్రీమన్నారాయణునికి, వంద్యున్ = ఆరాధింపఁదగ్గవాఁడైన, విశాలాక్షీ పతిని=విశాలాక్షియనెడు పేరిటఁ బ్రసిద్ధినొందిన యుమయనుపార్వతీదేవికి పెని మిటియగు విశ్వేశ్వరుని, భజించి=సేవించి, గణనాథుని శ్రీపాదంబులకున్- గణ=ప్రమథాదిగణములకు, నాథుని = ప్రభువగు విఘ్నేశ్వరునియొక్క, శ్రీ పాదంబులకున్ = శుభకరము లగునడుగులకు, ఎఱఁగి = వందనముసేసి, చెందిన=పొందిన, వేడ్కన్ = ఆనందముతో, పైఁడిపాటియేకామ్రమంత్రి సుతుఁడనౌ = పైఁడిపాటి యనుగృహనామము గల యేకామ్రమంత్రికి పుత్త్రుఁడను, సుజనహితుఁడన్=సుజన = సత్పురుషులకు, హితుఁడన్ = యిష్టుఁడైనవాఁడును, కవిలక్ష్మణాఖ్యుఁడన్-కవిలక్ష్మణ = కవిలక్ష్మణుఁడనెడి ఆఖ్యుఁడన్ = నామముగలవాఁడు నగు నేను, తెనుఁగుపేళ్లు=ఆంధ్రభాషా శబ్దములను, అరసి=నిఖిలాంధ్రగ్రంథములయందు విమర్శించి, కూర్చి=ఆయా పర్యాయములతోఁజేర్చి, ఆంధ్రనామసంగ్రహము-ఆంధ్రనామ = తెనుఁగు మాటలయొక్క, సంగ్రహము = సంక్షేపించి చెప్పుట, అనంగన్ = అని వ్యవహరించుటచేత, గరిమతోన్ = గౌరవముతో, అమరు=తగయుండెడి, కృతిన్ = గ్రంథమును, నతభక్తలోక రక్షారతికిన్ - నత=నమస్కరించు

వాఁడును, భక్త=భక్తులును అగు, లోక=జనులయొక్క, రక్షా=కాపాడుట యందు, రతికిన్=ఆసక్తిగలవాఁడును, చంచత్కృపాతరంగితమతికిన్ - చంచత్ = కదలుచునుండెడు. కృపాతరంగిత = దయారసతరంగములతోఁ గూడిన, మతికిన్=మానసముగలవాఁడును,శతమఖముఖసురనుతిసంగతికిన్ - శతమఖముఖ = దేవేంద్రుఁడు మొదలైన, సుర = దేవతలయొక్క, నుతి = స్తోత్రములయొక్క, సంగతికిన్ = సందర్భము గలవాఁడును, మహిమోన్నతికిని = ప్రభావాధిక్యముగల వాఁడునైయున్నట్టి. కాశీపతికిన్-కాశీ= వారణాసీ పురికి, పతికిన్ = ప్రభువగు విశ్వేశ్వరునికి, అంకితము ఆవిశ్వేశ్వరునిపేరఁ గృతినిచ్చుటను, ఒనర్తున్ = చేయుదును.

అవతారిక. ఇపుడు గ్రంథకర్త తానుజేయంబూనిన గ్రంథమునందు సంకేతంబును దెలియఁ జేయుచున్నాఁడు.

తే. దేవ మానవ స్థావరతిర్యగాఖ్య
వర్గు లొనరింతు నానార్థవర్గుఁ గూడ
వర్గములు గాఁగఁ గూర్తు నాహ్వయములందు
నిడుదు వివరించునెడల సంస్కృతపదంబు. 4

టీ దేవమానవస్థావరతిర్యగాఖ్యవర్గులు=దేవవర్గు. మానవవర్గు, స్థావరవర్గు, తిర్యగ్వర్గు అను పేళ్లుగల నాలుగువర్గులను - నానార్థవర్గుగూడన్ = నానార్థవర్గువన్నుఐదవవర్గునైతము, ఒనరింతున్ = చేసెదను. అందును = ఆవర్గులయందును, ఆహ్వయములు = పేళ్లను, వర్గములుగాఁగఁ గూర్తున్ = ఒకటికి నొకటికి సంబంధము గల వానినిగాఁ జేర్తును, వివరించునెడలన్ = అర్థమునుదెలియఁబలుకునెడల, సంస్కృతపదంబున్ = సంస్కృతపదమును ఇడుదున్ = ఉంతును

అవతారిక. ఇపుడు గ్రంథకర్త కృతిపతియగు విశ్వేశ్వరుని సంబోధనచేసి యెచ్చరికను జెప్పుచున్నాఁడు.

క. శ్రీలలనాధిపవంద్య వి
శాలాక్షీప్రాణనాథ శతమఖముఖది

నతభక్తలోకరక్షా
రతికిం జంచత్కృపాతరంగితమతికిన్
శతమఖముఖసురనుతిసం
గతికిన్ మహిమోన్నతికిని శ్రీగౌరీపతికిన్. 2

అంకితముగ నే దెనుఁగుపేళ్లరసి కూర్చి
గరిమతో నాంధ్రనామసంగ్రహ మనంగ
నమరుకృతి పైడిపాటి యేకామ్రమంత్రి
సుతుఁడఁ గవిలక్ష్మణాఖ్యుఁడ సుజనహితుఁడ. 3

టీ. ఇష్టసిద్ధులన్-ఇష్ట=కోరఁబడిన, సిద్ధులన్=పనులు చక్కఁబడు
లను, వరుసన్ = క్రమముగా, ప్రాపింపఁగన్ = పొందుటకు, శ్రీపతి
వంద్యున్-శ్రీ=సంపదధిష్ఠాన దేవత యగులక్ష్మీదేవికి, పతి = నాయకుఁడగు
శ్రీమన్నారాయణునికి, వంద్యున్ = ఆరాధింపఁదగ్గవాఁడైన, విశాలాక్షీ
పతిని=విశాలాక్షియనెడు పేరటఁ బ్రసిద్ధిఁ బొందిన యుమయను పార్వతీదేవికి పెని
మిటియగు విశ్వేశ్వరుని, భజించి=సేవించి, గణనాథుని శ్రీపాదంబులకున్-
గణ=ప్రమథాదిగణములకు, నాథుని = ప్రభువగు విఘ్నేశ్వరునియొక్క, శ్రీ
పాదంబులకున్ = శుభకరము లగునడుగులకు, ఎఱఁగి = వందనముసేసి,
పొందిన=పొందిన, వేడ్కన్ = ఆనందముతో, పైఁడిపాటియేకామ్రమంత్రి
సుతుఁడను = పైఁడిపాటి యనుగృహనామము గల యేకామ్రమంత్రికి
పుత్త్రుఁడను, సుజనహితుఁడన్=సుజన = సత్పురుషులకు, హితుఁడన్ =
యిష్టుఁడైనవాఁడును, కవిలక్ష్మణాఖ్యుఁడన్-కవిలక్ష్మణ = కవిలక్ష్మణుఁడనెడి
ఆఖ్యుఁడన్ = నామముగలవాఁడు నగు నేను, తెనుఁగుపేళ్లు=ఆంధ్రభాషా
శబ్దములను, అరసి=నిఖిలాంధ్రగ్రంథములయందు విమర్శించి, కూర్చి=ఆయా
పర్యాయములతోఁ జేర్చి, ఆంధ్రనామసంగ్రహము-ఆంధ్రనామ = తెనుఁగు
మాటలయొక్క, సంగ్రహము = సంక్షేపించి చెప్పుట, అనఁగన్ = అని
వ్యవహరించుటచేత, గరిమతోన్ = గౌరవముతో, అమరు=తగియుండెడి,
కృతిన్ = గ్రంథమును, నతభక్తలోక రక్షారతికిన్ - నత=నమస్కరించు

వాఁడును, భక్త=భక్తులును అగు, లోక=జనులయొక్క, రక్షా=కాపాడుట యందు, రతికిన్=ఆసక్తిగలవాఁడును, చంచత్కృపాతరంగితమతికిన్ - చంచత్ = కదలుచునుండెడు, కృపాతరంగిత = దయారసతరంగములతోఁ గూడిన, మతికిన్=మానసంబుగలవాఁడును,శతమఖముఖసురనుతిసంగతికిన్ - శతమఖముఖ = దేవేంద్రుఁడు మొదలైన, సుర = దేవతలయొక్క, నుతి = స్తోత్రములయొక్క, సంగతికిన్ = సందర్భము గలవాఁడును, మహిమోన్నతికిని = ప్రభావాధిక్యముగల వాఁడునై యున్నట్టి. కాశీపతికిన్ - కాశీ= వారణాసీ పురికి, పతికిన్ = ప్రభువగు విశ్వేశ్వరునికి, అంకితము ఆవిశ్వేశ్వరునిపేరఁ గృతినిచ్చుటను, ఒనర్తున్ = చేయుదును.

అవతారిక. ఇపుడు గ్రంథకర్త తానుజేయంబూనిన గ్రంథమునందు సంకేతంబును దెలియఁ జేయుచున్నాఁడు.

తే. దేవ మానవ స్థావరతిర్యగాఖ్య
వర్గు లొనరింతు నానార్థవర్గుఁ గూడ
వర్గములు గాఁగఁ గూర్తు నాహ్వాయములందు
నిడుదు వివరించునెడల సంస్కృతపదంబు. 4

టీ దేవమానవస్థావరతిర్యగాఖ్యవర్గులు=దేవవర్గు. మానవవర్గు, స్థావరవర్గు, తిర్యగ్వర్గు అని పేళ్లుగల నాలుగువర్గులను - నానార్థవర్గుగూడన్ = నానార్థవర్గువనుఐదవవర్గుసైతము, ఒనరింతున్ = చేసెదను. అందును = ఆవర్గులయందును, ఆహ్వాయములు = పేళ్లను, వర్గములుగాఁగఁ గూర్తున్ = ఒకటికి నొకటికి సంబంధము గల వానినిగాఁ జేర్తును, వివరించునెడలన్ = అర్థమునుదెలియఁబలుకునెడల, సంస్కృతపదంబున్ = సంస్కృతపదమును ఇడుదున్ = ఉంతును.

అవతారిక. ఇపుడు గ్రంథకర్త కృతిపతియగు విశ్వేశ్వరుని సంబోధనచేసి యెచ్చరికను జెప్పుచున్నాఁడు.

క. శ్రీలలనాధిపవంద్యా వి
శాలాక్షీప్రాణనాథ శశతమఖముఖది

క్పాలాభీష్టద సమధిక
శీలా కాశీనివేశ శ్రీవిశ్వేశా 5

టీ. శ్రీలలనాధిప = లక్ష్మీకాంతకు అధిపతియయినట్టి శ్రీవిష్ణువునకు, వంద్య = పూజ్యుఁడవును, విశాలాక్షీప్రాణనాథ = విశాలాక్షీదేవికిఁ బెనిమిటియును, శతమఖముఖదిక్పాలాభీష్టద = దేవేంద్రుఁడు మొదలగుదిక్పతులకు నభీష్టములనిచ్చువాఁడవును, సమధిక శీలా - ఎక్కువశీలముగలవాఁడవును, కాశీనివేశ = కాశీపట్టణముస్థానముగాఁ గలవాఁడవునైన-శ్రీవిశ్వేశా = శ్రీమంతుఁడవగు విశ్వేశ్వరస్వామీ! అవధరింపుము.

దేవవర్గు.

సీ. ముక్కంటి యరపదిమోముల వేల్పు
మినుసిగదయ్యంబు మిత్తిగొంగ
గట్టువిల్తుఁడు కఱకంఠుఁడు మిక్కిలి
కంటిదేవర జేసికంటివేల్పు
వలిమలల్లుఁడు మిన్నువాఁకతాల్పు కొండ
వీటిజంగము గుజ్జువేల్పుతండ్రి
వలరాజుసూడు జక్కులఱేనిచెలికాఁడు
బూచులయెకిమీఁడు పునుకతాల్పు
తే. విసపుమేఁతరిజన్నంపువేఁటకాఁడు
బుడుతనెలతాల్పు వెలియాలపోతురౌతు
తోలుదాలుపు మున్మొనవాలుదాల్పు
నాఁగ భవదాఖ్య లొప్పు సంధకవిపక్ష. 6

టీ. ముక్కంటి=మూఁడుకన్నులుగలవాఁడు, అరపదిమోములవేలుపు= అయిదుముఖములుగల దేవుఁడు, మినుసిగదయ్యంబు = ఆకాశము శిఖగాఁగల దేవుఁడు, మిత్తిగొంగ=మృత్యువును సంహరించినవాఁడు, గట్టువిల్తుఁడు = మేరుపర్వతమువిలుగాఁగలవాఁడు, కఱకంఠుఁడు = నల్లనికంఠముగలవాఁడు

ముక్కొలి కంటిదేవర=ఎక్కువ కన్నులుగల దేవుఁడు, వేసికంటివేల్పు=వేసి సంఖ్యయైనమూఁడు కన్నులుగల దేవుఁడు, వలిమలల్లుఁడు = హిమవంతునకు అల్లుఁడు, మిన్నువాఁకతాలుపు=ఆకాశపునదిని (గంగను) ధరించినవాఁడు, కొండవీటిజంగము=కైలాసపర్వతము పట్టణముగాఁగలిగిన భిక్షుకస్వరూప ధారి, గుజ్జువేల్పుతండ్రి=విఘ్నేశ్వరునకుఁదండ్రి, వలరాజుసూడు=మన్మథు నకుఁ బగవాఁడు, జక్కులఱేనిచెలికాఁడు=యక్షరాజగు కుబేరునకున్నేహి తుఁడు, బూచులయేలిమీఁడు=పిశాచములకురాజు, పునుకతాల్పు = బ్రహ్మ కపాలమును ధరించినవాఁడు, విసప్రేమేఁతరి = విషమును భక్షించినవాఁడు, జన్నరిపువేఁటకాడు=దక్షయజ్ఞ ధ్వంసకుఁడు, బుడుతనెలతాల్పు = బాల చంద్రుని ధరించినవాఁడు. వెలియాలపోతురౌతు = ధవళవృషభ మెక్కు వాఁడు, తోలుదాలుపు=చర్మమునుధరించినవాఁడు, ముమ్మొనవాలుదాల్పు = మూఁడు మొనలుగల ఆయుధమును-అనఁగా త్రిశూలమును, ధరించినవాఁడు, నాఁగ=అనఁగా, ఈ ౨౬ను, అంధకవిపక్ష=అంధకాసురునకు శత్రు వైన ఓశివా, భవదాఖ్యలొప్పున్=నీ పేళ్లు తగును.

ప్రకృతివికృతులు—శిఖ=సిగ, మృత్యువు = మిత్తి, యక్షులు = జక్కులు, విషము=జన్నము.

సీ. సోఁకుమూఁకలగొండ కి చుట్టుఁగైదువుజోదు
పచ్చవిల్తునితండ్రి కి లచ్చిమగఁడు
పులుఁగుతత్తడిరౌతు కి వలమురితాలుపు
వెన్నుఁడు కటివేల్పు కి వెన్నదొంగ
నునుగాడ్పుదిండిషాకినుపునఁ బండెడు మేటి
బమ్మదేవరతండ్రి కి తమ్మికంటి

పదివేసములసామి పసిఁడిపుట్టముదాల్పు
కవ్వెనెచ్చెలి తరిగట్టుదారి
తే. ఆలకాపరి వ్రేఁతలమేలువాఁడు
పాలకడలల్లుఁడును బక్కిడాలుఱేఁడు
రేయుఁబవలును జేయుకన్దోయివాఁడు
మామమా మన హరి యొప్పు శ్రీమహేశ. 7

టీ. సోఁకుమూఁకలగొంగ = రాక్షససమూహములను గొట్టువాఁడు, చుట్టుఁగైదువుజోదు=గుండ్రనిఆయుధమును (అనఁగా సుదర్శనచక్రమును) ధరించినయోధుఁడు, పచ్చవిల్తునితండ్రి = పచ్చనివిల్లుగలవానికి (మన్మథు, నకు) తండ్రి, లచ్చిమగఁడు=లక్ష్మీదేవికిఁ బెనిమిటి, పులుఁగుతత్తడిరౌతు = గరుడవాహనము నెక్కువాఁడు, వలమురితాలుపు=దక్షిణావర్తమగు పాంచజన్యశంఖమును ధరించినవాఁడు, వెన్నుఁడు=విష్ణుఁడు-సర్వప్రపంచమందు వ్యాపించియున్నవాఁడు, కఱివేల్పు = నల్లనిదేవుఁడు, వెన్నదొంగ = వెన్న దొంగిలించినవాఁడు, నునుగాడ్పుదిండి పానుపునఁ బండెడిమేటి-పాఠాంతరము॥నునుగాలిమేఁత పానుపునఁ బండెడిదొర=మృదువాయువును భక్షించు శేషుఁడను పానుపునందు శయనించుదిట్ట, బమ్మదేవరతండ్రి=బ్రహ్మదేవునకుఁ దండ్రి, తమ్మికంటి = పద్మములవంటి నేత్రములు గలవాఁడు, పదివేసముల సామి = దశావతారస్వరూపములను ధరించిన దేవుఁడు, పసిఁడిపుట్టము తాల్పు=కనకాంబరధారి, కవ్వెనెచ్చెలి=అర్జునునకు స్నేహితుఁడు, తరిగట్టు దారి=కవ్వపుఁగొండను (మందరపర్వతమును) ధరించినవాఁడు, ఆలకాపరి= గోవులను గాచినవాఁడు - వ్రేఁతలమేలువాఁడు = గోపస్త్రీలకు ఇష్టుఁడు, పాలకడలల్లుఁడు = క్షీరసముద్రునకు అల్లుఁడు, పక్కిడాలుఱేఁడు=గరుడ ధ్వజముగలరాజు, రేయుఁబవలును జేయుకన్దోయివాఁడు = రాత్రినిబగటిని జేయునట్టి చంద్రసూర్యులు నేత్రద్వయముగాఁ గలవాఁడు, మామమామ =

మూమ యగుసముద్రముకుమామ, అననీ ౨౨ వేళ్ల చేతను, హరియొప్పఁ = విష్ణు వొప్పును. ప్ర. వి.-లక్ష్మి=లచ్చి, రాహుత్త=రౌతు, విష్ణుఁడు = వెన్నుఁడు, బ్రహ్మ=బమ్మ; వేషము=వేసము,

సీ. పక్కిడాల్వేలుపుఁ బొక్కిలిపసిబిడ్డఁ
డంచ తేజి నెక్కి యాడురౌతు
మనెడుప్రొద్దుల్ల నొసళ్లను వ్రాయుదేవర
చదువులవేనుపు జన్నిగట్టు
తెలిదమ్మిగద్దియఁ గొలువుండురాయఁడు
నిక్కంపుజగ మేలునేర్పుకాఁడు
కడుపు బంగారుబొక్కసమ్ముఁ జేసినమేటి
పోరోగిరము తిండిపోతుతండ్రి

ఆ. నలువ తమ్మిచూలి నలుమొగంబులవేల్పు
వేల్పుపెద్ద పలుకుచెలఁదిమగఁడు
తాత బమ్మ యన విధాతనామము లొప్పు
నఘవినాశ యీశ యభ్రకేశ. 8

టీ. పక్కిడాల్వేలుపు పొక్కిలి పసిబిడ్డఁడు = విష్ణువుయొక్క నాభి వలననుండి పుట్టిన పసిబాలుఁడు, అంచతేజినెక్కియాడురౌతు = హంసవాహనము నెక్కితిరిగెడుయోధుఁడు, మనెడుప్రొద్దులనొసళ్ల వ్రాయుదేవర = జీవించెడికాలములను నొసళ్లయందు వ్రాయునట్టిదేవుఁడు, చదువులవేలుపు = విద్యలకుదేవుఁడు, జన్నిగట్టు=యజ్ఞోపవీతమును ధరించినవాఁడు, తెల్లిదమ్మిగద్దియఁగొలువుండురాయఁడు=శ్వేతపద్మమనెడిసింహాసనమందుఁగూర్చుండి

యేలురాజు, నిక్కుపుజగవేలు నేర్పుకాఁడు=సత్యలోకము నేలునట్టి నేర్పు గలవాఁడు, కడుపుబంగారుబొక్కసముఁ జేసిన మేటి=గర్భమును బంగారపు గొట్టుఁగాఁ జేసికొన్నదిట్ట, పోరు ఒగిరము తీండ్రపోతుతండ్రి = కలహమే యన్నముగాఁగల నారదునకుఁ దండ్రి, నలుపే=నాలుగునోళ్లు గలవాఁడు, తమ్మిచూలి=పద్మమందుఁ బుట్టినవాఁడు, నలుమొగంబుల వేల్పు=నాలుగు ముఖములుగల దేవుఁడు, వేల్పు పెద్ద=దేవతలలో పెద్ద, పలుకువెలఁదిమగఁడు= సరస్వతికిఁ బెనిమిటి, తాత, బమ్మ-ఈ ౧౬ను బ్రహ్మపేళ్లు.

తే. గట్టురాయనిపట్టి ముక్కంటివెలఁది
యేనుఁగులగొంగత త్తడిన్నెక్కుదంట
సామిసామేనిఁ జేకొన్నచాన జగము
తల్లి యన గౌరిపేళ్లొప్పు ధర నుమేశ. 9

టీ. గట్టురాయనిపట్టి = పర్వతరాజగు హిమవంతునకుఁ గూఁతురు, ముక్కంటివెలఁది=మూఁడుకన్నులుగల ఈశ్వరునికిభార్య, ఏనుఁగులగొంగ తత్తడి నెక్కుదంట=ఏనుఁగులకు శత్రువైన సింహవాహనము నధిష్ఠించు దిట్టరి, సామిసామేనిఁ జేకొన్నచాన= పెనిమిటియొక్క అర్ధాంగము నలంకరించిన చిన్నది, జగముతల్లి=లోకమాత ఈ ౮ పార్వతి పేళ్లు.

తే. లచ్చి కలుములజవరాలు పచ్చవిల్తు
తల్లి కతివేల్పునిల్లాలు తల్లి తల్లి
కడలికూఁతురుసిరి లిబ్బిపడఁతి తమ్మి
యింటిగరి తన శ్రీ యొప్పు మృగధరాంక. 10

టీ. లచ్చి=లక్ష్మి, కలుములజవరాలు=భాగ్యప్రదయైన దేవత, పచ్చవిల్తునితల్లి =, మన్మథునితల్లి, కతివేల్పునిల్లాలు = విష్ణువునకుభార్య తల్లి

తల్లి=తల్లియైనగంగకుఁదల్లి॥పా॥ తాతతల్లి=బ్రహ్మకుఁదల్లి, కడలికూఁతురు=సముద్రునికూఁతురు, సిరి, లిబ్బిపడఁతి=ధననిక్షేపములయందుండు దేవత, తమ్మియింటిగరిత=పద్మాలయమునందుండు స్త్రీ.-ఈ౯ లక్ష్మిదేవి పేళ్లు.

క. తలవాకిటను మెలఁగెడు
 పొలఁతుక పలుకులవెలఁది పొత్తముముత్తో
 నలువపడఁతి కలుముల పై
 దలికోడ లనంగఁ బరఁగు ధర వాణి శివా! 11

టీ. తలవాకిటను మెలంగెడుపొలఁతుక=తలయొక్క వాకిలియైన నోటిలో సంచరించుచున్నది. పలుకులవెలంది=విద్యలుగలచిన్నది, పొత్తముముత్తో=పుస్తకమందుండెడిముత్తయిదువ, నలువపడంతి=బ్రహ్మభార్య, కలుములపైదలికోడలు=లక్ష్మికిఁ గోడలు. ఈ ౫ సరస్వతికిఁ బేళ్లు.

సీ. ఇద్దఱుతల్లులముద్దుబిడ్డఁడు పని
 చెఱుపులదొర చేటచెవులవేల్పు
 వంకరతొండంబువాఁ డేనుఁగు మొగంబు
 దేవర పాపజందెముల మేటి
 బ్రొక్కువారలపనుల్ చక్కఁ జేసెడుసామి
 గఱికపూజలమెచ్చుగబ్బివేల్పు
 ముక్కంటిపండులమొక్కతిండీఁడు
 ముక్కంటిగారాబుముద్దుపట్టి

ఆ. పెద్దకడుపువేల్పు పిళ్లారి కుడుముల
 తిండికాఁడు కొక్కుతేజిరౌతు
 గుజ్జువేలు పొంటికొమ్ముదేవర వెన
 కయ్య యన వినాయకాఖ్య లీశ. 12

టీ. ఇద్దఱుతల్లులముద్దుబిడ్డఁడు = గంగాపార్వతులకుఁ బ్రియసుతుఁడు, పనిచెఱుపులదొర = విఘ్నములకు నాయకుఁడు, చేటచెవులవేల్పు = చేటలవంటిచేవులు గలదేవుఁడు, వంకరతొండంబువాఁడు = వంకరతొండముకలవాఁడు, ఏనుఁగుమొగంబుదేవర = ఏనుఁగుముఖముగలదేవుఁడు, పాపజందెములమేటి = సర్పములను యజ్ఞోపవీతములునుగా ధరించినదిట్టరి, మ్రొక్కువారలపనుల్ చక్కఁజేసెడుసామి = మ్రొక్కునట్టివారిపనులు బాగుగాఁజేయు దేవుఁడు, గఱికపూజలమెచ్చుగబ్బివేల్పు = గఱికపూజలనుమెచ్చునట్టి గొప్ప దేవుఁడు, ముక్కంటిపండులమెక్కెడితిండీఁడు = టెంకాయలను దిను బలవంతుఁడు, ముక్కంటిగారాబుముద్దుపట్టి = ఈశ్వరున కత్యంతప్రియకుమారుఁడు, పెద్దకడుపువేల్పు = గొప్పబొజ్జగలదేవుఁడు, పిళ్ళారి, కుడుములతిండికాఁడు = కుడుములనుభక్షించువాఁడు, కొక్కుతేజిరౌతు = మూషకవాహనము నెక్కువాఁడు, గుజ్జువేలుపు = పొట్టి దేవుఁడు, ఒంటికొమ్ముదేవర = ఒంటిదంతముగలదేవుఁడు. ఈ ౧౫ వినాయకుని పేళ్లు.

ప్ర. వి. తుండము = తొండము, వినాయకుఁడు = వెనకయ్య.

సీ. వెనుఁబాఁపకవణంబుఁ ♦ దినువారువముతౌతు
గట్టులయెకిమానిపట్టిపట్టి
తెల్లుచూ లార్గురుతల్లులకొమరుండు
గాడుపునంగడికానికొడుకు
పుంజుదాలుపు వేలుపులజేనిదళవాయి
జంటముమోమ్ములదంటవేల్పు
కొంచగుబ్బలిప్రక్క ♦ లించినబలుదిట్ట
రెండాఱుచేతుల ♦ దండిమగఁడు

తే. వేలుపులమూఁకపేరిటి ♦ వెలఁదిమగఁడు
వేల్పుగమికాఁడు వెనకయ్యవెనుకవాఁడు

కొమరుసామి మన సేనాని కొమరు మిగులు
విగతభవపాశ కాశీనివేశ యీశ 13

టీ. పెనుఁబాఁపకపఁబంబుఁదినువారువపురౌతు = పెద్దపామును ముద్దగా భక్షించు నెమలి నెక్కువాఁడు, గట్టులయొకిమీనిపట్టిపట్టి = హిమవంతుని పుత్రియగు పార్వతికి కొమారుఁడు, జెల్లుచూలు = జెల్లునందుఁబుట్టినవాఁడు, ఆర్గురుతల్లులకొమరుండు = షట్కృత్తికల కొమారుఁడు, గాడుపుసంగడికాని కొడుకు = వాయుసఖుఁడగు అగ్ని కొమారుఁడు, పుంజుడాలుపు = కుక్కుటమును ధ్వజమందు ధరించినవాఁడు, వేలుపులజేనిదళవాయి = ఇంద్రుని యొక్క సేనానాయకుఁడు, జంటమూమోమ్ములదంట వేల్పు = ఆఱుముఖములు గల దిట్టయైన దేవుఁడు, కొంచగుబ్బలివ్రక్కలించినబలుదిట్ట = క్రౌంచాద్రిని భేదించిన యధికబలశాలి, రెండాఱు చేతులదండిమగఁడు = పండ్రెండు చేతులుగల దిట్టయైన పురుషుఁడు, వేలుపులమూఁక పేరిటి వెలఁదిమగఁడు = దేవసేనయను పేరుగలచిన్నదాని పెనిమిటి, వేల్పుగమికాఁడు = దేవతలకు మొనగాఁడు, వెనకయ్యవెనుకవాఁడు = విఘ్నేశ్వరునకు వెనుకఁ బుట్టినవాఁడు, కొమరుసామి-ఈ ౧౪ కుమారస్వామిపేళ్లు.

ప. వి. క్రౌంచము=కొంచ, కుమారస్వామి=కొమరుసామి.

సీ. అలరువిల్తుండు కన్నులవిల్తుఁడును గన్న
విలుకాఁడు చక్కెరవింటివాఁడు
చెఱకువిల్కాఁడు కెంజిగురులవిల్తుఁడు
వెడవిల్తుఁడును బచ్చవిల్తుఁ డించు
విల్లుదాలుపు తుంటవిలుకాఁడు తియ్యవి
ల్కాఁడును జమిలిముకాలినారి
విలుకాఁడు చొక్కంపుటమ్ములుకులుగలదంట
రాచిల్కనెక్కెడు రాయరౌతు

తే. మీనుమొసలిసిడంబులకేమేటిచంద
మామయల్లుఁడు వలరాజు కే మరుఁడు లచ్చి
కొమరుఁ డనుపేళ్ల నొప్పను కే కుసుమధన్వి
విగతభవపాశ కాశీనికేవేశ యీశ. 14

టీ. అలరువిల్తుండు = పుష్పధనుస్సుగలవాఁడు, కన్నులవిల్తుఁడు = పర్వములు గలధనుస్సుగలవాఁడు, కమ్మవిలుకాఁడు=మధురమైన ధనువుగల వాఁడు, చక్కెరవింటివాఁడు=శర్కరధనుస్సుగలవాఁడు, చెఱకువిలుకాఁ డు=ఇక్షువు ధనువుగాఁగలవాఁడు, కెంజిగురులవిల్తుఁడు = ఎఱ్ఱనిచిగుళ్లు ధనుస్సుగాఁగలవాఁడు, వెడవిల్తుఁడు = చులుకనివిల్లుగలవాఁడు, పచ్చవిల్తుఁ డు=పచ్చనివిల్లుగలవాఁడు,, ఇంచువిల్లుదాలుపు = ఇక్షుధనుస్సును ధరించిన వాఁడు, తుంటవిలుకాఁడు=చెఱకుతుంటవిల్లుగాఁగలవాఁడు, తియ్యవిలుకాఁ డు=తియ్యని విల్లుగలవాఁడు, జమిలిముక్కాలినారివిలుకాడు = (జమిలి, ముక్కాళ్లు=రెండు మూళ్లు అనఁగా ఆఱుకాళ్లుగల), తుమ్మెదలేనారిగాఁగల ధనువుగలవాఁడు, చౌపంచములుకులుగలదంట = (చౌ-పంచ=౪+౧) పంచ బాణములుగల దిట్టరి, రాచిలుక నెక్కెడు రాయరౌతు=రాచిలుక నెక్కెడు రాజైనరౌతు, మీనుమొసలిసిడంబుల, మేటి=మత్స్యమును మకరమును ధ్వజ ముగాఁగల దిట్టరి, చందమామయల్లుఁడు=చంద్రునకల్లుఁడు, వలరాజు=కామ ములకురాజు, మరుఁడు, లచ్చికొమరుఁడు=లక్ష్మికిఁ గొమారుఁడు. ఈ ౧౫ మన్మథునిపేళ్లు.

సీ. చలువలఱేఁడు వెన్నెలఱేఁడు రేఱేఁడు
జాబిల్లి రేవెల్గు కే చందమామ
తమ్ములపగవాఁడు కే కమ్మవిల్తునిమామ
కలువలఱేఁడు పాల్కడలిపట్టి
జక్కవకవవిప్పు కేముక్కంటితలపువ్వు
చుక్కలదొర ప్రొద్దుకేజోడుకోడె

తపసికన్నాప బిత్తరిజింకతాలుపు
కలివేల్పుడాకన్ను | కడలివెన్న

తే. పంటపయిరులయొకిమీఁడు | జంటదంట
చౌకములపాళ్ల తెలిముద్ద | చలివెలుంగు
వేలుపులబువ్వ చీఁకటివేరువిత్తు
నెల యనఁగఁ జంద్రుపే ళ్లొప్పు | నీలకంఠ. 15

టీ. చలువలఱేఁడు=శీతలములకురాజు, వెన్నెలఱేఁడు = వెన్నెలకురాజు, రేఱేఁడు = రాత్రికధిపతి, జాబిల్లి = (జానుబిల్ల) ఒప్పుచున్న బింబముగలవాఁడు, రేవెల్గు=రాత్రియందు ప్రకాశించువాఁడు, చందమామ, (చంద్రమశ్శబ్దమునకు వికృతి) తమ్మిగలపగవాఁడు = పద్మములకు విరోధి, కప్పువిల్తునిమామ=మన్మథునకు మామ, కలువలఱేఁడు = కలువలకురాజు, పాలకడలిపట్టి = క్షీరసముద్రమునికొమరుఁడు, జక్కవకవవిప్పు=చక్రవాకపక్షులయొక్క జతనువిప్పువాఁడు, ముక్కంటితలపువ్వు = ఈశ్వరుని శిరసునందుండెడుపుష్పము, చుక్కలదొర=నక్షత్రములకురాజు, ప్రొద్దుజోడు, జోడె = సూర్యునకు సమానుఁడయినవాఁడు, తపసికన్నాప=అత్రిముని నేత్రమునందుఁ బుట్టినచిన్నవాఁడు, బిత్తరిజింకతాలుపు=సొగసైనలేడిని ధరించినవాఁడు, కలివేల్పుడాకన్ను=విష్ణువునకు వామనేత్రము, కడలివెన్న = సముద్రమందుఁబుట్టినవెన్న (సముద్రమును చిలికినపుడు చంద్రుఁడందుఁబుట్టెను), పంటపయిరులయొకిమీఁడు = ఫలపాకాంతమైన సస్యములకు రాజు, జంటదంటచౌకములపాళ్లతెలిముద్ద = (జంట=౨, దంట=౨, చౌకము = ౪, ౨×౨×౪=౧౬) పదియాఱుకళలుగల తెల్లనిబింబము, చలివెలుంగు = చల్లని ప్రకాశముగలవాఁడు, వేలుపులబువ్వ=దేవతల కన్నము, చీఁకటివేరువిత్తు=చీఁకటిని హరించువాఁడు, నెల - ఈ ౨౮ చంద్రుని పేళ్లు.

సీ. వెన్నునివలకన్ను | వేఁడివేలుపు ప్రొద్దు
తొవలరాయిడికాఁడు | పవలుసేయు

వేలుపు, పచ్చగుఱ్ఱాలవజీరుండు
వేఁడివెలుంగు రేవెల్గుజోడు
జంటారుమేనులసామి చీఁకటిగొంగ
యెఱ్ఱనివేలుపు నివముసూడు
చదలుమానికము ప్రాఁజదువులపెట్టియ
యేడుగుఱ్ఱముల తేరెక్కుజోదు
మువ్వేలుపులయిక్క మ్రొక్కులదేవర
గాములఱేఁడు జక్కవలఱేఁడు
వేయిచేతులఱేఁడు వెలుఁగులయెకిమీఁడు
చెయువులసాకిరి చాయమగఁడు

తే. మింటితెరువరి తమ్మివాల్గంటిమగఁడు
పోరనీల్గెడు మొనగాండ్రుపోవుదారి
జగముచుట్టంబు జమునయ్య జగముకన్ను
నాఁగ సూర్యునిపేళ్లొప్పు నాగభూష. 16

టీ. వెన్నునివలకన్ను = విష్ణువునకుదక్షిణనేత్రము, వేఁడివేలుపు=వెచ్చనిదేవుఁడు, ప్రొద్దు=(ప్ర)బ్రధ్న, తొవలరాయిడికాఁడు=కలువలకువిరోధి, పవలుసేయువేలుపు = దినమును జేయు దేవుఁడు, పచ్చగుఱ్ఱాలవజీరుండు = పచ్చనిగుఱ్ఱముల నెక్కెడివాఁడు వేఁడివెలుంగు= వెచ్చనివెలుఁగుగలవాఁడు, రేవెల్గుజోడు = చంద్రునికి జత; జంటారుమేనులసామి = పండ్రెండుశరీరములుగలదేవుఁడు, చీఁకటిగొంగ=తమస్సునుహరించువాఁడు, ఎఱ్ఱనివేలుపు = రక్తవర్ణముగలదేవుఁడు, ఇనముసూడు = హిమమునుహరించువాఁడు, చదలుమానికము = ఆకాశమునకు రత్నము, ప్రాఁజదువులపెట్టియ = వేదములకుఁ బెట్టె, ఏడుగుఱ్ఱముల తేరెక్కుజోదు =ఏడుగుఱ్ఱములుగట్టిన రథమునెక్కెడు యోధుఁడు, మువ్వేలుపులయిక్క = త్రిమూర్తులకు స్థానము, మ్రొక్కుల

దేవర = నమస్కారములకుఁ బ్రియుఁడైనదేవుఁడు, గాముల ఱేఁడు = గ్రహములకురాజు, జక్కవలరేడు = చక్రవాకపక్షులకు రాజు, వేయిచేతుల ఱేఁడు = సహస్రకరములుగలరాజు, వెలుఁగులయొకిమీఁడు = తేజస్సునకధిపతి, చెయువులసాకిరి = కర్మములకుసాక్షి, చాయమగఁడు = ఛాయాదేవికి మగఁడు, మింటితెరువరి = నభోమార్గముగలవాఁడు, తమ్మివాల్గంటిమగఁడు = పద్మినియనెడు చిన్నదానికిఁ బెనిమిటి, పోరనీల్గెడుమోసగాండ్రుపోవుదారి = యుద్ధమందుఁజచ్చు వీరులుపోయెడిమార్గము (అట్టివీరులు సూర్యమండలమును భేదించుకొనిపోవుదురు), జగముచుట్టంబు = లోకబాంధవుఁడు, జమునయ్య = యమునకుఁ దండ్రి, జగముకన్ను = జగత్తునకు నేత్రము-ఈ ౧౬ సూర్యుని పేళ్లు.

ప్ర-వి. యముఁడు=జముఁడు.

సీ. చట్టుపల్ దెగగట్లఁ | గొట్టెడుజెట్టి నూ
అంచులవాలుచే | మించుజోదు
దుగబొట్ల పిఱిఁది దైవ | ముకనుంగవలవేల్పు
పాఱుతపసియింటి | పంచకోడి
రొడలిచూపొడయఁ డె | క్కుఁడు మొగుల్గలప్రోడ
నిక్కువీనులజక్కి | నెక్కురౌతు
తెల్లయేనుఁగునెక్కి | తిరిగెడుదొర తూర్పు
మాగానియేలెడు | మనియకాఁడు
తే. జమిలిచౌవంచపదులు జ - న్నములుసేసి
నట్టివేలుపు సోమ్మాశికి పెట్టుఁజెట్టు
పుట్టితమ్ముఁడు గల్గిన | యట్టివేల్పు
నాఁగ నింద్రునిపేళ్లొప్పు | నాగభూష. 17

టి. చట్టుపల్ దెగఁగట్లఁగొట్టెడుజెట్టి = పర్వతములయొక్క ఱెక్కలను దెగఁగొట్టినదిట్ట, నూరంచులవాలుచేమించుజోదు = నూఱుమొనల

వజ్రాయుధముచేత మించినయోధుఁడు, దుగబోట్లపితేఁదియైద. కనుంగవల వేల్పు= (రెండుసున్నలువెనుకఁగలఐదు-అనఁగా ౫౦౦, దానికవ ౫౦౦+౫౦౦= ౧౦౦౦). వేయి నేత్రములు గలదేవుఁడు, పాఱుతపసియింటి పంచకోడి = బ్రహ్మర్షి యైనగౌతమునియింటిపంచ నున్నకోడి, ఒడిలిచూపొడయఁడు = శరీరముచేతఁజూచెడిరాజు, ఎక్కుడు మొగుల్ గలప్రోడ = మేఘములను వాహనములనుగా నెక్కుడట్టి, నిక్కుపీనులజక్కి నెక్కురేతు=నిక్కుచెవుల వాహనము (ఉచ్చైశ్శ్రవమనుగుఱ్ఱము) నెక్కెడిరాజు, తెల్లయేనుఁగు నెక్కెడిదొర=ఐరావత మను తెల్లయేనుఁగు నెక్కితిరుగునట్టిరాజు, తూర్పుమాగానియేలెడుమనియకాఁడు = తూర్పురాజ్యము; నేలెడియుద్యోగముగల వాఁడు, జమిలిచౌవంచపదులు జన్నములుచేసినట్టివేలుపు-జమిలి = ౨, చౌవంచ=౪+౧=౫-౨+౫+౧౦=౧౦౦) నూఱుయజ్ఞములు చేసినదేవుఁడు, సోమాసిపెట్టుఁజెట్టు=సోమయాజికిఁగల్పవృక్షమువంటివాఁడు, [సోమయాజి (వి) సోమాసి] పొట్టితమ్ముఁడు గల్గిన చుట్టివేల్పు = వామనుఁడు తమ్ముఁడుగాఁ గలదేవుఁడు-ఈ౧౨ దేవేంద్రుని పేళ్లు.

ఆ. నీరుపాప గాలి ॥ నెచ్చెలి యన్నింటి
తిండికాఁడు కప్పుఁ ॥ దెరువుజాడ
యంటరాని వేల్పు ॥ జంటమోములసామి
యగ్గి యనఁగ నొప్పు ॥ ననలుఁ డీశ. 18

టీ. నీరుపాప=ఉదకమునందుఁ బుట్టినవాఁడు, గాలినెచ్చెలి=వాయువునకు మిత్రుఁడు, అన్నింటితిండికాఁడు = సర్వమును భక్షించువాఁడు, కప్పుఁదెరువుజాడ=నల్లనిమార్గముగలవాఁడు-కృష్ణవర్త్మ, అంటరానివేల్పు = ముట్టశక్యముగానిదేవుఁడు, జంటమోములసామి = రెండుముఖములు గలదేవుఁడు, అగ్గి-ఈ ౭ అగ్నిపేళ్లు.

తే. జమునసై దోడు పెతర్గుల ॥ సామి జముఁడు
ప్రొద్దుకొమరుఁడు గుదెతాల్పు ॥ పోతుజక్కి

నెక్కి యాడెడుబలుపోతు ॥ దక్కినంపు
సామి యన నంతకుం డొప్పు ॥ శ్రీమహేశ. 19

టీ. జమునసైదోడు=యమునానదీ సహోదరుఁడు, పెతరులసామి = పితృదేవతలకు రాజు, ప్రొద్దుకొమరుఁడు = సూర్యునికుమారుఁడు, గుదెతాల్పు=గదను ధరించినవాఁడు, పోతుజక్కినెక్కి ఆడెడుబలుపోతు = మహిషవాహనము నెక్కి సంచరించు బలముగలపోతు, దక్కినంపుసామి = దక్షిణపు దిక్కునకు రాజు. ఈ 8 యముని పేళ్లు

ప్ర- వి. గద = గుదె-గుదియ, పితృ = పెతరులు, యమున = జమున, స్వామి = సామి, కుమారుఁడు=కొమరుఁడు, దక్షిణము=దక్కినము.

ఆ. మూలఱేఁడు సోఁకుమ్మూఁకలఱేఁడు రే
ద్రిమ్మరీఁడు లసు ॥ దిండిపోతు
రక్కసుండు నల్ల ॥ ద్రావువాఁ డనఁగను
నిర్ృతిపేళ్లు పెల్లు ॥ నీలకంఠ. 20

టీ. మూల ఱేఁడు=రాత్రియందుం దెడ్మరాజు, సోఁకుమూఁకల ఱేఁడు= రాక్షసులకధిపతి, రేద్రిమ్మరీఁడు=రాత్రియందు సంచరించువాఁడు, పొలసు దిండిపోతు=మాంసభక్షించువాఁడు-పలాశి, రక్కసుఁడు (ప్ర. రాక్షసుఁడు), నల్లద్రావువాఁడు=రక్తమును పానము సేయువాఁడు - ఈ 6 నిర్ృతి పేళ్లు.

ఆ. మేటినీరుచూలి ॥ మెయితాలుపులసామి
వల్లెత్రాడు తాల్పు ॥ నిల్ల రాయఁ
డేటిబోటివిభుఁ డీ ॥ యెకిమీఁడు పడమటి
దొర యనంగ నొప్పు ॥ వరుణుఁ డీశ. 21

టీ. మేటినీరు చూలి మెయి తాలుపులసామి = మిక్కిలిజలముగల సముద్రమునందు పుట్టిన దేహములు ధరించినవారికి (జలజంతువులకు) రాజు

వల్లెత్రాడుదాల్పు=పాశమునుధరించినవాఁడు, నీళ్లరాయఁడు=ఉదకములకధిపతి, ఏటి బోటి మగల ఎకిమీఁడు-నదీ కాంతలకు భర్తలయిన సముద్రములకురాజు, పడమటిదొర=పశ్చిమదిక్కునకు రాజు-ఈ ౫ వరుణుని పేళ్లు.

సీ. వడిగల జింకతత్తడి నెక్కునెఱరౌతు
మేటిపాముల మేఁత నీటితాత
యొడలితాల్పులపిండు కుసు అగుబలియుండు
సోఁకుడయ్యము మింటి చూల్గి గాలి
కరువలి తెమ్మెర కాడ్పు ప్లయ్యర యొంటి
మ్రాకుఁలవెనుముప్పు మబ్బువిప్పు
సురఁటివిప్పులఁబుట్టు సుడిగొట్టు చలినట్టు
బక్కవారలవెను బాద యీఁద

తే. యబ్బురపుఁదియ్యవిలుకాని నిబ్బరంపు
దెబ్బపోరుల నలయిన ప్రబ్బుబోట్ల
గబ్బి గుబ్బల చెమటల యుబ్బడంచు
గబ్బి నాఁ జను మారుతాఖ్యలు నృపాంక. 22

క. మరుదాఖ్య లొప్పుచుండును
ధర వినుచూలి యన సోఁకు డయ్య మనంబ
య్యర యన గొట్టన సీఁ డనఁ
గరువలి యనఁ దెమ్మెరనఁగ గాలి యనంగన్. 23

టీ. వడిగలజింకతత్తడి నెక్కునెఱరౌతు=వేగముగల లేడిని వాహనముగానెక్కు అధికుఁడయినరౌతు, మేటిపాములమేఁత = గొప్పసర్పములకాహారము, నీటితాత=ఉదకములకు పితామహుఁడు, ఒడలితాల్పులపిండుకు ఉసుఱు అగుబలియుండు = దేహధారుల సమూహమునకుఁ బ్రాణమైన బలవంతుఁడు, సోఁకుడయ్యము=కనఁబడక స్పృశించునట్టి (లేక, స్పర్శ

గుణముగల) దైవము, మింటిచూలి=ఆకాశమందుఁ బుట్టువాఁడు, గాలి, కరువలి, తెమ్మెర, గాడ్పు, పయ్యర, ఒంటిమ్రాఁకుల పెనుముప్పు = ఒంటిగానున్న వృక్షములకు మిక్కిలిహానిచేయువాఁడు, మబ్బువిప్పు=మేఘములను చెల్లాచెదరుచేయువాఁడు, సురఁటివీవులఁబుట్టు=చామరములు వీచుటవలనఁ బుట్టువాఁడు, సుడిగొట్టు=సుడిసి (గుండ్రముగా) కొట్టువాఁడు, చలిపట్టు=చలికి స్థానమైనవాఁడు, బక్కవారల పెనుబాద=చిక్కినవారిని మిక్కిలిబాధ సేయువాఁడు, ఈఁద, అబ్బురపు...గబ్బి=అబ్బురపు = ఆశ్చర్యకరమైన, తియ్యవిలుకాని=మన్మథునియొక్క, నిబ్బరంపుదెబ్బపోరుల=మిక్కుటమైన దెబ్బలుగల యుద్ధములయందు (అనఁగా రతిక్రీడలందు), అలయికప్రబ్బు=మిక్కిలి యలసటఁజెందునట్టి, బోట్ల=స్త్రీలయొక్క, గబ్బి=గొప్పలైన, గుబ్బల=స్తనములయందలి, చెమటల=చెమటలయొక్క, ఊబ్బు=అతిశయము, అడంచు=అడఁచునట్టి, గబ్బి=గొప్పవాఁడు, వినుచూలి = ఆకాశమునందుఁ బుట్టినవాఁడు, (సోఁకుడయ్యము, పయ్యర, గొట్టు, ఈఁద, కరువలి తెమ్మెర, గాలి) - ఈ ౨౨ వాయువుపేళ్లు.

క. ముక్కంటియనుఁగుఁజెలి వడ
చక్కెలిక చాగకాఁడు జక్కులదొర బల్
రొక్కమ్మెకిమీఁడు తత్తడి
నెక్కెడువాఁ డనఁగ జనుధనేశుం డభవా. 24

టీ. ముక్కంటి అనుఁగు చెలి=ఈశ్వరునకు అత్యంత స్నేహితుఁడు, వడ చక్కియేలిక = ఉత్తరపుదిక్కును ఏలెడివాఁడు, చాగకాఁడు॥పా॥ తేగకాఁడు=త్యాగముగలవాఁడు, జక్కులదొర=యక్షులకు రాజు, బల్రొక్కమ్ముమెకిమీఁడు=అధికధనమునకు అధిపతి, తత్తడిని ఎక్కెడువాఁడు=అశ్వము ఎక్కునట్టివాఁడు (॥పా॥ మానిసినెక్కెడువాఁడు = మనుష్యు నెక్కునట్టివాఁడు - నరవాహనుఁడు) - ఈ ౭ కుబేరునిపేళ్ళు.

క. విడిముడిగలవేలుపుచెలి
జడముడిజంగంబు గడదె ॥ సం గాపరి యా
యొడయండు పాఁపతొడవుల
నిడియెడివే ల్పనఁగ నొప్పు ॥ నీశానుఁ డిలన్. 25

టీ. విడిముడిగల వేలుపు చెలి = ధనముగల దేవతకు (కుబేరునకు) స్నేహితుఁడు, జడముడిజంగంబు=జడముళ్ళుగల జంగము, కడదెసన్ కాపరి యొడయండు=కడపటిదిక్కునకు పాలకుఁడు అగు రాజు, పాఁపతొడవులన్ ఇడియెడివేల్పు = పాములను భూషణములనుగా ధరించినదేవుఁడు - సర్వభూషణుఁడు - ఈ ౪ ఈశానుని పేళ్లు.

క. దేవాలయాహ్వయంబులు
కోవెల యన దేవళంబు ॥ గుడి నా నెలయున్ ;
దేవళ్లన జేజే లనఁ
గా వేలుపు లనఁగ వెలయు ॥ గ్రతుభుగభిఖ్యల్. 26

టీ. కోవెల-దేవళంబు, (ప్ర. దేవాలయము), గుడి-ఈ౩ దేవాలయము పేళ్లు. దేవళ్లు (ఏకవచనము-దేవర), జేజేలు, వేలుపులు - ఈ ౩ దేవతల పేళ్లు.

ఆ. క్షితిని బెల్లు దనరు ॥ సిరిదంపుఁబెద్ద బల్
పాఁపఱేఁడు వెన్ను ॥ పాను పనఁగఁ
బుడమితాలు పనఁగఁ ॥ దడవులనిడుపుఁడు
చిలువఱేఁ డనంగ ॥ శేషునకును. 27

టీ. సిరిదంపు పెద్ద=కుబుసముగల పెద్ద,బల్పాఁపఱేఁడు = గొప్పసర్ప రాజు, వెన్నుపానుపు=విష్ణువునకు పఱుపు, పుడమితాలుపు = భూమిని ధరిం

బినవాఁడు, ఆడవులనిడుపఁడు=చిరకాల ముండువాఁడు, చిలువల కోఁడు=పాములకురాజు - ఈ ౬ శేషుని పేళ్లు.

క. మరునయ్య తేజి పులుఁగుల
దొర పాముల వేఁటకాఁడు తూరుపు నాఁడేల్
దొరబువ్వఁ గొన్నలావరి
గరుటామంతుఁ డన నొప్పు గరుడుం డభవా. 28

టీ. మరునయ్య తేజి=మన్మథుని తండ్రియగు విష్ణువునకు వాహనము. పులుఁగులదొర=పక్షులకురాజు, పాముల వేఁటకాఁడు = సర్పములనుసంహరించువాఁడు, తూరుపునాఁడు ఏలు దొర బువ్వఁ గొన్నలావరి=పూర్వదిక్కును పాలించు అధిపతి యగు ఇంద్రునకు అన్నమైన అమృతమును లాగుకొన్న బలవంతుఁడు, గరుటామంతుఁడు (ప్ర. గరుత్మంతుఁడు) = అధికబలముగల ఱెక్కలు గలవాఁడు - ఈ ౫ గరుత్మంతుని పేళ్లు.

ఆ. నల్లవలువదాల్పు తెల్లనిమెయిదంట
వెన్నదొంగయన్న వెజ్జిసీళ్ల
మేలువాఁడు దుక్కివాలుదాలుపు తాటి
పడగవాఁ డనంగ బలుఁడు రుద్ర. 29

టీ. నల్లవలువదాల్పు = నల్లనివస్త్రమును ధరించినవాఁడు, తెల్లనిమెయిదంట=తెల్లనిశరీరముగలదిట్ట, వెన్నదొంగయన్న =కృష్ణునకు అన్న, వెజ్జిసీళ్ల మేలువాఁడు=సురకుఁ బ్రియుఁడైనవాఁడు, దుక్కివాలుదాలుపు = నాఁగేలు ఆయుధముగా ధరించినవాఁడు, తాటిపడగవాఁడు = తాళధ్వజముగల వాఁడు ఈ ౬ బలరాముని పేళ్లు.

క. కడిముడి యనఁగ్గా గాడుపు
కొడు కన నివి రెండుఁ బేళ్లు గున్ భీమునకుం;

బుడమిం గఱ్ఱి యనం గ
వ్వడి యన విప్పచ్చుఁ డనగ ♫ వాసవి యాఖ్యా. 30

టీ. నడముడి, గాడుపుకొడుకు = వాయుపుత్రుఁడు-ఈ 2 భీమునకుఁ పేళ్లు. కఱ్ఱి, కవ్వడి (కనవడి=రెండుచేతులను బాణప్రయోగము చేయువాఁడు) విప్పచ్చుఁడు (బీభత్సశబ్దవికృతి) - ఈ 3 అర్జునుని పేళ్లు.

తే. వేలుపులత్రోవ యుప్పర ♫ వీది యాక
సంబు విను విన్ను మిను మిన్ను ♫ చదలు నింగి
'దివి మొయిలుదారి చుక్కల ♫ తెరువుబయలు
గాడ్పుతంఁడన నభ మొప్పు ♫ గరళకంఠ. 31

టీ. వేలుపులత్రోవ=దేవతలకుమార్గము, ఉప్పరవీది = పైనుండెడివీధి, ఆకసంబు (ప్ర. ఆకాశము) విను, విన్ను, మిను, మిన్ను, చదలు, నింగి దివి (దుశ్శబ్దవికృతి. ఇది తత్సమమని బాలవ్యాకరణము) మొయిలుదారి = మేఘములకుమార్గము, చుక్కలతెరువు = నక్షత్రములకు మార్గము, బయలు, గాడ్పుతండ్రి=వాయువునకుఁ తండ్రి-ఈ 16 ఆకాశమునకుఁ పేళ్లు.

తే. వెలయు ధరణిఁ జతుర్దిశల్ ♫ నలుగడ లన
నలరు దచ్చికడ లన ది ♫ గష్టకంబు
దనరు నీరైదుకడలు నా ♫ దశదిశలును
మాళిధృతగంగ యంగజ ♫ మదవిభంగ. 32

టీ. నలుగడలు = నాలుగుదిక్కులు, దచ్చికడలు = ఎనిమిది దిక్కులు, ఈరు ఐదు (రెండుఐదుల) కడలు=పది దిక్కులు.

ఆ. తాటిసిడమువాని ♫ తల్లి కూఁతురిబిడ్డ
వెన్నునడుగు పాప ♫ మిన్నువాఁక
వేల్పుటేఱు కడలి ♫ వెలఁదుక ముత్రోవ
ద్రిమ్మరనఁగ నొప్పు ♫ దివిజగంగ. 33

టీ. తాటిసిడమువానితల్లి=తాలధ్వజుఁడగు భీష్మునకుఁ దల్లి, కూతురిబిడ్డ=తనకూతురైన లక్ష్మికిఁ గూఁతురు, వెన్నునడుగుపాప = విష్ణుపాదమునందుఁబుట్టినచిన్నది, మిన్నుటేఁక=ఆకాశమందుండునది, వేల్పుటేఱు = దేవతలయొక్క నది, కడలివెలఁదుక=సముద్రునకుభార్య, ముత్రోవద్రిమ్మరి=మూఁడుమార్గముల దిరుగునది-త్రిపథగ ఈ 8 ఆకాశగంగకుఁ బేళ్లు.

తే. వేలుపులగారు. చౌదంతి ౹ వెల్లయేనుఁ
గనఁగ నైరావతంబును ౹ కాఖ్య లమరు,
వేల్పుదొరతేజి యనఁగను ౹ వెల్లగుఱ్ఱ
మనఁగ నుచ్చైశ్శ్రవం బొప్పు ౹ నంబికేశ. 34

టీ. వేలుపులగారు=దేవతలయొక్కగజము, చౌదంతి=నాలుగు దంతములుగలది, వెల్లయేనుఁగు=తెల్లయేనుఁగు, ఈ 3 ను దేవేంద్రునియేనుఁగగు ఐరావతమునకు పేళ్లు. వేల్పుదొరతేజి = ఇంద్రునియొక్కగుఱ్ఱము, వెల్లగుఱ్ఱము=తెల్లగుఱ్ఱము-ఈ 2 దేవేంద్రుని గుఱ్ఱమగు ఉచ్చైశ్శ్రవము పేళ్లు.

ఆ. పుడుకుఁదోడుకు వేలు ౹ పులగిడ్డి వెలిమొద
వనఁగఁ గామధేను ౹ వలరుచుండుఁ;
గల్పకంబు దనరు ౹ వేల్పుఁ జెట్టీవుల
మ్రాను వెల్లమ్రాను ౹ నానుమేశ. 35

టీ. పుడుకుఁదోడుకు=అభీష్టములనిచ్చెడి యావు, వేలుపులగిడ్డి=దేవతలయొక్క యావు, వెలిమొదవు = తెల్లనియావు-ఈ 3 కామధేనువు పేళ్లు. వేల్పుచెట్టు=దేవతలయొక్క వృక్షము, ఈవులమ్రాను=అభీష్టముల నిచ్చువృక్షము, వెల్లమ్రాను=తెల్లనివృక్షము - ఈ 3 కల్పవృక్షమునకుఁ బేళ్లు.

ఆ. అవని గుడుసుకైదు ౹ వనఁగఁ వేయంచుల
కైదు వనఁగఁ జుట్టుఁ ౹ గైదు వనఁగ

బటువుఁగైదువ వనఁగఁ బరఁగు సుదర్శన
చక్రమునకుఁ బేళ్లు । చంద్రమౌళి. 36

టీ. గుదుసుకైదువు = గుండ్రని ఆయుధము, వేయంచులకైదువు = వేయిమొనలుగల ఆయుధము, చుట్టుకైదువు=వలయాకృతిగల ఆయుధము, బటువుకైదువు=గుండ్రని ఆయుధము. ఈ ౪ విష్ణుచక్రమునకుఁ బేళ్లు.

ఆ. వలమురి యనఁ జుట్టు । వాలుజోఁ డనఁ గల్మి
కొమ్మమగనిబూర । గొమ్మనంగఁ
దనరుఁ బాంచజన్య । మునకు నభిఖ్యలు
ధృతతురంగ ధవళ । వృషతురంగ. 37

టీ. వలమురి=దక్షిణముగాఁదిరిగినది, చుట్టువాలుజోఁడు=సుదర్శనచక్రమునకు జత, కల్మికొమ్మ మగని బూరగొమ్మ=లక్ష్మీకాంత భర్తయగు విష్ణుని పూరించు వాద్యవిశేషము, ఈ 3 విష్ణుశంఖమునకుఁ బేళ్లు.

తే. రిక్క లనఁ జుక్క లనఁగను । ఋక్షములకు
నాఖ్యలై యొప్పుఁ దెఱగంటి । యన్ను లనఁగ
నచ్చర లనంగ వేలుపు । మచ్చెకంటు
లనఁగ సురకాంతలకు నాఖ్య । లగు గిరీశ. 38

టీ. రిక్కలు (ఋక్షశబ్దమునకు వికృతి), చుక్కలు ఈ ౨ నక్షత్రములకుఁబేళ్లు. తెఱగంటియన్నులు=ఱెప్పపాట్లు లేని (అనిమిష) స్త్రీలు, అచ్చరలు (ప్ర. అప్సరసలు), వేలుపు మచ్చెకంటులు-ఈ 3 దేవకాంతలకుఁ బేళ్లు.

తే. పవలు పగ లనఁ బే ళ్లొప్పు । దివమునకును
రాత్రిపే ళ్లొప్పు రే రేయి । రాతి రనఁగ
వెలయు చుండును రేయెండ । వెన్నెలనఁగఁ
జంద్రికకును సమాఖ్యలు । చంద్రమౌళి. 39

టీ. పవలు, పగలు-ఈ ౨ పగటిపేళ్లు, రే, రేయి, రాతిరి - ఈ 3 రాత్రిపేళ్లు. రేయెండ, వెన్నెల - ఈ ౨ చంద్రికపేళ్లు.

క. మించులన మెఱుపు లనఁగను
జంచలలకుఁ బేళ్లు దనరు ॥ జన మంభోభృ
త్సంచయములఁ బల్కెదను మొయి
ళ్లంచు మొగు ళ్లంచు మబ్బు ॥ లంచున్ భర్గా. 40

టీ. మించులు, మెఱుపులు - ఈ 2 మెఱుపులకుఁ బేళ్లు. మొయిళ్లు, మొగుళ్లు, మబ్బులు - ఈ 3 మేఘములకుఁ బేళ్లు.

క. తొలుచదువులు ప్రాఁజదువులు
తొలుమినుకులు ప్రామినుకులు ॥ తొలుపలుకులు ప్రాఁ
బలుకులు పెనుమినుకులు నా
వెలయుఁ శ్రుతులకును బేళ్లు ॥ విశ్వాధిపతీ. 41

టీ. తొలుచదువులు, ప్రాఁజదువులు, తొలుమినుకులు, ప్రామినుకులు, తొలుపలుకులు, ప్రాఁబలుకులు (ఈ 6 పదములకును మొదటివిద్యలని యర్థము), పెనుమినుకులు, ॥పా॥ పెనుఁబలుకులు = విస్తారమయిన వాక్యములు - ఈ 7 వేదముల పేళ్లు

క. ఇది దేవవర్గ దీనిం
జదివిన వ్రాసినను వినిన ॥ జనులకు నిత్యా
భ్యుదయంబు లొసఁగు చుండును
వదలక కాశీనివాస ॥ వాసుఁడు పేర్మిన్. 42

దేవవర్గ సమాప్తము.

మానవవర్గ.

తే. పాఱుఁ డనఁగ బుడమివేల్పు ॥ బాఁపఁ డనఁగ
జన్నిగట్టన విప్రుండు ॥ జగతిఁ బరఁగు

నొడయఁ డేలిక యెకిమీఁడు పుడమిఱేఁడు
ఱేఁడు దొర సామి యన నొప్పు నృపతి పేళ్లు. 1

టీ. పాఱుఁడు, పుడమివేల్పు = భూమ్యాదేవుఁడు, బాఁపఁడు, జన్నిగట్టు=యజ్ఞోపవీతమును ధరించినవాఁడు - ఈ ౪ బ్రాహ్మణుని పేళ్లు. ఒడయఁడు. ఏలిక, ఎకిమీఁడు, పుడమిఱేఁడు=భూమి కధిపతి, ఱేఁడు-దొర, సామి (ప్ర-స్వామి), ఈ ౭ రాజు పేళ్లు.

సీ. కోమట్లు మూఁడవ కొలమువాండ్రన బేరు
లన వైశ్యనామముల్ దనరుఁ గాఁపు
వాండ్రు నా నాలవవాండ్రు నా బలిజెవాం
డ్రనఁ జను శూద్రసమాహ్వయములుఁ
వడుగునా గోఁచిబాఁపఁడు నాఁగ బ్రహ్మచా
రికిఁ బేళ్లు నడచు ధరిత్రియందు
నాలుబిడ్డలు గలయతఁ డిలుఱేఁడు గే
సన నొప్పుఁ బేళ్లు గృహాధిపతికి

ఆ. నడవిమనికిపట్టు జడదారి యన వన
వాసి యొప్పు నిల్లువాసితిరుగు
బోడ తపసి కావిపుట్టగోఁచులసామి
యన యతీంద్రుఁ డలరు నలికనేత్ర. 2

టీ. కోమట్లు, మూఁడవకొలమువాండ్రు, బేరులు ఈ 3 వైశ్య నామములు, కాఁపువాండ్రు, నాలవవాండ్రు - బలిజెవాండ్రు - ఈ 3 శూద్రుని పేళ్లు. వడుగు, గోఁచిబాఁపఁడు=కౌపీనముగల బ్రాహ్మణుఁడు-ఈ ౩ బ్రహ్మచారికిఁ బేళ్లు. ఆలుబిడ్డలు గలయతఁడు = దారాపత్యములు గల వాఁడు, ఇలుఱేఁడు=గృహాధిపతి, గేస్తు (ప్ర. గృహస్థు) ఈ 3 గృహస్థుని పేళ్లు. - అడవిమనికిపట్టు = అరణ్యము నివాసస్థానముగాఁ గలవాఁడు, జడదారి = జడలను ధరించినవాఁడు - వా. ౩ వానప్రస్థుని పేళ్లు. ఇల్లు! వాసి

తిరుగు= ఇల్లువిడిచి తిరుగువాఁడు, బోడ, తపసి, కావిపుట్టగోచులసామి= కాషాయకౌపీనములు గలవాఁడు ఈ ౪ సన్న్యాసిపేళ్లు.

సీ. అమ్మనాఁ దల్లినా నవ్వనాఁ గన్నది
    యన మాతృకాఖ్యలౌ నభ్రకేశ
యబ్బ నాయన యయ్య యనఁ దండ్రి యన నప్ప
    యన జనకాఖ్యలౌ ననగనివేశ
తోడఁబుట్టనఁగ సైదోడు తోఁబుట్టన
    సోదరాహ్వయము లౌ నాదిదేవ
భర్తృసహోదరుభార్యకుఁ దోడికో
    డ లన నేరా లన సలరు సభవ

తే. చెలియ లనఁ జెల్లె లనఁగను వెలయు చుండు
నాహ్వయములు కనిష్ఠకన్యకు గిరీశ
జ్యేష్ఠకన్యకు నాఖ్యలై క్షితిని వెలయు
నప్ప యన నక్క యనఁగఁ జంద్రాగ్రమకుట. 3

టీ. అమ్మ (ప్ర. అంబ). తల్లి, అవ్వ, కన్నది - ఈ ౪ మాతృనామములు. అబ్బ, నాయన, అయ్య (ప్ర. ఆర్య), తండ్రి, అప్ప - ఈ ౫ పితృనామములు. తోడఁబుట్టు, ॥పా॥ తోడఁబుట్టుగు - తోడఁబుట్టువు, సైదోడు, తోఁబుట్టు ॥పా॥ తోఁబుట్టువు - ఈ ౩ సోదరునామంబులు. తోడికోడలు=తనతో సమానురాలైనకోడలు, ఏరాలు - ఈ ౨ పెనిమిటితోఁ బుట్టినవాని భార్యకుఁ బేళ్లు. చెలియలు, చెల్లెలు - ఈ ౨ కనిష్ఠకన్యకుఁ బేళ్లు. అప్ప, అక్క - ఈ ౨ జ్యేష్ఠకన్యకుఁ బేళ్లు.

సీ. మగ్గకుఁ బేళ్లగు ముగుద యనఁగ ముద్ద
    రాలు నా గోల నా బేల యనఁగ
గట్టివాయి యనంగ గయ్యాళి యన జాఁగ
    యన ధూర్తసతికి నాహ్వయము లమరు.

టీ. వెచ్చకాఁడు=ధనవ్యయము చేయువాఁడు, బోజుఁగు (ప్రభుజంగుఁడు), వేడుకకాఁడు = విలాసముగలవాఁడు, మిండఁడు, నవ్వుకాఁడు= మృదువైనవాఁడు, మిండగీఁడు, లంజెకాఁడు= లంజెగలవాఁడు = ఈ 8 విటుని పేళ్లు.

ఆ. కోడెకాఁ డనంగ గోవాళ్లు నాఁగను
యువజనాఖ్య లొప్పుచుండు రెండు
నాగవాస మనఁగ నామ మౌ వేశ్యాజ
నంబు మేళమునకు నంబికేశ. 8

టీ. కోడెకాఁడు=యౌవనముగలవాఁడు, గోవాళ్లు (గోవ+వారలు- ఇది నిత్యబహువచనాంతము.)- ఈ 2 యౌవనవంతుని పేళ్లు. నాగవాసము = వేశ్యాజనముల మేళము.

సీ. నెలఁతుక క్రాల్గంటి పొలఁతుక ముద్దియ
వాలుఁగంటి మగువ పడఁతి మడఁతి
చెలి మచ్చెకంటి యుగ్మలి యింతి తొయ్యలి
నవలా కలుకకంటి నాతి గోతి
ప్రాఁబోఁడి చిగురాకుబోఁడి పైదలి మించుఁ
బోఁడి ముద్దులగుమ్మ పొలఁతి కొమ్మ
ప్రోయాలు విద తీఁగెఁబోఁడి చేడియ యించుఁ
బోఁడి యన్ను వెలంది బోటి జోటి

తే. చాన తెఱవ వెలందుక చామ లేమ
చెలువ యెలనాఁగ చిలుకలకొలికి కలికి
తలిరుఁబోఁడి యలరుఁబోఁడి నెలఁత పొల్తి
గరిత యతివ నా స్త్రీసమాఖ్యలు మహేశ. 9

టీ. నెలఁతుక, క్రాల్గంటి=చంచలములగు నేత్రములుగలది, పొలఁతుక

ముద్దియ, వాలుఁగంటి=విశాలనేత్రములుగలది, మగువ, పడఁతి, ॥పా॥ పణఁతి, పడఁతి, చెలి, మచ్చెకంటి=మత్స్యములవంటి నేత్రములుగలది, ఉగ్మలి, ఇంతి, నవలా, కలువకంటి = కలువలవంటి నేత్రములుగలది, నాతి, గోతి, పూఁబోఁడి=పుష్పమువలె మృదువైనశరీరము గలది, చిగురాకుఁబోఁడి=చిగురుటాకువలె మృదువైనదేహముగలది. పైదలి, మించుఁబోఁడి=మెఱుపువలెఁ బ్రకాశించు దేహముగలది, ముద్దులగుమ్మ = మురిపెములనిచ్చునది, పొలఁతి, కొమ్మ, ప్రోయాలు, ఉవిద, తీఁగెఁబోఁడి=తీగవలె మనోజ్ఞమైన మేనుగలది, చేడియ, ఇంచుఁబోఁడి=చెఱకువలె ప్రియమైన మేనుగలది, అన్ను, వెలఁది, బోటి, జోటి, చాన, తెఱవ, వెలఁదుక, చామ, లేమ, కొలువ, ఎలనాఁగ, చిలుకలకొలికి=చిలుకలవంటి కన్నులకొలుకులు గలది, కలికి, చిగురుఁబోఁడి = చిగురువలె మృదువైన మేనుగలది, అలరుఁబోఁడి = పుష్పమువలె మృదువైన మేనుగలది, నెలఁత, పాత్రి, గరిత, అతివ-ఈ ౮౭ స్త్రీకిఁ బేళ్లు.

తే. చెలిమి నేస్తంబు పొందు నా స్నేహ మలరు
నెచ్చెలియనుంగు సంగాతి నేస్తకాఁడు
సంగడీఁ డనఁ జెలికాఁ డనంగఁ దనరు
స్నేహితునకు సమాఖ్యలు శ్రీమహేశ. 10

టీ. చెలిమి, నేస్తంబు, పొందు-ఈ 3 స్నేహమునకుఁ బేళ్లు. నెచ్చెలి అనుంగు, సంగాతి, నేస్తకాఁడు, సంగడీఁడు చెలికాఁడు=ఈ౬ స్నేహితునకుఁ బేళ్లు.

సీ. దొంగ తెక్కలికాఁడు దొరకోలుసన్యాసి
ముచ్చు తుంబరికాఁడు ముడియవిడుపు
తెరువాటుకాఁడు కత్తెరదొంగ చేవాఁడి
కాఁడు వల్లడికాఁడు కన్నగాఁడు
మొనిముచ్చు గళ్లదొంగ యనఁ దస్కరాఖ్యలౌఁ
జెండిపోతు గరాసు మొండికెటు

టకటొంకు టాటోటు టక్కులాఁడు పిసాళి
టక్కరి ముడికాఁడు తవళికాఁడు

తే. కల్లరియు గొంటు కైలాటకాఁడు చెడుగు
బేరజము కుచ్ఛితుఁడు దోసకారి చెనఁటి
పాలసుఁడు నాలిబూతంబు పలువ తులువ
కూళ గడుసు సన వర్తిల్లుఁ గుజను పేళ్లు. 11

టీ. దొంగ, తెక్కలికాఁడు=బందిపోటు వేయువాఁడు, దొరకోలు సన్యాసి = వేషమువేసి నమ్మించి వెనుక సొమ్ము నెత్తుకొని పోవువాఁడు, ముచ్చు, ఎత్తుబరికాఁడు, ముడియవిడుపు = సొమ్ముముడివిప్పువాఁడు, తెరువాటుకాఁడు=దారి కట్టి కొట్టి దోఁచుకొనువాఁడు, కత్తెరదొంగ=నగలు కత్తిరించుకొనువాఁడు, చేవాఁడికాఁడు=చేతిబలముగలవాఁడు, పల్లడికాఁడు=కొల్ల పెట్టువాఁడు. కన్నగాఁడు=కన్నము వేయువాఁడు, మునిముచ్చు = మునివలెఁ దపసివేషము వేసి యేమఱించువాఁడు, గడిదొంగ = ఒళ్లెఱిఁగిన దొంగ - ఈ. ౧౩ దొంగకుఁ బేళ్లు. చెంచెపోతు = మందబుద్ధిగలవాఁడు, గరాసు, మొండికట్టె=మొరకితనముఁ జేయువాఁడు, టకటొంకు, టాటోటు, టక్కులాఁడు=అబద్ధములాడువాఁడు, పిసాళి, టక్కరి, ముడికాఁడు, తవళికాఁడు=కపటముగలవాఁడు, కల్లరి=అబద్ధము లాడువాఁడు, గొంటు, కైలాటకాఁడు = మాయోపాయము గలవాఁడు. చెడుగు, బేరజము, కుచ్ఛితుఁడు (ప్ర. కుత్సితుఁడు), దోసకారి, చెనఁటి, పాలసుఁడు నాలిబూతము, పలువ, తులువ, కూళ, గడుసు - ఈ ౨౪ కుత్సితుని పేళ్లు.

ఆ. పాప బుడుత చిఱుత పట్టి సిసువు కందు
కూన నిసువు బిడ్డ కుఱ్ఱ బొటె
యనఁగ శిశుసమాఖ్య లగుఁ గొమరుండు నాఁ
గొడుకు నాఁ గుమారకుండు వెలయు. 12

టీ. పాప, బుడుత, చిఱుత, పట్టి, సిసువు, (ప్ర. శిశువు), కందు, కూన, నిసువు, బిడ్డ, కుఱ్ఱ, బొట్టె-ఈ ౧౧ శిశువుపేళ్లు. కొమరుఁడు. (ప్ర. కుమారుడు), కొడుకు - ఈ ౩ కుమారునిపేళ్లు.

ఆ. వటుసమాఖ్య లగును ♦ వసుధలోఁ గొండిక
వాఁ డనంగఁ బడుచువాఁ డనంగఁ
బిన్నవాఁ డనంగఁ ♦ జిన్నవాఁ డనఁగను
వినుతగుణసనాథ ♦ విశ్వనాథ. 13

టీ. కొండికవాఁడు. ॥సూ॥ కొండొకవాఁడు, పడుచువాఁడు, పిన్నవాఁడు. చిన్నవాఁడు - ఈ ౪ బాలునకుఁ బేళ్లు.

సీ. గిటక పొట్టి కుఱుచ ♦ గిట్ట గు జ్జనఁగ వా
మనుఁ డొప్పుఁ జను నపస్మారిపేళ్లు
వెడఁగు వేదుఱు వెట్టి ♦ పీటిఁడి వేటిఁడి
వెంగలి వెంబర ♦ విత్తనంగఁ
జతురునకును బేళ్లు ♦ జాణ దంట వలంతి
వెరవరి ప్రోడ నే ♦ ర్పరి యనంగఁ
బ్రన్ననివాఁడు రూపరి చక్కఁడఁగలవాఁడు
చక్కనివాఁడు నా ♦ జగతిఁ బరఁగు
తే. సుందరాకారవంతుఁడు ♦ సొగసుకాఁడు
వన్నెకాఁ డన శృంగారి ♦ వసుధ వెలయు
నంధకునిపేళ్లు చీకు గ్రు ♦ డ్డనఁగ మూఁగ
మూవ యన మూఁకనామముల్ ♦ దేవదేవ. 14

టీ. గిటక, పొట్టి, కుఱుచ, గిట్ట, గుజ్జు - ఈ ౫ వామనుని పేళ్లు. వెడఁగు, వేదుఱు, వెట్టి, పీటిఁడి, వేటిఁడి, వెంగలి, వెంబరవిత్తు - ఈ ౭ అపస్మారిపేళ్లు. జాణ,. దంట, వలంతి, వెరవరి, ప్రోడ, నేర్పరి - ఈ ౬

చతురునకుఁ బేళ్లు. ప్రన్నగివాఁడు=సుందరుఁడు, రూపరి=రూపవంతుఁడు, చూడఁగలవాఁడు, చక్కనివాఁడు=చక్కనైనవాఁడు-ఈ ౪ సౌందర్యము గలవాని పేళ్లు. సొగసుకాఁడు = సొగసైనవాఁడు, సన్నెకాఁడు=కాంతిగల వాఁడు - ఈ ౨ శృంగారవంతుని పేళ్లు. చీకు, గ్రుడ్డి - ఈ ౨ అంధకుని పేళ్లు. మూఁగ - మూప - ఈ ౨ మూగవానికి నామములు.

క. కాయము పేళ్లయి వెలయును
మే యన నొడ లనఁగ మేను । మెయి యన, భోగ్య
ప్రాయము పేళ్లగుఁ బరువము
పాయము జవ్వన మనంగ । భావజదమనా. 15

టీ. మే, ఒడలు, మేను, మెయి - ఈ ౪ శరీరము పేళ్లు. పరువము, పాయము, జవ్వనము (ప్ర. యౌవనము) - ఈ 3 యౌవనము పేళ్లు.

తే. నెఱులు కురులు వెండ్రుకలు నా । నెఱిక లనఁగఁ
గొప్పు తుఱుము మన వేనలి । క్రొవ్వెద యనఁ
గేశధమ్మిల్లములు మించుఁ । గీలుగంటు
క్రొమ్ముడి యనంగఁ గేశబంధ మ్మగు భవ. 16

టీ. నెఱులు, కురులు, వెండ్రుకలు. నెఱికలు. ఈ ౪ కేశములకు పేళ్లు. కొప్పు, తుఱుము, వేనలి, క్రొవ్వెద (క్రొత్త + వెద) - ఈ ౪ ధమ్మిల్లమునకు పేళ్లు. కీలుగంటు, క్రొమ్ముడి (క్రొత్త + ముడి) - ఈ ౨ కేశబంధము (అనఁగా వెండ్రుకలముడి) పేళ్లు.

తే. నొసలు నెన్నొసల్ నుదురు నెన్నుదు రనంగఁ
దనరు ఫాలంబు చూడ్కి చూ । పనఁగ నొప్పు
నాహ్వయము లీక్షణమునకు । నక్షి కాఖ్య
లలరుఁ గన్ గను కన్ను నా । నభ్రకేశ. 17

టీ. నొసలు, నెన్నొసలు (నెఱి + నొసలు), నుదురు. నెన్నుదురు (నెఱి + నుదురు) ఈ ౪ ఫాలము పేళ్లు. చూడ్కి, చూపు - ఈ ౨ ఈక్షణమునకుఁ బేళ్లు. కన్, కను, కన్ను - ఈ 3 నేత్రమునకుఁ బేళ్లు.

క. వీను లనఁ జెవు లనఁగా
జానుగు లన నాహ్వయములు శ్రవణంబులకుఁ
గౌ నన నడు మనఁగా నభి
ధానము లగు మధ్యమునకుఁ దరుణేందుధరా. 18

టీ. వీనులు, చెవులు, జానుగులు, ఈ 3 శ్రవణముల పేళ్లు. కౌను, నడుము - ఈ ౨ మధ్యమునకుఁ బేళ్లు.

తే. అక్కు ఱొమ్మెద బోర వానలరు వక్ష
మాస్యమున కొప్పుచుండు నాఖ్యలు మొగంబు
మోర మోమన్నఁ బేళ్లొప్పు నూరువునకుఁ
బెందొడ యనంగఁ గుఱువు నా సంవివాహ. 19

టీ. అక్కు, ఱొమ్ము. ఎద (ప్ర. హృదయము.) బోర - ఈ ౪ వక్షస్స్థలమునకుఁ బేళ్లు. మొగంబు (ప్ర. ముఖము,) మోర, మోము ఈ 3 ముఖము పేళ్లు. పెందొడ, కుఱువు - ఈ ౨ ఊరువునకుఁ బేళ్లు.

తే. వదనగుహ యొప్పు నోరు నా వాయి యనఁగఁ
బల్లు పలు నాఁగ దంతంబు పేళ్లు వెలయుఁ
బెదవి వాతెఱ మోవి యన్పేళ్లఁ దనరు
చుండు నోష్ఠంబు శీతాంశు ఖండమౌళి. 20

టీ. నోరు, వాయి - ఈ ౨ వదనగుహకుఁ బేళ్లు. పల్లు. పలు ఈ ౨ దంతమునకుఁ బేళ్లు. పెదవి, వాతెఱ, మోవి - ఈ 3 ఓష్ఠమునకుఁ బేళ్లు.

క. కరయి యనఁ గైనాఁ గే లనఁ
జెయి యనఁ జై నాఁగఁ జెయ్యి చే నా హస్తా.

హ్వాయము లగు నన్నపూర్ణా
ప్రియవల్లభ కాశికాపు రివరసిలయా. 21

టీ. కయి, కై, కేలు, (నిత్యైకవచనాంతము,) చెయి, చై, చెయ్యి, చే-ఈ ౭ హస్తమునకుఁ బేళ్లు.

క. ఎద యన డెందం బనఁగా
మది యనఁగా నెడఁ దనంగ మఱి యుల్లము నా
హృదయమునకు నివి యెనఁగును
విదితంబుగ నాహ్వాయములు విశ్వాధిపతీ! 22

టీ. ఎద, డెందము, మది (ప్ర. మతి,) ఎడఁద, ॥పా॥ (ప్ర. హృదయము,) ఉల్లము-ఈ ౫ హృదయము (మనస్సు) నకుఁ బేళ్లు.

క. లోఁజె య్యన నఱచె య్యనఁ
గాఁ జెల్లుం బేళ్లు రెండు కరతలమునకున్
మీఁజె య్యనఁ బెడచెయ్యను
నాఁ జనుఁ గరచరమభాగనామములు శివా. 23

టీ. లోఁజెయ్యి (లోను+చెయ్యి) = లోపలఁగా నుండెడు చెయ్యి. అఱచెయ్యి = లోపలి చెయ్యి, ఈ ౨ కరతలమునకుఁ బేళ్లు. మీఁజెయ్యి (మీఁదు + చెయ్యి) = మీఁదుగానుండెడు చెయ్యి, పెడచెయ్యి = పెడగా నుండెడుచెయ్యి - ఈ ౨ కరచరమభాగమునకుఁ బేళ్లు.

ఆ. పొట్ట డొక్క కడుపు బొజ్జ బొఱ్ఱ యనంగ
నొప్పుచుండు నాఖ్య లుదరమునకు
నాభిబిలమునకును నామధేయము లగు
బొడ్డు నాఁగ మఱియుఁ బొక్కి లనఁగ. 24

టీ. పొట్ట, డొక్క, కడుపు, బొజ్జ, బొఱ్ఱ-ఈ ౫ ఉదరము పేళ్లు బొడ్డు, పొక్కిలి, ఈ ౨ నాభిబిలమునకు, బేళ్లు.

తే. వెన్నసంగను వీఁపు నా । వెనుకమేను
నాఁగఁ జరమాంగమున కొప్పు । నామములుగఁ
బుఱ్ఱె తలపాల నాఁ బుఱ్ఱ । పుఱియ నాఁగ
ఫాలమున కాఖ్యలై యొప్పు । ఫాలనేత్ర. 25

టీ. వెన్ను, వీఁపు, వెనుక మేను-ఈ 3 పృష్ఠభాగము పేళ్లు. పుఱ్ఱె, తలపాల, పుఱ్ఱ ॥పా॥ పుఱుక, పుఱియ - ఈ ౪ కపాలమునకుఁ బేళ్లు.

క. అడు గంజ పాజ్జ యనఁగాఁ
బుడమిఁ బదంబునకు నామధేయము లిలసిల్లుఁ
మెడ కుత్తుక యల్లు గొంతు తన
నడరు గళంబునకుఁ బేళ్లు కంసధ్వంసీ. 26

టీ. అడుగు, అంజ, పాజ్జ - ఈ 3 పాదమునకుఁ బేళ్లు. మెడ, కుత్తుక, అల్లు, గొంతు - ఈ ౪ గళమునకుఁ బేళ్లు.

ఆ. బువ్వ వంటకంబు । బోనంబు మెతుకు కూ
డోగిరము పసాద । మోరె యనఁగ
నన్న మొప్పుఁ జేల । మలుకుఁ బుట్టంబు దు
వ్వలువ చీర కోక । వలువ యనఁగ. 27

టీ. బువ్వ, వంటకము, బోనము, మెతుకు, కూడు, ఓగిరము, పసాదము (ప్ర. ప్రసాదము), ఓరెము-ఈ ౮ అన్నమునకుఁ బేళ్లు. పుట్టము, దువ్వలువ, చీర, ॥పా॥ చీరె, కోక, వలువ - ఈ ౬ వస్త్రమునకుఁ బేళ్లు.

తే. మెసవె నారోగిణ మొనర్చె । మెక్కెఁ దినియెఁ
గుడిచె నారగించెను బసా । పడియె నమలె
సాపడె ననంగ నొప్పు భో । జనము సేసి
ననుట కివి యాఖ్యలౌ యీశ । యభ్రకేశ. 28

టీ. మెసవెను, ॥పా॥ మెసఁగెను, ఆరోగిణమొనర్చెను॥పా॥ ఆరోగణ

మెసవెచ్చెను, మెక్కెను, తినియెను, కుడిచెను. ఆరగించెను, పసాపడియెను, నమలెను, సాపడెను - ఈ ౧౧ భోజనము చేసె ననుటకుఁ బేళ్లు.

క. నాసి యనఁ సిగ్గు సిబ్బితి
నా నివి వ్రీడాపదంబు నామంబు లగుం
బానము సేయుట పేళ్లగు
నానుట త్రావు టనఁ ద్రాగు టనఁ గ్రోలు టనన్. 29

టీ. నాసి, సిగ్గు, సిబ్బితి - ఈ 3 లజ్జకుఁ బేళ్లు. ఆనుట, త్రావుట త్రాగుట, గ్రోలుట - ఈ ౪ పానము సేయుటకుఁ బేళ్లు.

ఆ. తలియ పళ్లెరంబు తెలె హరివాణంబు
తట్ట కంచ మనఁగఁ దనరుఁ బాత్ర
చెల్లుఁ బానమునకుఁ బేళ్లు డబ్బర కోర
గిన్నె యనఁగ రజత గిరి నివాస. 30

టీ. తలియ, పళ్లెరము, తెలె, హరివాణము, తట్ట, కంచము-ఈ ౬ భోజనపాత్రకు పేళ్లు. డబ్బర॥పా॥డబుర, కోర, గిన్నె - ఈ 3 పానపాత్ర.

తే. నతికిఁ బేళ్లొప్పు జోత దండము జోహారు
మ్రొక్కు జేజే యనంగఁ గేల్ మొగిచెఁ గేలిచె
నెఱఁగెఁ జేమోడ్చె నన నమస్కృతి యొనర్చె
ననుట కవి యాఖ్య లగు నీశ యభ్రకేశ. 31

టీ. జోత. దండము, జోహారు, మ్రొక్కు, జేజే-ఈ ౫ నమస్కారము పేళ్లు. కేల్మొగిచెను=చేతులు జోడించెను కేలిచెను, ఎఱఁగెను. ॥రూ॥ ఎరఁగెను. చేమోడ్చెను = చేతులు ముకుళించెను - ఈ ౪ నమస్కారము చేసె ననుటకుఁ బేళ్లు.

తే. ఒప్పు శయనించుటకును బవ్వళించెఁ బండెఁ
బవ్వడించెఁ బరుండెను బవ్వళించె

నత్తమిల్లె ననఁగ మఱి మెత్త సెజ్జ
పఱుపు పాన్పనఁ బగు శయ్య ఫాలనేత్ర. 32

టీ. పన్నుండెను, ॥పా॥ పండుండెను, పండెను, పవ్వడించెను, పరుండెను, పవ్వళించెను, అత్తమిల్లెను-ఈ 8 శయనించె ననుటకుఁ బేళ్లు. మెత్త సెజ్జ (ప్ర. శయ్య), పఱపు, పాన్పు - ఈ 4 శయ్య పేళ్లు.

తే. ఒప్పు ధ్వనిపేళ్లు రొద యన నులివు నాఁగ
సద్దనంగను గూఁత నాఁ జప్పు డనఁగ
నలుకు డన రోదనము సేసె ననుట కాఖ్య
లెసఁగు నఱచెను వాపోయె నేడ్చె ననఁగ. 33

టీ. రొద, ఉలివు, సద్దు, కూఁత, చప్పుడు, అలుకుడు-ఈ 6 ధ్వని పేళ్లు. అఱచెను, వాపోయెను, ఏడ్చెను-ఈ 3 రోదనము చేసెననుటకుఁ బేళ్లు.

క. అగు, బేళ్లు నీరువట్టన
దగ దప్పియు దూప యనఁగ దాహంబునకున్
నగవు నగు నవ్వు నవ్వు నా
నగు నాఖ్యలు హాసమునకు నగజాధీశా. 34

టీ. నీరువట్టు, దగ, దప్పి, దూప - ఈ 4 దాహమునకుఁ బేళ్లు. నగవు, నగు, నవ్వు, నవ్వు - ఈ 4 హాసము పేళ్లు.

క. చాగము నాఁ బుడుకనఁగా
నీగి యనఁగ నిడుట యనఁగ నీవి యనంగాఁ
దేగము నాఁ బెట్టుడు నాఁ
ద్యాగమునకు నాఖ్య లగుచు ధరఁ బరఁగు శివా. 35

టీ. చాగము పుడుకు, ఈగి. ఇడుట, ఈవి, తేగము, పెట్టుడు-ఈ 6 త్యాగము పేళ్లు.

ఆ. ఎలసె బెరసె హత్తెఁ గలసె సదికెఁ జెందెఁ
బొందె దొరసెఁ గూడె నొందె నెసఁసె

నసఁగ సక్తమయ్యె • ననుటకు నివి రేఫాఖ్య
లగు గిరీశ యీశ • యభ్రకేశ. 36

టీ. ఎలసెను, ఔరసెను, హత్తెను, కలసెను, అదికెను, చెందెను, పొందె
ను, దొరసెను, కూడెను, ఒంటెను. ఎనసెను, ఈ ౧౧ సక్తమయ్యెననుటకుఁ బేళ్లు.

ఆ. ఎడసెఁ బాసె వేఱుపడెఁ బురివిచ్చె నా
నలరు భేదమయ్యె • ననుట పేళ్లు
స్వవశమయ్యె ననుట • కవ్వఁ బేళ్లు లోనయ్యె
నగ్గమయ్యె ననఁగ • ననమనేత్ర. 37

టీ. ఎడసెను, పాసెను, వేఱుపడెను, పురివిచ్చెను-ఈ ౪ భేదమయ్యె ననుటకుఁ బేళ్లు. లోనయ్యెను, అగ్గమయ్యెను;-ఈ ౨ స్వాధీనమయ్యె ననుటకుఁ బేళ్లు.

ఆ. అగు గృహీతమయ్యె • ననుటకుఁ బేళ్లగ
పడియెఁ జేపడియెను • బట్టువడియెఁ
జిక్కువడియెఁ దగిలెఁ • జిక్కెఁ జిగుల్పడె
ననఁగ నగనివేశ • యభ్రకేశ. 38

టీ. అగపడియెను, (అగ్గముపడియెను) ఆధీనయ్యెను, చేపడియెను, పట్టుపడియెను, చిక్కువడియెను. తగిలెను, ॥పా॥ తవిలెను. చిక్కెను, చిగుల్పడెను - ఈ ౮ గృహీతమయ్యెననుటకుఁ బేళ్లు.

తే. అనియె నొడివె వక్కాణించె • నాడెఁ జెప్పె
వినిచె వాక్రుచ్చెఁ బలికె నాఁ • జను వచించె
ననుట కాలించె నాలకించెను వినె నన
నలరు నవధరించె నటంచు • కాఖ్య లీశ. 39

టీ. అనియెను, నొడివెను, వక్కాణించెను, ఆడెను, చెప్పెను, వినిచెను, వాక్రుచ్చెను, పలికెను - ఈ ౮ వచించె ననుటకుఁ బేళ్లు. ఆలించెను, ఆలకించెను, వినెను - ఈ 3 అవధరించె ననుటకుఁ బేళ్లు.

క. కనియెం జూచెను గాంచెను
గనుఁగొనెఁ గన్గొనె ననంగఁ గలయవి పేళ్లై
చను వీక్షించె నటంచును
ఘనతరగోరాజగమన కాయజసమనా. 40

టీ. కనియెను, చూచెను, కాంచెను, కనుఁగొనెను, కన్గొనెను - ఈ ౫ ను వీక్షించె ననుటకుఁ బేళ్లు.

క. చనుఁ గృతఘ్నుఁడ నయ్యెన్
ననుటకు నామంబు లగుచు నని నరిగెడం
జనియెనుఁ బోయెను నేఁగెనుఁ
బనివినియెద ననెడునట్టి పలుకులు గుంద్రా ! 41

టీ. అరిగెను, చనియెను, పోయెనను, ఏఁగెను, పనివినియెను ఈ ౫ కృతఘ్నుఁడ నయ్యెనను టకుఁ బేళ్లు.

ఆ. ద్విగుణమున కభిఖ్య లగు నిబ్బడిమ్మడి
జంట దంట దుగయు జమిలి రెట్టి
యినుమడి యనఁ మిథున నామ కాఖ్య లగు జోడు
దోయి కవ యనంగ ధూర్తిలుప.. 42

టీ. ఇబ్బడి, ఇమ్మడి, జంట, దంట, దుగ, జమిలి, రెట్టి, ॥ పా ॥ రెంట, ఇనుమడి-ఈ ౮ ద్విగుణమునకుఁ బేళ్లు. జోడు, దోయి, కవ - ఈ ౩ ను మిథునమునకుఁ బేళ్లు.

సీ. ఒం డొక్కం డొకటి యొక్కండన నగు నేక
మీరు రెండిరు నాఁగ నెసఁగు ద్వయము
తిగ మూఁడు ముగ్గురన్నాఁగఁ దగుఁ ద్రయి తీవంచ
నలు నాల్గు చౌ యన నగుఁ జతుష్క

మెసఁగుఁ జౌవంచ మై దే నన బంచకం
బా ఆఱుమూఁడిత్రి గనఁగ నొప్పు
షట్కంబు ఋషిసంఖ్య సత చక్కపగడ యే
డన నొప్పు సప్తసంఖ్యకును బేళ్లు
తే. దనరు నిరునాలు గనిమిది దచ్చి యనఁగఁ
బరఁగు నీరాఱు పండ్రెండు బార యనఁగ
ద్వాదశమునకు నాఖ్యలు ధరణియందు
శైలజానాథ ప్రమథసంచయసనాథ. 43

టీ. ఒంటు, ఒక్కఁడు, ఒకటి, ఒక్కండు-ఈ 4 ఏకము పేళ్లు. ఈరు, రెండు, ఇరు-ఈ 3 ద్వయము పేళ్లు: తిగ, మూఁడు, మూరు-ఈ 3 త్రయము పేళ్లు. తీసంచ=మూఁడునొకటియును, నలు, నాల్గు చౌ-ఈ 4 చతుష్కము పేళ్లు. చౌపంచ=నాల్గునొకటియును, ఐదు, ఏను-ఈ 3 పంచకము పేళ్లు. ఆఱు, ఇరుమూఁడు=రెండుమూళ్లు, ఇత్తిగ (ఇరు+తిగ) = రెండుమూళ్లు-ఈ 3 షట్కము పేళ్లు. సత (ప్రా. సప్త), చక్కపగడ=ఆఱునొకటియును, ఏడు. ఈ 3 సప్తసంఖ్య పేళ్లు. ఇరునాలుగు=రెండునాల్గులు, ఎనిమిది, దచ్చి-ఈ 3 అష్టసంఖ్య పేళ్లు. ఈరాఱు=రెండాఱులు, పండ్రెండు, బార - ఈ 3 ద్వాదశసంఖ్య పేళ్లు.

తే. జరిగె నూడెను జాఱెను నుఱికె వెళ్లెఁ
బాఱెఁ బఱచెను దొలఁగె నాకన్పలుకు లెల్ల
నవనిలోనఁ బలాయితుండయ్యె ననుట
కాఖ్యలై యొప్పుఁ జంద్రరేఖావతంస. 44

టీ. జరిగెను, ఊడెను, జాఱెను, ఉఱికెను, వెళ్లెను, పాఱెను, పఱచెను, తొలఁగెను - ఈ 8 పలాయితుఁడయ్యె ననుటకుఁ బేళ్లు.

క. వేంచేసెను వచ్చెం జను,
. టెంచెను విచ్చేసె నరుగుదెంచె ననఁగ నే

తెంచె నన నయ్యె నాగతుఁ
డంచుం బలుకుటకు నాఖ్య లంబరకేశా! 45

టీ. వేంచేసెను, వచ్చెను, చనుదెంచెను, విచ్చేసెను, అరుగుదెంచెను (రూ. అరుదెంచెను), ఏతెంచెను (రూ. ఏఁగుదెంచెను) - ఈ ౬ ఆగతుండయ్యె ననుటకుఁ బేళ్లు.

తే. నాఁటిసుత నాఁటనుండియు నాఁటఁగోలె
నాఁటఁబట్టి నాఁడు మొదలు నాఁగ నాహ్వ
యమ్ములయ్యెఁ దదారభ్య యనుట కవని
వినుతకరుణాసనాథ శ్రీవిశ్వనాథ. 46

టీ. నాఁటిసుత, నాఁటనుండి, నాఁటఁగోలె, నాఁటఁబట్టి, నాఁడు మొదలు - ఈ ౫ తదారభ్య యనుటకు బేళ్లు.

తే. వైరమునకును స్థిర సమాహ్వయము లమరు
కంటు పగ మచ్చరంబు సూడొంటుమి యన
వలపు కూరిమి మేలు నా నలరుఁ బేళ్లు
మోహమునకును శారదాంబుదనిభాంగ! 47

టీ. కంటు, పగ, మచ్చరము (ప్ర. మత్సరము), సూడు, ఒంటమి-ఈ ౫ వైరము పేళ్లు. వలపు, కూరిమి, మేలు - ఈ 3 మోహము పేళ్లు.

క. పెనఁకువ జగడము కయ్యం
బని బవరము కలను చివ్వ యాలము పోట్లా
టన దురము పోరు నాఁగాఁ
జను యుద్ధంబునకుఁ బేళ్లు చంద్రార్ధధరా! 48

టీ. పెనఁకువ, జగడము, కయ్యము (ప్ర. కలహము), అని, బవరము, కలను, చివ్వ, ఆలము, పోటాట, దురము, పోరు ఈ ౧౧ యుద్ధమునకు బేళ్లు.

ఆ. సదమదంబు సేసెఁ । జక్కాడె నుగ్గాడెఁ
చదిపెఁ బీఁచమడఁచెఁ । జంపెఁ గెడపె
నుఱుము చేసెఁ ద్రుంచెఁ । బరిమార్చెఁ దెగటార్చె
మన్నిగొనియెఁ దునిమె । మడిపె ననఁగ. 49

తే. హతము గావించె ననుటకు । నాఖ్య లయ్యె
మనిపె నేలెను బ్రతికించె । మంచెఁ బ్రోచె
సాఁకె నన నొప్పు నాఖ్యలు । సరవితోడ
నరయఁ బోషించె ననుటకు । నంబికేశ 50

టీ. సదమదంబు సేసెను, జక్కాడెను, నుగ్గాడెను, చదిపెను, పీఁచమడఁచెను, చంపెను, కెడపెను, నుఱుముసేసెను, త్రుంచెను, పరిమార్చెను తెగటార్చెను, మన్నిగొనియెను, తునిమెను, మడిపెను - ఈ ౧౪ వధియించె ననుటకుఁ బేళ్లు. మనిపెను, ఏలెను, బ్రతికించెను, మంచెను, ప్రోచెను, సాఁకెను - ఈ ౬ పోషించె ననుటకుఁ బేళ్లు.

క. ధరలో శూరాహ్వయములు
పరఁగున్ మొనకాఁ డనంగ । బంటనఁగాఁ బో
టరి యన పడిగలవాఁ డన
బిరు దన వాఁడిమగఁ డనఁగ । భీమ సపర్ధి. 51

టీ. మొనగాఁడు బంటు (ప్ర. భటుఁడు), పోటరి, పడిగలవాఁడు బిరుదు, వాఁడిమగఁడు - ఈ ౬ శూరుని పేళ్లు.

తే. బాసట యనంగ దోడ్పాటు । నా సమాహ్వ
యంబు లగుచుండు రెండు సాహాయ్యమునకు
నాఖ్యలు శుభంబునకును లగ్గనఁగ బాఁగ
సంగ మే లన లెస్స యనంగ నీశ ! 52

టీ. బాసట, తోడ్పాటు - ఈ ౨ సాహాయ్యము పేళ్లు. లగ్గు మేలు, లెస్స-ఈ ౪ శుభమునకుఁ బేళ్లు.

ఆ. కూలె నీల్గెఁ జచ్చెఁ ✻ గాలంబుసేసెను
గెడసెఁ సమసె నాఱె ✻ మడిసెఁ జెల్లెఁ
బెద్దనిదురవోయె. ✻ బిద్దె దోరెను గంతు
గొనియె ననుట పేళ్లగును మృతునకు. 53

టీ. కూలెను, నీల్గెను, చచ్చెను, కాలంబుసేసెను, కెడసెను, సమసెను, ఆఱెను-మడిసెను, చెల్లెను, పెద్దనిదురవోయెను, బిద్దెను, దోరెను, గంతుగొనియెను-ఈ ౧౩ మృతుఁడయ్యె ననుటకుఁ బేళ్లు.

సీ. తిమ్మనైనది యనఁ ✻ దిన్ననైనది యన
జానైనదనఁగ బాగైనదనఁగ
నాణెమైనదన విన్నాణమైనది యన
మానైనదనఁగ లెస్సైనదనఁగఁ
బిన్ననైనది యనఁ ✻ జెన్నైనదన నలు
వైనది యనఁగఁ జెలువైనదనఁగఁ
బొనరినయది యన ✻ నొనరినదనఁగఁ జొ
క్కటమైనదనఁగఁ జక్కనిదనంగ
సొబగైనదనఁగను ✻ సొంపైనదనఁ గొమ
రైనది యన గొనబైనదనఁగఁ
దోరమైనదన సింగారమైనది యన
మేలైనదనఁగ మెచ్చైనదనఁగ
తే. మురువుగలయది యొప్పైన ✻ దొఱపుగలది
యందమైనది తనరిన ✻ దలరినట్టి
దనఁగఁ బరఁగినదనఁ బేళ్లు ✻ దనరుచుండు
మంజులంబైన దనుటకు ✻ మదనదమన ! 74

టీ. తిమ్మనైనది, తిన్ననైనది, జానైనది, బాగైనది, నాణెమైనది,

విన్నాణమైనది, మానైనది, నైసైనది, పిన్ననైనది, చెన్నైనది, సెలువైనది, చెలువైనది, సొనరినయది, ఒనరినది, చొక్కటమైనది, చక్కనిది, సొబగైనది, సొంపయినది, కొమరైనది, గొనబైనది, తోరమైనది, సింగారమైనది, మేలైనది, మెచ్చైనది, మురువుగలయది, ఒప్పైనది, ఒఱపుగలది, అందమైనది, తనరినది, అలరినట్టిది, పరఁగినది-ఈ 3౧ మనోజ్ఞమైనది యనుటకు పేళ్లు.

తే. కపుర మనఁ గప్పురం బనఁ గప్ర మనఁగఁ
బుడమిఁ గర్పూర మొప్పుఁ దాం బూల మొప్పు
వీడియము వక్కలాకులు విడెము తమ్మ
లంబు వీడెంబు వీడ్యము సం బురారి. 55

టీ. కపురము, కప్పురము, కప్రము, ఈ 3 కర్పూరముపేళ్లు. వీడియము, ॥ రూ ॥ విడియము, వక్కలాకులు, విడెము, తమ్మలము, వీడెము, వీడ్యము-ఈ ౭ తాంబూలమునకుఁ బేళ్లు.

తే. వెలయుచుండును సిరి లచ్చి కలిమి యనెడు
పేళ్లు సంపద యెద్దడి పేదఱికము
లేమి నిప్పచ్చరము నెవ్వ లేమి డనఁగ
నలరు దారిద్ర్యమునకు నాఖ్యలు గిరీశ. 56

టీ. సిరి (ప్ర. శ్రీ), లచ్చి, కలిమి-ఈ 3 సంపదకుపేళ్లు. ఎద్దడి, పేదరికము, లేమి, నిప్పచ్చరము, నెవ్వ, లేమిడి. ఈ ౬ దారిద్ర్యముపేళ్లు.

తే. మగతనం బన గం డన మగఁటిమి యనఁ
బౌరుషంబున కాఖ్యలై పరఁగుచుండు
నుక్కు చేగ దిటము చేవ యుదుటు గట్టి
దిట్ట ముఱిది బిగువు నాఁగ ధృతికిఁ బేళ్లు. 57

టీ. మగతనంబు, గండు. మగఁటిమి - ఈ 3 పౌరుషము, పేళ్లు. చేగ, ఉక్కు. దిటము, చేవ, ఉదుటు, గట్టి, దిట్టము, ఉఱిది, బిగువు - ఈ ౯ ధృతము, పేళ్లు.

తే. బద్దు సా బొంకు నాఁగ దబ్బఱ యనంగఁ
గల్ల నాఁగి హుళిక్కి నా నెల్లఁ బేళ్లు
ధర నసత్యమునకును. సత్యంబు నరఁగు
నిజ మనఁగ నిక్కువం బన నిక్క మనఁగ. 58

టీ. బద్దు, బొంకు, దబ్బఱ, కల్ల, హుళిక్కి, ॥ పా ॥ హుళక్కి.-౪ అసత్యము, పేళ్లు. నిజము. నిక్కువము - ఈ 3 సత్యము పేళ్లు.

క. బెడఁద దెస చేటు చేడ్పా
ట్గొడ వాత్రం బంగలార్పు ఘోరంబు దోసం
గిడుమ వెత కస్తి యంగద
కడగం డ్లనఁ జను విపత్తు శౌరిరమణా. 59

టీ. బెడఁద, దెస, చేటు, చేడ్పాటు, గొడవ, ఆత్రము, అంగ లార్పు, గోరము, (ప్ర. ఘోరము,) దోసఁగు, ఇడుమ, వెత, కస్తి, అంగద కడగండ్లు (నిత్యబహువచనాంతము) - ౧౪=విపత్తు.

క. వెల జట్టి విలువ రో యనఁ
గల నుడువులు దనరు చుండుఁ గ్రయనామము లై
వెలయంగ వంగసము నా
గొల మన వంగడము నాఁగఁ గుల మొప్పు శివా. 60

టీ. వెల, జట్టి, విలువ, రో (ప్ర. రై) ౪=క్రయము. వంగసము (ప్ర. వంశము), కొలము (ప్ర. కులము),. వంగడము- 3=కులము.

క. క్రమ్మఱ నెప్పటి వెండియుఁ
గ్రమ్మఱి తిరుగఁ మఱిఁ మఱల మగుడను నా
నిమ్మహిఁ బునఃపదంబున
కిమ్మల నివి యాఖ్య లగు మహీధరచాపా. 61

టీ. క్రమ్మఱన్, ఎప్పటి, వెండియున్, క్రమ్మఱి, తిరుగన్, మఱి, మఱలన్, మగుడన్ - ఈ ౮ పునః అను నర్థముగలవి.

క. ఒకమరి యొకపరి యొకమా
టొకసా రొకతేప యనఁగ నొకపా రనఁగా
నొకవిడుత యొక్కతూరిన
నొకతడవ యనంగ మఱియు నొకతూరి యనన్. 62

తే. ఏకవారం బనుట కొప్పు నిన్ని పేళ్లు
జగతి బల్మాఱు వేమాఱు సారె పెక్కు
మాఱు లెన్నేని మా ర్లనఁ బరఁగు నాఖ్య
లగుచు నివి బహువారంబు లనుట కీశ! 63

టీ. ఒకమరి, ఒకపరి, ఒకమాటు, ఒకసారి, ఒకతేప, ఒకపారి, ఒకవిడుత, ఒక్కతూరు, ఒకతడవ, ఒకతూరి ॥ పా ॥ ఒకమాఱు - ౧౦=ఏకవారము. పల్మాఱు, వేమాఱు, సారె, పెక్కుమాఱులు, ఎన్నేనిమార్లు - ౫= బహువారములు (మాటిమాటికి).

తే. త్వరితమున కొప్పుఁ బేళ్లు చెప్పెరను సరగ
వేగిరము వేగ వేళము వెసను వడిగ
గ్రక్కునను గ్రద్దన ననంగఁ గ్రన్న ననఁగ
గొబ్బునను దిగ్గున ననంగఁ గుధ్రచాప. 64

టీ. చెప్పెరను, సరగన్, వేగిరము, వేగ, వేళము ॥ పా ॥ వేళము వెసను, వడిగను, గ్రక్కునను, గ్రద్దనను, క్రన్నను, గొబ్బునను, దిగ్గునను ౧౨=త్వరితము.

క. కలవు వివరింపఁగా నా
ఖ్యలువరుసన్ నిర్గమించె ననుటకు ధరలోఁ

వెలువడియె వెళ్లె వెడలెను
వెలలె ననం జిత్ప్రకాశ । విశ్వాధిపతీ. 65

టీ. వెలువడియెను, వెళ్లెను, వెడలెను, వెలలెను - ౪=నిర్గమించెను.

క. వినుతి యొనరించె ననుటకుఁ
దనరున్ నామంబు లగుచు । ధరపై నగ్గిం
చెను గైవారము సేసెం
గొనియాడెను పొగడె ననఁగఁ । గొండాడె ననన్. 66

టీ. అగ్గించెను, కైవారముసేసెను, కొనియాడెను, పొగడెను, కొండాడెను-౫ = స్తుతించెను.

సీ. చుట్టలు విందులు । చుట్టాలు బందుగు
లనఁ జను బంధున । మాహ్వయములు
వఱలు నన్యుఁడు లాఁతి । వాఁ డనఁగా వింత
వాఁ డనఁగాఁ । బెఱవాఁ డనంగ
వ్యాజంబునకు నామ । మౌ నెపం బనఁగ న
న్వేషించె ననుట కౌ । వెదకె నెమకె
నరసె రోసె ననంగ । నారసెఁ దడవె నాఁ
గాంచుకుఁ బేరుఁ లౌఁ । గ్రమముతోడఁ

తే. గ్రచ్చు కోరిక తమి కోర్కి । యిచ్చ యనఁగ
నెపుడు నెడపక యుడుగక । యెల్లపు డన
నిచ్చ యనయంబు నాఁగను । నిచ్చ లనఁగఁ
దనరు నాఖ్యలు సంతతం । బనుట కభవ. 67

టీ. చుట్టలు (రూ. చుట్టములు), విందులు, చుట్టాలు, బందుగులు (ప్ర. బంధువులు) - ౪ = బంధువులు. లాఁతివాఁడు, వింతవాఁడు, పెఱ వాఁడు(ప్ర. పరుఁడు)-౩ = అన్యుఁడు. నెపము(ప్ర. నిభము)-౧=వ్యాజము,

టీ. క్రమ్మఱన్, ఎప్పటి, వెండియున్, క్రమ్మఱి, తిరుగన్, మఱి, మఱలన్, మగుడన్ - ఈ ౮ పునః అను నర్థముగలవి.

క. ఒకమరి యొకపరి యొకమా
టొకసా రొకతేప యనఁగ నొకపా రనఁగా
నొకవిడుత యొక్కతూఁకన
నొకతడవ యనంగ మఱియు నొకతూరి యనన్. 62

తే. ఏకవారం బనుట కొప్పు నిన్ని పేళ్లు
జగతి బల్మాఱు వేమాఱు సారెఁ బెక్కు
మాఱు లెన్నేని మార్లనఁ బరఁగు నాఖ్య
లగుచు నివి బహువారంబు లనుట కీశ! 63

టీ. ఒకమరి, ఒకపరి, ఒకమాటు, ఒకసారి, ఒకతేప, ఒకపారి. ఒకవిడుత, ఒక్కతూఁకు, ఒకతడవ, ఒకతూరి ॥ పా ॥ ఒక మాఱు - ౧౦=ఏకవారము. పల్మాఱు, వేమాఱు, సారె, పెక్కుమారులు, ఎన్నేనిమార్లు - ౫= బహువారములు (మాటిమాటికి).

తే. త్వరితమున కొప్పుఁ బేళ్లు చెచ్చెరను సరగ
వేగిరము వేగ వేళము వెసను వడిగ
గ్రక్కునను గ్రద్దన ననంగఁ గ్రన్న ననఁగ
గొబ్బునను దిగ్గున ననంగఁ గుక్షచాప. 64

టీ. చెచ్చెరను, సరగన్, వేగిరము, వేగ, వేళము ॥ పా ॥ వైళము, వెసను, వడిగను, గ్రక్కునను, గ్రద్దనను, క్రన్నను, గొబ్బునను, దిగ్గునను - ౧౨=త్వరితము.

క. కలవు వివరింపఁగా నా
ఖ్యలు వరుసన్ నిర్గమించె ననుటకు ధరలో

వెలువడియె వెళ్లె వెడలెను
వెలలె ననం జిత్ప్రకాశ ! విశ్వాధిపతీ. 65

టీ. వెలువడియెను, వెళ్లెను, వెడలెను, వెలలెను - ౪=నిర్గమించెను.

క. వినుతి యొనరించె ననుటకుఁ
దనరున్ సొమంబు లగుచు ! ధరపై నగ్గిం
చెను గైవారము సేసెం
గొనియాడెను పొగడె ననఁగఁ ! గొండాడె ననన్. 66

టీ. అగ్గించెను, కైవారముసేసెను, కొనియాడెను, పొగడెను, కొండాడెను-౫ = స్తుతించెను.

సీ. చుట్టలు విందులు ! చుట్టాలు బంధుగు
లనఁ జను బంధున ! మాహ్వాయములు
వఱలు నన్యుఁడు లాఁతి ! వాఁ డనఁగా వింత
వాఁ డనఁగాఁ ! బెఱవాఁ డనంగ
వ్యాజంబునకు నామ ! మా నెపం బనఁగ న
న్వేషించె ననుట శా ! వెదకె నెమకె
నరసె రోసె ననంగ ! నారసెఁ దడవె నాఁ
గాంక్షకుఁ బేరుఁ లాఁ ! గ్రమముతోడఁ

తే. గచ్చు కోరిక తమి కోర్కి ! యిచ్ఛ యనఁగ
నెపుడు నెడపక యుడుగక ! యెల్లపు డన
నిచ్చ యనయంబు నాఁగను ! నిచ్చ లనఁగఁ
దనరు నాఖ్యలు సంతతం ! బనుట కభవ. 67

టీ. చుట్టలు (రూ. చుట్టములు), విందులు, చుట్టాలు, బంధుగులు (ప్ర. బంధువులు) - ౪ = బంధువులు. లాఁతివాఁడు, వింతవాఁడు, పెఱవాఁడు(ప్ర. పరుఁడు)-3 = అన్యుఁడు. నెపము(ప్ర. నిభము)-౧=వ్యాజము,

వెదకెను, నెమకెను, అరసెను, రోసెను, ఆరసెను, తడవెను - ౬=అన్వేషించెను. క్రచ్చు, కోరిక, తమి, కోర్కి, ఇచ్చ (ప్ర. ఇచ్ఛ) - ౫=ఇచ్ఛ. ఎప్పుడును, ఎడపక, ఉడుగక, ఎల్లప్పుడు, నిచ్చ, అనయమును, నిచ్చలు - ౭=సతతమునకుఁ పేర్లు.

సీ. తనరుఁ బ్రవేశించె । ననుటకు నాఖ్యలు
తూకొనెఁ జొచ్చెను । దూఱె ననఁగ
నంఘ్రితాడితుఁ జేసె । ననుటకుఁ బేళ్లగుఁ
దాఁచెఁ గాళ్లం గ్రుమ్మెఁ । దన్నె ననఁగ
నాలస్య మొనరించె । ననుటకుఁ జెల్లు నా
మమ్ములు తడసెను । మసలె ననఁగఁ
ద్యక్తంబు గావించె । ననుటకు నాఖ్య లౌ
వీడెను వదలెను । విడిచెఁ ననఁగఁ
తే. దాఁటుమాఱయ్యె వీడ్వడెఁ । దడఁబడె నన
నాఖ్య లొప్పు విపర్యస్త । మయ్యె ననుట
కలరుఁ బ్రహరించె ననుట కా । హ్వాయము లడిచెఁ
గొట్టె మొత్తెను మోఁదె నాఁ । గుధరనిలయ! 68

టీ. తూకొనెను, చొచ్చెను, తూఱెను - ౩=ప్రవేశించెను. తాఁచెను, కాళ్లం గ్రుమ్మెను, తన్నెను - ౩=కాలితోఁ దన్నెను. తడసెను, మసలెను - ౨ ఆలస్యము చేసెను. వీడెను, వదలెను, విడిచెను - ౩=త్యజించెను. తాఁటుమాఱయ్యెను, వీడ్వడెను, తడఁబడెను - ౩ = విపర్యస్తమయ్యెను. అడిచెను, గొట్టెను, మొత్తెను, మోఁదెను - ౪= ప్రహరించెననుట.

సీ. ముందట నెదుటను । మ్రోల ముంగల నాఁగ
నాఖ్య లౌ సమ్ముఖ । మనుట కభవ
యలయిక బడలిక । యలపు సేద యనంగ
శ్రమమున కాఖ్య లౌ । శమనదమన

తాలిమి యోరుపు తాళిక నాఁగను
 క్షమకు నాహ్వయము లౌ జర్మవసన
తవళి బవంతంబు టక్కు దుత్తారంబు
 వెడ్డు నా ఛద్మ మా విషమనేత్ర
తే. వెఱ పసఁగ నెద యనఁగను సెఱ యనంగ
 నళు కనఁగ భీతి కాఖ్యలౌ నసితకంఠ
 నిమ్మళం బన నెమ్మి నా నెమ్మది యనఁ
 దనరుఁ బేళ్లు నిరాతంకమునకు నీశ! 69

టీ. ముంపటను, ఎదుటను, మొగ్గిలను, ముంగలను - 4 = సమ్ముఖమందు అనుటకుఁ బేళ్లు. అలయిక, బడలిక, అలపు, సేద-4 = శ్రమమునకు బేళ్లు. తాలిమి, ఓరుపు, తాళిక- 3=క్షమ. తవళి, బవంతము, టక్కు, దుత్తారము, వెడ్డు-5=కపటము. వెఱపు, ఎర, వెఱ, అళుకు-4=భయము. నిమ్మళము, నెమ్మి, నెమ్మది - 3= నిరాతంకమునకుఁ బేళ్లు.

సీ. అసదు కొంచెము సైకమలఁతి యన్నువ చిన్న
 నలికంబు సన్నంబు నాఁ దనర్చు
 స్వల్ప మక్కుడు నాఁగఁ జాల నెంతేనియు
 మిగులఁ దద్దయుఁ దద్ద మిక్కిలి యనఁ
 బెద్దయు ననునివి పేళ్లగు భృశముగా
 ననుటకు నుత్కట మయ్యె ననుట
 కగుఁ బేళ్లు వెగ్గలం బయ్యెఁ గ్రిక్కిఱిసె వె
 క్కసమయ్యె ననునివి క్రమముతోడ
ఆ. సగ్గఁ గుందె డొంకెఁ దగ్గెను సడలెను
 గ్రుంగె నుబ్బణంగె గ్రుక్కె ననఁగఁ

ह्मणि या सत्वाची होइल हानी । पुण्याची काहणी, ।
हरिश्चंद्र होता तारा राणी, । डोंबाघरिं पाणी ।
वाहुनि सार्थक केलें त्यांनीं । आपुलिया जन्माचें. ॥ वारी० ॥ ६ ॥
ऐसें ध्यानासी आणुनि पंत । राहीले स्वस्थ; ।
भावें जोडुनियां दोन्ही हस्त । केला प्रणिपात, ।
पेवें दाउनियां मग त्वरित । स्मरलें दैवत भीमातीरींचें. ॥ वारी० ॥ ७ ॥
स्नेहें ते ब्राह्मण मिळोनि सकळ । बोलती लडिवाळ, ।
म्हणती, 'दामाजी पूर्ण दयाळ । हृदयीं कनवाळ.' ।
'जयजय विठ्ठल' म्हणोनि लुटिती । असंख्य धान्य भांडारींचें. ॥ वारी०
गोण्या बैलावर डोई मोटा । संतोष मोठा ।
करिती द्विजकुळ बहुताचा सांठा । वर्षाचा वांटा ।
पुरवी सर्वेश्वर नव्हे तोटा । अवघ्यांच्या पोटा ।
'राजद्वारीं विजयी व्हावें' । ऐसे आशीर्वाद गर्जति वाचे. ॥ वारी० ॥ ९ ॥
'तुझिया पुण्यासी पार नाहीं. । वर्णावें काई ? ।
यासी श्रीविठ्ठल असे ग्वाही, । निश्चयता पाहीं, ।
अन्नदाता श्रीभगवंत । करि संरक्षण या जन्माचें.' ॥ वारी० ॥ १० ॥
विप्र धान्य घेउनियां गेले. । मग काय झालें ? ।
होते दुर्जन ते अवघे पळाले, । दरबारा गेले, ।
बहुत प्रकारें जाउनि भकले; । दुर्जनपंक्तिस सज्जन कैंचे ?॥ वारी०॥ ११
मुजुमदारानें लिहिली बखर, । ही अवघी खबर; ।
'साहेब ! दामाजी हरामखोर, । फोडुनि कोठार ।
पंढरपुरचे ब्राह्मण लुटिती । खोटें कर्म सरदाराचें.' ॥ वारी०॥ १२ ॥
कावळ्याजवळी तो राजहंस, । कैंचें सुख त्यास ? ।
पतिचे ठायीं जारिणीस । नाहीं विश्वास, ।
दुग्ध पाजिलें सर्पास । परी गरळ येती विषाचे. ॥ वारी० ॥ १३ ॥
जैसा गज गाढव न पवे सर, । कांदा कापूर, ।
धर्मदुर्योधना जैसें वैर, । सोमल साकर, ।
दुर्जन सज्जनासि छळिती, । जैसें मसणीं कर्म भूतांचें. ॥ वारी०॥ १४ ॥
पाहतो पारधी मारितो हरण, । कुसरी वध करुन, ।
येतां दुष्टांसी बहुतचि शरण, । परि चिंती मरण, ।

पत्र पावलिया बेदरासी, । कळलें यवनासी, ।
भोजन करितां हो! जैशी मासी । सर्वेचि तें नाशी ।
ग्रहणीं राहु गिळी चंद्रासी । तैसें मानस झालें त्याचें.॥वारी० ॥१६॥
केली यवनानें तैं इतराजी, । झाली बेमर्जी, ।
तेथें कोणाची न चले अर्जी, । कोण जाउन वर्जी? ।
फर्जी जैसा गर्जुनि बोले। स्वरूप बुडविलें अमलाचें. ॥ वारी० ॥ १७॥
'ब्रह्मन बैष्णवकी जात खंदी । बडि हरामजादी, ।
ज्या बे! दवडो पकडो तुम जलदी.' । बहु क्रोधें निंदी, ।
'किया मसाला बडा कसाला.' । न मानी वचन त्या वजिराचें.॥वारी०॥
तल्लबदार पाठविले हुजरे, । ते करिती मुजरे, ।
'नाहीं दामाजी! तूझी गुज रे! । अम्हि नेऊं तुज रे! ।
चल बे! ब्रह्मन काफर गिद्दी.'। ऐसें कठोर बोलती वाचे. ॥वारी०॥१९
सभेसी द्रौपदी आणायाला । दुःशासन गेला, ।
वेणी धरुनी तो घेउनि आला । दुर्योधन त्याला, ।
आज्ञा करितो बहु प्रतापें । 'सत्वर फेडीं वस्त्र सतीचें.'॥ वारी०॥ २०
मरणाचे समयीं दूत येती, । तैसे ते दिसती, ।
पडिला दामाजी चिंतावर्ती । म्हणे, 'विठ्ठलमूर्ती.' ।
शंभर वर्षें भरलीं पुरतीं, । आतां सार्थक काय जिवाचें?॥ वारी०॥२१॥
माझे मनिं आहे एक हेत, । जावें पंढरींत, ।
एकदां करुनियां स्वस्थ चित्त । पाहिन भगवंत, ।
धरूनि नेती घेउनि जाती। बंदिं घालिती मज यवनाचे.'॥वारी०॥२२॥
पत्नी पंताची पतिव्रता । म्हणे, 'पंढरिनाथा.' ।
पडिलें संकट हें वारीं आतां, । महाराज समर्था! ।
दीनदयाळा! हरि! कनवाळा! । वांचविं आतां प्राण आमुचे. ॥ वारी०॥
बाळही वाहिन तुझे पायीं, । हा निश्चय पाहीं, ।
आम्ही यवनाचे कारागृहीं । तुज ठेवूं हृदयीं, ।
आतां पुनरपि येणें नाहीं, । तुझिया चरणीं दर्शन कैंचें?॥वारी०॥२४॥
म्हणती हुजऱ्यांसी, 'स्थीर स्थीर,' । बोलुनियां मधुर ।
होते अंगावरि अलंकार । देउनि सत्वर, ।

पतिच्या दुःखाची देखुन लहरी । सावित्री नारी, ।
गेली वनवासा जनककुमारी । श्रीराम शरीरीं, ।
नळ दमयंती पडे आकांतीं, । तैसें करि ती स्तवन पतीचें. ॥ वारी० ॥
हृदयीं गुज कळलें श्रीरंगाला, । सांगे रुक्मिणिला, ।
'धरुनी नेती गे! दामाजीला, । ही लज्जा मजला; ।
हिशेब घेउनि जातों वहिला,। नग हे द्यावे सत्वर तुमचे.'॥ वारी० ॥२७॥
जैसा वनवासा गेला राम, । दशरथासि श्रम, ।
पांडुरंगासि तैसें प्रेम । भक्तांचें परम, ।
धन्य धन्य हा पुरुषोत्तम । कोमळ हृदय बहू तयाचें. ॥ वारी० ॥२८॥
पांडुरंगानें नवल केलें, । पोतें भरियेलें, ।
धान्यविकरीधन जमेसी केलें, । ठिक अवघें लिहिलें, ।
पाहुनि झडती न पडे अडती, । जाउनि दर्शन घे यवनाचें.॥ वारी० ॥
प्रथम यवनासि करुनि जोहार । म्हणे, 'मी विठ्या महार, ।
मंगळवेढियाचा बडिवार, । ऐकावी खबर, ।
पोतें घेउनि मायबापें । उत्तर द्यावें लाखोट्याचें.' ॥ वारी० ॥ ३० ॥
यवनें महार तो पाहुनि नयनीं । म्हणे अंतःकरणीं, ।
'याचे स्वरुपासी पाहतां तुळणी । मज न दिसे कोणी.' ।
क्षणक्षणा अवलोकुनि पाहे । अद्भुत सुंदर रूप तयाचें. ॥ वारी० ॥३१॥
जैसें नीर क्षीर एके ठायीं । असतां हो! पाहीं, ।
राजहंसासी अवघड नाहीं । निवडी लवलाहीं, ।
परीक्षवंत बुद्धिवंत । पाहुनि मोल करी रत्नाचें. ॥ वारी० ॥ ३२ ॥
राजा कृत्रिमें झाला कोळी । डोईवर मोळी, ।
चतुर देखुनी चिन्ह न्याहाळी, । तैसा वनमाळी, ।
पांडव जातां विराटनगरीं । राजा नेणें लक्षण त्यांचें. ॥ वारी० ॥३३॥
तैसें महाराचें देखुनि रूप । भुलला तो भूप, ।
विश्वजनकाचा म्हणवी बाप । यादवकुळदीप, ।
सकळ सभा ते झाली वेडी । टकमक पहाती रूप हरीचें. ॥वारी०३४
अनंत ब्रह्मांडें ज्याचे पोटीं । सांवळा जगजेठी, ।
काळी घोंगडी, काळी काठी, । काळा दोरा कंठीं, ।
बोली महाराची थेट मराठी, । गांडिस लंगोटी, ।
पायिं वाहणा, मोठा शाहणा,। पतीतपावन नाम जयाचें.॥वारी०॥३५॥

कमळदळशोभा नेत्रकमळा, । पाहतां मुखकमळा, ।
मिरवी हृदयीं द्विजचरणकमळा, । विधि नाभीकमळा, ।
कमळा सेवी चरणकमळा, । श्रीहरि निधान क्षिरसागरींचें.॥वारी०॥३६
बोले, 'धन्याजी! उमरद राज! । ऐका महाराज! ।
आम्ही देसाई गरीब नवाज, । साहेब सिरताज, ।
अर्जी करितां झाली मर्जी, । कागद जाब द्यावे सनदेचे.' ॥ वारी० ॥३७॥
म्हणे, 'मी पंताचा बहु कामाचा, । विश्वासू घरचा, ।
बंदा शरमिंदा आहें त्याचा, । जन्मोजन्मींचा, ।
नाजुक जरूर अडलें भिडलें । तेथें काम मज नफराचें. ॥ वारी०॥३८॥
मुजुमदारानें लबाडी केली । खोटी खबर लिहिली, ।
नाहीं तुम्हासी करुणा आली, । तलब पाठविली, ।
लोकांमध्यें अबरू गेली, । कष्टी मन झालें पंताचें. ॥ वारी० ॥ ३९ ॥
मोठा चांडाळ निमकहरामी, । यासी काढा तुम्ही, ।
आणिली पंतावरती बदलामी, । बेढंग गुलामी, ।
तस्कर बहुत करी तस्करी, । ईश्वर कुशळ न करी त्याचें. ॥ वारी०॥४०॥
नोहे दासीस घरचाकर, । जाणा साचार, ।
आणा ध्यानासि तुम्ही विचार, । कुळवंती नार, ।
कन्या पुत्र बहु विस्तार । तेणें पावे सुख स्वर्गींचें. ॥ वारी० ॥ ४१ ॥
जैसीं खडकावर नोहे शेतें, । पाऱ्याचीं मोत्यें, ।
केलें गणिकेशी बहुतचि नातें, । जन निंदा करितें, ।
कीर्तन हरिचें नाहीं प्रीतीचें । तरी तें सोंग दिसे मैंदाचें. ॥ वारी० ॥ ४२ ॥
नाहीं शूद्राशी वेदसंबंध, । त्यां नकळे भेद, ।
मूर्ख शाहण्याशीं घाली वाद, । मग पावे खेद, ।
लीलानाटकी तो गोविंद । अंतरिं असतां बळ भक्तीचें. ॥ वारी० ॥ ४३ ॥
जैसा वनसिंह ग्रामसिंह, । पहा एकेचि नांव, ।
चतुर जाणती त्याचा भाव, । हा श्वानस्वभाव, ।
कुश्चळ निश्चळ बहु प्रीतीनें । अखंड हाड चघळी ढोराचें. ॥ वारी० ॥ ४४ ॥
तुम्ही रत्नाची केली गार, । हें अंतर फार, ।
तैसा कानडा मुजुमदार । बहु फजीतखोर, ।
पंतीं सांगितलें साचार । म्हणोनि बोलें धीटपणाचें. ॥ वारी० ॥ ४५ ॥

पायिंची वाहाण पायिंच बरी, । मज कैंची थोरी ? ।
सलगी चरणींची केलीच खरी, । माझी वैखरी, ।
हीन दीन मी नीच जातिचा । शरीर तुमचिया अन्नाचें. ॥वारी०॥४६
त्याला हरिवांचुनी नाहीं कोणी, । परदेशी प्राणी, ।
त्याचें मन आहे विठ्ठलचरणीं, । म्हणे चक्रपाणी, ।
श्रीहरि त्याचें करि संरक्षण । जाणुनि लक्षण बहुत गुणांचें. ॥ वारी०॥४७॥
साहेब ! दामाजी बहु कामाचा, । विश्वासू साचा, ।
वदनीं छंद तो हरिनामाचा, । बहु हेत तयाचा, ।
पंढरपुर हरिमंदिर सुंदर । तेथें मन रमलें तयाचें.' ॥ वारी० ॥ ४८ ॥
तसलीम करुनियां जाता झाला, । नवल यवनाला, ।
पोटीं मोठासा विस्मय झाला, । 'बोलावा त्याला.' ।
तंव तो न दिसे म्हणूनि हांसे, । ध्यानीं वाहे रूप तयाचें. ॥ वारी०॥४९॥
'बोली महाराची बहु चतुराई, । ऐका गुरुभाई ! ।
महार नोहे तो शेषशायी, । मज वाटे हृदयीं, ।
धन्य सुकृत दामाजीचें । सार्थक माझिया जन्माचें. ॥ वारी० ॥ ५० ॥
देव तांतडिनें चाले पंथ, । दामाजीपंत, ।
भक्त गांजिला असेल बहुत, । म्हणवोनि त्वरित, ।
जाब ठेउनियां पोथींत, । गीतापुस्तक जें पठणाचें. ॥वारी० ॥ ५१ ॥
मार्गी दामाजी करुनि स्नान, । करि गीतापठण, ।
यवनलाखोटा अवलोकून, । म्हणे, 'नवल कोण ?' ।
कागद वाचितांची पूर्ण । कळलें तेव्हां कार्य हरीचें.॥ वारी० ॥ ५२ ॥
जैसें दुष्काळिं मिळे मिष्टान्न, । दुर्बळासि धन, ।
वळला अवर्षणिं अद्भुत घन, । आंधळ्यासि नयन, ।
तैसें विस्मित झालें मन । पाहुनि यवनपत्र सुखाचें. ॥ वारी० ॥ ५३ ॥
पत्रीं बहुत गौरव सन्मान, । 'धान्याचें धन ।
दिधलें परिपूर्ण विठ्या महारानें, । जावें परतून. ।
मुजुमदारी आणि सरदारी । कार्य करावें तुम्हीं तुमचें.' ॥ वारी०॥५४॥
वाचुनी पत्रासि म्हणे, 'अदृष्ट ! । सद्गदीत कंठ, ।
'काय देवानें केले कष्ट ? । मी तों पापिष्ट; ।
काय ऐसें सुकृत पदरीं । होतें माझें जन्मांतरिंचें ?' ॥ वारी० ॥ ५५ ॥

नेत्रीं जळ वाहे जैशी गंगा, । 'श्रीपांडुरंगा ! ।
राहीरुक्मिणिच्या अंतरंगा ! । शंकरजिवलगा ! ।
परम अमंगळ लाजिरवाणें । किमर्थ करणें कर्म हिनाचें ? ॥वारी०॥ ५६॥
यवन जरि माझा प्राण घेता, । गर्दन मारीता, ।
बरवें होतें तरि काय चिंता ? । हें काय अनंता ! ? ।
अनुचित करणी चक्रपाणी ! । काय प्रयोजन या कर्माचें ? ॥वारी०॥ ५७॥
जननीजठरीं जो आला प्राणी, । तो जाइल मरुनी, ।
ऐसा निश्चय हा वेदपुराणीं, । ऐका हो कानीं, ।
सत्त्वशिरोमणि राजा कर्ण । कवच काढुनी दे शरिराचें.॥ वारी०॥ ५८॥
राजा मयुरध्वज पुण्यवंत, । मोठा विख्यात, ।
शरिरीं घालुनियां कर्वत, । सत्त्वाची मात, ।
धर्मपरायण ज्याचें चित्त, । केलें स्वहित बहु जन्माचें. ॥ वारी० ॥ ५९॥
दैत्यवंशांत बळिची ख्याती, । वर्णावी कीती, ।
आत्मनिवेदन कमळापती, । केली बहु प्रीती, ।
द्वारपाळ तो श्रीहरि झाला. । ऐसे प्रताप ते मौजेचे. ॥ वारी० ॥ ६० ॥
तैसा जरि माझा जाता प्राण, । तरि नवल कोण ? ।
धर्मकार्यार्थी यावें मरण, । हा हेतु प्रमाण, ।
श्रीहरिचरणांची मज आण, । याविण सार्थक काय जिण्याचें ? ॥वारी०॥
कैसें यवनासि दिलें दर्शन, । नीच योनि धरुन ? ।
आतां त्यागिन मी आपुला प्राण, । मज सांग प्रमाण, ।
मजला दर्शन किमर्थ नाहीं ? । धन्य भाग्य त्या यवनाचें. ॥ वारी०॥६२
जरि हें पोतें यवना न जातें, । तरि कैसें होतें ? ।
मजला उद्धरिलें श्रीभगवंतें, । भक्तीचें नातें, ।
नातें नसतें तरि कोण पुसतें ? । नुसतें भगली वैराग्याचें.'॥वारी०॥ ६३॥
यवनें सोडुनियां पादशाही, । 'दामा ! गुरुभाई !' ।
म्हणउनी यवन लागे पायीं । 'तुझि पूर्ण कमाई, ।
विठ्या महार तो मजला दावीं, । एक वेळ पाहिन रूप तयाचें.' ॥ वारी०॥
म्हणे दामाजी, 'कैंचा तो महार ? । तो रुक्मिणीवर. ।
त्याचा अवघा हा कारभार, । महा पंढरपूर, ।
म्हणउनियां आधीं झडकर । येउनि स्नान करी भिंवरेचें. ॥वारी०॥ ६५

चंद्रभागेसी करुनी नमन, । सांगातें यवन, ।
तेथूनि तांतडिनें केलें गमन, । धीर न धरवे जाण, ।
हृदयीं गहिंवरला परिपूर्ण । जैसें भरतें त्या उदधीचें. ॥ वारी० ॥६६॥
देव गुज सांगे रुक्मिणीला, । 'दामाजी आला, ।
मोठा आनंद वाटे मजला, । दिन सुदिन झाला, ।
भक्तशिरोमणि भेटे आपुला । म्हणोनि विठ्ठल हर्षे नाचे. ॥वारी०॥६७॥
वत्सें देखुनियां जैशी गाय । धांउनियां जाय, ।
जैशी बाळकासि कवळी माय, । वर्णूं मी काय ? ।
न धरे स्फुंदन अश्रुजीवन । श्रीहरि नेत्र पुसी भक्ताचे. ॥ वारी० ॥६८॥
हरिनें दामाजी हृदयीं धरिला, । समजावी त्याला, ।
'बारे ! श्रम बहुत झाले तुजला, । श्रुत नाहीं मजला, ।
अघटित करणी करून लपवी, । ऐसें लाघव राघवमनींचें. ॥वारी०॥६९
यवन पंताचे योगें तरला, । तो मुक्तिस गेला, ।
होता जन्मांतरिं दोरा पहिला, । यास्तव उद्धरिला, ।
यापरि चरित्र दामाजीचें । श्रवण करितां भवभय कैंचें ? ॥वारी०॥७०॥
त्याच्या धान्याचा धर्म झाला, । दुष्काळ निघाला, ।
आनंद पंढरीच्या ब्राह्मणांला, । उत्साह झाला, ।
करुणाकर हरि रक्षित दासा । ऐसें बळ तें सबळ धर्माचें. ॥वारी०॥७१
दूऊत लेखणी ठेउन चरणीं, । जोडुनियां पाणी, ।
सोडी संकल्प घेउनि पाणी, । म्हणे, 'चक्रपाणी ! ।
माझे वंशीं जन्मेल कोणी । त्यानें नाम घ्यावें हरीचें ! ' ॥वारी०॥७२॥
हास्य करुनीयां राधारमण । म्हणे, 'दिधलें जाण.' ।
म्हणतां ते इच्छा झाली पूर्ण, । गोवर्धनधरण, ।
ज्याचे वदनीं श्रीहरिस्मरण । भूषण सुंदर तें वंशाचें. ॥वारी०॥ ७३ ॥
नलगे जप तप तीर्थाटन यज्ञ, । बहु ब्रह्मज्ञान, ।
त्याहुनी हें निर्मळ हरिचें भजन, । जाणा परिपूर्ण, ।
धातूंमध्यें श्रेष्ठ सुवर्ण । जाणति बहुजन गूण तयाचे. ॥वारी०॥ ७४ ॥
म्हणत दामाजी, 'विठ्ठलराया ! । करुणाकर ! सखया ! ।
तुझि हे श्रुतिशास्त्रा न कळे माया, । लागेन मी पायां.' ।
तन्मय झाले श्रीहरिचरणीं । हेंचि नवल पंढरपुरचें. ॥ वारी० ॥७५॥

परम प्रीति धरुनि अंतःकरणीं । हें गाइल कोणी, ।
तेथें येउन ऐकावें श्रवणीं, । तरि चक्रपाणी ।
कृपा करुनी निश्चयें देईल । अक्षय सुख तें मोक्षपदाचें. ॥ वारी० ॥ ७६ ॥
येउनि नरदेहीं हरिगुण गाय, । तो मुक्तिस जाय, ।
धन्य श्रीगुरू अमृतराय, । वंदावे पाय, ।
ब्रह्मगिरीहरिचरणीं तत्पर । जैसें पाडस त्या हरणीचें. ॥ वारी० ॥७७॥

महादेवप्रयाणवर्णन.[1]

चली संकरकी असवारी । त्रिभुवनमो बात फुकारी. ॥ ध्रुवपद. ॥
धवला बैल सजो है नंदी, तापर बैठे संकर छंदी, किलकारते जिल्बिमो बंदी, लेवे साथ सुखी आनंदी, निकसो सुरवरथाट, संतसाधोका मेला बाट, सप्तकोटि गण निकसे दाट, साथ बेताल भूतगन खूब बजावत, सिंग तुरैया, करने बाके, ढोल नगारे, धिमि धिमि धिमि धिमि, नौबद झरकत, झल्लर झल्लर तधीं तधीं कडां कडां पखवाज बाजते, खुनु खुनु खुनु जब ताल बोलते, तनं तनं तंबुरे गर्जते, भुं भुं भुं भुं शंख बाजते, चुट चुट चुट चुट ताल चमकते, चवर चीर मोरपिच्छ उरते, लगी निशाण जरबोब फरकते, खूब चऱ्हाई भंग तारसे नाथ भये खुष रंग, मुगुटसे झुर झुर बहती गंग चले, सुखकारी. ॥ त्रिभुवनमों० ॥ १

रासक्रीडा.

श्रीकृष्णें यमुनातीरीं । गोपिन सह रह सर चोरी. ॥ ध्रुवपद. ॥
गोप गोपिका त्या व्रजजाया, ध्याती भवनाशक यदुराया, हो पतिया अभिलाषें माया, लाउनि ध्याउनि लागति गाया, बाका बन वारी मन भाया, आखनमें भरपूर समाया, चाहतहे दिनरात मिलाया, तामन मकसद प्रभुने पाया, तोषुनि अंतरिं जगन्नाथ जगदीश जनार्दन, भक्तकामकल्पद्रुम वामन, मनीं विचारी करी तयारी, कामर कारी, गुंजमाल बनमाल पीतपट बांध कमर झट

---

[1] वरील सर्व छापून झाल्यावर हा व पुढचा हे दोन कटिबंध या कवीचे म्हणून आम्हांकडे आले. सांत अशुद्धें फार आहेत तरी प्रत्यंतराच्या अभावामुळें ते आले तसे छापावे लागले.

खटाटोप, ठर मुकट बिकट लट, अलक झलक बर चिलक बनी अति, मिल-क तिलककी, हात लकुटिया, और मुरलिया, रूप रंग सारंग सामले, पायीं वाळे, मौक्तिकमाळेसहित झराळे, वतंसभाळे, ठुमकत चाले, शुभ्रवर्ण मेघाचे झाले, गगनापासुनियां वोसरले, गोपदार तत्समयीं स्मरले, शरदांतरगत पौर्णमासिला, यमुनाकूला, जाय मुरारी, गिरिवरधारी, कुंजविहारी, जमुना कारी, जेसी सारी, चंद्रकलारी, जरीकिनारी, सोहत भारी, मट्टी व्हारी, सुत्रो पीरी, तीरसंवारी, मनोबिच्छी सीता जलऊपर, दोनो तटभर, फूले फूल बिचित्र मनोहर, पद्म नलिन अरविंद महोत्पल सहस्त्रपत्र शतपत्र कुशेशय पंकेरुह आणि तामरसासह पुंडरीक पुष्कर अंभोरुह सितांभोज नीलोत्पल सुंदर, कंचन कमल, कमोद कोकनद नारि निवारी, ओर सिंघारी, ताल बुखारी, पोलाभारी, स्वच्छ गोंदरा, नागरमोथा, नेगड झांऊ जटामासी, अर गुंजी पठायउ, जलनी बीफिर, शैवल नीली पुष्प जाति बहु, त्रात सुचित्रित, गुंजन मधुकर, कूजत कोक चकोर आडि बक सारस हंस सुबंसहु चातक जल-मुरगी अर बदक फदकसी, कुर्ल्पन बडी ओर किलकी लावे, सिठी ठई जल, मुर्राईसो, रसराईके, लमचाइता, जल अंदर मगर, कच्छबर मीनगुच्छ, जिहिक कहत, निवारो झिंगा, कटुवा बिल्ला, सोरपतोला, रोहला, मरो खडीया, ओरसिनीया, झंजरा अंजरा, गुनगुच गुरदा, ज्योन गेगरा, गोंदल बाम ब-नीया बोधा, सींग पंडीन, मोरया खरोकर्राकबर कुरस करया, बटचहल सिलं-दमासे, रगोहरिया, मीनहरो रसु, ससरारी मकर तुमरया, अस तिमिंगल, राघव करकट, जलबिच्छु, जलझिंगुर मान सयेसे यादस समूह राजत, जमुना-लहर, गर्जना गाजत, तास ररेनका, अति च्छब च्छाजत, चमचमचमचम बारू चमकत, सोने सळपातळ ते मिरवत, शंख वराटा, कबुटहि शोभत, शंबुका शिंपा बहु आहेत, मौक्तिकमणि त्या स्थानीं लोळत पाच वज्रसह पुष्करा-जयुत गोमेदादी माणिकही आणि कनक रत्नाचे गुच्छ विखरिले, जसे खणो-खणीं रंगचि भरिले, भले शोभले, विष्णुदर्शनालागीं आले, इहिबिध सोभा कूल कलारी, निरखी नेनन अनुपम भारी ता सुखमा पर वारी वारी.
|| श्रीकृष्णें० || १

माधव मधुसूदन वनमाली, उदय पावतां जोत्स्नामाली, अरुणतरुणवरदीप्ति निराळी, शरदोत्फुल्ल मल्लिका झाली, सोबिलोकमन कीनो ख्याली, जमुनाधार ल-खीजिमब्याली, श्रितमाया वह जगका वाली, मदनबिजेकी बांधी पाली, सच्चिदानंद

श्रित मुकुंद सोज्वळ, योगारूढ, काम आकर्षक कात्यायनीवर, सत्य कराया, व्रजजनमनवांछित पुरवाया, मुरलीद्विजकाम्येशि वराया, करीं घेउनी, कुरवाळुनि बहु चुंबन देउनि दूती सजली, रागरागिणी गीतमंडळी, तिचे मुखांतुनि प्रगट सुवदवी, भेरो भैरवि, बंगाली वैराग सिंधवी, मधू माधवी, बिरहननारी, मालकंस अर ठोडी गोरी, गुनकाली खंबाय चहुजारि, ककुब हिंडोल रामकलि प्यारी, पटमंजरि देवसाखनी यारि, ललित सुहास बिलावल, पासहु दीपक, देसी ओर कान्हरो नट कम्मोद साथ केदारो राग सिरि, सह धनासिरी मारू असावरि, बसंत हुमाल सिरिअर मेघगुर्जरी, देसकार मल्हार सुंटकी, फिरभूपाली, सारंगसिंधु, संभोगिन सावत, सूरती सूहा सोरट, सारंग गोडसरंग बिंद्राबन सुघराई, अर संकराभरन साहाई, नट कम्मोद हमीर सुद्धनट, नाद्य हमीर हमीरहू केवल, धवल श्रीगांधार शक्तिबल, गंधार खर्जबडहंस अहीरी, मंगल अष्टप्रधान अडानो, ईमन भूपालीसु बिहंगम, खंम परज कल्याण देवगिरि, तिलककुमारी, लंकढेन अर नटनारायण, जेतंसीरी, जेजेबंती, बिहाग काफी, अनुपम रूप त्तिछनराग, माधवी भूप, बहुलिरागनट, दस्तअनूपसहित पूरवी, ओर पूरिया, अनेकनायक ओर भारजा, जास नाम मेक हनन पाया, उरविस्तारसम झबरकाया, तासअलाप किये सुमुरलिया, प्रगटति मूर्त्ती रागाच्या या, भूषणवसनसहित त्या आर्या, रंगी शोभति त्या गुणवर्या, त्या गाणे सारंग मोहिले, नीरस तरु ते पल्लव आले, अकस्मात बहुदीपक उजळिले, पाषाणहि पण विघरुनि गेले, जळसीकरमेघचि प्रगटले, अनंगवर्धन गान ऐकता, कृष्णगृहीत मानसा होता, अन्योन्याते किमपि न कळता, अलक्षिता त्या निघति वनाला, जेथे मूर्त्ती चलत्कुंडला, दोहन टाकुनि जाय सुबाला, कोणि दोहिता चाले अबला, अनुदास्य दुग्धाला धन्या, पयपात्रासह धावे अन्या, एक स्त्री पाजियता पुत्रा, दुजि वर्जित करिता पित्रा, अन्या जाते विलुलितगात्रा, कोणि चालली सेवित भर्त्ता, आणिका जाती वर्जित भर्त्ता, कोऊ लीपत, कोऊ पोतत, कोऊ लोचन कज्जल आंजत, कोऊ कुंकुम तिलक सुरेखत, कोऊ दौरी आंगनछिरकत, फरकत बाहु सुचूरी चुरकत, बिंदियनछोर कपोलन लरकत, जेहर निकसत अंगिया मसकत मनमे ससकत, जूरो खरकत, घरसे सटकत, तनसे भटकत, सगुन मनावत हियमे भावत कुंजबिहारी. ॥ श्रीकृष्णें० ॥ २

तुमचें स्वागत कुशल व्रजाचे, आहे कीं कां येणें तुमचें, करूं काय हित सांगा मनाचे, घोर रजनि भय घोर जनाचे, पति पति भ्रांत ढूंड हे साचे, नवकुसुमित शरदिंदुसलोचे, कुलत्रिय छांडपत हिनहिराचे, जाव घरे रहबन जाचे. ॥ ॥ ध्रुवपद. ॥

(दोहा.)

कठर कठिण बचन कहत प्रभभीत रघनो मिठास ।
अंग कांढे लागे लखत कर नामय परिहास ॥

अह अप्रिय सुन गोविंद भाकित, मनगुन चाखित, शक्तिहि टाकित, विषण्ण होउनि, चित्तोद्विग्नसुचित्तमग्नसु, आशाभग्नत इनंत बदनू, ओठदावरदन्, भई सोकसदन, बहे ऊर्ध्वपवन, नखनमूलिखन, लगिआसुगिरन, लगे मसबरन, कुंकुमकुच अरन्, चकित चार घरिन्, गद्गद भई गिरन, बोलत गहिचरन, आई तुव सरन, देऊ नको मरण, केले मनहरण, आधि काय कारण, यास्तव करि भरण, आमाज्ञिआतापरण, मुक्ति दे हरि करुण, सोडुन धाम शरण, आलों हेंचि कारण, साधारणगुणधारण जगाचे प्रियइष्ट, साक्षि परपुष्ट, जगी इष्टानिष्ट, आत्मा देहिशिष्ट, सर्वांतरनिष्ठ, असुनि जनइष्ट, पतिच अतिशिष्ट, कथिसि वरिष्ठ, न करि आशाभंग, सोडिला ज्याचा संग, तया न दाऊ अंग, ऐकुनि गानरंग, होउनि मनिं दंग, होम अरधंग, आये व्रज चंद, वोंठ न सुधारंग, पिलावो बनइंद, चरणमकरंद, काजभयअंध, तुलसी सह रमा सेवित पद, भामा तयासी आतिप्रजम होउन, याचू कामा, त्वरितहृद्धामा, प्रसीद आतां आम्हां,सदयसुखधामा, शिरि कुंची, करा ठेवि व्रजवरा, देवाशी जसा पाळी, विष्णु वनमाळी, तसा तू व्रजबाळि, पाळि कृपाजाळी, सदय हरी तो, अदय कसा कीं, भूपाताळवंद्य जो नाकीं, भक्तसुधाकर प्रभुविभु तो कीं, कनवाळू हरि असुन विलोकी, करुणारस प्रासितया गोपी, मृता मारिता नव्हे प्रापी, ऐकुनि गोपी वाक्या हासे, रमे तयासी लाउनि कासे, आनंदाश्रु परिप्लुतवासे, मुखगोपीचे दंत हिरेसे, दुःख तयाचें सर्वहि नासे, उडुगणचंद्रावेष्टित जैसे, उद्रियमानद्रायनसनहुवध्ववृंदसह कृष्णचंद्रपद मंद मंद ठेवि, नंदनंदआनंदकंद, गळिं वैजयंति मणि, राजपंक्तिभूत सहयुवति, यमुनापुलिनी, वाळवंटी भुज पसरुनि भेटति, कुचनख दर्पित, आणि मुख चुंबित, नर्मयुक्त बहुवक्रविलोकन, कामोद्दीपन सहित सुक्रीडन, लख प्रभु आदर, बढी जान कदर, मानिनि मानसादर, उठ्यो गर्व वादर, छायो दिलअंदर, लाख्यो रमामंदिर, प्रशमगुणगंभिर, मानी

इछी अंबीर, झाला गुप्त सुंदर, तदा गोपि कातर होउनि विरहपर व्याकुळ तनु-नादर, धुंडाया झाले सादर, व्यापित काम जहर, उठि मोह लहर, भयो बडो कहर, तदा भुईवर लोळु लागल्या, धुंडित गेल्या, आणि गहिंवरल्या, स्मरति प्रभूच्या गति अनुरागास्मित विभ्रमयुत वीक्षणआंगा चतुरालाप, अमानुषरागा चिंताकर्षित, तेचि स्मरती, तसेचि करिती, वृक्षसमूहा पुसती हसती, तद्गुण गाती, उलुखलबंधन, डोळे झांकुन म्हणति नगालाळुनि, देखिला कृष्ण सावळा, जरि तुम्हि डोळां तरी दाखवा, वट वोदुंबरबोधीलागी, कुरुबक नागपुन्नागा मार्गी, गोविंदप्रिय तुळशीला ही, प्रियाल चूता कोवीदारा, परसा जंबू, अर्कबिला, परार्थ जे की यमुनाकूला, पुसति तयाला, अनुपम बाला, चित्तचोर जगसाक्षी वहिला, सांगा शामल तुम्ही पाहिला, पडुन भुईवर म्हणति तियेला, वराह वामन कृष्णपदाला, मच्छ कच्छ नरहरि रामाला, सेउनिया तू सुखि अनुभविला, पुरती वोळख असेल तुजला, एण पत्नी दग उत्प्रेक्षेला, घेउनि म्हणती कुंद सृजाला, आणि वल्लीला, रचिती लीला बहुत विशाला, एक पूतना जाली बालादूनी कृष्ण करि पयपाना, असुर होतसे एक अंगना, अन्या करिते विष्णुभावना, कोणी राम मनोहर वाणा, कोणी वत्स जाहल्या जाणा, धोउनि एकिस मारिति अन्या, जाली होती जी बक धन्या, कोणी करि मुखिं मुरली मान्या, एक वदे जल वाता न भिया, गिरिधरवदया, कोणि म्हणे मी प्राशिन वणवा, शंखचूडडी वधीन कळवा, नाना लीला वर्णन करिती, हरिपद अंकित भूमि पाहाती, अकस्मात विस्मित बहु होती, ध्वजवज्रांकुश सुचिन्ह पंक्ती, शंखचक्र यवमीन देखती, कमल कलश धनु बिंदु उमटति, गोष्पदजंबू शशिलेखा ती, पियत अमृतनिधि स्वस्तिक सवती वसु त्रिकोण पट कोणहि दिसती, रेखा ऊर्ध्वपदांतरवर्ती, सज्जनरक्षक एकविंशती, चरणरजांती ठसे शोभती, अनुपद सर्वा मग अनुसरती, मिश्रित स्त्री चरणांकित माती, पुढें पाहाता दुःखित होती, अनया राधित तनून कधी ती, राधायित कृष्णे राधा ती, धन्य धन्य सर्वांहुन जगती, एका पीता धरा भगवती, तिचीं पदें तो पुन्हा न दिसती, तृणपिहिता भू नाहिच नुसती, विभुकणडि येकी बसली ती सति, दर्पित भारे चरण उमटती, उभी करुनि ती, सपुष्प वेची, येथें रास लाविली त्याची, फूलन माग गुही प्रभु साचि, रमेता, ससंग आत्माराम निरंजन, निश्चल एक अखंडत अष्टभाव वुत, मगमे निरखत, मनसे तरकत, पगसे सरकत, फिरफिर मुरकत, छतिया तरकत, उतवा हरखत, तनुदुत मकरत, प्रभुकर

लरकत, दूजी कोउ मम समानाही, सबें त्याग हर हमको सेईं, हमहि से सोहत, या जोडी थाकी, भार भयो तन सांडीच सनको, गर्वित कहे ठाडी जो मन चलबे कोहे आंगे तोले चलहु आपबल सांगे प्रभ, कहे चढव हमारे, कांधे चाहा चढण, तबेहर, सरके, गुपत भये मुग्धा कहि, हरखे तब गोपीने नन जलबरसे, हा नाथ प्रिय, इष्ट सखे बरवेन कढत, अतावलाप माखे वाके कहे कथारस चाखे आदर, मदहु कहे अपमाना बिस्मय, कीन सब, नजवजाना सब मिल कूलकलिंदी आई, निजध्यानसमय भई, सुहाई जयती श्रीमधिकहा, वृज म्हणती, होता जन्मइंदिरा, सवती शाश्वत राहे, व्रजी, भगवती दे दर्शन, दैता उपपति, पतिसा प्रादयिता, यातुनि धुंडिती, शरदविकासित कमल, श्रीहरि विलुलितनयन, सुंदरश्रीधरप्रेमशिलाशित, प्रखरमहाशरक्रयिता असुनी तुं आका वधिशी, येथें हा वध नसेल म्हणशी, तरि मग पूर्वी का रक्षियशी, विषजलपाना घाल राक्षसा, द्वैयुतजनला, दूर्षमारुता, दूषव्योमसुरा त्वां, अतावधिसिका न खलु गोपिका, नंदन तू हरि! जो जगदांतरि, व्याप सुर नरि, विश्वसाक्षि जो, आत्मदश्यही तो आत्मज वाक्ये, विश्वपालनास्तव अवतरसी, सत्वतवंशीं, रवी उगवसी, ज्या करकंजी, निजभक्तांची, जननमरणभी मोचन करसी, पद्माकर कमळाला वरसी, कामदकांत करानः शिरसी, विधेहि व्रजजन आर्तिस हरिसी, वीर सुविस्मित स्मय हर स्वस्तिक, निजजनकिं करि, शपदि सुंदरी, वरुनि वरिष्ठा, वधुजन शंकरि, मुखकमळाला दावि मुरारी, सरनागत अघहर तुम भारी, जन मन मलिनसु जमुनाकारीं, तासु चतुष्टयदह उरोज फनउदय, कनकगिर कालिय पद जसमथ गिरिधारीं, अरके धर वकरकरव सुखारी, कंठ मधुर मुख, बचन चतुर बहु, बिकट बिलोकन, कमलनयन प्रभु, अधर सुधाको, पान करावो, क्यंभग तनको बिरका ल्यावो, कथाज्यो ग्यानिन अमित बतायो, सोहम जानो बिखमय टायो, दे दरसन प्रभो मोछन भायो, हंसन चलन बिहरन कर भायो, कुच पर कपटी हमे न भूला, छुभितहृद फिरे डोलाडोला, पसुपंछि यात कांठकहुढेला, लगहे समुझ जमा उर झोला, दिन निरखत नितसांझ समे बहु, चित्त रमे दिलसे नभगे, बछुलन संगमे, भृतधूरंगमे, तन घन रंगमे, कुटिल अलक, गला मालाकी बनखदिखे, पायन छनक, गेरंभवर भनक, वनमालाकी रमक, झाकी मारकी झलक, दिल किया है हलाक, नहि यार, दगाकार, ज्यो तो यार, करो पार, प्रणत नामदार पदि कुचासि तार, सेविता सुसार, अधररस फार गुणे सरदारचि सुरती रमवी, शोका पळवी, त्वरित रागयुत मुरली चुंबित, करुणाकर ते प्रा-

शन करवी, तव विरह त्रुटी युगसम मिरवी, पति सुत भ्राते कुलज महाकवि, पथ लंघुनि आलों अच्युत रवि, होता च्युत नलिनीलांछन भुवि, गोपीहरणी गीतगतिज्ञा, मोहुन रात्री आल्या सुज्ञा, तुजविण धूर्ता कोण अवज्ञा, करिल त्यजी सखी कामयाना, विरहजनित तव हृद्रुज नाना, तव दर्शना युवामृतपाना, इच्छिती शंकुनी वनि पद अटना, कठक उपल घास भू कठिना, कुचि दुखवति म्हणुनि सुजाणा, पद अरविंद धरत सकुचाना, जनमन मलिनतद पहूसांई, तुहिन देख चित्त अति अकुलाई, सकयनथ तोर गुण गाई, तुम दयाल सुमनसजग साई, तदपकृपाह पनहि दरसाई, श्रवण करत कीर्तन परवारी, भई स्मरन सेवन अधिकारी, अरचन बदन दास्य दुयारी, आत्मनिवेदन देह सुधारी, नवविधभक्ति रूप भई सारी, खेद कंप रोमांच उठेरी, गल गद्गद तन सिथिल परेरी, बिबरनआंसू प्रलय कियारी, अष्टाविर्भाव नसे पूरी, तन्मय आनंद भई व्रजनारी, तुरत उते प्रगटे गिरिधारी, सुहासमुख पीतांबरधारी, रूपचकित स्मरनी हारी, सब सखी हरत नहेरी, सुनहु चतुर जगभवभयहारी, सह व्रजनारी, रमे मुरारी, व्रजवनिता तारी तारी. ॥ श्रीकृष्णें० ॥ ३

श्लोक.

मागे ती लुगडीं, सकाप बुगडी, आठां दिसां बांगडी,
घालीते फुगडी, कधीं न रगडी, फाडीतसे आंगडी, ।
खैराची सगडी तशी धडधडी, तोंडाळ मोठी खुडी,
सोन्याच्या लगडीस देखुनि गडी, ऐशी महा धांगडी. ॥
दारीं देत कडी, सदां कडकडी, बोले महा वांकडी,
दाणे चोरुनि फांकडी न कळतां घेते मुळे कांकडी, ।
खाते ती जसि माकडी, वसवसी दांतीं दिसे खेंकडी,
या योगें अमृतेश्वरासि रुचली गंगातिरीं झोंपडी. ॥
बोले मातंग बोली, 'मम गति हरिली, कामिनी मस्त झाली,
शुंडा मांडीस तोली, बिदिस मिरवली, कीर्ति माझी बुडाली, ।
माध्याची वस्तु नेली, कुचयुगिं धरिली, जाचणी थोर केली,
दे राया ! दाद ह्लीं' म्हणउनि गज तो मस्तकीं धूळि घाली. ॥

पदसंग्रह.

भक्तिपर पदें.

पद १ लें.

तो कृपाकटाक्षें लक्षो । नागानन तुम्हांसि रक्षो. ॥ ध्रुवपद. ॥
त्रिपुरासुरासि मर्दू जातां । शंकर चिंती एकदंता ।
पावुनि सुमुख प्रसादता । शंकर जाले जयवंत. ॥ तो० ॥ १ ॥
बळीप्रति याचकनातें । धरूं जातां वामनातें ।
आधीं चिंतुनि गजाननातें । झाला नारायण विजयी. ॥ तो० ॥ २ ॥
रचितां विधि चौदा मंदिरां । आधीं पूजुनि लंबोदरा ।
तेव्हां सृष्टि परम सुंदरा । वरप्रसादें उद्भवली. ॥ तो० ॥ ३ ॥
शेषें मस्तकिं धरितां धरा । ध्यानीं आणुनि विघ्नेश्वरा ।
सर्षपप्राय चराचरा । मानुनि स्वस्थ बैसला. ॥ तो० ॥ ४ ॥
महिषासुरमथनाचा उपाय । न सुचे तेव्हां अंबा माय ।
चिंतुनि गजाननाचे पाय । जगांत झाली जयवंती. ॥ तो० ॥ ५ ॥
सांडुनि संसारातें योगी । सिद्ध साधक मुनि वितरागी ।
चिंतुनि गजाननातें वेगीं । ध्यानीं निमग्न बैसले. ॥ तो० ॥ ६ ॥
स्वस्ति श्रीविद्या गणपति । ब्राह्मण जपती ब्रह्ममूर्ति ।
त्यांतें संतति दे संपत्ति । अमृतेश्वर चिंतितसे. ॥ तो० ॥ ७ ॥

पद २ रें.

येई रे! गंगाधर संगा । संग असोनि निसंगा! ॥ ध्रुवपद. ॥
धृतचंद्राचें वाहन जाणुनि । करिं धरितोसि कुरंगा[1]. ॥ येई रे० ॥ १ ॥
त्रिपुरसुंदरी चिन्मयगौरी- । स्मितमुखपंकजभृंगा[2][3]! ॥ येई रे० ॥ २ ॥
गजचर्मांबर खपर मिरविशी । भूषणभूतिभुजंगा! ॥ येई रे० ॥ ३ ॥
अति प्रतिकूल समाधिसि देखुनि । करिसी दाह अनंगा. ॥ येई रे० ॥४॥
मृड हर हर हें कीर्तन करितों । घेउनि टाळमृदंगा. ॥ येई रे० ॥ ५ ॥
आत्मतरंगाकार असो मति । ब्रह्माकार अभंगा. ॥ येई रे० ॥ ६ ॥
शंकर सांब कुटुंबासह ये । प्रेरुनि नंदितुरंगा. ॥ येई रे० ॥ ७ ॥
अमृतेश्वर कविकल्पतरूवरि । अद्वयपक्षिविहंगा! ॥ येई रे० ॥ ८ ॥

---

१. हरिण. २. गालांत हंसणें. ३. कमल.

पद ३ रें.

वैराग्यपीठा रे! । नीळकंठा रे! ॥ ध्रुवपद. ॥

विश्वंभर हर, विश्वेश्वर मृड, विश्वविलोकन, विश्वहुताशन, विश्वसुखासुख, विश्वदुरितहर, विश्ववितरणा रे! ॥ नीळकंठा० ॥ १ ॥

मंडितमुगुटा खंडजटाजुट, चंडकीर्णसम, गंडलभामुख, गंडसरळ भुजदंड, डमरु गजखंडणकरणा रे! ॥ नीळकंठा० ॥ २ ॥

सर्पविभूषण दर्पसुतीक्षण, कर्पुरगौर महर्धुशशंकर, शूर्पनखाग्रजशत्रुदर्पण, अर्पण मम मन खर्पर धरणा रे! ॥ नीळकंठा० ॥ ३ ॥

शंबर रिपूत अंबर लघुकृत, तुंबर स्तविति, दिगंबर अंबर, डुंबर कटि नागांबर तोषण, औदुंबरनित्यविहरणा रे! ॥ नीळकंठा० ॥ ४ ॥

सकळदुरितकुळ, अखिलविषयमळ, जळती पळती, जवळि न उरती, पर्वत गज चर, सर्वजनक मदगर्वनिहंता, अमृतेश्वर म्हणे कर्वती न तव पदीं शीर पार्वतीरमणा रे! ॥ नीळकंठा० ॥ ५ ॥

पद ४ थें.

शंभो! शंकरा! । तूं जय जय गिरिजावरा! ॥ ध्रुवपद. ॥

चंद्रशेखरा हरा! । भुजगविभूतिधरा! । पंचवदन दशकरा रे! ॥ शंभो० ॥ १ ॥

अमृतेश्वरा सुरा! । सुरनतबंधहरा! । शिव मृड परात्परा रे! ॥ शंभो० ॥ २ ॥

पद ५ वें.

जय महादेव जय महादेव जय महादेव बोला ।
सीताविमल सजल जलमंडित जटाजूट वोला. ॥ ध्रुवपद. ॥
मधुर मधुर जो अविट चिद्रस तें श्रीशिवनाम ।
मदनकदनकर चरित्र उत्तम उदार उद्दाम ।
मनकर्णिकापुलिनप्रिय चित्तीं हरि मेघश्याम ।
मल्हारीचें रूप धरी म्हाळसेसि विश्राम. ॥ जय० ॥ १ ॥
हार्देकाशे स्वानुभवस्थिती नित्य अपरोक्ष हा ।
हास्ययुक्त पंचास्यलास्यरत परमउपास्य पहा ।
हाटकमय देवी अर्धांगीं दिव्य सुगंध वहा ।
हायन षोडश वन्नवणी अह भुज भुजगेंद्र दाहा. ॥ जय० ॥ २ ॥
देशिकरूपें प्रणवोपदेश काशिदेशगत दे ।
देह भव्य घनसार शैल नभ ईभचर्म मोदे ।

देवल असित प्रमुख धरामर तनु विश्व नांदे ।
देहलीदीप प्रकाश जसा बाह्यांतरि दासा दे. ॥ जय० ॥ ३ ॥
वसुधादिक अष्टमूर्ती सत्व तत्व शर्व ।
वहन रजतपर्वतातुल्य नंदिकेश शैव ।
वसनरहित वर मुळी बुळी सन्मुद्रा भरिव ।
अमृतेश्वर सुरवरवर्णनि ये डमरूनाद पूर्व. ॥ जय० ॥ ४ ॥

पद ६ वें.

उमाकांत कई दाखवील चरण मला रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
दशभुज कर्पूरगौर गौरी अर्धांग सांग गंगा[1] शिरीं आर्द्र जटा तळिं शरच्चंद्रकला रे! ॥ उमाकांत० ॥ १ ॥
ब्रह्मविद्वर्यवर सरिसृपोत्तरीया[2] शिव तुरीय गिरिदरि गरि असित विष्णु मानवला रे! ॥ उमाकांत० ॥ २ ॥
निटिलैनन कुटिलभ्रूवल्लीमुलि पटविरहित कटि अजीन कुटी चका रामसमस्फटिकशिला रे! ॥ उमाकांत० ॥ ३ ॥
इंदीवर[4] करिं धरोनि उंदिरावरि बसोनि तिंदी विघ्नासि करी कुंदी तो सुत गमला रे! ॥ उमाकांत० ॥ ४ ॥
नंदिवरि आनंदि आनंदिसहित देव बंदिजन वंदिति संस्तविती सुरशिवा अमला रे! ॥ उमाकांत० ॥ ५ ॥
अमृतकलशपाणि[5] सांब[6] मृत्युंजय नृत्यप्रिय श्रुत्यर्थाकार तो कृतकृत्य भृत्यपाल भला रे! ॥ उमाकांत० ॥ ६ ॥

पद ७ वें.

दयाघना ! तुज कां नये करुणा? । शुकसनकादिक वंदिति चरणां. ॥ध्रुवपद.॥
मृडानीपति असें नाम विराजे । ब्रह्मा विष्णु तुज येती शरणा. ॥ दयाघना० ॥ १ ॥
मी भवसागरीं बुडतों पाहीं । तारीं आतां मजला दीना. ॥ दयाघना० ॥ २ ॥
उत्कंठा मनीं पाय पहाया । लागलि निशिदिनिं जगदाभरणा. ॥ दयाघना० ॥ ३ ॥
अमृतेश्वर तुज करितो विनती । दाखवि आतां लवकरी चरणा. ॥ दयाघना० ॥ ४ ॥

---

१. भागीरथीचें पाणी. २. साप. ३. कपाळ. ४. कमल. ५. अमृताचा घट आहे हातीं ज्याच्या. ६. अंबेसहवर्तमान.

पद ८ वें.

जय जय मल्लारी मल्लारी । तूं आमुचा कैवारी. ॥ ध्रुवपद. ॥
विधि हर सुर नर तुजला ध्याती । आदिकरुनि शैलारी[1]. ॥ जय जय० ॥ १ ॥
चंपाषष्ठी कुळधर्मीं जन । अर्चिताति कल्हारीं[2]. ॥ जय जय० ॥ २ ॥
देव्हाऱ्यावरि बसवुनि पूजितो । नंदाचा खिल्लारी[3]. ॥ जय जय० ॥ ३ ॥
अमृतेश्वर निज दरिद्र शत्रू । ठोकितसे कैलारी. ॥ जय जय० ॥ ४ ॥

पद ९ वें.

निजपद पावूं । जगदंबा वदनीं गाऊं. ॥ ध्रुवपद. ॥
पदतळ भाळीं कुंकुम लाऊं । नेसवुं जरितारी पाटाऊं ।
मूर्ति चतुर्भुज हृदयीं ध्याऊं ॥
जे जे स्त्रीमात्र ते ते जननी जाणुनि ब्रह्मभावना भाऊं. ॥ निजपद० ॥ १ ॥
दैवें मिळेल तेंची खाऊं । लटिका संसार बहकाऊं ।
नामस्मरणें मन समजावूं ॥
सर्वहि आत्मा मानुनि कोठें येउं न कोठें जाऊं. ॥ निजपद० ॥ २ ॥
धूप दीप नैवेद्य दाऊं । सच्चित्सुखरूपीं लय लावूं ।
आई बाई हें बोलाऊं ॥
पदिंच्या प्रेमजळानें नैनतनू वोलाऊं. ॥ निजपद० ॥ ३ ॥
गुणदोषांच्या मागें न जाऊं । लोकीं समतेनेंचि समजाऊं ।
भवभयगांठी समूळहि डाऊं ॥
शीतळ अमृतचरणतरुछायेमाजी बसुनि विसावूं. ॥ निजपद० ॥ ४ ॥

पद १० वें.

ते माय माझी । आवडे सांबा. ॥ ध्रुवपद ॥
चित्सौंदर्या चंबा नयनीं चुंबाया हत्खंबा वरिल्या त्रिंबा पृथुलनितंबावरि पट खंबाइत नेसली जगदंबा. ॥ ते माय० ॥ १ ॥
महिषासुरखळशुंभालागुनि विषयकुसुंबा पाजुनि निवटी आपण जरी कुसुंबा शेला नेसुनि कडिये घे हेरंबा. ॥ ते माय० ॥ २ ॥
अमृतमनोरथ फळला अंबा फळला निंबाहुनि कडु भवतरु कळला या हो सकळ विलंबा सांडुनि दैवत हें अवलंबा. ॥ ते माय० ॥ ३ ॥

---

१. इंद्र. २. कमल. ३. गुराखी, गोवारी.

पद ११ वें.

निजसुखकारी । जगदंबा हृदयविहारी. ॥ ध्रुवपद. ॥
सिंहारूढ मणिमय अंबारी । नेसलि खंबाइत जरतारी ।
ऋद्धि सिद्धि चामर वारी ॥
मानमरातब निशाण अबदागिरि मोठी सरदारी. ॥ निज० ॥ १ ॥
काळभैरव नति नुपकारी । नव कोटी चामुंडा वारी ।
मार्कंडपुराण अवधारी ॥
ब्रह्माविष्णुमहेश मुजरे करिती ज्या देखारी. ॥ निज० ॥ २ ॥
निजभक्तांला पार उतारी । पामर कवी अमरावतारीं ।
अमृतकवीची हे कैवारी ॥
जाला प्रसिद्ध सकलहि लोकांमध्यें या संसारीं. ॥ निज० ॥ ३ ॥

पद १२ वें.

नरहरि ! नरसोबा ! नरसोबा ! । स्मरतां अघ निरसो बा ! ॥ ध्रुवपद. ॥
श्रीप्रल्हादवरद लक्ष्मीपति । कदापि तो नरसोबा. ॥ नरहरि० ॥ १ ॥
हितगुज अमुचें अपुले कानीं । मन घालुनि परिसो बा ! ॥ नरहरि० ॥ २ ॥
भुक्तिमुक्तिसह कृपादृष्टिनें । अमृतकवी वरसो बा ! ॥ नरहरि० ॥ ३ ॥

पद १३ वें.

जय जय श्रीरामा ! श्रीरामा ! । दूरि करीं भवकामा. ॥ ध्रुवपद. ॥
तुझी दया तयावरी जेणें । धरिलें मनोलगामा ॥ जय जय० ॥ १ ॥
भरतखंड नरतनु शेताच्या । साधिन मी हंगामा. ॥ जय जय० ॥ २ ॥
व्याही जांवाई सुत कांता । न रुचे हा हंगामा. ॥ जय जय० ॥ ३ ॥
अमृत हरीभजनास्तव धंदा । सोडुनि फिरत रिकामा. ॥ जय जय० ॥ ४ ॥

पद १४ वें.

दाशरथे रामा ! । येईं हो ! ॥ ध्रुवपद. ॥
सुगम सुधेसम नामरसायण । दूर करीं भवपामा. ॥ येइं हो० ॥ १ ॥
कृष्णार्पण अहंकार दुराशा । निवटुनि कंस कुमामा. ॥ येइं हो० ॥ २ ॥
अमृतप्रभु निर्दोष यशाचा । गर्जत निगम दमामा. ॥ येइं हो० ॥ ३ ॥

पद १५ वें.

राम गावा हो ! । सच्चित्सुख आत्मा. ॥ ध्रुवपद. ॥

[1]अमल कमलसम [2]येमलचरणिं मन रमल तरिच भव शमल हो ! ॥ राम० ॥१॥

वि[3]दुषमान्य शरधनुष्यधरण कलि[4]कलुषहरण एक निमि[5]षभर गा हो ! ॥ राम० ॥२॥

[6]कुवलयनयनिं सि[7]त पिंवळें दिसतें घनसांवळें म्हणुनी मनिं कवळुनि घ्या हो!॥राम०॥

गीता उपदेशित भयभीता पीतांबरधर सीता[8]नाहो. ॥ राम० ॥ ४ ॥

लक्ष्मणसहित सुलक्षण क्षणभरि अमृतमधुरगुणगण ऐका हो ! ॥ राम० ॥ ५ ॥

पद १६ वें.

बसुनि सुखें चिंतित जा रघुवीर. ॥ ध्रुवपद. ॥

अल्प सुखास्तव व्यर्थ विकुं नका । क्षणिक अमूल्य शरीर. ॥ बसुनि० ॥१॥

चित्रगुप्त बरदास्त लिहितसे । विषयाची [9]तकरीर. ॥ बसुनि० ॥ २ ॥

हरिभजनें कामादिक पळती । मोटे [10]संबळशरीर. ॥ बसुनि० ॥ ३ ॥

गुणलेखक मोहरीर[11] अमृत घरिं । बसल्या घेत हरीर. ॥ बसुनि० ॥ ४ ॥

पद १७ वें.

मन रामीं रंगलें । अरुण[12]तरणिनिभ किरण चरणतळ मम हृदया लागलें. ॥ ध्रुवपद. ॥

सगुण दिसे परि निर्गुण निष्फळ निजानंदमय परब्रह्म तें जि[13]ह्मरहित सुब्राम्हण जाणती [14]स्वसंवेद्य उगलें. ॥ मन० ॥ १ ॥

सत्वलभ्य अमृतत्व तत्वगत शांति परमळीं श्रांति पावुनी सकलावस्थातीत वीत[15]भय [16]अनवरत जागलें. ॥ मन० ॥ २ ॥

पद १८ वें.

आवडे श्रीरामाचें ध्यान. ॥ ध्रुवपद. ॥

मेघश्याम द्विभुजसानुज । करीं कार्मुक बाण. ॥ आवडे० ॥ १ ॥

नाम मंगळकारक हेंची । सर्वांचें कल्याण. ॥ आवडे० ॥ २ ॥

रामनाम लिहितां सागरजळीं । तरले जड पाषाण. ॥ आवडे० ॥ ३ ॥

भारतभागवतादिक महिमा । वर्णिति विष्णुपुराण. ॥ आवडे० ॥ ४ ॥

अमृतेश्वर रामायण वाची । समजुनि अधिष्ठान. ॥ आवडे० ॥ ५ ॥

---

१. स्वच्छ. २. जुळें. (रामलक्ष्मण.) ३. विद्वान्. ४. पाप. ५. अलल्प काळ. ६. कमळ. ७. पांढरें. ८. नवरा. (नाथ.) ९. खोटा आरोप. १०. बळकट आहे शरीर ज्यांचें असे (कामादिक). ११. देशपांड्याचा गुमास्ता. १२. सूर्य. १३. कपट, वांकडें. १४. समजण्यासारखें. १५. गत. १६. निरंतर.

पद १९ वें.

भजावा अंजनीसुत बलभीम. ॥ ध्रुवपद. ॥
सर्षपसम भूगोल मानुनी । तोलित गणकु मुकीम. ॥ भजावा० ॥ १ ॥
बळ अद्भुत पावुनि रत चरणीं । कुंतीचा सुत भीम. ॥ भजावा० ॥ २ ॥
यवनोत्कर्ष न साहे म्हणुनी । बाटवि फार गनीम. ॥ भजावा० ॥ ३ ॥
श्रीहनुमंत अखंड जपावा । करुणाकर निःसीम. ॥ भजावा० ॥ ४ ॥
अमृत म्हणे निशिदिनिं तो गावा । अक्षय हाचि उदीम. ॥ भजावा० ॥ ५ ॥

पद २० वें.

जय जय श्रीकृष्णा ! श्रीकृष्णा ! । दूरी करिं भवतृष्णा. ॥ ध्रुवपद. ॥
तुझी कथा सत्संगति गंगा । यमुना वेण्या कृष्णा. ॥ जय जय० ॥ १ ॥
शरयू तापी भीमा गोदा । रेवा दिव्य पयोष्णा. ॥ जय जय० ॥ २ ॥
परम संकटीं वस्त्रें पुरवुनि । बहिण रक्षिली कृष्णा. ॥ जय जय० ॥ ३ ॥
अमृत तिघां कृष्णांतें वंदित । व्यास कृष्ण नर कृष्णा. ॥ जय जय० ॥४॥

पद २१ वें.

हृदयीं आला । मनमोहन मुरलीवाला. ॥ ध्रुवपद. ॥
घनतनुजिता अतसिकुसुमाला । मिरवी पीतांबर वनमाला ।
मुगुटीं धरित मयुरपिच्छाला ॥
त्याहुनि वर कलगींत बरा गुलाल खुलाला. ॥ मन० ॥ १ ॥
रुचली उंच घोंगडी त्याला । प्रिय कोमळ तुळशीचा पाला ।
चारित वृंदावनिं वत्सांला ॥
वाटे प्राणसखा हरि चिमण्या गोपमुलांला. ॥ मन० ॥ २ ॥
देखुनि उत्सव व्रजवनितांला । करतळिं ठेवी नवनीताला ।
अंगुलिकांवरि शाकफळाला ॥
कांसे खोंवुनि वेताटी अधरपुटीं वंशाला. ॥ मन० ॥ ३ ॥
गोरस गोपवधूंचे प्याला । ढेंकर देउनि हृदयीं धाला ।
चिन्हें शुभ्र दिसति अधराला ॥
ऐकुनि गाऱ्हाणें जननीला बहुतचि भ्याला. ॥ मन० ॥ ४ ॥

---

१. मोहरी. २. शत्रु. ३. संसाराची आसक्ति. ४. नर्मदा. ५. द्रौपदी. ६. जवस, अळशी. ७. स्त्रिया. ८. मुरली. ९. खालचा ओंठ.

वाचुनि श्रीमद्भागवताला । आशय पुसुनि बरा संतांला ।
भूतमात्रीं भगवंताला ॥
पाहतां पाहतां अमृतेश्वर हरि अवघा चिन्मय जाला. ॥ मन० ॥ ५ ॥

पद २२ वें.

हरि ! तूं येइं रे ! । दासाला दर्शन देइं रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
हें वय व्यर्थचि गेलें पाहिं रे ! । या संसारीं सार्थक नाहिं रे ! ।
संचित मजला न दिसे कांहिं रे ! ॥
आस तुझी धरिं कास निरंतर निशिदिनिं संनिध राहिं रे ! ॥ हरि० ॥ १ ॥
नंदयशोदेची पूर्ण कमाइ रे ! । त्यांचे कडेवर बसलास पाहिं रे ! ।
गोपाळांसंगें राखिल्यास गाइ रे ! ॥
गोपिगृहींचें दहिंदुध भक्षुनि म्हणतोसि नाहिं रे ! नाहिं रे ! ॥ हरि० ॥ २ ॥
सजणा जातीचा कसाइ रे ! । सेना सद्वंशींचा नाहिं रे ! ।
तेथें तुवां विचारिलें न कांहिं रे ! ॥
वपनिं[1] पुरस्कर होउनि नृपतिची डोई केलिस कीं नाहिं रे ! ॥ हरि० ॥ ३ ॥
शबरी किरात कोण बढाइ रे ! । हरि ! तिसि तुसीं संघटण नाहिं रे ! ।
तिचीं वनांत वनफळें खाइ रे ! ॥
अघमर्षणाच्या[2] मिसें कुणबटें शेतांत बांधिलास किं नाहिं रे ! ॥ हरि० ॥४॥
नामा सुजात शिंपी भाइ रे ! । नेणों त्याची किती कमाइ रे ! ।
कैसा जालासी सुखदायि रे ! ॥
त्याचे संगतीं बसून देवा ! दुधभात जेवलास किं नाहिं रे ! ॥ हरि० ॥५॥
हरि ! तुझी काय वर्णु चतुराइ रे ! । तुजला उत्तम मध्यम नाहिं रे ! ।
आपुले चित्तीं विचारुनि पाहिं रे ! ॥
अमृतरायावरि कृपाळु जालास तरि गांठुडि तुझी गेलि नाहिं रे ! ॥ हरि० ॥ ६

पद २३ वें.

श्रीहरि पूर्णव्यापक जगीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
अंतर्बाह्यें अभिन्नपणें तो । दोर जसा भुंजगीं[3]. ॥ श्रीहरि० ॥ १ ॥
आटुनि पीटितां समरस लेशें । जेंवि सुवर्ण नगीं[4]. ॥ श्रीहरि० ॥ २ ॥
अमृतपणें गोठुनि शशि[5] जाला । अमृतेश्वर कलगी. ॥ श्रीहरि० ॥३॥

---

१. हजामत. २. पापनाश. ३. साप. ४. दागिना. ५. चंद्र.

पद २४ वें.

श्रीहरिचे उपकार। आठउं किति? ॥ ध्रुवपद. ॥
भक्तमनोरथ पूर्ण कराया। रूप धरी साकार. ॥ आठउं० ॥ १ ॥
अघटित घटउनी आत्मत्वाचा। देत असे आकार. ॥ आठउं० ॥ २ ॥
अमृत म्हणे घ्या नाम तयाचें। होइल जयजयकार. ॥ आठउं० ॥ ३ ॥

पद २५ वें.

याचे गुण किति वदानें वदावे? । आगम निगम या अगमाचे. ॥ ध्रुवपद. ॥
सहस्रमुखातें पार कळेना। होतिल इतरां सुगम कसे? ॥ याचे० ॥ १ ॥
वेदादिक हे श्रमले तो हा। गोपिमनोरथ पुरवितसे. ॥ याचे० ॥ २ ॥
जोडुनियां कर त्यासि निरंतर। अमृत सदोदित चिंतितसे. ॥ याचे० ॥ ३ ॥

पद २६ वें.

श्रीरंगा! । येईं हो! ॥ ध्रुवपद. ॥
ध्यान धरुनि तुझें गायन करितों। मानगुमानविभंगा! ॥ श्रीरंगा० ॥ १ ॥
शांतिसि जरि विश्रांति होउनी। आठवि हृदयपलंगा. ॥ श्रीरंगा० ॥ २ ॥
अमृत म्हणे मज तत्पद दाखविं। ज्या पादिं जन्मलि गंगा. ॥ श्रीरंगा० ॥ ३ ॥

पद २७ वें.

हरिभजनाविण गोड आणिक नाहीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
पयघृत आळे, त्यांत रसाळे, सोलिव केळें। कालविलें वरि साखर मेळे. ॥ १ ॥
मुठमुठ पेढे, भक्षिती वेडे, पशुजन थोडे। रामभजनाविषयीं अवघेचि रेडे.॥२॥
द्राक्षें जंबू, सीतळ अंबू, क्षण न विसंबू। शाखेवरते पिळिलें निंबू. ॥ ३ ॥
आत्मप्रभाकर, भज तूं लौकर, ध्यायिं निरंतर। अमृतेश्वर साखर खेडुलेकर.॥४

पद २८ वें.

मन त्या चरणीं रतो रे! रतो। या भविंहुनि परतो. ॥ ध्रुवपद. ॥
बाळा त्यांतिल बाळबकीचे प्राण बळें हरितो, ।
जो अकुतोभय पय गोपींचें पावन परम पितो. ॥ मन त्या० ॥ १ ॥
जे रणसंकटिं श्रमले जाणुनि स्वकरें अश्व धुतो, ।
याचे गुणगण गातां ऐकतां सहजचि नर तरतो. ॥ मन त्या० ॥ २ ॥
पार्था पाठिसि घालुनि आपण हयदोरे धरितो, ।
म्हणत कदापी या वाजीतें कंटकही न रुतो. ॥ मन त्या० ॥ ३ ॥

हें जग अवघें जाय निदानीं अमृतप्रभु तरतो, ।
भक्तासि संकट पडतां भारीं निजतनु वोढवितो. ॥ मन त्या० ॥ ४ ॥

पद २९ वें.

येईना रे ! । करुणा तुज काय? ॥ ध्रुवपद. ॥
मूढ मति माझी म्हणुनि मन राजी । न ये ती हरिकाजी. ॥करुणा०॥ १ ॥
ये जगदीशा ! परमपुरुषा ! । धरिली तुझी आशा. ॥ करुणा० ॥ २ ॥
ये भवबंदीं पडलों दीन बंदीं । सेविला कृपानिधि. ॥ करुणा० ॥ ३ ॥
पतितपावना ! द्वैतनाशना ! । अमृतेश्वरचरणा. ॥ करुणा० ॥ ४ ॥

पद ३० वें.

देव तो रे तो रे तो रे ! । पाहुनि मानस परतो रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
पार्थाचे अश्वाचे हातीं धरोनियां दोरे, ।
चंचल म्हणुनी त्यांतें म्हणतो हो रे हो रे हो रे ! ॥ देव० ॥ १ ॥
शिष्टाईस्तव घरासि येतां त्यासि न येति सामोरे, ।
मरण पावले कौरवांचे पोरे पोरे पोरे. ॥ देव० ॥ २ ॥
चरण सेवितां श्रीलक्ष्मीचे हात झाले गोरे, ।
तितें लेववी सोनियाचे दोरे दोरे दोरे. ॥ देव० ॥ ३ ॥
गुणगण लिहितां अमृतकवीचे केश झाले भोरे, ।
बुद्धी न चले म्हणुनीं कागद कोरे कोरे कोरे. ॥ देव० ॥ ४ ॥

पद ३१ वें.

श्रीहरिविण काळ गमेना. ॥ ध्रुवपद. ॥
दिवस युगापरि प्रतिदिनिं होतो । वियोगयोगपथ क्रमेना. ॥ श्रीहरि० ॥ १ ॥
कामीं मन रत किमपि बसेना । दढतर अंतरीं थिर धरवेना. ॥ श्रीहरि० ॥ २ ॥
विषयजितजीवीं अन्न पचेना । अमृतप्रभुविण वय वेंचेना. ॥ श्रीहरि० ॥ ३ ॥

पद ३२ वें.

वाजविं करताळी करताळी । गाउनि मृदंगताळी. ॥ ध्रुवपद. ॥
इहलोकीं सुख पावुनि । जाउनि श्रीहरिपद कौटाळीं. ॥ वाजविं० ॥ १ ॥
श्रीहरिचे गुण गातां । पळती दुःखाचीं पेटाळीं. ॥ वाजविं० ॥ २ ॥
लाउनि बसणें टाळी । परि मन जयासि जन हो ! टाळी. ॥ वाजविं० ॥ ३ ॥

निद्रा आळस जरि टाळी । उमजे भवभुजंग वेंटाळी. ॥ वाजविं० ॥ ४ ॥
अमृत कीर्तनीं संसा- । राची फार करी हेटाळी. ॥ वाजविं० ॥ ५ ॥

पद ३३ वें.

ब्रह्मसुखें सुखरूप । असावें. ॥ ध्रुवपद. ॥
श्रीसद्गुरुवरदान कृपेचें । बळ हृदयांत अमूप. ॥ असावें० ॥ १ ॥
गुणदोषास्तव अधरकपाटीं । दृढतर मौन कुलूप. ॥ असावें० ॥ २ ॥
हरिगुरुकथन किली गुरुआज्ञा । अमृत धरी अपूरूप. ॥ असावें० ॥ ३ ॥

पद ३४ वें.

संतपदांची जोड । दे रे हरी ! ॥ ध्रुवपद. ॥
संतसमागमें आत्मत्वाचा । सुंदर उगवे मोड. ॥ दे रे० ॥ १ ॥
सुफलित करुनी पूर्ण मनोरथ । पुरविशि जिविंचें कोड. ॥ दे रे० ॥ २ ॥
अमृत म्हणे रे हरि ! भक्तांचा । शेवट करिसी गोड. ॥ दे रे० ॥ ३ ॥

पद ३५ वें.

ते हे माय माझी पंढरिसी पाहिली. ॥ ध्रुवपद. ॥
जो जो येइल तया भेटावयासी । कटीं कर ठेवोनियां राहिली. ॥ ते हे० ॥ १ ॥
भीष्मप्रतिज्ञा सत्य कराया । सव्यसाचीपाशीं आण वाहिली. ॥ ते हे ० ॥ २ ॥
दैत्यसुतासी अवघड पडतां । स्तंभांतुनि हांक फोडिली. ॥ ते हे० ॥ ३ ॥
रणीं रुक्मभयें भ्यालिसे रुक्मिणी । अमृतवचनें कुरवाळिली. ॥ ते हे० ॥ ४ ॥

पद ३६ वें.

दासांचा हा ऋणी । विठोबा. ॥ ध्रुवपद. ॥
धर्ममखीं जो काढी उष्टीं । निर्जरचूडामणी. ॥ विठोबा० ॥ १ ॥
पार्थरथीं जो सारथि होउनि । धूत हयांतें रणीं. ॥ विठोबा० ॥ २ ॥
नंदवधूकरीं बंधन दावें । सोसितसे शिशुपणीं. ॥ विठोबा० ॥ ३ ॥
गोपव्रजीं चारुनि गोधनें । बांधितसे गोठणीं. ॥ विठोबा० ॥ ४ ॥
दामाजीस्तवनींच वेष धरि । द्रव्य देत पुरवुनी. ॥ विठोबा० ॥ ५ ॥
अमृतरायकवि जीवित निर्मळ । दीनजना रक्षणीं. ॥ विठोबा० ॥ ६ ॥

पद ३७ वें.

पांडुरंग मनुवर्ण पांच हे अनुदिनिं उच्चारा ।
श्रीगुरुवचनें आश्रय जाणुनि करुनी सुविचारा. ॥ ध्रुवपद. ॥

श्रीमिश्रित तनु आश्रितजनप्रतिपालक राजश्री ।
श्रीवत्सल श्रीपाद विवरती वेदांती मिश्री ।
श्रीकंठासी विष श्रम देतां रामनाम आश्री ।
श्रीहरिनामें अमृत फिकें मग कोण पुसे मिश्री? ॥ **पांडुरंग०** ॥ १ ॥
पांडित्यासी बरें निरउनी पांगुळ मन होपा ।
पांसु पाईचे पांघुरतो **शिव** गिरिकंदर सोपा ।
पांथमुक्त मार्गिंचे विसावत पदपंकजखोपा ।
पांडत्रयत्री जगचि पुरें करि कृपापांग सोपा. ॥ **पांडुरंग०** ॥ २ ॥
डुबकी मारुनि कूर्मपणें धरि **मंदर हरि** कंडू ।
डुकर मीन तव गोकुळिं खेळे चेंडु विटीदांडू ।
डुमडुम डमरू **शिव** नमी आंगें उद्धरिला **पंडू** ।
'डुकृञ् करणे' सांडुनि हृदयीं **पांडुरंग** मांडू. ॥ **पांडुरंग०** ॥ ३ ॥
रंगनाथ रंगतलं चिंतय नवनीतापरं ।
रंगनील वदे **य**शोमतिसुत विशोक सुकिशोरं ।
रंभादिक नाचतां लाजती तं जगदाधारं ।
रंग **कं**सकृत भंगकारक भज वारंवारं. ॥ **पांडुरंग०** ॥ ४ ॥
गयागदाधर गयारिगयपद सारिगमपधनि सरागं ।
गगनीं सुरवर गर्जति समपद **विठ्ठल** श्री**रं**गं ।
गजनागयुगादि दारक उद्धरत नगपन्नग सांगं ।
गजेंद्रतात गिरी शेष करी धरी पदमिश्रित**गां**गं. ॥ **पांडुरंग०** ॥ ५ ॥
विठ्ठल म्हणतां विज्ञानुभवें निजजन बहु निववी ।
ठकार ठाण कटिकर शून्य अज्ञाना नुरवी ।
लय दाउनि **लक्ष्मी**सह भेटुनि देत आत्मपदवी ।
अमृतेश्वर कटिबंध जनाच्या रसनेनें वदवी. ॥ **पांडुरंग०** ॥ ६ ॥

पद ३८ वें.

पतीतपावन दीनोद्धारण मूर्ति दिसे गोजरी । विटेवर उभा तो श्री**ह**री. ॥ध्रुवपद.
उपमन्या क्षिरसिंधु देउनि तयाची केली शृती । तुझि बा! नवनिधी संपती, ॥
अजामेळ **वा**ल्मिक **ना**रद उद्धरिले सहज स्थिती । तुझि बा! उपमा सांगूं किती ?॥
प्रल्हादभक्तासाठीं धरुनि अवतार खांबाप्रती । **हि**रण्यकश्यपा दिधली गती, ॥
पुंडलिकाचे भक्तिस्तव तो आला गा **पं**ढरी । विटेवर० ॥ १ ॥

रामावतारीं युद्ध केलें अचाट महादारुण । मारिला कुंभकर्ण रावण, ॥
तेहतिस कोटी देव सोडविले बंदीशाळेंतुन । लंका बिभीषणा कारण, ॥
वामन होउनी मागाया आला दिल्हें बळिनें दान । घातलें पाताळीं नेउन, ॥
सा चौ नकळे अठरा पुराणां शेषाची वैखरी । विटेवर० ॥ २ ॥
दुर्योधनानें कपट करुनी लाक्षाजोहार केलें । तेथें पांडवांसि रक्षिलें, ॥
अंबऋषीचे साठीं देवें दहा अवतार धरियले, । अहिल्याशिळेसि उद्धरिलें, ॥
गजेंद्रासी नक्रें धरिलें तेव्हां सोडविलें, । ध्रुवासी अढळ पद दीधलें, ॥
सुदामजीचे पोहे भक्षुनि दिधलो कांचनपुरी । विटेवर० ॥ ३ ॥
वसुदेव देवकीचे वचनीं देवें धरिला अवतार, । मारिला मामा कंसासुर, ॥
अघासूर बघासूर आले तुझ्या प्राणावर, । मारुनि केला त्यांचा संहार, ॥
मामळभट पूतना मावसी आले तुझे प्राणावर । मारुनी केला त्यांचा उद्धार, ॥
नंद यशोदा कुळदैवत नवनीत भक्षण करी । विटेवर० ॥ ४ ॥

पद ३९ वें.

धांव पाव सद्गुरुराया ! । गुणियाच्या गुणिया ! सखया ! ॥ ध्रुवपद. ॥
अज्ञानाचें जें वारुळ । त्यांत दोरीचें महांडुळ[2] ।
डसलें नसतां हीं समूळ । उगेंच मन हें भय पावे. ॥ धांव० ॥ १ ॥
नव छिद्रांची फुटकी नाव । तींत येकाचाचि टिकाव ।
मृगजळडोहीं गेला आव । नकळे माव हे याची. ॥ धांव० ॥ २ ॥
शुक्तिरुप्याचे[3] रुपये केले । त्याजवर स्थाणु चोर आले ।
अमृतसमान मूर्ख चेले । यास्तव तुजला श्रमविती. ॥ धांव० ॥ ३ ॥

उपदेशपर पदें.

पद ४० वें.

अरे अरे ! कांहिं तरी सोय धरीं रे ! ।
परम वरदकर सुरुचिरतर नरनारायणपर धरुनि धरणिधर अनुदिनिं मनिं जप करीं रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
नंदनंदन गोविंद दीनजनबंधु भवसिंधु उतरीं रे ! ।
करुणार्वरुणालय[4]शरणागतपरिपालनपद वरीं रे ! ॥ अरे० ॥ १ ॥

---

१. शेवटीं कविनाम नसल्यामुळें हें पद अमृतरायाचेंच कीं काय याविषयीं संशय आहे. २. एक प्रकारचा साप. ३. जींत मोत्यें असतात अशी शिंप. ४. समुद्र.

पशुसम होउनि विषयीं न रत तूं परत परत अंतरीं रे! ।
भरीं भरुनि तूं घरीं रमसि परि श्रमसि गहन भवपुरी रे! ॥ अरे० ॥ २ ॥
अमृतराय तव पाय धरुनियां विनवी बहु बहु परी. रे! ।
दुर्लभ दुर्लभ नरतनु सखया! वद वद वद नरहरी रे! ॥ अरे० ॥ ३ ॥

पद ४१ वें.

हे दारा । मांडी घरीं विदारा । रे रे! विषय उदारा । या स्त्रैण[1] कुजन सरदारा ।
या शरीरमळकेदारा[2] । करीं मुकुंदाराधन भज भज कृष्णा प्रणतमंदारा[3]. ॥ १ ॥
हे कांता । इच्छी मनिं एकांता । नातरि करि आकांता ।
तपते सम रविकांता । गृहकांतारीं कांतारीं[4] हे आठवि तूं श्रीकांता. ॥ २ ॥
हे जाया । इच्छी बाहिर जाया । वसे स्वहित वर्जाया ।
प्रीति न हरिसि भजाया । जायाची तनु रक्षित बाहिर जाऊं नेदि निजाया. ॥ ३ ॥
या मारा[5] । वश्य तुं कीं सुकुमारा । विसरुनि काळकुमारा[6] । खेळवितोसि कुमारा[7] ।
नेणसि भवशुमारा[8] । स्वःसुभारा चित्रगुप्त तो लिहितो दुरित तुमारा. ॥ ४ ॥
हे नारी । विषयबंध नेणारी । मागे कांचन भारी ।
कीं लुगडें जरीकिनारी[9] । नारीकेळतरुच्छाया त्यज भज अमृतेश्वरनारी. ॥ ५ ॥

पद ४२ वें.

हा देह जाईल रे! । पुण्य कामा येईल. ॥ ध्रुवपद. ॥
मोहित होउनियां विषयीं । किति करसिल बाइल रे! ॥ हा देह० ॥ १ ॥
जोंवरि आंगीं शक्ति जवळि धन । तोंवरि ते गीत गाईल रे! ॥ हा देह०॥२॥
अमृत म्हणे हें सर्व त्यागुनि । हरि हरि म्हणतांचि सार्थक होईल रे! ॥हा देह०॥३॥

पद ४३ वें.

सखे हो! ब्रह्म सदोदित एक. ॥ ध्रुवपद. ॥
वेदांतश्रवण जइ कीजे । आत्मानात्मविवेक. ॥ सखे हो० ॥ १ ॥
जरी गुरुराज करी करपात्रें । अमृताचा अभिषेक. ॥ सखे हो० ॥ २ ॥

पद ४४ वें.

हें फार खोटें रे! । हीन केलें पोटें. ॥ ध्रुवपद. ॥
साराचेंहि सार आयुष्य मोठें । तें चाउलें हातबोटें. ॥ हें फार० ॥ १ ॥

---

१. स्त्रीलंपट. २. शेत. ३. कल्पवृक्ष. ४. अरण्य. ५. मदन. ६. वाईट मारहाण. ७. मुलगा. ८. पाणडुकर. ९. जरीकांठी.

रामनाम मुखीं न आलिया । काळ घोटिल एक्याचि घोटें. ॥ हें फार० ॥२॥
सर्वांभूतीं राम नेणुनि । कैसा वाहावसि पाहें लोटें. ॥ हें फार० ॥ ३ ॥
रामनाम जप सांडुनि । व्यर्थ वाग्जल्प कीजे होटें. ॥ हें फार० ॥ ४ ॥
अमृत म्हणे राम चिंतुनि । राहीं संतसमागम जोटे. ॥ हें फार० ॥५ ॥

पद ४५ वें.

काय केलें रे ! । गुरुचरणीं लागुनी. ॥ ध्रुवपद. ॥
वेद पढुनि निज खेद न जाउनि । भेदनवतीला जरि न शमविलें. ॥ काय० ॥१॥
श्रीमद्भागवताशय ऐकुनि । आग्रहबुद्धिस जरि न दवडिलें. ॥ काय० ॥ २ ॥
सर्वांभूतीं वासुदेव हें नेणुनि । हरिचें चित्त दुखविलें. ॥ काय० ॥ ३ ॥
अमृत म्हणे सम सकळहि लोकीं । भला भला जरि वाक्य न म्हणविलें.॥काय०॥४॥

पद ४६ वें.

काय केलें रे ! । या नरदेहीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
बये बये म्हणउनि पिउनि पय भययुत हरि सयेविण क्षय शिशुवय करविलें. ॥१॥
तरुणसमय तइं हृदय विषयमय थै थै थै सह गायन ऐकिलें. ॥ २ ॥
भय नैय[1] रैय[2] गत मनहैय[3] फिरवुनि अविनय तनय तनय आट हे चेवले. ॥३॥
अँव्यय[4] विसरुनि नरतनु व्यय कृत अमृत म्हणे जय जय हरि हरविलें. ॥ ४ ॥

पद ४७ वें.

म्हणउनी हरि भजिजे हरि भजिजे । पदोपदीं संस्मरिजे. ॥ ध्रुवपद. ॥
उंदिर देखुनि वचके । तैसा काळालागिं न दचके. ॥ म्हणउनि० ॥ १ ॥
दाटति कंठ कफानें । नाना देहीं उठति तुफानें. ॥ म्हणउनि० ॥ २ ॥
अंगडी पगडी शाल दुशाला । अंतीं लेता होय कशाला. ॥ म्हणउनि० ॥३॥
वरडुनि घाबरे करिती । असली बुद्धि तेही हरिती. ॥ म्हणउनि० ॥ ४ ॥
समयीं म्हणती पैका वेंचू । अंतरीं सहस्र तिडका विंचू. ॥ म्हणउनि ॥ ५ ॥
लागली देखुन उचकी । स्त्री सुत बंधु पैका उचकी. ॥ म्हणउनि० ॥ ६ ॥
कंठीं कुडक्या मुद्या । अवघी संपत जाईल उद्यां. ॥ म्हणउनि० ॥ ७ ॥
अमृतेंविण मति बरळा । अंतरीं सावध तो एक विरळा. ॥ म्हणउनि० ॥ ८ ॥

१. न्याय. २. वेग. ३. घोडा. ४. ज्याचा नाश होत नाहीं असा.

पद ४८ वें.

वैराग्यभाग्यासारिखें आणिक भाग्य नाहीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
परि तो विवेक मुख्य असावा । साधनमात्रालागिं विसांवा ।
संतसमागम हा गंवसावा । संशय सकळ पुसावा ।
किमपि नसावा कांहीं. ॥ वैराग्य० ॥ १ ॥
डोइस टोपी कीं चिंधोटी । गडवा पुरे एक लंगोटी ।
समयीं भाकरतुकडा रोटी । वस्ती पर्णकुटीं ।
हरी हरी जपूनी राहीं. ॥ वैराग्य० ॥ २ ॥
जुन्या चिरगुटांची भरती । कंथा असो पाठीवरती ।
वितभर भुई आंगापुरती । देह ममता सांडुनि परती ।
सच्चिदानंद पाहीं. ॥ वैराग्य० ॥ ३ ॥
हत्ती घोडे पालख्या उंटें । त्याचे मागें उदंड झटें ।
कारभाराचें व्यसन खोटें । जैसे फुटके पेटे ।
बुडविती मध्यप्रवाहीं. ॥ वैराग्य० ॥ ४ ॥
सेवक अमृतराय संतांचा । हाचि पूर्ण मनोरथ त्याचा ।
अर्पित काया मन वाचा । अंतर्बाह्य व्यापक साचा ।
यासी विठ्ठल रुक्मिणी मायी. ॥ वैराग्य० ॥ ५ ॥

पद ४९ वें.

होतां सद्गुरुवरदान । प्राप्त झालें ब्रह्मज्ञान ।
तेथें संसाराचें भान । आहे आहे नाहीं नाहीं. ॥ १ ॥
सेवितां श्रीगुरुकुळ । ब्रह्म त्रैलोक्य गोकुळ ।
दारापुत्र अनुकूळ । आहे आहे नाहीं नाहीं. ॥ २ ॥
तुटली संसाराची झोल । भक्षीं वाळलाचि बेल ।
सांजोळे दिव्यासी तेल । आहे आहे नाहीं नाहीं. ॥ ३ ॥
पुरे घोंगडेंसें छीट । भिकेचें चिमूट पीठ ।
तेथें भाकरीसी मीठ । आहे आहे नाहीं नाहीं. ॥ ४ ॥
पोट मात्र भरायास । न करी कोठेंही सायास ।
तुटकें खेटर पायांस । आहे आहे नाहीं नाहीं. ॥ ५ ॥
पोटिं लागतांचि भूक । न म्हणें शिळें ना साजूक ।
पोळी पातळ नाजूक । आहे आहे नाहीं नाहीं. ॥ ६ ॥

होतां अंतरीं निष्काम । मुखीं आलें रामनाम ।
तेथें मृदंगाचें काम । आहे आहे नाहीं नाहीं. ॥ ७ ॥
साचा अमृत परमार्थ । न करी कोणासीं वादार्थ ।
घरिं लागला पदार्थ । आहे आहे नाहीं नाहीं. ॥ ८ ॥

पद ५० वें.

अरे ! तूं भुलूं नको नटूं नको । स्वहिता अंतरसील. ॥ ध्रुवपद. ॥
हा देह पांचांचा पांचांचा । पांचजण नेतील ।
जीव हा अज्ञानी न्यायाला । धर्मदूत येतील ।
हिशेब पापाचा पुण्याचा । चित्रगुप्त घेतील ।
केल्या कर्माचें फळ बापा ! । अवश्य ते देतील. ॥ अरे० ॥ १ ॥
वेदशास्त्रांच्या उपदेशें । निरभिमानी होय ।
राहें लीनपणें सर्वांशीं । जैसें पातळ तोय ।
क्षमा आत्मत्वें धरावी । अबोलणीं जणु भूय ।
आत्मविचारें पुसावी । संतजनांतें सोय. ॥ अरे० ॥ २ ॥
वैभव जायाचें जायाचें । पापबळें जाईल ।
सत्ता श्रीहरिची श्रीहरिची । हरि हिरून नेईल ।
होई सावध रे ! सावध रे ! । तरिच बरें होईल ।
क्षेम कल्याणीं कल्याणीं । अमृतेश्वर देईल. ॥ अरे० ॥ ३ ॥

पद ५१ वें.

या रे ! । सज्जन जन होया रे ! । मनीं धरुनि विनया रे ! ।
होतो नाश वया रे ! । यमास नाहीं दया रे ! ।
हरिगुणकीर्तन श्रवण मनन करू काशी हेचि गया रे ! ॥ १ ॥
जा रे ! । श्रीगुरुलागिं भजा रे ! ।
श्रीहरिलागिं वजा रे ! । निज गुज पर उमजा रे ! ।
अंतर्मुख सुखवृत्ति करुनियां विषयस्मरण वर्जा रे ! ॥ २ ॥
कां रे । जोडुनि बहुत टका रे ! ।
संसारीं अटका रे ! । घडे केंवि सुटका रे ! ।
लोकप्रतिष्ठेसाठीं देशोदेशीं किति भटका रे ! ॥ ३ ॥

सारे। चिन्मयरूपिं असा रे!।
हें गुरुलागिं पुसा रे!। महातत्व गंवसा रे!।
प्रत्यय किमपि न ये तरि क्षणभरि इच्छारहित बसा रे! ॥ ४ ॥
थारे। लोभ मनांत वृथा रे!।
ऐका ईशकथा रे!। लागा संतपथा रे!।
अमृत म्हणे हरिभजनें चुकती जन्ममरणचळथा रे! ॥ ५ ॥

पद ५२ वें.

होउनि गोसांवी गोसांवी। हरिकथाचि परिसावी. ॥ ध्रुवपद. ॥
गमन नसे ज्या गांवीं। तेथिल वाट कशास पुसावी. ॥ होउनि० ॥ १ ॥
भिक्षा मागुनि निस्पृहतेनें। संगतिचीं पोसावीं. ॥ होउनि० ॥ २ ॥
मिळोत कां खंबाळें। अथवा भगवींही नेसावीं. ॥ होउनि० ॥ ३ ॥
दुर्वाक्यें सोसावीं। आपण अमृतवृष्टि वर्षावी. ॥ होउनि० ॥ ४ ॥

पद ५३ वें.

कोठें नवजावें नवजावें। श्रीहरिलागिं भजावें. ॥ ध्रुवपद. ॥
दोचौदिवसां घाटा भरडुनि। उदक करुनियां प्यावें. ॥ कोठें० ॥ १ ॥
समयीं आल्या अतीताशी। यथाशक्ति भोजन द्यावें. ॥ कोठें० ॥ २ ॥
स्त्रीपुत्रादिक छळिती। त्यांचें वचन उगीच सोसावें. ॥ कोठें० ॥ ३ ॥
श्रीमद्भागवतालागिं वाचुनि। आपण आपणा उमजावें. ॥ कोठें० ॥ ४ ॥
स्वच्छंदें उठतां बसतां। नामीं अमृतेश्वरासी गावें. ॥ कोठें० ॥ ५ ॥

पद ५४ वें.

ऐशा योगें भगवंत कैसा भेटे। विषय सेवितां आयुष्य सर्वहि आटे. ॥ ध्रुवपद. ॥
मोहित होउनि फिरती अज्ञानाच्या राती। ज्याला त्याला आवडे पिंवळी माती।
नगबज घालुनियां त्रैलोक्यांत न माती। वितभर पोटासाठीं देशोदेश जाती.॥१॥
रात्रिदिवस अवघा काळ लोटे। रुपये ढवळिती माती त्याचें भूषण मोठें।
जोडुनि आणिती हिरवे पिंवळे गोटे। रचिती उराशिरावरि लोक मोठे. ॥ २ ॥
विंदुगोळक शुक्तिकेंत पडतां स्वाती। त्याला भोळे लोक नेणुनि म्हणती मोती।
पाणीयाची किंमत करिती लक्षुनि ज्योती। हरिगुणश्रवणावांचुनि कंठीं श्रवणीं धरिती
कीटक मारुनि देशीं आळविताती जंतु। शालारिवरमेहेनव(?)कांतण्याचे तंतू।
भूषण मानूनि गौरवितात नातू पंतू। तपायोगें म्हणवितात पंडित किंवा पंतू.॥

---

१. हौस.

करिति अलंकार गौरीवरि कापसाचे । आपण कानीं घालिति काप साचे ।
सेवुनि आशीर्वाद न घेती तापसांचे । तेणें योगें पावती ताप साचे. ॥ ५ ॥
आत्मज्ञाना विरहित देहीं ममता गाढी । पाहुनि आरशांत सरसी करिति दाढी ।
घेवुनि चिमटा पांढरे केंस काढी । आपण सदन्न भक्षुन इतरा कदन्न वाढी. ॥६॥
नश्वर देहासाठीं अक्षय करितो वाडे । गुंतुनि ममता ते कामिनीचे चाडे ।
पुराण ऐकुनि देखत देखत शाहणा नाडे । तो हा अमृत इच्छितो संसाराचे सांडे.[1]॥

पद ५५ वें.

उगाचि मी कोणा काय म्हणूं? ॥ ध्रुवपद. ॥
ब्रह्मविलोकनिं सोसेल कैसें । जगदाभास कणूं. ॥ उगाचि० ॥ १ ॥
सच्चित्सुखमय एकचि असतां । कैंचा भेद गणूं? ॥ उगाचि० ॥ २ ॥
अमृतसमुद्रीं बा! द्वैताचा । कोठें कूप खणूं? ॥ उगाचि० ॥ ३ ॥

पद ५६ वें.

जय हरि! जय जय हरि! । जय परब्रह्म श्रीहरि! ॥ ध्रुवपद. ॥
स्वदार सुत गृहिं सदा । रतत मन सदाचरण मग कदा ।
हरि हरि वदा हो! हरि वदा. ॥ १ ॥
नवा दिवस परि जुना । देह हा क्षणांत होइल चुना ।
हरि हरि म्हणा हो! हरि म्हणा. ॥ २ ॥
रक्तमांस गोठुनि कुच गाल । बगाल किति हा दगा ।
हरिपदिं लागा हो! तुम्हि लागा. ॥ ३ ॥
अमृत अधररस नव्हे । नव्हे हा परस्त्रियेचा थुका ।
हरिपदिं चुकाल हो! झणि मुकाल. ॥ ४ ॥

पद ५७ वें.

हा देह जायाचा उद्यां जायाचा । कदापि नाहीं राहायाचा. ॥ ध्रुवपद. ॥
कारभार हर्ष दासी सेजा । तो हर्ष बुडायाचा. ॥ हा देह० ॥ १ ॥
जाणुनि बुजुनि आळस करिसी । श्रीकृष्ण पुजायाचा. ॥ हा देह० ॥ २ ॥
अमृत म्हणे कधिं छंद हा जाइल । रुपये मोजायाचा. ॥ हा देह० ॥ ३ ॥

---

१. समाप्ति.

पद ५८ वें.

अखंड हरि हरि वदा रे बापानो ! । किती सेवाल धनदुर्मदा ? ॥ध्रुवपद.॥
काय रानांत आटल्या नद्या । काय तरु म्हणती फळ न द्या ।
किती कांडोकांड मिरवाल मुद्या ।
वाचा एकोबाचा भागवत अध्यारे बापानो ! ॥ अखंड० ॥ १ ॥
काय वाटेसि न मिळती चिंध्या । काय न मिळे भोंपळा दुध्या ।
ह्या तर गोष्टी सुखाच्या सुध्या ।
गेलि घडी आजची नये उद्या रे बापानो ! ॥ अखंड० ॥ २ ॥
काय सांडोनि गोष्टी खऱ्या । काय दुकाळ पडला कऱ्या ।
काय महर्घ तृणाच्या बोऱ्या[1] ।
ह्या तो शुकाच्या गोष्टी बऱ्या रे बापानो ! ॥ अखंड० ॥ ३ ॥
काय लोकीं दारवंट रोधले । काय न घालिति चार जोंधळे ।
हें काय नेणति दुर्मद आंधळे ।
व्यर्थ अमोलिक आयुष्य उधळे रे बापानो ! ॥ अखंड० ॥ ४ ॥
बाहु असतां आपणापाशीं । मग कशासि पाहिजे उशी ।
काय अडचण महदाकाशीं ।
काय पृथ्वी ठाव नेदी कुशी रे बापानो ! ॥ अखंड० ॥ ५ ॥
कर जोडुनि अमृत विनवितो । बाहु उभारोनि गर्जतो ।
जो कां निश्चय धरुनि बैसतो ।
त्यासि हरि बसल्या ठायिं देतो रे बापानो ! ॥ अखंड० ॥ ६ ॥

पद ५९ वें.

हें तुज कसें कळतें कसें कळतें ? । हरिभजनीं मन चळतें. ॥ ध्रुवपद.॥
षड्रस अन्न करावें । यथासांग पोट भरावें. ॥ हें तुज० ॥ १ ॥
सुंदर वनिता व्हावी । वस्त्रें भूषणें बरवीं ल्यावीं. ॥ हें तुज० ॥ २ ॥
कन्या पुत्र व्हावे । बरवें जामातां मिरवावें. ॥ हें तुज० ॥ ३ ॥
घरीं असाव्या म्हैशी । धनधान्य संग्रहा दासी. ॥ हें तुज० ॥ ४ ॥
बहुत द्रव्य मिळवावें । उभ्या बाजारीं मिरवावें ॥ हें तुज० ॥ ५ ॥
अमृतद्वारीं लोळे । कीर्तनरंगीं जिव्हा खेळे. ॥ हें तुज० ॥ ६ ॥

---

१. चटई, हांतरी.

पद ६० वें.

जगव्यापका हरीला नाहीं कसें म्हणावें? ॥ ध्रुवपद. ॥
तंतू पटीं मिळाले भूमी नभापरी हो! ।
घट मृत्तिका निराळी ऐसें कसें म्हणावें? ॥ जग० ॥ १ ॥
मुक्ता सुतेज पाणी पुष्पीं सुगंध तो हा, ।
मैलागिरी सुवासा नाहीं कसें म्हणावें? ॥ जग० ॥ २ ॥
गोडी ति साखरेची पाखडीतां नये बा! ।
भिन्नत्व हेम वस्तू ऐसें कसें म्हणावें? ॥ जग० ॥ ३ ॥
मी मागतों तुम्हांला तुम्हि ध्या श्रीपांडुरंगा, ।
अमृतेश्वराचे भजनीं द्वैत कसें म्हणावें? ॥ जग० ॥ ४ ॥

पद ६१ वें.

बा! तुझा चालता काळ । खायाला मिळती सकळ. ॥ ध्रुवपद. ॥
हे कोण बायकोचे मामे । घरांत वागती रिकामे ।
सगरशेल्याचे रुजामे । भोजनभाऊ केवळ. ॥ बा तुझा० ॥ १ ॥
हे कोण बायकोचे साले । तुपावेगळा घांस न गिळे ।
तांदुळ रांधावे मोकळे । केलें बेंबीचें उखळ. ॥ बा तुझा० ॥ २ ॥
साल्या मेहुण्या घरास येती । फराळाच्या बसती पंक्ती ।
नातें उकरोनी काढिती । अवघा मायेचा गोंधळ. ॥ बा तुझा० ॥ ३ ॥
अमृतेश्वर म्हणे रे मूर्खा! । कां भुललासि मायेच्या सुखा? ।
अंतीं एकटा जाशिल नरका । भज भज श्रीगुरुदयाळ. ॥ बा तुझा० ॥४॥

पद ६२ वें.

त्याचा हरि विकला हरि विकला । प्रेमें हरिगुण शिकला. ॥ ध्रुवपद. ॥
दो चौं दिवसा वेंची । भाजी चुकाचाकवत सुकला. ॥ त्याचा० ॥ १ ॥
आत्मानात्म विचारी । संतति संपत्ति पूर्ण पिकला. ॥ त्याचा० ॥ २ ॥
सप्रेमें करताळी । देण्याघेण्यावांचुनि सुटला. ॥ त्याचा० ॥ ३ ॥
संतुष्ट यदृच्छालाभें । आनंद ज्याच्या हृदयीं पिकला. ॥ त्याचा० ॥ ४ ॥
अमृत म्हणे भव जिकला । जो नर धनकामिनिवर थुकला. ॥ त्याचा० ॥५॥

पद ६३ वें.

फिरसी कां पोरा! कां पोरा! । स्वरुपीं हो सामोरा. ॥ ध्रुवपद. ॥
आपणावांचुनि बाहेर पाहातां । जेथें तेथें भांगोरा. ॥ फिरसी० ॥ १ ॥

आत्मसुखप्राप्तीचें साधन । नरतनु उत्तम हेरा. ॥ फिरसी० ॥ २ ॥
अमृतराय म्हणे परत परत रे! । मूर्खा! फजीतखोरा! ॥ फिरसी० ॥३॥

पद ६४ वें.

अशाश्वत संग्रह कोण करी? ॥ ध्रुवपद. ॥
कोण करी परि सोपे माड्या । वस्ति बरी विवरीं? ॥ अशाश्वत० ॥ १ ॥
चिरगुट चिंध्या जोडुनि कंथा । गोधडि हेचि बरी. ॥ अशाश्वत० ॥ २ ॥
नित्य नवें जें देइल **माधव** । भक्षूं तेंचि घरीं. ॥ अशाश्वत० ॥ ३ ॥
आत्मस्त्रीसुत परकी होती । ठेविती भूमीवरी. ॥ अशाश्वत० ॥ ४ ॥
नित्य मिळेल तें नित्यचि भक्षुनी । चिंतिन देव हरी. ॥ अशाश्वत० ॥ ५ ॥
सांडुनि सेवा कल्पतरूसम । भिक्षा हेचि बरी. ॥ अशाश्वत० ॥ ६ ॥
त्रिविधजना त्याजुनि उपार्जन । स्वस्थ बसेन घरीं. ॥ अशाश्वत० ॥ ७ ॥
अमृत म्हणे मज भिक्षेचे डोहळे । उठति आशालहरी. ॥ अशाश्वत० ॥ ८ ॥

पद ६५ वें.

या नरदेहीं स्वच्छंदें सत्संगें सार्थक करा रे! ।
फिरुनि नये हे वेळ भगवद्भजनीं भवजल तरा रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
आला पाला वाटुनि गर्गट घेतां पोट भरे रे! ।
चिंध्या जोडुनि कंथा ते पांघुरतां शीत हरे रे! ।
स्वाधिन असतां आपुले उपास पडतिल तेही बरे रे! ।
भाग्य नये सांगातें अहंकारें हरि अंतरे रे! ॥ या नर० ॥ १ ॥
खग मृग कोल्हे व्याघ्र लांडगे भुजंगादिक जाती रे! ।
पराधीन भय मनुष्य देखुनि पळोनियां ते जाती रे! ।
त्यासि उपास न पडती काई पडती ते सोशिती रे! ॥ या नर० ॥२॥
या संसारा अनंत दुःखें पाहतसा चांगलीं रे! ।
अनुभविती अवघेजण परि ते नुमजे देखत भुली रे! ।
आडरानीं फिरतां फिरतां असोनि बुद्धी गेली रे! ।
अमृतेश्वरासि स्वकरें धरुनी हरिनें वाट दाविली रे! ॥ या नर० ॥३॥

पद ६६ वें.

तो नर नित्य सुखी नित्य सुखी । ब्रह्म निरंतर निरखी. ॥ ध्रुवपद. ॥
पांचा साहा दिवसीं । स्वगृहीं शाक सुधेसम लेखी. ॥ तो नर० ॥ १ ॥

कर्ज नसे कोणाचें । प्रवासवर्जित इंद्रिय गुरखी. ॥ तो नर० ॥ २ ॥
शांत दांत निरपेक्षी । करि हरिकीर्तन नामें हरिखी. ॥ तो नर० ॥ ३ ॥
तन धन तृणसम लेखी । जाणे अमृत आपपारखी. ॥ तो नर० ॥ ४ ॥

पद ६७ वें.

तरिच वांचो रे! वांचो हा देह. ॥ ध्रुवपद. ॥
अन्नशांति करुनि बरी । सकळजना तृप्ति करी. ॥ तरिच० ॥ १ ॥
पंढरीशीं जाइ जरी । हरिचे गुण गाय तरी. ॥ तरिच० ॥ २ ॥
अमृत म्हणे गोष्टि बरी । हेंचि ध्यान राहे जरी. ॥ तरिच० ॥ ३ ॥

पद ६८ वें.

हरिभजनावांचुनी काय केलें रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
दुर्लभ नरतनु वेंचुनि । वाचुनि भागवतासि न वाचुनि उगलें.॥ हरि० ॥ १ ॥
श्रवण करुनि मनन न करितां । निजध्यासनीं अंतर पडलें. ॥ हरि० ॥ २ ॥
निजध्यासाविण साक्षात्कारण । जन्मांतर तें बिज उरविलें. ॥ हरि० ॥ ३ ॥
अमृतवचन हे बुझुनि अजुनि तरि । रिझुनि हरिशि भज सार्थक कथिलें. ॥ हरि० ॥

पद ६९ वें.

हें मुख किति पाहसिल दर्पणांत? ॥ ध्रुवपद. ॥
बाळपणीं केलें तें गेलें । आठवीं थोरपणांत. ॥ हें मुख० ॥ १ ॥
ध्यानायोग्य हें मन गेलें । तेलमिठासर्पणांत. ॥ हें मुख० ॥ २ ॥
मेले पूर्वज कैसे उमजती । आठवितां तर्पणांत. ॥ हें मुख० ॥ ३ ॥
अमृत म्हणे करणें तें केलें । श्रीहरिचे अर्पणांत. ॥ हें मुख० ॥ ४ ॥

पद ७० वें.

आग्रह जरि ऐसा । देव भेटेल कैसा? ॥ ध्रुवपद. ॥
मी एक पंडित मी एक वैदिक । मी एक ज्ञानी लैसा. ॥ देव० ॥ १ ॥
विद्यागर्वें उन्मत्त होउनी । आडवी जेंवी म्हैसा. ॥ देव० ॥ २ ॥
मर्द असे संसार कराया । मिळउनी बहु पैसा. ॥ देव० ॥ ३ ॥
आत्मचरित्रें लोकांमध्यें । व्हावी फार प्रशंसा. ॥ देव० ॥ ४ ॥
अमृत म्हणे तूं लीनपणानें । राहीं पाणी तैसा. ॥ देव० ॥ ५ ॥

पद ७१ वें.

तत्वंपद विचारुनि स्वयंब्रह्म होई रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
श्रवण मनन निजध्यास । दुष्कृताचा करुनि नाश ।

धरुनि श्रीगुरुचि कास । अमृतरस घेई रे! ॥ तत्वंपद० ॥ १ ॥
मायामोह दूर करुनि । देह अभिमान त्यजुनि ।
मिठि घाली गुरुचरणीं । याच पथें जाई रे! ॥ तत्वंपद० ॥ २ ॥
जन्ममरण दूर होय । त्यासि असे हा उपाय ।
अमृत म्हणे झालि सोय । यांत भ्रांति नाहीं रे! ॥ तत्वंपद० ॥ ३ ॥

पद ७२ वें.

प्राण्या! बोलावें बहु गोड. ॥ ध्रुवपद. ॥
दुष्टदुरुक्ती दुर्वचनाची । टाकुनि द्यावी खोड. ॥ प्राण्या० ॥ १ ॥
अंतर बाहिर नबादि साखर । सेवि सुखाची कोड. ॥ प्राण्या ०॥ २ ॥
अमृत म्हणे नरदेहा येउनि । संतसमागम जोड. ॥ प्राण्या० ॥ ३ ॥

पद ७३ वें.

बाई! माझे नयनीं लागला तार. ॥ ध्रुवपद. ॥
तुर्या देखुनि योगीं रमलें । उन्मनि झालें पार. ॥ बाई० ॥ १ ॥
आहे तें सारुनि नाहीं तें देखिलें । तेथेंचि रमलें फार. ॥ बाई० ॥२॥
गुरुकृपाअमृत अंजन घालुनि । विचारी सारासार. ॥ बाई० ॥ ३ ॥

पद ७४ वें.

माझी ज्ञानविसांवी । कधिं भेटेल गुरु आई? ॥ ध्रुवपद. ॥
लक्षचौऱ्यांशी हिंडतां शिणलों । तूंच आहे सर्वांठायीं. ॥ माझी० ॥१॥
मायामोहांत मी व्यापून गेलों । कोण सोडविल पाहीं? ॥ माझी० ॥२॥
अमृत बोले सद्गुरुवचनीं । विश्वास ठेउनि राहीं. ॥ माझी० ॥ ३ ॥

पद ७५ वें.

बाइल पैशाची पैशाची । कधीं नव्हे पुरुषाची. ॥ ध्रुवपद. ॥
जोंवरि धन सुत जोडी । तोंवरि लावी लाडीगोडी. ॥ बाइल० ॥ १ ॥
वेडा बहिरा पिसा । त्यासी देखुन करि कर्कशा. ॥ बाइल० ॥ २ ॥
अमृतराय तुज सांगे । मजला प्रतीति आली आंगें. ॥ बाइल० ॥ ३ ॥

पद ७६ वें.

श्रीरामाचे चाकर । आम्ही. ॥ ध्रुवपद. ॥
हरिकीर्तन हा आमुचा मुशारा । रामनाम तुप साखर. ॥ आम्ही० ॥ १ ॥

नाम ब्रह्म पै बिज मुक्तीचें । जामिन चंद्र दिवाकर. ॥ आम्ही० ॥ २ ॥
अमृतरूप घरिं बसल्या देतो । स्वात्मसुखाची भाकर. ॥ आम्ही० ॥ ३ ॥

पद ७७ वें.

अर्जि तुम्ही ऐका । सखि सहोदर म्हणती पैका. ॥ ध्रुवपद. ॥

पैक्यापासुनियां रथ गाडी । पैका बांधीत असे माडी ।
पैक्यापासुनि शालजोडी ॥
पैका उडवित असे घोडीं । लाउनि सडका. ॥ सखि० ॥ १ ॥

पैक्यापासुनि कन्यापुत्र । पैका मिळवी इष्ट मैत्र ।
पैका महारत्न विचित्र ॥
.... । संचित टका. ॥ सखि० ॥ २ ॥

पैका माजी एक निधी । जेथें पैका तेथें बुद्धि ।
.... ॥
ज्याला पैका न मिळे कधीं । तो नित्य फिका. ॥ सखि० ॥ ३ ॥

पैक्यापासुन कामकाज । पैका मिळवी बहुत व्याज ।
पैका मायेचें निज बीज ॥
पैका बहु रत्न महाराज । कागद रोखा. ॥ सखि० ॥ ४ ॥

पैक्यापासुन कारभार । पैका हिंडवी दारोदार ।
पैका दुःखाचा डोंगर ॥
पैका गर्वाचा सागर । बुडवी कटका. ॥ सखि० ॥ ५ ॥

पैक्यापासुन पुराण श्रवण । पैका करी वेद पठण ।
पैका करी नृत्यगायन ॥
पैका करी झुंज भांडण । .... ॥ सखि० ॥ ६ ॥

पैक्यापासुन व्याही जांवई । पैका देतो म्हैशी गाई ।
पैका दावी अनभ बढाई ॥
.... । मिळवी बाइका. ॥ सखि० ॥ ७ ॥

ऐसें पैक्याचें आख्यान । ऐका तुम्ही चित्त देऊन ।
पैका पाहून भुलले जन ॥
अमृतेश्वर निर्मळ वचन । लाधला टिका. ॥ सखि० ॥ ८ ॥

पद ७८ वें.

किति रे! नटसी? । काय यमासि उत्तर देसी? ॥ ध्रुवपद. ॥
संजाप सोडुनि पगडि बनावसी । छांदार छबिला गुलजार दिससी ।
पानें खावुनि मुख रंगविसी ॥
दांत विचकुनि उगाचि खदखद हससी. ॥ काय० ॥ १ ॥
तन मन धन रांडेसि अर्पिसी । संतसाधूंची निंदा करिसी ।
पुराण कीर्तन कधिं न ऐकसी ॥
समज धरीं तूं व्यर्थ गाढवा! फिरसी. ॥ काय० ॥ २ ॥
भर गेल्या मग सहजचि फससी । आपजन परकी होतील तुजसी ।
दूत यमाचे देतिल फांसी ॥
अमृत म्हणे यमासमोर नेतिल तुजसी. ॥ काय० ॥ ३ ॥

पद ७९ वें.

त्याला कशाला दुशाला मशाला? ॥ ध्रुवपद. ॥
अवस्थात्रयीं त्यागुनी दिननिशाला ।
आत्मसुखें विचरतसे पांचरी दिशाला. ॥ त्याला० ॥ १ ॥
याचना न करी कांहीं पसरि करपशाला ।
सहजस्थिति शयन करी ठेवि कर उशाला. ॥ त्याला० ॥ २ ॥
देह गेह विसर्जुनी सांडिलें आशाला ।
अमृतराय म्हणे काय करिल यम अशाला? ॥ त्याला० ॥ ३ ॥

पद ८० वें.

हरि मज कसा करिल भवपार? ॥ ध्रुवपद. ॥
तन मन धन विषयावरि वळतें । भजनीं आळस विकार. ॥ हरि० ॥ १ ॥
स्वात्मबुद्धी विचारुनि पाहीं । कोणि न केला उपकार. ॥ हरि० ॥ २ ॥
अमृत म्हणे तुम्ही भजा निरंतर । श्रीधरगुरुचे पाय. ॥ हरि० ॥ ३ ॥

प्रासंगिक पदें.

पद ८१ वें.

धन्य भगवंता! दैवीं काय आलें। बाळ माराया पतिनें सांगितलें. ॥ ध्रुवपद. ॥
पूर्वी देवाचें पुजन नाहीं केलें, । कोण्या मातेचें बाळ विघडविलें, ॥
किंवा कोणाचें अन्न उडविलें, । अथवा अंधाशीं कूपिं लोटियेलें. ॥धन्य०॥१॥
नाहीं केला मी साधुसमागम, । नाहीं दिधलें मी ब्राह्मणासीं अन्न, ॥
किंवा कोणाची निंदा होती केली, । गाई ब्राह्मणा छाया नाहीं दिली. ॥धन्य०॥२॥
वाढल्या वृक्षाची वाढ खुंटविली, । किंवा कोणाची बाळहत्या केली, ॥
पूर्वी देवाची पूजा नाहीं केली, । मार्गी पांथस्था वाट खुंटविली. ॥ धन्य० ॥३॥
किंवा खीरीमधिं लवण मीसळीलें, । विप्र जेवितां उपाशी उठविले, ॥
किंवा कोणाचें द्रव्य हरण केलें, । तें हें पातक भोगायास झालें. ॥ धन्य० ॥४॥
हिरण्यकशिपु पुसे कांतेपाशीं, । अजुनि विलंब कां गे! लाविलाशी? ॥
हातीं घेऊनी विषाचा पेला, । बाळ प्रल्हाद हृदयिं आलिंगीला. ॥ धन्य० ॥५॥
प्रथम त्याचा बा! कडेलोट केला, । दुसऱ्यानें अग्नींत ढकलीला, ॥
तिसऱ्यानें हत्तीचे पदीं दिला, । तेंव्हां त्याचा हो! मृत्यु कुठें गेला. ॥ धन्य० ॥ ६ ॥
नारायणनामाचा प्रल्हाद घोष करी, । त्याचा कैवारी रक्षिता सखा हरी, ॥
धावें पावें येऊन गरुडावरी, । अशीं बहू विघ्नें टाळि परोपरी. ॥ धन्य० ॥ ७ ॥
माता म्हणे मी बाळ मारूं कैसा? । धावें पावें गा! येउनि जगदीशा! ॥
धावें पावूनी येऊनी गरुडावरी। अशीं बहु विघ्नें टाळि परोपरी. ॥ धन्य० ॥ ८ ॥
माता म्हणे बाळ धरिलें उदराशीं । तरी तें दुःख सांगुं कोणापाशीं? ॥
बाळ प्रल्हाद वाढतो दिसामाशीं । आतां मला टाकुनी कुठें जाशी?॥ धन्य० ॥ ९ ॥
हिरण्यकशिपू पुसे कांतेपाशीं, । अजुनी विलंब कां गे! लाविलाशी? ॥
भाषण ऐकतां कष्टि झाली चित्तीं । विषाचा पेला घेतला हो! हातीं. ॥धन्य०॥१०॥
हातीं घेऊनियां विषाची वाटी । मग धरियेली त्याची हनुवटी, ॥
विष हो! तें मुखास लावियेलें । लावतां तें अमृत तोंडीं झालें. ॥ धन्य० ॥११॥

पद ८२ वें.

रामदर्शनासि चला । लाभ हा भला. ॥ ध्रुवपद. ॥
रामजन्म रामनवमि नक्षत्र पुनर्वसु ।
समय मध्यान्ह दिवा अवतार जाहला. ॥ राम० ॥ १ ॥

---

१. हिरण्यकशिपूची स्त्री कयाधू हिनें आपला पुत्र प्रल्हाद यास पतीचे आज्ञेवरून विष पाजिलें त्या प्रसंगाचें वर्णन. २. रामजन्माचा प्रसंग.

दशरथासि दाशरथी पुत्र जन्मला, ।
त्रिभुवनांत जयजयकार जाहला. ॥ राम० ॥ २ ॥
भजकाचे कोटि अन्याय हा क्षमा करी, ।
उद्धरितां महाराज नाहिं भागला. ॥ राम० ॥ ३ ॥
शबरिकबरिबदरिफळें पदरिं घेउनी ।
भावबळें भुलोनियां भक्षुं लागला. ॥ राम० ॥ ४ ॥
महाविष त्र्यंबकासि अमृत लाधला, ।
पार्वतीसि थोर आनंद जाहला. ॥ राम० ॥ ५ ॥

पद ८३ वें.

राम[1] गोसावी कीं जाहला, । अवघे मिळोनि पाहूं चला. ॥ ध्रुवपद. ॥
काढुनि मोतीयांची आंगी । दिव्य विभूति लावी आंगीं ।
जैसा भव्य पुरातन जोगी । शरयूतीरीं बैसला. ॥ राम० ॥ १ ॥
फेंकुनि दिला बादली चिरा । वाटिला मोतियांचा तुरा ।
फेडुनि पिंवळ्या पीतांबरा । वनीं वल्कलें नेसला. ॥ राम० ॥ २ ॥
आतां होऊनि बेजार । काढी किनखापाची वीजार ।
जैसी जुनी तुटकी पैजार । तैसें राज्य झुगारिलें. ॥ राम० ॥ ३ ॥
धाडुनि लक्ष्मणा सुभटा । चीक आणिला प्रार्थुनि वटा ।
मऊ केशाच्या केल्या जटा । दिव्य तांबड्या धगधगीत. ॥ राम० ॥ ४ ॥
उदास होऊनी सुवर्णनगीं । संनिध सीता बैसली उगी ।
भेटीस नलगे परवानगी । उघडें दर्शन चांगलें. ॥ राम० ॥ ५ ॥
भरतें रामातें विनविलें, । त्यासी पादुका भाग्य दिल्हें, ।
चौदा वर्षें राज्य भलें । करितील आतां पादुका. ॥ राम० ॥ ६ ॥
मर्दुनि रावणा कंटका । स्वधर्म स्थापुनियां नेटका, ।
स्वार्जित राज्याच्या पादुका । पायीं घालिल दिसताहे. ॥ राम० ॥ ७ ॥
येथें बहुत फार कष्टलों । नाना दुःखांहीं वेष्टिलों ।
ब्रह्मानंदांतुनी भ्रष्टलों । होईल लाभ तेथें हो ! ॥ राम० ॥ ८ ॥
ब्राह्मण ब्रह्मनिष्ठ भंवताले । रामदर्शनातें आले ।
भगवच्चर्या करूनि जाले । ब्रह्मानंदीं निमग्न. ॥ राम० ॥ ९ ॥

१. कैकेयीच्या आग्रहावरून दशरथानें रामास वनास धाडिलें तो प्रसंग.

[illegible]ला एकांत । निवळ होताहे वेदांत ।
[illegible]री करूं चला विश्रांत । हा गृहधंदा सोडुनियां. ॥ राम० ॥ १० ॥
रामें सोडुनि दिधला कोप । जटा गुंडाळुनि केला टोप ।
केवळ वैराग्याचें रोप । अक्षय शरीर रामाचें. ॥ राम० ॥ ११ ॥
करुनि पर्णकुटीची मठी । भगवी ध्वजा उभवी गुढी ।
नाहीं चोपदार देवडी । दाही दिशा मोकळ्या. ॥ राम० ॥ १२ ॥
जवळी नाहीं मणि फुटका । तेथें कैंचा जरीपटका ।
हा तव परमार्थ नेटका । विवेकासी आणिला. ॥ राम० ॥ १३ ॥
सेवक अमृतराय भगवान । त्याला अखंड हेंची ध्यान ।
आपले जातीचें महिमान । ज्याला त्याला आवडे. ॥ राम० ॥ १४ ॥

पद ८४ वें.

[1]राम सखा मज भेटल कै कै । पाठवितों वना एकट पै पै. ॥ ध्रुवपद. ॥
अतिसकुमार कुमार वियोगे । लोटति पळयुग कोटित पै पै. ॥ राम० ॥ १ ॥
भक्तहितास्तव हिंडे वनांतरीं । शबरी अहल्या उद्धरी पै पै. ॥ राम० ॥ २ ॥
सद्गुरु बोले हरुषानंदे । अमृतकवी नाचतसे थै थै. ॥ राम० ॥ ३ ॥

पद ८५ वें.

[2]केला कीं उपकार । मारुते! ॥ ध्रुवपद. ॥
घेउनियां करीं आणियला गिरि । औषधिंचा संभार. ॥ मारुते० ॥ १ ॥
प्राणदाता तूं सौमित्राचा । मेळविलें यश फार. ॥ मारुते० ॥ २ ॥
राघव मी परि रविवंशाचा । वाढविला बडिवार. ॥ मारुते० ॥ ३ ॥
अमृतप्रभु स्तुति कपिरायाची । करितसे वारंवार. ॥ मारुते० ॥ ४ ॥

पद ८६ वें.

[3]अतसि[4]कुसुमसम कांति हरीची. ॥ ध्रुवपद. ॥
सूक्ष्म तंतुचि उंच घोंगडी । पदरीं तगटे कोर जरीची. ॥ अतसि० ॥ १ ॥
आठवितां ममताचि गळाली । रुक्मदोरी दोहिं करींची. ॥ अतसि० ॥ २ ॥
अमृत सदोदित चिंतितसे मानें । मूर्ति यशोदेच्या उदरींची. ॥ अतसि० ॥३॥

---

१. रामवियोगामुळें दशरथानें केलेला शोक. २. रामानें मारुतीची केलेली स्तुति. ३. कृष्ण-वर्णन. ४. जवस. ५. सोनें.

पद ८७ वें.

[1]पदरीं धरोनि हरि आणा गे बाई ! ॥ ध्रुवपद. ॥
शिरीं बांधियेला चिरा[2] । खोंवी मोतियांचा तुरा ।
वरी झळकतो हिरा । अमोलिक दाणा गे ! ॥ पदरीं० ॥ १ ॥
येउनीयां यमुने स्थळीं । खेळतसे चेंडूफळी ।
तो हा हरी वनमाळी । चतुर शहाणा गे ! ॥ पदरीं० ॥ २ ॥
काळिया मर्दिला ज्यानें । उचलिला गिरी त्यानें ।
मुरलीचे नादानें । माझा मोहिला प्राण गे ! ॥ पदरीं० ॥ ३ ॥
मत्स्य कूर्म नानापरी । दशविध रूपें धरी ।
अमृताचा साह्यकारी । सांगतसे खुणा गे ! ॥ पदरीं० ॥ ४ ॥

पद ८८ वें.

[3]करितो रळी बहुत सये नंदन गे ! तूझा. ॥ ध्रुवपद. ॥
आंवळोनियां कुच धरी । चुंबन मग देत हरी ।
उभा रडे गळां पडे चेंडु दे म्हणे माझा. ॥ करितो० ॥ १ ॥
बळें घरा येत असे । दहींदूध भक्षितसे ।
करी हांस बहु त्रास ठाव नसे दूजा. ॥ करितो० ॥ २ ॥
दीर भावे आणि पती । गांजितात सांगूं किती ।
सासु नळा पिळिति गळा जीव घेति माझा. ॥ करितो० ॥ ३ ॥
ऐसा असे दुष्ट बाई ! । सोसवेना सांगों काई ? ।
अमृतराय सदा गाई भक्तजनकाजा. ॥ करितो० ॥ ४ ॥

पद ८९ वें.

[4]वेडा तामसा जोगी । देखिला कि माय ? । ॥ ध्रुवपद. ॥
आरक्त लोचन ज्याचे । पिंगट मिशा ॥
मूमिस लोळे दाढी । बावऱ्या जटा ॥
डोईस घालून राख । मोकळ्या जटा ॥
भिकेचे मागुन तुकडे । भोपळ्यांत खाय ॥ वेडा० ॥ १ ॥
खडखड काळे मणके । वोवोनि माळा ॥
येवढे थोरले पेंदे । वेडियाचे गळा ॥

१. कृष्णपराक्रमवर्णन. २. मंदील. ३. गोपीचें गाऱ्हाणें. ४. शंकर जोग्याचें रूप धरून गोकुळांत कृष्णदर्शनास आला असतां कृष्ण यशोदेजवळ त्याचें वर्णन करितो.

जन्मजूग हातांत । विभूतिचा गोळा ॥
अखंड वोढे भांग । गुंगींत राहे. ॥ वेडा० ॥ २ ॥
तिनशें साठ माशाची । गोदडी बरी ॥
वोऊनि शंभर दोरे । काढे कुसरी ॥
परिप्रकारचे बुरे । शोभति गळा ॥
वेड्यानें आणिले कोठून । चोरुन कीं काय? ॥ वेडा० ॥ ३ ॥
उठोनि धरि एक बैल । त्यावरी बसे ॥
वेडा तामसा जोगी । निरंजनीं वसे ॥
त्याच्या पाठी लागलें । सद्भावपिसें ॥
म्हणे मज अमृत दावा । वेडियाचे पाय. ॥ वेडा० ॥ ४ ॥

पद ९० वें.

[१]अधरिं धरुनि कोणें वाजविला वेणु? ।
चला बाई! जवळी बहुधा चारि हरि नंद धेनु. ॥ ध्रुवपद. ॥
तो गमत पदि रमत कमजा अभिमत फलदा एक खलकदनु ।
विरति निरति आणि वरद वदती शुकसनकादिक पदतळरेणु. ॥ १ ॥
मधुर मधुर गुण आकर्णू यदुकुळहरणू पिशुनव चरणू ।
न गणुनी शेष ठकित आणि चकित मशक मग अमृत म्हणे मी काय वर्णूं॥२॥

पद ९१ वें.

[२]यशोदेबाई! ऐक पुत्राचीं लक्षणें. ॥ ध्रुवपद. ॥
व्रजांत कोणे एके दिशीं । आला गर्गाचार्य जोसी ।
त्याला दाखवितां कृष्णासी । चिन्हें बोलता झाला. ॥ १ ॥
मध्यें मुख्य यशोदा बाळा । संनिध रोहिणी वेल्हाळा ।
भवता गोपीकांचा पाळा । त्या गोपाळा दाखवी. ॥ २ ॥
याला पदोपदीं आदान । बरवें वाटित जावें दान ।
द्वारीं पुसतांचि नंदानें । त्याला तैसें सांगितलें. ॥ ३ ॥
उखळी दांव्यानेंच खिळावा । बगल्या सर्पानेंच गिळावा ।
किंवा वणव्यामाजि जळावा । ग्रासिल दावाग्नी सगळा. ॥ ४ ॥
ब्राह्मणलातेचें भूषण । हृदयीं श्रीवत्सलांच्छन ।
त्याला म्हणती ब्राह्मणजन । ऐका जनार्दनाचा. ॥ ५ ॥.

१. कृष्णानें वनांत पांवा वाजविला तो प्रसंग. २. गर्गाचार्यांनीं कृष्णाविषयीं भविष्य सांगितलें ते

पांडवराजियाचे मेळीं । काढिल उष्टया पत्रावळी ।
तुमच्या घरचे गुरें वळी । लाज नाहीं निलाजरा. ॥ ६ ॥
करिल दह्यादुधाची चोरी । भोगिल गवळीयांच्या पोरी ।
अवघ्या शिंदळांचा चौधरी । नवाजी आणिल बायका. ॥ ७ ॥
सेवक अमृतराय सर्वदा । ज्याचा शुद्धभाव हा सदा ।
जैशा पुरें भरल्या नद्या । तैसीं विघ्नें वारीती. ॥ ८ ॥

पद ९२ वें.

घोंगडीचा पांघरणारा रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
हुतुतुतु होबळी चेंडु खेळत । पीतवसन बळकट कसणारा रे! ॥ १ ॥
धरुनि राधिकापदर निजकरीं । घेउनि रतिसुख गत पुसणारा रे! ॥ २ ॥
घरोघरीं वेंचुनिया नवनीत । साय दधी दुध घृत खाणारा रे! ॥ ३ ॥
यशोदेपासी गाऱ्हाणें सांगसी । गाही पुरवितो अमृतेश्वरचरणा रे! ॥ ४ ॥

पद ९३ वें.

माझा निरोप यशोदेसीं । कोणी तरी सांगा हो ! ॥ ध्रुवपद. ॥
कृष्ण तुझा नावडता बाळ । क्षुधित द्वारीं जो गोपाळ ।
त्यावरी होउन पूर्ण कृपाळ । आपुला बाळ म्हणसील कीं? ॥ माझा० ॥ १ ॥
नाहीं मागत तूप साखर । दे मज कोरडीच भाकर ।
तुझा म्हणवितों मी चाकर । कांहीं निकर दाखवूं नको. ॥ माझा० ॥ २ ॥
यशोदा नोहे तुझि तरी माय । शिवों नको म्हणतो बंधुराय ।
कोणी देइल दहिं दुध साय । त्यासीं उपाय काय करूं ? ॥ माझा० ॥ ३ ॥
ऐकुनि हाक यशोदा माय । धांवत आली जैसी गाय ।
सखया! विपरीत वदसी काय ? । रडती धाय मोकलोनी. ॥ माझा० ॥ ४ ॥
सखया ! वाहत्यें तुझीच आण । तूं सुत माझा गुणनिधान ।
तुजवरी उतरुन सांडिन प्राण । अमृतसमान मज वाटे. ॥ माझा० ॥ ५ ॥

पद ९४ वें.

तुम्हि निशिदिनीं मनीं ध्या गे ! ॥ वन त्यजुनि सकळ सदना जा गे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
पाहिलें रूप जसें गे! । तसें मनांत आणुनि मज ध्यां गे! ॥ वन० ॥ १ ॥
सोयरे आप्त सखे गे! । पतिसुतादि भरतिल रागें. ॥ वन० ॥ २ ॥
मत्प्रसाद तुम्हा गे! । ऋषी पुजिति स्तविति अनुरागें. ॥ वन० ॥ ३ ॥
अमृत म्हणे विनवा गे! । जसें लवण जीवनीं मिळवा गे! ॥ वन० ॥ ४ ॥

---

१. कृष्णलीलावर्णन.

पद ९५ वें.

बाई! कैसें वेड लावीलें । या हरिनें मन मोहीलें. ॥ ध्रुवपद. ॥
वाटे माझा मीच हरी । चतुर्भूज वेणूधारी ।
संसाराचें भान कांहीं नाहिं राहिलें. ॥ या हरिनें० ॥ १ ॥
मधुवनीं सुमनें । आणूं जातां पथानें ।
अनुरूप रूप म्यां पाहीलें. ॥ या हरिनें० ॥ २ ॥
अमृत म्हणे मी नीके । मानुनि सर्व फिके ।
पंचभूत देहा ज्याचे त्याला वाहीलें. ॥ या हरिनें० ॥ ३ ॥

पद ९६ वें.

[1]तूं चाल राधे! । झडकरि हरिसंनिध ये रतिसुखसुसमाधे! ॥ ध्रुवपद. ॥
तरुनि अब्ध गाधे । तव दर्शन जरि लाधे ।
नृत्य करिल धेनू मध्यें तद्धिधिकिटताधे. ॥ तूं चाल० ॥ १ ॥
वृषभानुकुलनिधे! । शृंगाररतसुधे! ।
तुजविण अति पीडित हे हरि विरह उपाधे. ॥ तूं चाल० ॥ २ ॥
हा योग साधे । तरि काम मन बाधे ।
अमृत शुद्धयोग करिल हरि बुध अनुराधे. ॥ तूं चाल० ॥ ३ ॥

पद ९७ वें.

[2]नेऊं नको यदुवीर । अक्रूरा! ॥ ध्रुवपद. ॥
नंद यशोमति भाकिति करुणा । बाल्यदशा नाहिं थोर. ॥ अक्रूरा० ॥ १ ॥
कंस दुरात्मा निशिदिनिं जपतो । घातकि कीं निष्ठूर. ॥ अक्रूरा० ॥ २ ॥
गोपी अवघ्या मिळुनी बोलति । करिं येवढा उपकार. ॥ अक्रूरा० ॥ ३ ॥
अक्रूर नाम तुझें जगीं बोलती । परि करणी दिसे क्रूर. ॥ अक्रूरा० ॥ ४ ॥
बैसविले रथीं श्याम मनोहर । तुजवरि मरतिल फार. ॥ अक्रूरा० ॥ ५ ॥
गोपी विरहें व्याकुळ होती । नयनीं झिरपिति नीर. ॥ अक्रूरा० ॥ ६ ॥
अमृतमतीनें पाहुनि अक्रूरा । सप्रेमें बैसे स्थीर. ॥ अक्रूरा० ॥ ७ ॥

पद ९८ वें.

येई[3] हो! द्वारकेच्या राया! । माझें कल्याण कराया. ॥ ध्रुवपद. ॥
अवधी नसे कांहीं धांवत येई । संकट सिंधु तराया. ॥ माझें० ॥ १ ॥

---

१. कृष्णलीलावर्णन. २. कंसाच्या आज्ञेनें कृष्णास मथुरेस नेण्याकरितां अक्रूर आला असतां गोकुळांतील गोपी त्यास म्हणतात. ३. वस्त्रहरणप्रसंगीं द्रौपदीनें केलेला कृष्णाचा धांवा.

कोठें गुंतलासी? भीमकी भामा। बैसल्या चरण चुराया. ॥ माझें० ॥ २ ॥
कौरव दुर्जन गांजिति मजला। बहिण मी तुझी देवराया! ॥ माझें० ॥ ३ ॥
अमृत म्हणे हा समय असे कीं। संकटसागरीं तराया. ॥ माझें० ॥ ४ ॥

पद ९९ वें.

[१]श्रीकृष्ण पांडवांचे घरिं ऐशा परि साजे. ॥ ध्रुवपद. ॥
जो कां वैकुंठनिवास। प्रिय परम शिवास।
सौख्यदायक जीवास। पूज्यमान जो देवास।
तो हा धर्माचे सभेस ॥
जोडुन हात भीत भीत मर्जी पाहुनि अर्जी करी फर्जी जैसा गर्जे तो साजे. ॥ १ ॥
मूर्ति सोज्वळ सांवळी। कटितटिवेष्टित पींवळी।
ओंचे खोवोनि आंवळी। तो हा उष्ट्या पत्रावळी।
चोहों भुजिं कवळी ॥
तनू सांवळी पिवळ्या कथिकांच्या ओघळी पांडवगृहीं विराजे तो साजे. ॥ २ ॥
रम्य नाभीसी कमळ। ब्रह्मा तयामध्यें बाळ।
आपण चिन्मात्रें निर्मळ। अमृत नाम हें कोमळ।
तो यदुरायाचा वंश मूळ ॥
पांडवसदनीं विदुरादिकां आर्या द्रोणाचार्या लागे सूर्यापरि साजे तो साजे. ॥३॥

पद १०० वें.

[२]अरे! मी भीष्म जरीच तरी, श्रीहरि!। धरविन चक्र करीं, श्रीहरि!॥ध्रुवपद.॥
क्षत्रियकुळिंचा सुत शंतनुचा। जन्मलों शुभजठरीं ॥
हरिपदीं जन्मुनि शिवमौळीं वसे। त्या गंगेउदरीं. ॥ श्रीहरि० ॥ १ ॥
सायुध यादव, चक्ररहित तूं। निश्चय करिसि तरी ॥
सांप्रत मजला कळों येईल रे!। ह्या अनुपम समरीं. ॥ श्रीहरि० ॥ २ ॥
पार्थ हें बचडें बाळक अझुनी। दुग्ध दिसे अधरीं ॥
बुजवणियास्तव पशुपक्षी भिती। निर्भयक्षेत्र करी. ॥ श्रीहरि० ॥ ३ ॥
ध्वजरूपी हरी, हय तेही हरी,। सारथी मुख्य हरी ॥
हरिमय रथ हा विजय श्रीहरी। मी यातें प्रहरीं. ॥ श्रीहरि० ॥ ४ ॥
पाहें मी शिष्य भार्गवरामाचा। कोपल्या न उरे उरीं ॥
अमृतवचनीं सत्यप्रतिज्ञा। ऐकिजे रणचतुरीं. ॥ श्रीहरि० ॥ ५ ॥

---

१. कृष्णवर्णन. २. भीष्मप्रतिज्ञेचें भाषण.

पद १०१ वें.

अंबा या हिमालयाच्या बाला । हासति जगदंबेला. ॥ ध्रुवपद. ॥
वाटे बाईनें धुंडाळूनी । आणियले हे कोठूनी ।
याचें स्वरूप अवलोकुनि । गंहिवर येतो आम्हाला. ॥ अंबा० ॥ १ ॥
पांच तोंडें दिसती याला । व्याघ्रचर्म पांघुरला ।
दुर्गाबाईचे प्रारब्धाला । कोण मध्यस्थी झाला? ॥ अंबा० ॥ २ ॥
बाई आरुढे गजावरी । येथें बैलाची सवारी ।
आणिक दिसतसे भिकारी । काय तातें पाहिला? ॥ अंबा० ॥ ३ ॥
अंबा म्हणे वो! म्हणतां काय । वंदा मम सद्गुरूचे पाय ।
अमृत म्हणे वो! आदिमाय । समजावी त्या भगणीला. ॥ अंबा०॥ ४ ॥

पद १०२ रें.

[2]ब्रह्मरात मुनी सप्रेमें वंदावा हो! ॥ ध्रुवपद. ॥
अंशुकविरहित शुक विहरत जो । किंशुकवत फुलला हरिभजनीं. ॥ १ ॥
भक्ति विरक्ती पक्षद्वय राघव । उडत फिरत अनुभव चिद्गगनीं. ॥ २ ॥
देवरात शुकनलिके अटकुनि । ऊर्ध्व पंथ करि किरिकिरि वदनीं. ॥ ३ ॥
जनकप्रथित श्रुतिमथित भागवत। कथित मलिनमति उलथित भविंहुनि.॥ ४ ॥
पदवितत तनय अभिमन्युतनय । करि अतिविनय श्रवण समजुनी. ॥ ५ ॥
व्यास हृदयपंजर शुकमाशुक । आशु करित हरि हरि हरि अनुदिनीं. ॥ ६ ॥
पद्मनाभविधिसांप्रदायमत । अमृतोद्गार वदत मृदुवचनीं. ॥ ७ ॥

हिंदुस्थानी पदें.

पद १०३ रें.

गनपत भावे । हरिकथारंगमो आवे. ॥ ध्रुवपद. ॥
पगसो नाचे मुखसो गावे । चारो करसो भाव बतावे ।
सुर साजिंदे संग बुलावे ॥
लपटा नागबंदसो दुलदुल दोंद हलावे. ॥ हरि० ॥ १ ॥
चुवेकू तुर्की गत सिखलावे । जादा नव दलमो पैठावे ।
अंकुश पाश फर्श चमकावे ॥
लढाई दुष्ट दैतनमो ज्या हर सीख लगावे ॥ हरि० ॥ २ ॥

---

१. निर्धन शिवाशीं लग्न केल्यावरून पार्वतीच्या सख्या तिची निर्भर्त्सना करितात. २. साधुविशेषाचें वर्णन.

संकट दुख जंजाल जलावे । जगमें सत्कीरत उजलावे ।
ब्रह्मानंदी डुली डुलावे ॥
अमृतरायके घर बैठेला संसार चलावे. ॥ हरि० ॥ ३ ॥

पद १०४ थें.

सबसो आदा । मोरेसर साहेब ज्यादा· ॥ ध्रुवपद. ॥
जासें प्रकृतिपुरुष नरमादा । पैदा हुवे कहत तह दादा ।
तीनो लोक करे मर्जादा ॥
आगे दौरे देव तेतीस करोर प्यादा. ॥ मोरेसर० ॥ १ ॥
बिधिहरिहरका भजन बिरादा । उत्पत्ति स्थिति बोझ्या लादा ।
तामो सबसो आप अलादा ॥
यह गति जाने व्यास ध्रुव नारद प्रल्हादा. ॥ मोरेसर० ॥ २ ॥
चुवेपर जडावका है हौदा । चामर छत्र सुनेरी जर्दा ॥
बाचे अठरा पुरान कर्दा ॥
बाटे खैरात रुपये होन मोहरा खुर्दा. ॥ मोरेसर० ॥ ३ ॥
जाने पूरन बिदिया चौदा । देवे मोल लियेबिन सौदा ।
पूरन प्रसाद मुक्तवलीदा ॥
धर्मों हीन हयांत मुक्तवलीदा बाबा आदाम उमदा. ॥ मोरेसर० ॥ ४ ॥
चमके पेशानीपर चांदा । तक्त बनाया सिंदुर बरदा ।
जगमो देवे आशिर्वादा ॥
जावे अमृतराजसों सुफेत कलंदर सादा. ॥ मोरेसर० ॥ ५ ॥

पद १०५ वें.

सब दुनियापालनवाला । हजरत अल्ला. ॥ ध्रुवपद. ॥
शिरपर जटाजूटकी ढाला । उसमे छपी एक है बाला ।
अखियन चंद्रसूरज उजाला ॥
तिजा नयन अगनकी ज्वाला रखनेवाला. ॥ सब० ॥ १ ॥
विषसें कंठ भयो है काला । सोभत गले रुंडकी माला ।
हिर्दे गिरजाकूं संभाला ॥
गनेस नंदन जो गुलाला. ॥ सब० ॥ २ ॥
हातमें डमरू त्रिशूलभाला । मुद्रा अगाधपूर्णकपाला ।
तात सब जगके प्रतिपाला ॥
अंतरध्यान धरत मनमोहन लछुमनबाला. ॥ सब० ॥ ३ ॥

आसन बनारसीमो डारा । चर्चित बमूत गले मृगछाला ।
बर देवेकूं बडे कृपाला ॥
अमृतरायका बारबार उपराला. ॥ सब० ॥ ४ ॥

पद १०६ वें.

जय शंकरजीकी लीला । पुनित सुशीला. ॥ ध्रुवपद. ॥
बुट्टेदार व्याघ्रांबर पीला । तापर गजचर्मांबर गीला ।
गरलसें गला भयो है नीला । मरकतशीला. ॥ जय० ॥ १ ॥
चुवे बाघ बैल तबेला । दुर्गा अपने साथ कबीला ।
गनेस बालक अजब छबीला । रंगी रंगेला. ॥ जय० ॥ २ ॥
भोलानाथ चित्तसें ढीला । सिसमो गंगा जोत असीला ।
अमृतरायको बडा बशीला । रसिक रसीला. ॥ जय० ॥ ३ ॥

पद १०७ वें.

शिव सब घटमो । नहि गुप्त है परगटमो. ॥ ध्रुवपद. ॥
व्यापकज्योतिरूप नरनटमो । बिचरत भूतनके खटपटमो ।
तत्वंपद माहामायके तटमो ॥
महापर्वतके सासीबासी बिचरत तनके पटमो. ॥ नहि० ॥ १ ॥
साजत समय भुजंगके तटमो । अजमत जटाजूटके जटमो ।
मेखल लटकत शिवके कटमो ॥
महापर्वत कैलासवासी नृत्य करत लटपटमो. ॥ नहि० ॥ २ ॥
मनमो मस्त अमलके चटमो । बिराजत गले व्याघ्रांबर पटमो ।
डुलता श्रीगंगाके तटमो ॥
अमृतराय शिवशक्तिउपासक हरहरके खटपटमो. ॥ नहि० ॥ ३ ॥

पद १०८ वें.

अजब खिलोना । जगदंबा माताजीका. ॥ ध्रुवपद. ॥
लुटु लुटु लुटु लुटु । चाल चलनका चलना ।
मंगलमूरत सूरत खूब । सीस हरी गहरी है दूब ।
एकरदन गजबदन सदन सुख दौलत दे कर तुलना ॥ १ ॥
कानमें कुंडल मोतन हार । गले बिच माला चंद्रजोहार ।
नागबंध कंबरकूं सोभे । हातमें डमरु फरश बिराजे ।

पावमे घुंगरू रुमझुम बाजे आया रंगमो साना ॥ २ ॥
लंबा पेट बडा बा फराक । मिसरीके मोदकके खुराक ।
चुवा सुहावे चपल सवारी । जडावके जीननपर वारी ।
कोऊ पूछत तुम कहा जात हो हासत कहत है अमृतरायसे मिलना. ॥३॥

पद १०९ वें.

तासों भारी । लपटी है प्रीत हमारी. ॥ ध्रुवपद. ॥
साई सरजूतीरबिहारी । मौज करे सरकार्मुकधारी ।
चरनधूलसे बिधिजा तारी ॥
गनिका गजंद्र भवजल पार उतारी. ॥ लपटी० ॥ १ ॥
भई बेरसें मिलन प्यारी । वाकी बांदरपर असवारी ।
बनचर किलकत फौज तयारी ॥
रावन राच्छस जमात सगरी मारी. ॥ लपटी० ॥ २ ॥
छुडवाई भूपाल दुल्हारी । जाय अजुध्या गुन अवतारी ।
सिंघासनपर चढे मुरारी ॥
श्रीगुरुमध्वनाथपर अमृतराय बलहारी. ॥ लपटी० ॥ ३ ॥

पद ११० वें.

नंदा नंदा । मोहे प्यारा बालमुकुंदा. ॥ ध्रुवपद. ॥
मुरलीवाला वृजवासिंदा । राधाप्रीती वन दावछंदा ।
रास रचे बाला साजिंदा ॥
सबसो न्यारा देव बडा बाजिंदा. ॥ नंदा० ॥ १ ॥
मात जसोमति पूत मुकुंदा । भवसो पार किया मुचकुंदा ।
सो हरि मुनिजनका सुखकंदा ॥
दावें बांधे गोपी देव गोपिनसो शरमिंदा. ॥ नंदा०॥ २ ॥
वोही कंस करेथा निंदा । सोई सहज पछाडा खंदा ।
मारे अगबग केसी कंदा ॥
नाथे कालिया नाग सब नागनमो रिंदा. ॥ नंदा० ॥ ३ ॥
बह्मनसाधुसंतका बंदा । चरणकमलपर मगन मिलिंदा ।
छांड दिया सब घरका धंदा ॥
कीरत गावे निसदिन ध्यावे अमृतराय नवसिंदा. ॥ नंदा० ॥ ४ ॥

पद १११ वें.

वो नर कहां पावे । निसदिन हरिगुन गावे ॥ ध्रुवपद. ॥
कुच रोटी कुच लंगोटीमा । खुशाल गुजर चलावे ॥ वो नर० ॥ १ ॥
मिन्नत करकर देवे । तो ही पैसा हात न लावे ॥ वो नर० ॥ २ ॥
दो दिनके दुनया मो । बाहवा करकर जावे ॥ वो नर० ॥ ३ ॥
औरत आगे आवे । मायबहेन बराबर भावे ॥ वो नर० ॥ ४ ॥
फिर चली रातभजनकी । भीमा चिद्गंगामो न्हावे ॥ वो नर० ॥ ५ ॥
अमृतरायके नामसुधारस । मन भरपूर पिलावे. ॥ वो नर० ॥ ६ ॥

पद ११२ वें.

काया नहि तेरी नहि तेरी । मत कर मेरी मेरी. ॥ ध्रुवपद. ॥
नाहावे हांडा पानी गरम । नहि करता कवडीका धरम. ॥ काया० ॥ १ ॥
इस कायेका कोन भरोंसा । आखर जम डारेगा फांसा. ॥ काया० ॥ २ ॥
बांधे टामटीमकी पगडी । चौथे दीन मुंडावे दाढी. ॥ काया० ॥ ३ ॥
खावे घीखिचडीका खुराक । आखर जल कर जावे खाक. ॥ काया० ॥ ४ ॥
चंदन सीस लगावे टीका । आखर रामभजनबिनं फीका. ॥ काया० ॥ ५ ॥
हुवा जानमे गट्टु । राम भजले धीके तट्टु. ॥ काया० ॥ ६ ॥
चावे पान सुपारी लवंगा । गल्लोगल्लि फिरत बेढंगा. ॥ काया० ॥ ७ ॥
बाजे थंड बनाया डगला । उप्पर काल फिरत है बगला. ॥ काया० ॥ ८ ॥
वोढे शाल दुशाला पट्टु । इसमे क्यौं भूलारे खट्टु. ॥ काया० ॥ ९ ॥
न्याहाली पलंगपर सोवे । इसके खातर जान खोवे. ॥ काया० ॥ १० ॥
अमृत कहे सब झूटा धंदा । भजले राम कृष्ण गोविंदा. ॥ काया० ॥ ११ ॥

पद ११३ वें.

तुम चिरंजीव कल्याण रहो । हरिकथा सुरस पिओ ।
हरिकीर्तनके साथी सज्जन । बहूत बरस जीओ ॥ ध्रुवपद. ॥
सस्ता दाना पानी निर्मल । गंगाजललहरा ।
रंगराग और बागबगीचे । रुपये होन मोहरा. ॥ तुम० ॥ १ ॥
उंचा मंदिर महाल सुनेरी । महाल मुलुख बसती ।
पुत्रपौत्रको सुंदरकामिनी । सगुणगुण आस्ती. ॥ तुम० ॥ २ ॥
अमृतरायके अमृतबचनसें । सदा सुखी रहियो ।
सबळपुष्टि आरोग्य नामसें । आनंदमों रहियो ॥ तुम० ॥ ३ ॥

पद ११४ वें.

रात सखी सपना हम देखें ।
राम लखमन सिया जनकल्लीरी. ॥ ध्रुवपद. ॥
ये दोउ कुंवर मोहेर मेंढाडे । मैं अपने गृहसें निर्कसीरी ॥
देख रूप चकित भई आली । मानौं अंग भुजंग डसेंरी ॥ रात०॥१॥
सपनो झूंटो सपनो सांचो । यह सपनेकी बात नहींरी ॥
जो सपनेकी सांची नामानें । मेंहदी मोरे हात रचीरी ॥ रात० ॥ २ ॥
मोर मुगुट मकरायत कुंडल । भाल तिलक गले तुलसीरी ॥
रावण मारे असुर संहारे । तेतिस कोट देवनकी कोट खुलीरी ॥रात०॥३॥
रंग भुवनमें रची रसोई । ओट करी पीतांबरकीरी ॥
वाछव आज कहां लगबरनों । अमृत बूंद घटा बरसीरी ॥ रात० ॥ ४ ॥

पद ११५ वें.

बजाई कान्ह बौंसी मधुर धून ।
जमुनातटाक तान गुं गुं गुं. ॥ ध्रुवपद. ॥
श्रवन करत चलित जसब ग्वालनी ।
पायल बाजत नाद छुं छुं छुं. ॥ १ ॥
पशुपंखी जलथल सकल तल्लीन भयें ।
मोर करे सोर तामें कोकीलाकी कुं कुं कुं. ॥ २ ॥
जम रह्यो नाद ब्रह्म सम भयो वेद ब्रह्म ।
अमृतकी झर लागी रुं झुं झुं. ॥ ३ ॥

पद ११६ वें.

करकमलसों चरनकमल लिये ।
आननकमलमों रसना सोकर मी लाप ॥ ध्रुवपद. ॥
जीत कमल और सज्जन जो रसनीं तहिलेत ।
मोरस गोरस सेवन करीत आप ॥ १ ॥
वट विपट नंदराय कर पुटपत्रशयन ।
जय बाल मुकुंद जगत कारन कलाप ॥ २ ॥
ब्रह्म सनातनसे येहि येही ब्रजको कल्यान ।
अमृतराय येमन कर अलाप ॥ ३ ॥

---

१. सीता. २. लाडकी. ३. घरांत बैठकीची जागा. ४. निघाली. ५. सखो.

पद ११७ वें.

अब तो भली बनी । हर लिनी मुरली हरकर किं हूं सरकी ॥ ध्रुवपद. ॥
और सखि दौर गई सुमीरनसों लपट लपट ।
छीन लई लकुटी और कलगि सिरपरकी ॥ अब तो ०॥ १ ॥
पीत बसन छीन लियो कामिनको भेख दियो ।
अयन बयन सरस बनी नंदजिकी लरकी ॥ अब तो० ॥ २ ॥
भवसों जब मन उदास तब भयो यह बिभास ।
अमृतराय निरखत है ये छब गिरधरकी ॥ अब तो० ॥ ३ ॥

अमृतरायकृत आणखी उपलब्ध पदें.

पद ११८ वें.

गोविंद गाय तो नंद यशोमतिचा. ॥ ध्रुवपद. ॥
मोहो हाला[1] पिउनि तूं महालांत ।
हालामध्यें हा लाभ मम कैंचा ? ॥ गोविंद० ॥ १ ॥
वंशी[2] वाजवी गोप वंशी जन्मोनि ।
जीव अंशीं मेळवि वंशीचा ॥ गोविंद० ॥ २ ॥
केशीं धरूनि मारि केशीय करि ।
राधिकेशीं प्रसंग रतिचा[3] ॥ गोविंद० ॥ ३ ॥
गाई चारितां करि धाई मुलासि ।
पाई चाले सासुरा रतिचा ॥ गोविंद० ॥ ४ ॥
दांवीं बांधितां रूप दावी मातेशी ।
तो गोंसावी अमृतकविचा ॥ गोविंद० ॥ ५ ॥

पद ११९ वें.

हरि ! चालवेना माझे चरण दुखती पाई खडे खुपती ।
ये त्वरें करुनि घे कडे चालवेना ॥ ध्रुवपद. ॥
देव म्हणे बैसें खांदे खांदिं केविं बैसों जातां ।
गुप्त करुनी अतितृप्त अमृत रासरंग[4] सुविचार चालवेना. ॥ १ ॥

१. विषा २. पांवा ३. सुरताचा, निधुवनाचा. ४. रासक्रीडा.

पद १२० वें.

तूं रत हरिगाणीं । पाहतां दो दिवसांची जिंदगाणी. ॥ ध्रुवपद. ॥
कितिरे कारभार करिशी । .... ॥
नैश्वर्य लोकीं भूषण मानुनी । पंचभुतांची तनुवि गाणी ॥तूं रत०॥१॥
किती रे ! मेळविशी पैसा । पराधीन होऊनियां कैसा ।
वेश्या शरीर वोढवुनी । साधी जेंवी दुगाणी ॥ तूं रत० ॥ २ ॥
ज्या देहीं वैकुंठ ध्यावें । त्या देहा कैलासा जावें ।
तें वेचुनियां आठां प्रहरां । लाभ नव राग गाणी ॥ तूं रत० ॥ ३ ॥
आर्जवुनियां राजद्वारें । किती रे करिशी घरेंदारें ।
चोरें तें गौरविली पोरें । सोनें जडित नगांनीं. ॥ तूं रत० ॥ ४ ॥
अमृतराय तूं बसुनी हरिशी भज । दुर्लभ नरतनु सांपडली तुज ।
राज उकरडा वृथा उकरिजे । खरकुकड्यादि खगांनीं. ॥ तूं रत०॥५॥

पद १२१ वें.

संपत्तीच्या बळें रे । करसी नाना चाळे रे ।
स्वस्त्री त्यागुनि परस्त्रियेचे संगती लोळसी रे ॥ ध्रुवपद. ॥
मदगर्वाच्या बळें रे । धुरें भरले डोळे रे ।
हरिकीर्तनीं आळस मोठा चौपट बाजी खेळें रे ॥ संपत्तीच्या० ॥ १ ॥
संतबुद्धीचा विटाळ रे । कुबुद्धि ऐकें प्रबळ रे ।
संतसज्जनां त्यजुन प्राण्या निंदकाच्या जवळ रे ॥ संपत्तीच्या० ॥ २ ॥
अमृतस्वामी भोळा रे । विनवी साधू सकळां रे ।
राजहंसाचा मळा रे वायसाचा चाळा रे ॥ संपत्तीच्या० ॥ ३ ॥

पद १२२ वें.

चल जाऊं विदुराघरीं । उद्धवा! ॥ ध्रुवपद. ॥
उंच उंच माड्या नाहीं कामाच्या । साधुची झोंपडी बरी ॥ उद्धवा०॥१॥
लाडू अनारसे नाहीं कामाचे । भावाची आंबील बरी ॥ उद्धवा० ॥ २ ॥
शाल दुशाले नाहीं कामाचे । साधूची गोधडी बरी ॥ उद्धवा० ॥ ३ ॥
अमृत म्हणे कीं हीच विनंती । सोडूं नये कदापि हरी. ॥ उद्धवा० ॥४॥

पद १२३ वें.

येई येई वो श्रीरंगे ! माझे अंतररंगे करुणाकल्लोळे ! ।
निज सखये निष्ठुर झालिस कां! वो! ॥ ध्रुवपद. ॥

---

१. पृथ्वी, आप, तेज इत्यादिकांची. २. वायस=कावळा. ३. भक्तिभावाची. ४. लहरी.

रविशशिविण जैशी दिनरजनी शोभा न पवे ।
मायेवांचुनि घनबिंदु क्षिरसिंधु टाकुनि चातक जाये ।
मीना जवळ नाहीं तरि पाही दधिमधू सेविल काये ।
तैसें तुजविण वो सखये! उपाय ते अपाये ॥ येई येई० ॥ १ ॥
कंठीं कृष्णमणी न विराजे, कुंकुम न वसे भाळीं ।
त्याविण वधू सर्व शृंगारा लेवुनि काय जाळी? ।
तैसे तुजविण वो निजसखये! विधिनें लिहिलें भाळीं ।
मंगळदायक ते अतिहरुषे मिरवी जैशी बाळी. ॥ येई येई० ॥ २ ॥
करुणा परिसोनि चिद्गगनीं बोले अमृत शब्द ।
सखया सावध रे! सावध रे! कां करिसी हा खेद ।
सत्ता एक जगीं विलसतसे तुज मज कैंचा भेद ।
शोक भंगला रंगला अवघा निजानंद. ॥ येई येई० ॥ ३ ॥

पद १२४ वें.

हकनाक आयुष्य जाय प्राण्या! उगाची बससी काय? ॥ध्रुवपद.॥
मनासि मानलें तें तूं करिशि देवासी जें का न साय ।
विचार बोलुनि अवघा करिसी कृत्रिम हा व्यवसाय ॥ हकनाक० ॥१॥
अतिप्रीतीनें देहा पाळिसी भिक्षुक देति दुहाय ।
भोग भोगितां रोग उठति तुज रक्तपित्त कफवाय ॥ हकनाक० ॥ २ ॥
स्वदारा हो परदारा हो भुलणें हाचि अपाय ।
अनुतापाविण नरकीं पडसी मग हा न चले उपाय ॥ हकनाक० ॥३॥
अनादि ईश्वर सत्य अमृत हें म्हणोनि सद्गुरु माय ।
मलाहि दिसतो तुम्हां सांगतों पुढील तरणोपाय ॥ हकनाक० ॥ ४ ॥

पद १२५ वें.

गेला हरी रुसुन यमुनेतिरीं । आतां तो येइल कसा? ॥ ध्रुवपद. ॥
राधे! तुजला किति शिकवावें । मोहुनि केला पिसा ॥ गेला० ॥ १ ॥
जेंवि जळाविण तळमळि मासा । हा जिव झाला तसा ॥ गेला० ॥ २ ॥
श्याममनोहर प्रार्थुनि आणा । सांगुनि आपुली दशा ॥ गेला० ॥ ३ ॥
रतिसौख्यानें अधरामृतपानें । लुटपुट झाला तसा ॥ गेला० ॥ ४ ॥

पद १२६ वें.

मारुते! राम कुठें मज सांग ॥ ध्रुवपद. ॥
मृगहरणास्तव प्रभु पाठिवले । कशी मी पियालें भांग ॥ मारुते० ॥ १ ॥

रावण मेला उलथुनि गेला । नाहिं राहिलें देहभान. ॥ मारुते० ॥ २ ॥
कुशब्द बोलुनि शेषा छळिलें । नेइल मज गाईसमान. ॥ मारुते० ॥ ३ ॥
अमृता प्रभु तो भेटेल केव्हां । नेइल मज निजधाम. ॥ मारुते० ॥ ४ ॥

पद १२७ वें.

देइल भेटि तुला । तरिच हरि. ॥ ध्रुवपद. ॥
व्रजयुवतींसम तन्मय होसि । सांडुनि जाती कुळा. ॥ तरिच० ॥ १ ॥
गजपति ऐसा त्यक्त कुटुंबें । अर्पिसि कंज फुला. ॥ तरिच० ॥ २ ॥
प्रऱ्हादापरि सर्वा भूतीं । पाहसि नरहरिला. ॥ तरिच० ॥ ३ ॥
अमृत म्हणे ध्रुव द्रौपदीसारिखा । केवळ होसि भला. ॥ तरिच० ॥ ४ ॥

पद १२८ वें.

पाय तुझे गुरुराया । भवसागर पार कराया. ॥ ध्रुवपद. ॥
तुजविण भजन पुजन आणि साधन । व्यर्थ शिणावें वायां. ॥ पाय० ॥ १ ॥
भागिरथी सरयू आणि गोदा । काशि अयोध्या माया. ॥ पाय० ॥ २ ॥
अमृतेश्वर सर्वेश्वर ईश्वर । करी अजरामर काया. ॥ पाय० ॥ ३ ॥

पद १२९ वें.

संत उदार कसे ? । पहा पहा. ॥ ध्रुवपद. ॥
दर्शनमात्रें पावन करिती । परिसीं लोहे[2] जसें. ॥ पहा पहा० ॥ १ ॥
ज्ञानपण हें सांडुनि सगळें । दहिं कर्पूर जसे. ॥ पहा पहा० ॥ २ ॥
चरणामृत हें पाजुनि दासा । लाविति ज्ञानदशे. ॥ पहा पहा० ॥ ३ ॥
बंदी माधवा अमृतचरणीं । देती ज्ञान जसें. ॥ पहा पहा० ॥ ४ ॥

पद १३० वें.

सच्चित्सुख आत्माराम गावा हो ! ॥ ध्रुवपद. ॥
अमलकमलसम यमल[3]चरणिं मन ।
रमेल तरीच भव समल शमलों हो ! ॥ सच्चित्सुख० ॥ १ ॥
विदुषमान्य शरधनुष धरण ।
कलिकलुषहरण येक निमिष भरण हो ! ॥ सच्चित्सुख० ॥ २ ॥
गीता उपदेशी भयभीता ।
पीतांबरधर सीतानाहो[4]. ॥ सच्चित्सुख० ॥ ३ ॥

---

१. लक्ष्मणा. (लक्ष्मण हा शेषाचा अवतार होय.) २. लोखंड. ३. दोन. ४. पति.

लक्ष्मणसहित सुलक्षण क्षणभरि ।
अमृत म्हणे गुणगण ऐका हो ! ॥ सच्चित्सुख० ॥ ४ ॥

पद १३१ वें.

मींचि वो हरि वो वो जाण. ॥ ध्रुवपद. ॥
उद्धव मुखें हरि ज्ञानदेव बरवें ।
अमृतसें श्रुति सार हरि वो वो जाण ॥ मींचि वो० ॥ १ ॥

सुदामचरित्र. (हिंदुस्थानी.)

(साकीवृत्त.)

भूक लगी तव हरिहरि जपना बलसें भूकहि खावे ।
सहनसीलता कहा बखानो अतिसंतोख दिखावे ॥ १ ॥
तर्कशास्त्र मीमांसा नाटक सब व्याकरण पढावे ।
आप सदा बे वांत बिचारे प्राणायाम चढावे ॥ २ ॥
गरीब मेरी तरुन कोमिनी पतिव्रता की माता ।
अधो दृष्टिसें उपर देखना नयननमों न समाता ॥ ३ ॥
देवेगा धन अपार तुमको देखतही गुरु बंधु ।
पास द्वारकानाथ बिराजत रतनाकर जलसिंधु ॥ ४ ॥
चैल खंड चौगून धरी मो छोटी गठडी पोहे ।
लिये चले द्वारका पथमो सुखमो नाम जपो हें ॥ ५ ॥
कैसो दरसन होवे मुजकूं वो राजनको राजा ।
द्वारावती देखे नयनसों बाजे नौबेत बाजा ॥ ६ ॥
कूद परे मंचकसौ दौरे जो रुक्मिनि सों रूठे ।
चरनकमलपर सीस धरे उठ ऊठ कहे नहिं ऊठे ॥ ७ ॥
मैलोगिरि चंदनकी चौकी ऊपर पांव धरावे ।
दीर्घ दंड सम प्रनाम पहिले सबही सोंकर वावे ॥ ८ ॥
मलिनचरनतल रेख मृत्तिका कोमल करसों पकरी ।
पाव दबावत जानु जंघ निर्मास बांस कील करी ॥ ९ ॥
ग्रंथि मुक्तकर एक मुष्टिभर मुखमें डारत चुडवे ।
अमृत फिका तहा कोन गनेहै खडरस सबही कडवे ॥ १० ॥

---

१. वाद्यविशेष. (हा शब्द आरबी आहे.) २. बायको. ३. ही पश्चिम समुद्रामध्यें गुजराथें[illegible] आहे. ४. मैलागिरी-(मलयपर्वत) हा सह्याद्रि पर्वताचा एक भाग आहे. येथें चंदन. उंचप्रतीच[illegible] होतो. ५. चौकी-खुरची.

अमृतरायकृत नवीन उपलब्ध झालेलीं पदें.

पद १३२ वें.

स्मरतां नित्य हरी । मग ते माया काय करी ॥ ध्रुवपद. ॥
श्रवणें मननें अद्वय वचनें । पळतो काळ दुरी ॥ मग ते० ॥ १ ॥
करुणाकर वरदायक हरि जो। ठेवित हात शिरीं ॥ मग ते० ॥ २ ॥
तोचि[1] निरंतर उद्धवचरणीं । अमृत पान करी ॥ मग ते० ॥ ३ ॥

प्रभाती[3].

पद १ लें.

तूं ये मोरया । लुटुलुटुलुटुलुटु तर कर । सुंदर वर द्याया ॥ ध्रुवपद.॥
एकदंत दयावंत । शूर्पकर्ण संमत ।
सिंदुरवर लंबोदर । अति अमोघ कांया[4] ॥ तूं ये मोरया० ॥ १ ॥
पीतांबर नूपुरवर[5] । घुळघुळ घागरिया ।
त्रिग त्रिग थै नृत्यप्रिय । उभय भागिं जाया[6] ॥ तूं ये मोरया० ॥ २ ॥
निशिदिनिं करि अमृत मनीं । घोष नामीं भाव धरुनी ।
करणीवरणी गुण सकल, दोष विघ्न जाया ॥ तूं ये मोरया० ॥ ३ ॥

पद २ रें.

तूं जाग[7] भैय्या ! । त्यज त्यज त्यज निद्राभर । जोगी चित्त पैया ॥ ध्रुवपद॥
गैंया[8] सब ठाडि[9] रही । कांसनसे दुग्ध स्रवत ।
बच्छनको[10] तलमलाट । पीवनकी[11] बिरियाँ[12] ॥ तूं जाग भैय्या० ॥ १ ॥
ग्वालबाल चेत[13] भये । मंथनकी बिरिया ।
गुं गुं गुं शब्द करत । नवनीत खैया ॥ तूं जाग भैय्या० ॥ २ ॥
बिनति सुनत चेत भये । मूख पेखलैया ।
केशरके तिलक बीच । मृगमदकी[14] बिंदियाँ[15] ॥ तूं जाग भैय्या० ॥ ३ ॥
आगे आगे आप चलत । पीच्छे चलत है गैया ।
अमृतराय निरखत है । ये छबि[16] अजबैया[17] ॥ तूं जाग भैय्या० ॥ ४ ॥

---

१. 'शिष्य' असा अन्य पाठ आहे. २. हें पद विठ्ठलकृत असें 'नवनीतां'त म्हटलें आहे, परंतु हें अमृतरायाचें असावें असें वाटतें. ३. प्रभातकाळीं म्हणण्याचीं पदें. ४. शरीर. ५. पैंजण. ६. बायका. ७. जागा हो. ८. गाय. ९. उभी. १०. वांसरूं. ११. पिण्याची. १२. वेळ. १३. जागे झाले. १४. कस्तुरीचा. १५. बिंदु, टिपका. १६. कांति. १७. आश्चर्यकारक.

पद ३ रें.

चलो सखी कुंज गैलिन[1] । मोहनसों[2] मिलिया ॥ ध्रुवपद ॥
ग्वालबाल हिलमिलात[3] । बलदेवजी भय्या ।
सुन[4] बंनसी[5] नृत्य करत । गायन[6] संग बंछिया[7] ॥ चलो सखी० ॥ १ ॥
मोरमुकुट पीतांबर । गलेबिच[8] जुगनिया ।
अच्छि निकी किस्त बस्त । सुनत बनत धनिया ॥ चलो सखी० ॥२॥
सजल घनश्याम तनु । अच्छी सांवरिया[9] ।
अमृतराय प्रेमभरें । मिलन जात पैयां[10] ॥ चलो सखी० ॥ ३ ॥

पद ४ थें.

तूं ध्याय सांबा[11] । शिव शिव शिव शिव मनीं । प्रेमभरित अंबा ॥ ध्रुवपद ॥
पंचवदन[12] दिग्भूपण । बहु व्याघ्रचर्मधरण ।
फणिधर[13] कर्पूरगौर[14] । वामांकीं[15] अंबा ॥ तूं ध्याय सांबा० ॥ १ ॥
नंदीवर वहन, शूल । परशु भस्म रुंडमाल ।
जटामुकुट नरकपाल । काल काल आ गा ॥ तूं ध्याय सांबा० ॥२॥
डुबडुबडुब डमरु वाजे । शेष ग्रंथि सांगा ।
शशि गंगा शिरिं विराजे । मुकुट मनविहंगा ॥ तूं ध्याय सांबा० ॥३॥
अमृतराय पाय धरुनि । काय विनवि पाद संगीं ।
अनाहत वाजे शिंगी । दत्त शर कुरंगा ॥ तूं ध्याय सांबा० ॥ ४ ॥

पद ५ वें.

कर्पूरगौर[16] । नंदीवर बसून येशी । वामांकीं गौर[17] ॥ ध्रुवपद. ॥
बं बं बं शंख वाजे । दिग्भूपण शब्द गाजे ।
जे जे स्मरण करिति तुझें । त्यांचें संकट दूर ॥ कर्पूरगौर० ॥ १ ॥

---

१. मार्ग. २. कृष्णाशीं. ३. मिळून, मिसळून. ४. ऐकून. ५. मुरली, पांवा. ६. गाई ७. वांसरूं. ८. गळ्यांत. ९. सांवळी. १०. पायीं. ११. स+अंबा=अंबेसहवर्तमान. १२. शंकर १३. सर्पाची माळा घालणारा. १४. शंकर. १५. वामांक=वाम+अंक=डावी+मांडी; स्त्रीला बस ण्यास उचित स्थान डावी मांडी होय आणि सून, मुलगी, बहीण यांना उचित दक्षिणांक हो असी प्राचीन समजूत आहे. १६. शंकर. १७. गौरी (पार्वती).

व्याघ्रांबर नागसूत्र । रुंड माल हे पवित्र ।
जटाजूट गंगासंग । तृतीय नयनीं धूर ॥ कर्पूरगौर० ॥ २ ॥
चंद्र सूर्य नयनीं ज्वाळ । कटिकर भूषणव्याळ ।
शृंगी पात्र नरकपाळ । अमर संगें शूल ॥ कर्पूरगौर० ॥ ३ ॥
नील[1]कंठ भालचंद्र । ध्यात संकटीं महेंद्र ।
त्रिपुरहर अमृतवरद । दत्तपायिं शीर ॥ कर्पूरगौर० ॥ ४ ॥

१. ज्याचा गळा नीलवर्ण आहे तो. (शंकर).

अमृतरायकृत पदांची सूची.

परिशिष्टें.

(१)

अमृतरायकृत कवितेंतील जास्त मजकूर.

कडवें.	ओळ.	

ध्रुवचरित्र. (पृष्ठ ३–१४.)

४	९	'जाई रे वेगीं' यापुढें 'वनाला' असें पाहिजे.
११	१२	'वदुनि' यापुढें 'अशेषदुःख हरुनि' असें पाहिजे.

शुकचरित्र. (पृष्ठ १४–२९.)

१	१९	'श्रीहरिला' या पाठिमागें 'भावार्थानें' असें पाहिजे.
२	५	'कर्म फळे' यापुढें 'वर्म तयाचे फळ' असें पाहिजे.
३	७	'हा बाजार' यापुढें 'फिरता त्याला' असें पाहिजे.
६	११	'शब्दें' यापुढें 'ऐसा द्विजाप्रति विनवी' असें पाहिजे.
८	२१	'करीन वेडा' यापुढें 'सोडा चिंता हरीन पीडा' असें पाहिजे.
९	११	'भूषणें' यापुढें 'देति दूषणें' असें पाहिजे.
,,	२५	'भरजरी' यापुढें 'धऱ्या निर्जरी, नेसूं रंगभाळी केशर' असें पाहिजे.
१०	१२	'पाट जळाचे' यापुढें 'साट, गहन त्या पाट' असें पाहिजे.
१३	९	'कृष्णहि भोळा' यापुढें 'आणखी गौळणींचा चाळा' असें पाहिजे.
,,	१२	'डोळे लावुनी' यापुढें 'पाषाणातें दडता खाळें' असें पाहिजे.
१५	१६	'येउनि' यापुढें 'अधो' असें पाहिजे.
१६	१७	'सांबाहूनी' यापुढें 'उदास होऊनि' असें पाहिजे.
,,	२४	'विषधसदनीं' यापुढें 'लज्जित तथापि आर्जवानें' असें पाहिजे.
,,		'लोलो म्हणतां' यापुढें 'कशि निष्ठुर बोले, स्वामी आम्हीं श्वानें तुमची, झू झू म्हणतां' असें पाहिजे.
,,	३१	'ऐसी रंभा' यापुढें 'करुणारुपें' असें पाहिजे.

गोचरण. (पृष्ठ ५८–६१.)

२	५	'भवगाळ वाळवुनि' यापुढें 'बाळ वाढतो' असें पाहिजे.
,,	८	'टाळ वाजविति' यापुढें 'काहाळ विठ्ठल न्याहाळिती' असें पाहिजे.
३	१	'बिंदु निराळे कनकचवाळे' यापुढें 'पाठिसि स्कंध महा मासाळें' असें पाहिजे.
,,	२	'पदरज लागतांचि अघ क्षाळे' यापुढें 'सुरभिकि' असें पाहिजे.
,,	३	'त्यांत कोणी काळ्या' यापुढें 'कोणी पिंवळ्या अरुणा ढवळ्या' असें पाहिजे.
,,	४	'सावळ्या हरिनें' यापुढें 'पोंवळ्या समान कोवळ्या अधरें' असें पाहिजे.
,,	५	'कवळ मुखांतचि' यापुढें 'केवळ विवशश्रुतियुगुल उभारुनि उताविळपणें' असें पाहिजे.
,,	,,	'टवकारुनिया, तिला सेवावें' यापुढें 'गोचिड काढुनि' असें पाहिजे.
,,	,,	'तिला सेवावें, खाजवावें' यापुढें 'लाड देउनि' असें पाहिजे.
,,	६	'पडावें' यापुढें 'लेंकुरवाळें' असें पाहिजे.

कडवें.	ओळ.	
३	७	'कृपाकटाक्षें बरवें पाहावें' यापुढें 'प्रदक्षणुनियां नमन करावें भोंवतें भोंवतें उगे फिरावें स्वच्छ पुच्छ तें शिरीं फिरवावें' असें पाहिजे.
,,	९	'नारदे! ये' यापुढें 'हिरण्ये! ये, प्रल्हादे! ये, हनुमंते! ये' असें पाहिजे.
,,	,,	'गंगे! ये' यापुढें 'गांगेये! ये, यमुने! ये, सरस्वती! ये' असें पाहिजे.
,,	१०	'कृष्णे ये' यापुढें 'पायोष्टी! ये, क्षीरसागरी! ये, कालिंदि! ये, देवकीये! ये, अंबिके! ये, काळिके! ये' असें पाहिजे.
,,	१२	'प्रत्यक्ष पाहातो विठ्ठल' यापुढें 'अमुचा समान चरणीं उभा राहिला कर ठेउनि' असें पाहिजे.
४	१०	'भवधंदा मोकळिला' यापुढें 'हरि आकळिला' असें पाहिजे.
,,	१४	'पुसूनि टिरि कक्षेला' यापुढें 'उष्टें ताट धरुनि कक्षेला' असें पाहिजे.
,,	२१	'ग्रास मांडिला' यापुढें 'वरद पाणि प्रीतिनें चाटिला' असें पाहिजे.
,,	४१	'लाजविला' यापुढें 'कामिनीमनीं स्मर माजवला, व्रजस्त्रियांचा समाज वरिला' असें पाहिजे.
,,	४२	'शंखचूड खळ धरा सीधला' यापुढें 'मणि हरुनि हलधरासि दिधला' असें पाहिजे.
,,	४३	'दिव्यदेह तेणें पाठविला' यापुढें 'सुदर्शनत्वें नरी पाठविला अहिग्रस्त नंदही सोडविला' असें पाहिजे.
,,	४६	'अमृतवरदकर, वाधरसुंदर' यापुढें 'हरि अति सुंदर' असें पाहिजे.
,,	४७	'गोकुळांत असल्या बसल्या' यापुढें 'अहर्निशीं' असें पाहिजे.
,,	,,	'दुष्ट दैन्य निर्दाळुनि' यापुढें 'आर्धीं' असें पाहिजे.

अमृतरायकृत कवितेंतील पाठभेद.

कडवें.	ओळ.	मूळपाठ.	पाठभेद.
		ध्रुवचरित्र. (पृष्ठ ३–१४.)	
६	४	साकर	नाबद
११	९	ध्याल	ध्याल
		शुकचरित्र. (१४–२९.)	
१	४	अतिप्रकर्षे	अतिनिकर्षे
,,	८	तळतळ	तळमळ
,,	१३	फोडिन कर्माचीं हि कपाटें	तोडिन कर्मांचिं हीं किचाटें
,,	१४	उत्पाटिन	उघडिन
,,	१८	पढवीता	बोलवीता
२	८	पाष्टा	साड्या
३	१	भूतद्रोहानें	भूतद्रवानें
,,	२	दुष्ट जन्म घे उपद्रवानें	छळितां साधु उपद्रवानें
,,	५	झांकुनि	बांधुनि
,,	१४	वस्तुचा	कुस्तीचा
५	६	निसटला	निष्टला
६	४	न घडे जन्म तों तत्क्षणातें	निघे जन्मतां ते क्षणातें
,,	९	चळचळ	चंचळ
,,	२०	नको रे!	न करीं रे!
,,	२१	सत्य	तत्व
,,	२७	आत्म्याला	आम्हांला
९	१५	उजळे तनु ते	उज्वल तनु वरि
,,	३३	पात्रे	पवित्र
१०	१६	हरूं पहाती	हलवूं पहाती.
१२	४	हृष्टवी	चेष्टवी
,,	९	दूर	सादर
,,	२०	पथा	यथार्थ
		गोचरण. (पृष्ठ ५८–६१.)	
४	४	बसविला	खेळविला
,,	९	पोखिला	पुसिला
,,	१७	बोधिला	बोलाविला
,,	२७	यमलार्जुन	विमलार्जुन
,,	४२	खळ धरा सीधला	खळ दुर्धर वधिला
,,	४४	त्याना	बाणा
श्लोक.	चरण.	**श्लोक.** (पृष्ठ ९७ वें.)	
२	४	गंगातिरीं झोंपडी	गोदातिरीं टेंकडी.

अमृतरायकृत कवितेवर आणखी टीपा.

कडवें.

गणपतिवर्णन. (पृष्ठ १-२)

१ अलि-भ्रमर, भुंगा.
चंद्रखंडधर-शिव.
विपक्ष-शत्रु.

२ करवाल-तरवार.

३ सुमन-पुष्प.
अवसान-संहार.
वारण-हत्ती.
चारण-भाट, स्तुतिपाठक.
आगम-शास्त्र.

जगदंबावर्णन. (पृष्ठ २-३)

१ कृपापांग-कृपावलोकन, कृपाकटाक्ष.
किसलय-कोमल पल्लव.
सुरविटप-कल्पवृक्ष.
वनिता-स्त्री.

२ भालचंद्र-शिव.
सुरसरिता-देवनदी, गंगा.

३ रजतनग-सुवर्णपर्वत.
इभ-गज, हत्ती.
इभी-हत्तीण.
चौर डौल-हत्तीवर अंबारीसारखें बसावयाचें वितानयुक्त आसन.

ध्रुवचरित्र. (पृष्ठ ३-१४)

१ आयुर्दाय-जीविताचा भाग.
वायस-कावळा.
अंतराय-अडचण.
बोभाय-हांक मारी.
प्रत्यवाय-अडचण.

कडवें.

२ भा-कांति (मुखाची).
अवदान-एके आहूतीस पुरायाजोगें होमद्रव्य.
विंदाण-कौशल्य, विज्ञान, कळसूत्र.

३ कोकनद-तांबडें कमळ, कमोद पुष्प.
श्रुति-वेद.
धिंवसा-धैर्य, हव्यास, इच्छा.

४ दुरित-पाप.
घटल-कमी होईल.
निगमोदधी-वेदसागर.
रति-भक्ति, प्रेम, अनुराग.

५ अलोल-निश्चळ, स्थिर.
आंदोलताति-सकंप, अस्थिर होती.
फोल-व्यर्थ, निष्फळ.

६ वाडेकोडें-कौतुकानें, आवडीनें.
दिठी-नयनीं.

७ परमहंस-संन्यासी, योगी.
षोडशोपचारें-सोळा उपचारांनीं (प्रकारांनीं). आवाहन, आसन, पाद्य, अर्घ्य, आचमन, स्नान, वस्त्र, यज्ञोपवीत, गंध, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य, प्रदक्षिणा, नमस्कार व पुष्पांजलि.
अष्टमूर्ति-शंकर.
विग्रह-शरीर.
ईषत्-अल्प. (इवलासा.)
वनमाला-पायघोळ लोंबणारी व कधीं

कडवें.

न म्लान होणारी अशी कृष्णाच्या गळ्यांतील पुष्पमाळा.

शनैःशनैः—हळू हळू.

प्रणव—ओंकार.

द्वादशाक्षर—'ओं नमो भगवते वासुदेवाय' हा मंत्र.

चामीकर—सोनें.

देशिक—गुरु, शिक्षक.

८ दुकूल—पातळ वस्त्र.

तूल—कापूस.

९ मृणाल—कमळाचा देंठ.

तरुत्वचा—वल्कल.

नग—पर्वत.

अग—वृक्ष.

भगण—तारासमूह.

१० अधुना—सांप्रत.

परिणालिका—परंपरा.

सूकर—डुकर.

११ तरुणतरणि—बालसूर्य.

१२ सप्तऋषि—मरीचि, अत्रि, आंगिरस्, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु आणि वसिष्ठ असे सात तारे आकाशांत दृष्टिगोचर होतात ते.

१४ पाद्य—पादक्षालन करण्याचें उदक.

अर्घ्य—पूजाद्रव्य (चंदन, पुष्प, अक्षता, इत्यादि.)

मधुपर्क—विवाहसमयीं वर वधूच्या द्वारीं आला असतां अथवा मुनि, राजा, विप्र यांसारखा कोणी वंद्य पुरुष आला असतां, पादप्रक्षालनादि करून मध, तूप आणि दहीं हीं मिश्रित करून त्यास समर्पून गंध, वस्त्र इत्यादिकांनीं त्या वराची अथवा पुरुषाची पूजा करणें, या विधीला 'मधुपर्क' म्हणतात.

३०

कडवें.

१५ कसे—बंध.

वातक—बातमीदार.

जातरूप—, कार्तस्वर— } सोनें, सुवर्ण.

१६ समरस—एकरस, ब्रह्मानंद.

१७ प्रतीकार—निवारण, निवारणाचा उपाय.

वसुमतीचें—पृथ्वीचें.

यत्करोषि—जें करतोस.

यदश्नासि—जें खातोस. [भगवद्गीता. अध्याय ९ श्लोक २७ पहा. 'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्॥' याचा भावार्थ—हे अर्जुना! जें कांहीं करतोस, जें खातोस, जें हवन करतोस, जें देतोस, जें तप आचरितोस, तें सर्व मला अर्पण होवो अशा बुद्धीनें करीत जा.

चामीकर—सोनें.

दांत—हस्तिदंताचें.

वैडूर्य—रत्नविशेष.

सोपान—पायरी, शिडी.

सौध—मंदिर.

रातला—रममाण झाला.

पार्षद—सेवक, देवाचा गण.

१८ सव्य—डावा. (येथें दक्षिण असें समजावें)

वेंघला—चढला.

१९ भातुकें—खाद्यें, भक्ष्यें.

न भूतो न भविष्यति—झालें नाहीं व होणार नाहीं.

गरिमा—गरिमन्, गुरुता, मोठेपणा.

कडवें.

शुकचरित्र. (पृष्ठ १४-१९.)

१ ताप-त्रिविध ताप. आध्यात्मिक, आधिदैविक आणि आधिभौतिक असे त्रिविध ताप.

सोहं सोहं-प्राणी गर्भात असतो तोंपर्यंत 'सोहं' म्हणजे मी ईश्वर आहें असें म्हणतो, जन्मास आला म्हणजे 'कोहं' म्हणजे मी कोण आहे असें म्हणतो आणि पुढें मोठा होऊन समजूं लागलें म्हणजे 'अहं' म्हणजे मीच काय तो असें म्हणतो. म्हणजे देवास विसरतो. (नवनीत पृ० ३७४.)

हव्यास-इच्छा.

२ उलीसा-इवलासा. (संस्कृत-ईषत्).

चौऱ्यांशी पेणें-चौऱ्यांशी मुक्कामाचीं स्थळें-चौऱ्यांशी योनी-२० लक्ष वृक्षयोनी, ११ लक्ष कीटकयोनी, ३० लक्ष पशुयोनी, ९ लक्ष जलचरयोनी, १० लक्ष पक्षीयोनी, ४ लक्ष मनुष्ययोनी मिळून एकंदर चौऱ्यांशी लक्ष योनी.

काया-शरीराला.

मूषक-उंदीर.

३ जोजार-त्रास, कंटाळा.

कारागार-तुरुंग, बंदिखाना.

४ गोरस-गाईचें दूध.

पंचयज्ञ-पंचमहायज्ञ-ब्रह्मयज्ञ, देवयज्ञ, पितृयज्ञ, भूतयज्ञ आणि मनुष्ययज्ञ असे पांच यज्ञ. 'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवबलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥' अर्थ-वेदाध्यापन अथवा वेदाध्ययन यास **ब्रह्मयज्ञ**, अन्नोदकानें तर्पण करण्यास **पितृयज्ञ**, अग्नीचे ठायीं जो होम त्यास **देवयज्ञ**, भूतबलीस **भूतयज्ञ** व अतिथीच्या पूजनास **मनुष्ययज्ञ** अशा संज्ञा आहेत. 'पंचैतान्यो महायज्ञान्नहापयति शक्तितः । स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ॥' जो यथाशक्ति नित्य नेमानें हे पंचमहायज्ञ आचरण करितो तो गृहस्थाश्रमांत राहून देखील पंचसूना दोषापासून अलिप्त असतो. [मनुस्मृति-अध्याय ३ श्लोक ७०-७१].

६ सांकडें-संकट.

विवरुनी-विचार करून.

गिरेनें-वाणीनें.

७ योगासन-योगाभ्यास करण्यासाठीं बसण्याचें योग्याचें आसन.

जीवन्मुक्त-वेदांतवेत्ता, ब्रह्मज्ञानी.

८ सुकृत-पुण्य.

चेववीले-चेव आणिला, आसक्त केले, सचेतन केले, जागृत केले.

अंभोदधिजा-सागरोत्पन्न.

कडासन-चर्मासन, कटासन.

९ चंद्री-तंद्रा.

चकोर-पक्षिविशेष. हा पक्षी चंद्राच्या किरणांतून स्रवणारें अमृत सेवून उपजीवन करतो, अशी कविप्रसिद्धि आहे.

शचीपति-इंद्र.

निशा-रात्रि.

१० चोहाटे-चव्हाटे.

विवशी-जखीण.

अक्षकपाटें-नेत्रकपाटें.

कडवें.

११ गोमटी–सुंदरी.
निग्रह–शासन, दंड.
पिंगा–पिंगरा, खेळ.
अनुग्रह–प्रसाद, कृपा.

१२ अकांतवीली–विवर्ण, फिक्की.
घसावें–घुसावें.
घ्राण–नाक.

१३ सोळा सहस्र–प्राग्जोतिष्पुरचा राजा भौमासुर यानें सोळा हजार जमविलेल्या राजकन्या कृष्णानें द्वारकेस आणून त्यांशीं विवाह केला–अशी कथा आहे.

१४ उदंड–पुष्कळ.
शशांक–चंद्र.
चाट–चाटु, मनोहर.

१५ साष्टांगें प्रणिपात–साष्टांगवंदन, 'जानुभ्यां च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया। शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टांग ईरितः॥' अर्थ–दोन पाय, दोन हात, दोन गुडघे, भाळ, वाचा, नेत्र, उर आणि बुद्धि, या अंगांनीं केलेला नमस्कार.
निर्जरी–अमरी.

१६ अचंबा–आश्चर्य.
पंकजनयनी–कमलेक्षणा.
वैकुंठीं–विष्णूच्या निवासस्थानीं.

सुदामचरित्र. (पृष्ठ २९–३६.)

२ रामा–स्त्री.

कडवें.

क्षुत्क्षामा–क्षुधेनें थकलेली, कृश झालेली.

४ निलय–घर.
कुवलय–कमळ.

६ यूप–यज्ञस्तंभ.
तूळ–कापूस.

नारदी. (पृष्ठ ३७–३८.)

१ अष्टनायका–पृष्ठ ३४ पहा.

२ यामिनी–रात्र.
समीचीन–उचित, योग्य.

कृष्णलीला.[१] (पृष्ठ ३८.)

गहरे–गंभीर.
निपट मुलायम–अतिकोमल.
बिराजत–शोभत.

द्रौपदीवस्त्रहरण. (पृष्ठ ३८–३९.)

कबलों–कोठपर्यंत.
खलक जनावर–पृथ्वीवरील एकंदर श्वापदें.
गुले अनारी–डाळिंबाच्या फुलाच्या रंगाची.
जर्दे–पिंवळी.
जस–यश.
जोरके–जुंपून.
तोते–कीर.
विपन(त)–विपत्ति.
भैया–बंधु.
मोहे–मला.

१. या प्रकरणापासून पुढच्या प्रत्येक प्रकरणांतील शब्दांची रचना कोशाप्रमाणें अकारादि [क्र]मानें केली आहे. हे छोटेखानी 'कोश' तयार करून पाठविण्याचें श्रेय रा० रा० रामजी धों[ड]ी खानोलकर (क्वेटा) आणि रा० रा० गोविंद विष्णु श्रीखंडे (खांडवा) यांस असून ते तपासून [दिल्या]चें श्रेय पथरीग्रामस्थ बि. ए. उपपदधारी एका विद्वानास आहे. या कामगिरीबद्दल [आम्]ही या पंडितत्रयीचे फार फार आभार मानतों.

अमृतरायकृत कवितेवर आणखी टीपा.

कडवें.

रीछ–आस्वल.

सारी–साडी.

सिताब–लौकर.

वत्सहरण. (पृष्ठ ४२–४३.)

अछिया–चांगली.

अजपत(ति)–गोपाळ.

आनपर–येऊन पडे.

कर पुच्छ धरत–हातानें शेंपटी धरीत.

कामरी–कामळी.

गोपभेखहर(रि)–गोपवेष धारण केलेला हरि.

गोवनके–गाईचे.

पन्हय्या–जोडा.

पासुरी–पासोडी.

बच्छा बालसह–वांसुरें मुलांसहवर्तमान.

बलपरिच्छबेको–बळपरीक्षा करण्यास.

लकुट–काठी.

लघु रछ(च्छ)पाल–लहान रक्षपाळ.

रासक्रीडा. (पृष्ठ ४३.)

धुन–ध्वनि.

पुत–पुत्र.

बंसीकी–मुरलीची.

रामजन्म. (पृष्ठ ६६.)

ठाड रहे–उभा राहिला.

तामो–त्यांत.

मलबस्तर–मळवस्त्र.

पटपीत सुभितकट–पीतांबर शोभला आहे कटीवर ज्याच्या.

लंकावर्णन. (पृष्ठ ६६.)

अस्मान बराबर–आकाशाएवढा (उंच)

खलक–प्राणी.

कडवें.

जड्या–जडविल्या.

जुहर–जवाहीर.

दादा आदम–महादेव.

दुराई–द्वाही.

फते–जय.

बाहपर–बाजूवर.

मढ्या–मढविल्या.

राकेस–राक्षस.

कृष्णनृत्य. (पृष्ठ ६७.)

अगुरिया–बोटें.

ऋषीसहस–ऋषिसहस्र.

कब–कवि शुक्राचार्य.

केत–केतू.

ग्वालबिच–गौळ्यामध्यें.

च्छहु–साही (राग.)

जम–यम.

जक्षगण–यक्षगण.

जिवजंत्र–जीवजंतू.

नचबे न बचाया–नाचविल्याशिवाय सोडिला नाहीं.

निधिपति–कुबेर.

पगते–पायानें.

बरई–तांबोळी.

बढइ–सुतार.

येविधसे–याप्रकारें.

राहु–राहु.

कृष्णवर्णन. (पृष्ठ ७१.)

कवार–द्वारें.

जोगमाय वह जनी जसोदा–त्या योगमायेस यशोदा प्रसवली.

तटउमंड–दोन्ही तटावरून.

न्यहारके–पाहून.

कडवें.

रछक–रक्षक.

हरख–हर्ष.

पूतनावधाख्यान. ७४–७६.)

अकेला–एकटा.

अचरजु–आश्चर्य.

अचानक–अकस्मात्.

अटत अटत–फिरत फिरत.

अनार–डाळिंब.

अहिर–गौळी.

आप–आपण (शुकमुनि.)

खुली–फुलली.

गग्ये–लागणें.

छमा–क्षमा.

जसोमति–यशोदा.

डायल–डांकिण.

डौरे–दोर.

धुनि–वार्ता.

नासिक–नाक.

बावरी–वेडी.

बिखलतिका–विषवल्ली.

बिरिया–वेळ.

बेनी–वेणी.

भाग–भाग्य.

भेख–वेष.

मुगुत–मुक्ति.

मोतनकी–मरण्याची.

रछया–रक्षा.

लरकोंका–मुलांचा.

सौतिगृह– सूतिकागृह.

हाल–नांगर.

हिरदा–हृदय.

सुदामचरित्र. (पृष्ठ ७६–८३.)

अचार–लोणचे.

कडवें.

अचंबा–आश्चर्य.

अजब–चमत्कारिक, विचित्र.

अना–दुःख–अना मत धरो–दुःख करूं नका.

अबस–वृथा.

आजज–दीन.

अमानत धरो–कोणतें ही काम हातीं घेणें. (अमानत–ठेव).

अस्व–अश्व.

आजब–चमत्कारिक.

आतस(ष)–अग्नि.

आब–पाणी.

आबताब–प्रकाश.

आफताब–सूर्य.

आलम–लोक, जगत्.

आलंगनी–जगत्श्रेष्ठ.

आसमान–आकाश.

आस्वकोतल–कोतवाली घोडे.

आश्रफी–मोहोर.

इसम–नांव.

उधारे–उद्धरी.

कदम–पाय.

कबीला–कुटुंब, बायको.

कमाल–प्रवीण, परिपूर्ण.

करामात–कर्तृत्व, पराक्रम.

करंबक्ष–मेहेरबानी, कृपाघन.

कारसाल–कर्ता.

किसम–प्रकार.

कुरंगन–हरिणी.

कूल–सर्व.

कंगाल–गरीब, दरिद्री.

खलक–जगत्.

खलक बीचम्यानें–पृथ्वीमध्यें.

ख्याल–ध्यान.

कडवें.

खुदा–ईश्वर.
खुषबोय–सुगंधी.
खुर्दसाल–बाळपणीं.
खोय–सवय.
ख्वाप–स्वप्न.
गदा–भिकारी, भिक्षेकरी.
गनी–धनवान्.
गमी–दुःख, दुःखी.
गलेसो गले–गळ्यांत गळा.
गिरफ्तार–पीडित, गुंतलेला, बंधनयुक्त.
गुन्हेगार–अपराधी.
गोरु–गुरें.
गंदगी–पाप; दुर्दशा.
चमन–सदाबहार, सुखशांति, बागेंतील जागा.
चिरा–पगडी.
चुडवे–पोहे.
च्छांच–ताक, तक्र.
जबरदस्त–मोठा.
जमाल–सुंदर.
जमी–जमीन.
जसवल (डासोल)–वेत्रधार.
जिकर–नामस्मरण.
जिकिर–गोष्ट, वार्ता.
जिगर–काळीज, प्रिय.
जिन्स–पदार्थ.
जुबानी–तोंडानें.
जिंदगी–आयुष्य, जन्म.
ज्याबजा–जागोजाग.
ठार–जागा, स्थळ.
तकसीर–अपराध.
तखेत–सिंहासन.
तबरुख–प्रसाद.

कडवें.

तबाक–तबक.
तपसील–सविस्तर.
ताजुब–आश्चर्य.
ताश–पक्षिविशेष.
तिनखा–तुकडा, काडी, तृण.
था(ठा)डा–उभा.
दरख–वृक्ष.
दरगाह–मशीद, देवटी.
दलिद्दर–दारिद्य.
दिवाणा–पागल.
दिलभ(ब)री–आगतस्वागत, समाधान.
दीनदुनिया–धर्म, आचारविचार इ०
दुवा–प्रार्थना करणें, कल्याण इच्छिणें.
दर्बदर–दारोदार.
दर्बान–द्वारपाल, देवडीवाला.
दर्मांदगी–श्रमामध्यें, गरीबीमध्यें.
दर्स–दर्शन.
दस्त–हात.
दस्तरास्त–उजव्या हाताकडे.
नजर–भेट, उपायन, दृष्टि.
नवाजस–कृपा.
निमक–मीठ.
नन्होपन–बाळपण.
निवाला–ग्रास.
न्यामत–समृद्धि, चांगले पदार्थ.
परोसागई–वाढलें (पक्वान्न).
परी–रंभा.
पलख–क्षण.
पाजर–पहांट.
पिसर–मूलबाळ; लेंकरें.
पुन्न–पुण्य.
प्रेमआंसू–प्रेमाश्रु.
फजर–प्रातःकाळ.

कडवें.

फर्श–जाजम, बिछायत.
फिकिरमंद–व्यग्र.
बजाया सु(षु)कर–उपकार मानले.
बडी–बड्या.
बदन–अंग, शरीर.
बदी–निंदा.
बनाम–त्यांचें नांव.
बनारस– काशी.
बरन–वरण.
बा आदाब–सविनय, अदबीनें.
बिरादर–बंधु.
बंदगी–सेवा, नमस्कार.
बंदा–सेवक.
बं(ब)दी–निंदा.
बेखबर–विस्मृति.
भगल–कपटवेष.
भवरजाल–भवजाल, आवर्तजाल.
भांतभांत–प्रकारप्रकारचे.
मकर–ढोंग, भुलथाप.
मकान–घर.
मखी–मक्षिका.
मगन–मग्न.
मजाख–थट्टा.
मांदगी–श्रम, थकवा.
मामूर–पूर्ण.
मामूल–वाजवी.
माहीमरातब–मीनचिन्हांकित ध्वज.
मिसाल–सदृश, सारखी.
मिसालेपरी–अप्सरेप्रमाणें.
मिहर–कृपा करणारा.
मीसरी–खडीसाकर.
मुकशी–जरीकांठ.
मुरब्बी–पाळक, पोषक, परमश्रेष्ठ.

कडवें.

मुसल–मुसळ.
मेहू–पर्जन्य.
मोरचल–चौऱ्या.
मौला–परमेश्वर.
म्याने–मध्यें.
रसोइ–पक्वान्न.
रहाबीच–मार्गात.
रुखा–सुका, नम्र.
रुषेसर–ऋषेश्वर.
लाल–सुख.
बस्ता–न्हाव्याची धोकटी.
सखावत–औदार्य, दान.
सजावर–अपराधी, दंडार्ह.
सरग–स्वर्ग.
सरअनजाम–सामान.
सहेल्या–सौंगड्या, सख्या.
साहेब जमाल–प्रतापश्रेष्ठ.
सिताबी–त्वरित, लौकर.
सिधारु–जाऊं.
सिरनी–क्षिरापत.
सिफ्त–तारीफ, स्तुती.
सु(षु)कर–उपकार मानणे.
सुमरो–स्मरा.
शुकर–आभार.
शुतर–उंट.
सुमार–संख्या.
हता–होता.
हमसाह–शेजारीण.
हरगीज–कांहीं केल्या, अगदीं.

महादेवप्रयाणवर्णन. (पृष्ठ ९१.)

असवारी–स्वारी.
उडते–उडतात.
किलकारते–ललकारताहेत.

कडवें.

चऱ्हाई–चढविली.
चवर–चौरी.
जिलिबमो–आघाडीस.
झुरझुर–झुळझुळ.
धवल–पांढरा.
निकसो–निघाला.
सजो(ज्यो)–सजविला.

रासक्रीडा. (पृष्ठ ९१.)

अकुलाई–घाबरले.
अरचन–अर्चन.
अंगिया–कंचुकी.
आई तुव सरन–तुला शरण आलों.
आंखनमे–नेत्रामध्यें.
आंगनछिरकत–अंगणांत सडे घालीत.
आंजत–लेवित.
ओंठ दाब रदन–दांतानें ओंठ दाबून.
इहिविध–याप्रकारें.
उत–तेथें.
क(कं)टक–कांटे.
कहर–गजब.
कामर कारी–कामळी काळी.
किलकीलावे–किलकिलाट करी.
कुलत्रिय–कुलस्त्रिया.
कोऊ–कोणी.
गोपी नेनन जल बरसे–गोपींच्या नेत्रांतून पाणी वाहे.
ग्यानिन–ज्ञानी पुरुषांनीं.
घरिन–घटिका.
चाहतहै–वांच्छिताहेत.
चिलक–तेज.
चंद्रकलारी–चंद्रकळा (साडी).
छांडपत–पति सोडून.
क्षुभितहद–क्षोभितहृदय.

कडवें.

जलमुरगी–पानकोंबडी.
जाचे–त्रास देई.
जूरो (जियरो) खरकत–हृदय कांपत
ठरमुकट–झुकता मुकुट.
तब हरि सरके–तेव्हां हरि सरकला.
तरकत–१ तरफे, २ तर्क करी.
तामन–त्यांच्या मनांतील.
तुम दयाल सुमनस जग सांई–
तुम्ही दयाळ, उत्तम पुरुष, जगाचे धनी.
तुहि न देख–तुला न पाहून.
नखन भू लिखन–नाखटानें जमीन उकरूं लागल्या.
नारि निवारी–एका प्रकारची भाजी.
निरखी–पाहून.
नेगड–निंगड.
नेनन–नेत्रानें.
पटायर(ड)–गवतविशेष.
पसुपंछि–पशुपक्षी.
पोतत–पोतरें देत.
प्रभु कहे चढव हमारे कांधे–ईश्वर म्हणाला माझ्या खांद्यावर चढ.
फरक बहि–बाहुस्फुरण.
फूलन मांग गुही प्रभुमाची–परमेश्वरानें तिचा (राधेचा) भांग फुलांनीं गुंथला.
बडीजान कदर–आपली फार कदर झाली असें पाहून.
बदन–शरीर.
बनमारी–वनमाळी.
बांका(को)–वांकडा.
बारू–वाळू.
बिकट लट–अजब, लटक.

कडवें.

विखमय–विषमय.

बिंदियन छोर–बिंदीचीं टोंकें.

बिवरन–विवर्ण.

बोलत गहि चरन–पाय धरून बोलत.

भरपूर–परिपूर्ण.

भाकित–कथित.

भावत–आठवित.

मकमद–मतलब.

मनभाया–मनास आवडला.

मम समा नाहीं–मजसारखा नाहीं.

ममकत–घांसत.

मानस येसे–मनुष्याप्रमाणें.

मुरकत–मागें फिरून पाही.

या जोडी थाकी–ही त्याची जोडी.

यार–प्रिय.

रहबन–वनमार्ग.

रहस रचो(च्यो)री–रास रचिला.

लकुटिया–काठी.

लख प्रभु आदर–परमेश्वराचा आदर पाहून.

लखी जिम व्याली–सर्पिणीप्रमाणें दिसे.

लगि आसु गिरन–अश्रु गळूं लागले.

लरकत–लोंबत.

लिपत–सारवीत.

वह–तो.

पा(बा)दर–बादळ.

वाली–धनी.

सकयनथ तोर गुण गाई–तुझे गुण गाण्यास शकत नाहीं.

सटकत–निसटत.

सबे त्याग हरि हमको सेई–सर्वांचा त्याग करून परमेश्वर मलाच सेवितो.

कडवें.

समाया–सांठवला.

ससकत–संकोचित होत.

सामले–सांवळा.

सारी–साडी.

सिंघारी–सिंगाडा.

सुखमा–सुखामध्यें.

सुचुरी–कंकणें.

सुरेखत–रेखित.

सोभाकुल कलारी–शोभित आहेत तट जीचे अशी कालिंदी.

सो विलोक मन कीनो ब्याली–याप्रमाणें पाहून आपलें मन ब्याली केलें.

सोहत–शोभत.

हमहीसे सोहत–माझ्यानेंच (हरी) शोभतो.

हरखत–हर्ष पावत.

हरितन हेरी–हरीच्या स्वरूपाकडे निरखी.

हियमें–हृदयांत.

हिंदुस्थानी पदें. (पृष्ठें १३२–१३६.)

अलादा–भिन्न.

असवारी–स्वारी.

कबीला–बायको.

करोर–कोटि.

खाक–राख.

खिलोना–करमणुकीचा पदार्थ.

खुराक–खाणें.

गत–चाल.

गीला–ओलें.

चांदा–चंद्र.

चूवेकू–उंदिरास.

जम–यम.

कडवें.

जमात–मेळा.

जर्दा–पिंवळें.

जंजाल–जंवजाळ.

दादा–आजा.

दुल्हारी–कन्या.

धी–मुलगी. (कोंकणांत या शब्दाचा प्रयोग 'धू' असा होतो.) धीके–मुलीच्या.

नरमादा–स्त्रीपुरुष.

नवसिंदा (नवीसिंदा)–लेखक.

न्याहाली–कामिनी.

पगसों–पायानें.

पटु(टू)–ऊर्णावस्त्र.

पेशानीपर–मस्तकावर.

प्यादा–पदाति.

बगला–बगळा.

कडवें.

बलहारी–कुरवंडी जाणें.

बा फराक–सुटलेलें, दिलें.

बाला–कन्या.

बिदिया–विद्या.

बिधिजा–अहल्या.

बेरसे–बोरांनीं.

भावे–आवडे.

मर्जादा–मान, प्रतिष्ठा.

मिसरी–साखर.

मिन्नत–प्रार्थना.

मुखसों–तोंडानें.

शरमिंदा–खजील होणें.

सगरी–सर्व.

सरजू–शरयू.

साजिंदे–संगीत, मागून तालसूर धरणारे.

अमृतरायकृत हिंदुस्तानी कवितेचें शुद्धिपत्र[1].

पृ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध.
		द्रौपदीवस्त्रहरण. (पृष्ठें ३८-३९.)	
८	४	बिपन	बिपत.
,	१०	अपेस	अपजस
,	,,	आवें गो	आवेगो.
९	२	करारी	किनारी.
,	१०	चित्ते	चीते.
,	११	भैसा	भैंसा
,	,,	'और' आणि 'चित्र' यामध्यें	'चक्रनिकारे भांत भांतके तऱ्हे तऱ्हे के' हें पाहिजे.
		कृष्णवर्णन. (पृष्ठें ३९-४०.)	
९	२	हय	है.
०	३	रदनछब	मदनछब.
		मृत्तिकाभक्षण. (पृष्ठें ४१-४२.)	
१	१	लय	भये.
२	२	म्हारे	हमारे.
		वत्सहरण. (पृष्ठ ४३.)	
३	४	परिच्छवेको	परिछवेको.
,	६	पियरी	पीरी.
,	,,	हारी	हरी.
		रासक्रीडा. (पृष्ठ ४३.)	
३	२	रयनको	रैनको.
,,	४	बनावे	बजावे.
,	५	उरावे	उडावे.
		रामजन्म. (पृष्ठ ६६.)	
६	११	प्रेमल कूंबसहय	प्रेमलको बस व्हय.
		लंकावर्णन. (पृष्ठें ६६-६७.)	
७	१	गटा	गडा.
,	९	एतनमो	इतनेमो.
,	,,	ज्या	जा.
,	१५	सुले	झूले.

१. हें शुद्धिपत्र रा० गोविंद विष्णु श्रीखंडे (खांडबा) यांनीं करून पाठविल्याबद्दल त्यांचे आम्ही आभार मानितों.

कडवें.

जमात–मेळा.

जर्दा–पिंवळें.

जंजाल–जँवजाळ.

दादा–आजा.

दुल्हारी–कन्या.

धी–मुलगी. (कोंकणांत या शब्दाचा प्रयोग 'धू' असा होतो.) धीके–मुलीच्या.

नरमादा–स्त्रीपुरुष.

नवासिंदा (नवीसिंदा)–लेखक.

न्याहाली–कामिनी.

पगसों–पायानें.

पटु(टू)–ऊर्णावस्त्र.

पेशानीपर–मस्तकावर.

प्यादा–पदाति.

बगला–बगळा.

कडवें.

बलहारी–कुरवंडी जाणें.

बा फराक–सुटलेलें, दिलें.

बाला–कन्या.

बिदिया–विद्या.

बिधिजा–अहल्या.

बेरसे–बोरांनीं.

भावे–आवडे.

मर्जादा–मान, प्रतिष्ठा.

मिसरी–साखर.

मिन्नत–प्रार्थना.

मुखसो–तोंडानें.

शरमिंदा–खजील होणें.

सगरी–सर्व.

सरजू–शरयू.

साजिंदे–संगीत, मागून तालसूर धरणारे.

अमृतरायकृत हिंदुस्तानी कवितेचें शुद्धिपत्र.[1]

द्रौपदीवस्त्रहरण. (पृष्ठें ३८-३९.)

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध.
३८	४	बिपन	बिपत.
,,	१०	अपेस	अपजस
,,	,,	आवें गो	आवेगो.
३९	२	करारी	किनारी.
,,	१०	चित्ते	चीते.
,,	११	भैसा	भैंसा
,,	,,	'और' आणि 'चित्र' यामध्यें	'चक्रनिकारे भांत भांतके तऱ्हे तऱ्हे के' हें पाहिजे.

कृष्णवर्णन. (पृष्ठें ३९-४०.)

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध.
३९	२	हय	है.
४०	३	रदनछब	मदनछब.

मृत्तिकाभक्षण. (पृष्ठें ४१-४२.)

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध.
४१	१	लय	भये.
४२	२	म्हारे	हमारे.

वत्सहरण. (पृष्ठ ४३.)

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध.
४३	४	परिच्छवेको	परिछवेको.
,,	६	पियरी	पीरी.
,,	,,	हारी	हरी.

रासक्रीडा. (पृष्ठ ४३.)

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध.
४३	२	रयनको	रैनको.
,,	४	बनावे	बजावे.
,,	५	उरावे	उडावे.

रामजन्म. (पृष्ठ ६६.)

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध.
६६	११	प्रेमल कूंबसहय	प्रेमलको बस व्हय.

लंकावर्णन. (पृष्ठें ६६-६७.)

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध.
६७	१	गढा	गडा.
,,	९	एतनमो	इतनेमो.
,,	,,	ज्या	जा.
,,	१५	सुले	झूले.

---

१. हें शुद्धिपत्र रा० गोविंद विष्णु श्रीखंडे (खांडवा) यांनीं करून पाठविल्याबद्दल त्यांचे आम्ही आभार मानितों.

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध.
६७	१७	दुराई	दुहाई.
”	२१	ळ[1]	ल.

कृष्णनृत्य. (पृष्ठें ६७-६९.)

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध.
६७	१	इह	यह.
६८	२	च्छहु	छदु.
”	३	जी	जंह.
”	”	हटत	अष्ट.
”	४	गर्जहि	गर्जन.
”	१५	मज्यावत	मैं जावत.
”	”	नचाय्या	लजाया.
”	२१	'मुत्मर्दी' यानंतर	'हटकागजिद्दी तुरकन मिद्दी' हें पाहिजे.
”	”	हटघट	हाट घाट.
”	”	बाजारबीच	बीच.
”	”	अन	अति
”	”	मुकत	झुकत.
”	”	जडक	उखत.
”	२४	कामगर	कमंगर.
”	२५	रजपुन	रजक.
”	”	'पच्छिनसे' यानंतर	'पग व्याघ्र स्यार हय सिंघनसे जलनक कमटदल मच्छनसे' हें पाहिजे.
”	२६	दट	दट.
”	२८	चंब	बचे.
६८	२९	सहमबिलामां	महम विहामां.
६९	५	अंच	अंतरिख.
”	६	यते	एते.
”	८	पृथमां	पृथवी.
”	११	बककों	कविकों.

कृष्णलीला. (पृष्ठ ६९.)

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध.
६९	४	नेनमो·	नेननमां.
”	”	बनवारी	बनमाली.

१. हिंदीलिपींत 'ळ' नाहीं.

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध.

कृष्णवर्णन. (पृष्ठ ७१-७२.)

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध.
७१	१	बऱ्हाई	बढाई.
,,	,,	ज्याहा	जहा
,,	२	ज्याको	जाको.
७२	२	जोगम यावह	जोग माया वह.
,,	३	पोहोचाय	पोहडाय.
,,	,,	कुमर	कुमरि.

पूतनावधाख्यान. (पृष्ठ ७४-७६.)

पृष्ठ	दोहा	चरण	अशुद्ध	शुद्ध.
७४	दोहा १	चरण १	हार हार हार	हरहरहर.
,,	२	२	अटत अटत	भ्रमत भ्रमत.
,,	,,	३	गय्ये	गहे.
,,	३	१	कहान	कान्ह.
,,	४	३	हय	है
,,	७	२	मेक	भेख.
,,	८	४	कुच	मृदु.
७५	१२	३	ज्यानक	जानकर.
,,	,,	४	रजोबधमें	रजोबुद्धिसें.
,,	,,	,,	धरकर	करधर.
,,	१४	३	अपने	अपनो.
,,	१७	२	अज	कबहु.
,,	१९	१	आये	आवे.
,,	२२	३	किलो	कियो.
,,	,,	४	दैतननकु	दैतनको.
,,	२३	२	जुवा	दुबा.
७६	३०	२	नर हयो	न रह्यो.
,,	३१	१	देहे	देह.

सुदामचरित्र. (पृष्ठ ७६-८३.)

पृष्ठ	दोहा	चरण	अशुद्ध	शुद्ध.
७६	१	१	कारसाल	कारसाज.
,,	,,	२	वोहीका रसाल	वोही कारसाज.
,,	,,	४	आलंगनी	आलम गनी.
,,	२	१	जमीं	जमीन.
,,	,,	२	आतस	आतश.
,,	३	२	जान तावों	जानता वो.

पृष्ठ	दोहा	चरण	अशुद्ध	शुद्ध.
७७	६	१	तपसील	तफसील.
,,	,,	२	मेहर	मिहर.
,,	,,	३	आ जब	आजज.
,,	८	२	फीकर	फिकरे.
,,	,,	३	उघाडे	उघारे.
,,	,,	४	ख्वापमो	ख्वाबमो.
,,	१०	१	मामूल	मामूर.
,,	१२	३	अप्सरोज	अबस रोज.
,,	,,	४	अनामत	अमानत.
,,	१३	३	हमसा हके	हमसायाके.
,,	१४	१	सिताबी	शिताबी.
,,	१५	२	शाबुत	साबुत.
,,	१६	२	आप	आब.
,,	,,	,,	दस्तरास	दस्त रास्त.
,,	,,	३	तास	ताश.
,,	१७	१	सुकर	शुकर.
,,	,,	,,	वें	वो.
,,	,,	२	कूल	भूल.
,,	१९	३	बागशाई	बादशाई.
७८	२०	२	ज्या बजाज्यों	जाबजा ज्यों.
,,	,,	३	काहां	कहां.
,,	२१	२	कबीला	किला.
,,	२२	४	ज्यानता	जानता.
,,	२४	१	तक्त	तख्त.
,,	२७	४	नगारे	नकारे.
,,	२८	१	मिरनी	शिरनी.
,,	२९	२	मिशाले	मिसाले.
,,	,,	३	सरंज्याम	सरमजाम.
,,	,,	४	आबताब	आफताब.
,,	३०	३	तमासेके	तमाशेके.
,,	,,	४	किसका	जिसका
७९	३५	४	च्छाचकी	छाचकी.
,,	३६	४	जिन्नसोका	जिनसोंका.
,,	,,	,,	सुमार	शुमार.

पृष्ठ	दोहा	चरण	अशुद्ध	शुद्ध.
७९	३९	३	खुषबोय	खुशबू.
,,	,,	४	आफ	उफ.
,,	४३	१	पुच्छे	पुछे.
,,	४४	२	आपनी	अपनी.
,,	४५	३	मेहू	मेह.
,,	४६	१	दरखता	दरख्ता
,,	,,	२	झकारे	झकोरे.
,,	४९	४	कूच	कुछ.
८०	५७	३	बानकी	बातकी.
,,	५९	४	तबरुख	तबरुक.
,,	६२	३	वंद	मंद.
,,	६४	३	वाहाईमे	वहांहींसे.
,,	,,	४	हरगीज	हरगिज.
,,	,,	,,	रहा	राह.
८१	६५	१	ठकाई	ठगाई.
,,	,,	,,	शिका	सिखा.
,,	,,	३	मुजे	मुझे.
,,	६६	२	खोय	खू.
,,	६९	४	भगलकी	भगतकी.
,,	७०	२	नवाजस	नवाजिश.
,,	७१	४	सुतर	शुतर.
,,	,,	,,	तमासे	तमाशे.
,,	७३	४	उसीकू	उसीको.
,,	७५	१	मजा खा.	मजाका.
,,	७९	३	ताफखाना	तोपखाना.
८२	८०	४	फुकारे	पुकारे.
,,	८१	३	आस्वको तल	अस्प कोतल.
,,	८६	१	बठाया	बिठाया.
,,	,,	,,	दिल भरी	दिलबरी.
,,	८७	३	सिनगार	सिंगार.
,,	८९	४	सुजेना	सुझेना.
,,	९०	२	केंव	क्यों.
,,	९१	१	हमारी	हमारा.
,,	९३	१	बंदी	बदी.

पृष्ठ	दोहा	चरण	अशुद्ध	शुद्ध.
८३	९७	२	चट	चटे.
,,	९८	२	किसनके कृपेसे	किसनकी कृपासे.
,,	,,	३	सिसमारा	सिसशायां

महादेवप्रयाणवर्णन. (पृष्ठ ९१.)

पृष्ठ	दोहा	चरण	अशुद्ध	शुद्ध.
९१	ओळ	१	फुकारी	पुकारी.

रासक्रीडा. (पृष्ठें ९१-९७.)

पृष्ठ	दोहा	चरण	अशुद्ध	शुद्ध.
९१		१	सर	कर.
,,		३	वारी	मारी.
९२		१	ठर मुकुट	शिर मुकुट.
,,		१४	अर	अरु.
,,		,,	कुरूपत	कुरुपत.
९३		१४	त्तिछनराग	छत्तिम राग.
,,		१५	जाम नाम मेक हनन	जाम नाम में कहन न.
,,		,,	उरविस्तारमम झवर काया	अरु विस्तार ममझ वर काया.
९४		७	अह	यह.

पदसंग्रह. (पृष्ठ १३२.)

पृष्ठ	दोहा	चरण	अशुद्ध	शुद्ध.
१३७		२	लखमन	लखन.
,,		३	मोहर	पोहर.
,,		११	वौर्मा	बनमां.
,,		१२	जमुनातटाक	जमुना तटकी.
,,		१३	जमव	जवमव.
,,		१६	मोर	मोर (=गिळा).

सुदामचरित्र (पृष्ठ १४२.)

पृष्ठ	दोहा	चरण	अशुद्ध	शुद्ध.
,,	साकी	१	जलमें	जलमे.
,,		२	वे दांत	वेदांत.
,,		५	धर्री	धरी.
,,		,,	मुखमो	सुखमो.
,,		८	चौर्का	(=चौरंग)
,,		,,	सबही मोकर वावे	सबहीमों करवावे.
,,		९	बांस कील करी	बांसकी लकरी.

टीप. फारशी शब्दांत कांहीं कांहीं ठिकाणीं फ ख क ज या अक्षरांचे दोन उच्चार होतात. त्याप्रमाणें मराठींत च ज झ या अक्षरांचे दोन उच्चार होतात. दुसऱ्या प्रकारचा उच्चार सूचवायाकरतां फ ख क ज या अक्षरांच्या खालच्या बाजूस बिंदु देण्याचा प्रघात आहे. असें— फ़ ख़ क़ ज़.

अमृतरायकृत आणखी मिळालेली कविता.

सीतास्वयंवर.

कटाव १.

सांबशिवानें निजकोदंड, दिधलें जनकालागिं प्रचंड, सदनीं आले भूप उदंड, इंद्रप्रस्थ लाहोर आगरा, मारवाड बजवार बुखारा, रूमशाम मुलतान विलायत सुरतीचा पंजाबी द्रविडी देशवस्तिचा साबरमतिचा थडीगौथडी आणि बंगाला तेथिल हो! तो राजा आला, खुरासान ग्वालेरी नरवर गुर्जरदेशी बलसोड आणिक बडोदे बुंदेलखंडी मथुपुरी गोकुल द्वारावती आवंतिकपुरी साकेतापुरि दस्यस्यंदन याचा नंदन अनेक ऋषि घेउनियां आला, बागलान खरगोन बत्तिशी वराड आणिक नांदेड वसुमती खानदेश मालवाप्रांतिचा बऱ्हाणपुर औरंगाबादी बीजापुर बेदरिचा नृपति भागानगरी तेलंगी त्रिचनापल्ली कानडकपर्टा रायपुरी आंदोली आणिक मछलीबंदर सरकार देशिचा आला राजा पळसपाकिचा यापरि नृपति स्वयंवराशी सर्व पातले हो. ॥

कटाव २.

आले महोत्सवासी हो। पाहुनि सुकृतराशी हो ॥ ध्रुवपद. ॥

जपी तपी संन्यासी साधक, योगधारणी योगी याज्ञिक, सौर शैव आणि शाक्त वैष्णवी गाणपत्य गुणि गायक वैदिक विप्र पातले वेदपाठि आणि जटापाठ घनपाठ पद क्रम अष्ट विकृती कष्टसाध्य ज्या अग्निहोत्रि किति तांत्रिकमांत्रिक ऋग्वेदी यजुः साम अथर्वण गणित शास्त्रिचे मीमांसावादी धर्मशास्त्र व्याकर्ण बोलके असे आणि महिपाल पातले, भूप मुख्य छप्पन्नदेशिंचे शाण्णव कुळिंचे इष्टमित्र बहु मिष्ट बोलके पुष्ट संपदा घेउनि आले सभेंत ठेले अमृतवचनें बोलती. ॥

पद.

भूमीबाळा म्हणे नृपाळा या दशकंठा मी न वरी।
कमलनयन रघुराज धनुर्धर नवरा त्याची मी नवरी ॥ ध्रुवपद. ॥
जनकनंदिनी उपवर झाली वरविवेचना करी पिता।
स्वरुपसुंदरा द्यावी कोणा भूपाळाला ही सीता ॥
स्वरुप इचें लावण्यप्रभा जशि चंद्रप्रतिमा विलोकितां।
सूर्यप्रकाशें दंत झळकती जशि लावण्याची सरिता ॥
इशीं नोवरा सैंवर मांडुनि भूप अणावे स्वयंवरीं।
नियम धनूचा करुनि तयांमधिं पत्रें लिहिलीं द्विपांतरीं ॥ भूमी० ॥ १
पूर्वि फरशधर चाप ठेवुनी बद्रिकाश्रमीं तो गेला।

---

१. रा. गोविंदराव श्रीखंडे (खांडवा) यांनीं ही पाठवून दिल्याबद्दल त्यांचे आम्ही फार आभारी आहों

अमृतरायकृत आणखी मिळालेली कविता.

त्या चापाचा घोडा करुनी सीता फिरवी अंगणाला ॥
कौतुक ऐसें पाहुनि रायें मनामधें निश्चय केला ।
त्र्यंबकचाप फरशधराचें नुचले कोणा रायाला ॥
त्र्यंबकचापा भंगिल जो कां त्याला द्यावी ही नवरी ।
मल्लांकरवीं आणुन ठेवी सभामंडपामाझारीं ॥ भूमी० ॥
खंडोखंडिचे भुपाळ आले सभे बैसले जनकाच्या ।
रावणाला पत्र नसतां भूप पातला लंकेचा ॥
पाहुनि बाळा रावण उठिला आनंद झाला चांडाळा ।
रावण मेला डोंगर काळा यावर कोणी घाला घाला ॥
सिता सुंदरी बैसुनि उपरी राजा विप्रांतें हेरी ।
ऋषिमंडळीं मूर्ति सांवळी जानकि तेव्हां मनें वरी ॥ भूमी० ॥
रायें नवरी शृंगारुनि ती हस्तिण पृष्ठीं बैसवली ।
शुंडादंडीं माळ देउनी रंगभूमिवर उभि केली ॥
पाहुनि रावण मनीं त्रासली सखयांप्रति बाळा बोले ।
पण हा दुर्घट केला तातें मज हें संकट ओढवलें ॥
रामचि नवरा मम मनिं ठसला कैसा उचलिल चापाला ।
प्रार्थी तेव्हां शिवा भवानी सर्वहि त्या कुलदेवाला ॥ भूमी० ॥ ३

कर कर कर कर दांत चावुनी धनुष्य ओढी विसां करीं ।
थर थर थर थर कंप सूटला रावण पडला धरणिवरी ॥
भड भड भड भड रक्त ओकला धनुष्य पडलें उरावरी ।
गर गर गर गर नेत्र फिरविले रावण दहा मुखें पसरी ॥
पाहुनि विश्वामित्र खुणावी उठ रे रामा रघुराया ! ।
अंगूळीनें चाप उडवुनी परणी अपुली मुळमाया ॥ भूमी० ॥ ५

पाहुनि जनका आनंद झाला मूळ धाडिलें अयोध्येशीं ।
दशरथ कौसल्यादिकरूनी आणविली निज नगराशी ॥
कौशिकादि हे सर्व मिळवुनी आले मिथुळा नगराशी ।
ऋषीश्वरीं मग रामलक्ष्मणां नेले अतिसन्मानेशी ॥
मुहूर्त पाहुनि लग्न लाविलें साडे झाले चौदिवशीं ।
अंदण देउनि बहु मल्यानें पोंचविली निजनगराशी ॥
राम जानकी घेउनि गेले गुढ्यातोरणें घरोघरीं ।
रामकथामृत अमृतमेवा पक्वान्नामधिं शिरापुरी ॥ भूमी० ॥ ६

भक्तिमाहात्म्य.

(कटिबंध.)

भगवंत भक्तांसाठीं आपुले निजदेह आटी. ॥ ध्रुवपद. ॥

द्वादशी अंबऋषिराया, आला दुर्वास गांजाया, कोपोनि शाप दिधला वायां, यास्तव धरिल्या दाही काया. मच्छ, कच्छ, वर्नि वराह, नरहरि, वामन, भार्गव, राघव, श्रीहरि, बौद्ध, कलंकी, होउनि समरीं दानव मर्दुनि, दासी उद्धरी, धर्म स्थापुनि दुरित संहरी. कलिमल वारी. भवनदी तारी. कुंजविहारी पाहि मुरारी! करुणाकर कैवारी जगजेठी. ॥ भगवंत० ॥ १

द्रौपदीसि धृतराष्ट्रपुत्रें, छळितां आळवितां निजवक्रें, ऐकुनि धांवे करुणापात्रें, आपण अंगें होउनि वस्त्रें, श्याम श्वेत नीळ पीत आरक्त सुरंग जडित भिंगें गंगा सागर क्षीरोदक, धटी दिव्य पीतांबर मीनबंदरीं सगरइंदोरी, इंद्रकळासम चंद्रकळामुखिची चवरी पुर पैठण, मारवाड, मुलतान, इराणी, हास्यहि राणी बारिक शेला मदन गलोला ज्याला अगणित कोटी. ॥भगवंत०॥२

भस्मासुर ते पर्वतबाळी, हरितां चिंती चंद्रमौळी. शिवस्तुति परिसोनी

---

१. अंबरीष हा सूर्यवंशोत्पन्न नाभाग राजाचा पुत्र. हा मोठा दानशूर, पराक्रमी आणि भगवद्भक्त होता. एकदां द्वादशीच्या दिवशीं दुर्वास ऋषि याच्या घरीं अतिथि म्हणून आला. तेव्हां राजानें त्यास भोजनार्थ राहवून घेतलें. नंतर मुनि आपलें आन्हिक कर्म करण्यासाठीं नदीतीरीं गेला. या दिवशीं द्वादशी थोडी म्हणजे साधनद्वादशी होती. तेव्हां व्रतभंग होऊं नये म्हणून राजानें, तिथि संपली नाहीं तों देवास नैवेद्य समर्पण करून, भोजन न करतां देवाचें तीर्थ प्राशन करून पारणें सोडलें. हें जाणून मुनि संतप्त झाला. त्यानें आपल्या जटेंतील केंसापासून एक अक्राळ विक्राळ कृत्या (राक्षसी) उत्पन्न करून राजावर सोडिली. तेव्हां विष्णूच्या सुदर्शनचक्रानें तिचा नाश केला आणि त्या मुनीचा पाठलाग केला. हें पाहून दुर्वास भीतिग्रस्त असा विष्णूस शरण गेला. विष्णूनें 'परत अंबरीषाकडे जा, तो निराहार आहे, त्याचें समाधान कर म्हणजे चक्र तुला सोडील' असें सांगितलें. त्यावरून निरुपाय होऊन तो अंबरीषाकडे परत आला. दुर्वासास पाहतांच राजास हर्ष झाला. त्यानें सुदर्शनाची स्तुति करून दुर्वासाला त्यापासून मुक्त केलें आणि यथेच्छ भोजन दिलें–अशी कथा आहे. (भागवत–नवम स्कंद–अध्याय ४-६.) २. देह. ३. "कुब्जा या नांवाची अंगानें तीन ठिकाणीं वांकडी अशी कंसाची एक दासी होती; तिचें काम उत्तम चंदनाची उटी तयार करण्याचें होतें. कृष्ण व बळराम यांस कंसानें गोकुळांतून आणविलें असतां ते मथुरेंत रस्त्यांतून चालले, तेव्हां त्यांस पाहून कुब्जेनें त्यांच्या अंगास गंधाची उटी लाविली. मग कृष्णानें तिची हनुवटी हातानें धरून व पायावर पाय देऊन तिला सरळ केलें, आणि तिच्यावर कृपा केली–अशी कथा आहे." (नवनीत.) ४. शाप. ५. रक्षण कर. ६. जगज्ज्येष्ठः ७. दुःशासनें. ८. पाटांव (क्षौम). ९. पार्वती. १०. शिव. (शशांकशेखर.)

वनमाळी, कामिनिरूप धरि तात्काळीं, रम्य हनवटी, कोकिलकंठी, सिंहकटी, परिधान घटी, पदिं पैंजण, वाळे, थैय थैय थैय थों किट दधिकिट नर्तन गायन भस्मासुर मारुनि अमृतराय सदा शिव करि संतुष्टी. ॥ भगवंत० ॥ ३

वाल्मीकिचरित्र.

(घनाक्षरी.)

बडा नष्ट दगाबाज[1] । करे चोरी का काज ।
दुष्ट पापी सिरताज[2] । जबरदस्त जनमका. ॥ १

राह गीरो[3] का काल । कितेक मार दिये डाल ।
नष्ट पापी चंडाल । लेवे माल छीनके. ॥ २

मारे जीव नहीं दर्द[4] । चपल ढील बडा मर्द, ।
देख देख हुवे सर्द[5] । नुरा जर्द[6] धमकसे[7]. ॥ ३

हात लेवे जद[8] लठ[9] । मारे ब्रह्मन और भट्ट ।
वांको माल करे चट्ट[10] । बडा खट[11] जनमका. ॥ ४

दंड लेवे जद हात । खडा कोई नहीं सात ।
कहे नारद सों बात, । 'करूं बात सबों का.' ॥ ५

'सुन मूरख बेफाम । तुने कियो ऐसो काम ।
आखर[12] जमराजा को धाम[13] । जाय देख नयनसे. ॥ ६

जोरू[14] बेटा तात मात । बहेन भाई कुटुंब जात ।
लुटे माल मिठी बात[15] । नहीं साथ[16] आखर कू.' ॥ ७

'इत्तो बात पर मीस । धरे पावोंपर सीस[17] ।
सुनो नारद जगदीश । गुरू देव हमारे.' ॥ ८

कहे नारदजी, 'आप । कटा तेरा सब पाप, ।
ऐसा नामका प्रताप । समज बात तरन को. ॥ ९

१. विश्वासघातकी. २. मुकुट, शिरोमणि. ३. वाटसरू, पांथ. ४. पीडा, दुःख. ५. थंडगार. ६. हिरवा. [भयानें अथवा मारानें आंग हिरवें निळें होतें–असा भावार्थ.] ७. भयानें, धमकीनें. ८. जेव्हां. ९. काठी. १०. त्याचा. ११. शठ, नष्ट, दुष्ट. १२. शेवटीं. १३. यमराजाचें घर. १४. बायको. १५. गोड भाषण. १६. सोबत. १७. डोकें.

दो अच्छर[1] है बस । बहोत कहना अब बस ।
मुख तेरे नेव[2] रस । सफल जंन्म होय गा.' ॥ १०
ऐसा कीर्तन का रंग । बडा संतन का संग।
बिना बाजे मिरदंग । अमृतराय गावते. ॥ ११

भीष्मप्रतिज्ञा.

(घनाक्षरी.)

सुनो[3] भारतका[4] जुद्ध[5] । प्रथम[6] हेमंतका शुद्ध ।
एकादश[7] मो जो खुद । **भी**खम **पा**र्थ बन रहे. ॥ १
भीखमजी का अरथ[8] । वोही जाने **भा**रथ ।
पार्थजीको सारथ्य । करें रथ चलावे. ॥ २
पीतामह[9] जूं[10] कहे बात, । **पृ**[11]थाबालक अनाथ ।
[12]**की**सन **पा**र्थजीके साथ । बहु भात रछते[13]. ॥ ३
सुनो लरके[14]! बुद्धी कम । कहे सुनो **भी**खम ।
तीनो जनका हाकम[15] । जखम[16] [17]वोही जानिये. ॥ ४
जुद्ध करे पुतराय[18] । क्षोणी अकरामो राय ।
मते[19] दिलमो डेराय[20] । **ज**दुराज कहतु है. ॥ ५
भीखम सेनाको दंभ । भेरी बाजत है बंब, ।
बीच गडा रनखंब । अवीलंब करतु है. ॥ ६
नाद सुने **ज**दुराज । भली[21] **पा**र्थ नहीं आज ।
भीखम सुरेसीरताज[22] । महाराज कहत है. ॥ ७

---

१. दोन अक्षरें. (रामनाम.) २. वाल्मीकीस सरस्वती देवीचा प्रसाद मिळाला तेणेंकरून रामायणांत नऊ रस उतरले आहेत. नऊ रसांचीं नांवें:—शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शांतोऽपि नवमो रसः ॥. [काव्यप्रकाश.] ३. ऐका. ४. भारतांतील. ५. युद्ध. [संस्कृत शब्दांत 'य' असल्यास त्याच्या स्थानीं हिंदी भाषेंत 'ज' होतो:—जमुना, कारज, सूरज.] ६. 'ऋतु है' असा अन्य पाठ. ७. 'त्रयोदशमो' अन्य पाठ. ८. अर्थ. ९. आजा. (भीष्म.) १०. जू हा आदरसूचक प्रत्यय आहे. ११. अर्जुन. १२. कृष्ण. १३. रक्षिती. १४. मुला! १५. स्वामी. १६. पीडा, दुःख. १७. तोच कृष्ण. १८. राजपुत्र. १९. नको. २०. भिवूं. २१. चांगली गत. २२. देवशिरोमणि.

पार्थदिलमो अभीमान । नहीं मोको गुमान ।
खूब खैचेत कमान । नीके बान लेतु है. ॥ ८
भीखम खडा भुजंग । करे चाहत है जंग ।
धनुख बान और फिरंग । अबी जंग झडाऊं. ॥ ९
तुरंइ करने करनाल । सुर सनई काहाल ।
बाजे कालु सुतर ताल । सुरस चाल बाजत है. ॥ १०
बीच रथ वो गुलजार । लालि हीरे हजार ।
गले मोतन के हार । झला झल झलकते ॥ ११
उपर पार्थ हुवे स्वार । लछोलछी असवार ।
आगे भेरी छडीदार । चोपदार अरोली. ॥ १२
करे अर्जुन अभिमान । चढे ध्वजी हनुमान ।
बांधे बखतर कमान । नीके बान लेतु हे. ॥ १३
चढे पार्थ बीचत्र । ऊपर झलके सुछत्र ।
आगे नंदजीका पुत्र । जाके सूत्र हातमो. ॥ १४
छुटे बानोंपर बान । मानो मेह परमान ।
भूला भीखम तनभान । चूपी मान डुलावे. ॥ १५
नमो भीखम बैराय । भलो कीन्हो जदुराय ।
दिलमो अर्जुन मस्ताय । जदुराय खैंचते. ॥ १६
हुआ अर्जुन खुपवख्त । बात कहता है सख्त ।
जींत लिया नृपतख्त । बडो भाग हमारा. ॥ १७
भीखम दिलमो बडे जंग । बन्यो जैसा भुजंग ।
अब करता हूं जंग । हा मै गंगासुत हों. ॥ १८
हुवा भीखम इंतराज । शंख लेके आवाज ।
चीडी अर्जुन, मैं बाज, । जदुराय ज्यानीयो. ॥ १९

१. 'किया अर्जुन जो मान । नहीं मोसो गुमान' असाही पाठ आहे. २. मला. ३. अभिमान. ४. आकर्णपर्यंत. ५. ओढतो. ६. धनुष्य. ७. चांगले बाण घेत आहे. ८. उभा. ९. युद्ध. १०. वाद्यविशेष. ११. मनोहर. १२. गळ्यांत मोत्यांचे हार. १३. लाखों. १४. ज्याच्या ध्वजावर हनुमान आहे तो. (अर्जुन.) १५. चिलखत. १६. लगाम. १७. पाऊस. १८. विसरला. १९. केलें. २०. गर्व करी. २१. प्रसन्न. २२. कठिण. २३. सिंहासन. २४. बंदोबस्त. २५. साप. २६. 'युद्ध' असाही पाठ आहे. २७. कोपायमान. २८. ध्वनि. २९. लहान पक्षी. ३०. ससाणा.

हुवे **लढनेकू** मस्त[1] । मस्त रहीये है सुस्त[2] ।
सब सेना शीकस्त[3] । अभी दस्त[4] करतु है. ॥ २०

पार्थ छोकरा[5] गुलजार । मूका[6] सुके नहीं जार, ।
हुवा छनमो[7] बेजार[8] । बैडो[9] जेर जानीये. ॥ २१

परी लस्करमे हुल्लु[10] । आयी **अर्जुनकू** मूल ।
जमीन अंबरमो धूल । **जदुकुल** देखते. ॥ २२

आगे पीछे सडे भाल । बातनमो बेहाल ।
हुवा **अर्जुन** बेख्याल । भये लाल रुधीरसो. ॥ २३

अब दौरे **बि**भितात[11] । सुनो[12] म्हारो[13] जी तौत[14] ।
सुनी[15] **अर्जुनकी** बात । करामात[16] इनकी. ॥ २४

कीया **किसन**जीनें खेद । फेंक दीयो चक्रद ।
कृपासारंग अभेद । **भी**खम क्रोध दबावे. ॥ २५

मारनेको वो नक्र । हात लीये सुचक्र ।
कीयो नयनो है वक्र । जिमी[17] **शक्र** डरत है. ॥ २६

बदन शाम[18], रदन कुंद, । उपर झलके जलबिंदे[19], ।
कान कुंडल नीके छंद । अरविंद[20] नयनको. ॥ २७

ऐसे देखे **भ**गवान । त्यजे धनुख और बान ।
हुवा जगमो[21] बहुमान । अभिमान हु त्यजु. ॥ २८

आवो रथपर **ज**दुराय । तोको[22] **नं**दकी दुहाय[23] ।
दिलमो[24] **अर्जुन** मस्ताय । अब चाहे सो करो. ॥ २९

अमृतराय कहत दंग । ताल वाजे मिरदंग ॥
राग रंग चले चंग । सफे[25] जंग बन रहे. ॥ ३०

१. आवेशयुक्त. २. आळशी. ३. पराजित. ४. परसाकडे होणें. ५. मुलगा. ६. तोंडावरचा. ७. क्षणांत. ८. त्रस्त. ९. 'हुवा जेर मानिये' असाही पाठ आहे. १०. कोलाहल. ११. कृष्ण. १२. 'देखो' अन्य पाठ. १३. आमुचा. १४. भीष्मपितामह. १५. 'नहीं भयी' पाठभेद. १६. पराक्रम. १७. जणूं. १८. 'पंच' पाठभेद. १९. बिंदु. २०. कमल. २१. जगांत. २२. तुला. २३. शपत. २४. 'भीखम सिर को कटाय । जदुराय निरखते' अन्य पाठ. २५. 'ऋखी दंग सुनत है' असाही पाठ आहे.

बाळक्रीडा.

(कटिबंध.)

श्रीहरिची ऐशी लीला विचित्र खेळे हो ! ॥ ध्रुवपद. ॥

[1]बाळपणीं हरि—विश्वरूप चौऱ्यायशीं लक्ष गती देखुनी यशोमती कांपतसे मग 'झांक मुख हरी !' बोलतसे. ॥ श्रीहरि० ॥ १

[2]शिष्ट वशिष्ट—कण्व पिप्पलायन. ॥ श्रीहरि० ॥ २

सत्यलोकिंचा ब्रह्मदेव जो गोकुळिं येउनि कौतुक केलें, गाइ गोवळे सर्व चोरिले, एक वर्ष नेउनी ठेविले, गोकुळ हरिनें नवें निर्मिलें, गाइ गोवळे आपण झाले, घरोघरींच्या धेनु सवत्सा सानू [3]धवळी [3]पिवळी [3]हिरवी [3]नाहळी [3]तांबडी [3]कपिलावर्णी केवळ हरणी एकचि शिंगी विचित्ररंगी एक रोडकी शिंगी मोडकी [4]अजी बोडकी पाय लंगडी चाल वांकडी ज्या गृहिं जैशी होउनि तैशी सवें राखणें स्वभाव जैसे मंद आळशी क्रूर तामसी एकलोचनी बधिरा कुबडा पंगु आरडा खादडवादी बाहेरछंदी नवी घोंगडी मान वांकडी वहाण तुटकी ज्याची जैशी चरणीं तैशी · नूतन रचना नकळे कवणा. संगें सौंगडे गाइ [5]गोवळे, करीं घेउनी मुरलि नागसर नृत्य करीती थै थै थै थै पैंगत पैंजण रुणझुण रुणझुण विणा ढोल डफ नादब्रह्म नाना ध्वनि अद्भुत रंग तरंगीं दंग जाहले. [6]अर्क [7]अंबरीं गर्क होउनी योगसमाधीसौख्य उपेक्षुनि मुनिजन शुकसनकादिक लोकत्रय देहभान विसरले. अमृत पंडित वर्णित आले हो ! ॥ श्रीहरि० ॥ ३

कृष्णनृत्य.

(कटिबंध.)

ब्रजमो नृत नाचे कन्हय्या । सब देवनके [8]सिर [9]पैय्या. ॥ ध्रुवपद. ॥

एक दिना [10]वो जसोदा माई, खडी अंगनमो, कट सुखदाई, बैठे है ब्रजपाल गुसाई, लै दर्शन गौलन सब आयीं, जद मैयाने कटसों अपने [11]सौमने,

---

१. हें कडवें पूर्वी पृष्ठ ४१ यांत छापलें आहे. २. आम्हाला मिळालेल्या पोथींत हें कडवें नाहीं. ३. हीं गाईचीं नांवें. ४. पूर्णपणें, अगदीं. ५. गवळी. ६. सूर्य. ७. आकाशांत. ८. मस्तक. ९. सर्व देवांचीं शिरें कृष्णाचे पायांवर आहेत—असा भावार्थ. १०. ती. ११. समोर.

खडा किया है, सूरत सांवली, मुरत बिचित्तर, मोर मुगुट कट कास लियी है, कानन कुंडल, तिलक केशरी, अलक सुनेरी[1], पलख[2] नयनकी, ऐन बैनै[3] सब खुली रैयन[4] है, मनमोहन बनमाल[5] कंठसो लपट रही है, जद झपट सब कपट[6] छांड अलि गुंजै[7] रहै है, ग्वालबाल[8] सब थट[9] आसपास लै, बन्सी[10] हातमो आगे ठाडा, पाव बिच झनकार घागरी, तोडर ऊपर वांकी पैंजन, शाम तनू घन, घटा पटा कटि नाद किंकिणी, घन घन घंटा, खननन खननन भूज ब्रीद है, बाके बिहारी, अहिमर्दन[11] गोवर्धनधारी, एक पलखमो पुतना मारी, सो बलहारी देख, जसोदा कहे तैं[12] नाच घडीभर, छडी हात फुल झडी नंद की, बडी अक्कल वो खडी रही, तब मान पडा, भगवान उसीकू, कान रखा खांदे पैरे[13] तेढा, ठाण मंडाया, पाव देहुडा खूब गडाया, कदर बासरी राग चढाया, अधरपूटसे उसे भिडाया, अलाप छत्तीस, परज, रागनी, खूल रही जब थीरके थय्या थय्या. ॥ ब्रजमो० ॥ १

मात जसोमति तौलि[14] बजावे, नंद बाल सब देखन आवें, शामसुंदर प्यारा मन भावे, निकल भान तनसो उड जावे, दे गिरकी, पावनकी ठोकरें[15], त्रिकट त्रिकट धुं धुंदुकट धुंदुकट, पायल नर्तन चलत घुंगरू, छुम् छुम् छुम् छुम् कणित किंकिणी, रुमझुम रुमझुम बजत घागरी, झनन झनन ऊपर ब्रिद है, खननन खननन चंग सुरंग मोरचंग, अवाजहि द्दद्दमदमपु, ढोल गिड कडी,

१. काळे भोर केंस असेंच वर्णन चहूंकडे आढळतें. सुनेरी केंस हें लक्षण पाश्चिमात्यकवि वर्णितात. त्यांचा व अमृतरायाचा परिचय नसल्यामुळें केशर किंवा तेलहळद लावल्यानें केंस पिवळे झाले होते असा तर्क करावा लागतो. २. पापणी. ३. वचन. ४. निरभ्र आकाश व चंद्रप्रकाशयुक्त रजनी. ५. वनमालेचें वर्णन संस्कृतांत आहे, तें असें:—'आपादपद्मं या माला वनमालेति सा मता' इति कलिंग:; अथवा–'आजानुलंबिनी माला सर्वर्तुकुसमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदंबाढ्या वनमालेति कीर्तिता ॥'; तात्पर्यार्थ–कंठांत घातली असतां पायांपर्यंत पोंचणाऱ्या मालेला 'वनमाला' असें नांव आहे. पूर्वोक्त प्रकारची माला श्रीकृष्णाची असे म्हणून त्यास 'वनमाली' असें म्हणतात. ६. 'कपट' शब्दाचा सादृश्य उपयोग येथें दिसत नाहीं. 'झपट' शब्दाशीं यमक मात्र साधिलें आहे. ७. भ्रमर गुंजारव करीत आहेत. ८. गोपबालक. ९. दाटी. १०. वंशी (मुरली). ११. कालियमर्दन. कालिय नांवाचा सर्प यमुनेंत होता म्हणून त्याच्या विषानें दूषित झालेलें डोहांतील पाणी पिऊन गोकुळांतील गुरेंवासरें मरूं लागलीं. हें जाणून कृष्णानें कदंबवृक्षावरून मोठ्या वेगानें डोहांत उडी टाकून त्याला इतकें चेंचलें कीं त्याचे प्राण कासावीस झाले. असें शासन झाल्यावर तो शरण आला आणि तेथून निघून समुद्रांत राहावयास गेला. (भागवत स्कंध १० वा पहा.) १२. तूं. १३. या प्रसंगाचे देखावे चित्रांत पाहावे म्हणजे हें वर्णन सहज लक्षांत येईल. १४. टाळी. १५. ठेंच.

झंगड जू झंगड जू ताल झलरी, धुंग धुंग मिरदंग संगसो, निकल रंग डु, बादल छायी, तामो बन्सी तों तननननन, सारिगमपधनिसी, उपज अनोटी, इ-मन शाम कल्याण हिंडोला, मालकंस भैरव की ताना, रामकली गौरी अ-पमाना, बिभास पंचम कहे तिल्लाना, कुरंग, पूर्वी, कनडा, सोरट, धनासरी, सारंग, रंग है, जैजैबंती मुलतानी का बोध बिलावर, तोडी असावरी, गु-णकली, मारवा, अहंगम, ललित, भैरवी, खमाज, सोहनी, बाहार, गौड, केदारा, श्रीराग, ऐसी हरिके मुख सो गहरी लहर उठी जद, कहर हुवा गोकुलमे कैसा, नही अंदेसा, भूल परी, अठरा बरनकी धूल उडी, गर्दी तब मनकू, नाच रहे घर घरके वो सब, माता पिता जोरू लरके सुत भैया. ॥ ब्रजमो० ॥ २ ॥

भूल गयी सब गोकुल नगरी, गान लगी हैं नागन्न बेहेरी, नाच रहे घर घर के शहरी, ग्वालबाल सब नाच रहे हैं, गैयां बच्छडा नाच रहे हैं, सि-कारखाने नाच रहे हैं, मैना तोते नाच रहे हैं, बाज कपोते नाच रहे हैं, आदमी सोते नाच रहे हैं, बिल्या कुत्ते नाच रहे हैं, खांब उथाले नाच रहे हैं, कुनबी माली नाच रहे हैं, बंदर पाले नाच रहे हैं, म्हैसे काले नाच रहे हैं, घोडे हाथी नाच रहे हैं, हीरा मोती नाच रहे हैं, शेला धोती नाच रहे हैं, बजार खेती नाच रहे हैं, दुकान पोते नाच रहे हैं, सवदे लेते नाच रहे हैं, मुरदा रोते नाच रहे हैं, मसान भूतें नाच रहे हैं, घीके बुधले नाच रहे हैं, पवाड कुदले नाच रहे हैं, बरछी भाले नाच रहे हैं, हत्यारवाले नाच

---

१. स्वर सात आहेत:—'निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवता: । पंचमश्चेत्यमी सप्त तंत्रीकंठोत्थिता: स्वरा: ॥' (अमरकोश.) 'षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दंति चर्षभत् । अजाविभे च गांधारं क्रौंचो नदति मध्यमम् । पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पंचमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुंजर: ॥' १ नि—निषाध—हा शब्द हत्तीचा, याचें नाभिस्थान; २ रि—ऋषभ—हा शब्द गाईचा, याचें नासिकास्थान; ३ ग—गांधार—हा शब्द शेळीचा, याचें स्थान गाल; ४ सा—षड्ज—हा शब्द मोराचा, याचें नाभिस्थान. ['नासाकंठमुरस्तालु जिव्हां दंतांश्च संस्पृशन् । षड्भ्य: संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृत: ॥' नाक, कंठ, उर, तालु, जिव्हा आणि दांत या सहा स्थानांपासून होणारा तो षड्ज.] ५ म—मध्यम—हा शब्द क्रौंच पक्ष्याचा, याचें हृदयस्थान; ६ ध—धैवत—हा अश्वाचा, याचें ललाटस्थान; प—पंचम—हा शब्द वसंतकाळांत कोकिलाचा—याचें कंठस्थान; [नाभीपासून उत्पन्न झालेला जो वायु, उर, हृदय, कंठ आणि मूर्धा यांमधून जातो तो पंचम.] हे सात स्वर तंत्रीपासून आणि कंठांतून उत्पन्न होतात. २. सर्पास श्रवणेंद्रियें नसतात. म्हणून त्यांजला 'चक्षु:श्रव' हें नांव प्राप्त झालें आहे. ३. गाई. ४. पोपट. ५. मांजर. ६. तूप, Ghee.

रहे हैं, केन भुसारी नाच रहे हैं, कलम चितारी नाच रहे हैं, रंग अतारी नाच रहे हैं, धान कधारी नाच रहे हैं, बाग बगीचे नाच रहे हैं, मामे भाचे नाच रहे हैं, नौकर खासे नाच रहे हैं, घरके वांसे नाच रहे हैं, माला के फड नाच रहे हैं, तेली के घडे नाच रहे हैं, कसार बोहरी नाच रहे हैं, पटवे जोहरी नाच रहे हैं, नवरा नवरी नाच रहे हैं, उपर चवरी नाच रही हैं, सराफ चाटे नाच रहे हैं, जोगि लगोटे नाच रहे हैं, फत्तर गोटे नाच रहे हैं, छोटे मोठे नाच रहे हैं, झाड झडूले नाच रहे हैं, काजी मुल्ले नाच रहे हैं, बुरूज किल्ले नाच रहे हैं, हमाल पल्ले नाच रहे हैं, क्या कहुं तारिफ हरिकी माया, मोहन पडि सब जीव जंतुकू, अंत काहा सब लक्ष बने कहे बलहारी बैलजया. ॥ ब्रजमो० ॥ ३

बन्सी मुख सो उठा हजारा, गया सरग मंडलमो थारा, अमरलोक सब मार पच्छारा, करू जिकर अब न्यारा न्यारा, इंद्र चंद्र शनि थैक थैक था, सुरज लोक गुरु थैक थैक था, शुक्र बुध मनु थैक थैक था, यक्ष मरुद्गण थैक थैक था, चारण किन्नर थैक थैक था, प्रख विद्याधर थैक थैक था, अष्टपालकर थैक थैक था, यम बरुन नैरुत्य थैक थैक था, ईशान वायु थैक थैक था, नारद तुंबर थैक थैक था, कुबेर अग्नी थैक थैक था, अष्टनायका थैक थैक था, अष्टवसु सब थैक

१. भिकारीविशेष. २. स्तुति. ३. कृष्ण नृत्य करीत असतां सर्व जीवजंतु व निर्जीव पदार्थ नाचायाला लागले, हा पराक्रम कृष्णनृत्याचा नव्हे. तर हा दृष्ट परिणाम दर्शनशास्त्राचा होय. नाचतांना आसमंतांतले पदार्थ नाचायला लागतात, हें प्रत्येकास अनुभवानें माहीत असावें. याच कारणास्तव ज्योतिषशास्त्रवेत्ते यांनीं सिद्धांत काढला आहे, तो हा कीं पृथ्वी चलायमान असून सूर्य अचल आहे, पण दिसण्यांत प्रकार उलट दिसतो. हा तिसरा कटिबंध स्वभावोक्तिअलंकाराचें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. अन्य विचारानें हें वर्णन सदोष आहे. यास रसाभास म्हणतात. या दोषास कालिदासासारखे महाकवि पात्र झाले आहेत. **कुमारसंभवा**च्या तिसऱ्या सर्गांत कामप्रतापवर्णन करीत असतां कालिदासाच्या हातून दोष घडला आहे. येथें 'सरस्वतीकंठाभरणां'त वर्णिलेल्या 'पशुपक्षिणः रसाभासा'चें एकच उदाहरण देतों:—'ददौ रसात् पंकजरेणुगंधिः गजाय गंडूषजलं करेणुः । अर्धोपभुक्तेन विसेन जायां संभावयामास रथांगनामा ।।' [सर्ग ३ श्लो० ३७] पण 'महाजनो येन गतः स पंथाः' या उक्तीस अनुसरून अमृतरायानें वर्णन केलें आहे म्हणून त्याजला दोषमुक्त करण्याला मार्ग आहे. ४. वर्णन. ५. पृथक्. ६. दिक्पाल हे आठ आहेत. ['इंद्रो वन्हिः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशो क्रमात् ॥' १ इंद्र (पूर्वेचा), २ वन्हि (आग्नेयीचा), ३ यम (दक्षिणेचा), ४ निर्ऋति (नैर्ऋतीचा), ५ वरुण (पश्चिमेचा), ६ वायु (वायवीचा), ७ कुबेर (उत्तरेचा), ८ ईश (ऐशान्यीचा.)] ७. 'धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहवाश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः ॥'

थैक था, नवरस भक्ती थैक थैक था, दश बिदेह थैक थैक था, रुद्र एकादश थैक थैक था, बारा मितर थैक थैक था, सब के पितर थैक थैक था, बेद लोक बिधि थैक थैक था, गिरी बैकुंठा थैक थैक था, ध्रुव अढळपद थैक थैक था, गोरी राधा थैक थैक था, थै थै थै थै देवें गिरकी, गुंडाळ भिरकी, बऱ्हाणपुरकी, वा भयी वा बस खुब घटा जद, शीव जटासो गंगा झिरकी, ऋषि मुनि सब थिरका थिरकी, होय रही तब, बजा अचुक दुंदुभी अवाजा, नाच रहे त्रिभुवनके राजा, विमान आयीं सुर की भाजा, पंचारत करिती यदुराजा, महा सती कोइ पाच पचीसा, उसमे है दो मुख्य मुख्य वो अरुंधती अनसूया. ॥ ब्रजमो० ॥ ४

सत पैंताल धुंनक उठी हैं, नागनशिरसो धरा छुटी हैं, हरकी माया नही झुटी हैं, नाच रहे अहि, मजा लुटी हैं, कोउ नहीं सावध, गाफल हो रहे हैं, शेष वासुकी गाफल हो रहे हैं, तक्षक धोंडे गाफल हो रहे हैं, कवडे धामन गाफल हो रहे हैं, तिडके बहरे गाफल हो रहे हैं, गुहो अंगारे गाफल हो रहे हैं, लहरे काले गाफल हो रहे हैं, शंखे डवरे गाफल हो रहे हैं, पीरे भवरे गाफल हो रहे हैं, डंके छितडे गाफल हो रहे हैं, फनके मनके गाफल हो रहे हैं, कार कोट कबी नहि भान, तिन ताल एकबिस सर्ग भुवन कों चौदा सतही नाच रहे हैं, लख छूट भये जद देखे कान्हा, लोट पोट सब तब बन्सी वो रखी ओंट सो, खडे रहे जद भयी हुशारी, ग्वालबाल गोकुलकी नारी, मात जसोदा कहे बलहारी, मेरो कँहा है, नहिं मालुम वो कुंजबिहारी, सब देवन का देव करारी, जगजीवन लीला अवतारी, मधुसूदन सुजन उद्धारी, सब असुर सब मार पछारी, संत भगतकी माया हारी, सो बनवारी, उठा लिया, तनसो लपटाया, चली गवालन गृह मंदिरमो, मेरो बछडो अरे किसन, तै ऐसी कहे, दधि भात उतारे, कोट रुपया मुखपर वारे, जब त्रिभुवनमो बजे नगारे, धन्य जीव गोकुलके सारे, झाड फत्तर पशु पछी तारे, कहे अमृत सिरताज हमारे, भजो चरण, सुख ध्यान धरो, सब मीटे दुःख, मुख नाम स्मरो, येही बिनती मानो हमारी, सब जग मेरे भय्या. ॥ ब्रजमो० ॥ ५

---

१. 'धाता मित्रोऽर्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य एव च । भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः ॥ एकादशस्तथा त्वेष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ॥' २. ध्वनि. ३. अतल, वितल, सुतल, रसातल, तलातल, महातल, पाताल हे सप्तपाताल होत. ४. ध्वनि. ५. शेष. ६. पृथ्वी. ७. कोठें. ८. ठरीव. ९. विष्णु. १०. ओंवाळी.

वेदांत.

(कटिबंध.)

ध्यावोनि निजरुप सुखातें, अज अव्यय अद्वयातें, सर्वात्मक सर्वगुणातें, सर्वात्मा सर्वेशातें. ॥ ध्रुवपद. ॥

निर्गुण निर्विकार निरामय, निश्चळ निर्मळ पूर्ण सुखालय, नित्यानंद निवांत निरंजन, नित्य सदोदित निजरूपात्मक, निरहंकार निरभिमानी, निज गुज निज परिवार रहित जो, निर्विकार सनातन सद्गुरू, सर्वसाक्षी सर्वांतरव्यापक, सर्व जनांतें चेष्टविता, मग नष्टविता, कर्ता हर्ता जग आठविता, मग सांठविता आपणा उदरीं, नदरी नभरी न घरीच धरी, हृदयाभीतरी, वरि मौन्य धरी, मग निज करीं, वटपत्रि जरी, लय पूर्ण करी, लघुरूप धरी, आठव नाठव सर्व हरी, मुखीं बाळरूपें अंगुष्ठ धरी, द्वितियासि नसे मग ठाव जरी, आपण ब्रह्म सगुण सनातन, मायातीत अविनाश पुरातन, सर्व जगाचें आदिमूळ जो, ब्रह्म कल्पिचें पूर्ण बीज जो, ध्या तुम्ही त्यातें, निज स्वरुपातें, ब्रह्म रुपातें, चित्स्वरुपातें, अगुण गुणातें, आठवि निज अंतरिं परम पदातें. ॥ ध्यावोनि० ॥ १

अहंब्रह्म ब्रह्मास्मि त्वंपद तत्पद असी पदांतें आठवीं, नाठवि दृश्य पदातें, नुरवि चैतन्यात्मक चिन्मय चिद्घन, सच्चिदानंदातें उभवी, अकार, उकार, मकार, मिरवी, अर्धरुपें तन्मात्रा पुरवी, स्थूळ सूक्ष्म कारण करवी, महाकारणावस्था पुरवी, जागृति स्वप्न सुषुप्तिसि बरवी, तुर्या ही त्यावरती झडवी, रंग चार त्यावरते रिझवी, रक्त श्वेत शामातें बुजवी, नीळ पीत वरता तो सजवी, वरती माया सत्ता उरवी, अहं ब्रह्म मी, हें कर्ता मी, या जाणें मी, चेष्टवि या मी, पाळुनियां संहार करी मी, ऐशा रितीनें दावुनि लीला, ब्रह्म भावें शून्यचि झाला, त्या स्वरुपातें, श्रीगुरुनाथें, करुनि कृपातें, अनुभवि मातें, अमृतनाथें, अमळ पदातें, धरुनि निज हृदयीं त्यातें. ॥ ध्यावोनि० ॥ २

संसारदुःखवर्णन.

(कटिबंध.)

हा प्राणी व्यर्थ जन्मला, जन्मोनी वायां गेला. ॥ ध्रुवपद. ॥

आदौ जननीजठरिं जाचणी, नवमासानें पूर्ण भरोनी, फार दुःख तें गर्भ-

---

१. जन्मरहित. २. विकाररहित. ३. उत्पन्नकर्ता. ४. हें वर्णन श्रीशंकराचार्यकृत संस्कृत चरपटपंजरीचें भाषांतर आहे.

लागुनि, मळमूत्रामधें रुधिर तिंबला, परम गांजिला, श्रीहरिचरणीं दृढतर झाला, 'सोऽहं' 'सोऽहं' जपूं लागला, माये विटला, कष्ट सोसिले, दुर्गंधीनें चित्त वीटलें, त्वचा बांधुनी शरिर वेष्टिलें, उपाय तेथें कांहीं न चाले, पूर्व संचितें अकस्मात तो बाहेर आला, प्रपंचवारा लागे शरीरा, 'कोऽहं' 'कोऽहं' करूं लागला, चित्त स्वरुपासी दूर टाकिला, त्या बाळाला तेल माखुनी, न्हाउनी धुवुनी, निर्मल करुनी, वडिल ऐकुनी, लगबग लगबग येती धांवुनी, आम्हासी पुत्र झाला, उपमा नाहीं त्या पुरुषाला, सुलक्षणी हें बाळ भासतें, सामुद्रिक सुचिन्ह दीसतें, प्राप्त झाला वडिल सुकृतें, पंचम वर्षी खटपट करुनी, वेदांती सिद्धांती आणुनी, दशमी द्वादशी मुहूर्त करुनी, व्रतबंधासी निश्चय करुनी, कार्यासी संसर्गासि बोलाउनी, व्याजासहित द्रव्य घेउनी साहित्यासी लागला. ॥ हा प्राणी० ॥ १

विचार पाहतां बाळपणींचा ·············· गुंतला. ॥ हा प्राणी० ॥ २

वृद्धपणींची थोर अवस्था ···················· रंगला. ॥ हा प्राणी० ॥ ३

पदसंग्रह.

पद १ लें.

देखिला हनुमान् । म्यां हो ! ॥ ध्रुवपद. ॥

रामपदांबुजिं मस्तक ठेउनि । नम्र करुनि हनुमान् ॥ म्यां हो० ॥ १ ॥

पाहुनि रूप सुखार्थ मी झालों । नाहीं राहिलें अनुमान ॥ म्यां हो० ॥ २ ॥

अमृत म्हणे मी तल्लीन झालों । त्यजुनियां अभिमान ॥ म्यां हो० ॥ ३ ॥

पद २ रें.

कानुड्यानें माझें मन मोहिलें. ॥ ध्रुवपद. ॥

व्रजवनिं सुमनें आणावया गेलों । ················ ॥

अवचित अनुपम रूप पाहिलें ॥ कानुड्यानें० ॥ १ ॥

वाटे माझा तोचि हरी । चतुर्भुज वेणुधारी ॥

संसाराचें भान कांहीं नाहीं राहिलें ॥ कानुड्यानें० ॥ २ ॥

---

१. माया. २. 'पाहुनि' असाही पाठ आहे. ३. 'वित्त' असाही पाठ आहे. ४. हीं कडवीं पूर्वीच पृष्ठ ७२ येथें छापिलीं आहेत. ५. 'न राहिलें देहभान' असाही पाठ आहे. ६. कृष्णानें. ७. पुष्पें. ८. 'मिचि' असा अन्य पाठ आहे.

अमृतफळ हें पिके । सर्व हरी हेंचि निकें ॥
चंचल चित्त ज्याचें त्यासि वाहिलें ॥ कानुड्यानें० ॥ ३ ॥

पद ३ रें.

तेयांचे शब्द मनीं रुतले. ॥ ध्रुवपद. ॥
सुत धन दारा गृह ही त्यजिलें, । भगवंतीं रतले ॥ तयांचे० ॥ १ ॥
हरिगुण गातां, प्रेमजळानें । सर्वांगीं धुतले ॥ तयांचे० ॥ २ ॥
सुखोद्गार ते ब्रह्मरसाचे । अमृत म्हणे सांचले ॥ तयांचे० ॥ ३ ॥

पद ४ थें.

कैलास चारी । 'शिव शिव' उच्चारी ॥ ध्रुवपद. ॥
नंदीवरती करुनी स्वारी । गंगामनकर्णिकातीरविहारी रे! ॥ कैला० ॥ १ ॥
अर्धनारी नटावतारी । सत्य ज्ञानानंत विकारी रे! ॥ कैला० ॥ २ ॥
अमृतेश्वर हा सुरसाहाकारी । काशी विश्वेश्वर मृड हर त्रिपुरारी रे! ॥ कैला० ॥ ३

पद ५ वें.

अशांतही न चुकेल आत्मसमाधी ॥ ध्रुवपद. ॥
गृहसंबंध तमोगुण यांची । कर कर नित्य उपाधी ॥ अशां० ॥ १ ॥
सुतदारादि मनोगत रक्षण । तेल मिठाची आधी ॥ अशां० ॥ २ ॥
अमृत म्हणे असे साम्याचें बळ । बोध जयासि अगाधी ॥ अशां० ॥ ३ ॥

पद ६ वें.

वद रे! रे! राम सुवाचे ॥ ध्रुवपद. ॥
विष विषयाप्रति पीयूष मानुनि । सेउनि कोण न वांचे ॥ वद० ॥ १ ॥

१. साधुसंतांचे. २. शिवाची प्रतिमा अर्धस्त्री आणि अर्धपुरुष अशी असून तिची पूजा कित्येक ठिकाणीं करतात. या आकृतीवरून त्याला अर्धनारीश, अर्धनारीश्वर, अर्धनारीनटेश्वर, असें नांव आहे. या मूर्तींत दक्षिणार्धीं शिव आणि वामार्धीं पार्वती अशी योजना असते. याचा विग्रह:—'अर्धं नार्या अर्धनारी सा ईश्वरा यस्य सोऽर्धनारीश्वरः' अनर्घराघव—रुचिपत्युपाध्यायकृत टीका—पृष्ठ २७२, काव्यमाला. सोलापुर जिल्ह्यांत शिवाची अशी अर्धनारीनटेश्वर मूर्ति ज्यांत आहे असें एक मंदिर आहे. अशा रूपाविषयींचा उल्लेख संस्कृत ग्रंथांत अनेक स्थळीं आढळतो. कुमारसंभव—सर्ग १ श्लोक ५०; अनर्घराघव—अंक ७ श्लोक ३६; कीर्तिकौमुदी—सर्ग १ श्लोक ३; मालविकाग्निमित्र—अंक १ श्लोक १; स्तुतिकुसुमांजलि—स्तोत्र २१ वें पहा.] ३. अमृत.

रामनामामृत पूर्ण मनोरथ । पुरले सांब शिवाचे ॥ वद० ॥ २ ॥
अमृतप्रभु हा स्मरतां चिंतितां । तुटतिल पाश भवाचे ॥ वद० ॥ ३ ॥

पद ७ वें.

तयाचें चालवणार हरी ॥ ध्रुवपद. ॥
भागवतश्रवणाची निष्ठा । निश्चळ अचळ धरी ॥ तयांचें० ॥ १ ॥
प्रातःस्नान निरंतर संध्या- । वंदन जोहि करी ॥ तयांचें० ॥ २ ॥
निद्रालु आळसि संसारीं । न कळे काय घरीं ॥ तयांचें० ॥ ३ ॥
नसतां देत अकल्पितसमयीं । परम अमृतलहरी ॥ तयांचें० ॥ ४ ॥

पद ८ वें.

तो हरि अवतारी अवतारी । मायाव्यसन विस्तारी ॥ ध्रुवपद. ॥
त्रिजगची तारी कांसे लावुनि उतारी. ॥ तो हरि० ॥ १ ॥
ब्रह्मांडचि तारी ज्याची अमृत तुतारी. ॥ तो हरि० ॥ २ ॥

पद ९ वें.

राम राम राम राम गाय रे! ।
तरिच धन्य धन्य बाप माय रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
आत्मप्राप्तीचाच हा उपाय रे! । धरीं सद्गुरूपाय रे! ॥ राम० ॥ १ ॥
जेणें तुज दिधली नरतनुकाय रे! । त्यासी तूं देसील काय रे! ॥ राम० ॥२॥
संसारीं घालुं नको हाय रे! । देव तुजला होइल साह्य रे! ॥ राम० ॥ ३ ॥
यदृच्छा मिळेल तेंची खाय रे! । रामीं न करीं अंतराय रे! ॥ राम० ॥ ४ ॥
सप्रेमें मोकलोनी धाय रे! । सख्या! रामचंद्रासीं ध्याय रे! ॥ राम० ॥ ५ ॥
कर जोडुनि विनवि कवि अमृतराय रे! । जसी गरिब जबान गाय रे! ॥राम०॥६॥

पद १० वें.

भवभय निरसावें निरसावें । आत्मसुखांत असावें. ॥ ध्रुवपद. ॥
भागवताचें पुस्तक सोडुनि । झाडातळिच बैसावें ॥ भव० ॥ १ ॥
या लोकाचें येणें जाणें । बसते ठायीं नसावें ॥ भव० ॥ २ ॥

---

१. समुद्रमंथनसमयीं हालाहल पिऊन शंकरास ताप उत्पन्न झाला. त्याचें शमन करण्याकरितां शंकरानें रामनामाचा जप केला—अशी कथा आहे. २. संसाराचे. ३. तनुकाय=लहानसें सुरेख शरीर. ४. अडचण, अडथळा. ५. एकांतांत मनन करावें. हे विचार आंग्लकवीच्या उक्तीशीं जुळतात. आत्मसुखार्थ तत्वविचार करणारांस लोकांचा सहवास नको असतो.

संशय आल्या[1] वाक्य गुरुतें । एकांतांत पुसावें ॥ भव० ॥ ३ ॥
धनकामिनिच्या[2] लोभावरुतें । चित्तांतूनि रुसावें ॥ भव० ॥ ४ ॥
त्यागाविषयीं कठिण कसोटी- । वरि मनकनक कसावें ॥ भव०॥५॥
स्वहितसिद्ध आत्मा कनक प्रपंच । केरांतूनि निसावें ॥ भव० ॥ ६ ॥
अमृतत्वातें साधुनि संतां- । संनिधचि बसावें ॥ भव० ॥ ७ ॥

पद ११ वें.

ते दुर्लभ दुर्लभ हो ! सज्जन भगवद्भक्त । ते साधू भगवद्भक्त ॥ ध्रुवपद. ॥
सर्वभूतीं[3] भगवद्भावमावरहित ते नाव[4] जनाची हो ! । केवळ जीवन्मुक्त ॥ ते दुर्लभ० ॥ १ ॥
शांत दांत निरपेक्ष मुनीश्वर समदर्शी निर्वैर निरंतर हो ! । सेविति देश विविक्त ॥ ते दुर्लभ० ॥ २ ॥
उठती बसती लोकांसम दिसती वसति तयांतहि अकृतात्मबोधें हो ! । अंतरिं परम विरक्त[5] ॥ ते दुर्लभ० ॥ ३ ॥
सदाचारसंपन्न सुशीतळ अधिगत[6] विधिरत[7] निगमागमवेत्ते[8] हो ! । जाणति युक्तायुक्त ॥ ते दुर्लभ० ॥ ४ ॥
केचिन्हति (?) उन्मति धरुनि जगीं देह गेह विसरुनियां विचरती हो ! । ब्रह्मीं अत्यासक्त ॥ ते दुर्लभ० ॥ ५ ॥
अधिगत तत्व करिति हरिकीर्तन नर्तन नामावर्तन[9] सभाग्य हो ! । वर्णिति देशविरक्त ॥ ते दुर्लभ० ॥ ६ ॥
इतर घांत अन्याय करिति परी तत्तत्प्रत्युपकारी हो ! । अतिशय ते आसक्त ॥ ते दुर्लभ० ॥ ७ ॥
सहज समाधी महापुरुषेश्वर अमृतेश्वर वंदितसे अनुदिनिं हो ! । ज्ञानी उपनिषदोक्त ॥ ते दुर्लभ० ॥ ८ ॥

पद १२ वें.

हरि मुखीं 'हो हो' करी रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
पार्थाचे रथिं सारथी झाला, भारतिं कीर्ति बरी ।
भारतिचा बहु भार तिलाही नुचले निगम शिरीं ॥ हरि० ॥ १ ॥

---

१. 'झाल्या' असा अन्य पाठ आहे. २. कामिनी=स्त्री. ३. प्राण्यांवर. ४. जनांस भवसागरांतून तारण्याकरितां साधुजन नौका होत. ५. उदासीन. ६. शास्त्रपारंगत. ७. कर्मकांडानुसार आचरणारे. ८. वेदांची उत्पत्ति जाणणारे. ९. नामस्मरणजप.

श्रांत हयांतें क्षाळितां हातें, दांतीं दोर धरी ।
ज्यां धरी श्री[1] अधरपिकेतें 'चुचू' करि समरीं ॥ हरि० ॥ २ ॥
बाणरवें गगनीं रथ थकतां आंवरितो समरीं ।
एकला देउनि कुरवाळित कर त्याचे चरण चुरी ॥ हरि० ॥ ३ ॥
फेनयुतें वदनें वाजींचीं[2] परिमार्जित पदरीं ।
खळ दुर्योधनादिक म्हणती हा आमुचा मुख्य अरी ॥ हरि० ॥ ४ ॥
कवच आंगिचें गांगेयादिकें भेदिलें निगमशरीं ।
क्षतजपरिप्लुत[3] ते चरण स्थित ने यमुने उदरीं ॥ हरि० ॥ ५ ॥
छंद खगेश्वर[4] स्कंधिं वाहुनी ठेविले अंघ्री उरीं ।
ते हरिपाय धरेतळिं लोळति प्रेमवेशें पसरी ॥ हरि० ॥ ६ ॥
तुरंगचरणीं धूसर आननीं पृथु[5] श्रमबिंदु वरी ।
रवि प्रतिबिंबित बिंदुल तेजसे लघु धुतां रानीं करी ॥ हरि० ॥ ७ ॥
विजयरथातें[6] करुनि कुटुंब तो खोवी प्रतोद शिरीं ।
दुर्लभ नेत्रकटाक्ष अजासि तो पाहे अश्वखुरीं ॥ हरि० ॥ ८ ॥
शत्रु पराभव जयजयकारें गर्जिजे नित्य सुरीं ।
अमृततुषारसहित कुसुमांची वृष्टि किजे अंबरीं[7] ॥ हरि० ॥ ९ ॥

पद १३ वें.

हरि सोहिरा केला । म्यां सख्या ! ॥ ध्रुवपद. ॥
अठ्ठायसिं सहस्र परिवारसहित तो मुनि[8] पातला घरा ।
कर जोडुनि वृंदावनिं विनवी धांव इंदिरावरा ॥ हरि० ॥ १ ॥
करुणाशब्द श्रवणीं पडतां कृपा आली अंतरा ।
गरुडवाहन टाकुनि मागें, त्वरित धांव झरझरा. ॥ हरि० ॥ २ ॥
शाकपत्र अणुमात्रहि नसतां निर्मि स्थाली अंतरा ।
नित्य तृप्त संतुष्ट करि द्विजां वाढित घृत शर्करा. ॥ हरि० ॥ ३ ॥
भक्तकाजकैवारी म्हणविसि गोवर्धनगिरिधरा ।
अमृतराय तव पाय ध्याय निज जन्ममरण दूर करा ॥ हरि० ॥ ४ ॥

१. लक्ष्मी. २. घोड्यांचीं. ३. रक्तानें भरलेले. ४. गरुड. ५. मोठे. ६. अर्जुनरथातें. ७. आकाशांत. ८. दुर्वासऋषि.

पद १४ वें.

चिंता प्राण्यांची हरीला ॥ ध्रुवपद. ॥
पक्ष्यांपदरीं संचय कैंचा । चारा पुरवि तयांला ॥ चिंता० ॥ १ ॥
कीडमुंगी कांहीं मागत नाहीं । साखर देइ तयांला ॥ चिंता० ॥ २ ॥
अमृत म्हणे हरिघरिं काय उणें । जो जें मागे देई तयाला ॥चिंता०॥३॥

पद १५ वें.

सांवळा श्रीहरी । वाट कां हो! धरि धरी? ॥ ध्रुवपद. ॥
बाई! मी पाणियाला जातां । मार्गीं उभा होता ॥
मजला झोंबला अवचीता । कां हो याचे···· । गोष्ट हे नोहे बरी ॥ सांव०॥१॥
ऐकुनी····बाजार चालिल्या गौळणी । दहीं दुध घेतलें भरोनी ॥
आनंद करूनी । वाटेवरी उभा···· । हरी उभा हरी ॥ सांव० ॥ २ ॥
जाउनी यशोदेला सांगेन । तुझा कीं मनमोहन ॥
मजला मागतसे चुंबन । हें काय लाजिरवाणं । गोष्ट नव्हे बरी ॥ सांव०॥३॥
बाई! आम्ही सासुरवासिणी । दुर्बळ आमुचा धनी ॥
याणीं धरियेल गवसुनी । काय याचे मनीं । गोष्ट नोहे बरी ॥ सांव० ॥ ४ ॥
बोले अमृतराय शाहिर । देव मोठा थोर ॥
क्रीडा करीतसे अपार । गोकुळाबाहेर । यमुनेतीरीं ॥ सांव० ॥ ५ ॥

पद १६ वें.

या या मुरलीनें माझें मन मोहिलें, राहिलें काम धाम, श्यामसुंदर कृष्ण मनीं भरुनी उरला जनीं वनीं सये! अनुदिनीं दिसतो. ॥ ध्रुवपद. ॥
सासु सासरा दीर नणद सकळही मज हरिच भासती विपरीत वृत्तांत जो लोकांत तो एकांत निज कांत श्रीकांत गमत शांत मी वेदांतिचा सिद्धांत गिळुनी सुखा आलें अमृतप्राय झालें प्यालें सतत चिन्मय रस तो. ॥ या या०॥१॥

पद १७ वें.

हरिसीं सतत भजावें रे! मनुजा! ॥ ध्रुवपद. ॥
दुर्लभ हा नरदेहचि जाणुनि । क्रोधादिक वर्जावें रे! ।
निशिदिनीं सुजनपथासि धरुनियां । मुक्तिपदावर जावें रे! ॥ हरि० ॥१॥

---

१. 'सर्वांचीं' असाही पाठ आहे. २. कवि.

दृश्य सकळ हें व्यर्थचि जाणुनि । सच्चित्सुखकर समजावें रे ! ॥
कोण मी कैंचा कोठुनी आलों । हेंचि त्वरित उमजावें रे! ॥ हरि० ॥२॥
दीनदयाघनचरित गाउनी । प्रेमामृतें भिजवावें रे ! ।
गुरुवचनीं विश्वास ठेवुनी । दुर्जनसंग त्यजावा रे! ॥ हरि० ॥ ३ ॥

पद १८ वें.

जाई जाई मानवा! हरिपायीं रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
जन्ममरणमोचक रूप हरीचें । निरंतर गाई रे! ॥ जाई० ॥ १ ॥
दीनपणें पदीं लीन होउनी । सुखकर गुणगण गाई रे! ॥ जाई० ॥ २ ॥
अंतकाळीं कोणी न सोडविती । स्त्रियाबंधुसुतजांवाई रे! ॥ जाई० ॥ ३ ॥
ज्या समयीं जें देइल ईश्वर । तें अमृत म्हणुनी खाई रे! ॥ जाई० ॥ ४ ॥

पद १९ वें.

गुनियानके तान वंकार मत कठन ।
निपुण गावत कोऊ असल हिंदुस्थान ॥ ध्रुवपद. ॥
अपने अपने देसभाषा भेद कहत ।
दखन कोऊ सुगर मुलतान ॥ गुनि० ॥ १ ॥
जो जो देखें सुर सकल भगवान ।
चरन अर्पन रहि बिकल सब गलतान ॥ गुनि० ॥ २ ॥
अमृतराय साहेबको नायब सोहि सुलतान ।
नरेंद्र राजाराम कोऊ सुगर मुलतान ॥ गुनि० ॥ ३ ॥

पद २० वें.

जात जोबन हरवारी जिनको त्यावना ।
रंग रंग मोरी सकल बिकल भये कामबिरहकी भावना ॥ ध्रुवपद. ॥
कहिये एक पल रहिये ना तु मनवेग चरनसो आवना ॥ जात० ॥ १ ॥
तुमसों प्यारी मुजकूं आवन हमसें क्यंव कर गावना ॥ जात० ॥ २ ॥
अमृतवचनसे बिनति करत हैं नागर लाल रिझ्यावना ॥ जात० ॥ ३ ॥

पद २१ वें.

आजि कुंजनमो फूलके फुली ब्रजपतराज ॥ ध्रुवपद. ॥
फुलनके हार रुचिर शृंगारबन ।
फूलनके मुगुट कुंडल बिचित्र सकल साज ॥ आजि० ॥ १ ॥

फूलनके राउटी, फूलनके चौकी[1] ।
फूलनको बीखो अनुपम से जहाज ॥ आजि० ॥ २ ॥
फूल रहि ग्वालन हरदम दम गावत ।
आन अलापत पखवाजन की आवाज ॥ आजि० ॥ ३ ॥
अमृतराय साहेब सों आप मों अर्पन दर्पन ।
अप सुर सुर नर सिरताज ॥ आजि० ॥ ४ ॥

पद २२ वें.

बांके बनवारी अधरपर मुरलीरव तरल तर नैन हर ॥ ध्रुवपद. ॥
चरन पर चरन धर नेक तेडे खडे ।
पाव तेंडी लग्यो शगर चंदन अत्तर ॥ बांके० ॥ १ ॥
अलखकी खलक मुद्रा तिलक केशरी ।
खलके करतार खल चंदन अति चतुर ॥ बांके० ॥ २ ॥
शक्र की बक्रता चक्रबिन दुर करे थक्क कोया ।
पराक्रम थकित सुर असुर ॥ बांके० ॥ ३ ॥
झुलत कलगी कहत कल गीत संगीत- ।
रीतसो अमृत धुन परमपद पायो ॥ बांके० ॥ ४ ॥

१. चौरंग.

अमृतरायकृत नवीन पदें.

पद २३ वें.

हा देह जाइल रे! । पुण्य कामा येईल रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
मोहित होउनियां विषयीं । किती करसिल 'बाइल बाइल' रे! ॥ हा० ॥ १ ॥
जंववरी आंगीं शक्तिधन । तंववरी ते गीत गाइल रे! ॥ हा० ॥ २ ॥
अमृतेश्वर म्हणे सर्वही सोडुनी । 'हरिहर' म्हणतां सार्थक होइल रे! ॥ हा०॥

पद २४ वें.

लाडका[1] तुझा जेगजेठी[2] । याला चार तूप रोटी ॥ ध्रुवपद. ॥
वोढाळाची ढाळ कोटी । मारला जाइल यासाठीं ।
घरोघरीं दूध लुटी । झाला सांड[3] तुझ्या पोटीं ॥
चाल ॥ बाइ! यशोदे! ऐक गाऱ्हाणें । तूं तंव म्हणशील बाळक तान्हें ।
सात बाळकें वधिलीं यानें । निमित्ता केलेंसे कां सोनें? ।
तोड ॥ तुम्हा दिधलें वडिलपणें । गौळ्या शिक्षा एवढ्यासाठीं ॥ तुझा० ॥ १ ॥
तुझें गोकुळ पडो वोस । आम्हा पडेल चार देश ।
यथच काय पडतो पाउस । नाहीं आमुची मिरास[4] ॥
चाल ॥ यशोदा म्हणे 'ऐक बाळा! ऐसें कां करणें गोपाळा! ।
या करणीनें वोस गोकुळा । पडेल कीं रे! बा! घननीळा! ।
तोड ॥ वनासी जाई गोधनपाळा' । अमृत म्हणे उरेना गोष्टी ॥ तुझा०॥२॥

पद २५ वें.

किती करिसिल बाइल रे! बाइल रे! । तुज खाइल रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
बाळी बुगडी चोळी लुगडी । ऐसी सगडी लावियली रे! ॥ किती० ॥१
अटक चटक मटक दाउनी । मन तुझें मोहिलें रे! ॥ किती० ॥ २ ॥
अमृत म्हणे तुजजवळी पैसा । तोंवरी गीत गाइल रे! ॥ किती० ॥ ३ ॥

पद २६ वें.

कांहीं तरी सोय धरीं रे! ।
परमवरदकर सुरुचितर नरनारायण हा अनुदिनीं मनीं जप करीं रे! ॥ ध्रुवपद.॥
नंदनंदन गोविंद दीनबंधू म्हणुनी भव[5] तरीं रे! ।
करुणावरुणालय[6] शरणागतपरिपालन पदवी रे! ॥ कांहीं० ॥ १ ॥

---

१. व्रजस्त्रिया कृष्णाचीं गाऱ्हाणीं यशोदेस सांगतात. २. जगज्ज्येष्ठ, सर्वांहून श्रेष्ठ. ३. उनाड बैल. ४. वतन. ५. संसार. ६. दयार्णव.

पशुसम होशिल विषयीं निरंतर रत किती रे! ।
परत परत अंतरीं रे! नरतनु दुर्लभ[1] दुर्लभ सखया वदवद नरहरी रे! ॥कां०॥
कांहीं भरीं भरूं, धरीं रमापती बुडशिल या भवपुरीं[2] रे! ।
अमृतराय तव पाय धरुनियां विनवी बहु बहु परी रे! ॥ कांहीं० ॥ ३ ॥

पद २७ वें.

निष्ठुर अतिक्रूर तुम्ही बोलुं नका हरिला ॥ ध्रुवपद. ॥
काय दुग्ध याचें पाणी । कोठें दुष्ट दुष्ट वाणी ।
माझा मोहन घेऊन जातो गौधन[3] नित्य रानीं ॥ निष्ठु० ॥ १ ॥
आधींच घर असती लंके (?) । त्यावरी तो उंच शिंके ।
नित्य येतो दूध पितो वचन हे लटिकें ॥ निष्ठु० ॥ २ ॥
क्षणभरी घरीं नसतो कान्हा । माझे स्तनीं येतो पान्हा ।
जिवींचा जीव सकळ जाणा । बाळ हरी तान्हा ॥ निष्ठु० ॥ ३ ॥
अमृत म्हणे निज खुणे । हरिवांचुन व्यर्थ जीणें ।
सदनीं[4] जाउनी बल्लवी[5] त्या । ध्याती प्रभुचरण ॥ निष्ठु० ॥ ४ ॥

पद २८ वें.

अंमल[6] खुब गाजा गाजा । जिनकू राजी परजा[7] ॥ ध्रुवपद. ॥
जनार्दनका[8] एका[9] । पैठण तख्त किया सर[10] निको[11] ॥ अंम० ॥ १ ॥

१. मिळण्यास कठीण. येथें स्वाभिप्रायदार्ढ्यास्तव 'दुर्लभ' 'दुर्लभ' अशी द्विरुक्ति केली. २. संसाररूप पुरामध्यें. ३. गौ=गाय. ४. गृहीं. ५. गौळिणी. ६. ज्यांची प्रजा राजी त्यांचा अंमल खूब गाजला. ७. प्रजा. ८. हें एकनाथ स्वामींच्या गुरूचें नांव. हे महान् साधु व दत्तभक्त होते. ९. एकनाथ—हा साधु ब्राह्मण कवि ज्ञानदेवाचा अवतार असें समजतात. याचा जन्म शके १४७० या वर्षीं झाला असें दिसतें. याचा मरणशक १५२१ फाल्गुन वद्य ६ असें आढळतें. याची कविता (१) एकनाथी भागवत, (२) भावार्थरामायण, (३) रुक्मिणीस्वयंवर, (४) स्वात्मसुख, (५) हस्तामलक (६) आनंदलहरी, (७) चतुःश्लोकी भागवत टीका, (८) अभंग, (९) पदें—इतकीं प्रकरणें मराठी असून कांहीं कविता हिंदुस्थानी भाषेंतही आहे. याच्या गुरूचें नांव जनार्दनपंत होतें म्हणून त्यानें आपल्या कवितेंत आपलें नांव '**एकाजनार्दन**' असें लिहिलेलं आढळतें. याची वाणी रसाळ आणि सरळ असून वर्णन करण्याची शैली मनोहर आहे. एकनाथानें मराठी भाषेवर केवढे उपकार केले या विषयाचें प्रतिपादन '**एकनाथाचें चरित्र**' नामक पुस्तकांत आणि आमची देशी भाषा विद्यापीठीं शोभण्यासारखी आहे कीं नाहीं?' या व्याख्यानांत प्रो० **राजाराम रामकृष्ण भागवत** यांनीं केलें आहे तें पाहण्यासारखें आहे. महिपतीच्या 'भक्तलीलामृतां'त (अध्याय १३-२४) एकनाथाचें सविस्तर चरित्र आहे. याशिवाय रा० धोंडो बाळकृष्ण सहस्रबुद्धेकृत 'श्रीएकनाथ महाराज यांचें चरित्र' हें पुस्तकही पाहण्यालायक आहे. १०. सर करणें=जिंकणें, ताब्यांत घेणें. ११. खरोखर.

ज्ञानेश्वरका धैवसा । डैरकर बेद बोले म्हैसा ॥ अंम० ॥ २ ॥
विठ्ठलकू देखना । लिया पंढरपुरका ठाना ॥ अंम० ॥ ३ ॥
रामानंदका पुरजी । उनकू बारा सोला राजी ॥ अंम० ॥ ४ ॥
मुकुंदराज बोले । राजा जयंतपाळ बंद खोले ॥ अंम० ॥ ५ ॥

---

१. **ज्ञा**नदेव ह्याचा जन्म शके ११९७ श्रावण वद्य ८ स **आ**ळंदी येथें झाला, आणि तेथेंच हा शके १२१८ कार्तिक वद्य ८ स समाधिस्थ झाला. यास **ज्ञा**नेश्वर, **ज्ञा**नोबा असेंही म्हणतात. याचे ज्ञानेश्वरी (भावार्थदीपिका), अमृतानुभव, आणि चांगदेवपांसष्टी असे मुख्य ग्रंथ आहेत. याची कविता प्रासादिक आणि गहन असून तिचा विषय भक्ति, वैराग्य आणि आत्मबोध हा आहे. ह्याची वाणी रसाळ, उपमारूपकादिकालंकारपूर्ण आहे. याची वर्णन करण्याची शैली इतकी चटकदार आहे कीं वर्ण्य विषयाची प्रतिमा प्रत्यक्ष डोळ्यांपुढें उभी केलेली असते. इतकें आहे तथापि याचे ग्रंथ गहनविचारांनीं भरलेले असल्यामुळें ते सहज समजण्यासारखे नाहींत. याचीं पदें, अभंग इत्यादि कविता ही गहन आहे व तिच्यावर त्याच्या ग्रंथांतील प्रमुख विचारांची छाया पडली आहे. **'ज्ञानेश्वर महाराजांचें चरित्र'** या नांवाचा ग्रंथ रा०**ब**ळवंत **खं**डोजी **पा**रख यांनीं लिहिला आहे तो जिज्ञासु जनांनीं पाहिला असतां या कवीची ओळख चांगली होण्यासारखी आहे. २. ध्वज, ध्वजा, पताका. ३. भिऊन. ४. रेडा, हल्या. ५. **वि**ठोबा, **वि**ठ्ठल, **वि**ठाई हीं सर्व एकाच देवाचीं नांवें होत. **वि**ठोबा हा **कृ**ष्ण होय. एकदां **रा**धा **कृ**ष्णाच्या मांडीवर बसली असतां तेथें **रु**क्मिणी आली, तेव्हां **रा**धेनें तिला अभ्युत्थान दिलें नाहीं म्हणून ती आपला अपमान झाला असें समजून रागानें **दिं**डीरवनांत येऊन तपश्चर्या करूं लागली. जेथें हल्लीं **श्री**पंढरपुर क्षेत्र आहे तेथें पूर्वीं दिंडीरनामक दैत्याचें वन होतें. या वनांत **रु**क्मिणी असतां **कृ**ष्णानें तेथें येऊन तिची मनधरणी करून समजूत केली. नंतर त्या दोघांनीं तेथें **'विठोबा रुक्माई'** हीं नांवें धारण करून अखंडवास केला—असें वर्णन ग्रंथांतरीं आहे. ६. ठाणें. ७. हा कबीराचा, व ज्ञानेश्वर, निवृत्ति इत्यादिकांचा बाप जो विठ्ठलपंत, त्याचा गुरु. यानें **'आनंद'** नांवाचा नवा संप्रदाय काढिला, तो उत्तर हिंदुस्थानांत चालू आहे. हा मोठा विद्वान् होता. ८. **मु**कुंदराज या नांवाचा एक साधु कवि सुमारें सातशें वर्षांपूर्वीं झाला. हा जातीचा देशस्थ ब्राह्मण असून **'जोगाईचें आंबें'** या गांवचा राहणारा होता. 'जोगाईचें आंबें' म्हणजे जाधवकुळांतील जयंतपाळाचें प्रधाननगर (राजधानी) हें निझामशाहींत असून त्याला हल्लीं **'मोमीनाबाद'** म्हणतात. मुकुंदराजानें जयंतपाळास आत्मज्ञानाचा उपदेश करण्यासाठीं **'विवेकसिंधु'** नामक ग्रंथ रचिला. याचा **'परमामृत'** म्हणून दुसरा ग्रंथ आहे. या ग्रंथांतील प्रतिपादन शांकरदर्शनानुसारी आहे. याची वाणी शुद्ध, प्रौढ आणि सरळ आहे. याची समाधि 'जोगाईच्या आंब्या' स डोंगराच्या कड्यावर आहे. ९. जयंतपाळ हा वीरबल्लाळ राजाचा पुत्र. या राजाला ब्रह्मविचार फार आवडत असे, म्हणून तो साधूंचा सन्मान करून त्यांस म्हणे कीं घोड्यावर बसतांना एका रिकिबींत पाय घालून दुसरींत घाली घाली तों मला ब्रह्मसाक्षात्कार करून द्या. कोणाच्यानेंही ही गोष्ट करवेना; म्हणून यानें पुष्कळ साधूंस बंदींत घातलें. हें वर्तमान मुकुंद-

सेना सेजणा कसाई । ये मौलाके सिर्फ सिपाई ॥ अंम० ॥ ६ ॥
अमृतराय कहे बिरजीका । चलते बैकुंठ लेवे तूका ॥ अंम० ॥ ७ ॥

पद २९ वें.

दौलत खुब पायी खुब पायी । हरिपगसो अबलाई ॥ ध्रुवपद. ॥
मागत दूध उपमन्यू । उनकू दिया क्षीरसागर ॥ दौलत० ॥ १ ॥

राजास कळतांच तो राजाकडे आला व त्यानें राजास समाधी लाविली. पुढें मुकुंदराजांनीं त्यास सावध केलें, मुकुंदराजाच्या सांगण्यावरून राजानें बंदींतील साधूंस मुक्त केलें.

१. याची कथा 'भक्तविजय' अध्याय ३४ ह्यांत पहावी. या साधूविषयीं मोरोपंतानें आपल्या 'सन्मणिमाले'त असें म्हटलें आहे:–'जो भक्तिसरित्पूरीं षडरींची सर्व वाहवी सेना, । रुचला मनास बहुतचि, तो, भगवद्भक्त, नाहवी सेना. ।।' [गीति ५३]. २. मोरोपंतकृत 'सन्मणिमालेंत' या साधूचा असा उल्लेख आहे:–'सजणा नाम जयाचें, ज्या, गाती साधुजन, कसायास । भगवान पळहि न विसरे ज्यातें, विसरेन मी कसायास? ।।' [गीति ५४]. ३. परमेश्वराचे. ४. फक्त, केवळ. ५. हा पंढरपूरच्या पांडुरंगाचा एक भक्त होता. हा शालिवाहन शके १५३० मध्यें देहूस जन्मला. हा जातीचा वाणी होता. ह्याला दोन बायका होत्या. पहिली बायको दमेकरीण होती ती लवकरच वारली. दुसरी बायको जिजाबाई मोठी कर्कशा होती. ह्याच्या सत्राव्या वर्षी ह्याचीं आईबापें वारलीं. ह्याचा मृत्यु शके १५७१ त झाला. ह्याचे अभंग पुष्कळ आहेत. विशेष माहिती भक्तविजय अध्याय ४८ व ४९ यांत पहावी. या शूद्र कवीविषयीं आणखी माहिती कै० **हंस** यांच्या निबंधांत व रा० रा० **रा० वि० माडगांवकर** यांच्या पुस्तकांतही आहे. ती जिज्ञासु वाचकांनीं पहावी. ६. संपत्ती. ७. पग=पाय. ८. उपमन्यू–वसिष्ठकुलोत्पन्न व्याघ्रपाद नामक मुनीचा ज्येष्ठ पुत्र. हा लहान असतां बहुतकरून घरींच खेळत असे. एकदां हा दुसऱ्या आश्रमांतील मुलांसह खेळत असतां तेथें यानें गाईचें दूध काढतांना पाहिलें, व तेथील मुलांच्या मातेनें तेथील मुलांस व यास गोरस पान करण्यास दिलें व तें तो प्याला. नंतर तो आपले घरीं आल्यावर आपले मातेजवळ गोरस मागूं लागला. तेव्हां ह्याच्या मातेनें नित्याप्रमाणें पिष्ट पाण्यानें कालवून त्याला दिलें परंतु तें तो न घेतां 'काल मी त्या दुसऱ्या आश्रमांत दूध प्यालों तसें दे' असें म्हणूं लागला. तेव्हां त्याची आई जरा खिन्न होऊन म्हणाली कीं 'असें दूध तुला मिळण्यायोग्य तुम्ही नाहीं, कारण पूर्वजन्मीं तुझ्या हातून ईश्वराराधन घडलें नाहीं.' यावरून त्यानें ईश्वराराधन करून आकल्प आयुष्य व समग्र क्षीरसागराचें आधिपत्य अशीं संपादन केलीं–अशी कथा आहे. हा शैव होता व कृष्णासही यानेंच शैवी दीक्षा दिली. हा धौम्य ऋचीचा ज्येष्ठ भ्राता व तंडी ऋषीचा शिष्य होता. (विशेष माहिती महाभारत–अनुशासनपर्व–अध्याय १४ यांत, अथवा सौरपुराण–अध्याय ३६ यांत पहावी.)

बेटकू ध्रु[1] रोवे । उनकू सबसे सिरोपद[2] देवे ॥ दौलत० ॥ २ ॥
नक्रकु दे फटका । गजदासनके[3] छुटका ॥ दौलत० ॥ ३ ॥
अमृतरायका चुटका । लेत रामनामका घुटका[4] ॥ दौलत० ॥ ४ ॥

१. ध्रुव–उत्तानपाद राजास त्याच्या सुनीती नामक भार्येपासून झालेला पुत्र. या राजास सुनीति व सुरुचि अशा दोन भार्या होत्या, त्यांत सुनीति ही नावडती होती, त्यामुळें तिचा पुत्र ध्रुव हाही नावडता होता. एकदां याचा सावत्र भाऊ राजाच्या मांडीवर बसला असतां हाही बसण्यास गेला, पण हें सुरुचीला आवडलें नाहीं व तिनें त्याचा धिक्कार केला. तेव्हां हा रडत रडत आपल्या-मातेकडे (सुनीतीकडे) गेला व झालेली गोष्ट तिला सांगितली, तेव्हां तिलाही फार वाईट वाटून ती म्हणाली, परमेश्वराची आराधना केल्याशिवाय हें ऐश्वर्य कोठून प्राप्त होणार? तेव्हां ह्याला पश्चात्ताप होऊन लागलाच अरण्यांत जाऊं लागला, इतक्यांत मार्गामध्यें ध्रुवाला नारद भेटले. त्यांनीं 'तूं लहान आहेस, परत जा' असें सांगितलें, पण ह्यानें ऐकिलें नाहीं. नारदमुनींस याची दया येऊन त्यांनीं यास एक मंत्र व भगवद्ध्यान ह्यांचा उपदेश केला. अल्पकाळांत यास भगवंतांनीं भेट दिली म्हणून याच्या मनांत स्तुति करावी असें वाटलें; पण सामर्थ्य नसल्यामुळें हस्त जोडून उभा राहिला. तेव्हां हें जाणून परमेश्वरानें त्यास सामर्थ्य दिलें, व यानें स्तुति केली. तीवरून परमेश्वर संतुष्ट होऊन 'तूं छत्तीस सहस्र वर्षें पित्याच्या मागें राज्य कर व या स्थानीं परत ये' असा वर दिला. हें सर्व वर्तमान उत्तानपाद राजास कळलें, व तो समारंभपूर्वक सामोरा येऊन ध्रुवास परत नगरास घेऊन गेला, व त्याला राज्याभिषेक करून आपण अरण्यगमन केलें–अशी कथा आहे. (भागवत–स्कंध. ४ अ० ८-९.) २. श्रेष्ठस्थान. ३. गजेंद्र–ही कथा श्रीमद्भागवत–स्कंध ८. अध्याय २–४ यांत आहे. क्षीरसागरांत त्रिकूट नामक एक पर्वत होता. त्याच्या खालच्या तटावर वरुणाचें ऋतुमत् नामक उद्यान होतें, आणि त्यांत एक अत्यंत रमणीय सरोवर होतें. तेथें उन्हानें संतप्त आणि तृषार्त असा एक गजेंद्र आपल्या कळपासह पाणी पिण्यासाठीं आला. तो सरोवरांत प्रवेश करून तेथील पाणी यथेच्छ पिऊन बाहेर येऊं लागला, तों त्याला एका सुसरानें पकडिलें. तेव्हां त्यानें नक्राच्या हातून सुटण्याचा पुष्कळ यत्न केला, परंतु सुटेना. त्याची सुटका करण्यासाठीं इतर गज, गजस्त्रिया, आणि कलभ (गजशावक) यांनींही पुष्कळ प्रयत्न केला. पण त्यांचेंही कांहीं चालेना. या उद्योगांत हजार वर्षें गेलीं; सर्व उपाय हरले. अखेरीस निरुपाय होऊन गजेंद्रानें हें प्राणसंकट टाळण्यासाठीं परमेश्वराचा धांवा केला. (अध्याय ३ श्लो० २-२९) 'मी ग्राहापासून मुक्त होण्याची इच्छा करीत नाहीं, तर अज्ञानमोक्षाची इच्छा करतों' इत्यादि गजेंद्रानें केलेलें स्तोत्र ऐकून प्रसन्न होऊन श्रीभगवान हरि प्रकट झाला. त्याला पाहतांच 'हे नारायणा! अखिलगुरो! भगवन्नमस्ते' असें म्हणून गजेंद्रानें सोंडेनें एक कमळ उपटून भक्तिभावानें त्याच्या प्रीत्यर्थ वर आकाशांत फेंकून दिलें. तेव्हां त्या पीडिताला पाहून विष्णूला दया आली. त्यानें एकदम गरुडावरून उतरून सग्राह गजेंद्राला सरोवराच्या बाहेर काढून चक्रानें नक्राचें तोंड कापून त्यास सोडविलें. (अध्याय ३ श्लोक ३३.) ४. 'नामरसायण घुटका' असा अन्य पाठ आढळतो.

पद ३० वें.

महाराज पांडवघरमें दासनके दास बिचारे ॥ ध्रुवपद. ॥

ब्रिजके [1]ग्वालरूप अवतारे । बकी अघासुर संहारे ।

[2]नखसों गोवर्धन उठावे । सो प्रभु अघबक कंस उद्धारे ॥

उठाव ॥ सो प्रभु [3]राजसाहिमें अग्रपूजे अति उग्र तेज शिशुपाल कालसों मार डालके ब्रजको झूटी भूमी कोहे बार बार परखारे ॥ महाराज० ॥ १ ॥

चारों भुजसों आयुध डारे । झुटे पातक [4]मेटे सारे ।

[5]हिरदे उठाय लिये हे त्रारे । लक्ष्मी कौस्तुभ सो है प्यारे ॥

उठाव ॥ जापर दधि दुध घृतके प्रवाह छुटे श्यामतनूके पीतांबर पर भांत भांतके तऱ्हे तऱ्हेके बुटे चितरे न्यारे ॥ महाराज० ॥ २ ॥

कबहु छडी बगलमें मारे । ले संदेसा पटक सवारे ।

रथसे गाडीवान सवारे । तमाम घोडे चरावे दौरे ॥

उठाव ॥ रथ जोतके पोछ पांछके ललकार करतहे मुखसे 'होरे होरे' ॥ महा० ॥ ३ ॥

याचक होके हात पसारे । भूप जरासंधको मारे ।

कपटी कौरवको संहारे । [6]निजजन है सों पार उतारे ॥

उठाव ॥ [7]मखमों अर्जुनपें जब गांठ पडी तब होय सिपाइ जुलाल रथसे कूद पडे चक्र उठाय लिये जाय अकेले भीष्म पितामहाजी पर दौरे ॥ महा० ॥ ४ ॥

बजाज द्रौपदिके बिहारी । [8]पट पहिरवे न्यारे न्यारे ।

[9]छोरे मथुराके है [10]पौरे । ब्रिज चेटक हे नंददुलारे ॥

उटाव ॥ कामी पार्थ जानकें भये मेहरिया रूप सुभद्रा लिए लिला नाटक कैकै प्रकारे भक्त [11]रिझावत अमृतराय कहि मायातीपर बारबार बलहारे ॥ महाराज० ॥ ५ ॥

पद ३१ वें.

[12]राखीं लाज अनंता! आतां ॥ ध्रुवपद. ॥

१. गौळ्यांच्या रूपानें. २. नखानें. ३. राजसूययज्ञांत. ४. सर्व पातकें मिटविलीं—नाहींशीं केलीं. ५. हृदयांत. ६. आपले भक्त. ७. राजसूययज्ञांत. ८. वस्त्र. ९. मुलें. १०. मथुरानिवासी. ११. सुखवीत असे, सुख देत असे. १२. द्रौपदीवस्त्रहरणप्रसंगीं द्रौपदीनें केलेला कृष्णाचा धांवा.

कुमति सुयोधन विनयें जल्पत ।
मति भ्रमलीच समस्तां ॥ आतां० ॥ १ ॥
कुरळीं[1] आकर्षुनि खळ मज पीडिति ।
केचसंचय[2] धरूनि हातां ॥ आतां० ॥ २ ॥
स्थिरचरव्यापक श्रीहरि असतां ।
भोगीं कशी अवस्था मी? ॥ आतां० ॥ ३ ॥
खळ आतां हे फेडति लुगडें ।
करिती कठिण अनर्था ॥ आतां० ॥ ४ ॥
अमृत माधव प्रभु मन गरुडा ।
कां न पळवि हृदयस्था ॥ आतां० ॥ ५ ॥

पद ३२ वें.

पंढरीचा नाथ पहा पांडुरंगजी ॥ ध्रुवपद. ॥
नंदनंदन हरि गोविंद श्रीमुकुंदजी ।
केशव माधव यादव कृष्ण वासुदेवजी ॥ पंढरी० ॥ १ ॥
पूर्णब्रह्म परब्रह्म हेंचि वर्म जी ।
नाभिकमळीं ब्रह्म, शिरीं ज्योतिर्लिंग जी ॥ पंढरी० ॥ २ ॥
त्र्यंबकासि अमृतराय ध्याय पाय जी ।
ब्रह्मपदीं गरुड करुनि करित दंग जी ॥ पंढरी० ॥ ३ ॥

पद ३३ वें.

पशुपति[3] ऐसें दैवत न गमे त्रिभुवनीं दुसरें ।
कृपाकटाक्षें चुकवी लक्ष चौऱ्यायशीं फेरे ॥ ध्रुवपद. ॥
वाजन करितां दिसेल जो गज अश्वांचा पाल ।
महालमंदिर सुंदर कांता मंगळवत सोहळा ॥
दीर्घायुष्य देऊनि भोगवि संपतिचा सोहळा ।
नित्य शिवाशीं वाहति बेल ॥ पशुपति० ॥ १ ॥
त्रिकाळ मंत्र पूजुनि वाजवि हस्ताची टाळी ।
'शिव शिव' वदतां मात्र होय पापाची होळी ॥
सप्तजन्म पातक हरहर म्हणतां दुरी ॥ पशुपति० ॥ २ ॥

---

१. केशांच्या ठायीं. २. वेणी, केशकलाप. ३. शिव. यांत शिवाचें स्तवन आहे.

[1]इंदुवासर प्रदोष शिवरात्री व्रत तिसरें ।
शचिपति श्रीपति व्रत हें करिति ब्रह्मा सावित्री ।
[2]चतुर्वर्णाचे राजे करिती व्रत हें ।
सकळ मनोरथ पावुनि अंतीं [3]अमृतेश्वरप्राप्ति ॥ पशुपति० ॥ ३ ॥

पद ३४ वें.

भगवंतासाठीं जिवलगा! अवघ्या [4]तुटी. ॥ ध्रुवपद. ॥
भरतें त्यजिली माता । प्रल्हादें चिरवीला पिता ।
बिभीषणें त्यजियेला भ्राता । एका रामपदासाठीं ॥ १ ॥
श्रवेनें उपकर्णाचे अंतीं । हरिश्चंद्रें त्यजिली तारामती ।
रोहिदासें त्यजिली कांती । एका रामपदासाठीं ॥ २ ॥
श्रियाळें त्यजिला पुत्र । भक्तराजवैकुंठपाळमित्र ।
अमृतेश्वराचे भजनीं सुमित्र । एका रामपदासाठीं ॥ ३ ॥

पद ३५ वें.

येउनियां जन्मा काय केलें रे? ॥ ध्रुवपद. ॥
मी देह हें घेउनि ओझें नाचति भोजें ।
परि खाजें काळाचें जालें रे! ॥ येउनियां० ॥ १ ॥
सकळ विषयीं मन विकळ करिसि ।
परि न कळे स्वहित वय व्यर्थचि गेलें रे! ॥ येउनियां० ॥ २ ॥
सुंदर नरतनु पावोनि उत्तम ।
श्रीसर्वोत्तमपद चुकलें रे! ॥ येउनियां० ॥ ३ ॥
अमृतवचन हें [5]बुंझुनि आजुनि तरि ।
रिझुनि हरिसि भज, सार्थक कथिलें रे! ॥ येउनियां० ॥ ४ ॥

पद ३६ वें.

हरि सखा करणें तरी हें सार [6]जिणें ॥ ध्रुवपद. ॥
हरिकथा उपदेश जयाचा । साधुसंगति आदरें धरणें रे! ॥ हरि० ॥ १ ॥
सज्जनरंजन मुख्य हें साधन । हरिगुण कीर्तनिं या रमणें रे! ॥ हरि० ॥ २ ॥
विभुलीलामृत समृत गायन । निश्चळ भवजळीं या तरणें रे! ॥ हरि० ॥ ३ ॥

---

१. सोमवार. २. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चार वर्णांचे. ३. 'अंबेश्वर' असें पाठांतर आहे. ४. वियोग. ५. समजुनि. ६. जगणें.

पद ३७ वें.

(गुरुशिष्यसंवाद.)

गुरुजी! मला शिष्य करा । आत्मा आपण मौन धरा ॥ १ ॥
सनकादिकीं धरिलें मौन । त्याचें बोलणें मौनाचें मौन ॥ २ ॥
मौनासारिखे कोणते बोल । स्वानुभवाचे सहज डोल ॥ ३ ॥
स्वामी अनुभव तो कैसा भेटे । सद्गुरुकृपे संशय तुटे ॥ ४ ॥
सद्गुरु कृपा करितील कैसी । त्यांचे चरणीं व्हावें दासी ॥ ५ ॥
दासीपण तों कठीण आहे । द्वारीं पडोनि उगाचि राहें ॥ ६ ॥
उगाचि पडोनि होईल काय । येतां जातां लागतील पाय ॥ ७ ॥
पाय लागल्या कोणती सिद्धि । प्रपंचांतुनि फिरेल बुद्धि ॥ ८ ॥
फिरली बुद्धि कैसी कळे । जैं संतांचे मिळणीं मिळे ॥ ९ ॥
संत सांगा कैसे दिसती । सर्वही लोक स्तवन करिती ॥ १० ॥
लोकस्तवनीं होईल संत । स्वयें परीक्षुनि घ्यावा अंत ॥ ११ ॥
अंत लागल्या काय झालें । नित्य सेवावीं पाउलें ॥ १२ ॥
पाउलें करितील देव ठावा । लवुनि प्रश्नही करावा ॥ १३ ॥
प्रश्न करितां देव दिसे । जनीं वनीं तोचि भासे ॥ १४ ॥
तोचि भासल्या आपण कोण । आपण देव नाहीं दोन ॥ १५ ॥
आपण देव तो कैसा लक्षी । जागतां निजतां मनाचा साक्षी ॥ १६ ॥
मजला दिसत माझेंचि मन । तरी तूंचि कीं तुम्हां वेदवचन ॥ १७ ॥
एक वेदचि काय प्रमाण । आपण वेद गुरु तिघेजण ॥ १८ ॥
तिन्ही प्रतीति जवळीच कीं त्या । विचार करितां जवळीच होत्या ॥ १९ ॥
विचार कां हो न करी सोपा । मायेनें घर घेतलें बापा ॥ २० ॥
ब्रह्मीं मायास्फुरण दिसते कैसी । सूर्यापासुनि मृगजळ जैसी ॥ २१ ॥
मृगजळडोहीं[1] हरणें भुलती । मनुष्यें हीं हरिणेंच होती ॥ २२ ॥
मनुष्यपणा तो कठीण आहे । आपणाआपण शोधुनि पाहे ॥ २३ ॥
शोधुनि पाहतां आपणचि आघवें । मौन्यें मौन हेंचि बरवें ॥ २४ ॥
हा तों झाला बोलका मुका । उपजत मुका तो स्वरूपीं चुका ॥ २५ ॥
मुकेपण तों सुखाचें सार । कैसा होईल जगदोद्धार ॥ २६ ॥

---

१. हा समास चिंतनीय आहे.

यास्तव देव धरी अवतार । तरी तूंचि करीं बा विचार ॥ २७ ॥
आतां स्वामी वंदीन पाय । तुझेंचि नाम अमृतराय ॥ २८ ॥

पद ३८ वें.

(गुरुशिष्यसंवाद.)

गुरुजी! मला सुखाची वाट सांगा । घर टाकुनि रानांत वागा ॥ १ ॥
रानांत काय सुख आहे । उगाचि घडीभर जाउनि पाहावें ॥ २ ॥
रानांत जाउनि काय खावें । निःसंग साचा फकीर व्हावें ॥ ३ ॥
फकिरास पाहुनि कुत्रें भुंकतें । फिरतोसि कां म्हणोनि तोंडावर थुकतें ॥ ४ ॥
फकीर बसल्या उगाच बसतें । ऐसेंच बसावें म्हणुनि उपदेश करितें ॥ ५ ॥
तेव्हां गुरु कुत्रें । भटकल्या माणसावरी सुत्रें ॥ ६ ॥
कुत्र्यास कांहीं आहे विचार । धरिलें एक तें न सांडी द्वार ॥ ७ ॥
पोटभरी भाकरी मिळे एक घरीं । ओली कोरडी हाक न मारी ॥ ८ ॥
हाकेविण दुःख कोण समजतो । निश्चयानें बैसल्यास देव देतो ॥ ९ ॥
बैसल्या कैसा निर्वाह होतो । अजगर कोठें फिरावयासी जातो ॥ १० ॥
अजगरासी नाहींत बायकांचे धोके । त्याचें संतान कोठुनि पिके ॥ ११ ॥
भुला भटकल्या होय संयोग । ऐसेंच वाटे सर्व जग ॥ १२ ॥
तरी माणसाचीच काय खटपट । मानुनि घेतलें म्हणुनि लागलें झट ॥ १३ ॥
लागलें झट हें केव्हां पळे । आपण ब्रह्म हें आपणा कळे ॥ १४ ॥
ब्रह्म कळल्या मुक्ति मिळे । मिळालेपणही समूळ गळे ॥ १५ ॥
होता झाला अद्वैतभाव । पूर्ण सुखाचा हाचि ठाव[1] ॥ १६ ॥
रानांत जावें हा हट । कोठेंना त्याचें मन नाहीं घट ॥ १७ ॥
मन घट झाल्या गांव बरा । दुःखाच्या हवया लागती पोरा ॥ १८ ॥
दुःख तिळभरी सोसेना । चाल रानांत नको देऊं वेणा ॥ १९ ॥
रानांत जाउनि काय करावें । पोटापुरतें गांवांत यावें ॥ २० ॥
गांवचे लोक करितील उपहास । खालीं पाहुनि मागावा घांस ॥ २१ ॥
घांस न मिळे तरी पडतील उपवास । सोशीत जावें होउनि उदास ॥ २२ ॥
उदास जाहल्यावर होईल बोध । रात्रंदिवस करावा शोध ॥ २३ ॥
शोध सांगे अमृतराय । सुखस्वरूप श्रीसद्गुरूचे पाय ॥ २४ ॥

१. स्थळ, जागा.

पद ३९ वें.

या संन्यासा काय म्हणावें? ॥ ध्रुवपद. ॥
डोई मुंडुनि भगवें गुंडुनि । पिशवींतील द्रव्यासि गणावें ॥ या० ॥ १ ॥
भिक्षे सांगूं जातां बरवें । नित्य निमित्यासि पुसावें ॥ या० ॥ २ ॥
अमृतराय म्हणे या कपटपटूच्या । कां न म्यां तोंडांत हणावें[1]? ॥या०॥३॥

पद ४० वें.

मना! रामाचे गुण गाईं ॥ ध्रुवपद. ॥
पदरजस्पर्शें गौतमजाया । पावन झाली पाहीं ॥ मना० ॥ १ ॥
भंगुनि चापा, लज्जित रावण । पेंर्णुनियां[2] वैदेही[3] ॥ मना० ॥ २ ॥
मारुनि दुष्टां अमृतराय । सदा हृदयीं ध्यायी ॥ मना० ॥ ३ ॥

उपदेश.

(कटिबंध.)

संतांचा सेवक होउनि श्रीहरिलागीं भजेना ॥ ध्रुवपद. ॥
आपण असतां आत्माराम, केवळ उपनिषद् विश्राम, चित्तीं चिंती नाना काम, इच्छी धनसुत आराम, वितभर पोटासाठीं केवळ मांजर जैसें उंदीर देखुनि टपुनि बसुनि अति पिलगुनि करी पाऊल तैसें धनवंताचे द्वारीं केवळ हरि मानुनि निर्धारीं समान वारी मागत दीनवदन नृप सदन सधनिं निजरदन विचकितो जी महाराज अजी महाराज, अंजलिपुट जोडुनि लवुनि मिस्लित मिळुनि तॅस्लिम[4] करित परी आयुष्य सरतें बरवें हें उमजेना ॥ १

त्याला[5] परोपरीं ये राग, शीतें कांपवी जैसा माघ, उष्णें कोपे तीव्र निदाघ, फाडूं धांवे जैसा वाघ, तेथें कठोर वाक्य कुठार सोशी कीं चित्त सेवा हेचि असोशी वाटे म्हणवुनि इलु लु लु लु लु लु लु काम पुरेना, उलु कुलु लुलु लुलु करितो अनुदिनिं हळ हळ हळ हळ समागमावरी कळकळ कळकळ हृदयीं जळ जळ जळ जळ तळमळ पोटीं वचनीं वळवळ चळ चळ धन्यासि कांपे, घरांत कोपे, वश हो झोंपे, अळसें थोपे, शरीर चापे, परि हे सोपे, गुणानुवाद हरीचे नामप्रबंध गाउनि सत्वर सार्थक कांहीं करिना ॥ २

---

१. हाणावें, मारावें. २. परिणय=विवाह. पर्णुनियां=विवाह करून. ३. सीता. ४. सलाम. ५. श्रीमंताला.

पाहतां आत्मानात्म विचारीं, केवळ सच्चित्सुख अविकारी, म्हणवी मी देही अविचारी, शरीर मळमूत्राची मोरी; येथें ममता, ठेवुनि समता, विसरे रमतां, श्रमतां न धरी, बदरीनाथ न चिंतित कंदरीं[1], पदरीं पाप म्हणुनि रत उदरीं, नदरी सेवुनि, सदरीं बसतो, बरवा दिसतो, ऊर्जित पुसतो, मान न होतां घडि घडि रुसतो, आधीं गुंतुनि, लटिका कुंथुनि, त्यांतचि धसतो, जीवन्मुक्तहि असोनि उगाच, भवपंकीं फसतो, अहीमुखीं दर्दुरपाशा, माजीं दुराशा, योगें आमिषा, संधित जैशा, माशा कवळी, पाशाला अटकुनिही, महिशा नाशालागीं न समजे, अवकाशांतही आकाशात्म दे महेशालागुंनि न भजे, पाउस उन्हांत दुःखें कण्हत, चिखलीं झडांत, वांझेपरी देखत देखत, अमोल्य जीवित वेंचे, त्यांतुनि वृत्ति कदा फिरवेना. ॥ ३

करुनियां वर्ती मान, हिंडे दारोदारीं श्वान, इच्छित चित्तीं मानापमान, विषयांलागीं करी वण वण वण वण, आस्था मनांत, धन धन धन धन, आल्यावरी करी, फण फण फण फण, चण चण चण चण वचन बोलतो, खण खण खण खण रुपये मोजितो, पालखीमध्यें बसुनि धांवतो, पालखीसवें चरणीं धांवतो, अधिक हांव तो, धरुनि, मिरवी जगीं रूप नांव तो लटंबरातें वागवुनीयां, विटंबनेनें कुटुंब पोशी, आत्मा जो अविकार मूढ बेकार, म्हणवुनि हय शिकारबंद धरुनियां धांवे लग लग लग लग, न करी आचमन, आंहे[2]चमन, परमार्थसमयीं कैंचें ध्यान, स्त्रियेचें ध्यान, आत्मविषयीं तो अंधावृत्ति, बंध्या मोहरा, देखुनि विसरे, संध्या जाहली वंध्यापासुनि, देहसंबंध्यां लागुनि गौरवी, नकळे कैकाय, होउनि पुष्कळ पैका, असोनि पैका, पैका पैका पैका पैका, हें पुराण ऐकायाला स्वस्थ बसेना, मेघःश्याम चतुर्भुज आकृति, अनस्खलित कमनीय वदे, दर्शनीय पीतपट गोपबालिका, कृष्ण कालिका, करुनि मालिका, मिरविती त्यावरी वरदानीं विधियुक्त, विष्णूचें चिंतन नित्य करिना. ४

जेणें साधे इहपरलोक, त्या त्या करीत जड जग दोख, निरसे अज्ञानादिक शोक, अंतीं भासे जैसों वोक, ऐसा प्रसादकारक, जडजनतारक, दुर्मतिमारक, अतिसुखकारक, मूर्तिमंत नंदाचा नंदन, वृंदांचा वृंदावनवासी, वृंदारकजनवृंदवंद्य, श्रीमुकुंद सुंदर, कुंदरदन, मुचकुंदवरद, परम गोविंद, शरदिंदुवदन, श्यामवर्ण सुनासिक, सुनयन, अयन जगाचें, शेषशयन तो, चित्सुख

१. गुहेंत. २. मजा.

घन, शाश्वत, विश्वपाल, अमृतेश्वर वरदायक, नायक गावा ध्यावा हें समजेना. ॥ ९

द्वादशमासवर्णन.[1]

(कार्तिकमासवर्णन.)

चिंतातुर राधा कामिनी । सांगे साजणी ॥ ध्रुवपद. ॥
पुण्यमास सये! कार्तिक, न्हाति जनलोक, विश्व करिति आनंद ।
षड्रस पक्वान्न भोजन कृष्णाकारणें[2] गाति नंदाचा नंद ॥
नानापरि धर्म करिती, दीप लाविती, नारींस[3] होय आल्हाद ।
हरि माझा स्वामि हो! मथुरेसी, मी तो परदेशी, मज वाटे खेद ॥ चिंता० ॥

(श्लोक.)

परम कठिण काळीं राधिका रम्य बाळी,
चहुंकडे वनमाळी नेत्रबिंबें न्याहाळी ।
तदुपरि मृगनयनी वेधिली कामबाणीं,
विरहविकळ झाली राधिका कृष्णराणी. ॥ १

(मार्गशीर्षमासवर्णन.)

मार्गशीर्ष[4] धन्य आयिका, न्हाति बायका, पतिसेजे पहुडती ।
नानापरि भोगविलास, अति उल्हास, सुखगोष्टी करिती ॥
परस्परें गोडी आनंदें, बहु विनोदें, कैसी उभयतां प्रीति? ।
कृष्णरायें मज त्यजिलें, कां हो! रुसले? किती करूं मीं खंती[5] ॥ चिंता० ॥

(श्लोक.)

कमलनयन कान्हा काय झालें कळेना?
यदुपतिविरहाची वेदना साहवेना ।
लवकर हरि आणा प्राण जाईल जाणा,
टकमक बघतां कां कृष्ण शोधूनि आणा. ॥ २

(पौष्यमासवर्णन.)

पौष्यमासीं पतिवियोग गमे क्षण युग, तयाविण क्रमेना[6] ।
विरहानल अति पेटला, जीव कष्टला, अंगीं दाह शमेना ॥

---

१. मदनशरहत राधेची कृष्णविरहानें बारा महिन्यांत कशी स्थिति झाली ती यांत वर्णिली आहे. २. 'विप्राकारणें' असा अन्य पाठ आहे. ३. स्त्रियांस. ४. 'मासानां मार्गशीर्षोऽहम्' असें भगवद्गीतेंत म्हटलें आहे. ५. दुःख. ६. करमेना, चैन पडेना.

दीननाथ! कां हो! कोपलां, कंठ शोषला, मज निद्रा कां येना? ।
करुं किती दुःख साजणी! नये आझुनी, माझी करुणा कां येना? ॥ चिंता० ॥

(श्लोक.)

जळत जळत कुंडामाजि नेवोनि दंडा,
घळ घळ नयनाची धार तुम्ही विखंडा ।
ढळ ढळ निढळाशीं घाम कोठोनि येतो?
झुळ झुळ उदकाचा पूर कोठूनि जातो? ॥ ३

(माघमासवर्णन.)

माघमास आला गे साजणी! मी वो! विरहिणी, पति नाहिं शेजेसी ।
पूर्वी पापें मज घडलीं, तीं फळलीं, म्हणोनि विघडे यासी ॥
दारुण हें शीत वाजतें, मज पीडतें, कोण सांगे कृष्णासी ।
तूं वो! सखी माझि जिवलगा, आणिं श्रीरंगा, [1]चरण झाडीन केशीं ॥ चिंता० ॥

(श्लोक.)

दहद दहद कुंडामाजि कोंडून दिल्हें
[2]फणिपतिशयनानें कां मला मो[3]कलीलें ।
म्हणुनि विकळ आंगीं राधिका ते शुभांगी,
धिक धिक जिव माझा कृष्णजीच्या वियोगीं. ॥ ४

(फाल्गुनमासवर्णन.)

फाल्गुन वसंत खेळती, जन हर्षती, माझें दुःख शरीरीं ।
धन्य धन्य गोडी आठवीं, कृष्ण भेटवीं, शेजे नाहीं मुरारी ॥
भरंवसा नाहीं या देहाचा, तरुणपणाचा, बहु झुरें अंतरीं ।
हरिविण काळ जातसे, श्रम होतसे, बोले राधा सुंदरी ॥ चिंता० ॥

श्लोक.

सुरस मधुर वाजे वेणु कोठें विचारा,
विकळ मि सखियांनो! धीर नाहीं शरीरा ।
तंव तिज सखि बोले, 'जो हरी वेणुनादें
त्रिभुवनमन तेव्हां मोहिलें नादछंदें.' ॥ ५

१. पायांवर डोकें ठेवीन–असा भाव. २. शेषशयनानें (कृष्णानें). ३. सोडिलें, त्यजिलें.

(चैत्रमासवर्णन.)

चैत्र मास उष्णकाळ, हा महा ज्वाळ, मज होय जाचणी[1] ।
जळाविण जैशि मासोळी, तैसी तळमळी, तेणें कष्टि मीं मनीं ।।
विरहानल अति पेटला, जीव कष्टला, सेजे नाहीं चक्रपाणी ।
विविधोपचार करितां, न सरे हो! व्यथा, नये कृष्ण अजुनी. ।। चिंता० ।।

(श्लोक.)

तळमळ करिताहे चैत्र वैशाख भारी,
हर हर सदनातें कोण आणी मुरारी? ।
जळु जळु जिव माझा, प्राण व्याकूळ झाला,
क्षण युग, जगदीशा! काळ हा व्यर्थ गेला. ।। ६

(वैशाखमासवर्णन.)

वैशाख शीतळ चांदणें, देहाकारणें, बहु उपचार केले, ।
कर्पूर चंदन चर्चिलें, तेंहि सूकलें, चर्चवीलें ।।
घननीळा हेममंचकीं सेज घातली, पुष्पें रेखिलीं ।
ये ना कृष्ण,............ बहु कष्टी मी झाली ।।
गोविंद सेजेसि नाहीं हो! करूं काय हो! कांहिं गोष्टि सूचेना ।
अखंड ध्यान हो तयाचें, स्मरण देवाचें, अजुनि आले कां ना? ।।
सेजेसि अंतर पडलें, म्हणुनि रूसले, कोणी प्रार्थुनी आणा ।
.... ।। चिंता० ।।

(श्लोक.)

हृदय जळत भारी, कंचुकी शीघ्र सोडा,
लवकर सखियांनो! कंठिंचा हार काढा ।
मदन पिडित भारी, थोर होतो उकाडा,
लवकरि मुळ[2] धाडा, कृष्ण आणा बिऱ्हाडा. ।। ७

(ज्येष्ठमासवर्णन.)

ज्येष्ठमास प्रीय तुम्हासी विवेक मानसीं होईल कैसें कळेना ।
चातकांस आस घनाची इच्छा मनाची दुःख कैसें साहेना ।।
मेघावीण मेदिनी[3] पिकेना, आशा पुरेना, जीव कैसा धरावा ।
हरिविण शून्य झालें हो! चैन गेलें हो! जाउनि कृष्णासी आणा.।। चिंता०।।

---

१. त्रास. २. आमंत्रण—बोलावणें पाठवा. ३. पृथ्वी.

(श्लोक.)

थरथर तनु कांपे पाठिशीं धीर द्या गे!
कळकळ करिताहे कोकिला व्यर्थ कां गे! ।
गरगर फिरताहे नेत्रबिंबेंहि दोनी,
परि हरिविण यांची वासना कोण मानी? ॥ ८

(आषाढमासवर्णन.)

आषाढ तृप्त हो मेदिनी चातकां ध्वनी आर्त[1] पुरवी तयांची ।
मजलागीं कैसे भेटती सुख तें देती ऐसी आशा मोठी मनाची ॥
राधेची मोठी हो! अवस्था चिंती भगवंता दासी होइन त्याची ।
म्हणते श्रीरंगा भेटवीं, इच्छा पूरवीं, सुख नाहीं जिवासी. ॥ चिंता० ॥

(श्लोक.)

आतां जरी हरि नये तरि शस्त्रधारा, घेऊनियां तुम्हि करा मजलागिं मारा ।
ऐसा विलाप करुनी मग फार बोले, ऐकूनियां निजजना बहु त्रास झाले. ॥ ९

(श्रावणमासवर्णन.)

चिंता हो मनाची भेटि कृष्णाची होईल कैसि कळेना ।
हृदय वेधलें, श्रीहरी! तया सुंदरी कांहीं गोष्टि सूचेना ॥
अखंड ध्यान हो! तयाचें स्मरण देवाचें अजुनि आले कां ना! ।
शेजेसि अंतर पडलें म्हणूनि रूसले कोणी प्रार्थुनि आणा ॥ चिंता० ॥

(श्लोक.)

धनधान्य सखी करिं घेई, दक्षिणा द्विजवरां[2] बहु देई ।
ज्योतिषास पुसती सखि बा गा, कृष्णनाथ कधिं येतिल सांगा. ॥ १०

(भाद्रपदमासवर्णन.)

भाद्रपदीं मोठी अवस्था, आणीं अनंता, नाना यत्न करुनी ।
तूं हो! माझी सखि सोयरी विनंति मी करीं माये! सांगातिणी[3]! ॥
ऐकूनि दूति चालली कृष्णासि बोलली विनवि जोडूनि पाणी[4] ।
राधेची अवस्था ऐकतां कृपा अच्युता, पक्ष्यीं[5] आले उडोनी ॥ चिंता० ॥

(श्लोक.)

सारिका गजबजे बहु बोले, आंगणीं फिरत नाचत डोले ।
वामनेत्र[6] सखि कां लवतो गे, प्राणनाथ कधिं येतिल सांगें? ॥ ११

---

१. इच्छा. २. ब्राह्मणां. ३. निरोप नेणारी स्त्री. ४. हात. ५. पक्ष्यावरून, गरुडावरून. ६. डावा डोळा. स्त्रियांचा डावा डोळा लवणें हें शुभ चिन्ह आहे.

(आश्विनमासवर्णन.)

आश्विनीं नवरात्र आनंद, आले गोविंद, फार उत्साह झाला ।
चांफेल मर्दुनि षड्मार्जनें कृष्णाकारणें आरत्या ओंवाळिल्या ॥
भोजन सारुनि एकांतीं सुखें नीजती, राधा मनीं निवाली ।
अनाथ मी हरिनायिका, बोले त्र्यंबका, ऐसें········विश्वा कळलें. ॥ चिंता० ॥

(श्लोक.)

हृदय जळत होतें साजणी शांत झालें,
सरस वदन चुंबें आंग माझें निवालें ।
हरिकर सखि बाई लागतां आजि आंगा,
तनु मन धन तेंही सर्व आलें उपेगा. ॥ १२

(अधिकमासवर्णन.)

अधिकमासीं बहु सोहाळा बोलसी बाळा कृपाळा ।
कृपा आली कृष्णासी येऊनियां राधा भोगिली, मनिं तोषला ॥
महाल्हाद झाला नाना प्रकारचीं वायनें विप्राकारणें ।
देत राधा सुंदरी, हर्षयुक्त राधा कामिनी सांगे साजणी. ॥ चिंता० ॥

(श्लोक.)

अधिकमास सखे गे! हीत माझें पुरे ना
क्षणभरि सखि बाई स्वामी सन्निध आणा ।
घडि घडि सखि बाई पाहतां तृप्ति हो ना
म्हणत अमृत हेंची वासना सांठवेना. ॥ १३

अविनाशसंदेहहरण.

(ओंव्या.)

जय जय जगन्नाथा । तूं एक दाता अनंता आनंता । एकाएकीं ऐसे पाहतां । तोचि पाहणें. ॥ १ ॥ आतां नमूं ते शारदा । जे आदिशक्ति महाराजा । ब्रह्मतनया आदिबीजा । हंसवाहिनी. ॥ २ ॥ मग नमूं महासद्गुरु ।

१. या प्रकरणाच्या दुसऱ्या प्रतींत 'अधिकमासवर्णन' नसून 'आश्विनमासवर्णना'च्या शेवटील श्लोक असा आहे:—

बहुतचि सुख झालें अच्युतें भेट दिल्ही
तळमळ विरहाची पातकें सर्व गेलीं ।
सुदिन उगवला हा कृष्ण सेजेशि आला,
अमृत चरित वर्णी तत्पदीं लीन झाला. ॥

जो करी प्रपंचाचा संहारु । जयाचे कृपें निर्धारु । कळश रूपाचा. ॥ ३ ॥ ऐसिया सद्गुरूसी शरण । व्हावें कायावाचामन । मग निर्धारें प्रसन्न होऊन । दाखवी स्वरूप. ॥ ४ ॥ हा अवतार यादववंशीं । विश्वरूपा दाविलें अर्जुनाशीं । तैसेंच आदरें उद्धवाशीं । दाविलें स्वरूप. ॥ ५ ॥ येणेंच रीती पार्वतीप्रती । उपदेश केला पशुपती । आपुली दाविली स्वरूपस्थिती । हिमनगतनयेसी. ॥ ६ ॥ ऋषीवर्या ते शिरोमणी । जो वसिष्ठ महामुनी । तेणें दाशरथीलागोनि । बोधविलें. ॥ ७ ॥ ऐसेंच जी कपिलेश्वरें । ऋषिसिद्धाप्रति आदरें । स्वरूप दाविलें साचोत्कारें । निर्धारेसी. ॥ ८ ॥ सूतें शौनकादिकांप्रति । स्वरूप दाविलें स्वस्थिती । हेचि युगीं हेचि प्राप्ती । गुरुप्रसादें. ॥ ९ ॥ ऐसा हा सद्गुरुनाथ । पाहतां पाहावे तो समर्थ । हाची धरू निश्चयार्थ । निजमानसीं. ॥ १० ॥ सद्गुरूशी घालूं दंडवत । माझा प्रश्न तो पुरविता समर्थ । मज करूनि कृतकृत्यार्थ । तारावें जी ! ॥ ११ ॥ पांच अवस्था बोलिला वेद । हाची अर्थ वेद उपनिषद । शब्दींच दावील निःशब्द । हा ऐसा पैं. ॥ १२ ॥ अहो ! गुरुवर्यशिराणी । अवस्थाचे वर्णव्यक्ति दावा नयनपणीं । स्थानमात्रा कृपा करूनि । सांगा स्वामी ! ॥ १३ ॥ मग म्हणे श्रीगुरुनाथ, । 'बरवा प्रश्न केला समर्थ । तरी दावीन स्वरूप सत्य । निर्धारेंसी. ॥ १४ ॥ जागृति रक्तवर्ण औट हात । ऋग्वेद आकारमात्रा नेमस्त । स्थूळदेह हे समस्त । जाणावें तुवां. ॥ १५ ॥ स्वप्नावस्था श्वेतवर्ण । यजुर्वेद अंगुष्ठपर्वप्रमाण[1] । उकारमात्रा देह सूक्ष्म जाण । प्रत्यक्ष पैं. ॥ १६ ॥ सुषुप्ति अवस्था कृष्णवर्ण । सामवेद पर्वार्धप्रमाण । मकारमात्रा देह कारण । जाणिजे ऐसें. ॥ १७ ॥ तुर्या अवस्था नीळवर्ण । अथर्वणवेद मसुराप्रमाण । ईकारमात्रा देह महाकारण । देह ओळखे. ॥ १८ ॥ उन्मनी अवस्था पीतवर्ण । सूक्ष्मवेद ज्योतीरूप प्रमाण । ॐकारमात्रा व्यापक देह निर्वाण । एवं प्रणवपिंड. ॥ १९ ॥ ऐसा हा पंचांग प्रणवें । हाची वेदाधार अनुभवें । सच्चिदानंद स्वरूप जाणावें । सद्गुरुखुण. ॥ २० ॥ हाचि होय ऐसा निर्धारू । पार्था सांगे शार्ङ्गधरू । जो हा स्वरूप प्रकारू । लेबविला जी ! ॥ २१ ॥ परी काय सांगूं नवल थोर । प्रसन्न होऊनि कपिलेश्वर । ऋषिसिद्धा अनुग्रह सार । सांगे दश देह. ॥ २२ ॥ हें देखणें परम अवघडे । ज्यावरी सद्गुरुकृपा घडे । तरीच उकलेल हें कोडें । इतरां कां नेंडे[2] नुमजेची. ॥ २३ ॥

---

१. आंगठ्याच्या पेरायेवढा. २. न उकले.

मागें सांगितला विस्तार । पंचमुखें प्रणवप्रकार । सावध श्रोता होऊनि सादर । परिसीजे. ॥ २४ ॥ स्थूळ सूक्ष्म कारण महाकारण । हे चार देह झाले संपूर्ण । पांचवें व्यापक देह असे जाण । निजमानसीं. ॥ २५ ॥ आतां हेतुदेह सहावें । हेतु अवस्था जाणावें । अंगुष्ठपर्वप्रमाण ओळखावें । हृदयस्थानीं. ॥ २६ ॥ तेथिंची काय सांगूं शोभा । ज्योतिःस्वरूप पूर्णप्रभा । सद्गुरुवाक्य अमृतगर्भा । हाचि हा घनदाट. ॥ २७ ॥ याचे पाहतां स्थानक । पहातया पाहते हेची कौतुक । अनुभव पाहतां अलौकिक । वाटे परम. ॥ २८ ॥ पुढें सांगूं देह सातवें । निर्हेतु ऐसें जाणावें । निर्हेतुअवस्था स्वभावें । जाणिजे पैं. ॥ २९ ॥ देखणा गगनीं पूर्ण जळ। भरलें दिसे निर्मळ । अर्ध ज्योति केवळ । प्रमाण अनुअर्ध. ॥ ३० ॥ सांगूं उल्लेखदेह आठवें । उल्लेखअवस्था ऐसें जाणावें । स्वप्रकाशरूपीं भरावें । सोज्वळ शोभा. ॥ ३१ ॥ नववें देह अनुलेख । अवस्था देख । चतुर्थासी अनुओळख । प्रमाण ऐसें. ॥ ३२ ॥ या चतुर्थ अंशाभीतरी । शिखा दिसे अतिसुंदरी । तयेमध्यें स्वरूप झळस झळ करी । दिसे प्रत्यक्ष पैं. ॥ ३३ ॥ अखा नवाचे जालें बोलणें । परम सखोल गहन । सांगूं दाहवें परिपूर्ण । शून्यची होय. ॥ ३४ ॥ नवपर्यंत नवखंड । दाहावें काशीखंड । विश्वेश्वर हा प्रचंड । असे तेथें. ॥ ३५ ॥ तया नांव विश्वनाथ । नेत्राग्नि असे निश्चयार्थ । सद्गुरु भेटेल समर्थ । तरीच हे अकळे. ॥ ३६ ॥ या महाशून्याचा प्रकाशक । अकरावा श्रीगुरु ओळख । एकापुढें एक निष्टंक । ऐसा निष्कळंक शोभला. ॥ ३७ ॥ कोटिसूर्यांची एक प्रभा । कीं रत्नकीळीची दिसे शोभा । लखलखीत नयनगर्भा । माजी भरला असे. ॥ ३८ ॥ हाचि अंतरीं तोचिं बाहेरी । जैसा चंद्रसूर्याचिया हारी । व्यापिला दिसे चराचरीं । राजहंसापरि जैसा. ॥ ३९ ॥ हाची डोळां पाहतां । हाची श्रोत्रीं परिसतां । खपुष्पहि तत्वतां । तोच कीं. ॥४०॥ ऐसा देखणा श्रीगुरुदेवो । नासाग्रीं असे ऐसा वो । डोळां दिसे पाहा वो । स्वतः सिद्ध. ॥ ४१ ॥ ऐसें पाहाणें डोळियांसी । त्या माजी जो समरसी । पाहाता पहाणें घडे यासी । नयनाचा नयन होऊनि ठाके. ॥ ४२ ॥ जो नयनाचा नयन होय । आंत बाहेर तोची पाहे । परिपूर्ण भरूनि ठाय । देखणा होय निजांगें. ॥ ४३ ॥ चळ नसे तें अचळ । मळ नसे तें निर्मळ । परम सोज्वळ । दिसे वो ! हा. ॥ ४४ ॥ शुद्ध जैसी स्फटिक शिळा । चंद्रकांति प्रभा अगळा । ऐसा हा लखलखिला सोज्वळा । तेजोमय. ॥ ४५ ॥ सूर्यकोटिप्रकाश एकवटला । कीं चंद्रकोटिप्रकाश फांकला । ऐसा शुभ्र तेजें

शोभला । तेजोराशी. ॥ ४६ ॥ सकळ तेजें एका सरसीं । केलिया होय तेजोराशी । ऐसीया परब्रह्म मूर्तीसी । धरी प्राणेसी निजभावें. ॥४७॥ तोची सच्चिदानंद सर्वांगीं । व्याप्त असोनियां जगीं । न दिसे अज्ञान दृष्टीलागीं । ज्ञानयोगियां दृश्य होय. ॥ ४८ ॥ सद् म्हणजे अस्ति आहे । चिदत्वें भ्रांति भास पाहे । आनंद हा प्रेम लाहे । सच्चिदानंद पाहे निजात्मा. ॥ ४९ ॥ जैं सद्गुरूचि होय भेटी । त्याचिये चरणीं पडे मिठी । तैं सच्चिदानंद त्रिपुटी । ज्ञानदृष्टि दृश्य होय. ॥ ५० ॥ अहं सद्तत्वें जीव बोले । सोहं चिदत्त्वें शिव चाले । आनंद ऐकस्वलीळें । अखिल खेळे डोळां पाहा. ॥ ५१ ॥ ऐसा सच्चिदानंद प्रकाश डोळां । तेणें प्रकाशे सृष्टीस कळा । ज्ञानदृष्टी होय उजळा । गुरुकृपाळु देखोनियां. ॥ ५२ ॥ देह अहंतेजो भुलला । माया ममतेनें व्यापिला । अज्ञान पडदे सांकोळला । जवळी ओळखिला नव जाये. ॥ ५३ ॥ जैसा सूर्य माध्यान्हासी येतां । किरणें दृष्टी न पाहवे सर्वथा । तेंवी आत्मसूर्य प्रकाशतां । न दिसे तत्वता अज्ञान दृष्टी. ॥ ५४ ॥ या अज्ञानासीहि गुरु भेटे । डोळां झांकोनिया बोटें, । आत्मसूर्य दावी नेहटे । कृपाळु सदय सद्गुरुराव. ॥ ५५ ॥ अज्ञान चर्म दृष्टीसी । आच्छादूनि निज करासी । ज्ञान दृष्टी स्वयं प्रकाशी । देखे भानूसी प्रत्यक्ष. ॥ ५६ ॥ डोळा नसतांहि पाहणें । श्रवण नसतां ऐकणें । घ्राण नसतां सुगंध घेणें । जिव्हेविणें रस चाखे. ॥ ५७ ॥ चरणाविण चालणें । हस्ताविण घेणें देणें । गुदेंविण मळ विसर्जन करणें । रतीविण भोगणें भोग. ॥ ५८ ॥ ऐसा अनुभव न जाणतां । वृथा करिती इंद्रियांची वार्ता । जो तयाचा अधिष्ठिता । तो सहज तत्त्वता निजात्मा. ॥ ५९ ॥ तरी ऐसें जें कां लक्षण । तें सहज जाणावें विचक्षण । गर्भांधाचें जेंवि पाहणें । केलें खंडण या शब्दें. ॥ ६० ॥ नाश झाला म्हणे डोळा । तरी डोळा राहे तो निराळा । दश दिशा प्रकाश कळा । तया डोळा प्रगट दिसे. ॥ ६१ ॥ तो निज डोळा अविनाश । तया कैसा असे नाश । संशय न धरावा निःशेष । धरावा विश्वास सद्बुद्धि. ॥ ६२ ॥ पर्वतमस्तकीं पडती वज्रें । तेणें छिन्न विच्छिन्न होती गात्रें । तेंवि मद्वाक्य वज्र शस्त्रें । छेदा संशय दुर्बुद्धि. ॥ ६३ ॥ ऐसीया प्राप्तीकारणें । करिती हटयोग साधनें । परि नकळे निधान । जवळीं असतां. ॥ ६४ ॥ एक कल्पवरि ऊर्ध्वगती । आत्मा ब्रह्मांडासी नेती । ऐसे समाधिस्थ होती । हटयोगी जे. ॥ ६५ ॥ नानापरीचे अभ्यास । करितां कष्ट होय बहुवस । तैसें नोव्हे या मार्गास । राजयोग अति सोपा. ॥ ६६ ॥ गुरुपदीं ठेऊनि विश्वास । भोगावा हा योग राजस । प्रपंच होय परब्रह्मास । न लगतां तत्क्षणें. ॥ ६७ ॥

राजयोग श्रवण होय । राजयोग डोळां पाहे । राजयोग सुगंध वाहे । घ्राणामाजी राहे निरंतर. ॥ ६८ ॥ माझिया डोळां सद्गुरु । अखंड असे स्थिरु । जेणें हा विश्वंभरु । विश्वाकार दिसे पैं. ॥ ६९ ॥ कृतकृतार्थ जी! दयाळा! । अगाध पूर्ण तुमची लीळा । अहंभाव आमचा गळाला । दीन-दयाळा गुरुवर्या! ॥ ७० ॥ जयजयादि जगदादिकंदा । जयजयाजी अलक्ष-भेदा । जयजयाजी निजबोधा । सच्चिदानंदा गुरुवर्या. ॥ ७१ ॥ जयजयाजी परात्परा । परमपुरुषा दिगंबरा । परमानंदपरिकरा । नाहीं पारा तुझिया. ॥ ७२ ॥ सद्गुरु! तूं आम्हांसी । प्रसन्न झालासी प्रबोधासी । हारूनि आमुच्या जिवासी । स्वानंदपदासी दीधलें. ॥ ७३ ॥ नवल सद्गुरूनें केलें । माझें अ-ज्ञानत्व हारिलें । ऐसें हें स्वरूप दाविलें । निजडोळा. ॥ ७४ ॥ हृदयीं ज्योति स्थिर । प्रत्यक्ष होय दृष्टिगोचर । पद्मगर्भी पाहे नर । तो मुक्त निर्धारें संशय नाहीं. ॥ ७५ ॥ नेत्र पद्मगर्भ पोटीं । ज्योति प्रत्यक्ष दिसे दृष्टी । ते हृदय-स्थानसंपुटि पाहे स्वानंद पोटी । तोचि मुक्त. ॥ ७६ ॥ स्वामीचे प्रसादें करून । आम्हा झालें आत्मज्ञान । साक्षात्कारें स्वरूपदर्शन । तुमचे नयनें देखिलें. ॥ ७७ ॥ अनिर्वाच्य स्वरूप जाण । ते अनुभविली निजखूण । अ-गाध कृपा तुमची पूर्ण । आत्मा देखियला नयनीं. ॥ ७८ ॥ आतां असो हा अनुभवप्रकार । परंपरा सांगों जी निर्धार । शृंगेरीमठ साचार । तेथें अधिष्ठान सरस्वती. ॥ ७९ ॥ तोचि सांप्रदाय माधवसरस्वती । वास गोदातीरनाभी-तीर्थी । असतां अनुग्रह प्राप्ती । विठ्ठलसरस्वतीसी. ॥ ८० ॥ मग तयाचा उपदेश । प्राप्त अंबिकासरस्वतीस । तयाचा अभयकर अमृतास । असे सत्य. ॥ ८१ ॥ श्रोता करील अनुमान । म्हणेल पिढ्या सात नसेल पूर्ण । तरी साक्षेप केलें कथन । क्षमा संतीं मज कीजे. ॥ ८२ ॥ तरी पुन्हां सांगों सा-चार । जे परंपरा असे पूर्वापार । तेची सांगूं जी गंभीर । ऐकतां कर्णी मन निवे. ॥ ८३ ॥ आदिगुरु श्रीउमापती । तेथून विष्णु उत्पत्ति । तया प्र-जापती । शिष्य होय. ॥ ८४ ॥ यापासोन वसिष्ठमुनीश्वर । तेथूनियां पारा-शर । याचा अभयकर । श्रीव्यासदेवासी. ॥ ८५ ॥ व्यासापासून शुकदेव । तेथून गौडपादा उगव । मग शंकराचार्य । वैभव प्रगटलें. ॥ ८६ ॥[1]

१. 'शके १७७१ सौम्यनाम संवत्सरे ऊर्फ वैशाख वद्य ३० रोज भोम्वार' असा लेख-काचा समाप्तिलेख आहे.

अमृतराय.

कीर्तनसुखार्थ झाला अवतारचि अमृतराय जीवाचा; ।
भलत्या मुखांतुन अशी सुरसखनि निघेल काय जी! वाचा? ॥

मोरोपंत–'सन्मणिमाला.'

प्रत्येक कवीचे समग्र ग्रंथ छापून झाले म्हणजे त्या कवीविषयीं जी माहिती मिळ-
ारखी असेल ती मिळवून वाचकांस सादर करावी, असा आम्ही संकल्प केला आहे.
ा अनुसरून अमृतरायाची जितकी कविता उपलब्ध झाली आहे, तितकी छापून
द्ध केली आहे. आतां त्याच्या संबंधानें जी माहिती उपलब्ध आहे, ती येथें दे-
चा विचार आहे.

जीवनवृत्त–अमृतराय हा देशस्थ आश्वलायन ब्राह्मण होता. ह्याचें जन्म शालि-
न शके १६२० मध्यें बहुधान्य संवत्सरीं झालें. हा बिडाजवळील एका खेड्यांत
त असे. मोंगलाच्या पदरीं विसामोरो म्हणून एक मुत्सद्दी होता, त्याच्याकडे नो-
असल्यामुळें यास मुख्यतः औरंगाबादेस राहावें लागे.

असें सांगतात कीं हा कांहींसा थट्टेखोर असल्यामुळें ह्यानें एकदां मध्वमुनी म्हणून
साधु होते त्यांची थट्टा केली. तीवरून मध्वमुनीश्वर त्यास यत्किंचित्‌हि रागें न
ां एवढेंच म्हणाले कीं, 'तुला परमेश्वरानें अमृतासारखी वाचा दिली आहे,
ाय आईबापांनींही तुझें नांव अमृतराय असें ठेविलें आहे, असें असतां त्या
ाचा तूं असा उपयोग करावास हें योग्य नाहीं.' हें स्वामीचें बोधपर भाषण
ा त्यास पश्चात्ताप झाला, व तेव्हांपासून यानें आपल्या वाणीचा चांगला उपयोग
याचा निश्चय केला. एखादा पर्वत आड आल्यानें जशी नदीच्या जलौघाची
ा बदलते, तशीच अमृतरायाच्या जीवनयात्रेची दिशा या गोष्टीनें बदलली, असें
ें पाहिजे.

अमृतरायाच्या वृत्तींत असा पालट झालेला पाहून मध्वमुनीश्वरस्वामींनीं त्यास
े गुरु अद्वैतानंद यांजकडून अनुग्रह करविला–अशी दंतकथा आहे, परंतु ती
नसावी असें वाटतें. यास प्रमाणः–'अविनाशसंदेहहरण' नामक प्रकरणांत
आपली गुरुपरंपरा दिली आहे. व आपल्या गुरूचें नांव 'अंबिकासरस्वती' होतें
दर्शविलें आहे. तसेंच 'ध्रुवचरित्रा'च्या शेवटीं (पृ० १४ श्लो० २०) आपल्या
पितरांचीं नांवें सांगून 'अंबाजिता अमृत पावन नाम ज्याला' असा आपल्या
या नांवाचा उल्लेख केला आहे. तसेंच पृष्ठ १०१ पद १० चरण ३ यांत

अमृतराय.

कीर्तनसुखार्थ झाला अवतारचि अमृतराय जीवाचा; ।
भलत्या मुखांतुन अशी सुरसखनि निघेल काय जी! वाचा? ॥

मोरोपंत–'सन्मणिमाला.'

प्रत्येक कवीचे समग्र ग्रंथ छापून झाले म्हणजे त्या कवीविषयीं जी माहिती मिळ-ण्यासारखी असेल ती मिळवून वाचकांस सादर करावी, असा आम्ही संकल्प केला आहे. त्यास अनुसरून **अमृतरायाची** जितकी कविता उपलब्ध झाली आहे, तितकी छापून प्रसिद्ध केली आहे. आतां त्याच्या संबंधानें जी माहिती उपलब्ध आहे, ती येथें दे-ण्याचा विचार आहे.

जीवनवृत्त–अमृतराय हा देशस्थ आश्वलायन ब्राह्मण होता. ह्याचें जन्म **शालि-वाहन शके १६२०** मध्यें **बहुधान्य** संवत्सरीं झालें. हा **बिडाजवळील** एका खेड्यांत राहात असे. **मोंगलाच्या** पदरीं **विसामोरो** म्हणून एक मुत्सद्दी होता, त्याच्याकडे नो-करी असल्यामुळें यास मुख्यत: **औरंगाबादेस** राहावें लागे.

असें सांगतात कीं हा कांहींसा थट्टेखोर असल्यामुळें ह्यानें एकदां **मध्वमुनी** म्हणून एक साधु होते त्यांची थट्टा केली. तीवरून **मध्वमुनीश्वर** त्यास यत्किंचित्‌हि रागें न भरतां एवढेंच म्हणाले कीं, 'तुला परमेश्वरानें अमृतासारखी वाचा दिली आहे, शिवाय आईबापांनींही तुझें नांव अमृतराय असें ठेविलें आहे, असें असतां त्या वाणीचा तूं असा उपयोग करावास हें योग्य नाहीं.' हें स्वामीचें बोधपर भाषण ऐकून त्यास पश्चात्ताप झाला, व तेव्हांपासून यानें आपल्या वाणीचा चांगला उपयोग करण्याचा निश्चय केला. एखादा पर्वत आड आल्यानें जशी नदीच्या जलौघाची दिशा बदलते, तशीच **अमृतरायाच्या** जीवनयात्रेची दिशा या गोष्टीनें बदलली, असें म्हटलें पाहिजे.

अमृतरायाच्या वृत्तींत असा पालट झालेला पाहून **मध्वमुनीश्वरस्वामींनीं** त्यास आपले गुरु **अद्वैतानंद** यांजकडून अनुग्रह करविला–अशी दंतकथा आहे, परंतु ती खरी नसावी असें वाटतें. यास प्रमाण:–'अविनाशसंदेहहरण' नामक प्रकरणांत त्यानें आपली गुरुपरंपरा दिली आहे. व आपल्या गुरूचें नांव 'अंबिकासरस्वती' होतें असें दर्शविलें आहे. तसेंच 'ध्रुवचरित्रा'च्या शेवटीं (पृ० १४ श्लो० २०) आपल्या मातापितरांचीं नांवें सांगून 'अंबाजिता अमृत पावन नाम ज्याला' असा आपल्या गुरूच्या नांवाचा उल्लेख केला आहे. तसेंच पृष्ठ १०१ पद १० चरण ३ यांत

'अंबा फळला'=अंबिकासरस्वती फळ देता झाला—असें म्हणून आपल्या गुरूच्या नांवाचा उल्लेख केला आहे. आतां मध्वमुनीश्वर मात्र अमृतरायाचा समकालीन असून त्याच्या उपदेशानें त्यास उपरति झाली असावी, व पुढें त्यानें अंबिकासरस्वती-पासून उपदेश घेतला असावा, असें म्हणण्यास कांहीं बाध येत नाहीं. हा अंबिकासर-स्वती श्रीशंकराचार्यांच्या शिष्यपरंपरेपैकीं एक साधु होता.

अमृतराय गुरूपदेश घेतल्यावर सर्व कामकारभार सोडून कीर्तन करूं लागला. कीर्तनामध्यें कथासंदर्भास अनुरूप अशी कविता तात्कालिक स्फूर्तीनें करून म्हणत असे. तो कडकडीत वैराग्यानें राहात असे. त्याच्या वैराग्याबद्दल एक आख्यायिका आहे ती अशीः—

'वैराग्यभाग्यासारिखें भाग्य नाहीं' हें अमृतरायानें केलेलें पद आहे. (पृ० ४८ पद ११३ पहा.) त्याची तेव्हां लोकांत बरीच प्रसिद्धि झाली. तें एका बैराग्याचे कानीं आलें. तेव्हां स्वतः अमृतरायाचें प्रेम वैराग्यावर किती आहे हें प्रत्यक्ष पहावें म्हणून तो औरंगाबादेस आला. पाहतो तों अमृतराय तर मोटा झांकदार पोषाक करून झोंपाळ्यावर बसले आहेत, व खुशाल झोंपा घेत आहेत. तें पाहून बैराग्यानें अमृतरायास विचारिलें कीं, 'वैराग्यभाग्यासारिखें भाग्य नाहीं' हें पद आपलेंच ना! अमृतरायानें 'होय' म्हणतांच बैराग्यास राग आला. तो म्हणाला, 'बोलणें सोपें पण करणें फार कठिण आहे. आपण भाग्याचा उपभोग खुशाल घेऊन लोकांस वैरा-ग्याचा उपदेश करावा, यांत फायदा तो कोणता?' अमृतराय म्हणाले, 'हें देहप्रारब्ध आहे.' बैरागी म्हणाला, 'ठीक आहे. आपलें देहप्रारब्ध आपल्याबरोबर आहेच. आपण माझ्याबरोबर वनवासास चलावें.' अमृतराय म्हणाले, 'फार चांगलें.' पुढें तो गोसावी व अमृतराय औरंगाबाद सोडून लांब एका निर्जन वनांत आले. जेथें वनांत चिटपांखरूंही नाहीं अशा ठिकाणीं अमृतरायास बसवून आपण गांवांत भिक्षा मागण्यास निघून गेला. इकडे अमृतरायाचा एक शिष्य मोठा सरकारी कामदार होता, तो त्या मार्गानें येत होता. त्यानें अमृतरायास पाहतांच तेथें मुकाम केला, व अमृतरायास चाकरांनीं मऊ परांच्या गादीवर निजविलें व ते त्याचे पाय चेपूं लागले. इतक्यांत गोसावीबोवा भिक्षेहून आले. पाहतात तों अमृतरायाचा निराळाच थाट! तो पाहतांच अमृतरायाचें भाषण त्यास खरें वाटलें. मग तो अमृतरायाचें शिष्यत्व पतकरून त्याच्या आज्ञेनें निघून गेला.

अमृतरायाचें कीर्तन फार रसाळ होतें असें मोरोपंताच्या वर्णनावरून स्पष्ट होतें. श्रीमंत नानासाहेब पेशवे यांनीं याचें कीर्तन करविलें होतें, व कीर्तन ऐकून ते फार खूष झाले अशी लोकप्रसिद्धि आहे.

याच्या आईचें नांव उमा, व बापाचें नांव शंकर (ध्रुवचरित्र–पद्य २० पृ० १४ पहा) होतें. याहून जास्त माहिती उपलब्ध नाहीं.

याचें देहावसान शके १६७५ चैत्र शुद्ध ६ श्रीमुखनाम संवत्सरीं झालें. याचें वय मरणसमयीं ५५ वर्षांचें होतें.

कवितासंग्रह–अमृतरायकृत जीं काव्यें आमच्या संग्रहीं होतीं, व जीं आमच्या रसिक सन्मित्रांनीं आस्थेनें शोध करून मिळवून आमच्याकडे पाठविलीं, त्या सर्वांचें प्रकाशन करून तीं आमच्या वाचकांस अर्पण केलीं आहेत. अमृतरायाची कविता फारशी नाहीं. आहे तींतही सबंध आख्यानें फार थोडीं आहेत. वर्णनपर कविता फ़ार आहे. कटिबंधापैकीं 'शुकचरित्र,' 'ध्रुवचरित्र,' 'सुदामचरित्र' हे फार मोठे आहेत. व यांत कवीचें चातुर्य दृष्टीस ढळढळीत पडतें. अमृतरायाची एवढीच कविता जरी वाचून पाहिली, तरी त्याच्या कवितेंतले प्रसादादि गुण नजरेस पडल्याशिवाय रहावयाचे नाहींत. 'दामाजीचरित्र' हें प्रकरणही बरेंच मोठें आहे, व सरसही आहे. सुरेखसें कथानक निवडून काढून त्यावर काव्य लिहावें, असा कवींचा संप्रदाय साधारणतः असतो; परंतु कालिदासासारख्या कवींस कथानक निवडण्याची गरज लागत नाहीं. कुबेरानें यक्षाला शाप दिला, तो अरण्यवासास गेला व त्यानें मेघाबरोबर आपल्या स्त्रीस निरोप पाठविला; एवढ्याशा कथानकावर आमचे कविकुलगुरु 'मेघदूता'सारखें सुमनोहर काव्य तयार करितात! तसाच कांहींसा प्रकार अमृतरायाचा आहे, असें म्हणण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. 'ध्रुवचरित्र,' 'शुकचरित्र' हीं म्हणजे मोठीं निवडक कथानकें आहेत असें नव्हे, पण तींच प्रकृत कवीस आपली प्रतिभा किती उज्ज्वल आहे हें दाखविण्यास पुरलीं! वर्णनपर कटाव बरेच आहेत, परंतु ते लहान लहान आहेत. पदें अनेक विषयांवर आहेत. कांहीं भक्तिपर आहेत, कांहीं उपदेशपर आहेत, कांहीं प्रासंगिक आहेत. आणखीही पुष्कळ कविता न मिळालेली अशी असण्याचा बराच संभव आहे. प्रकृत कवीनें हिंदी भाषेंत 'रुक्मिणीस्वयंवर' रचिलें आहे, असा सर्वतोमुख लोकप्रवाद आहे; परंतु तें अद्याप उपलब्ध झालें नाहीं, हें दुर्भाग्य होय.

सरणी–अमृतरायाची वाणी अमृतलहरीसारखी सुधास्राविणी आहे. मराठी भाषेंतील उच्च प्रतीच्या कवींत त्याची गणना करण्यास कांहीं हरकत नाहीं. याची कविता प्रासप्रचुर असल्यामुळें ती नुसती ऐकणारासही गोड वाटते, मग जो अर्थाकडे दृष्टि देऊन ती वाचील तो तन्मय झाला म्हणून काय नवल! प्रकृत कवीनें कर्णमधुर कविता केली आहे तरी उगीच क्लिष्टपणा येईल अशी रचना कोठेंच आढळत नाहीं. वर्णनास एकदां आरंभ झाला म्हणजे त्यांत योग्य ठिकाणीं योग्य शब्दयोजना

व्हावयाचीच, असें पाहून त्याच्यापुढें मराठीभाषा हात जोडून उभी असावी असें वाटतें. त्याचें जन्म औरंगाबाद येथें झालें असल्यामुळें त्या शहरांतलें अपारवैभव, आणि यवनांचा इष्कबाजपणा त्याच्या मनांत प्रतिबिंबित झालेला दिसतो. त्यामुळें त्याच्या वर्णनास अनेकस्थळीं दिलदारपणा व झोंकदारपणा आला आहे. मराठी भाषेप्रमाणेंच हिंदीभाषा त्याला अवगत असल्यामुळें त्याची दोन्ही भाषांतील कविता सारखी रसाळ आहे. अमृतरायाची कविता कडाका छंदांत आहे. तरी साकी, दोहा, घनाक्षरी इत्यादि वृत्तांतही त्याची कविता आहे. थोडेसे श्लोक आहेत. पैकीं कांहीं श्लोकांत (पृ० ९७ पहा) वर्णन केल्याप्रमाणेंच प्रकृत कवीची अर्धांगी असली (कदाचित् तें सामान्यत्वेंकरून स्त्रियांचेंही वर्णन असेल) तर ती त्यांच्या वैराग्यवृत्तीस उत्तेजन देणारीच होती असें म्हटलें पाहिजे. प्रसंगानुरूप वर्णन करण्यांत कवीचा किती हातखंडा आहे हें पहावयाचें असल्यास 'गणपतिवर्णन'–कडवें २; 'ध्रुवचरित्र'–कडवीं ४,५; 'शुकचरित्र'–कडवीं १,२,३,९; 'सुदामचरित्र'–कडवीं १,२, ४,६; 'भीष्मप्रतिज्ञा' इत्यादि स्थळें पाहावीं. अमृतरायाच्या काव्यांत प्रसादगुण विशेष आहे. भक्तिरस ओतप्रोत भरला आहे. कटावांत प्रासानुप्रासांची गर्दी दृष्टीस पडते, तरी ती ओढून ताणून आणलेली आहे असें दिसत नाहीं. कवीची स्वाभाविक रचनापद्धति तशी असावी असें वाटतें. पदें अगदीं साधीं आहेत, तरी त्यांत हृदयंगमत्व नाहीं असें नाहीं. मुक्तेश्वराचें महाभारत वाचूं लागलें म्हणजे रसिक डोलतच राहतात; परंतु 'कौतूहलरामायण' वाचूं लागतांच त्यांची निराशा होते. तसें अमृतरायाचें नाहीं. जो रंग कटिबंधांत आहे, तोच रंग 'दामाजीचरित्रां'त आहे; आणि तोच रंग 'देव तो रे! तो रे!' अशा किरकोळ पदांतही आहे. ही गोष्ट कांहीं लहान नाहीं. 'दामाजीचरित्र' करुणरसानें ओथंबलें आहे. विठ्ठलानें विठ्या महाराचें रूप घेतलें याचें चित्र कवीनें रेखिलें आहे, त्यापेक्षां कोणता कल्पक चित्रकार अधिक चेतोभिराम चित्र काढील? विठ्या महाराचें बोलणें ऐकून बादशाहा बादशाही सोडून वेडा झाला म्हणून नवल तें काय? प्रसाद पहावयाचा असल्यास पद ९,२२,४८,११३ इत्यादि पहावीं. वैराग्याबद्दल तर कवीनें जागोजाग मार्मिक वर्णन केलें आहे. (पदें ११२,१२१,१२२ इत्यादि पहा.) अमृतरायाचा उपदेश मनावर ठसा उठविण्यासारखा असून फारच सौम्य शब्दांनीं गुंफिलेला आढळतो. (पदें ४०,४५,५०,५९,६०, ६१,७० पहा.)उगीच कोरडे ओढिले आहेत असें नाहीं. यामुळें अमृतरायाच्या कीर्तनाचा परिणाम श्रोत्यांच्या मनावर फार उत्तम घडत असेल, असें अनुमान करण्यास जागा आहे. उपदेशाचा हा प्रकार ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. मनास पाझर आणून वर्ण्यविषय श्रोत्यांच्या मनांत भरवून देण्याची कला अमृतरायास चांगलीच साधली होती. (पदें ११२,१२१,१२२ इत्यादि पहा.)

प्रकृत कवीची कविता दिसण्यांत जरी थोडी दिसते तरी छंद मोठा असल्यामुळें तींत अनेक विषय येऊन गेले आहेत. संस्कृतांत **'बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्'** अशी म्हण आहे, त्यासारखाच प्रकृत कवीचाही प्रकार दिसतो. याच्या काव्यांत अनेक प्रकार अनेक ठिकाणीं येऊन गेले आहेत. 'शुकचरित्रां'त गर्भवासाचें दुःख, अनेक जन्म, पापपुण्याचीं फळें, यांचें वर्णन आहे. 'सुदामचरित्रां'त कृष्णाच्या अपरिमित भाग्याचें व सुदाम्याच्या दारिद्र्याचें वर्णन आलें आहे. 'राधावर्णनां'त अनेक अलंकारांचें वर्णन आहे. 'कृष्णलीलें'त कृष्णाच्या बाळलीलांचें व चटोर पोरांचें वर्णन आलें आहे. 'द्रौपदीवस्त्रहरणां'त अनेक तऱ्हेच्या आणि अनेक ठिकाणीं त्या काळीं उत्पन्न होणाऱ्या वस्त्रांचें वर्णन आलें आहे. 'जीवदशावर्णनां'त गर्भवासादि दुःखांपासून अपार वैभवाच्या शिखरावर पोंचेपर्यंतचें वर्णन आहे. शिवाय वेगळालीं अनेक प्रकारचीं वर्णनें अन्यत्र आहेतच. या अपूर्व अनेक प्रकारांच्या सन्निवेशामुळें अमृतरायाची कविता वाचणारास नुसता काव्यरसपानाचाच लाभ घडतो असें नाहीं तर त्या वेळच्या देशस्थितीचें, रीतीभातींचें, आचारविचारांचें, ऐतिहासिक दृष्टयाही ज्ञान होण्यासारखें आहे.

अमृतरायाच्या काव्यांत प्रसंगविशेषीं शृंगार, वीर, हास्य, बीभत्स इत्यादि रसही अंगभूत आहेत. 'शुकचरित्रां'त शृंगार व वैराग्य यांचा मासला पहावयास सांपडेल, वीररस 'भीष्मप्रतिज्ञे'त आढळेल, 'नारदी' व 'सुदामचरित्र' यांतील वर्णनचमत्कार हे हास्यरस उत्पन्न करण्यासारखे आहेत व 'वेडा तामसा जोगी' हें साधेंसें पद बीभत्सरसाचें मूर्तिमंत उदाहरण होय.

भाषा—अमृतरायाची भाषा साधी, सरस व प्रौढ आहे. तींत शब्दांचीं वेडीवांकडीं रूपें केलेलीं फारशीं नजरेस येत नाहींत. अमृतरायास हिंदीभाषा किती चांगली येत असे हें सांगावयास त्यानें तींत मराठीसारखीं सरस कवनें केलीं आहेत एवढें सांगणें पुरे आहे. संस्कृताचें ज्ञानही त्यास चांगलें असावें असें त्याच्या भाषापद्धतीवरून दिसतें. त्यानें श्रीमद्भागवत, रामायण, भारत, काशीखंड, मार्कंडेयपुराण, योगवासिष्ठ इत्यादि ग्रंथ वाचले असावे असें त्याच्या कवितेवरून दिसतें.

लेखकपरंपरेनें घडत आलेले प्रमाद व संस्कृतहिंदी या भाषांची मिसळ यांमुळें त्याची सर्व कविता लावण्यास सुलभ नाहीं. अमृतरायाची भाषा सर्व काव्यांत सारखी नाहीं; कोठें गीर्वाणवाणीच्या संगतीनें प्रौढ बनलेली, कोठें हिंदीच्या सहवासानें झोंकदार झालेली, कोठें साध्या रूपानें प्रकट होणारी—आहे. या वैचित्र्यामुळें ज्या प्रकारचा वाचक असेल त्या प्रकारचें रूप धरून ती करमणूक करणारी आहे. याच कारणानें ती आबालवृद्धांस संतोष करणारी आहे. कोणी 'मुंडमथन करि जननिजनक

निजरुंडमालधर' यांत रममाण होईल, तर कोणी 'तमाम ऐने काम मुलाथम' यांत गुंगेल; कोणी तर 'देव भेटेल कैसा ? । आग्रह हो जरि ऐसा' इत्यादि साध्या कवनांत आनंद मानील. इतर कवींच्या कविता भिन्नभिन्न रसांच्या आवडीप्रमाणें भिन्न भिन्न ठिकाणीं रुचिकर होतील परंतु अमृतरायाचें तसें नाहीं. त्याची वाणी कोणासही अमृतरसाच्या पानानें संतुष्ट करून सोडिल्याशिवाय राहणार नाहीं. नुसतीं 'प्रभाती' या नांवाखालीं मोडणारीं पदें (पृ० १४३-१४५) जरी कोणीं एखाद्या साध्या गायकाकडून ऐकिलीं तरी तो अमृतरायाच्या काव्यमकरंदावर मिलिंदायमान होऊन जाईल अशी आमची पक्की खातरी आहे.

अमृतरायास उर्दू, आरबी व फारशी या भाषांचेंही चांगलें ज्ञान असावें असें त्याचें 'सुदामचरित्र' (पृ० ७६-८३), 'पूतनावधाख्यान' (पृ० ७४-७६) इत्यादि प्रकरणें वाचलीं असतां म्हणण्यास कांहीं हरकत आहे असें वाटत नाहीं.

विद्वत्ता—अमृतरायाला मराठी, संस्कृत, हिंदी, फारशी, आरबी व उर्दू भाषा येत होत्या हें वर सांगितलेंच आहे. व्यवहारांत त्याचें चांगलें लक्ष्य असल्याशिवाय हुबेहुब वर्णनें उठवतां येतील हें तर म्हणावयासच नको. अनेक ठिकाणची जी माहिती त्यानें आपल्या कवितेंत गोविली आहे, ती बहुश्रुतपणाशिवाय प्राप्त होण्यासारखी नाहीं. हिंदीभाषा त्यास कशी करतलामलकवत् होती हें त्याच्या हिंदी कवितेवरून कळण्यासारखें आहे. संस्कृत भाषेचें ज्ञान किती होतें हें 'ध्रुवचरित्रां'तील चूर्णिका वाचल्यानें कळून येईल. मराठीविषयीं तर बोलावयासच नको; कोणताही कटाव वाचला असतां त्याचें वर्णनचातुर्य आणि महाराष्ट्रभाषानैपुण्य सहज लक्षांत येईल. आतां याच्या कवितेंत दोष अगदीं नाहींत, असें नाहीं. परंतु असले तर ते फारच कमी आहेत. एका संस्कृत कवीनें म्हटलें आहे कीं 'एको गुणः खलु निहंति समस्तदोषान्' एक गुण असला तर सर्व दोष नाहींसे होतात; पण प्रकृत कवीच्या कवितेंत गुणांचें पारडें खालींच बसेल; यांत शंका नाहीं. कोठें ऱ्हस्वाचें दीर्घ, दीर्घाचें ऱ्हस्व, अप्रशस्त समास, ग्राम्य शब्द इत्यादि दोष त्याच्या कवितेंत मधून मधून आढळतात. परंतु असे दोष त्या वेळची स्थिति पाहिली असतां क्षम्य आहेत असें म्हटल्यास कवीची वाजवीपेक्षां जास्त तरफदारी केल्याचा दोष आमच्यावर येईल असें वाटत नाहीं. सारांश, अमृतरायाच्या कवितेंत दोष अगदीं थोडे आहेत व जे आहेत तेंही कवितेच्या बाह्यांगाच्या (प्रासानुप्रासाच्या) व अंतरंगाच्या (अनेक सुरसांच्या गर्दीत) वाचक गुंग झाला म्हणजे त्याच्या लक्ष्यांत येत नाहींत. याची शब्दयोजना अशी कांहीं सुरस, समर्पक, विपुलार्थसूचक, श्रवणमधुर व मनोरम आहे कीं याची कविता वाचीत असतां वृत्ति इतकी तल्लीन होते कीं दोषैकदृक् पुरुषाला आपल्या वृत्तीस चळवळ

करून देण्यास वावच सांपडत नाहीं. याच्या कवितेंत कांहीं जे दोष असतील–कारण निर्दोष असें कांहीं नाहीं–ते कोण्या सांदडींत दडून पडले आहेत हें समजत नाहीं.

अमृतरायाच्या कवितेविषयीं आम्हांस काय वाटतें हें सांगितलें आहे. तें 'भिन्न-रुचिर्हि लोकः' या न्यायानें कोणास अग्राह्य वाटेल, कोणास अपूर्ण वाटेल व कोणास अरुचिकरही वाटेल हें आम्ही जाणून आहों. यास्तव या लेखांत कोणास कांहीं गैर अथवा संशोध्य आढळल्यास मेहरबानी करून आम्हांस कळवावें अथवा छापून प्रसिद्ध करावें असें सविनय सूचवून अमृतरायाच्याच वाणीनें 'क्षणभर अमृत-मधुरगुण ऐका हो' [अमृतराय–पदसंग्रह–पद १५ पृ० १०३] अशी रसिकांस प्रार्थना करून प्रस्तुत लेखाची परिसमाप्ति करितों.

THE POEMS

OF

ANANDA-TANAYA.

EDITED WITH

CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES

BY

JANARDAN BALAJI MODAK, B.A.

AND

VAMAN DAJI OKA.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

THE PROPRIETOR

OF

THE "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS,

BOMBAY.

1891.

Price 12 Annas.

महाराष्ट्रकवि-आनंदतनयकृत

कवितासंग्रह.

हा

जनार्दन बाळाजी मोडक, बी. ए.

व

वामन दाजी ओक

यांनीं अर्थनिर्णायक व अवांतर माहितीच्या टीपा देऊन शुद्ध केला.

आणि

मुंबईत निर्णयसागर छापखान्याचे मालक यांनीं आपल्या

छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केला.

१८९१.

किंमत १२ आणे.

अनुक्रमणिका

आनंदतनयकृत काव्यें.

रामचरित्रांतील आख्यानें.

विश्वामित्राभिगमन.

(चूर्णिका.)

श्रीमत्सूर्यवंशसंभवभूपालमस्तकिंचा मध्यमेरुमणि, दीनमनोरथसंपत्तिपूरक चिंतामणि, भक्तभयापहारी, शमदमविलसितमुनिजनहृदयसदनविहारी, त्रिभुवनजनसुमतिनयनप्रतिबद्धकारण, निबिडतरदुरिततिमिरें[1] हरावया, परम दुर्मदरक्षोवृंदाचिया, प्रतापतपनस्पर्शमुकुलितसुरमनकुमुदावरि ज्योत्स्नो[2]ज्जृंभण कराया, क्षीरार्णवापासुनी, पूर्वदिशोदरीं श्रीराम चंद्रापरी, दशरथगुणसमुद्रापासुनी, कौसल्यागर्भगुहेमाजी अवतरला. ॥ १

नेणो तें विबुध[3]विभवभांडार प्रकटलें, कीं मनोहर मनुजाकृति सहस्रकरसहस्रतेज गोठलें, कीं किसलयसमकरकमलरुचिरपदकुवलयदलनिभ[4]नयनयुगलें, अतिमृदुपदतळ झळझळ तळपति, किळ बहुविधमणिगणखचित मुकुटतटी, छतपटविलसितकटी, सकलिं हि अवयविं नग झगझगिती, मघमघित विराजिती माळा, ऐशिया श्रीपुरुषोत्तमाला, अंकीं घेउनि खेळवी दशरथभूपाळ देवआगळा, मोक्षासि अटकरूप तुटली पुन्नामनरकींची अर्गळा, आनंदसमुद्रीं संक्रीडत घडिघडि रोमांच विजृंभती[5]. ॥ २

तों कोणेके अवसरीं, कनकनिकेतना[6]माझारी[7], जैसा द्विजगणांमाझारि कळाधरू[8], कीं पद्मिनीस्तोम[9]गणीं होय सहस्रकरू[10], कीं भूभृत्[11]कुलीं निजृंभमाण हेमधराधरू[12], दशरथ पृथ्वीवल्लभ लखलखित सिंहासनारूढ विराजे. ॥ ३

(श्लोक.)

तों, आकस्मिक तीव्र सेवक सभाप्रांतीं, नृपा वंदुनी,
वार्ता सर्व निवेदिती द्रुतगती, गाधेय[13] आला मुनी. ।
पायीं वाजति पादुका चटचटां; आपादमाथां जटा;
वाटे धूर्जटि[14] पातला; दशरथें तो देखिला भूतटा. ॥ ४

---

१. अंधकार. २. चांदणें. ३. देव. ४. सदृश. ५. प्रकटती. ६. गृह. ७. आंत. ८. चंद्र. ९. समूह. १०. सूर्य. ११. पर्वत. १२. मेरू. १३. गाधीचा पुत्र. (विश्वामित्र.) १४. शिव.

(अश्वधाटी.)

माला करीं, हृदयभालासि तें भसित, ज्याला मृगाजिन कटीं;
    लोला जटा रुळति डोला परी, परम कोलाहल ध्वनि उठी; ।
लीला अशी, म्हणुनि नीलालका सुकृतशीला तयासि नमिती;
    आला मुनी निजघराला म्हणूनि, मग झाला पुढें नरपती. ॥ ५
पाटीर हेममय वाटींत घे, विनय ताटीं फळें फुल जळें;
    हाटीं च, रत्नमय पाटीं, मुनीसपरिपाटी पुजी करतळें; ।
दाटी सहीत अग्रवाटीं अणूनि च, ललाटीं पुजी करतटीं;
    थाटी च ये स्तुति च माठीं, उदारतर भाटीं च भूप निकटीं. ॥ ६

(चूर्णिका.)

त्यानंतर वदनाभिरामवदनारविंदविलोकनपरिपूर्णमनोरथ, राय दशरथें कर्पूरकुसुमसुगंधगंधाक्षतकेसरादि परिमलद्रव्य, नानामुक्ताफलादि सुवर्णद्रव्य, परमपवित्र विचित्रचरित्र विश्वामित्र षोडशोपचारें पूजिला. ॥ ७

जोडोनि करतल, सुरसरिताजलविमलहृदय अजतनय सविनय पुसे, 'काय आज्ञा, अगा हे मुनिकुलप्राज्ञा ! भूतभविष्यवर्तमानत्रिकालज्ञा ! निगमागमसारपारज्ञा! जी जी सकलराजसंभारअगणिततुंगतुरंगमत्तमातंगसौधमंडित चतुःसमुद्रवलयांकित भूमी, हा विषय आपुला जी स्वामी! मज दासाप्रत सांप्रत मनोरथ प्रकटिजे'. ॥ ८

(दिंड्या.)

'ऐक राया! सौभाग्यघनाकाशा ! अम्हां काशासी दारधनीं आशा ? ।
काय योगी गुंतती मोहपाशा ? जिहीं वरिल्या संपत्ति अवीनाशा. ॥ ९
सौध सद्में आम्हांसि पर्णशाळा; स्फटिक रुद्राक्षा मुक्तमणीमाळा; ।
भस्म अंगीं पाटीर योगियाला; उणें केवीं वैराग्यवैभवाला ? ॥ १०
ऐक माझा वृत्तांत महीपाला! राक्षसांचा यज्ञांत उठे पाला. ।
विघ्न करिती मोडून यज्ञशाला; येथ आलों यालागिं धीविशाळा ! ॥ ११
यज्ञ रक्षाया दक्ष तुझीं बाळें; राक्षसांतें शासिती बाणजालें. ।
यागसिद्धी होईल शीघ्रकाळें; ऋषी होती संतुष्ट अल्पमाळें. ॥ १२
करूं शिकतिल त्वत्तनय सुसंग्रामा; कीर्ति शोभा येईल रामग्रामा. ।
पुन्हा येतों घेऊनि राम ग्रामा; पूर्णकामा कल्याणगुणग्रामा'. ॥ १३

---

१. भस्म. २. हरणाचें चर्म. ३. चंदन. ४. दशरथ. ५. वेदशास्त्र. ६. हत्ती. ७. गच्ची. ८. गृह. ९. मोती. १०. समूह. ११. बुद्धि. १२. अल्पानें. १३. गांव. १४. समूह.

'पुत्र द्यावा' हा शब्द पडे कानीं; खेद मोठा भूपाळ मनीं मानी. ।
शून्य मानी त्रैलोक्य राजधानी. 'काय मागा? हे थोर गमे हानी. ॥ १४
तपें केलीं निःपाप मुलांसाठीं म्यांहि संवत्सर सहस्र शतें साठी. ।
गुणीं[1] योजूं नेणती चापकोटी; राक्षसांशीं भांडतां लक्षकोटी.' ॥ १५
म्हणे, 'जी! जी! सर्वज्ञ! तपोरासी! कसे देऊं या सांग किशोरासी[2]? ।
नाहिं केला अभ्यास धनुष्याचा; मार्ग नेणे कीं मंत्ररहस्याचा.' ॥ १६
कथा ऐशी भूपाळ वदे कांहीं, 'मीचि येतों भीडण्या बळें बाहीं. ।
वाहिनींचा[3] संभार सुखें पाहीं. विघ्न हरती संदेह दुजा नाहीं. ॥ १७
राम नेदीं.' म्हणवोनि मुनीनाथा; पदें साकेताधीश नमी माथां. ।
उठे कोपें गाधेय 'तूज गोथा' म्हणे 'राया! निःसत्व वृथा चोथा. ॥ १८
माग आधीं बोलोनि सरे मागें, भूप ऐसा देखिला नाहिं मागें. ।
सुखें नांदें सूपुत्रपणें रागें.' करी डोळे विस्तीर्ण महारागें. ॥ १९

(श्लोक.)

'कशासि आम्हां धनवस्त्रभूमी? निष्काम निर्धूतभव प्रभो! मी. ।
केला मखीं[4] घोर निशाचरांनीं[5]; आलों कराया न निशा च रानीं. ॥ २०
अंभोजेक्षण[6], रामलक्ष्मण, तुझे हे, दक्ष रक्षोगणा
शिक्षाया, शत लक्ष लक्ष करिती एक्या क्षणीं मार्गणा. ।
हे द्यावे मज लक्षलक्षणनिधी संरक्षणाकारणें,
कांक्षे[7] नेघ[8] सपक्ष ही क्षितिपती त्वत्क्षात्र संरक्षणें. ॥ २१

(सवाई.)

केवळ हे सकुमार कुमार, बहू रजनीचरभार[9] वनीं;
युद्धमखीं रिपु वध्य न यांसि, असाध्य अबोध्य तिहीं भुवनीं; ।
नेणति हे परलोक, विलोक न कोकनदासम[10] पाणिपदें;
वंशि तुझ्या अवतंस[11] मुलें, मज संशय हा चि कसा न वदें. ॥ २२

(श्लोक.)

पायां नमीं, देइन वंशसारा[12]; पा यां न मी दे इनवंश[13] सारा. ।
न या वयामाजि[14] भला जनां दे. न यावया मीं[15] जिभ लाज ना दे.'॥ २३

---

१. दोरी. २. बालक. ३. सेना. ४. यज्ञांत. ५. राक्षसांनीं. ६. कमलनेत्र. ७. शंकेस. ८. घेऊं नको. ९. समूह. १०. कमल. ११. भूषण. १२. उत्तमांश. १३. सूर्यवंश. १४. वयामध्यें. १५. 'न'कार.

दशरथ नृप बोले 'राम नेदीं कदापी.'
मुनिवर मग बोले; कोपला तीव्रतापी. ।
'बहुत बहु बरें गा ! तूं सुखी पुत्रदारा-
सहित सदनि नांदें सूर्यवंशीं उदारा!' ॥ २४

वचन वदुनि ऐसें, चालिला चार पांडें;
तंव भुमिरव झाला, फूटलें जेंवि भांडें. ।
जलधिसहित मेरू आणि भूकंप झाला;
कुलगुरु नृपगेहा तीव्र धांवोनि आला. ॥ २५

(दिंडी.)

'बरें येतों' म्हणवोनि उठे, चाले; तदा झाला भूकंप, धरा हाले; ।
वसिष्ठादी धांवोनि ऋषी आले; 'कासया हे उत्पात नृपा! झाले?' ॥ २६

(श्लोक.)

वसिष्ठ बोले, 'न पडें अपायीं. द्यावीं मुलें शीघ्र, पडोनि पायीं. ।
हा कोपल्या जाळिल लोक सारा. कां नेणसी भूपति नीतिसारा?' ॥ २७

(दिंड्या.)

ज्ञानदृष्टी पाहोनि म्हणे, 'राया! भाव नेणें हो मनीं मोह माया. ।
रामचंद्रा देवोनि पडा पायां. विजयि तेणें होईल नव्हे वायां. ॥ २८
पुत्र देईं गाधेयकरीं आधीं. समाधानें कार्यार्थ बहू साधीं.' ।
गुरुवाक्यें परिसोनि सर्वसाधी; कौशिकातें भूपाल समाराधी. ॥ २९
रामसौमित्री वीर चापपाणी पदीं मुनिच्या लागती सौख्यखाणी. ।
ऋषी झाला सानंद सभास्थानीं. नामघोषें आनंदतनय वानी. ॥ ३०

ताटकावध.

(श्लोक.)

रघुपती दिधला मुनिकारणें सह सुमित्र दुजा, अवधारणें. ।
मग नरेंद्र म्हणे, 'ऋषि कौशिका ! उभयतां प्रतिपाळ किजे निका.'॥ १
'नमुनि मुनिपदातें, लक्ष्मणा आणि रामा,
सरस यश वराया, देइं लोकाभिरामा. ।

---

१. दुःखी. २. पूजी. ३. वर्णी, ४. चांगला.

तनय नयगुणाचे शीघ्र घेवोनि येतों'.
सकृप नृप उठावे लोक सारा पहातो. ॥ २

धांवतां नृपति तीव्र गती घे. लागती मुनिपदाप्रति तीघे. ।
दीधला दशरथें सुत भावें. हांसला मग मुनी अनुभावें. ॥ ३

आनंदे मुनिवृंद सुंदर जयध्वानें अयोध्यापुरा
आशीर्वादुनि, साधु साधु वचनें, आले तदा गोपुरा. ।
वाद्यें वाजति भेरि दुंदुभि; सभासद्मीं गुढ्यातोरणीं;
नारी आरति आरत्या करिति त्या, जैशा रतीधोरणी. ॥ ४

संफुल्ल मल्लिकापुष्पें हर्षें वर्षति सुंदरा ।
भाट आघाट भाटी वा(?) भासती भव्य भूवरा. ॥ ५

थोपितां मुनिवरें सहसा रे, राहिले नृप जनादिक सारे. ।
चालिला त्यजुनि दूर अयोध्या. शौर्यमंडित समागमिं योद्धा. ॥ ६

जातां नीट, अचाट दाट अटवी वाटे दिठीं लक्षिती;
पक्षीश्वापद कूट थाट नटती, बोभाटती, लक्षिती; ।
सिंह व्याघ्र वृकादि सूकर मृगें दंती दरी राहती.
वृक्षीं पक्षि सहस्र लक्ष फिरती, हे कौतुकें पाहती. ॥ ७

दोघां दाशरथींस चालत पथीं शस्त्रास्त्रविद्या कथी.
जेणें चंड रथी रिपूस उलथी, पृथ्वी करी पालथी; ।
झाले शिक्षित वीर दीक्षितमुखें, तोषोनि, त्या कौतुका,
पायां वंदिति चापपाणि मग ते, शिष्यांसवें, देशिकां. ॥ ८

एवं राम, मुनींद्र, लक्ष्मण, तिघे गांभीर्यलीलागती
जातां, कौतुक एक अद्भुत दिसे; पक्षी नभीं लागती. ।
स्वैर श्वापदसंघ धांवति भयें, दंती दिगंताप्रती
जाती, लंघिति काननीं, 'कवण हा कोल्हाळ जी संप्रती ?' ॥ ९

'वारा कां सुटला ? निनाद फुटला ? कां देश बोभाटला ?
मेघाच्या पटलापरी उमटला पांशू नभीं दाटला ?' ।
बोले राम मुनीसि, पाय नमुनी, 'आज्ञा करा नेमुनी;
काळातें दमुनी, न सोडिन शरा क्षेमास्थिती कां मुनी ? ॥ १०

१. नीति. २. ध्वनीनें. ३. गृहीं. ४. मोगरी. ५. स्तुतिपाठक. ६ दृष्टीनें. ७. लांडगा. ८. डुकर. ९. हत्ती. १०. गुरु. ११. समूह. १२. धुरळा.

ऐशी व्याकुळ वाट कां ? मुनिवरा ! हे धांवती थाट कां ?
मोठा घोर अचाट कानन तटीं वंश क्षिती दाट कां ?' ।
'रक्षोरूप जुनाट कामिनि[1] फिरे, साधूजनीं कंटका;
ऐकें चिन्मयनाटका रघुपती ! आली दिसे ताटका'. ॥ ११

वार्ता ऐकाति रामलक्ष्मण अशी, तों धांवली कर्कशी
घोराकार, करालदंष्ट्रवदना, तद्दृष्टि बालार्कशी. ।
हाडांच्या अळुमाळ[2] डोलति गळां माळा, कटीं कांबळा;
जिव्हा लोळतसे मुखीं लळलळां, येते धरोनी बळा. ॥ १२

दंतीं चावित सिंह कुंजर मृगें, हातीं कितेकां धरी.
पातीं झांकुनि ऊघडी घडिघडी, माती कैंचाग्रांवरी[3]. ।
कोराकाटलिया मुखीं कटकटा, ढोरांचियां शोणितें
घोरावेशशरीर एक नटली, थोरा भया आणिते. ॥ १३

बाळें देखुनि रामलक्ष्मण, पुढें चाटी अवाळेपरी;
हुंकारी, क्षण हा करीत, तंव ते ऋढे, उडे अंबरीं. ।
अट्टाहासुनि, मट्ट मट्ट करिते, श्रीरामसंघट्टणीं
धांवे, तों क्षितिकंप, हा रव उठे देवांचिये पट्टणीं. ॥ १४

येतां सन्मुख राक्षसी लघुलघू, क्ष्मापालवंशाग्रणी[4]
क्रोधें दुर्धर वीर राम उठला, शिक्षावया तत्क्षणीं. ।
तूणीं बाण गुणीं धरोनि सहसा, कर्णात आणी, रणीं
हाणी, तों धरणीवरी उलथली, उत्साह धाता[5] गणी. ॥ १५

लागतां हृदयिं बाण खणाणा, ताटका उलथली च दणाणा; ।
त्या ध्वनीस्तव रवींदु गळाले; यक्ष राक्षस पिशाच पळाले. ॥ १६

नेणो कोसळला कडा, उमळला चंपद्रुमांचा थवा;
किंवा वज्रनिपातपर्वततटीं मानी मनीं माधवा. ।
होतां हृद्गत राम बाण, मिरवे मानें विमानावरी;
शोभे दिव्य शरीर, भव्य वचनीं रामस्तुती आदरी. ॥ १७

केव्हां कोठुनि घेतला शर करीं, केव्हां गुणीं योजिला;
केव्हां वोढुनि घातला चि न कळे, कीं वेगळा दाविला. ।

१. स्त्री. २. विस्तृत. ३. केंस. ४. राजा. ५. ब्रह्मा.

गेला सायक, पावकासम फिरे, तूणीमधें संचरें.
शौर्या साधुनि आर्यकार्य बरवी दासा स्थिती आचरे. ॥ १८
'हो जी! शोभत तूज राजरमणा! हो क्षेम या सायका.
हो कल्याण सदा तवांघ्रिकवचा, रामा! रमानायका! ।
हो जी! मंगल संगरांगणतटीं या बाहुदंडद्वया.
आशीर्वाद वदे असा मुनि तया सच्चिद्धना अद्वया. ॥ १९
केला जयध्वनि नभीं तयिं निर्जरांनीं. वर्षाव फुल्लसुम निर्भर जर्जरानीं. ।
थोवे मुखें स्तविति गर्जुनि सज्जनांचे; आनंदनंदन कवी मग सज्ज नाचे. ॥ १०

विश्वामित्रयज्ञरक्षण.

(श्लोक.)

त्यानंतरें मुनि म्हणे, 'विजयाभिरामा! आतां चला निजपथेंचि विपद्विरामा. ।
यज्ञाविना दिवस विप्र न ते सहाती. सिद्धाश्रमीं सकळ वाट तुझी पहाती. ॥ १
निष्कंटका वनतती भुजविक्रमानें केली, द्विषद्वधु वधूनि पराक्रमानें. ।
ऐसेचि येथुनि निशाचर ते क्रमानें मारूनि, राज्यधर हो, प्रभु! शक्रमानें. ॥ २
हे ताटिका वनमृगादिजिवांसि कांटा, होती वनीं करित भक्षुनि पाप सांठा; ।
हे राक्षसी कुलतरूंतिल एक फांटा त्वां तोडिला; तरु समग्र तुझा चि वांटा.' ॥ ३
नेली शुंभवधू वधूनि विलया, हे मात पैं मातली
देखे दृष्टिसि, पुष्पवृष्टि गगनीं देवावली पातली. ।
गाती किंनर, कीर्ति वर्णिति मुखीं अत्युन्नता कंधरीं.
कीजे भारिव थोर वाटिव तुझी गंधर्वविद्याधरीं. ॥ ४
आली पूर्ण कळावयासि सकळां नागां मृगां हे नगा.
झाला उत्सव, ऊर्ध्व पुच्छ करुनी, जाती अगा हे नगा. ।
ऐसा दावित तोष, भावित मनीं चाले मुनी बोलतां.
'जी स्वामी!' म्हणती धनुर्धर पथीं ते चालतां चालतां. ॥ ५
तेव्हां राम पुसे, पुढां वन दिठी देखोनि दूर क्षिती;
'शोभे शाद्वल, पुष्पकुड्मल फळीं शाखा खगा रक्षिती. ।
वल्ली, गुल्म, सुफुल्ल पल्लव, तरू व्योमीं च उंचावले.
मोठें चित्रविचित्र पाहुनि दिठी आलोक लांचावले. ॥ ६

---

१. अग्नीसारखा. २. बाण. ३. पाय. ४. देवांनीं. ५. शुंभाची स्त्री. (ताटका.) ६. नेत्र.

या हिंडती निबिड तें मृग विप्रदेशीं; झाडातळीं घन निकुंजतरू विदेशी.' ।
'माझ्या सख्या! समज आश्रम हा च, लाहो घेती मृगादिक हि, आश्रम हा, चला हो.'७

तोषे राघव, दोघ जे निरखिती आरण्य उत्तुंगसें;
जेथें व्याघ्रमृगें, मृगाधिपकरी, जाती, फणीमुंगसें, ।
जाती स्वैर, जनासि वैर मिळुनी प्रेमास्पदें रक्षिती.
तों येती द्विजराज सन्मुखगती त्यांतें दिठी लक्षिती. ॥ ८

जे आश्रमीं सकळ वाट पहात होते, आले मुनी जवळि, जोडुनि हात, हो ते. ।
तेजोभरें तपनरूप तपोनिधी ते, ज्याचा स्वधर्मरत शुद्ध तपोनि धीतें. ॥ ९

ते जों वंदिति गाधिनंदनपदा, त्यांच्या पदा वंदिती
राजीवेक्षण रामलक्ष्मण, तयां ते गाढ आलिंगिती. ।
ऐशीं देत, यथाविधि, प्रतिपदीं आलिंगनें, वंदनें,
जाती; तों रघुराज आश्रम दिठी पाहे, वनें पावनें. ॥ १०

कुंजीं गुंजति पुंज पुंज अलिंचे, मंजु ध्वनी गुंजती.
बर्हीं ते नटती, कपोत घुमती, त्या कोकिला कूजती; ।
हंसादि द्विज झंकृती, वृकशिवासिंहादिंच्या हुंकृती,
कुंभी भीष्कृति, सर्प फूत्कृति, वनीं तैशा च नानाकृती. ॥ ११

ऋषी सांगे, 'रामा ! बहु दिवस मी एथ चि असें;
तपें जाती सिद्धी, म्हणुनि पद सिद्धाश्रम असे. ।
महर्षी ते हर्षें तप करित सानंद वसती;
परंतु श्रीरामा ! निशिचरकुलध्वंसवसती. ॥ १२

येति संघ बहु पापजडांचे; देख हे ढिग अनेक हडांचे; ।
भक्षिलीं द्विजकुळें अवलोकीं; राक्षसीं कपटकृत्रिमलोकीं.' ॥ १३

ऐशी सांगत मात, हात धरुनी, ते पातले शालिका.
येती सन्मुख विप्र आणि सुमुखी विप्रांगना बालिका. ।
त्यांहीं, पाय धुवूनि, अर्चुनि, यथान्यायें च, नीराजना
केली राघवलक्ष्मणासि, हृदयीं आनंद संजीवना. ॥ १४

गेले ब्रह्मसभेस, सर्व बसले, राजे महालक्षणी.
'आतां यावरि काय तें चि गुरुजी ! आज्ञापिजे ये क्षणीं.' ।
कौसल्येय वदे; तदा मुनिथवे उल्लासले ईक्षणीं.
तों गाधेय म्हणे, 'समर्थ चि तुम्हीं साधू जगद्रक्षणीं. ॥ १५

यज्ञारंभ उद्यां, सहा दिवस या कर्मा मिती, तों वरी
  आम्हा लीन असा, महा नियम हा, शालाप्रवेशावरी.
यज्ञीं विघ्न करावया प्रगटती, त्या दुष्ट रक्षोगणा
  रक्षीं, रक्षुनि धर्म, धार्मिकमती! सज्जीं धनुर्मार्गणा.[1] ॥ १६

त्यानंतरें गाधिकुमार दीक्षा धरी, मखीं कर्म शिखीसमक्षा. ।
शिक्षावया राक्षस लक्ष साठी दीक्षा धरी, रामनृपाळ मोठी. ॥ १७

रचून ते मंडप कुंड वेदी, तत्तद्विधी ज्ञाननिधी निवेदी. ।
गाधेय आधीं सुमुहूर्त साधी; आराधितां अंतरिं वृत्ति साधी. ॥ १८

व्योमीं होमसुधूम भूमि भरतां, उद्दाम वेदध्वनी
  दिग्देशीं घुमला, महोत्सव भला आरंभला तद्दिनीं. ।
गेल्या पांच निशा अशा; मग दिशा, आकाश, हे मेदिनी,
  आले व्यापित ते निशाचर तशा पूर्णाहुतीच्या दिनीं. ॥ १९

आला मारीच मारा करित च गगनीं, ऊर्ध्वबाहू सुबाहू,
  हाहू गर्जे चमू तों, प्रभु शर चढवी राम आजानुबाहू. ।
होतां टंकार, शंका धरिति रिपुकुळें, काळघंटा म्हणूनी
  मूढा हुंकार हुंकारुनि उठति दळें, चंड शत्रू गणोनी. ॥ २०

आले वर्षत अस्थिमांसरुधिरा जों स्तोम होमावरी,
  तों आधीं च सवेग मार रचुनी बाणोत्करीं सांवरी; ।
वाराही न शिरे, अणू न विचरे, ऐसा चि भारी गुरू
  मांडी मंडप कांडमंडिततळीं कोदंडदीक्षागुरू. ॥ २१

आले शुंभ, सुबाहु, अन्य हि, तसा मारीच, अभ्रीं उभे.
  सेना ही ककुभेमधें पसरिली, कापट्यकर्मीं दुभे. ।
खालीं, यज्ञसभेंत, सुज्ञ मुनि तो शोभे सवें वल्लभे,
  कीं ज्याला न लभे चि भीति, भजतां यज्ञक्रिया दुर्लभे. ॥ २२

काळे कर्कश मेघसंघ गगनीं फांकोनि झांकोळले;
  तैसे दाहि दिशा निशाचर महासंदोह आंदोळले; ।
द्वारीं राघव दोघ लाघवगती टंकारितां कार्मुकें;
  तेणें घोर घन प्रघोष घुमतां ते कांपती कौतुकें. ॥ २३

---

१. ब्रह्मांड. २. दिशा.

म्हणे राम तो लक्ष्मणा बंधुराया, 'क्षणामाजि निर्दाळितों मी धुरा या; ।
उगा तूं पहा कौतुकें बाणलीला.' म्हणे तों चि आरंभ झाला कलीला.॥ २४

गाढा वीर गुढारल्या निजरथीं संमूढ आरूढला.
मारीचाख्य पुढारला, भुजबळें झुंजावया रूढला. ।
तों रामें महज्जास्त्रमंडितशरें वक्षस्थळीं ताडिला.
तेणें शंभर योजनें उडविला, सिंधूतटीं पाडिला. ॥ २५

कांहीं चिंतुनि कार्यभाग न वधी; रक्षी तयातें बळें;
तों आला सहसा सुबाहु समरीं, संगें दळें तुंबळें; ।
तो उद्दंड अतिप्रचंड चढवी कोदंड रामावरी;
श्रीरामें रणकर्कशें निरखिला तो ये पुढें तोंवरी. ॥ २६

आला सन्मुख तो रिपु प्रमुख, तों लीलालघू लाघवें,
आग्नेयास्त्र नियोजुनी निजशरीं, संप्रेरिलें राघवें. ।
तेणें चूर्ण चि शीर्ण तूर्ण पडली भूमी तनू, लोटली.
वर्णूं काय ? सुखार्णवीं जग रिघे, टाळी सुरीं पीटली. ॥ २७

(सवाया.)

प्रभु बाहुजकुलमणि[1], बाहुनि समरिं सुबाहुसि दमुनि च, बाहु करें,
अजि बाहुनि, विरदल बाहुनि, गुरु शर बाहुरहित करि बाहु नरें. ।
हयवारणगत परिवार न मग अनिवार उठति परिवार तते.
अनिवार हि चढति सवार, धरुनि तरवार, करिति परि वारति ते.॥२८

रघुवीर, नृपतिकुलहीर, सुभट, रणधीर, निबिडतर तीर जमा
शरभार गगनिं अनिवार रचुनि, भडिमार करित सुकुमार कमा. ।
रिपुधूर उठति भरपूर, सकळ अविदूर भरिति शरपूर तदा.
चकचूर करिनि कर ऊर चरण शिर सूरकुलज[2] रणशूर तदा. ॥ २९

अरिनिकर निकट, गजतुरग शकट जंव करिति लगट, रघुरमणकरीं
शर सुटति सणण, रव उठति खणण, रिपु पडति दणण, रणधरणिवरी. ।
वरि वदति अमर, 'अजि! असम समर करि नृपतिकुमर, जय विजयि भला.'
गजबजति असुर, दरि दडति निसुर, मग वसुमतिसुर[3] परिवंदि सकळा.॥३०

मनिं धरुनि पडप, नभिं लपुनि गडप वरि हाणिति झडप, रिपुनिकर करें.
परि रघुपविशिख तळपुनि नखशिख तनु खिळति सनखशिख शिखिसम रे.।

---

१. क्षत्रियकुलश्रेष्ठ. २. सूर्यवंशांतील. ३. ब्राह्मण.

रणनिपुण सुधड रिपु पडति दुधड, तृण धरिति उघड मग रदनिकरें.
सुर वदति 'विजय', नर म्हणति 'अभय', मुनि नटति निलयतटिं निजगजरें. ३१

(श्लोक.)

गेला राक्षस सर्व भार विलया, संपूर्ण यज्ञक्रिया
झाली, सिद्ध समस्त ही अवभृथस्नानादिक प्रक्रिया. ।
विश्वामित्रमहाऋषिप्रमुख ते सारे सभामंडळीं
श्रीराम स्तविती, पराक्रम असा नाहीं च आखंडळीं. ॥ ३२

'बोद्धा, शस्त्रशरास्त्रमंडित, महायोद्धा, अयोध्यापती
श्रद्धालु प्रभु यज्ञदेवविबुधीं वृद्धासहा संपती. ।
बद्धां मोचक तूं च साच' म्हणुनी बद्धांजळी राघवा
सिद्धार्थी द्विजसंघ वर्णित उभे, सिद्धाश्रमीं आघवा. ॥ ३३

गार्धेय गर्जत वदे, 'रघुरामचंद्रा! झालों कृतार्थ बहु, चित्तचकोरचंद्रा! ।
गेला चि तो विहित यज्ञ समग्र सिद्धीं; सिद्धाश्रमासि तरि आज खरी प्रसिद्धी'. ॥ ३४

'जी! जी!' म्हणे रघुकुलेश्वर 'आणि कांहीं आज्ञापिजे, दमिन ये क्षणिं आणिकां ही;।
निष्टंक कार्य कथिजे, तव किंकरांनीं कीजेल जी! मग असाल निशंक रानीं'. ॥ ३५

ऐकोनि हें, निजभुजीं ऋषिराजराजी आलिंगिती हृदयिं बाणधनुर्धरा जी. ।
'कल्याण हो, परम मंगल हो, कृपाळा!' तो सर्वशोभन म्हणे द्विजदेवपाळा. ॥ ३६

सारें सारुनि नित्यकर्म, करुनी देवार्चनें, भोजनें,
देती हारतुरे, विडे, मग उटी धूपादिदिव्यासनें; ।
संफुल्लायतलोचना, शशिमुखी, त्या ब्राह्मणी नायका,
आनंदें, मग आरत्या करिति त्या रामा जगन्नायका. ॥ ३७

आतां पुढील रचना परिसा कशी ते; भंगोनि चाप रघुराज वरील सीते. ।
निर्दोष हे करिल रामकथा मनातें; आनंदनंदन कवी विनवी जनातें. ॥ ३८

सीतास्वयंवर.

(श्लोक.)

चिद्वाग्यें अथिला विदेह मिथिलाभूपाळ भूपावली
पाचारूनि, विचारुनी मनिं, कथी साचार वाचावली.

१. यज्ञसमाप्तिसमयींचें स्नान. २. इंद्राचे ठायीं. ३. समूह. ४. ज्ञानभाग्यानें. ५. आश्रय केलेला. ६. जनक. ७. नगरविशेष. ८. नृपसमुदाय.

'जो हें त्र्यंबकचाप भूप उचली, त्या आपुली कन्यका
केली अर्पण, हें समर्पक वरा, हो नोवरा जी निका.' ॥ १

हें ऐकोनि निकें, सकाम सकलक्षोणीपती पातले;
जैसे देव महेंद्रमंडितसभे येती मदें मातले. ।
यत्नें त्या जनकें सुरत्नकनकें शृंगार रंगांगणीं
केला, केवळ कौतुकें, मग सभा व्यापे नृपांच्या गणीं. ॥ २

राजे अंगकलिंगवंगमहिचे काश्मीरकर्णाटकी
गौडी गुर्जर निर्जरोपम सभे आले भले नाटकी. ।
राजा धार्मिक 'शर्वकार्मुक' म्हणे 'आणा सभामंडळीं.'
आज्ञा मानुनि मुज्ञ सेवकगणीं तें आणिलें अंगणीं. ॥ ३

(चूर्णिका.)

जैसे सकल कुलाचल मिळाले एक्या स्थळीं, कीं लक्षावधि प्लव वारांनिधि-जळीं, कीं कामरूप पन्नगभार पाताळीं, कीं नानाविमानसंघ गगनमंडळीं, कीं नानाफलसमूह टाहळीं, तेविं मुकुटांगदकेयूरकटकमुक्ताहारतोडरनूपुरहंसकादि भूषणीं विराजमान भूपाल, जनकसभामंडळीं, सकळही एकवटले. ॥ ४

पूर्वी भार्गवदत्त जें, बहु वरें, भारी, घरीं मांदुसे
होतें अर्चित धूपदीपकुसुमीं जें इंद्रचापा रुसे. ।
जें सातां शकटीं, महाबळकटीं, वाहूनि, बाहुबळें
चालीं चालविलें सभेसि सकळीं, जें शैलशृंगागळें. ॥ ५

मत्तेभ, मल्ल, हय, बैल, हेले, धनुष्या लावूनि ओढिति, बळें नढळे मनुष्यां.।
गाड्यांसि त्यासि दृढ बांधुनि चारि नाडे आकर्षिती, धरुनि हर्ष, म्हणोनि नाडे.६

गाडा ओढिति 'बाप बाप' म्हणुनी, तें चाप सापापरी.
धापा देत नृपाळही उतरले भूपांत नानापरी. ।

१. शिवधनुष्य. २. धावयाचें वस्त्र. ३. उत्तम. ४. कामातुर, आशाभरित. ५. पृथ्वीपती. ६. गर्वे. ७. समुदाय. ८. देवांसारिखे. ९. शिवधनुष्य. १०. हिंदुस्थानांतील सात मुख्य पर्वत. ११. नौका. १२. महासागर. १३. सर्प. १४. समुदाय. १५. बाहुभूषणें. १६. प्रगंडभूषण. १७. कडीं. १८. चरणभूषण. १९. शोभायमान. २०. परशुरामानें दिलेलें. २१. पेटींत. २२. गाडा. २३. पर्वतशिखराहून अधिक. २४. मातलेले गज. २५. घोडे. २६. रेडे. २७. दोर. २८. न अडे.

राजे देखुनि दंग भंगति मनीं; 'सारंगनेत्री कशी
होते लभ्य?' म्हणोनि सभ्य वदती. राजा बलातें केशी. ॥ ७

हेमाद्रीवरि हेमनिर्मित जशा संफुल्ल वेली भल्या,
तैशा आभरणीं अपार तरुणी सौधांगणीं शोभल्या. ।
मध्यें कल्पकवल्लरीसम दिसे शीतांशुबिंबानना
सीता शीलवती शुभा, नृपसभा लक्ष्मी जना कानना. ॥ ८

वार्ता वार्तिक कीर्तिती प्रभुपुढें 'जी! जी! धराधीश्वरा!
आले गाधिनृपाळनंदन पुरा, संगें ऋषींचा फेरा.' ।
हें आकर्णुनि, पूर्ण तूर्ण त्रिभवज्ञानार्णव, क्ष्मापती
चाले सन्मुख, सप्रधान, अवघे मागें पुढें धांवती. ॥ ९

रायें दूरुनि देखिल्या ऋषिघटा, माथां जयांच्या जटा;
शाटी बंधन, वल्कलाजिनें पटा, त्या पादुका वाजटा. ।
शुद्धाच्छ स्फटिकाक्षहार डुलती, भूति प्रभा बोलती;
सारे चित्रचि साग्निहोत्र झुलती, आनंदलें चालती. ॥ १०

(चूर्णिका.)

ऐशिया ऋषिराजसमूहामाझारी विराजमान, विद्वज्जनसार्वभौम, विमलांतःकरण, विश्वविख्यात, महानुभाव, सिद्धाश्रमविहारी, जो महातपाचा तेजोराशि, परंतु उदयास्ता वेगळा; आल्हादकारक कलानिधि, परंतु वृद्धिक्षयारहित, नित्यागळा; अत्यंत समर्थ शतक्रतु, परि नातळत परदारपातकविटाळा; सृष्टिकर्ता चतुरानन, परंतु निजदुहितागमनदोषासि निराळा; असो. ऐसा परमपवित्र विश्वामित्र सुकृतराशि, स्वयंवरमहोत्सवविलोकनविलासी, धर्मादिसद्गुणोत्कर जनकें विदेहदेशाधिपजनकें, देखोनि, साष्टांग दंडवत वंदिला. ॥ ११

१. मृगनयनी. २. कसास लावी. ३. पुष्पित. ४. वेली, वनस्पती. ५. राजगृहांगणांत. ६. चंद्रबिंबमुखी. ७. उत्तमस्वभावाची. ८. जनरूप अरण्यास. ९. वार्ता सांगणारे भाटबंदीजनादि. १०. हे पृथ्वीपते. ११. गाधिराजसुत. (विश्वामित्र.) १२. समुदाय. १३. ऐकून. १४. त्वरित. १५. पराक्रम आणि ज्ञान यांचा सागर. १६. पृथ्वीपती. १७. ऋषिसमुदाय. १८. छाटी, वस्त्रविशेष. १९. कौपीन. २०. मृगचर्म. २१. वाजणाऱ्या. २२. अत्यंत स्वच्छ. २३. काचमणी आणि रुद्राक्षहार. २४. उदार. २५. सूर्य. २६. चंद्र. २७. इंद्र. २८. ब्रह्मदेव. २९. पुण्यराशि. ३०. सद्गुणांची खाण.

(श्लोक.)

'बा! रे! हो विजयी' म्हणे मग मुनी, 'सारे धरे हो धणी.'
थारे भूत सदा यदंघ्रिभजनीं, तारेशवंशाग्रणी, ।
मोठा वेदविधीस जो, मग तशा सोळा विधीं पूजिला
भोळा शंकरसा; चला म्हणवुनी डोळा खुणें योजिला. ॥ १२

अत्युद्दाम भले भले क्षितिपती रायें पणीं गोविले;
मानें आदरिले, सभे बसविले, टेले बिले नेविले. ।
ज्ञानें पूर्ण अगाध गाधिसुत जो वेधा जसा बैसला.
पाठीं तो ऋषिथाट दाट नटला, पद्मासनीं बैसला. ॥ १३

जो कल्याणगुणी गुणीच अगुणी, भूतें मणी ज्या गुणीं;
ज्याच्या रूपगुणीं सदा गुणगुणी शंभू रिघे निर्गुणी; ।
सृष्टी चित्त गुणीं जयास्तव गणीं, माया जया ठेंगणी;
तो कोणा न गणी, वसे ऋषिगणीं, श्रीराम रंगांगणीं. ॥ १४

जो वाहे धरणी, प्रपंच भरणीं वानीत वाग्वोरणी;
देवाची करणी, प्रतिप्रकरणीं लुब्धे जगत्कारणी; ।
जो कां आदि फणी, विषें फणफणी, रत्नें जयाच्या फणीं;
तो रामानुज रामचंद्रनिकटीं शोभे सभारंगणीं. ॥ १५

(सवाई.)

या परिचे भवतापविमोचन, चापशरांकित, भव्यमती,
पाहुनि, सर्वनृपांहुनि उत्तम, लाहुनि तोष, पुसे नृपती; ।
'कोण असे महिपालक बालक? हे जनचालकसे सुचले;
सांग मला सहसा, गमनाशय चांग मनासि मला रुचले.' ॥ १६

(श्लोक.)

हांसोनियां नृपसभे मुनिराज बोले. स्वानंदसंभ्रमभरें हृदयांत डोले. ।
'हा जी नृपा! बहुत भाग्य जगीं उदेलें; यांच्या गुणें दुरित दैन्य समस्त गेलें. १७

सांकेताधिपबाल हे; रणतटीं रक्षोगणा काल हे;
दीनाचे कनवाळ हे; प्रतिपदीं राया! जगत्पाल हे; ।

---

१. ज्याचे पाय. २. चंद्र. ३. षोडशोपचारें. ४. अतिगर्विष्ट. ५. विधि. ६. दोरींत. ७. शेष. ८. रामभ्राता (लक्ष्मण.) ९. नवल. १०. अयोध्यापतिदशरथपुत्र. ११. राक्षससमुदाय.

पूर्ते हे शुभलक्षणी, रत सदा धर्मैकरक्षणीं[1];
आनंदाब्धि अनुक्षणीं[2] भरतसे, यांच्या कृपाईक्षणीं[3]. ॥ १८

यांहीं दुःसह ताटिका निर्वटिली[4]; निष्कंटका मेदिनी
केली काननिं; यांचि हो शरगती पाताळभूभेदिनी; ।
तो मारीच[5] नभीं झुगारुनि शरें, केला सुबाहू पुरा;
नेला सिद्धिस यज्ञ; तें प्रवर[6] हे आले तुझ्याही पुरा. ॥ १९

चापा नृपा! आणि महोत्सवातें आले पहाया बल वैभवातें; ।
मार्गी अहल्या विपिनांत रामें केली शिला मुक्तमनोभिरामें.' ॥ २०

परिसुनि मन राया दाटलें रामपायीं;
म्हणत मनिं, 'करावा सोयरा हा उपायीं; ।
कठिण तरि पणाचा व्यर्थ संकेत केला;
रघुवर नवरा हो धन्य या कन्यकेला.' ॥ २१

भूपातें निरखी दिठीं[7], निजसखीसंगें रमेसारिखी
शोभे, तेविं उखी विखी शशिमुखी माडीवरी पारखी; ।
झाली बुद्धि फिकी, नृपाकृति निकी मानीचना आन कीं,
लक्षी राघव, कौतुकीं तंव तुकी माथा मनीं जानकी. ॥ २२

(पद.)

'कोण तुझ्या मनासि येतो, सांग हो सीते!' ॥ ध्रुवपद. ॥
'पैल कुसुंबी दुस्तर[8] त्याला?' । 'बाई! तो काय नव्हे.' ॥
'पांघुरला नवरंग दुशाला?' । 'बाई! तो काय नव्हे.' ॥
'विड्या देत हडपेकर ज्याला?' । 'बाई! तो काय नव्हे.' ॥
'माथां मंदिल झळकत शेला?' । 'बाई! तो काय नव्हे.' ॥ १ ॥
'तोरा बहुवस पैल तुऱ्याचा?' 'बाई! तो काय नव्हे.' ॥
'मनोहराकृति मदन, वयाचा?' । 'बाई! तो काय नव्हे.' ॥
'त्याला पोशाक कंदर्पाचा?' । 'बाई! तो काय नव्हे.' ॥
'अभिनवकंकणहस्त जयाचा?' । 'बाई! तो काय नव्हे.' ॥ २ ॥

---

१. धर्माचरण करणाऱ्याच्या. (हा प्रयोग जुन्या काळांतील दिसतो. जसें, यात्रेकरू इ० यात्रा करणारे.) २. क्षणोक्षणीं. ३. कृपायुक्त नेत्रांत. ४. मारिली. ५. राक्षसविशेष. ६. श्रेष्ठ. ७. दृष्टीनें. ८. उत्तम. ९. दुसरी. १०. हालवी. ११. वस्त्र.

'पद्मासनि करिं धरुनि कटारी?' । 'बाई! तो काय नव्हे.' ॥
'त्याला बारिक दस्त दुतारी?' । 'बाई! तो काय नव्हे.' ॥
'गौर धराधिप त्या शेजारीं?' । 'बाई! तो काय नव्हे.' ॥
'दिक्करिसा नृप दोंदिल भारी?' । 'बाई! तो काय नव्हे.' ॥ ३ ॥
'तो ऋषिमंडळि दिव्य धनुर्धर?' । तेव्हां न ह्मणे नव्हे. ॥
'मेघःशाम श्रीराम मनोहर?' । तेव्हां न म्हणे नव्हे. ॥
'दाशरथी नृपराज धनुर्धर?' । तेव्हां न म्हणे नव्हे. ॥
'आनंदात्मज पूर्ण परात्पर?' । तेव्हां न म्हणे नव्हे. ॥ ४ ॥
'आणली निज ग्रुण तन्मय तुझी गे मीते!' ॥ कोण तुझ्या० ॥ २

(श्लोक.)

'जो शोकाब्धितरी, नतांभि उतरी, तत्पादपद्मीं तरी
क्रीडें मी भ्रमरी, म्हणोनि अमरी मानीन तें पामरी; ।
कैसें मज करी धनू झडकरी? हे फार चिंता करीं;
मातें कोवि वरी?' म्हणोनि विधुरी माडीवरी नोवरी. ॥ २४

हा वरी मज अशी गती चिंता आवरीन कशि? लागलि चित्ता. ।
बावरी मति कशि स्थिर राहे? यावरी सुचवि मात धरा हे. ॥ २५

'चतुर म्हणविसी तूं, बोलसी काय सीते?
वरिन म्हणसि रामा मातही कायसी ते?' ।
बहुत दिवस बापें नेमिलें या पणातें.
रघुपति पति होता तो कसा आपणातें? ॥ २६

ऐशी ते वदतां वधू, मग पुढें कैशी कथा वर्तली,
जैशी चंडमरुद्वरें वनतटी, तैशी सभा नर्तली. ।
शंकाहीन, मदें महोद्धत, महा हंकार ज्याचा भला,
डंका दुंदुभि वाजवीतचि सभे लंकापती पातला. ॥ २७

वेष्टिला वट जसा विटपांनीं, ये भुजीं निबिड तो विट पानी; ।
दंष्ट्रमंडित तया मुखरा जी रांजते मदभरें मुखराजी. ॥ २८

१. हत्तीसारखा. २. प्रणतजनास. ३. देवांगना. ४. नाच. ५. विचार करी. ६. वेडी. ७. गोट. ८. प्रचंड वायूच्या जोरानें. ९. नटली. १०. डाहळ्यांनीं. ११. धूर्त. १२. दाढांनीं शोभायमान. १३. तोंडाळ्यास. १४. शोभते. १५. मुखपंक्ति.

(सवाई.)

दैत्य धुरंधर तो दशकंधर[1] जो नृपगंधिरजास[2] न साहे;
मस्त समस्तहि मस्तक डोलवि, हस्त गदांकित हालविताहे; ।
धीट सभांतरिं नीट रिघोनि, अवीट बसे, कवणास न साहे;
ढाल फिरंग[3] विशालधनू शर चालत चालवि दोनहि बाहे[4]. ॥ २९

व्यग्र[5] नृपाल समस्त सभेंत उदग्र[6] दशानन लक्षितसे;
वंदिति सर्वहि बंदि जसे, परि नंदिसमान उगाचि बसे; ।
पर्वतसंनिभ[7] गर्वनिधी मग सर्व सभे 'पण काय' पुसे;
तों लघु नम्र सखोल सभापति बोलत बोल तया मृदुसे. ॥ ३०

'या चापा ऐक बापा! चढविल गुण जो पूर्ण आकर्ण[8] राजा;
हे कन्या त्याचि धन्या कृतिसि निरविली[9] साच त्याचीच भाजा.' ।
लंकालंकार तेव्हां दशवदन वदे, 'ऐक ऐकैक[10] माझ्या
लीलेचा खेळ राया! न पुरति सुर ते चंडदोर्दंडकाजा[11]. ॥ ३१

दंतीं ज्यां देवदंती[12] धरुनि मुरडिला; शैल कैलास गोटा[13]
घेतां हस्तीं समस्तीं कडकडति कडे; काय ती काळदाढा? ।
तेथें या कांबिटाचा[14] गरिव गुण किती? प्रौढिही कोण येणें?
माझे गाजोनि भोजे[15] म्हणति मज असा कायसा कास घेणें? ॥ ३२

पाहीन डोळां नवरी वराया; आणा' म्हणे रावण राव, 'राया.' ।
विदेह बोले, 'जिर्णतां[16] पणानें वरील ते आपण आपणातें.' ॥ ३३

लंकानायक सायकासन गुणीं सज्जावया सज्जला[17];
तों सीता भयकंपिता; जन महाचिंतांबुधीं मज्जला; ।
झाल्या म्लानमुखी मनोरम[18] सखी, तो जों भुजा सांवरी;
तों आकार विकार देखुनि उठे हाकार माडीवरी. ॥ ३४

तो जेव्हां कडकावला धनुवरी, ठेला उभा भूतसा,
सीतेला धडका उठे निजमनीं कीं बोलवेना तसा; ।

१. दहा ग्रीवा ज्यास. २. राजांच्या वासाच्या लहान कणास. ३. तरवार. ४. बाहू. ५. व्याकुल. ६. उंच, क्रूर. ७. पर्वतासारिखा. ८. कर्णपर्यंत. ९. दिधली, नेमली. १०. एक एक. ११. प्रचंडभुजांच्या कार्यास. १२. ऐरावत. १३. अचल, दृढ. १४. लघुत्ववाची धनुष्यार्थी शब्द. १५. भुज. १६. जिंकतां. १७. तयार झाला. १८. मनोहर.

'पण कासयासि जनकें केला सख्यांनो! असा?
कैसें कारण काय कीं, कटकटा, आतां प्रयत्नीं असा. ॥ ३५

वीरासनी, कनककार्मुकबाणपाणी टेंकूनि ढाल, कर घालुनियां कृपाणीं, ।
जो बैसला द्विजगणांत कलानिधी तो म्यां आपणें प्रणियला गुणवारिधी तो.॥ ३६

रघुपतिजलधीतें मी नदी जाण वाहें;
उचित म्हणुनि त्याचें वाक्यही आण वाहें. ।
जननिजनककानीं गूज हो! जाणवा हें.
न तरि सखि न ठेवीं प्राण मी आण वाहें. ॥ ३७

पण म्हणुनि पित्यानें घातला कोण पाया?
कवण वधु वरीते कश्मला कोणपा या?' ।
सखि म्हणति, 'धरीते बुद्धि हे तूज सीते!
पुरविल परमात्मा बुद्धि हेतू जशी ते. ॥ ३८

हा कोण शैवधनुपारखि येर मेला; हा काय योग्य तुज सारिखिये रमेला; ।
कीं हेमवल्लिसुरधामतरूपमानें तूं आणि राम जनसंमत रूपमानें.' ॥ ३९

सौधांगीं बिबुधांगनाचि वदती तैशा सख्या तीप्रती;
तों तेथें भुजराजिमंडिततनू आला धनुष्याप्रती; ।
शेषाकार अशेषभूषणगणीं शृंगारिलें देखिलें;
दृष्टीं कार्मुक रोंखिलें, मग मदें तेणें हळू लेखिलें. ॥ ४०

हातें थापटिल्या भुजा, 'मज असा नाहीं त्रिलोकीं दुजा,
मेरूही मजशीं खुजा, सुरवरीं माझीच आधीं पुजा.' ।
ऐसा जल्पुनि, चाप जाड, उचलों जातां, न हाले कदां.
जैसा शैल मतंगजासि न ढळे. पाहे विदेहात्मजा. ॥ ४१

एका दों नढळेचि कार्मुक करें, हें नेटकें जों कळे,
लावी हात बळें समग्रहि, तदा, तों काहिंसें आकळे; ।
मोठी आरभटी करूनि, चुकटी दंतावळी चावुनी,
आक्रोशे, अतिविक्रमें, क्षितितळीं जानुद्वया लावुनी. ॥ ४२

---

१. सुवर्णधनुष्यबाण हातां ज्याच्या. २. तलवारीच्या ठायीं. ३. चंद्र. ४. वरिला. ५. गुणसमुद्र. ६. पाप्याम. ७. राक्षसास. ८. सुवर्णवल्ली आणि कल्पतरू यांच्या उपमेनें. ९. माडीवर. १०. देवस्त्रिया. ११ बाहूपंक्तीनें शोभायमान देह ज्याचा तो. (रावण.) १२. लहान, क्षुद्र. १३. सीता. १४. ओढाताण.

विसां करांहीं धनु तें न तोले; न सांवरे यास्तव देह डोले;।
भारें तयाच्या बहु खाय झोले; त्याहीमधें रावण काय बोले. ॥ ४३

'या भूपें पण जिंकिला; उभविलें कोदंड चंडाकृती;
मद्दोर्दंड उदंड दंड करिती; शाबास माझी धृती; ।
डोले, बोलत बोल, तों न धरवे, गेलाचि झोला भला;
आलें चाप अपाप त्यावरि उरीं, तो भूतळा पातला. ॥ ४४

आला भूमितळासि गर्वपुतळा, पिंजारुनि कुंतळा;
चापातें उखळावया बळ खळा नाहींच उत्संखळा; ।
सर्वांगींच कळा, विटे मुखकळा, झाला भुजामोकळा;
वाजे ऊर गळा, स्वदेह सगळा झिंझाडितां आगळा. ॥ ४५

ओकी रक्त भडाडुनी, दडपतां वक्षःस्थळाची फळी;
सर्वांगें ढकली, न लेशहि ढळे, भूमी भुजा आफळी; ।
शेखीं देखुनि अप्रयत्न, जनकें दीर्घप्रयत्नें दया
केली, ओढुनि काढितां शिवधनू, देखे स्वभाग्योदया. ॥ ४६

झाला रावण सावधान, बसला, 'पाहों' म्हणे कौतुकें,
'आतां कोण गुणीं धनू चढवितो? मी हीन झाल्या तुकें;' ।
झाले दंग नृपालपुंगव सभेमध्यें तदा आवघे;
आश्चर्यें स्तविती, कितेक नमिती, कोणी न तो आव घे. ॥ ४७

नाचे विख्यात राजा, म्हणुनि कुवलयोल्लासकर्ता कळांहीं
सर्वांहीं पूर्ण जो कां, हरुनि तम सदाकाशसंचार पाहीं; ।
शंभूला वंद्य माथां, अमृतकर विभू, जो द्विजांमाजि सांद्रा
योग्यां उत्साह दावी, निरखिति सखिया तैशिया रामचंद्रा. ॥ ४८

गेला माज, दमूनि माज पडतां त्या राजराजानुजा;
राहे राजसमाज मंद, सुभटांमाजी नुठे कीं दुजा; ।
सारे स्वस्थ तटस्थ, कीं नृप म्हणे, 'व्यर्थ प्रतिज्ञा मुखें
केली म्यां न कळोनि, केवळ धरा निर्वीर मानूं सुखें. ॥ ४९

---

१. धैर्य. २. केंसास. ३. उचलावयास. ४. शेवटीं. ५. दोरीच्या ठायीं. ६. श्रेष्ठ. ७. सर्व. ८. धैर्य. ९. कमलांला उत्साह देणारा. १०. निबिड. ११. कुबेरबंधु. (रावण.)

सप्तद्वीपपती, महाबळनिधी, सोत्कंठ, आले असे;
सीता हेमलता वरी जरि, तिये कीर्तीसि जोडा नसे; ।
ओढीना, न झडी धरूनि तुळवी कोणी, न तोली बरा.'
निःसंदेह विदेह गर्जुनि म्हणे, 'निर्वीर झाली धरा.' ॥ ९०

बोले शब्द उणा विदेह; पिसुणामध्यें तदा त्या गुणा
घेती; तों निपुणाभिराम, करुणासिंधु, प्रभू, पाहुणा, ।
गांभीर्यें वेरुणालयाहुनि दुणा; दात्री गुरुतें खुणा;
दृष्टीनें अरुणा, म्हणे, 'चढवितों या चंडचापा गुणा.' ॥ ९१

'निर्वीरा धरणी' म्हणे घरधणी, 'गोंवूनि राजे पणीं;
ऐसा शब्द झणी वदो नृपगणीं; भू हे सुवीराग्रणी, ।
मेरूतें गगनीं झुगारिति जनीं, आहेति ऐसे मणी;
नेणे कीं अवनीपती' म्हणतसे श्रीराम वीरासनी. ॥ ९२

'दे आज्ञा शिवसायकासन गुणीं योजीन मी, आयका.'
बोले, वंदुनि पाय, कामजनिता, योग्यांचिया नायका. ।
आनंदें मुनिनाथ भेटुनि भुजीं, स्पर्शोनि हस्तांबुजीं,
गर्जे, 'हो जयवंत देवमनुजीं हो भो! जया बाहुजीं.' ॥ ९३

ऐसा मित्रकुलाब्जमित्र वदतां, तो मित्रसा लोभला;
विश्वामित्र म्हणे, 'अमित्रदमना! रामा! भला रे! भला; ।
होसी चंड पराक्रमी चतुरधी चंडांशुवंशोद्भवा!
त्वद्दोर्दंड अखंड होत विजयी, घे कीर्ति चिद्वैभवा.' ॥ ९४

आनंदें फुगला नसेचि उगला, गाधेय गर्जे सभे;
'कां कोणी न करी धृती झडकरी? प्रौढी न लाभे प्रभे? ।
आतां दाशरथी, महोज्वलरथी, राजा! अजी! या जया
वांछी, चाप कशी, मनीं स्थिति कशी? पाहूं म्हणे राजया.' ॥९५

(चूर्णिका.)

विश्वामित्र म्हणे, 'रामा! नूतननीलधाराधरश्यामा! ऋपिजनमनच्चकोरसोमा!

---

१. उणें पाहणारांमध्यें. २. समुद्राहून. ३. आरक्त. ४. पृथ्वीपति. ५. मदनाचा पिता राम. ६. क्षत्रियांत. ७. मित्रकुळरूप कमळाला सूर्य. ८. शत्रुमर्दना. ९. सूर्यकुलोत्पन्ना. १०. तुझे भुज. ११. गाधिपुत्र. (विश्वामित्र.) १२. ओढी.

सुरसार्वभौमा! परमदृढमृडकोदंडचंडाभिमानखंडनपांडित्य[1] दाखवीं; सकळ-भुवनवीरद्विरदमुखीं अद्भुतेक्षुरस[2] चाखवीं; निजकीर्तिचंद्रिकैया[3] ब्रह्मांड झांकवीं; क्षित्युद्भवरत्न[4] जानकी संतोषवीं; लीलाभूषणीं कविवाग्वधूसि भूषवीं; सीतामुखासितांशुरसपानचतुरचकोर व्हावया उठावें, उठावें.' ॥ ९६

(श्लोक.)

'जी! जी! याहुनि लाभ काय?' म्हणुनी भूपाळची जृंभला.
चित्तीं संभ्रम, थोर उत्सव, महा आनंद, आरंभला. ।
तेव्हां हास्यमुखें, तपोधन, सुखें डोलोनि, बोले, 'गुणीं
योजीं चापलता, धरीं चपळता, प्रौढ प्रतापीं गुणीं. ॥ ९७

वीक्षारक्षितसज्जना[5]! करिं धनुर्वल्लीपरीक्षा, गुरू[6]
किंवा फार हळू पहा, निजकरें, कोदंडदीक्षागुरू! ।
भूकन्या तरि अन्य भूमिपतितें ना लोक धन्या वरी;
ते मान्या मिरवे मृगांकवदना[7] माडीवरी नोवरी.' ॥ ९८

(चूर्णिका.)

तेव्हां राजाधिराज, राजीवनयन[8], विराजमान, रघुराज, वीरशार्दूळ, उठावला; कार्मुकोपकंठप्रांत[9] पावला; जैसा उरगावरी पतंगराज झेंपावला; गंभीर धीर, भुज थापटुनि, लीलाबाळखेलनापरी कमठकठीण नीलकंठकामटा[10] मुठीं मुठाळोनि, वामकरें सधरसित शरासन ओढिलें; झिंझारवें त्रिवार झाडिलें; क्रिंकार ध्वनि तूर्ण[11] पूर्ण आकर्ण[12] ओढिलें; तंव मध्यभाग मोडूनि कडकडिलें; तत्प्रतिध्वनिभरें गगन गडाडिलें; भू तटतटीत, खटखटीत कृतांतदळ[13], दिग्गज डगमगित, फणिवर[14] सचकित, थक्कित दिनकरशशधरादि तारामंडल, बहु शंकित पंकजभव[15], खळबळित सुरासुरकुळ, डळमळित सत्यलोक पाताळ, वितुळत घनपटल, चळचळ कांपत बलशीलभूपाल, लोकपाल व्यथितभूत असतां, मूर्च्छाभर जलचर-खेचरादिक समस्तां, भेरीदुंदुभीपटहकाहलादिक नानाविधें मंगलतूर्यें सुरलोकीं उल्हास परमानंदभरपुरें, एक्याच काळीं, धिमधिमायमान धमकतीं झालीं. ॥ ९९

तंव मिथिलेश्वरचित्ताचळातें[16] विस्मयाद्यानंदोर्मी[17] माजवी; भला भला म्हणोनि

१. अत्यंत कठिण शिवधनुष्याच्या महाभिमानाचे खंडनाविषयीं पांडित्य. २. उत्तम उंसाचा रस. ३. चंद्रिका (चांदणें) याची तृतीया विभक्ति. ४ पृथ्वीपासून उत्पन्न. ५. अवलोकनानें रक्षिले सज्जन ज्याणें. ६. मोठें. ७. चंद्रमुखी. ८. कमलनेत्र. ९. धनुष्याच्या जवळचा. १०. धनुष्य. ११. त्वरित. १२. कानापर्यंत. १३. यम. १४. शेष. १५ ब्रह्मा. १६. जनकाच्या चित्तरूप पर्वतानें. १७. लहरी.

समजति मनिं जीतें योगिये योगमाया,
अतिघनगतिनें ते शीघ्र येती नमाया; ।
अतुर[1] तरि तशी ते जानकी रामचंद्रा
निरखि निजअपांगें, योगिहृद्व्योमचंद्रा[2]. ॥ ७६

हळु हळु अमलांगी, संगती राजबाळी,
जवळ जवळ आली; डोलते घोंसबाळी. ।
स्वकरिं कुसुममाला घेउनी, त्या कृपाळा,
धरुनि सुख उमाळा, लक्षिती लोकपाळा. ॥ ७७

सीतेला स्मरसा[3], धनूसि हरसा, राजा दिसे वीरसा;
मूढांला नरसा, जनां नृवरसा[4], भक्तांसि माहेरसा; ।
देवां ईश्वरसा, रिपूंसि गरसा[5], ज्ञात्यांसि चित्सारसा;
ऐसा सर्वरसांसि हेतु परिसा, जो सूर्यहृत्सारसा[6]. ॥ ७८

आनंदें, अळुमाळ लक्षित पदा, वेल्हाळ त्या आंगणीं
लज्जानम्र[7] मदालसा[8] चमकतां; कोल्हाळ भूपागणीं. ।
हांसे मंद अनालसा, अलिकुलस्तोमालका[9], मंगला;
रंगीं भव्यतमालनीलविभुच्या ते माळ घाली गळां. ॥ ७९

(चूर्णिका.)

ते करांबुजयुगीं मधुकमालिका[10] घेउनि, अंबुजनयना विदेहबालिका, कंदर्पासि रतीच्या परी, कंदर्पारातीसि[11] दाक्षायणीपरी[12], कीं निर्जरनाथासि[13] इंद्रायणीपरी, कीं सत्यलोकनाथासी[14] सावित्रीपरी, कीं जगद्व्यापीनारायणासि लक्ष्मीपरि, श्रीरामसमीप पातली; तन्मनोहरमाला कंधरीं[15] घातली; तंव जयजयकार केला वृंदारकवृंदानीं[16]. अद्भुतनाट्यकोलाहल[17]वेणुवीणादिवादनविलास मांडला किंनरकिंपुरुषगंधर्वतुंबरनारदांनीं. संफुल्लमल्लिकाकुसुमभरें हर्षोत्कर्षें वर्षिजे सुरप्रमदानीं[18]. आनंदनंद[19]हृदयारविंद[20]भक्तिमकरंद भोक्ते प्रवीर रघुनंदनमहिमा त्रिलोकीं लोक जयजयकारें गर्जती. ॥ ८०

---

१. आतुर. २. योग्यांच्या हृदयरूप आकाशांतील चंद्राला. ३. मदन. ४. नरोत्तमसा. ५. विषासारिखा. ६. हृदयकमला. ७. लज्जेनें नम्र. ८. मदानें आळशी. ९. भ्रमरसमुदायाप्रमाणें जिचे कुरळ केश. १०. कमळमाळा. ११. रुद्रास. १२. सती. १३. देवेंद्र. १४. ब्रह्मा. १५. कंठीं. १६. देवसमूहांनीं. १७. कल्होळ. १८. देवांगनांनीं. १९. आनंदतनय. २०. हृदयकमलांतील भक्तिरूप पुष्परस.

(श्लोक.)

वाद्यें वाजति हृद्य तुंबळतरें, तों पद्यगद्यें भले
नेटें गर्जति भाट, भाटिव महा अर्भाटि आरंभिले; ।
हर्षे वर्षति कुंदवृंद बहुधा सौधाकरीं सुंदरी;
तों निर्दोष मुनींद्र घोष करिती वेदोक्तविद्येवरी. ॥ ८१

सीताकरांबुजसमर्पितमालिकेशीं, श्रीराम सद्गुरुपदीं नृपबालिकेशीं, ।
येऊनि वंदन करें करितां, तयानें आलिंगिला हृदयिं तो गुरुराज यानें. ॥ ८२

विध्युक्त होइल विवाह रघूद्वहाचा[1]; तो थोर उत्सव जगत्सुरभूरुहाचा[2]; ।
येईलें[3] तो दशरथप्रभु शोभनातें. आनंदनंदन म्हणे परिसा जनातें. ॥ ८३

शबर्याख्यान.

(श्लोक.)

निघे दंडका[4] राम कोदंडपाणी[5]; सवें चालिली जानकी कीरवाणी[6]; ।
कराया वनीं स्वामिसेवा, स्वभावें सवें चालिला लक्ष्मण स्वानुभावें[7]. ॥ १

त्वरित चरणचाली चालिला घोर[8] रानीं;
दृढतर मनिं भावे पूर्ण ज्याची शिराणी[9]; ।
प्रतिदिवसदिनासी पावती ते श्रमासी;
ऋषिवर मग त्यांसी आणिती आश्रमासी. ॥

तीघें यापरि चंडदंडकवनीं[10] स्वच्छंदशीं हिंडती,
तों तेथें शबरी अखंड विचरे, पापें तिचीं खंडती; ।
वाचे राघवनाम संतत जपे, तें ध्यानही अंतरीं;
वांछी दर्शनलाभ होइल कधीं ? शोधी अरण्यांतरीं. ॥

आला राम वना म्हणोनि ललना[11] ऐकोनि आनंदली;
'मी वंदीन पदारविंद[12]' म्हणुनी जातां पथीं मंदली; ।
'माझा राम असेल तो क्षुधितसा चंडांशुच्या[13] औतपें[14],
त्यातें मी दृढ चित्तिं ठेविन बरा, ज्याकारणें[15] हीं तपें.' ॥

१. रघुश्रेष्ठरामाचा. २. जगाचा कल्पतरु. ३. यावरून या कवीनें यापुढील आख्यानेंही रच[illegible] आहेत असें दिसतें. ४. दंडकारण्यास. ५. धनुष्य आहे हातीं ज्याच्या. ६. पोपटासारखी म[illegible] आहे वाणी जीची. ७. प्रभावानें. ८. भयंकर. ९. आवड. १०. भयंकर दंडकवनीं. ११. स्त्री[illegible] १२. पदकमल. १३. सूर्याच्या. १४. उन्हानें. १५. ज्या रामाकारणें.

ज्या वनीं करिति झिंकृत झिल्ली, दाट तें हुडकि कानन भिल्ली; ।
जेथ वृक्ष बहु पक्क फळांचे, प्रांत तेथ फिरती अबलांचे. ॥ ५

मोठ्या श्रमें वैळघुनी सफळातरूतें, तोडी फळें, वदनिं गात जगद्गुरूतें, ।
ओंटी भरी, चतुर ते उतरोनि भूमी, भेटी निघे, 'नयनिं पाहिन तो विभू मी.' ६

दाही दिशा देउनियां निरीक्षा, मार्गीं फळांची करि ते परीक्षा; ।
चाखी मुखें, गोड कडू फळा या, टोंचूनि दांतें रसही कळाया. ॥ ७

कैटुम्ल त्याचि रसहीनफळास टाकी; लागे मधू सरस तें वैसनांत झांकी; ।
आली वनानिकट उत्तम भिल्लिणी ते, जेथें जगज्जनक लक्ष्मण जानकी ते. ॥ ८

ज्याच्या मस्तकिं दीर्घ नूतनजटा, फेटा दिसे टोप तो,
मौजीं वेष्टित वल्कलें झळकती, दूजा म्हणे कोण तो? ।
आश्चर्या अति पावली, बघुनियां तूंणीर पाठीवरी,
रांजीवाक्ष असा विलोकुनि, वैधू धांवे जशी बावरी. ॥ ९

देखोनि डोळां हृदैयाभिरामा रामापुढें धांवतसे सुकामा. ।
पुष्टांग झाली स्वसुखें भजाया, साष्टांग वंदी रघुराजपायां. ॥ १०

रामांघ्रि[१३] वंदुन नमी, न उठेच कांहीं, रामें करांबुजैयुगें उचलोनि बाहीं, ।
आलिंगिली स्वहृदयीं शबरी बरी ते; आनंदले अंमर भाविति बावरी ते. ॥ ११

'बहू दीससी राघवा ! तूं भुकेला; तुवां पाहिजे बा ! फळाहार केला; ।
तुझ्याकारणें म्यां फळें गोड रामा ! अगा ! आणिलीं सेविं सीतांभिरामा !'॥ १२

सारीं क्षैतांकित फळें निरखूनि डोळां 'कां हो! अशीं?' तिस पुसे रघुराज भोळा.
'चंचूपुटेंच बहु चोखिलिं पांखरांनीं, नेणो दिला प्रतिफळास नेखांक रानीं.' ॥ १३

'चंचूक्षतें हीं नव्हती कृपाळा ! मी कां तशीं आणिन? हा कपाळा ! ।
म्यां आपुल्या चावुनि शुद्ध दांतें, चाखूनि घें मीच करें तुम्हातें. ॥ १४

मधुरतर फळांची पूर्ण घेऊनि गोडी,
मग मज रघुनाथा! ठेविता होय खोडी;' ।
निरखुनि रघुराजें भाव त्या भिल्लिणीचा,
परम मनिं सुखावे नाथ तो जानकीचा. ॥ १५

---

१. मुरकुट. २. थवे. ३. चढून. ४. प्रभु रामचंद्र. ५. चांगलें पहाणें. (नजर.) ६. कडू व आंबट. ७. वस्त्रांत. ८. कटीचे ठायीं. ९. भाता. १०. कमलनयन. ११. स्त्री. १२. हृदयास आल्हादकारक. १३. पाद. १४. कमळ. १५. देव. १६. आल्हादकारक. १७. दांतांच्या क्षतांनीं युक्त. १८. नखाच्या क्षताचें चिन्ह.

भिल्ली बोलुनि बोल सुंदर असे, रामाकरीं तीं फळें
घाली, नेणुनि शास्त्रषिद्ध पुरुषा उच्छिष्ट देतां बळें, ।
प्रेमें प्रेमभरें, प्रसन्नहृदयें, भक्ताजनाचा पिता,
आत्माराम रमापती निजमुखीं झाला फळें अर्पिता. ॥ १६

भिल्लिच्या वनफळें मन धालें, लोकनायक म्हणे, 'सुख झालें.' ।
प्रेम रामहृदयीं बहु आलें; तोयबाष्प नयनांत निघालें. ॥ १७

रामचंद्रविभुआचरणासी लक्षुनी, विनटली चरणासी; ।
वंदितां बहु सुखेंच, वधू ते बाष्पकें करुनि ते पद धूते. ॥ १८

आलिंगिली पुनरपी प्रमदा किराती, जे अंतरीं सतत चिंतित दीसराती; ।
जोडूनि अंजलि नमी, स्तवितां, तियेतें 'मागें' म्हणे वरद, 'जें स्वमनास ये तें.' ॥ १९

'माझें मनोगत वियोग तुझा न व्हावा, रूपीं तुझ्या दृढ असेन महानुभावा!' ।
स्वामी म्हणे, 'तुज वियोग कधीं न वाटे; जा, शेवटीं मिळसि चिन्मयराजवाटे.' ॥ २०

देतां असे वर तिसी रघुनायकानें, झाली कृतार्थ शबरी, परिसोनि कानें; ।
आलिंगुनी, मग तिथें निघती वनातें. आनंदनंदन म्हणे परिसा जनांतें. ॥ २१

सेतुबंध.

(श्लोक.)

ऐका सादर रामनाममहिमा, गंभीर, गंगोपमा,
माथां वंद्य उमापतीसि गरिमा, तारील पापाधमा; ।
गाती जे निगमागमादि परमानंदप्रदा सत्तमा,
आत्माराम रमेश भेटवि अशी सर्वांसि सर्वोत्तमा. ॥ १

कांतालिंगनलोभलालस जगद्बंधूचि सिंधूतटा
आला आपण, चंडवानरचमू घेऊनि अत्युद्भटा; ।
तेव्हां भार्गवगर्वदारण पुढें पाहातसे जावया,
नाहीं वाट, तटस्थ पाहति कपी निर्यत्न रत्नालया. ॥ २

---

१. षिद्ध म्ह० निषिद्ध. २. उदक. ३. अश्रु. ४. प्रभु. ५. रतली. ६. नेत्रोदकानें. ७. स्त्री. ८. भिल्ली. ९. मोठा आहे प्रभाव ज्याचा असा. १०. 'कथेतें' असाही पाठ आहे. ११. गंगेची उपमा ज्यास. १२. महत्त्व. १३. वेदशास्त्रादि. १४. स्त्रीचें आलिंगन करण्याच्या इच्छेविषयीं आसक्त. १५. प्रखरवानरसैन्य. १६. परशुरामाचा गर्वहरणकर्ता. १७. निरुपाय. १८. समुद्रास.

ज्या वनीं करिति इं[illegible]ोचन तया वीराधिवीरांप्रती;
जेथ वृक्ष बहु पक्क फ[illegible]ग दुस्तर तयां आलोचना संप्रती; ।
मोठ्या श्रमें वेळघुनी [illegible]न योजना शत जळीं हा संघ लंघी जसा,
ओंटी भरी [illegible] बोले **भीमें बिभीषण प्रभुपुढें** बद्धांजली राजसा. ॥ ३

'**रामा** ! राजकुलोद्भवा ! जलनिधी प्रार्थूनि पाचारिजे,
तेणें दाखविल्या पथा **रघुपती** स्तोमावली तारिजे;' ।
रामें मान्य करूनि, धन्य म्हणुनी, बैसूनी दर्भासनीं,
केला योग, न ये, म्हणोनि उठिला कोपोनि तच्छासनीं. ॥ ४

ओढी कार्मुक वीर धार्मिक, तदां लागे पदीं वारिधी;
'स्वामी ! दीनदयानिधे ! शरण मी, तूं लोकशास्ता विधी; ।
वारीं वीर**न**ळाकरीं जडशिळा तारीं, **सु**वेळाचळा
वेळी लंघुनि, वेळही न लगतां, जाई त्वरें श्यामला ! ॥ ५

शालिग्रामशिळा जळीं बुडवितां पूर्वी ऋषीआश्रमीं,
नित्य व्रात्य उपद्रवी म्हणुनियां त्या शापिलें सत्तमीं; ।
याच्या पाणितलें तरोत सलिलीं पाषाण ते स्पर्शतां,
रामा ! यास्तव मार्ग दुस्तर नव्हे शैलोत्करीं वर्षतां.' ॥ ६

अब्धी स्तब्ध वदोनी ये रिति उभा; आज्ञापिला त्यावरी,
'जा सद्मासि' सुफुल्लपद्मनयनें; जो बाण होता करीं, ।
कीं तो, उत्तरदेशदुस्तमजनीं टाकोनियां, शोषिला
पाणी, लोक अमोघ सायक बळें सिंधू कृपें पोशिला. ॥ ७

तेव्हां **दि**ग्पतिसारिखे दृढ उभे बद्धांजली द्युत्पती;
त्यांतें **राम** मनोभिराम निरखी सोकांक्ष **सीता**पती; ।
आज्ञा देउनि **चं**डभानुतनया सांगे, '**न**ळाहस्तकीं
साधा सर्वेहि सिंधुबंधनि, शिळा वाहूनियां मस्तकीं.' ॥ ८

---

१. कमलपत्रासारखे नेत्र ज्याचे असा. २. जाण्यास अशक्य असा. ३. समुदाय. ४. मारुति. ५. हात जोडलेला. ६. समूहपंक्ती. (वानरसेना.) ७. त्याचे (समुद्राचे) शासनाकरितां. ८. धनुष्य. ९. समुद्र. १०. त्रिलोकशासनकर्ता. ११. पाण्यांत. १२. किनाऱ्यास. १३. ऋषींनीं. १४. हातानें. १५. पर्वतसमुदायानें. १६. सागर. १७. घरास. १८. प्रफुल्लितकमलनेत्रें. (रामानें.) १९. वाईट लोक ज्यामध्यें अशा प्रदेशीं. २०. निरर्थक नव्हे असा. (कार्यकर्ता.) २१. तेजयुक्तवानरसेना. २२. इच्छापूर्वक. २३. सुग्रीवास.

[1]प्राज्ञाची वंद्य आज्ञा करुनि कपिभटीं, भूतटींहूनि नेटें
[2]उद्दामोद्दाम झट्टी उठति बहु कपी, पैल शैलेंद्र बेटें।
माथां घेती भडाडां, उचलुनि [3]निकरें संगि सारे कडाडां
धांवा घेती, धडाडां रचिति, [4]रिचविती सिंधुमध्यें घडाडां. ॥ ९

भूभुःकारुनि भूतटीं, विभुसभे [5]जोहारुनी मारुतें
अभ्रीं संभ्रम किल्किलाट करिती, शोभा दिसे फार ते; ।
[6]कीशाली, ढगढीगसे जळदसे [7]भल्लूक, मल्लावळी
गर्जे, [8]स्फूर्तित [9]रामनामनिनदें संफुल्ल [10]रोमांवळी. ॥ १०

[11]लांगूलें गगनोदरीं उभविलीं, जैसे [12]टेंके नेटके;
बाहूदंड उदंड ऊर्ध्व करिती, होती ग्रहांला धके; ।
[13]झेंपावूनि, अपार पर्वतकडे काढूनि हस्तांगुळीं,
केला [14]मस्त समस्त मस्तकिं भुजीं शृंगार [15]गोळांगुळीं. ॥ ११

हनुमंत जसा, कपि सर्व तसे, गिरि चालविती [16]कुळपर्वतसे; ।
जळधींत [17]तरंत अपूर्व तसेचि म्हणोनि परोपरि सर्व तसे. ॥ १२

नळहस्तगुणें गिरि ते तरती, परि वाहति दाहि दिशा फिरती ; ।
जळिं एकवटोनि न ते स्थिरती, कपि देखुनि सर्व मनीं [18]विरती.॥ १३

(सवाई.)

लक्ष सपक्ष सहस्र धराधर धांवति [19]तुंगतुरंग तसे,
त्यांवरि युक्त [20]कंपीकरमुक्तमहागिरिसंघ तरंगतसे; ।
चंचल वारिवरी चलती गिरिसंचय पाहुनि संघ तसा,
वाटतसे [21]सलिलाटवियेवरि [22]वाटविचार असंगतसा. ॥ १४

(श्लोक.)

अद्री फांकोनि जाती, उसळत उठतां [23]लोलकल्लोलमाळा;
नोहे सेतूसि हेतू; [24]प्लवंग विनविती सर्व सर्वोत्तमाला; ।

१. श्रेष्ठ अशा रामाची. २. उन्मत्त. ३. निकरानें. ४. ओतिती. ५. प्रणिपात करून. ६. वानरांचा समुदाय. ७. आस्वल. ८. स्फूर्तियुक्त. ९. रामनामशब्दानें. १०. रोमांचित तनु जाहली, असा अर्थ. ११. शेंपुटें. १२. निशाणें. १३. झेंप घालून. १४. पुष्कळ. १५. वानर. १६. हिमालय आदिकरून सप्त कुलाचलप्रमाणें १७. बेडूक. १८. खेद करिती. १९. मोठे घोडे. २०. वानरांनीं टाकलेला मोठा पर्वतसमूह. २१. पाणीरूपी अरण्य. २२. वाट शोधण्याविषयींचा विचार. २३. चंचल अशा लाटांच्या माळा. २४. वानर.

'रामा! कल्याणधामा! गिरिनिकर करीं मंदरातुल्य भारी
तारूं तारूंसमान स्थिरति न हि कदां, कोण पंथा उभारी?' ॥ १५

'नळपाणितळें गिरितें शिखरीं परि विंचु भुजंग मुखीं विखरी; ।
कथितां जलधीपथिंची रचना, तुम्हि कां न विचारिलि हे सुचना?' ॥ १६

सारे वंदिति पाय, सांगति रणोपाय प्रभूराघवा,
जेणें लंघिल संघ सिंधुसलिला लीलागती आघवा; ।
लक्षी राघव लक्ष्मणासि मग तो नीला, नला, अंगदा
पूसे, ते मग पाहती रविसुता राया सुरत्नांगदा. ॥ १७

सुग्रीव भाव विनवी मग भल्लुकेशा, 'सांगें विचार मज चामरतुल्यकेशा! ।
सर्वज्ञ तूं, तुजचि सर्वहि भाव ठावा; सेतुप्रबंध जलधींत कसा उठावा?' ॥ १८

शैलासि शैल लिगटूनि जळीं न फांके; रुंदीस योजन दहा जळ सर्व झांके; ।
ऐसा उपाय वदिलीं वदिजे विचारीं; श्रीरामकार्य करिजे विविधप्रकारीं.' ॥ १९

बोले जाणुनि जांबुवंत 'परिसा धीमंत! ते जोनिधी
त्रैलोक्यीं हनुमंत एकचि असे, सर्वज्ञ जैसा विधी; ।
भक्ताग्रें सुखयुक्त सागर महाशक्ती क्षमासंपती
रामा मान्य समान धन्य असतां, कां दैन्य वाहे मती? ॥ २०

सद्बुद्धी धरणें, बळासि वरणें, सत्कीर्ति विस्तारणें,
धैर्या आदरणें, भयासी हरणें, रोगासि संहारणें, ।
जाड्यातें तरणें, सुभाष्य करणें, इत्यादि निर्धारणें
भीमाच्या स्मरणेंचि, गात्रि करणें हा वंद्य या कारणें.' ॥ २१

तेव्हां वंदिति मुख्य मुख्य सखया विख्यात सौख्यप्रदा;
'हो बापा! सकळां प्रसन्न विकळां, तूं आमुची संपदा; ।
सीताशुद्धिसि बुद्धि जेविं रचिली, सर्वांसि केलें सुखी;
तैशी भेटवि जानकी रघुविरा पूर्णेंदुराजन्मुखी.' ॥ २२

१. गलबताप्रमाणें. २. विंचु सर्प विसकटतात, असा अर्थ. ३. सर्व. ४. चंवरीप्रमाणें केंस ज्याचे अशा. ५. तेजाचे ठेवे. ६. ब्रह्मदेव. ७. रामास जे मान्य त्यांसमान ८. याचा मूळ संस्कृत श्लोक असा आहे—'बुद्धिर्बलं यशो धैर्यं निर्भयत्वमरोगता। अजाड्यं वाक्पटुत्वं च हनूमत्स्मरणे भवेत् ॥' ९. मारुतीच्या. १०. पूर्ण चंद्रासारिखें शोभणारें मुख जीचें अशी सीता ती.

ऐशी वदे सकळवानरवीर वाणी; संतोषला पवननंदन[1] भव्यठाणीं. ।
जोडोनि अंजळि, नमी रघुरायपायां 'मी दास, हे मजचि वर्णिति काय वायां ?॥ २३

धैर्यादिशौर्यगुणवीर्य तुझ्याचि नामीं नामीळतां समजतों गुण तद्विना[2] मी. ।
नामींच सर्व करितों, जरि लेश मानीं; तैं हा असा न गणिला सुगुणोत्तमांनीं[3]. ॥ २४

राजेंद्रा ! रामचंद्रा ! रघुकुळरमणा ! सच्चिदानंदरूपा !
भूपा ! बुद्धीअमूपा[4] ! अज[5] ! जलनिधि तूं, वर्णिशी काय कूपा ? ।
या काशा जानकीशा ! मतिगति पुसशी, पार नाहीं विनोदा;
भेदाभेदप्रभेदा तवपदजलधीभृंग मी चित्प्रमोदा ! ॥ २५

स्वामी ! चातक मी, सुधाजलद तूं; मी भक्त, तूं अंबिका;
तूं श्रीचंद्र, चकोर मी; तपन तूं, मी कोक झालों निका; ।
मी तों एक तरंग, तूं जलनिधी, मी रेणु, तूं भूमिका;
मी तंतू, पट तूं; परंतु धरिसी लौकीक लोकांधिका[10] ! ॥ २६

रामा ! नाम तुझेंचि निर्जरतरू[11]; त्वन्नाम चिंतामणी;
श्रीरामा ! तव नाम कामकपिला[12], भक्तैकसंरक्षणीं; ।
शास्त्रें, वेद, पुराणही, जप, तपें, सन्मंत्र, यंत्रादिकें,
आम्ही या जगीं योग, याग, अवघें त्वन्नाम जाणों निकें[13]. ॥ २७

या महीमंडळीं काम नाहीं दुजें, राममंत्राविना रामचंद्रप्रभू ! ।
कामरागादिकां पामरां वारिती, रामनामावळी श्यामतेजोनिधी. ॥ २८

वेद गाताति निर्वेधनामीं, झडे भेद, दे त्याचिया भेदने वोझडे; ।
मोदद[14] यन्नाम तें मोद सेवी तया नाद ना मुक्तिचा ना धरी या भया. ॥ २९

चंडपापातमाचंडभानू[15] महीमंडळीं योगिहृन्मंडणा[16] ! नाम हें; ।
खंड नानाविधें दंड विघ्ना करीं; दंडपाणी ! धरी दंड साधा करीं[17]. ॥ ३०

पर्वतीं पंथ हा सर्वथा व्हावया, खर्व[18] मी दास, कीं सर्वचिंतालया ।
गर्व नेघों अजी शौर्वरीशानना[19] ! सर्व नामें तुझा भर्वसा जी ! मना. ॥ ३१

---

१. वायुपुत्रमारुति. २. त्याशिवाय. ३. सुगुण आणि उत्तम अशा वानरांनीं. ४. पुष्कळ. ५. जन्मरहित असा. ६. मला विहिरीला. ७. ज्ञानरूप आनंदा. ८. अमृताचा मेघ. ९. चक्रवाक पक्षी. १०. लोकांपेक्षां महान् हे रामा. ११. कल्पतरू. १२ कामधेनु. १३. बरें. १४. हर्ष देणारें ज्याचें नाम. १५. प्रखरपापरूप अंधकारास सूर्य. १६. योग्यांच्या हृदयाला अलंकार अशा रामा. १७. हातीं. १८. लहान अजाण, असा अर्थ. १९. चंद्रवदना.

नामीं तुझ्या सदृढ बांधिन पंथ **रामा**! **रा मा** असें लिहुनि, साधिन सेतुकामा; ।
कां मानसीं पतिसि संकट? एक नामीं या सांधतील गिरि सागरिं; मिथ्य ना मीं.' ३२

ऐसें बोलुन वंदितां **प्र**भुपदा, वीरां गमे संपदा;
'हा वारील समस्त ताप, अपदा, दावील लंकापदा;' ।
ऐसे गर्जति वीर चारुवचना, ठाकूनि आलोचना,
तों लक्षी **ह**नुमंत सेतुरचना आणोनियां लोचना. ॥ ३३

पुच्छें पर्वत सर्व सेतुसरणीमध्यें बळें आकळी;
हस्तें पुस्तकसे समस्त धरुनी, रेखीत नामावळी; ।
एक्या पर्वतिं **रा** लिहोन, दुसऱ्या रेखीतसे भव्य **मा**;
ते दोन्ही जडतां न ते बिघडती आश्चर्य वीरोत्तमां. ॥ ३४

रापुढें **मा** जडे, बापलीला कशी? यापरी जिंकिलें आप तें साहसीं. ।
चापपाणी म्हणे, 'हा पयोधी तरा; शाप हाणूनि दुःशाप शत्रू धरा.' ॥ ३५

ऐसे सर्व गिरी क्षणांतचि करी तो सेतु दोहीं करीं;
केली वाट खरी, जडूनि शिखरी, उद्दामरत्नाकरीं. ।
अभ्रीं एकरिती बुधेंद्र करिती वृष्टी फुलांची भली;
गाती **किं**नर**तुं**बरादिक नभीं; सेना कशी शोभली? ॥ ३६

तेथें वानर ऋक्ष लक्षुनि अशी पिंगाक्ष लीलागती,
कोणी गर्जति, एक तर्जति, **वि**भूपायीं बळें लागती; ।
तोपें भेटति एकमेक, उठती लोटावया, वाटते
दाटे थाट, उलाट घेति गगनीं, थोडी तयां वाट ते. ॥ ३७

रुंदी ते दशयोजनें, दशगुणी लांबी विशेषें बरी;
जातां वीर दळीं, तयां स्थळ नसे, उड्डाण घेती वरी; ।
त्यांमध्यें उदयाद्रिशृंगयुगुळीं चंद्रार्क आल्यापरी,
स्कंधीं **रा**घव दोघ ते मिरवती **भी**मांगदीं तत्परीं. ॥ ३८

ऐसा अपार महिमा **र**घुराजनामीं; संवादलों अजि! तया चतुरा जना मी; ।
नामींच सेतु दृढसा रचिला, गतीसी; येणेंच भक्तजन योजिति लाग तीशीं. ॥३९

---

१. सेतुमार्गीत. २. वीरश्रेष्ठ वानरांस. ३. समुद्रजल. ४. पर्वत. ५. आकाशीं. ६. वानर. ७. रुंदीच्या दसपट. ८. उदयाचलाचे दोन शिखरांवर सूर्यचंद्र आल्याप्रमाणें. ९. रामलक्ष्मण. १०. मारुति व अंगद यांच्या ठायीं.

लिहूनि दोन अक्षरें, क्षणांत सेतु बांधिला;
समीरनंदनें असाध्यकार्यभाग साधिला; ।
अगस्तिसहित ती सुमध्यकथा अशी प्रवर्तली;
म्हणोनि नामकीर्तनासि बुद्धि हेचि आर्तली. ॥ ४०

श्रीरामनामगुणकीर्तन पापहारी गाती, तयां करिल पावन पापहारी; ।
आनंदनंदन म्हणे, 'जप नाम वाणी! होशी सभाग्य तुज काय सुखासि वाणी?' ४१

कृष्णचरित्रांतील आख्यानें.

बालचरित्र.

(श्लोक.)

यादवेंद्रचरितामृत सेवा लोक हो! श्रवण मज्जुनि सेवा; ।
त्या सुखें तुम्हि न माल जगीं या; भारती अजि यदर्थ मदीया. ॥ १

नाना छंद करी हरी व्रजपुरीं, बालस्थिती आदरी;
मातेला पदरीं धरी निजकरीं, मोत्यांचिया झालरी; ।
ज्याचें नाम उमा सदाशिव सदाही चिंतिती अंतरीं,
तो हा कृष्ण विभू जपे जननिची नामावळी साजरी. ॥ २

घरा येतां, जातां, दधि घुसळितां, पाक करितां,
विडे घेतां, देतां, सहज दुहितां, दुग्ध भरितां, ।
नदीपाण्या जातां, जन निरखितां ही, परिसतां,
फिरे मातेमागें, पदर धरुनी छंद नसता. ॥ ३

'फिरसि कां उगा पाठिसी हरी? सरसिजानना! सांग लौकरी;' ।
हरि म्हणे, 'मला घेउनी कडे, स्थिरपणें उगे बैस इकडे.' ॥ ४

जननि हांसली खदखदां तदां; 'सकळ काम हें मी करूं कदां?।
करिसि कां बहू छंद बा! उगा? उठ, मुलांसवें खेळ जा उगा.' ॥ ५

'जा जा, खेळ मुलांसवें.' 'मज नको.' 'कां जेविसी?' 'तें नको.'
'कृष्णा! दूध पिसी?' 'नको.' 'निज. घरा बाहेर येसी?' 'नको.' ।
'चेंडू देउं तुला?' 'नको.' 'निजवितें, ये, ऊठ,' 'तें ही नको.'
'नारी ह्या तुज नोवऱ्या करिन मी,' तेव्हां म्हणेना 'नको.' ॥ ६

---

१. मारुतीनें. २. पापनाशक. (राम.) ३. कमीपणा. ४. कमलासारखें तोंड आहे ज्याचें असा.

'हूं हूं यशोदे! मजलागिं तें दे; राधेउरीं कंचुकिमाजि नांदे.' ।
हांसोनि बोले जननी यशोदा, 'मागों नये रे! उगला मुकुंदा!' ॥ ७
कृष्ण घेउनि कडे निजसद्मा चालिली नेयननिर्जितपद्मा; ।
हालवी जननि पाळखशय्या; सज्जनीं सरस गात जि ओव्या. ॥ ८
निजेला कीं जागा म्हणुनि जननी जों निरखिती,
दयाब्धीची मूर्ती तंव उघडनेत्रींच दिसती; ।
कशी येना निद्रा तुज? गुणसमुद्रा! यदुपती!
पुन्हा गाऊं लागे, तंव वदत देवो मृदुगती. ॥ ९
'माते! मला झोंप न ये चि; कां कीं, तूं काहणी सांगसि पूर्विका कीं? ।
तेणें गुणें येइल नीज माते! निजेलिया या पुरुषोत्तमातें.' ॥ १०
कृष्णमूर्ति किति सुंदर शाहणी? 'सांगणें' म्हणत 'पूर्विल काहणी.' ।
हालवी जननि पालख माउली; ते कथा वदत शीतळ साउली. ॥ ११
'होता राम म्हणोनि,' 'हूं.' 'क्षितिसुता तत्पत्नि,' 'हूं.' 'तत्पिता-
वाक्यें दंडक हिंडतां, दशमुखें ते चोरिली योषिता.' ।
निद्रेलागिं कथा अशी जननि ते सांगे, हरी ऐकतां,
'दे दे बाण धनुर्धनुष्य अनुजा!' बोले; उठे तत्वतां. ॥ १२
'यावें शंकरजी! बसा अजि असे, डावीकडे धातया!
स्कंदा! क्षेमें? सुराधिपा! कुशल कीं? वित्तेशजी! येथ या.' ।
ऐसा शब्द निजेलिया हरिचिया माता मुखीं ऐकुनी,
'कां कां वोसणसी? मुला!' म्हणउनी थू थू करी घेउनी. ॥ १३
जागें करी जननि त्या गरुडध्वजाला; तो बैसुनी मुदित सावध शीघ्र झाला; ।
पूसी मुखांबु जननी, नयना स्वधारीं, दावी असें कपटनाटक सूत्रधारी. ॥ १४
'मी नंदनंदन शिशु व्रजभूमिवासी' हें नाठवे निज हिता नतबांधवासी. ।
कीं मींच राघव अशी गति दाखवी तो, आनंदनंदनविभू रस चाखवीतो.॥ १५

पूतनावध.

(श्लोक.)

'राया! सादर' बादरायणि म्हणे 'एकें जगत्पालकें
केलें अद्भुत बालकें, रिपुकुळां भंगोनि भृंगालकें; ।

१. घर. २. डोळ्यांनीं जिंकलें आहे कमल जीनें अशी. ३. पाळणा. ४. कार्तिकस्वामी. ५. कुशल. ६. कुबेर. ७. बादरायण म्ह० व्यास, त्याचा पुत्र शुकाचार्य. ८. भुंग्यासारखे काळे कुळकुळीत आहेत केंस ज्याचे असा.

जेव्हां दुर्धर पूतना निर्वटिली, कृष्णासि तैं बारसें;
लोकाश्चर्य अनंत वीर्य मिरवे गांभीर्य नाना रसें.' ॥ १
'सांग तो मज सविस्तर गाथा; पुण्य पावन करीं मुनिनाथा!' ।
ऐक गा श्रवणभाग्यनिधाना! श्रीहरीकृतचरित्रविधाना. ॥ २

(चूर्णिका.)

श्रीमन्मंगलगुणगणकिरणसहस्रवितताशुमाळी, परिहरितदुरितकृतमाळी, श्रीवनमाळी गोद्विजसुधी सद्वंधविहित जनित कलिलग्रस्त दनुजजातसमस्तभूभार हरावया पुंडरीकनयन कुंडलीशशयन अंडजराजवाहन मोहन चंडकोटिभानुसमान भूषणीं शोभायमान नंदाचिये मंदिरीं यशोदागगनोदरीं श्रीहरि निजलीले उदेला. ॥ ३

(श्लोक.)

जन्मोनि कृष्ण मथुरेंत, व्रजीं लपाला; तेणें भयें चकितबुद्धि तया नृपाला. ।
भासे दिठीं सजन कानन कृष्णरूपें; मानी जसा भ्रमित शुक्तिदलासि रूपें. ॥४
कंसभूपति असा बहु भ्याला; कृष्णरूप चि दिसे जग त्याला; ।
बैसला निजसभासदलोकीं; अंतरीं मन बुडे भयशोकीं. ॥ ५

(चूर्णिका.)

हें वर्मतत्व जाणोनि अनवरतदुरितकर्मधुरंधरें, मथुरानगरपुरंदरें, मखप्रमुखकर्ममार्गध्वंसें, तया कंसें पाचारिली निजभगिनी पूतनाभिधानी. ॥ ६

(श्लोक.)

चाणूरमल्लादिक दैत्यकोटी तो मेळवी, भीति धरोनि पोटीं; ।
पाचारुनी पातकि पूतनेला, वधावया कृष्ण विचार केला. ॥ ७

(चूर्णिका.)

म्हणे, 'अहो जी मद्धृदयव्याधिपरिहरणदिव्यौषधे! आप्तजनसाहाय्यविषयीं निपुण गुणी पटुतर तव बुद्धि पराक्रमसिद्धे! परमप्रसिद्धे! कृष्णवधोपाय तुझिया संमतें योजावा.' ॥ ८

(श्लोक.)

बोले रोषुनि पूतना 'प्रभु!' म्हणे 'कां वाहतां काळजी?
काळातें दमणार मी, उमगितें धुंडोनियां बाळ जी! ।
पाताळीं, नभमंडळीं, क्षितितळीं तो जेथ जैसा असे,
तैसा शोध करोनि, साधिन तुझा कार्यार्थ मानीं असें.' ॥ ९

---

१. मारिली. २. हकीकत. ३. शिंपला. ४. चांदी.

(दिंड्या.)

कथा ऐकें कल्याण कौरवेशा ! । बाळकृष्णाच्या पहा महावेशा. ॥ ध्रुवपद. ॥
कंसरायें[1] देऊनि चीरमाळा[2], । महा तोषाचा घेउनी उमाळा, ।
प्रेरियेली पूतना नाम बाळा[3] । जगीं धुंडाया देवकिच्या बाळा. ॥ १ ॥
फिरे फेरे, साहसें फार सारें । ग्राम, कुग्राम, पुऱ्या, अग्रहारें. ।
मुलें सर्वत्र हि जीं जिं सुकूमारें । तयां सर्वांच्या पेटलिसे मारें; ॥ २ ॥
होति कृष्णा जन्मोनि दिवस दाहा, । तशा बाळा देखुनी उठे दाहा. ।
कामरागादिक शत्रु जिथें साहा, । तेथ कैंचा वीवेक फारसा हा ? ॥ ३ ॥
हरीसाठीं बाळकें लक्षकोटी । जिणें भक्षीलीं दीर्घ दंतकोटी; ।
गोकुळा आली तदा महाखोटी । दिसे भोळी, अत्यंत कपट पोटीं. ॥ ४ ॥
वयें सोळा वर्षांचि, उभी ठेली; । सुतारुण्यें तारुण्य गुणठेली. ।
नंदपुत्राच्या दर्शना भुकेली । दिंडि ऐशी आनंदसुतें केली. ॥ ५ ॥ १०

(श्लोक.)

'एथें असेल बहुधा शिशु कंसहंता, शोधोनि साधिन' म्हणे धरुनी अहंता. ।
'लक्ष्मीविलास दिसतो नगरांत भारी; तो सांपडेल मज दानववल्लभारी. ॥ ११

जेथें पद्मवनें, अपार तुलसी, जेथें बहू गोधनें,
जेथें वैष्णव वेदघोष करिती, सद्वाक्य संबोधनें, ।
जेथें पुष्पफळीं सुपल्लवदलीं शृंगार आला वना,
तेथें क्रीडतसे हरी कविवरीं हे वर्णिली भावना. ॥ १२

पूर्वी हे स्थिति, हा विलास, सुख हें नाहींच या गोकुळीं,
आला साच गमे हरी, नरहरी, या नंदजीच्या कुळीं; ।
सालंकार[6] सुबल्लवी मिरवती, सौवर्णवल्ली वनीं;
तैशी होइन मी हि मंजुनयना, होऊनियां यौवनी[7].' ॥ १३

झाली तत्काळ रंभा; दिसत मृदु जिचे ऊरु[8] कर्पूररंभा[9];
गंगेच्या चंचदंभासम[10] तरळ गळां हार ल्याली सदंभा. ।
'मत्तेभाच्या[11] निकुंभाकृति[12] कठिण उरीं दावि वक्षोजकुंभा[13].
भासे ऐशी स्वयंभा मनिं कुटिलपणें ते रती कीं स्वयंभा. ॥ १४

---

१. 'कंसराया हो देशनिधीमाळा' असाही पाठ आहे. २ लुगडें. ३. स्त्री. ४. आग. ५. गुणांची पिशवी. ६. गवळणी. ७. तरुणी. ८. मांड्या. ९. कर्पूरकदली. (केळ.) १०. हलणारें पाणी. ११. मदोन्मत्त हत्ती. १२. गंडस्थळ. १३. स्तनकलश.

जाती नूतननूतना व्रजवधू, तत्संगती पूतना
आली नंदनिकेतनासि निरखू पक्षींद्रसंकेतना. ।
तेथें गोवळराज नृत्य करिती; कृष्णास नीरंजना
बैसे त्याच सभाजनांत, निरखी योगीश[3]हृद्राजना. ॥ १५

पुढें बैसलीसे जशी मानवी ते; हरी देखुनी क्रोध दुर्मान वीते; ।
सभेमाजि सौभाग्यभर्मा मानवीते यशोदा पुसे, 'कोण भामा नवी ते?' ॥ १६
स्वयें वदे स्वागत गोपिकांला; जें जिंकितें कंठ[6]रवें पि[7]कांला; ।
म्हणे, 'यशोदे! तुझिया मुला मी पाहोनि धालें व्रजि भूर्लेलामीं.' ॥ १७

(दिंड्या.)

काय वर्णूं लावण्य कामिनीचें? । इंद्रचंद्रा नेणवे रूप जीचें. ॥ ध्रुवपद. ॥
भूमिपर्यंत रुळे नीळ वेणी; । वरी शोभे ती भव्य नगश्रेणी; ।
चंद्र आणी शिसफूल फुलावाणी, । भाळिं भांगटिळा, नासिकीं सुपाणी. ॥ १ ॥
चुडे, कंगणिया, हातसरे, दोरे; । कटीं शोभति ते भव्य कडदोरे. ।
फार साजे सौंदर्य दैत्यदारे; । कामिलोकांचें चित्त जें विदारे. ॥ २ ॥
बाळ्या, भोंकरें, जडित ते काप कानीं; । हार कंठीं देदीप्य माणिकांनीं. ।
करीं मुद्रा वीराजमान मानी, । कोण ऐशी देखुनी धैर्य मानी? ॥ ३ ॥
वांकि, बाहुवटें, बाजुबंद, बाळी, । त्यालि चोळी ते, मोतियांचि जाळी. ।
हेमवसनाचा घोळ तळीं घोळी; । मनीं कपटी, बाहेरि दिसे भोळी. ॥ ४ ॥
पदीं सांखळिया, नूपुरादि वाळे; । बिंदीं चालतसे दाखवीत चाळे. ।
डोळे मोडतांचि गोपवृंदें भाळे; । जो तो पाहे तल्लीन राजबाळे. ॥ ५ ॥
ऐशि सुंदरि ते मंदहास चाली । नंदरायाच्या मंदिरासि आली. ।
द्वारपाळां टाकोनि तीव्र जाळीं; । मोह पाडोनी मंदिरीं निघाली. ॥ ६ ॥
पंकजाक्षी निःशंक शांत बकी । रक्षपाळां पाडुनी मोहपंकीं[14], ।
जाति झाली कृष्णासि घेउं अंकीं[15]; । जो हा दाता आनंदतनय रंकीं. ॥ ७ ॥ १८

(श्लोक.)

'संतानाविण फार दीन क्रमले, हे फार चिंता मला
होती हो! बहु, आजि देखुनि सुता हा जीव विश्रामला.' ।

---

१. घर. २. गरुडध्वज. (कृष्ण.) ३. योग्यांच्या हृदयांत राहणारा. (कृष्ण.) ४. कांति. ५. श्री. ६. शब्द. ७. कोकिल. ८. भूषण. ९. दागिन्यांची पंक्ती. १०. वाटेंत. ११. समूह. १२. उत्तमस्त्री. (अशा प्रकारचीं दुसरीं उदाहरणें—राजमार्ग, राजहंस, राजविद्या, रायआंवळी, इ०). १३. पूतना. १४. चिखल. १५. मांडी.

पात्रीं रत्नमणी, फळावळि, विडे, खर्जूरही, खोबरें
ठेवी वाण पुढें, म्हणे, 'मज सये! दे बाळ पाहों बरें. ॥ १९
बाई! तुझा पाहुनि कृष्ण तान्हा, आला पहा हो! मजलागिं पान्हा.'।
मिथ्या असा तेथ करूनि बान्हा, येऊनि घे शीघ्र मनोज्ञ कान्हा. ॥ २०

(पद.)

'कोठें हो कोठें बाळ यशोदे!'।
म्हणे पूतना, 'आणि एथें मजला पाहूं दे. ॥ ध्रुवपद. ॥
काय सांगों? मनामाजि। आनंद कोंदला आजि।
दाटलाहो पान्हा आणि कान्हा पाजूं दे ॥ कोठें० ॥ १ ॥
चित्त उताविळ झालें। भाग्य माझें फळा आलें।
कृष्णासि मटमटा हें दूध घेऊं दे ॥ कोठें० ॥ २ ॥
आनंदनंदनस्वामी। सर्वसाक्षी अंतर्यामी।
नेणोनी ते म्हणे आण अंकीं ठेवूं दे ॥ कोठें० ॥ ३ ॥ २१

(श्लोक.)

'झालें बहू मन उताविळ हो यशोदे! दे बाळ लौकर करीं, हृदयीं धरूं दे;।
पान्हा भरोनि न धरे मजलागिं बाई! दे दे' म्हणोनि चमके, करि फार घाई.
'बहुत आवडती मज लेंकरें' म्हणुनि खेळवुं धाविनली करें.।
त्वरित खेळवि आननकोमला; 'तुजविना मज आन नको मुला!' ॥ २३
प्रेमा ऐसा दाविते दैत्यभाजा; तेणें तोषे नंदभार्या सभाजा.।
'मी दैवाची, माझिया बाळकाला पाहों येती लोक नीलालकाला.' ॥२४
लखलखित विराजे पाळणा हाटकाचा;
खचित मणिगणानें त्या जगन्नायकाचा.।
झळकत वरि भारी घोंस मुक्ताफळांचा,
सहज हरि निजेला माजि हंता खळांचा. ॥ २५
झडकरि मग आली घ्यावया बाळकृष्णा.
घडिभर मुख पाहे कृष्णमाता सतृष्णा.।
उचलुनि निजहातें सोयरा सज्जनांचा,
निजहृदयिं धरी ते साध्य जो साधनांचा. ॥ २६

---

१. मिष. २. सुंदर. ३. दैत्यस्त्री पूतना. ४. स्त्रियांसह. ५. निळे आहेत केंस ज्याचे असा. ६. सोनें.

नंदात्मजा त्वरित नंदकुळावतंसा[1] देखोनि ते नखमुखाकृति[2] बाहु अंसा ।
घे मांडिये भजकमानसराजहंसा; ते राक्षसी अनुमिते 'रिपु हाचि कंसा.' ॥ २७
ठावें नसे किमपि नंदनितंबिनीला[3]; दे कौतुकें म्हणुन त्या नवमेघनीला. ।
साधूजना कुटिलतेवरि काज नाहीं; नाहींच आपपर कांहिंच योजना ही. ॥२८
तों पूतना कपटि बाष्प भरोनि डोळे; घे मांडियेवरि, हरी स्वमनांत पोळे; ।
रंतें म्हणोनि भरि इंगळ[5] जेविं खोळे[6], घे काळ बाळमति, पाहति लोक भोळे.२९

दनुजयुवति[7] बोले, 'तूं सखी ! राजबाळा
कनककुसुमगौरी केंवि व्यालीस काळा ?' ।
खदखद हरि हांसे, बोलिली सत्यशीळा;
बळदमन खळांचा दाखवी बाळलीळा. ॥ ३०

कमलनयन कान्हा घेतला हो ! रसानें[8]
उचलुनि निज अंकीं, भावुनी बाल सानें[9]; ।
कुपितफणिपतीला[10] हार मानूनि, तीनें
स्वकरिं धरुनि कंठीं बांधिला दुर्मतीनें. ॥ ३१

जाणोनियां मांव[11] तिची, स्वभावें झांकी हरी लोचन बाळभावें. ।
शास्ता जगाचा जरि आकळीला, तरी न बोले, धरि लोकलीला. ॥ ३२

लक्षोनि कंजरुचिरेक्षण[12] राक्षसीला हांसे तदा खदखदां, दमि तो अशीला. ।
ते खेळवीत, चुचकारुनि, बाळ थानीं लावी सतोष मग पूर्वमनोरथांनीं. ॥ ३३

देखा, माखुनियां विषें स्तन मुखीं लावी मुखा संमुखें;
चोखी लोकशिखामणी[13] सुरसखा शोषावयातें मुखें. ।
पाखाळोनि विखा, तिच्या नखशिखा शाखांस चाखावया,
शेखीं लेखुनि खेचरी तृणशिखा जे पातली खावया. ॥ ३४

पयोधिसंक्रांतपयोधराचे परी धरी अग्र पयोधराचें[14]; ।
शोषी अशेषागरसागरा तो; ब्रह्मादिदेवोत्कर[15] ज्यासि गातो. ॥ ३५

स्तनाननीं तो जडला जळूसा; झाला तिला हा परता टळूसा. ।
मिठी प्रयत्नें न सुटे हरीची; भांबावली बुद्धि महासुरीची. ॥ ३६

---

१. नंदकुलभूषण. (कृष्ण.) २. शोभा. ३. स्त्री. ४. 'दे प्राशना स्तन मुखीं करुनी कुचाळे' असाही पाठ आहे. ५ निखारे. ६. वस्त्रादिकांची खोळ. ७. पूतना. ८. प्रीतीनें. ९. धाकटें. १०. साप. ११. कपट. १२. कमलाप्रमाणें सुंदर आहेत डोळे ज्याचे. १३. त्रैलोक्यभूषण. (कृष्ण.) १४. स्तन. १५. समूह.

(ओंव्या.)

या परी शोषिली पूतना, । तत्काळ मूकली प्राणा, ।
पांडुरता चढली वदना, । विचकी रदना भ्यासुर. ॥ १ ॥
शुष्क काष्ठाचे परी । शोषूनि केली ते असुरी; ।
तये समयीं कंस प्रेरी । हेर सत्वर गोकुळा. ॥ २ ॥
पूतनेचि देखूनी गती, । हेर चळचळां कांपती, ।
भय धरूनियां पळती, । कंसा सांगती तें वृत्त. ॥ ३ ॥
ऐकूनि कान्हयाची करणी, । कंसें भय धरिलें अंतःकरणीं. ।
येरीकडे चक्रपाणी । तये लागूनी काय करी. ॥ ४ ॥
स्तना लागूनि जडला, । मांसाचा शोष केला, ।
परतून न सोडी तयेला, । गोपीमेळा देखत. ॥ ५ ॥
यशोदा आली जवळी, । पाहे त्या जंव वनमाळी, ।
तंव पर्वतप्राय भूतळीं । पूतना पडली गतजीवा. ॥ ६ ॥
महापर्वतीं सिंह बैसला, । तैसा पूतनारूपीं जडला; ।
माय सोडवी तयेवेळां, । 'उठीं बाळा' म्हणवुनी. ॥ ७ ॥
'बारे! कैंची हे राक्षसी । आली तूतें ग्रासावयासी? ।
ईस देखोनी सळसी' । म्हणोनि त्वरेंशीं काढिला. ॥ ८ ॥
हृदयीं वाहूनि कमना, । प्रेमें लाविला स्तना, ।
मोहें स्रवतसे पान्हा, । नेला सदना तेथूनी. ॥ ९ ॥
गोपगोपी आश्चर्य करिती, । विस्मित झाला नंद चित्तीं, ।
'केवढी राक्षसी श्रीपती । पाडिली क्षिती शोषुनी ! ॥ १० ॥
नव्हे बाळक केवळ, । कीं परब्रह्मचि गोपाळ ! ।
आश्चर्य करिती वेळोवेळ । चकित गोपाळ पाहाती. ॥ ११ ॥
गोवळ आणी गोपनारी । म्हणती, 'यशोदे सुंदरी ! ।
तुझ्या पुत्राची थोरी । काय वैखरी वदेल? ॥ १२ ॥
आनंदप्रभु हा साना, । केवढी शोषिली पूतना? ।
येणें रक्षिलें गोकुळजनां, । महाविघ्न वारिलें. ॥ १३ ॥ ३७

(श्लोक.)

रक्तातें अनुरक्त देखुनि हरी, आरक्त डोळे करी;
युक्तीनें, बहु शक्ति वेंचुनि, करीं सोडोनि घे लौकरी; ।

तों कांहीं न सुटेचि ती दृढ मिठी, दाटे भयें साहसी;
'खासी काय मला? मुला!' मग म्हणे 'शोषूं किती पाहसी?'॥३८
आंगीं जियेस नवनागसहस्रशक्ती, ते सोडवी कुटिल दावुनि बाळभक्ती.।
'आतां किती स्तन पिशील धरूनि कृष्णा! ऐशी असे तुज कशी मज सांग तृष्णा?'
तें बाळ दैत्यकेवळासि असे भुकेलें; 'रक्तें तिच्या' म्हण 'अपोशन आजि केलें.'।
तत्प्राण जाण हरिले निजविक्रमानें, प्राणाहुती मॉगति पांच अनुक्रमानें.॥ ४०
सौजन्यस्तन्यपानें घुटघुटुनि तिचे प्राण सत्राण नेले;
व्याघ्रें ते उग्रतेनें, चरफडुनि मनीं, शब्द निःशब्द केले.।
'सोडीं सोडीं' म्हणोनी प्रगट घडिघडी रंगणीं अंग घाली;
घोराकारें शरीरें तळपुनि पडली पूतना भूतजाळीं.॥ ४१
माथां पिंगट झिपऱ्या, मुखबिळीं विक्राळ दंतावळी;
डोळे वर्तुळ रक्त, कर्कश तनू, कंठध्वनी आंवळी;।
अश्रीं वाढुनि वाड, धाड पडली, तेणें थरारी धरा.
मूर्छाग्रस्त समस्त. कोण धरिती कोणासि शोणाधरा?॥ ४२
गोपी, गोपाळ, गाई, पडुनि महितळीं, शब्दती तैं 'अगाई.'
ऐशी राया! नवाई, जनिं वनिं पसरे राक्षसीची अवाई.।
तों हांसे शेषशायी भवतपनतपाक्रांतसंतोषदायी;
त्या कृष्णाचेच पायीं नमन करितसे आरणीचा[3] शिपायी.॥ ४३

कंदुकाख्यान.

(श्लोक.)

कोणी ते प्रमदा[4] तया व्रजपुरा[5] जातां रणन्नूपुरा,[6]
तेथें ये त्रिपुरारिचा[7] प्रियसखा, तो योग वानूं[8] पुरा.।
शोभे कल्पतरूतळीं करतळीं पांवा, तथा मोहरी;
वाजे मंजुळ, कंजलोचन[9] जना नांदे हरी मोहरी.॥ १
ज्याची भासुर[10] भा[11] प्रभाकरनिभा[12] व्यापूनि लंघी नभा;
तो हा संतसभाभिवंदित उभा, ते दिव्य देखोनि भा;।

---

१. हत्ती. २. घांस. ३. विजापुरच्या राज्यांतल्या आरणीगांवचा राहणारा हा कवि होता. शिपाई म्हणण्याचें कारण यानें आरणीच्या लढाईत कांहीं पराक्रम केलेला असावा. ४. स्त्री. ५. गोकुळ. ६. खुळखुळत आहेत पैजणें जीचीं अशी. ७. शिव. ८. वर्णूं. ९. कमलासारखे आहेत डोळे ज्याचे. १०. तेजस्वी. ११. कांति. १२. सूर्य.

भ्याली बल्लववल्लभा, मग ईभाऐशी रमावल्लभा
चाले दूरुनि, हा धरील म्हणुनी, शंके जगद्दुर्लभा. ॥ २

'याची सदां समजते बरि लोकलीला; मातें करीं धरिल देखुनि एकलीला.' ।
चाले चुकावुनि पुढें चमकोनि घोषां, बिंबाधरा शशिमुखी पिकमंजुघोषा. ॥ ३

भ्याली, पुढें सरकली गजराजचाली; कित्येक दूर पथ लंघुनियां निघाली. ।
ये पाठिशीं हरि दयाघन, मंद बाहे; जातां विलोलनयना परतूनि पाहे. ॥ ४

परतुनि जंव पाहे गोकुळा जातजातां,
निकट चि हरि आला वंद्य जो वेदसंतां. ।
पदर धरुनि तीचा, तो उभा ज्ञानगाभा;
पशुपयुवति झाली पात्र चिद्भाग्यलाभा. ॥ ५

ते सोडवी धरुनि अंचळ चंचळाक्षी; ओढी बळें स्वबळ बांधव लोकसाक्षी. ।
'पायीं तुझ्या हरि! पडेन' म्हणे 'कृपाळा! रे! सोडिं सोडिं मज, फार उशीर झाला.
मी योषितां वंशधरा सुशीळा; कां झोंबसी? वंशधरा! सुशीळा!' ।
शौरी म्हणे, 'मानवतों अशीला; न स्वीकरी मानव तो अशीला.' ॥ ७

प्रार्थी गोपशिखामणीस रमणी 'गोपांगणीं तूं धनी;
आणी हे करणी उणीव सखया! कोणी गणीना धनी; ।
पाण्यालागुनि गौळणी बहुजणी येतील एथें झणी;
वाटे त्या धरितील तूज तरुणी, होते मला गांजणी.' ॥ ८

ऐशी बोलत ते उभी, हरि न भी, ते भीरु पाहे दिठी;
हा आभीर गभीर भूपति असा, सोडी च ना ते मिठी. ।
ते ओढी, परि हा न सोडि च गडी, तैं हात जोडी सती.
ते जोडी मज भासते स्मररती दोघें तशीं दीसती. ॥ ९

येरीकडे नंदवधू यशोदा धुंडी तया भक्तदयापयोदा. ।
खेळावया बाळक संगसंगें गेला असे क्रीडत रंगरंगें. ॥ १०

१. गवळ्याची स्त्री. २. हत्ती. ३. गवळवाडा. ४. तोंडल्यासारखा आहे खालचा ओंठ जीचा अशी. ५. कोकिलासारखा आहे मंजुल स्वर जीचा अशी. ६. उत्तम हत्तीसारखी मंद आहे गति जीची अशी. ७. स्त्री. ८. कुलीन. ९. मुरलीधर. १०. अशा प्रकारचीला. ११. शीलरहित म्ह० वाईट स्वभावाची. १२. गवळ्यांत मुख्य. (कृष्ण.) १३. गवळी. १४. भक्तांस दयारूपी मेघ.

निघाली बाहेरी हुडकित हरीतें चहुंकडे;
फिरे नाना मार्गीं, करिं धरुनि त्याचे संवगडे; ।
पुसे ज्याला त्याला, 'तुम्हि निरखिलें मूल सखये!'
उठावे खेळाया, सहज गुण त्याचा जगति ये. ॥ ११

ऐशी शोध करीत हंसगतिनें लंघीत आली पथा;
तीतें देखुनियां दुरी, मग हरी लीला करी अन्यथा. ।
गोपीतें पदरीं न सोडि च करीं, लोळे धरारंगणीं;
दावी स्फुंदुन, मंद रूदन मुखीं, भांबावली गौळणी. ॥ १२

आला राग तिला, म्हणे युवतिला, 'कां गे! खट्याळे! कशी
नाहीं लाज तुला? मुलासि धरुनी, रानीं उभी ठाकसी?' ।
'नेणें कांहिं च मी, स्वभावगतिनें मामी! घरा जातसें;
मार्गीं हा पदरीं धरी मज हरी, नेणा तुम्ही कां? तसें.' ॥ १३

श्रीहरी परम स्फुंदत लोळे ; बाष्पयुक्त बहु दाखवि डोळे; ।
वाटला कळवळा जननीला; घे कडेवरि तदा घननीळा. ॥ १४

'नेणें चि मी कांहिं चि दोष दोषा' ते भीत बोले पशुपाळयोषा. ।
तेव्हां तया सज्जनलोकपोषा माता दटावीत वदे सरोषा. ॥ १५

दटाविते माय तया हरीतें, चरित्र ज्याचें दुरीतें हरीतें; ।
मारावया धांवलि कृष्णजीतें; तो वाटला व्रात्य अचाट जीतें. ॥ १६

व्रजांगना सांगत येत होत्या, यथार्थ वार्ता गमल्या अहो! त्या. ।
मारावया घे मग फोक हातीं; समग्र ही लोक तया पहाती. ॥ १७

पशुपयुवतिपाशीं दाटली लोकराजी;
अनिमिष नयनानें पाहते श्रीधरा जी. ।
तंव हरि जननीतें स्फुंदस्फुंदोनि सांगे.
'अमइ! निरखिली म्यां चोरटी चौंदिसां गे!' ॥ १८

'हे अशी च रमणी करि चोरी; मागतां प्रगटते शिरजोरी;' ।
नंदसुंदरि म्हणे तिजलागीं, 'कां असें करिसि? होसि बजागी!' ॥ १९

तेव्हां व्याकुळ ते वदे कुळवधू 'हा शब्द माझ्या कुळा
कल्पांतीं न लगे चि हो, सहज मी जातां घरा गोकुळा, ।

---

१. सासूबाई.

याची मात खरी म्हणूनि धरितां, हे आण घ्या मामिसें!
नेणें कूड कदापि मी, करि हरी विस्तार नसूत्या मिसें.' ॥ २०
'आम्हीं सर्व मुलें त्रिदींत अमई! चेंडूफळी खेळतां,
अभ्रीं उंच उफाळला, क्षितितळीं तो येथ आंदोळतां, ।
तो आला इचिये घरीं, मग इणें चोरूनियां ठेविला;
नेदी; मागुति मागती, म्हणुनियां चैलांचळीं गोंविला.' ॥ २१
'अमइ! सत्य वदे किति वैखरी? गमतसे सकळांस हि ते खरी. ।
हरि वदे मनिं कल्पुनि मामिसें! मज धरी पदरीं भलत्या मिसें. ॥ २२
करूनियां विक्रय गोरसाचा, मी ये घरा, भाव असा च साचा. ।
याचा मला कंदुक तो न ठावा; माझ्या कुळा बोल असा उठावा.' ॥ २३
रोषें वदे शपथपूर्वक सौरसाक्षी, 'नेणें चि मी कपट कृत्रिम, भूमि साक्षी.' ।
'मिथ्या कदापि न वदें चि' म्हणे मुरारी, 'चेंडू इच्या जवळि,साक्ष असे पुरारी.'२४
'वक्षःस्थळीं सहज उन्नतता स्त्रियांसी; हें तों तुम्हां विदित संशय कासयासी?।
चेंडू म्हणूनि बहुधा भ्रम या मुलाला; नाहीं म्हणोनि उचकीन करें फ़ुलाला.'२५
हरि म्हणे, 'जरि सोडिल कंचुकी, तरि धरेसि पडेल नव्हे चुकी;' ।
व्रजवधू मग दाखवि ते घडी कुचपटा, चळचंचळ ऊघडी. ॥ २६
'न दावितां, दाटुनि होय चोरी; म्हणोनि जाऊं, तरि जाय थोरी; ।
आतां करूं काय? जना सामेरी ठाकूं कशी मी? हंसताति पोरी.' ॥ २७
वैक्षोजगोळ अंळुमाळ तमालनीळें लक्षूनि, मंद रुदना करिजे सुशीळें. ।
माता म्हणे, 'रुदसि कां? लटकें वदोनी, चेंडू तुझा उसळला न कळे उडोनी.'२८
हरि म्हणे, 'अमये! कमळेक्षणा जरि पटा उकलील सुलक्षणा, ।
हरपला इशिं कंदुक सांपडे; अनृत हें न वदें.' धरणी पडे. ॥ २९
तों ते गोपवधू विधूतवसना सोडी निर्वीग्रंथिका;
झाडी वस्त्र पुनः पुन्हा गमतसे आश्चर्य या पांथिका; ।
चेंडू भव्य पटींहुनी क्षितितटीं आंदोळला कौतुकें;
देखोनी जन हांसतां खदखदां, आले तदां जीतुके. ॥ ३०
गोपी तदा विसरली तनुभावनेला; कृष्णें तिचा निजगुणें तनुभाव नेला. ।
ऐशी चरित्ररचना रचिजे अनंतें; संसारसिंधु तरिजे चि जगें अनंतें. ॥ ३१

१. पाणी. २. चेंडू. ३. कमलासारखे आहेत डोळे जीचे ती. ४. स्तन. ५. किंचित्. ६. तमालपत्रासारखा निळा. ७. वस्त्र. ८. ओढीळ.

ज्याची अतर्क्य करणी [1]धरणीधराला, ठावी नसे अजि! तया करुणाकराला. ।
ज्या गौळणी प्रियतमा हृदयाभिरामा आनंदनंदन म्हणे वरिताति [2]रामा. ॥ ३२

कृष्णचरित्र.

(श्लोक.)

सदनिं ठेवुनि सून एकली, प्रथम यौवन सुंदरी भली, ।
कलश आपण घेउनी करीं, [3]द्विरदगामिनि जाय लौकरी. ॥ १
खेळे खेळ [4]अनंतलील करुणासिंधू नटाचे परी;
जैसें [5]पद्मपलाश[6]सद्म न जळीं, तद्रूप दावी परी; ।
ज्याचें हें ब्रिद चोरजारमुकुटो[7]त्तंसाख्य बिंबाधरा;
ज्याची वंद्य कथा, तया [8]विनटल्या त्या गोप[9]बिंबाधरा. ॥ २
व्रजपुरीं वधु एक एकदां [10]रविसुतेप्रति ये महामदा; ।
चरणिं वाजति भूषणावली; [11]असितवाहिनितीर पावली. ॥ ३
गेली [12]मृगांकवदना उदकासि गोपी, तों ये तिच्या निजगृहा हरि विश्वरूपी. ।
धुंडूनियां कलश, भक्षितसे दधी तें; देखे तया त्वरित सून [13]दयोदधीतें. ॥ ४
ऐसा हरी जंव हरी दधि दुग्ध भारी, आली घरांतुनि तदा घरसून नारी. ।
'कृष्णा! नव्हे उचित हें, करितोसि चोरी; मी एकली घरिं असें तुज कोण थोरी?' ५
'अससि एकलि [14]नीरजानने! म्हणुनि पातलों [15]चारु[16]यौवने!' ।
वदुनि यापरि, हस्तकीं धरी; विनवितो तिस आदरें हरी. ॥ ६
धरोनी अशी गोपकांता करानें, घरामाजि नेली तया श्री[17]वरानें; ।
पलंगीं बळें नीजवी [18]हाटकाच्या. अशा धन्य लीला जगन्नाटकाच्या. ॥ ७
अशांत [19]शातकुंभ पूर्ण घेतला शिरावरी;
तयीं कुचांबरांचला उरोभवेंचि आंवरी; ।
मंद मंद चालते [20]नितंबकुंभगौरवें;
ठेवितां पद क्षितीस [21]अंदु बोलती [22]रवें ॥ ८

---

१. शेष. २. स्त्रिया. ३. गजासारखी मंद आहे गति जीची. ४. अंत नाहीं ज्याच्या लीलांस असा. ५. कमल. ६. गृह. ७. भूषण. ८. रतल्या. ९. स्त्रिया. १०. यमुनेप्रति. ११. यमुना. १२. चंद्रमुखी. १३. कृपासागर. १४. कमलवदने. १५. रम्य. १६. तारुण्य. १७. लक्ष्मी. १८. सोन्याच्या. १९. सोन्याचा घट. २०. कटिपश्चाद्भाग. २१. सांखळ्या. २२. ध्वनि.

जलकलश धराया ऊर्ध्व होतांचि हात,
स्तनयुगकलशांतें ऊर्ध्व कोडें पहात. ।
'उतर उतर मूर्खा! थोर उंचावलासी.
मज सम तुं न होसी, व्यर्थ भांबावलासी.' ॥ ९

आली घरासि, युवती उदकुंभ ठेवी; जीची रतीस न लभे रुचिरत्वठेवी. ।
शोधी सुनेसि, तंव ते न दिसे पहातां; ओ दे न ते मग 'मुली' म्हणुनी बहातां.॥
अंत:पुरांत निरखी जलदृष्टि ओघें, तों मंचकीं पहुडलीं दिसताति दोघें. ।
आहे दुजा कवण अंतरिं? ठीक राया! पाहेचि तों निरखिलें अमरैकराया. ११
निद्रा दिसे उभयतां सुरतश्रमानें; देखोनियां, असुख घे स्वकुलाभिमानें; ।
जोडा दिसे सरस, यास्तव तोष मानी; दुष्कर्म कीं म्हणुनि, राग मनांत मानी.॥

उभयतांचिया दृष्टि दे मुखीं, जवळि जाउनी ऐणिदृङ्मुखी; ।
अधरविद्रुमीं दंत रूतले, दिसति त्यांचिया रंग लोपले. ॥ १३
कंच कुचा निरीवंध सूटले; सुमनमाळिकाव्यूह तूटले; ।
घरमबिंदुचे वृंद दाटले; अवयव श्रमें एक वाटले. ॥ १४

देखोनि ये रिति तयां, अति कोपशीला 'झालें' म्हणे 'अहह! काय करूं? अशीला. ।
नि:शंक हे रमतसे परपूरुषातें;' सूने दटावित असे धरुनि रुषा ते. ॥ १५
'धिगी ऊठ गे! ऊठ नष्टे! खव्याळे! तुझे संगती वंश माझा विटाळे; ।
कसा आणिला बोल माझ्या कुळासी? कसें दाखवूं तोंड या गोकुळासी? ॥१६

कृष्णा! तूं करिसी अशीं गुरुतरें कर्मे, कुला नाशकें;
ऐशा या कलहा गड्या! करिसि कां? आतां न साहूं शकें. ।
लोकांच्या सुमती मुली तितुकिया केल्या तुवां मोहिता;
या तूझ्या करणीसमान करणी लोकत्रयीं ना हिता. ॥ १७

थांव थांव अगुणा! घननीळा! सांगतें वृत तुझ्या जननीला. ।
नीज नीज बरवा, शिकवीं तें कर्म हेंच सकळांसि कवीतें.' ॥ १८

दावूनियां रिति तया अति धार्ष्टिकानें आली गृहांगणि मग त्वरिता गतीनें; ।
घाली कवाड अति गाढ कराग्रघोषें; लावी कुलूप खिळि, बोलतसे प्रघोषें. ॥ १९

कोंडितां यदुवरास गृहांतरीं, वाटला परम तोष अंतरीं; ।
क्रीडती वधुवरें सुनिकेतनीं; जें न सौख्य रतिमीनकेतनीं. ॥ २०

---

१. कौतुकानें. २. सौंदर्य. ३. हरिणनयन स्त्रियांत श्रेष्ठ. ४. पोंवळें. ५. केस. ६. समुदाय. ७. क्रोध. ८. घरीं. ९. मदन.

ते पांथिकांतें बहु घेत साक्षी, आली यशोदेप्रति सारसाक्षी[1]; ।
म्हणे 'तुझा पुत्र न मी, लवेना; चरित्र त्याचें मज बोलवेना. ॥ २१
तूं वर्णिसी कृष्ण महागुणाचा; प्रभाव त्या आइक निर्गुणाचा; ।
कीं माझिया आदरुनी सुनेला, आलिंगुनी, गुंतवि वासनेला. ॥ २२
आणावया सलिल[2], मी यमुनातटासी जाऊनि यें, तंव विलोकितसें नटासी. ।
आलिंगुनी धरित मत्सुतवल्लभेला[3]; मिथ्या नव्हे, धरुनि आणिन ये सभेला. २३
नंद ही शिकविना तनुजातें[4], सद्गुणा शिकविना मन ज्यातें; ।
चित्त हो अजुनि कां न वराडी, जाहला परवधूसि बराडी. ॥ २४
अचाटकर्म हा करी, नयेचि सांगतां मला;
दिसाच गोपसुंदरी धरीतसे सुकोमला; ।
विचार ही दिसे चि ना वदों मि काय? मामिसें!
घरोघरीं हरी भरे उगाचि नाहिं त्या मिसें. ॥ २५
उगा नसे महानग, प्रभाव मी वदों किती?
स्वभाव या प्रमाणिचा समस्त लोक सांगती; ।
करीं धरी हरी प्रपंच आपणेंचि संचिता,
दुजा धरी, न सांगतो, अपाप होय नाचता. ॥ २६
सोसूं किती अगुण हे तुझिया सुताचे? ज्याच्या बळें बहुत जीव पुरस्थितांचेः ।
चोरी करो, मज न दुःख असे तयाचें; मोही मुली, म्हणुनि हेंच मनांत जाचे. ॥
लाडका करिसि यास एँतुला[5]; राग ये, वदलिया सये! तुला. ।
मूल हें चपळ जाण, मी नसें, ये घरा तयिं सुजाण मीनसें. ॥ २८
तन्वंगी[6] ते धरूनी उभय भुजयुगीं शुद्धसौख्यासि सांगे;
निद्रा घे पूर्णचंद्रानन तनय तुझा, धीट मोठा असा गे! ।
हांसे देखोनि मातें, झटक उठवितां, काय सांगूं कपाळा?
नाहीं हा भीत कांहीं,' म्हणुनि जंव वदे, तों मिळे लोकपाळा[7]. ॥ २९
यशोदा म्हणे, 'आयका बायका हो! न देखों शके हे जगन्नायका हो! ।
कसें घेतलें हेंचि बालंट मोठें? धरूं पाहते चंड वायूस मोटे. ॥ ३०
किती बोल ते बापुड्या या मुला गे! असा बोल याच्या नखा ही न लागे. ।

---

१ कमलनेत्री. २. उदक. ३. पुत्राची स्त्री. ४. पुत्राला. ५. इतका. ६. सडपातळ स्त्री. ७. समुदाय.

पहा गे ! अशी कोण गोष्टी कशाला ? निघे ना कधीं टाकुनी सद्मशाला[1].॥३१

वर्णिती हरिशुचित्व पुराणें; त्यावरी अजि कशीं कुफराणें; ।
बोल ते [पशुपस्त्री]वदनाचे; नेणुनी च गुण चिद्गगनाचे. ॥ ३२

हा म्हणा अगुण ही अविचारी; ती खट्याळ कशि पैं न विचारी. ।
बोलि या उगलिया नुसत्या या दाविसी मुरहरा नसत्या या ?' ॥ ३३

ऐशी नंद[2]वधूचिया मुखविधू[3]पासूनि वाक्चंद्रिका[4]
देखोनी, पशुपांगनास्यजलजीं[5] मौनाचिया मुद्रिका[6]. ।
जों माता करि हास्य लोकपतिची, तों दंतसूर्यांशुभा[7]
लक्षूनी, अतिदक्षशी प्रकटते वाङ्माधुरीभा शुभा. ॥ ३४

'मामी ! तुम्ही काय भराल रागें ? जाणोनियां सर्व सुतानुरागें. ।
नेणा च कांहीं करणी तयाची; जो गोपिकांतें स्मरराग[8] याची. ॥ ३५

करीं धरुनि सुंदरी, करि विलास नानापरी;
करीपरि सरोवरीं करिणिसंग कीं श्रीहरी; ।
शिरे व्रजघरोघरीं, सहित खेळिये शंभरी;
हरूनि दधिघागरी, करि रित्या, मुलांतें भरी. ॥ ३६

दोघांस ही सांपडवूनि खाटे, आल्यें तुम्हां बोल खरा न वाटे; ।
प्रत्यक्ष म्यां कोंडुनियां, कवाडें लावूनि, आल्यें, निरखाल वांडें[9].'॥ ३७

दोघांतें धरुनी करीं, करिगमा[11] चाले महासंभ्रमें[10];
मागें हांसति गौळणी, हरिपुढें ह्या घेतलीसे भ्रमें; ।
तों आली सुत घेउनी लगबगां, पाशीं यशोदेचिया;
'मामी ! यास पहा, अहा' म्हणतसे 'चिन्हास ही याचिया.'॥ ३८

कांहीं हास्य न आंवरे हरिचिया मातेसि, नाना परी
बोले, 'सुंदरि ! डोळसे ! कवण हा झोंबे तुझ्या कोंपरीं ? ।
हा तूझा सुत, कृष्ण कीं ?' निरखितां, ते न प्रभा सांवळी
देखे, गौर तनू स्वकीय सुत, तैं तत्काळ भांबावली. ॥ ३९

टाळी पीटुनि हांसती सकळिका गोपी तटस्था किती,
चौंकाटूनि[12] उगीच तन्मय म्हणे श्रीकृष्ण मोठा कृती; ।

---

१. गृह २. नंदस्त्री यशोदा. ३. वदनचंद्र. ४. शब्दरूपी चांदणें. ५. गोपचीमुखकमलीं. ६. लाखेची मोहोर. ७. दंतरूपी सूर्यांचे किरणांची शोभा. ८. मदनप्रेम. ९. मागे. १०. कौतुकानें. ११. गजगामिनी. १२. आश्चर्य मानन.

चित्तीं चित्त नुरे, तनूसि विसरे, ढेंकूळसेंची विरे,
तो आनंदसुतप्रभू विनटला सर्वत्र चिद्भानु[1] रे ! ॥ ४०

सुदामचरित्र.

(श्लोक.)

देखूनि तुष्ट मनिं मुष्टिभरीच पोहे, त्याची कथा अनुदिनीं रसना जपो हे; ।
ब्रह्मण्यदेव द्विजपावन पुण्यराशी, माझें सदा नमन त्या जगदीश्वरासी. ॥ १

कोणी एक कुचैल[2]नामक मुनी, ज्याला रती[3] सज्जनीं,
सत्कर्मीं, यजनीं, स्वधर्मभजनीं, संध्याजपीं, मज्जनीं; ।
या रीती द्विज नीट दीसरजनी लोटी, जगद्रंजनीं
धी[4], नेदी स्वजनीं, असे परिजनीं, ज्ञाता भवद्वंजनीं[5]. ॥ २

दरिद्रि तो आणि बहू कुटुंबी, फळे जशी फार सुफुल्ल[6] तुंबी; ।
कांता[7] म्हणे रोषुनियां स्वकांता[8], 'प्रयत्न कांहीं न कराचि आतां?' ॥ ३

कीं ऐसा दुबळा तयासि अबळा मागे चिरें कांबळा;
बाळाच्या कवळा[9]निमित्त, कबळा[10] विस्तारुनीयां, बळा[11] ।
ते बोले, प्रबळागती चळबळा, चर्चा करी, पांबळा[12]
'कां जानात बळानुजा[13]प्रति, बळाराती[14]स जो दे बळा. ॥ ४

नुस्ता पोरवडा, घरीं न कवडा, चित्तीं बरा नीवडा;
नाहीं भातवडा, तया दहिंवडा कैंचा? ग! तो जीवडा; ।
दारिद्र्यें चिवडाचि सर्व, दवडा थोरीवडा[15]पांवडा;
मागा तो यदुरावडा गयवडा[16] नाशील त्या आवडा. ॥ ५

चोळी[17] ना लुगडी, पळी न दगडी, टोपी न ते आंगडी,
चिंतेची सगडी जिवासि रगडी, पायां बळें वेंगडी; ।
जा जा पैलथडी, मध्यें गडगडी क्लेशाब्धिची सांगडी;
तो श्रीकृष्ण गडी तुम्हांसि पगडी बांधी, मला लूगडी.' ॥ ६

---

१. चैतन्यसूर्य. २. सुदामा. ३. प्रीति. ४. बुद्धि. (आपल्या मनुष्यांवरच लक्ष न ठेवितां सर्वत्रांवर ठेवी, असा भावार्थ.) ५. पुन: पुन: येणारा जो संसार त्याचे भंजनाविषयीं. ६. अतिशय फुललेली भोंपळी. ७. बायको. ८. आपल्या पतीस. ९. ग्रासानिमित्त. १०. कबरा, केशास. ११. सामर्थ्यी. १२. पामरा. १३. कृष्णाप्रति. १४. इंद्रास. १५ थोरपणाची पायरी. १६. गयावया. १७. 'काळी ना बुगडी' असाही पाठ आहे.

(पद.)

हरिपदिं लागा, मागा । धन धान्य चिरें; ॥
सुखवरदायकांहीं । न पवे अचिरें. ॥ ध्रुवपद. ॥

मारमनोज्ञ, उदार, दयानिधि, द्वारवतीचा राजा, । द्विजदेव भला, ॥
येइल तुमच्या काजा, । कळलें मजला, ॥
संशय न म्हणा, जा, जा, । सुमुहूर्त, चला. ॥ हरिपदिं० ॥ १ ॥

बाळपणीं जगपाळगडी तुम्हि होउनि लिहितां साळे, । बहु खेळतसां, ॥
ते खुण बोला, भाळे । प्रभु तो सहसा, ॥
कां धरुनी जपमाळे । उगलेचि बसा? ॥ हरिपदिं० ॥ २ ॥

आनंदात्मज आदिगुरु हरि आदर करितां कांहीं, । मग काय उणें? ॥
वाद नको, भय नाहीं, । लौकीकगुणें ॥
हा धरितां पथ पाहीं, [1] सुख होय दुणें. ॥ हरिपदिं० ॥ ३ ॥ ७

(श्लोक.)

'नाना प्रयत्न पुरुषें स्वकरें करावा, यत्नें फळेल हरि, शब्द मनीं धरावा;' ।
'भूपाळ, देव, गुरु यांप्रति रिक्त हातें, जाऊं नये, सदनिं काय असे पहा तें.'॥ ८

ते धुंडितां उतरडी, मुठि एक पोहे आणूनि दे; द्विज म्हणे, 'हरियोग्य नोहे'. ।
'हां जी असें वदति सर्व जया, हरी तो पुष्पें, फळें, जळदळें बहु तुष्ट होतो.'॥ ९

त्या वस्त्रीं थिगळासी कोण गणती? दंडांसि कैंची मिती?
छिद्रांचा तरि लेख कोण करिती? गांठी म्हणाव्या किती? ।
तेणें गुंडुनि मुष्टि एक पृथुका, कांखे बृहत्कंदुका-
कारें चैल कुचैल घेउनि निघे, भेटी रमाकामुका. ॥ १०

विचारित उलंघिला पथ पवित्र तो मागिला,
पुढें नवल पाहिला कनककोटनामा भला; ।
नभीं ध्वज उभारिले, फडकती टैंके लाविले,
पुढें नवल पाहिलें गजरथाश्व शृंगारिले. ॥ ११

सिंधूऐसा घोष त्या पट्टणाचा, जेथंतेथें संघ संघट्टणाचा; ।
आला द्वारा द्वारकेच्या द्विजाती, नानाजाती ज्या पथें येति जाती. ॥ १२

१. अल्पकाळेंकरून. २. वस्त्र. ३. निशाणें.

(पद.)

ऐशी देखिली द्वारका, । दीनोद्धारका. ॥ ध्रुवपद. ॥

विविध उपवनें । मलयजपवनें । डोलति फळदळ कुसुमभरें, ॥
कुसुमित बकुळी । निबिड अळिकुळीं, । रुणझुणती अनुदिनिं निकरें, ॥
हंस कोक[1] बक । शुक शिखि[2] पिक[3] मुख । उचलुनि निंगदिति[4] मधुरस्वरें, ॥
परिमळ घमघम पसरतसे मग, जग नगसुख[5] अनुभविति बरें. ॥ ऐशी० ॥ १ ॥
भंवतिं[6] उपपुरें, । गुल्या, गोपुरें, । निबिड ज्या हें नभ अपुरें, ॥
टंके[7] पटचिरें । तळपति रुचिरें, । झळकति गगनीं जंव अचिरें, ॥
सौधसुशिखरें[8] । सेविति नभ खरें । दिसति घरें मणिमय मकरें, ॥
शातकुंभनवकुंभविराजित,[9] भरति दशदिशा द्युति पसरे. ॥ ऐशी० ॥ २ ॥
कनकतोरणी[10] । कलितधोरणीं । लसति खाणि बहु त्या उपऱ्या ॥
लखलखती वरी । नसे ज्यासि सरी, । हेमविनिर्मित बुरुज चऱ्या, ॥
सघन अचाटें । वज्रकपाटें, । पुरदरवाजे मेरुदऱ्या, ॥
आनंदतनय म्हणे, 'प्रतिमंदिरीं नवनिधि नांदति बहुत बऱ्या.'॥ऐशी० ॥३॥ १३

(श्लोक.)

द्वारें द्वारें लंघितां, ब्राह्मणा या कोणी ये ना 'कोण तूं बा ?' म्हणाया; ।
जेथें प्राणी सोडिले बंधनांहीं, ज्याच्या गेहीं ब्रह्मनिर्बंध[11] नाहीं. ॥ १४
पुढें जाउनी सांगतां सेवकांनीं, उठे ते क्षणीं ऐकतां देव कानीं; ।
उभे यादव प्रौढ छपन्न कोटी, चमत्कारती टेंकुनी चापकोटी. ॥ १५
गाती ज्यास शुकादिकप्रमुख ते, ध्याती मुनी संयमी,[13]
जाती वेद वदों जया, मग उगी ठाकीत थुंका यमीं; ।
तो राजेश्वर, पूर्ण चिन्मय, पुढें थोरा सुखें धांवला;
कोरान्नप्रिय[14] विप्र, त्यासि सकळें होरा बरा भावला. ॥ १६
पायीं पैंजण रम्य वाजति, कटीं पीतांबराची प्रभा;
माजीं सन्मणिदाम,[15] [16]किंकिणिततीं व्यापे सभे क्षिप्र भा; ।
कंठीं कौस्तुभ भव्य दिव्य पदकें, भाळीं टिळा रेखिला;
माथां रत्नकिरीट तो द्विजवरें राजा दिठीं[17] देखिला. ॥ १७

१. चक्रवाकपक्षी. २. राघु. ३. मोर. ४. कोकिल. ५. बोलती. ६. पर्वतप्राय सुख. ७. भोंवतालीं. ८. पताका. ९. राजवाड्याचीं शिखरें. १०. सुवर्णाचे दाट कुंभांनीं विराजित. ११. सुवर्णाचीं बहिर्द्वारें जीला अशी. १२. ब्राह्मणाविषयीं अडथळा. १३ योगाभ्यासी. १४. भिक्षाप्रिय. १५. जडिताचे कंबरपट्टे. १६. घागऱ्यांचा समूह. १७. डोळ्यानें.

तेव्हां दृष्टि चुके, सुबुद्धि वचके, प्रज्ञा न थारों शके,
वाग्व्यापार थके, उगीच नटके, कांपे तनूनें धके; ।
कृष्णाभा[1] चमके, म्हणोनि अमके हे लोकनिर्दारके.
येती ना द्विज केवळान्वय झके कृष्णापुढें द्वारके. ॥ १८

कांहीं एक, तटस्थ होउनि, सभाप्रांतीं[2] उभा राहिला;
श्रीकृष्णें कमलेक्षणें प्रियसखा प्रेमादरें पाहिला; ।
आधीं पाय नमूनियां, मग भुजीं आलिंगिला प्रेमळें;
स्नेहें पूर्णसुधामयें निगदिलीं वाक्यें महा कोमळें. ॥ १९

'मत्पुण्य तें पूर्ण फळासि आलें, बा रे! तुझें दर्शन आजि झालें; ।
स्मरूनियां तूं मज भेटलासी, सुधानिधीसंनिभ वाटलासी.' ॥ २०

दादा! 'चला' म्हणुनी हात धरूनि, देवें सिंहासनीं बसविला मग वासुदेवें; ।
आज्ञापिली जलधिजा[3] द्विजवंदनातें, हांसोनि ते नमितसे समजूनि नातें. ॥ २१

वामांगीं मिरवे रमा, उजविये भागीं सुदामा सखा,
मध्यें आपण कृष्ण[4], लेख न तुळे ब्रह्मांड ज्याच्या नखा; ।
शोभे भीम अमूप यादव सभा उद्दाम दोहींकडे;
तेजःपुंज विराजती दशदिशा आभा न दीसाकडे[5]. ॥ २२

त्यानंतरें देव तया सुदाम्या वार्ता विचारी विबुधासुधाम्या[6]; ।
'आहे बरी कीं वहिनी सुवृत्ता[7]? बाळें बरीं कीं? वद ह्याचि वृत्ता[8]'. ॥ २३

(पद.)

कनकचैल हरि कुचैलपाउलें पुजी. ॥ ध्रुवपद. ॥
कनकचैल, महाराज, कनकगिरिसमान, धीर, ।
जनकनृपाराध्य, जगज्जनक, तनु करुनी खुजी[9]. ॥ कनक० ॥ १ ॥
ब्रह्मगिरीशविनीत[10], परब्रह्म, चिदानंद[11], महा, ।
ब्रह्म खेळवितां करीं ब्रह्मभजनविपुळ पुजी. ॥ कनक० ॥ २ ॥
नंदयशोदाहृदानंद, शंखचक्रगदानंद, ।
कोटीनरहरि आनंदतनय कवी भुजीं. ॥ कनक० ॥ ३ ॥ २४

१. कृष्णाची कांति. २. सभेच्या अग्रभागीं. ३. लक्ष्मी. ४. कृष्णदेव. ५. दिवसाला. (सूर्याला, असा भावार्थ.) ६. सज्जनाच्या प्राणाचें गृह अशा (सुदाम्या). ७. चांगल्या स्वभावाची. ८. गोष्टीला. ९. लहान. १०. ब्रह्मदेव आणि शंकर यांहीं करून विनीत असा. ११. ज्ञानानंद.

(श्लोक.)

'कांहीं आठवतें गड्या! शिशुपणीं साळेंतलें खेळणें?
नाना हास्य विनोद, मोद, सगडी कुस्ती करूं, हेळणें; ।
मी तूं हा मज तूज भेद न जगीं, ते मूळ मैत्री भली,
येतें कीं स्मरणासि? जाण सखया! पुण्यें बहू लाधली. ॥ २५

आम्हा भेटी आणिला काय मेवा? तूं भूदेवा! देइं सर्वस्व ठेवा.' ।
जों जों देखे देव कांखेंत बोळा, तों तों त्याचा होतसे जीव गोळा. ॥ २६

मग विभु वसनासी त्याचिया हात घाली;
उकलुनि जंव पाहे, मुष्टि पोहे निघाली; ।
द्विजवर दुबळा तो फार संकोच मानी;
हरि तरि बहु वानी पूर्ण भक्ताभिमानी. ॥ २७

'मजवरि सखया! त्वां स्नेहसंभार केला,
श्रमवरि चिरकाळें येउनी द्वारकेला; ।
शुभ दिन दुसरा हा, आजि वाटे दिवाळी;
न मज गमति पोहे दीधल्या वैभवाली.' ॥ २८

पोहे घेउनि दिव्य पाणिकमळीं, द्वारावतीचा धणी
तो हेमाद्रि सुधाब्धि मानुनि, मुखीं घाली, सुखाची धणी; ।
झाली तृप्ति, म्हणोनि ढेंकर हरी देतां, त्रिलोकावळी
धाली; यादव भूप सर्वहि सभे उद्गार देती बळी. ॥ २९

आश्चर्य आनंद विनोदलीला वाटे सभेमाजि नृपावळीला; ।
देवासही वेड महा द्विजाचें, वाहे उरीं चिन्ह पदांबुजाचें. ॥ ३०

सुदामा ज्या कामा जगदभिपदामा विनटला,
न बोले, ते झोले न सुचवि, न डोळेच उगला; ।
प्रभू तो कीं भूतोद्भवकर अभूतोपम बरा,
सुवाणी वाखाणी, स्तुतिगति पुराणी द्विजवरा. ॥ ३१

कीं 'आपणा थोर विलंब झाला, बसाल कीं जाल?' म्हणे द्विजाला. ।
असा प्रभू तो म्हणतां, तयानें केला नमस्कारचि दांतयानें. ॥ ३२

१. तृप्ति. २. विश्वास अभिपददायक अशाला. ३. उपमा ज्याला नाहीं असा, किंवा केवळ कल्पनेनेंच परब्रह्मवस्तूस साकार मानून उपमा उपमेय घेणें असा. ४. तपश्चर्यादिकांचे कष्ट सहन करणारा असा.

देतां शीघ्र निरोप देव, नमितां, भूदेव दे उत्तमा
आशीर्वादुनि साधु वैदिकविधी चाले तया सत्तमा; ।
जाती बोलत, बोळवीत नगरीं, द्वारीं नमस्कारिती;
श्री**गो**विंद**ग**दादि**या**दव सभे तत्प्रीति विस्तारिती. ॥ ३३

सर्वांसि थोपुनि पथीं, द्विजराज चाले; श्रीकृष्ण यादव समस्त सभेसि आले; ।
मार्गी म्हणे मुनि मनीं, 'मज काय केलें? देता **ह**री चि[1]रं मला, तरि काय गेलें?'
नारी म्हणे मज घरीं, 'हरिलागिं या[2]चा.' याचा असा विदित भाव नि[3]रामयाचा;
या·चालतां मज पथीं श्रम काय झाला; जा लाभ हाचि **ह**रिभेटि [4]दृगंबुजाला.' ३५

हळु हळु पथ लंघी; लंघितां गांव खेडें,
निरखुनि जंव पाहे, होतसे चित्त वेडें; ।
पुरुष सरस देखे, आणि यो[5]षा सुकेशी;
'पुनरपि अजि आलों काय मी **द्वा**रकेसी ?' ॥ ३६

पाहे खूण, तरू, तटाक, डगरी त्या आपुल्या वाटती;
'कैचीं येथ सुवर्णरत्नशिखरें ?' तेजें दिशा दाटती; ।
पाहूं कां पुर तें म्हणोनि पुरतें येतां प्रतीती बळें,
द्वारीं वाजति [6]भेरि दुंदुभि, सभा नादें तुरें तुंबळे. ॥ ३७.

मानी मंदिर इंदिरालय दुजें, शाळा विशाळा घरें;
द्वारें रत्नमयूखमंडिततरें, भोगागरें नागरें; ।
झालें काय? म्हणे, 'अहा ! घडि घडी माझें तरी झोंपडें;'
'कोठें जाउं ? वसूं ? बसूं ?' म्हणतसे मानी मनीं सांकडें. ॥ ३८

द्वारांतुनी निरखितांचि, **कु**चैलकांता [7]कांतास बाहत उठे [8]कुटिलालकांता; ।
'[9]कांतार हें तंव नव्हे; भुललेत कां जी? कां, जीवनामृत उपेक्षुनि, प्याल कांजी?' ३९
'हे कोण पैं नृपवधूसम दिव्यदेहा ? दे हाच कां मज [10]कंटा' म्हणुनी वदे हा. ।
देहाच रात्र करुनि भुलले त[11]राणीं; राणी म्हणे, 'पुरविली **ह**रिनें शि[12]राणी.'॥ ४०
'कैंचें तुला वसन ? भूषणरत्नराजी?' 'राजीवनेत्र रिझला पृथुकाचुरा जी ! ।
राजी जया **ह**रि तया न उणेंचि कांहीं; कां हीरकंकण न लेजाति बायकांहीं ? ४१

१. चीर, वस्त्र. (येथें वृत्तनियमाकरितां न्हस्व 'चि' केली आहे.) २. याचना करा. ३. श्रीकृष्णाचा. ४ नयनकमलाला. ५. स्त्रिया. ६. नोबती. ७. पतीस. ८. केशांचा अग्रभाग वांकडा म्ह० कुरळ आहे जीचा अशी. ९. घोर अरण्य. १०. कष्टास. ११. तराणा म्हणून गायनांत प्रकार आहे, त्यांत. १२. आशा.

देखूनि देव, न धरा खुण माणसाची; साचीच हे स्थिति घडे, पथही तसाची; ।
साचीच हे जडमनादिक इंद्रियांची, याची न ते विषयिं वृत्ति बुडे जयाची. ॥४२

मातें पाहुनि चित्र काय करितां? कां पां! तुम्हीही असे?'
तों देखे द्विजराज आपण दुजा श्रीकृष्ण झाला असें; ।
माथां मंदिल, दिव्यरत्नकटकें हातीं, गळां हार ते,
तेजःपुंज विराजती दशदिशा ऐशा स्वरूपा रते. ॥ ४३

आनंदला बहु कुचैल, सुचैल झाला; आला भला निजघरासि, अपार धाला; ।
आनंदला सम सदां बहु भाग्य लाहे; आनंदनंदन म्हणे, 'हरिची कृपा हे.' ४४

इतर पुराणांतील आख्यानें.

गणिकोद्धार.

(श्लोक.)

नामें समस्त दुरितें हरती क्षणानें, नामें महाभय हरे बरवेपणानें; ।
नामीं असा अजि असे महिमा स्वभावें, यालागिं नामगुणकीर्तन नित्य गावें.॥१
निःपाप होय गणिका, बहुपापराशी; नामें अपार तरती पिढिती परासी; ।
रूपें दिसाचि नग नागवि चांगल्याला; कामी भुले नयनिं देखुनि कामिनीला.
लावूनि वेध, धनसाधन सांग साधी; लक्षूनि लोचनकटाक्षशरेंच बांधी; ।
केले जिणें सधन निर्धन, शक्त रोगी; काया विकी प्रतिदिनीं, रतिभोग भोगी.

असो; ऐशी योषा, अजि सकळदोषाकरमुखी,
न जाणे सत्कर्माचरण, शुभधर्मासि विमुखी; ।
न आराधी देवा, न गुरुपदसेवा कधिं करी;
सदा चिंती वित्ता, अति चपळता ते भ्रम करी. ॥ ४

अशीनें घरीं पोशिला एक रांवा; मनीं मानिला फार कांहीं विसावा; ।
तया खेळवी, बोलवी प्रीतिभावा; सदां बाहते, त्याचिया वेत नांवा. ॥ ५

संकेत नाम तरि राम म्हणोनि कीरा ठेवूनि, लालन करी फळदुग्धनीरा; ।
घे नित्य नित्य, निज भृत्य तसाच सेवी; कीं त्याविना सुनयना न निजे, न जेवी.

---

१ झाला आहे. २. वेश्या. ३. सुदृढ, बळकट. ४. स्त्री. ५. पूर्णचंद्रानना. ६. पाठमोरी. ७. रांव्यास. ८. उत्कृष्ट नयन आहेत जीचे अशी स्त्री.

'अंजीर, दाडिम, फळें, बकुळें[1] रसाळें, घे राघवा!' म्हणुनि आवडिच्या हुसाळें।
बाहे तया घडिघडी, पडली सुकाळीं नामाचिया, शुकविमोहित, सर्वकाळीं. ७
'बारे रामा! राघवा! बोल रामा!; जेवीं रामा!, पिंजरां बैस रामा!; ।
खेळें रामा! वेळ कंठे न रामा!;' ऐसें रामा[2] ते[3] वदे रामनामा. ॥ ८

ऐसे कित्येक गेले दिवस युवतिचे, देहिंचे धर्म ठेले;
क्षीणत्वा पूर्ण आले अवयव अवघे वार्धकें[4], अर्ध केले; ।
राघोबातें न सोडी; करिं धरुनि निजे; लोभ माया न तोडी;
रामाची नामगोडी मुखिहुनि न सुटे, धन्य ते हेंच जोडी. ॥ ९

शेखीं तीनें, देह देहावसानीं, धांवा केला मागिल्या त्या दिसांनीं. ।
आले कंठीं प्राण सत्राण; रामा 'रामा रामा' बाहते, ये विरामा. ॥ १०

वाचेसि राम शुकनाम म्हणोनि तीतें आलें स्वभावगतिनें; नटली गतीतें; ।
पूर्णेंदुमंडळसमान[5] विमान रामें जाज्वल्यमान दिधलें विबुधाभिरामें[6]. ॥ ११

बैसूनियां भ्रमभरें गणिका विमानीं, ते चालली, गगन लंघित विश्वमानी; ।
वैकुंठनायक तितें बहुसाल मानी; ते अर्चिली, म्हणुनि, वर्चिल[7] सत्तमांनीं.॥ १२

संकेतनाम[9] पढतां, चढली पदासी; भोगी अपाप[10] निजनायकरूप दासी; ।
भावें जपे, तरि तया न जगांत जोडी; आनंदनंदन सुसंभ्रम हात जोडी. ॥ १३

उमारमासवाद.

(श्लोक.)

एके काळीं पार्वती आणि पद्मा[11]; सारीपाटा खेळती चित्रसद्मा[12]; ।
डावीं हर्ता बोलती लोकधर्मा. हांसोनीयां काढिती वर्मकर्मा. ॥ १

'कोठें भिक्षुक[13]? सांग गे!' 'बळिगृहीं मागे भुमीदान तो.'
'कोठें तो पशुपाळ?' 'गोकुळीं असे, वत्सें गुरें राखितो.' ।
'सर्पाधीश कुठें असे? वद सखे!' 'निद्रिस्थ शेषावरी.'
'कोठें सांग स्मशानवास करितो?' 'वृंदास्मशानीं हरी.' ॥ २

'इंद्राची अमरावती बळि बळें घे; शक्र यज्ञादिकें
तेव्हां श्रीहरि साह्य होउनि, तया मागे महाकौतुकें; ।

१. बकुळीचीं फळें. २. सुंदरी. ३. गणिका. ४. वृद्धदशेनें. ५. पूर्णचंद्रमंडलासारखें. ६. तेजस्वी. ७. ज्ञात्यांला प्रिय अशा रामानें. ८. वरकड. ९. संकेतानें ठेवलेलें नाम. १०. पापरहित. ११. लक्ष्मी. १२. चित्रानें सुशोभित केलेल्या गृहांत. १३. शंकर.

दैत्याच्या वचना जिणोनि, सखये! देवेंद्र तो रक्षिला;
भिक्षा मागुनि शंकरें नृपतिचा सतपुत्र तो भक्षिला.' ॥ ३

'ऐकें गे सखये! स्वभक्त अपुला जाणोनियां, निश्चयें
त्यातें शोधुनि, तुष्टला अतिशयें पुत्रासि देतां स्वयें; ।
स्त्रीपुत्रासमवेत नेउनि पदीं श्रीशंकरें स्थापिलें;
देतां मौवशिनें स्तनासि हरिनें जीवें कसें भक्षिलें?' ॥ ४

राक्षेसी पुतना स्तनीं विष भरी, मारीन हें अंतरीं;
आली ते शबरी, कृपा बहु परी केली जयीं श्रीहरी, ।
नेली मोक्षपदा, हरी विषमता नेणे कदा तो स्वयें;
पोटालागिं नसे, तरी शिवसखे! घे वीष गे! निश्चयें.' ॥ ५

'क्षीराब्धी मथिला सुरासुर इहीं, रत्नें तदा काढिलीं;
दीलीं उत्तम पाहुनी सकळिकां श्रीशंकरें त्या स्थळीं; ।
वांटी त्यासि नुरे, उरे विष तया कोणी न घेती पहा;
अंगीकार करी म्हणोनि सखये! कंठीं धरी शीव हा.' ॥ ६

'पोटालागिं नसे, तरी व्रजपुरीं चोऱ्या करी श्रीहरी;
मागे दुग्ध, दधी बरें, नवनिता, मारी यशोदा बरी; ।
तेव्हां जाउनि, भक्षिली यमुनिची माती किती? सांग गे!
क्रोधें धांवुनि मारितां जननिनें, वासी कसें तोंड? गे!' ॥ ७

'गौळी जे! गिरिजे! तयांसि न कळे सद्ब्रह्म हा श्रीहरी;
भक्तीनें भुलला, म्हणोनि सखये! भावार्थ चोऱ्या करी; ।
ऐसें कीं न कळे, म्हणोनि वदनीं मातीमिसें दाविलीं
ब्रह्मांडें शतकोटि, तोंड पसरी त्यामाजि तों देखिलीं.' ॥ ८

'ऐकें गे गिरिजे! हरें वर दिला भस्मासुराला जयीं,
तेव्हां तो सखये! फिरोनि पडला श्रीशंकराला तयीं; ।
तोंडें वासुनियां शिवें स्मरियला श्रीकांत माझा भला;
दैत्या भस्म करोनि सोडवि हरी, तें सांग तूं कीं मला.' ॥ ९

'लक्ष्मी! ऐकसि काळयौवन जधीं पाठीस तो लागला,
तेव्हां श्रीहरीनें शिवास स्तवितां, तत्काळ तो पावला; ।

---

१. श्रियाळराजाचा. २. चिल्लया. ३. पूतनेनें. ४. भेदा, वांकडेपणाला. ५. उत्तमब्रह्म. ६ शिवानें.

कृष्णातें मुचुकुंद आड करितां, दैत्येंद्र तो पावला;
निद्रा मोडित त्यासि भस्म करुनी श्रीकृष्ण तो रक्षिला.' ॥ १०
'बाई! ब्रह्मकपाट पाठिसि जधीं श्रीशंकरा लागलें,
ब्रह्मांडीं फिरला, परंतु न सुटे, विष्णूसि बोभाइलें[१]; ।
ब्रह्म्याला उपदेश देउनि, सखे! रुद्रासि गे! रक्षिलें;
दोघांच्या स्वरुपासि भेद नसतां, सुःशान तें राहिलें.' ॥ ११
विष्णू शंकर दोन भिन्न नसती, सद्ब्रह्मिच्या चित्कळा;
दोघांची नकळे अतर्क्य करणी, ते कोण वर्णी लिळा? ।
शब्दांची कुसरी, विनोद रचिला, संवाद झाला भला;
लक्ष्मी पार्वति भेटल्या अनुभवें, आनंद झाला मला. ॥ १२
लक्ष्मीपार्वतिचा विवाद बरवा गाती, स्वयें ऐकती;
त्यांला विष्णुपदीं उमा अणि रमा नेऊनियां स्थापिती; ।
सत्पुत्रादि कलत्र मित्र सकळीं, आनंद भोगी स्वयें;
भावार्थें वदला अनंदतनयो, सत्यार्थ हा निश्चयें. ॥ १३

मार्कंडयाख्यान.[२]

(श्लोक.)

शिव हर मृड शंभो! छंद जैं लागला हो,
सुरवर वर[३] लाहो सर्व सौभाग्य लाहो; ।
अशि सुरस कथा हे वर्णिलीसे पुराणीं;
अजि! तुम्हि परिसा हो! पूर्ण होती शिराणी. ॥ १
पूर्वी एक मृकंडुनामक मुनी सत्कर्मधर्माथिला;
कांतेनें प्रिय कांत तो प्रियपणें पुत्रार्थ जो प्रार्थिला; ।
'संतानाविण हें जिणें जड जगीं; संसार निःसारसा
भासे; यास्तव हो स्तवा पशुपती; मागा कुळोद्धारसा.' ॥ २
जाणोनि हृद्गत तिचें मुनिराजराजें, 'हे मी सुखी करिन, फार सुतातुरा जे.' ।
तो आचरे गिरिदरींत महातपातें, सोसूनियां कठिण वातहिमातपातें. ॥ ३

---

१. बोलावलें. २. हें प्रकरण मार्कंडेय पुराणांत आहे. ३. पावो. ४. छंद. ५. इच्छा. ६.

ध्यानीं वसे मुनि उदार सदाशिवाचे; पंचाक्षरीप्रमुख मंत्र जपोनि वाचे; ।
ऐसें पुरश्चरणसंचित फार झालें; शेवटीं[1] तयासि निजपुण्य फळासि आलें. ॥ ४
झाला प्रसन्न मुनिमान्य पिनाकपाणी. 'बा ! रे ! अभीष्ट[2] वर माग' म्हणे सुवाणी.।
'मी तों विरक्त; विभवादि[3] नको; परंतु संतान एक मज दे, कुळहेतुतंतु.' ॥ ५
त्यानंतरें शिव सनातन, कर्मसाक्षी, बोले सखोल तनुअर्ध जया मृगाक्षी[4]; ।
'देईन दान; परि एक विधान भासे; तूं ऐक माग; मग लाग विवेककासे[5]. ॥ ६
साधू, सुंदर, शाहणा, सुत तया सोळाच वर्षें मिती;
जो कां मूढ, कुरूप, तो शतवरी वर्षें असे स्वस्थिती; ।
या दोहींत कसा मनांत रुचला ? तो म्यां तुतें दीधला,
झाला थोर तटस्थ ऐकुनि मुनी; दोहींकडे वेधला.' ॥ ७
मग म्हणे मुनिराज, 'कृपानिधी ! घरिं विचारुन येइन आवधी; ।
निजवधूसि कसा सुत मानला पुसुन येइन, सांब ! शिवा ! भला.' ॥ ८
त्वरितगति निघाला, शीघ्र सद्मासि आला;
प्रियवधुसि वराला सांगता सांग झाला; ।
मग सति, पद माथां वंदुनी, प्राणनाथा
कथित सुरस गाथा, सर्व संसार चाथा. ॥ ९
'मोठा रूक्ष[6], विमूढ, रूपरहित, प्राणें जिणें राहती
ते पाषाण धरेसि जाण जड कीं, कल्पांतही पाहती; ।
लोकीं टाकिति थूंक, काक, बक ते दीर्घायुषी सांग ते;
ऐसा पुत्र नको, नको, प्रियतमा ! पायांस मी लागतें. ॥ १०
मूर्खाचें वय दुःखदायक; जगीं मातापित्यांचीं मुखें
या लोकीं उजळी कदापि नव्हती; चित्तास कैंचीं सुखें ? ।
तो मूभार विकारकारण कडा[7], सांगावया भागतें;
ऐसा पुत्र नको, नको, प्रियतमा ! पायांस मी लागतें. ॥ ११
सारासारविचारपंडित, महाचातुर्यचिंतामणी,
विद्या वेद विनोद वाद बुधता वेदांतबोधा धणी, ।
रूपें सुंदर, देह दिव्य धरिला, थोड्या वयाचा, तरी
वंशोत्तंस[8], अभंग, मंगळनिधी, कल्याणकारी, तरी. ॥ १२

---

१. शेवटीं. २. इच्छित. ३. द्रव्य इत्यादिक. ४. मृगनयना. (स्त्री). ५. वरास. ६. दयारहित. ७. घुबड. ८. कुलभूषण.

धीमंत तो करि सुकर्म निजस्वभावें; कर्में स्वधर्म उजळेल गुणस्वभावें; ।
धर्मेंन्न मर्म समजेल, तदा भवारी तुष्टेल इष्टद सदाशिव कष्ट वारी.' ॥ १३

आकर्णोनि सुपर्णसा पुनरपी पूर्वस्थळा पातला;
साष्टांगें प्रणिपात त्या मुनिवरें पादांबुजीं घातला; ।
'दे देवा! मज पुत्र सुंदर, भला, ज्ञाता, सुहृत्तापहा;'
गौरीनाथ, 'तथास्तु' बोलुनि, निजस्थानासि गेला पहा. ॥ १४

आश्रमीं मग मुनी प्रमदेशीं नांदतां गिरिगुहांतरदेशीं, ।
गर्भचिन्ह धरिलें, पति पाहे; तो म्हणे मुनि, 'महेशकृपा हे.' ॥ १५

या रीती नवमास पूर्ण भरतां, सत्पुत्र झाला भला;
तोषावेश विशेष त्या मुनिवरा संसारसा भासला; ।
पाहे पुत्रमुखास, अंतरसुखा लेखा नसे; माय ते
ब्रह्मांडीं न समाय पुत्रविभवें; सांगों कथा काय ते? ॥ १६

मार्कंडेय अशी मृकंडुमुनिनें नामाभिधा ठेविली;
वाढे बाळक, बोबडें जंव वदे, ते वाक्सुधा सेविली. ।
झाले वत्सर पांच, योग्य म्हणुनि केला द्विजाती भला;
झाला धर्मनिधान तो; गुरुकुळीं विद्या भली लाधला. ॥ १७

तर्कव्याकरणादिनाटककळालंकारशास्त्रांतरीं
ज्याचा खेळ, अशी विशाळ झळके प्रज्ञाप्रभा अंतरीं; ।
लीलाप्राय समस्त प्राकृत कथा; वेदांत सिद्धांत ते
हातीं आमलकासमान डुलते; सांगों किती काय तें? ॥ १८

यापरी पुरवितां शिव डोहळे, भोगिती सरस ते सुखसोहळे; ।
लोटतां पळ, घटी, दिन, काळ जी! लागली उभयतांसहि काळजी. ॥१९

वर्षावरी स्वसुखवर्षत वर्ष जातां, चित्तांत जीतचि उठे बहु हर्ष जातां; ।
माता पिता उभयतां भयतापसंगें, संतप्त गुप्त रुदती बहुत प्रसंगें. ॥ २०

'हा संकटा! कटकटा! विकटा कपाळा! कां दीधला सुत मला? सुरलोकपाळा!'।
तों तो सुखी न गणितांचि अशा भयातें, दैवापुढें हृदय आठवितां वयातें. ॥२१

१. संसाराचा शत्रु. २. इच्छित देणारा. ३. गरुडसा. ४. नमस्कार. ५. सुहृदांचा संताप घालविणारा असा. ६. स्त्रियेशीं. ७. गणना. ८. वाणिरूप अमृत. ९. वर्षें. १०. ब्राह्मण. ११.

मार्कंडेयाकारणें मायबापें झालीं दीनें; शोषिलीं शोकतापें; ।
'वर्षें गेलीं पंधरा आजि याला; एका वर्षा केविं देखों तयाला?' ॥ २२
धरिल धाक मनीं, वदतां तया; बहुत मानिल हा रुदतां भया; ।
म्हणुनि ना रुदती, वदती भिती; उभयतां सहजस्थिति दाविती. ॥ २३
परंतु तें दुःख मनीं न झांके; सर्वेंद्रियां शोकसमुद्र फांके; ।
येती बळें लोचनिं बाष्पधारा; या [१]इंगितें जाणविलें कुमारा. ॥ २४

(सवाया.)

जोडुनि हात, वदे मृदु मात, 'कशास मनांतचि खेद करा?
काय उणें पडलें मजपासुनि?' पाय नमी; विनवी पितरां; ।
कंठ सगद्गद बोलति ते, 'शितिकंठवरें दिधलासि बरा;
संकट घालुनि शंकर दे वर, शंकतसों सकळंकवरा. ॥ २५
कीं उगलीं न वसोंचि घरीं, [२]नवसोनि शिवा, 'सुत देइं म्हणों;'
पुण्य तपेंचि [३]वरेण्य विभूवर पुण्य वदे; गति काय जणों;' ।
'षोडशवार्षिक पंडित, कीं शतवार्षिक मूर्ख, मनास रुचे,
तो दिधला वदतां,' बुधभूषण मागितलेंचि असेंचि सुचे. ॥ २६

(श्लोक.)

रुदित होति त्याप्रति निरूपितां; वदति यापरी माउली पिता; ।
'शिवशिवा असा खेद कासया? करितसां तुम्ही नाहिं नाश [४]या. ॥ २७
शिव दयाळु जो दे सुसंतती, भजति त्यांचिया रक्षितो तती; ।
अजि तया उणी काय संपदा? विनटतां पदा वारि आपदा. ॥ २८
भवनकानना शोकनाशका शरण जातसें लोकनायका; ।
अभयदान दे तोचि साधका, म्हणुनियां तया कायसा धका? ॥ २९
निशिदिनीं भजा अंबिकापती, [५]भजतया कळीकाळ कांपती;' ।
उभयतां विचारूनि मूंल तो अभयते भजे [६]आदिमूल तो. ॥ ३०
पूजानुरक्त, बहु भक्त, विरक्त झाला; चित्तीं जपे सतत सांबपदांबुजाला; ।
मृत्युंजयाविण जगीं भय कोण नासी? निर्धार हा समजुनी नियमी मनासी. ॥ ३१
जपत तपत ऐसा, तो करी तीर्थयात्रा,
धवल शुभ [७]विभूती लावुनी सर्वगात्रा; ।

---

१. अभिप्रायानें. २. नवस करून. ३. श्रेष्ठ. ४. मार्कंडेयास. ५. 'त्याविना नसे अन्यथा गती' असाही पाठ आहे. ६. जुनाट. ७. भस्म.

स्फटिकमणिगणाच्या रम्य रुद्राक्षमाळा
करिं शिरिं निजकंठीं नित्य घाली सुढाळा. ॥ ३२

(सवाई.)

पंडित थोर मृकंडुकुमार अखंड शिवार्चनिं मंडित झाला;
हिंडत हिंडत चंडमहेश कवेरसुतातटिनीप्रति[1] आला; ।
त्याच दिनीं यमगंड मनीं समजोनि, मुनि प्रभुपार्थिवपाणी,
पूजितसे तिळतंदुळबेलफुलें 'शिव शंकर' गर्जत वाणी. ॥ ३३

(चूर्णिका.)

श्रीशंकरपदपंकजभजनांकितांमाजि अग्रेसरें, मृकंडुतपोधनाचिया कुमरें, देह गेह मोह त्यजुनि, एकसरें, सकल विषय विषासमान मानिले विरागावसरें, प्रज्ञेचेनि प्रसरें, श्रीचंद्रचूडचरणनलिनध्यानाविना नाठवे दुसरें, दंडधर प्रचंड भय मानुनि, षोडशवर्षांतिक गंडे समजोनि, तांडवाधीश्वराची अखंड आराधना आरंभिली. ॥ ३४

मंदाकिनीजळतिळतंदुळबिल्वदळीं, मंदारकरवीरइंदीवरबकुळीं, श्रीचंदन-केशरकस्तूरिकादिपरिमळीं, भक्तांमाजी परमबळी, पूजि शांभवलिंग, मानसीं योजी धीर अभंग, गर्जत नामें नीट निसंग, करुणांभोद शंभो! देव शंकर! मंगळप्रद असावें. ॥ ३५

ऐशिये अवसरीं, चिन्मयध्यानीं तन्मय होउनि, बैसला मुनिराजकेसरी, तंव जाणुनि आयुष्यावसान वारी, जैसें गिरिवरूनि उतरे महाप्रवाह वारी, तैसे हाकित टाकित गर्जत आले दूत अचाट, दुर्धर जैसे घोर पिसाट, पाहति पूजापूर्तिचि वाट, तों मुनि झाला शंकरभाट, वर्णित हाजी! मुनिजनकाजीं मानस द्या जी! मी भयवाजी येउन प्रार्थितों हरहरा निजनिटिलनयननिर्गतज्वलनज्वालाभस्मीकृतस्मरा! गौरीहरा! तांडवावसानसंभ्रम तूं जटाधरा! प्रणतार्तिहरा! पाहि मां पाहि मां शंभो! ॥ ३६

(श्लोक.)

आठवोनि विपदा शिव पूजी; अर्पुनी शिवपदांसि वपू जी; ।
आदरेंचि परमा नियमातें जो मनांत पर मानि यमातें. ॥ ३७

हृत्पद्मीं शिवपादपद्म धरुनी, पद्मासनीं बैसला;
जैसा पंचज पद्मपाणियुगुलीं प्रार्थी तसा भासला; ।

१. कवेरनामकपर्वताची कन्या म्ह० कावेरीनदी. २. शंकरचरणकमळ. ३. अवधि. ४. सिंह.

त्या काळीं विकराळ सेवक, यथाकाळीं, मुनींद्रावरी
काळें पाठविले; बळें क्षितितळीं त्यां कोण पां! आंवरी? ॥ ३८
आले गर्जत खड्गखेटकगदापाणी; दणाणी धेरा;
हातीं झेलित वागुरा निगदिती, 'ओढा, विदारा, धरा;' ।
धांवा घेत उफाळती, द्विजवरा ते लक्षिती लोचनीं;
तों भ्याले, शिवमूर्ति देखुनि दिठीं, ध्यानीं जगन्मोहनी. ॥ ३९
दचकती, चकती, धृति सांडिती; प्रबळ ते बळ तेथ न मांडिती; ।
रयमदा यमदास विरामती; मग मनीं गमनीं धरिती मती. ॥ ४०
'पूजासमाप्तिसमयीं दृढदीर्घपाशीं ओढूं' म्हणोनि यमहेर उभेच पाशीं. ।
हें धर्ममर्म जंव जाणवलें द्विजाला, तों तो सदाशिवपदांबुजिं सज्ज झाला. ॥ ४१
भ्याले असें समजुनी शिवपूजनातें, लेखीच ना मुनि मनांत रिपूजनातें; ।
वाचेसि नाम जपतां शिवशंकराचें, सामर्थ्यलेश न चले यमकिंकरांचें. ॥ ४२

(सवाई.)

देखुनि दंग मुनींद्र अभंग, ते जाति विहंग तसे यमधामा;
चार समस्त विचार निवेदिति, 'फार हठेंचि जपे शिवनामा; ।
पार्थिव चंड करींच अखंड, भजे कळभंड तनू स्थिर भावी;'
बोलुनि यापरि ते नमिती करिं, 'यावरि चाकरि काय करावी?' ४३

(श्लोक.)

ऐकतांचि यम क्रुद्ध जाहला; सेवकांप्रति म्हणे सजा हॅला; ।
आजि सिद्ध करणें द्विजा हला, हें प्रयोजन विना न जाहल्या. ॥ ४४
झाला सकोप; परजाळा मुठाळुनि, भुजालागिं थापटिच करें;
घाला द्विजावरिच घालावया यम निघाला सवेग निकरें; ।
पाला समर्पित कृपाला म्हणूनि तंव पालाणुनी निजहला,
आला मुनीजवळि, आलापितांचि जळिं आलाबुसा उसळला. ॥ ४५
क्रोधें काळ उफाळिला; भुजबळें जाळें झुगारी गळां;
तो झांकोनि दिठी शिवाप्रति मिठी मारी मुनी आगळा; ।
लिंगाही समवेत पाश जडतां हांकारिलें ब्राह्मणें
'शंभो! शंकर! धूर्जटे! पुरहरा! आतां नुपेक्षीं' म्हणे. ॥ ४६

---

१. ढाल. २. पृथ्वी. ३ पाश. ४. बोलती. ५. दृष्टीनें. ६. धैर्य. ७. रेडा. ८. भोंपळ्या-सारिखा.

भूताधीश्वर, भक्तवत्सल, भवाराती, भवानीपती,
भोळा शंकर दिव्य तो प्रकटतां, दिक्पाळ त्या कांपती; ।
लिंगापासुनि धिंग पिंगटजटा, प्रोत्तुंगबाहू, करीं
ढक्का, शूल, कपाल, सायक, करी हांसोनि रोषोत्करीं. ॥ ४७

(चूर्णिका.)

ऐशी ऐकुनि दीन वाणी, श्रीमत्पिनाकपाणी लिंगापासुनि धिंग भीमशंकर दुष्कर पिंगटाक्ष उठावे, कोटिपतंगसोज्वळ, अंगीं तुंग भुजंग, माथां तरंगति गंगातरंग, हस्तकिं नाचति दिव्य कुरंग, तेणें देखुनि, यम तृण लेखुनि, पद वक्षःस्थळावरि ताडिला, वसुंधरेवरि पाडिला, आल्हादूनि देवें नृसिंहें प्रऱ्हादापरी रक्षिला, तंव तो मार्कंडेय जयजयशब्दें उदेला, त्रिवार 'चिरं जीव' म्हणुनी संबोधिला, आनंदनंदनें नित्यानंदें भरोनि वारंवार, शिवपदपंकजें वंदिलीं. ॥ ४८

(श्लोक.)

निरखुनि यम डोळां मारिली लात देवें;
क्षण नलगत भूमी पाडिला वामदेवें; ।
सुरवर सुमनांचे वर्षती भार भारी;
मुनि नमुनि उभा तो धीट जैसा ईभारी. ॥ ४९
त्वरितगति पळाले दूत दाही दिशांला;
म्हणति, 'गति अशाची व्यर्थ सेवा कशाला ?' ।
मग नगपतिकन्यामान्य धन्य प्रभूतें,
स्तवुनि निरखितो तैं सूत देवप्रभूतें. ॥ ५०
मृकंडूच्या बाळा धरि हृदयिं काळांतक करें;
म्हणे, 'बा! रे ! वत्सा ! भजनजळमत्स्या! न विसरें; ।
जनामध्यें कांहीं भय लय कदाही तुज नसो;
चिरंजीवी होईं; हृदयिं विषबाधा तुज नसो. ॥ ५१
चिरंजीवी केला स्वशरण मुनी, काळ दमुनी;
तदा आले ब्रह्मादिक सुर, उभे पाय नमुनी; ।
मुखें नानारीति स्तवुनि करिती ते विनवणी;
'महादेवा ! तूतें विहित न दिसे सांग करणी ? ॥ ५२

१. उग्र. २. सूर्य. ३. हरिणें. ४. हत्तीचा शत्रु सिंह. ५. पार्वती.

प्रभो ! तूझे आज्ञेविरहित नसे दंड धरिला;
तसा तोही ऐसा प्रहरुनि **ह**रा ! मान हरिला; ।
क्षमा कीजे **दे**वा ! करिं पद ससेवा' **वि**धि वदे;
'तयातें संरक्षीं, सकरुण निरीक्षीं, अभय दे.' ॥ १३

'मुला **मा**र्कंडेया ! तव नियम सोळाचि वरुपें;
यथाकाळीं **का**ळें म्हणुनि उभिले पाश सरिसें;' ।
म्हणे, 'याचा नाहीं अणुभरिहि अन्याय जगतीं;
तुवां ऐसें केलें तरि वदतसे लोक जगतीं.' ॥ १४

परिमुनि सुरवाणी तुष्टला **शू**लपाणी;
वदत मधुर वाणी नित्य आनंदखाणी; ।
'**शि**वभजन करीती जे जगीं एकरीती,
विषयिं विषयभीती त्यां नसे काळभीती. ॥ १५

वर्षें षोडश हाचि निश्चय खरा; मिथ्या नव्हे मंद्गिरा;
गेलीं कल्पशतें तरी मुनिवरा ! ऐशीच काया स्थिरा; ।
राहो नित्यपणें;' म्हणे तंव **ह**रा वंदी सुरांचा फरा;
तेव्हां तो नगराज **त्र्यं**बक बरा वंदोनि गेला घरा. ॥ १६

मुनीतें बोले हो ! तदुपरि **म**हादेव, 'समजा
न चाले आम्हाशीं भय **य**म करी काय गमजा ? ।
त्वरें जाई बाळा ! बहुत श्रमती तात जननी;
तुझ्या नामा बा ! रे ! निशिदिनिं वसे शब्द जननीं.' ॥ १७

वदोनी असें धाडिलें स्वाश्रमाला; तया पाहतां नाश झाला श्रमाला; ।
धरी माय पोटीं तया बाळकासी; मुखीं वर्णिती त्या **ज**गत्पाळकासी. ॥ १८

'कसा वांचलासी मुला ! तूं अपायीं ?' वदे तो, '**शि**वें वांचवीलें उपायीं.' ।
बहू सौख्य झालें **मृ**कंडूसि पां हें; प्रितीनें तया बाळकालागिं पाहे. ॥ १९

ऐसें रक्षियलें तयासि समजा त्या **शं**करें एकदा;
त्याचें नाम जपा निरंतर तुम्हीं, नेदी श्रमातें कदा; ।
ज्याची कीर्ति न वर्णवेचि सहसा त्या **ना**रदा **तुं**बरा;
तो **आ**नंदसुत स्वयें **ह**रिहरा अर्जोनि गर्जे बरा. ॥ ६०

१. माझी वाणी. २. मुखीं. ३. संपादून.

शिबिचक्रवर्त्याख्यान.

(श्लोक.)

दीना जनासि करुणानिधि, सत्यवादी, ज्याला भला म्हणति वारिजसंभवादी;[1]
सत्कीर्ति ज्या त्रिभुवि सर्व दिगंतवर्ती, तो सत्वसिंधु विजयी शिबिचक्रवर्ती. ॥ १
श्रीकृष्ण धर्मनिधि धर्मकथाचि धर्मा सांगे; म्हणे, 'शिबिचिया परपार धर्मा ।
नाहीं जगीं; परिस तो इतिहास राया! देहादि मोह भय सर्वहि ओसराया. ॥ २

राजा यज्ञसभेंत यज्ञ करितां, प्राज्ञांचिया मंडळीं
जेथें सुज्ञ मिळालिया, प्रगटला यज्ञेश यज्ञावळी; ।
ज्याच्या दानगुणा नसेचि तुलना; श्रीब्रह्मवृंदें[2] भलीं
आनंदोनि, 'भला भला' निगदिती संतुष्टता पावलीं. ॥ ३

सत्वाथिला शिबिनृपाळ महायशाचा व्यापी सुघोष अजि देश दहा दिशांचा; ।
यालागिं पाकरिपु[3] पावक[4] ही महीतें आले छळूं, अति अगम्य जगां तिहीं ते. ४

झाला ससाणा सुरसंघराणा[5]; झंकारघोषें प्रगटी किराणा[6]; ।
अग्नी कपोताकृति[7] तो पुढारां धांवूनि ये त्या शिबिच्या बिढारा[8]. ॥ ५

अक्षीं लक्षुनि ते क्षणीं क्षितिवरें पक्षीश पक्षीं जया
भक्षाया अतिदक्षसा धृतवियेत्कुक्षीहुनी[9] राजया! ।
झेंपावे, तंव वक्ष पक्ष हि चळीं कांपे, सभा पावला;
लक्षूनी शिबिदीक्षिताप्रति वदे, 'तूं रक्ष राया! मला'. ॥ ६

मारील हा झडप हाणुनियां ससाणा या दुर्भयींच थरकांपुनि, त्या ठिकाणा ।
आला, पडे शिबिचिया चरणाच पाशीं; बा! कींव ये न तंव काकुळती नृपासी? ७

'अजि कृपाळु बा! कीर्तिकोमळा! हृदयिं सांठवीं आपुल्या मला. ।
वदनिं माझिये दीनता पहा; तुजविना नसे दीनतापहा[10]'. ॥ ८

परिसुनी अशा पारव्यारवा[11] शिबि म्हणे तया, 'पारव्या! रहा'. ।
नृपतिनें तदा आपले करें बसविला, जसा बाप लेंकरें; ॥ ९

नृपतिमांडिये ये कपोत जो मृग भयांबुधीं[12] येक पोत[13] जो; ।
'भिउं नको नको दीन पाखरा! तव रिपू' वदे 'दीन पां खरा.' ॥ १०

१. ब्रह्मदेवादि. २. ब्राह्मणसमुदाय. ३. इंद्र. ४. अग्नि. ५. इंद्र. ६. उड्डाण. ७. पारवा. ८. घरा. ९. आकाश. १०. दीनांचा ताप हरण करणारा. ११ पारव्याचा शब्द. १२. भीतिसागरांत. १३. नौका.

खग पडे तदा हीत पावला; तंव रिपू हैतोहात पावला; ।
झडप घेत ये वाड पां रवें; पळतसे नृपा आड पारवें. ॥ ११

राजा म्हणे, 'खबुतरा ! भयअंत झाला; माझ्या नसे भय कदां शरणागताला; ।
हा श्येनें तो किति? यमादि भयंकरांचें नाहीं तुला भय चतुर्मुखशंकराचें. १२

मर्यादेसि टळेल वारिधि जरी, सूर्येंदु तारा गती,
या काळींच ढळेल मेरु शिखरीं चालेल मुंगीगती; ।
मर्त्या देखुनियां पळेल यम तो, वाळेल गंगा जरी,
माझ्या या शरणागता भय नसे कल्पांत झाला तरी. ॥ १३

कदाचित शिणोनियां त्यजिल मेदिनी तो फणी;
कदाचित तृणांकुरा उबगिजेल दिग्वारणी; ।
कदाचित दिवामणी क्षिति निजेल तो भागला;
परंतु भुवनत्रयीं भय कदापि ना तूजला.' ॥ १४

परिसुनि शपथेची राजगंभीरवाणी, मग कपटकपोतें बैशिजे राजपाणी; ।
तंव झडकरि आला यागशाळे ससाणा; क्षुधित बहुत काळें तो उभा दैन्यवाणा. १५

तदा वदे श्येन, 'दयासमुद्रा ! धरूनियां याचक दीनमुद्रा; ।
त्वत्कीर्ति ऐकों जन उद्धराया; म्यां देखिलें आजि विरुद्ध राया ! ॥ १६

तूं धार्मिकोत्तम असें वदताति राजे; ठायीं तुझ्या अति अधर्म नृपा ! विराजे, ।
मी दीर्घकाळवरि पीडितसें भुकेला; माझा कसा हिरुनि घांस हि घात केला? ॥ १७

एक्या जिवेंचि अशना करुनी विघाता कां बा ! प्रवर्तसि अनेककुटुंबघाता? ।
माझेचि कां विषयीं आज दया उडाली? हिंसानदींत तव कीर्ति दिसे बुडाली. १८

आहा कसा वदनिंचा मृदु घांस नेला? संतृप्त कोण करि यावरि वासनेला?
धर्मा ! असें कपट आधिक वासवासी दैन्यावलंबन करोनि मुखासि वासी. ॥ १९

राया ! कैशी कर्मरेखा कपाळीं? मातें धर्में त्यागिलें त्या कपाळीं; ।
आले माझे सर्व ही प्राण कंठा; हा वैकुंठा ! हा विधी ! नीलकंठा ! ॥ २०

ऐशी करूनि करुणा करुणालवाला मागे कपोत; मुखिं शब्द करी मवाळा; ।
राजा म्हणे मग तयासि, 'अगा ! जिताला नेदीं कदापि मरणा शरणागताला.' ॥ २१

बोले विभू, 'सरस आणिक मांस आणा.' 'तें मी न घें' म्हणुनि, वाहत दीर्घ आणा,
श्येनास जी अशन जाण कपोतमांसीं हें निर्मिलेंचि विधिनें पतगोत्तमासी. ॥ २२

---

१. पायां पडे. २. लागलाच. ३. आला. ४. ससाणा. ५. सागर. ६. प्रलय. ७. शे
८. दिग्गज. ९. सूर्य. १०. पारवा. ११. राजाच्या हातावर. १२. मृदु.

बोले श्रुती भक्ष कपोत श्येना; आहार त्या वांचुनियां असेना; ।
सर्वज्ञ जी! सर्व तुम्हांसि ठावें; म्यां यासि नेघोनि कसें उठावें? ॥ २३
हा काय रे! सार अपारव्याला घे आणिका त्या मृत पारव्याला ।
आम्हीं तनू ते न शिवों शवाची आज्ञा अशी सारससंभवाची[1]. ॥ २४

(दिंडी.)

नृप बोले, 'जरि देह हा निमाला[2]; जरी येती धनगेहहानि माला; ।
खग नेदींच कपोत हा तयाला; जनीं रक्षूं च, जपोत हात याला.' ॥ २५

(श्लोक.)

'दे आपुली तनु तरी पतगप्रमाण; या ही विना अशन सर्व हि अप्रमाण; ।
पारावतासम भरें निजमांस खंडीं; दाता नसे तुजविना नृपती! त्रिखंडीं'. ॥ २६
खगतनू तुकें मांस भातुकें निजशरीरिंचें पूर्ण जीतुकें ।
परिसुनी असें, लोक कांपती. त्वरित ऊठिला भूमिकापती. ॥ २७
राजा म्हणे, 'याहुनि लाभ काय? तों ऊठिला रुचिर मन्मथभव्यकाय[3].' ।
धर्माप्रती हरि म्हणे, 'अति धन्य माय रत्नासि त्या प्रसवली; यश तें न माय.'
तेव्हां आणवि तो तुला[4], त्रिभुवनीं जीला नसे हो तुला[5];
पक्षी तो जड जीतुला[6], निजतनूचें मांस दे तीतुला; ।
जोखी तों खग भारला[7], समपणें नोहेचि तो थारला;
राजा धार्मिक थोरला, म्हणुनियां देहो करी थोरला. ॥ २९
निजोरुजंघांतरिं खड्ग[8]धारा खंडी, तदा शोणित[9]पूर्णधारा ।
भूमीवरी वाहति, पाहती ते अहो! नृपाची अतुल स्थिती ते. ॥ ३०
आक्रोशेंविण, आग्रहाविण, तसा तो काम रागाविना,
कीं स्वाभाविक शांत, तुष्ट हृदयें, चिंता कशी भाविना? ।
देहातें तृणतुल्य भावुनि, करें खंडोनि खड्गाननीं,
जों अर्पी निज मांस, तों वसुमती[10] कांपे जनीं काननीं. ॥ ३१
पारड्यांत निज मांस जों करें अर्पिजे धृति[11]बळें दयाकरें, ।
तों कुटी[12] खगतनू जडावली; अर्पि तो वरिवरी हडावली. ॥ ३२
अर्पितां घडिघडी निजमांसा, पाहती सकल लोक तमासा; ।
येचि ना तुक समानपणाला, कीं तदा बसविलें अपणाला. ॥ ३३

---

१. कमलोद्भव ब्रह्मदेवाची. २. मृत झाला. ३. मदनासारखें भव्य शरीर ज्याचें असा. ४. तराजू ५. उपमा. ६. जितका. ७. जड झाला. ८. तरवार. ९. रक्त. १०. पृथ्वी. ११. धैर्य. १२. कृत्रिम.

राजा प्रसन्न बसला सगळा तुळेसी, देदीप्यमान वदनीं न उणा कळेसी; ।
सारा समान तुळलाचि कपोतभारें; केले जयध्वनि तदा सुरलोकभारें. ॥ ३४
ते देव धन्य म्हणती, 'नृप सत्त्वधीरा! तूं अंबरा पडतया गमलासि धीरा.' ।
तोषोनियां, स्तवुनियां, गगनीं फुलांची गंभीर वृष्टि करिती अति मंजुलांची. ३५
'अप्राप्य जो सुरनरां, वर माग राया! घे स्वर्गसंपति करीं गुणसागरा! या.' ।
'कांहीं अपेक्षित नसे, मख पूर्ण कीजे; घ्या आहुती केवल अर्पिति पावकीं जे.' ३६
झाले सुखी मखशिखी मघवा मखीं ते; वाखाणिती अखिल कीर्ति सख्या मुखीं ते. ।
'सृष्टींत शिष्ट, तरि दृष्टिस सुष्टकर्मी; झालासि दृष्ट मदहृष्टचि पुष्टकर्मी. ॥ ३७
तुळावया धैर्यबळा नृपाळा! खळाकृती भूमितळीं कृपाळा! ।
आलों, निवालों, अति तुष्ट झालों; धालों, तुझ्या सत्त्वरसीं बुडालों. ३८
निकें म्हणुनि, मागुती वरद ते वदों लागती,
नृपाळमहिमागती अमर होति दोलागती; ।
नृपा! सफलकाम हो; त्रिभुवनीं तुझें नाम हो;
अगा! स्वसुखधाम हो; सकललोकविश्राम हो. ॥ ३९
रमावर सुखी करो, समुळ मोहमाया हरो;
भवाब्धिभय ओसरो; भुवनिं भव्य कीर्ती भरो; ।
तुझ्या सुचरितें तरो त्रिजग, दिव्य भाग्यें भरो;'
असे वर सुरीं परोपरि दिले; 'जना उद्धरो.' ॥ ४०
'सदा सुकृत अंकुरो; तुज अभीष्ट सारें पुरो;
मती निजपदीं मुरो, सकळयज्ञदीक्षागुरो!' ।
करोनि अशि उत्तरें शिखिबिडौजे त्या नंतरें
सुखाउनि निजांतरें त्वरित जाति अभ्रांतरें. ॥ ४१
त्यावरि तो शिबिराज विराजित वाजत गाजत याग करी;
दिव्य शरीर दयानिधि धीर समर्पित आहुति भव्य करीं. ।
गर्जति वेदरवें द्विजराज, असेंच किजे कहिं काळवरी;
राहुनि, भोगुनि, त्यागुनि हें जग, तो मग मोक्षपदासि वरी. ॥ ४२
ऐशी असे अति पुरातन गोष्टि राया! म्यां बोलिल्या नृपतिकीर्ति युधिष्ठिरा! या. ।
तैशीच रे तुज असो यशसंपदा ते. आणीक नाहित असेच अमूप दाते. ॥ ४३

---

१. समुदायानें. २. आधारा. ३. यज्ञ. ४. घांस. ५. अग्नींत. ६. अग्नि. ७. इंद्र. ८. विष्णु. ९. इंद्र. १०. पुष्कळ.

जो हे कथा परिसतो अतिभक्तिभावें, जीवांमधें परिस तो गमला स्वभावें.
ज्याचा कथारस सुकर्णपथासि पावे, त्याचे जगीं चरण वंदुनियां जपावें. ॥ ४४
आकर्णिती जरि अपार बळ श्रुतीतें कुंतीसुता! परिस त्याच फलश्रुतीतें; ।
सायुज्यमुक्ति मग अर्पिल त्यासि माळा; कामादिमोहरिपुंचा निरसे उमाळा. ४५
धर्मासि धर्मगुण यापरि शब्द धर्मीं सांगे मुकुंद गुणसुंदर थोर धर्मी. ।
ते आणिती चतुर जाणपणें मनाला, आनंदनंदन कवी विनवी जनाला. ॥ ४६

पदसंग्रह.[1]

भगवत्स्तुतिपर पदें.[2]

पद १ लें.

गौरीहरतनया! गुणालया! । गजवदना! गणराया! ॥ ध्रुवपद. ॥
स्वामी! मज तारीं सुखसद्मा! । नमन तुझे पदपद्मा! ॥ गौरीहर० ॥१॥
विद्यादायक तूं विघ्नहरा! । विनायका! श्रुतिसारा! ॥ गौरीहर० ॥ २ ॥
आनंदतनय म्हणे हेरंबा! । पालितविश्वकदंबा! ॥ गौरीहर० ॥ ३ ॥

पद २ रें.

गणराज गजानन गावा हो! ॥ ध्रुवपद. ॥
सिंदुरचर्चित शुंडविराजित । मोदक हातिं पहावा हो! ॥ गणराज० ॥१॥
विघ्नविनाशक बुद्धिप्रकाशक । तो वरदायक ध्यावा हो! ॥ गणराज० ॥२॥
आनंदात्मज चिंतितसे तुज । हा भवसिंधु तरावा हो! ॥ गणराज० ॥३॥

पद ३ रें.

जय जय रघुवीरा! रणधीरा! । रविकुळमंडणहीरा! ॥ ध्रुवपद. ॥
राक्षसजलदसमीरा! । निजजनकरुणापूर्णगभीरा! ॥ जय जय० ॥ १ ॥
कनकरुचिरशुभचीरा! । मुनिजनमानसपंजरकीरा! ॥ जय जय० ॥ २ ॥
आनंदतनयवजीरा! । पदयुगझळझळितमंजीरा! ॥ जय जय० ॥ ३ ॥

पद ४ थें.

दाखवीं दिव्य पाय दयानिधे रामा! ॥ ध्रुवपद. ॥
हीन दीन आस तुझी कास पूर्ण आम्हां, ।
धरावया पाहतसें अगा घनश्यामा! ॥ दाखवीं० ॥ १ ॥

---

१. उत्तम, परिसासारखा. २. यांत कित्येक पदें फार अशुद्ध मिळालीं, तीं निरुपायास्तव तशींच छापावीं लागलीं.

माय, बाप, बंधु, गोत्र, मित्र, तूंचि आम्हां; ।
तुजवीण कोण असे सांग सख्या रामा! ॥ दाखवीं० ॥ २ ॥
सखया, आनंदतनय म्हणे, गुणग्रामा! ।
क्षीणभाग हरीं त्वरें पुसोनियां घामा. ॥ दाखवीं० ॥ ३ ॥

पद ५ वें.

भुवनीं मज रंका नाथा! । नाहिं दृश्य कोणी त्राता; ॥
सखया घनकांता रुक्मिणिनाथा! । तुजवांचुनि आतां. ॥ भुवनीं० ॥ १ ॥
श्रमलों भवगहनीं भ्रमतां, । सहसा सांपडलों ममता, ॥
सरिचा वाहे मी झालों सरिता । तुजवांचुनि आतां. ॥ भुवनीं० ॥ २ ॥
धांवें वृंदारककांता! । कांता जन अंबक कांता; ॥
रक्षि श्रीआनंदतनय एकांता । तुजवांचुनि आतां. ॥ भुवनीं० ॥ ३ ॥

पद ६ वें.

ये रे ये रे राघोबा! माझ्या ॥ ध्रुवपद. ॥
त्रिविधतापशमन चापबाणपाणी रे! ।
विविधतापदमन आत्मसौख्यखाणी रे! ।
स्तविति बाप बाप देव दिव्यवाणी रे! ।
जलजनयन जलधिशयन जलजरुचिर जय जय राघोबा० ॥ १ ॥
विपुलबाहु हतसुबाहु पूर्णकामा रे! ।
निखिललोकशरण शोकहरण रामा रे! ।
अतुलकीर्ति पुण्यमूर्ति गुणग्रामा रे! ।
प्रणतसदय मृदुलहृदय कृतचिदुदय जय जय राघोबा० ॥ २ ॥
अमरवर्यवरद सूर्यवंशभोजा रे! ।
समरकार्यनिपुण धूर्य पावें वोज्या रे! ।
सदा आनंदतनयनमितपदसरोजा रे। !
स्वसुखसदन शशिसुवदन सरसरदन जय जय राघोबा० ॥ ३ ॥

पद ७ वें.

प्रभु भास्करकुळिंचा । हा हा प्रभु भास्करकुळिंचा. ॥ ध्रुवपद. ॥
क्रमिता रिसवानरदळिंचा, । दमिता मदराक्षसफळिचा, ।
शमिता भवभीषण भजकावळिचा, ॥ हा हा प्रभु भास्कर० ॥ १ ॥

हंता दशकंदरधुळिचा, । रंता नतबद्धांजुळिचा, ।
यंता जो सकळा चिन्मयमुळिचा, ॥ हा हा प्रभु भास्कर० ॥ २ ॥
फळ जो मुनिमानसअळिचा, । मुल जो दशरथनृपबळिचा, ।
मुळ जो आनंदतनयकदळीचा, ॥ हा हा प्रभु भास्कर० ॥ ३ ॥

पद ८ वें.

रामचंद्र कविचकोरचंद्र वंदिला. ॥ ध्रुवपद. ॥
रामचंद्र धरुनि मनीं, । कामजनित ताप हरुनी, ॥
कामनाविहीन पूर्ण । धामपदारूढपणें ॥
या मनासि काम नाणिला; ॥
रामराम जप जपोनि दोष खाणिला ॥
हा महाभवांबुनिधी बा उलंडिला ॥ रामचंद्र० ॥ १ ॥
हे कृपाळ हे दयाळ । हे सुशील सत्वशीळ ॥
हे विशाळ.......... । .... ॥
........................हे सुमंगला ॥
निशिदिनीं हृदयीं जपोनि कोमला. ॥
चरण धरुनि शरण मी तुज घनःश्यामला ! ॥ रामचंद्र० ॥ २ ॥
नको प्रमुख प्रमुख कर्म, । नको लौकिकादिधर्म ॥
जोडतसे महा शर्म । सांपडलें एक वर्म ॥
.....................गुरुकृपें मला ! ॥
याचि रिती आम्हां निजध्यास लागला. ॥
म्हणुनि विहित असे हाचि मार्ग चांगला. ॥ रामचंद्र० ॥ ३ ॥
जय जय रघुवीर । असा घोष करिती वीर ॥
याचि रवें पडे नीर । यमदमादिकांस धीर ॥
नव्हे म्हणुनि नुरति यातना ॥
दुरित जाय नाम घेतां वदनकेतना ॥
आनंदतनय नमन करी फणींद्रकेतना ! ॥ रामचंद्र० ॥ ४ ॥

पद ९ वें.

दीनबंधु ! पालय शौर्यसिंधु ! ॥ ध्रुवपद. ॥
दीनबंधु नदीनतटशय वीनवहन नवीनघनरुचि पीनभुजयुग हीन भवि बहु शीणकों प्रणमीतसें तुज । दीनबंधु० ॥

ध्वांतहरकुलजातकांतक कांतलंबितकुंतलांत सुमंतसचिवानंत संतत संतरक्षक दांत सीताकांत मुनि सुशांत जलजभ्रांतमधुपानंतविनुत सुदंत बहु विषयांतरीं मी गुंतलों तत्प्रांत दाखविं । दीनबंधु० ॥ १ ॥

कंजचरणनिकुंजसंचरमंजुभापण अंजनाद्रिनिभंजना नतरंजना भवभंजना श्रितपंजरा सुरकुंजरंजनिरंजनामरकंजसंभवपूजनास्पद तूं जनार्दन! पाव विद्युत्पुंजपट मृत्युंजयप्रिय ! । दीनबंधु० ॥ २ ॥

रुक्षवरमखदक्षजलजनिभक्षणोद्धतराक्षसाविपशिक्षकाजत्रिभुक्षसनुत रुक्षकपिगण येत निजजनमोक्षदाखिललक्षणांचित लक्ष्मणाग्रज ! ये क्षणीं मज रक्ष त्रिजगत्कुक्ष त्र्यंबकभंजना आनंदसुत विभु । दीनबंधु० ॥ ३ ॥

पद १० वें.

सार्वभौमा ! निजजनपूर्णकामा ! ॥ ध्रुवपद. ॥

सार्वभौम अपूर्वरुचिपर खर्वनयन तुं सर्वचालक पर्वशशिमुख पर्वतांगक सर्वि सर्व तुं भर्वसा मज । सार्वभौमा० ॥

मित्रकुलजपवित्रनृपवरनेत्रशतसितपत्र दिनकरपत्रिवर वरपत्रिविलसितगात्र जलनिधिपात्र किल्वशत्रुविदलितशत्रुकुल शशिवक्र दशरथपुत्र रघुविर क्षत्रधर्म चरित्र चित्रविचित्र जन सर्वत्र वर्णिति । सार्वभौमा० ॥ १ ॥

वातसुतनुत पूतचरित निशीतशरधर पीतवसना भ्रांत जननीतात नवजलजातदग्जाकांत राशय चातकांबुद भूतनिकरातीत त्रिभुवनशीतकर साकेतनगर जनातसुखकर पातकांतक हात दे मज । सार्वभौमा० ॥ २ ॥

अंबुजाननकंबुनिभ जलशंभु सुखकर तुंबरादिकदंबविनुत पयांबुनिधिशय जंबुरुचिकलत्रैभुजिसु निंब नविनकदंबरुचिर चिदांबरा कनकांबरा करुणांबका भवशंबादि दिगंबरा आनंदसुत विभु । सार्वभौमा० ॥ ३ ॥

पद ११ वें.

हरि ! मज तारीं दिना । तुजविण जाऊं शरण कोणा ? ॥ ध्रुवपद. ॥
विप्रकुळांत मी जन्मुनि व्यर्थचि । पाहें पाहें तूं मलिना. ॥ हरि मज० ॥ १ ॥
मोहमदें मन भ्रमितचि होउनि । नाहिं केलें तुझे ध्याना ॥ हरि मज० ॥ २ ॥
कोटिअपराध करुनि क्षमा हरि ! । देईं भेटी तूं सुलिना. ॥ हरि मज० ॥ ३
आनंदात्मज बाळक लाडकें । जाणुनि माय रुसेना. ॥ हरि मज ०॥ ४ ॥

पद १२ वें.

ब्रह्मादि वंदिती ज्याचे पाय । तो **मा**धव ॥
गोपाळांचे संगें खेळों जाय । तो **मा**धव ॥ ध्रुवपद. ॥
इंद्रादि नेणती ज्याची थोरी । तो **मा**धव ॥
गौळियांचे घरी करी चोरी । तो **मा**धव ॥ १ ॥
ब्रह्मांडाच्या कोटी ज्याचे पोटीं । तो **मा**धव ॥
यशोदेची बाळ लीला मोठी । तो **मा**धव ॥ २ ॥
संसारवृक्षाचें निजबीज । तो **मा**धव ॥
गोपी हृदयीं आलिंगिती सहज । तो **मा**धव ॥ ३ ॥
ज्याचे तेजें भवभानु झांके । तो **मा**धव ॥
आनंदतनयहृदयीं ठाके । तो **मा**धव ॥ ॥ ४ ॥

पद १३ वें.

गोविंदा ! गोपाळा ! **कृ**ष्णा ! गोपीजननाथा ! ।
गोवर्धनधर **गो**रसरसिका ! गोड तुझी गाथा. ॥ ध्रुवपद. ॥
अहिपतिशयना ! अंबुजनयना ! अपारगुणराशी ।
असुरविदारा ! अमरोद्धारा ! अखिलांतरवासी ॥
अद्भुत तेजोराशी देवा ! लागों पायांसी. ॥ **गो**विंदा० ॥ १ ॥
पापविनाशक पावननामा ! पालितनिजदासा ! ।
पामरजनपरिपालनचतुरा ! पंकजिनीहंसा[1] ! ॥
तारिं मला भवपाश विदारुनि तूं पेय[2] मी मासा. ॥ **गो**विंदा० ॥ २ ॥
माधवराया ! मानुषवेशा ! मुनिमानसहंसा ! ।
माझे सर्व मनोरथ पुरवीं मोहमदध्वंसा ! ॥
मागितला **आ**नंदसुतें वर यदुकुलअवतंसा. ॥ **गो**विंदा० ॥ ३ ॥

पद १४ वें.

धांव धांवण्या ये धण्या ! जड अजड देखण्या रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
तूजवीण कोण **का**न्हा हरी भवतापा ? ।
पतितपावन बापा ! ॥ धांवें अजड देखण्या रे ! ॥ धांव० ॥ १ ॥

१. कमळिणीनें युक्त हंसा. २. उदक.

करतळदलकनकरुचिररमणीयनेत्रा ! ।
कमलदलायतनेत्रा ! ॥ धांवें अजड देखण्या रे ! ॥ धांव० ॥ २ ॥
आनंदतनय म्हणे पाव रघुनाथा ! ।
आम्हा आतां तारीं अनाथा ॥ धांवें अजड देखण्या रें ! ॥ धांव० ॥ ३ ॥

पद १५ वें.

नंदह्रदानंद चिदानंद माधवा ! ॥ ध्रुवपद. ॥
नंदतनय अभय देइं सुंदरारविंद तनय ॥
इंदिरारमण ! तुझा छंद वसो मना घनानंद भाग्यवृंद दातया ॥
मंदराख्यनगोद्धरण जगद्धातया ! ॥ नंद० ॥ १ ॥
पाय तुझे पाहतांचि जाय दैन्य सुख ह्रदयीं ॥
ध्याय म्हणुनि वदति मुनिराय जगत्रयविलास मायबाप तूं दयानिधी ! ॥
उपाय हाचि भाग्य तुझें चरणसंनिधीं ॥ नंद० ॥ २ ॥
कंजकुसुमतात दनुजभंजनार्तिकाम विजित ॥
अमर पूजिति रंज्वलोज्वलप्रभा निरंजनाख्यरूपधारणा ॥
मंजु पाव लोकनाथ भयप्रतारणा ॥
आनंदतनय शरण तया जगत्कारणा ॥ नंद० ॥ ३ ॥

पद १६ वें.

ये रे ये रे गोविंदा ! रामा ! ॥ ध्रुवपद. ॥
विकसितवारिजातमंदमधुरहासा रे ! ।
सजलजलदभव्यनिराभासा रे ! ।
गोपगोधनादि गोपिकाविलासा रे ! ।
उडुपतिमुखें जननि वदति दुडदुड गति झडकरि ॥ ये रे० ॥ १ ॥
विविधभूषणादि गोपिवाला रे ! ।
निविडन कोमला विहाम धाला रे ! ।
मृदुलभाषणादि शोषणा कृपाळा रे ! ।
त्रिभुवनपति तुजसि जपति विधि सुरपति अनुदिनिं ॥ ये रे० ॥ २ ॥
निजानंद म्हणे तूंचि पूर्ण ठेवा रे ! ।
व्रजानंददायी शेषशायी देवा रे ! ।
करी भावें आनंदतनय सेवा रे ! ।
नमुनि चरण म्हणे शरण चुकविं मरण करि मग ॥ ये रे० ॥ ३ ॥

पद १७ वें.

खंडपरशु हृत्सरोज चंडकर हरी. ॥ ध्रुवपद. ॥

खंडपरशु हृत्सरोज चंडकीर्ण निगमवेद्य पुंडरीकचरण दनुज दंडणें प्रचंड दोरदंडयुगुल कुंडलश्रवा ! ॥

कुंडलीशशयन जगन्नाथ माधवा ! ॥

चंड धनुर्धर कृपांबुराशि राघवा ! ॥ खंड० ॥ १ ॥

तारकादिनाथवदन तारकाखिल स्वजन तारकांत चतुर कांतारसदन त्रिशिरखरविदारणा सुदारसुंदरा ! ॥

सारसाक्ष पार न तुज विद्युत मंदरा ॥

थार दे तवांघ्रियुगुल विपुलकंधरा ! ॥ खंड० ॥ २ ॥

तप्तशांत कुंभवसन सप्तऋषी सुतपदाब्ज सप्ततुरगदीप्ति जनीं गुप्त वससि न तुजविना आत्ममतें क्लृप्त तुज असे ॥

सुप्त होउनी उरगराजमंचकीं वसे ॥

तृप्त करी चित्त मम भवसुधारसें ॥ खंड० ॥ ३ ॥

मीनकेतजनक सुखद मीनख्यात तवांघ्रियुगुल चपल मीन मानसादि मीन भवत मीन घालुनी ॥

वीनवहन दीनवचन श्रवणिं परिसुनीं ॥

आनंदाख्यतनय म्हणे पाव ये क्षणीं. ॥ खंड० ॥ ४ ॥

पद १८ वें.

माझा पांडुरंग मायबाप धणी सुहृद. ॥ ध्रुवपद. ॥

विटेवरी उभा नीट । दनुजदमनि महाधीट. ॥ माझा० ॥ १ ॥

राधारुक्मिणीकांत । बुधानंद सदा शांत. ॥ माझा० ॥ २ ॥

भक्तां भय कदा न दे । आनंदतनय वदे. ॥ माझा० ॥ ३ ॥

पद १९ वें.

ये रे ये रे मल्लारीराया ! । मला तारीं. ॥ ध्रुवपद. ॥

विप्र पीडिताति दैत्य कर्मदोषा रे ! ।

रुद्र पातला तयांसि सदां रोषा रे ! ।

सेना गर्जताति 'उदय उदय' घोषा रे ! ।

अर्जिति तुज निर्जर नभिं गर्जति मुखिं हर हर मल्लारीराया !॥ ये रे० ॥१॥

कृपासिंधु दीनबंधु निर्विकारा रे ! ।
महीपाळ महाकाळ खड्गधारा रे ! ।
मणीमल्लमहामल्लसंहारा रे ! ।
ढकलुनि हय प्रगटसि जय न धरिसि भय जय जय मल्लारीराया ! ॥ ये रे० ॥२॥
करिति भक्त भात शाख भरित रोटी रे ! ।
करिति गोंदारोळ अर्भकांदि मोटी रे ! ।
लोक येळकोटि म्हणती लक्ष कोटी रे ! ।
वंदन करि सुंदर आनंदतनय घडि घडि मल्लारीराया ॥ ये रे० ॥३॥

पद २० वें.

पवनतनय परमविनय रामसेवनीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
उपजतांचि अर्कबिंब घेतलें करीं ।
फळ विभावितां विरिंचि सोडवी प्रयत्न करुनि स्तवुनि सज्जनीं. ॥ पवन० ॥ १
अंबुधी तरोनि जाय जंबुचे पुरीं ।
जंबुमाळि दमुनि अर्पि जनकजेसि मुद्रिका अशोकउपवनीं. ॥ पवन० ॥२॥
काळनेमि दमुनि आणि द्रोणपर्वता ।
वांचविलें लक्ष्मणासि लाधली सुपुत्र माय धन्य अंजनी. ॥ पवन० ॥ ३ ॥
कल्पतरूतळीं विराजमान तो हरी ।
मुख्य पाय सद्गुरुचे वंदुनि आनंदतनय चिंतितो मनीं. ॥ पवन० ॥ ४ ॥

उपदेशपर पदें.

पद २१ वें.

बरवें समजा रे! उमजा रे! । कां करितां गमजा रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
मायामय जग सारें, । अवघें दो दिवसांचें वारें. ॥ बरवें० ॥ १ ॥
दारा धन सुत पोरें । अवघीं नागवणीसम चोरें. ॥ बरवें० ॥ २ ॥
धरुनी पथ परभारें । तरला आनंदतनय विचारें. ॥ बरवें० ॥ ३ ॥

पद २२ वें.

ब्रह्मविचार करा । गडे हो ! ॥ ध्रुवपद. ॥
नश्वर मानुनि हें भववैभव, । पाहुनि मोह तरा. ॥ गडे हो० ॥ १ ॥

१. मोठी आरोळी.

श्रीगुरुचें चरणामृत सेवुनि, । कांहीं विराग धरा. ॥ गडे हो० ॥ २ ॥
आनंदतनय म्हणे हें निज चिंतुनि, । मीपण हें विसरा. ॥ गडे हो० ॥३॥

पद २३ वें.

कां रे ! नाठविशी कमलनयन वासुदेव ? ॥ ध्रुवपद. ॥
जपति जया संत सनक, । सकळजना जननिजनक. ॥ कां रे० ॥१॥
कलुषहरण, विमलचरित, । करुनि निजानंदभरित. ॥ कां रे० ॥ २ ॥
विचरे आनंदतनय । हृदयिं धरुनि नंदतनय. ॥ कां रे० ॥ ३ ॥

पद २४ वें.

बोला रे ! राम बोला रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
बोला हलतालरवें, तोला मृगरागरंग । सोला निगमार्थ मनीं डोला रे ! ॥बोला०॥१॥
बोला धनधान्यरिती, फोला मग विषयगती । झोला निरसेल काळटोला रे॥बोला०२
खोला या दिठि वक्ती, ओलावा धरि शक्ती । आनंदसुतकविच्या बोला रे ॥बोला०३

पद २५ वें.

पाय गुरूचे धरा । लवकर. ॥ ध्रुवपद. ॥
तत्वमसी महावाक्य विचारुनि । जिवींचें जीवपण हरा. ॥ लवकर० ॥ १ ॥
शोधुनियां श्रुतिशास्त्रपुराणें । हा भवसिंधू तरा. ॥ लवकर० ॥ २ ॥
आनंदसुत प्रभु लक्षुनि अंतरीं । लावा अनुभवतुरा. ॥ लवकर० ॥ ३ ॥

पद २६ वें.

क्षणही विषयसुखातें नेघ. ॥ ध्रुवपद. ॥
नश्वरसुख हें शाश्वत कैंचें ? । जेविं जळावरि रेघ. ॥ क्षणही० ॥ १ ॥
होती जाती लोक विलोकीं । गगनीं जैसा मेघ. ॥ क्षणही० ॥ २ ॥
आनंदात्मज बोले भावें । ब्रह्मकुळाचळ वेंघ. ॥ क्षणही० ॥ ३ ॥

पद २७ वें.

स्मर प्राणिया ! रघुराया । किती श्रमसी संसारीं वायां. ॥ ध्रुवपद. ॥
मायामृगजळ गोत्रज सारे । कोणाचें धन सुत जाया ? ॥ स्मर० ॥ १ ॥
माय बाप बंधु भगिनी सर्वही । कोणाची न स्थिरकाया. ॥ स्मर० ॥ २ ॥
आनंदात्मज हरीच्या चरणीं । रंगोनिं गेला आप ठाया. ॥ स्मर० ॥ ३ ॥

पद २८ वें.

याहोनि लाभ काय विचारोनि पाहीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
देह गेह मोह मनामाजि नसो कांहीं । संतसमागमें सुखा अपांगोनि राहीं ॥ या० ॥ १ ॥
वात ताप वर्ष शीत यथाकाळीं साहीं । परावरीं भेट होइल सुखा उणें नाहीं ॥ या० २
सखया आनंदतनय म्हणे बरें पाहीं । धर्म अर्थ काम मोक्ष येती लवलाहीं ॥ या० ॥ ३

पद २९ वें.

लागा रामपदीं लाज हरुनि काज करुनि. ॥ ध्रुवपद. ॥
त्यजुनि सकळ कारभार । फिरसी किति दारोदार. ॥ लागा० ॥ १ ॥
हरिकथनीं डोल बोल । विना सकळ बोल फोल. ॥ लागा० ॥ २ ॥
आनंदतनयगिरा । परिसुनि हरिकथनिं फिरा. ॥ लागा० ॥ ३ ॥

पद ३० वें.

हें डंब कशाला ? । ध्यायीं जगदीशाला. ॥ ध्रुवपद. ॥
देखुनि सुंदर मन्मथशाला । गुंतशि व्यर्थ अशाला. ॥ हें डंब० ॥ १ ॥
द्रव्यमदें ताव देशी मिशांला । मोहिशी कामपिशाला. ॥ हें डंब० ॥ २ ॥
वेश्येच्या नृत्यासि लावि मशाला । दाटुनि घेतो विषाला. ॥ हें डंब० ॥३॥
दया नाहीं यमकाळपुरुषाला । सांगावें काय अशाला ? ॥ हें डंब ॥ ४ ॥
आनंदतनय आनंदें बोले । त्यागुनि शालदुशाला. ॥ हें डंब० ॥ ५ ॥

पद ३१ वें.

रत, हरिपदकमलकंद सेविं मनोभ्रमरा ! ॥ ध्रुवपद. ॥
दुष्ट दैत्य दमुनि देत निजभक्तां थारा, ।
द्रुततर मनिं धरुनि भाव सांडि भवपसारा. ॥ रत० ॥ १ ॥
शुकसनकादीक मुनि जपति ज्या आधारा, ।
सुरवर मुनि गाति मुखें नित्य निराकारा. ॥ रत० ॥ २ ॥
पावन पदरजें करुनि गौतममुनिदारा, ।
निशिदिनिं आनंदतनय गाय वेदसारा. ॥ रत० ॥ ३ ॥

पद ३२ वें.

पाउलापाउलीं निजमनीं आळवा सांवळा हो ! ।
बाळा त्या गोपाळा हृदयीं कवळा वेळोवेळां हो ! ॥ ध्रुवपद. ॥

दाराधनमति सारा मग तुम्हि वारा या संसारा हो ! ।
नारायणसुखसारावांचुनि वारा न करी थारा हो ! ॥ पाउला० ॥१॥
भंगा कलिमलसंगा हृदयीं आलिंगा श्रीरंगा हो ! ।
रंगा मनिं भवसंगा टाकुनि अंगा काळविहंगा हो ! ॥ पाउला० ॥ २ ॥
तुंदा या मतिमंदा त्यजुनी निंदा कुश्चळधंदा हो ! ॥
वंदा या आनंदात्मजसुखकंदा नंदानंदा हो ! ॥ पाउला० ॥ ३ ॥

पद ३३ वें.

आहा हें काय बरें मानदा ! । संतचरणीं अभिमान वा[1]. ॥ ध्रुवपद. ॥
भुललासी निरखुनियां कामिनी । मोहगगनाची यामिनी ॥
तेचि ते म्हणूनि सौदामिनी । कैसी सुंदर गजगामिनी ? ॥ आहा० ॥ १ ॥
उकडे हा पिंड जठरजांतरीं । नरकमूत्राचे अंतरीं, ॥
ऐशियाचा मोह तूज ये जरी । तरी तूं पडसी भवपंजरीं. ॥ आहा० ॥ २ ॥
रेतरक्तबिंदु जठरिं गोठती । त्यासिं हस्तचरण फूटती, ॥
कितीएक दिवस तेथें लोटती । जननिं यातना बहु वाटती. ॥ आहा० ॥३॥
अस्थिचर्मरक्तमांसपिंड रे ! । महादुरितांचें कुंड रे ! ॥
काळ भक्ष तनू मांसखंड रे ! । अवघें दो दिवसांचें बंड रे ! ॥ आहा० ॥४॥
आनंदतनय विभू माउली । आम्हां सकळांची साउली; ॥
तीतें भजतांना लाज वाटली । तुझी मति काय खुंटली ? ॥ आहा० ॥५॥

पद ३४ वें.

भज मन रघुविर प्रीति । तूं मनुजा सांगूं मी तुजला किती रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
दुर्बुद्धिजननी असुरि संपदा नये नये ये रीती ।
संग सोडुनी निसंग होई धरि वेगें सत्संगती रे ! ॥ भज० ॥ १ ॥
अयोध्याधीश हा विधी हरुप जो सनकादिक वंदिती ।
दृढतर अंतरिं स्मरतां त्याशीं पावशी उत्तमगती रे ! ॥ भज० ॥ २ ॥
नरतनु दुर्लभ समजुनि ऐशी नये नये मागुती ।
नकळे तुजला म्हणउनि शिकवी आनंदतनय या रीती रे ! ॥ भज० ॥३

पद ३५ वें.

मर मर रे ! प्राण्या व्यर्थ नरदेह गेलें. ॥ ध्रुवपद. ॥
लक्ष योनि चौऱ्यांशी । फिरोनि नरदेहा येसी ॥

---

१. वहा.

ऐसा कैंचा पुण्यरासी । वायां अनहित केलें. ॥ मर मर० ॥ १ ॥
अनंतपुण्याचा हा नरदेह । प्राप्त झालासे निःसंदेह, ॥
म्हणसी तूं माझें धन गेह । हेंचि विघ्न वोढवलें. ॥ मर मर० ॥ २ ॥
दशवर्षीमाजी बाळ । तारुण्यांत अनवाळ ॥
वृद्धपणीं टपे काळ । हातोहात वय गेलें. ॥ मर मर० ॥ ३ ॥
बैसोनियां राज्यासनीं । भिक्षा मागे इच्छे मनीं, ॥
तैसा नरदेहा येउनी । जन्ममरण मागितलें. ॥ मर मर० ॥ ४ ॥
गंगातीरीं तृषाक्रांत । तैसा तूं कां होसी भ्रांत ? ॥
आनंदतनय म्हणे गेला प्रांत । नाम नाहीं आळविलें. ॥ मर मर० ॥ ५ ॥

पद ३६ वें.

रामनामाची गती कोण जाणे ? । जाणताती कैलासपती राणे. ॥ ध्रुवपद. ॥
किटकपक्षादी मोक्षपदा जाती । तेथ इतरांची कोण कथा गा ! ती ? ॥ राम० ॥ १ ॥
व्याधें वधितां मुखासि म्हणे 'रामा !' । ते निमिषमात्रें चढे मोक्षधामा. ॥ राम० ॥ २
घेतां रामाचें नाम ग्रामद्वारीं । धन्य झाली ते महीमान्य नारी. ॥ राम० ॥ ३ ॥
अजामेळादी पूर्ण पापराशी । नामसंकेतें पुण्यलोकवासी. ॥ राम० ॥ ४ ॥
मंत्र माझ्या शिकविला मायबापें । म्हणे आनंदतनय माझि गेलि पापें. ॥ राम० ॥ ५

पद ३७ वें.

देव करील दया । तयावरी ॥ ध्रुवपद. ॥
स्वपर म्हणोनि मती न धरि चराचर, । निर्मळ भाव जया. ॥ तयावरी० ॥ १
रक्षक जो सकळां कमळापति । जाणोनि न धरीं भया. ॥ तयावरी० ॥ २ ॥
आनंदतनय म्हणे, हरिचे कीर्तनीं । काशिप्रयागगया. ॥ तयावरी० ॥ ३ ॥

पद ३८ वें.

जन्मुनि उगले कां मरती ? । निजसुख मानुनी कामरती. ॥ ध्रुवपद. ॥
कांतालंपट दिनरजनी, । षट्पद जैसा दिनरजनी. ॥ जन्मुनि० ॥ १ ॥
जाणति गृहधनपरिवारा, । नेणति गुरुचा परि वारा. ॥ जन्मुनि० ॥ २ ॥
स्नाना जाती जन काशी, । विसरुनि जननीजनकासी. ॥ जन्मुनि० ॥ ३ ॥
आनंदतनय म्हणे नरकाया । नेशिल कां तूं नरका या ? ॥ जन्मुनि० ॥ ४ ॥

पद ३९ वें.

जो नर नटका, । हरि वदनीं नयेचि घटका. ॥ ध्रुवपद. ॥
निमा जामा फिरकी पगडी माजी शोभे पटका, ।
मखमालि पैंजार गार्यि चालतां मोठा वाजे चटका. ॥ जो नर० ॥ १ ॥

उष्ण वरान्नें सघृतशर्करा भोजनिं गोधुमकुटका, ।
अतिथि आलिया विन्मुख होउनि आपणचि करितो गटका. ॥ जो नर० ॥ २ ॥
मृदुशय्येवरी तरुणीपत्नीसंनिध बाब्या चिटका, ।
लौकीकास्तव कथेसि जाउनि प्रेमें डोले लटका. ॥ जो नर० ॥ ३ ॥
जिव्हाशिस्नपरायण त्यावरि कळिकाळाचा फटका, ।
हंसत हंसत **आनं**दतनय म्हणे कैशी होईल सुटका, ॥ जो नर० ॥ ४ ॥

पद ४० वें.

वरि दिसतो बरवंटा, । हृदयीं पाहतां वरवंटा, ॥
विद्याभ्यास करीना ठंटा । जगीं तोचि करंटा. ॥ १ ॥
पढोनि श्रुतिशास्त्रनिघंटा, । निंदेस्तव वाजवि घंटा, ॥
जन्मुनि व्यर्थ करीना गट्टा, । जगीं तोचि करंटा. ॥ २ ॥
विद्या पढे पाठ अचाटा, । म्हणोनि जिवीं धरितो ताठा, ॥
विनवी **आनं**दतनय त्या भाटा, । जगीं तोचि करंटा. ॥ ३ ॥

पद ४१ वें.

याहुनि गारुड काय? । दिसे तें ॥ ध्रुवपद. ॥
शोणित रेत मिळतां पोटीं । निघती करशिरपाय. ॥ दिसे तें० ॥ १ ॥
बाळ आधीं, तारुण्य मधीं, मग । वार्धक येउनि जाय. ॥ दिसे तें० ॥ २ ॥
आनंदात्मज वळखुनि हे खुण । मूळ जगाचें गाय. ॥ दिसे तें० ॥ ३ ॥

पद ४२ वें.

तैसा लोक पिडे । विषयीं. ॥ ॥ ध्रुवपद. ॥
अंबुमधीं प्रतिबिंब विलोकुनि । सिंह सकोप भिडे. ॥ विषयीं० ॥ १ ॥
बांधोनियां घर जाचति आपण, । जैसे कोशकिडे. ॥ विषयीं० ॥ २ ॥
आनंदात्मज बोले भावें । हा भवसंग चिडे. ॥ विषयीं० ॥ ३ ॥

पद ४३ वें.

गुज त्यासि पुसा रे! । हो हो गुज त्यासि पुसा रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
वरले जन लंघुनि थोरें, । भरले ब्रह्मीं परभारें, ॥
सरले जननादि जया येरजारे ॥ हो हो गुज त्यासि पुसा रे! ॥ १ ॥
खचले कामादि पसारे, । पचलें मनकल्पित वारें ॥
रचिले जिहिं सद्गुरु तुला रे! ॥ हो हो गुज त्यासि पुसा रे! ॥ २ ॥

उभती निजबोध फरारे । निघती स्वरुपींच जरा रे ! ॥
विनवी आनंदतनय कवि बा रे ! ॥ हो हो गुज त्यासि पुसा रे ! ॥ ३ ॥

पद ४४ वें.

या घोर संसारीं सुख कैंचें बापा ? ॥ ध्रुवपद. ॥
गर्भमळांतरीं अर्भक होउनी । दुर्धर पावसी तापा. ॥ या घोर० ॥ १ ॥
बाळपणीं मूढ, चाळक यौवनीं, । भाळती त्या सुमचापा. ॥ या घोर० ॥ २ ॥
वार्धकीं राग विवर्धित दुस्तर । वृद्ध हाणी यम थापा. ॥ या घोर० ॥ ३ ॥
आनंदनंदन साधन जाणुनी । मागती भक्तिप्रतापा. ॥ या घोर० ॥ ४ ॥

पद ४५ वें.

ऐका हो अद्भुत देणें त्या एका भगवंताचें. ॥ ध्रुवपद. ॥
नेणें पूजा नेणें सेवा, । शरणागत मी[1] आलों देवा ! ।
म्हणतां देउनियां निजखेंवा । दिधलें स्थान सोन्याचें. ॥ ऐका० ॥ १ ॥
केवळ मुग्धाचिये धाटीं । आळीं घेतां दुग्धासाठीं ।
दिधली क्षीराब्धीची वाटी । बाळक धालें विप्राचें. ॥ ऐका० ॥ २ ॥
उचीं बैसायाच्या काजा । निघतां विपिना गाजावाजा ।
केला अढळपदींचा राजा[3] । निरखी अजुनी जन साचें. ॥ ऐका० ॥ ३ ॥
भेटी नेले पोहे मुष्टी । तेणें देवा झाली तुष्टी ।
आली सौभाग्यासी पुष्टी । झालें कल्याण दुबळ्याचें. ॥ ऐका० ॥ ४ ॥
बोले आनंदाचा बाळ । होती मुक्याचे वाचाळ ।
पांगुळे लंघिति पर्वतमाळ । होईल पीयूष विखाचें. ॥ ऐका० ॥ ५ ॥

पद ४६ वें.

त्यांचा संग नको मजलागीं; । त्यांच्या तोंडा लागो आगी, ॥ ध्रुवपद. ॥
वरिवरि वचनें लागति गोड, । अंतरीं दुर्बुद्धीचा मोड. ॥ त्यांचा० ॥ १ ॥
भजतां श्रीरामाचे पाय । मध्यें करिती अंतराय. ॥ त्यांचा० ॥ २ ॥
घेउनि सौजन्याचें सोंग । साधिति जारणमारणयोग. ॥ त्यांचा० ॥ ३ ॥
भजनीं दावुनियां विश्वास । व्यसनीं घालिति जे विश्वास. ॥ त्यांचा० ॥ ४ ॥
अखंड जननिंदेतें ध्याय । आनंदतनय वदे कविराय. ॥ त्यांचा० ॥ ५ ॥

---

१. बिभीषणाची उक्ति. २. उपमन्यु. ३. ध्रुव.

पद ४७ वें.

कैसें ही कीर्तन करितां । कल्याण बरवें आहे. ॥ ध्रुवपद. ॥
वाल्मिकि उफराट्या नामानें । पावन झाला वक्तामानें; ।
पतित पुत्राच्या अभिधानें । तरला संसार लवलाहें. ॥ कैसें० ॥ १ ॥
शुका पढवीतां पापिणी । केला परमात्मा तो ऋणी; ।
चढली वैकुंठा कुंटिणी । केवढें कौतुक हें पाहें. ॥ कैसें० ॥ २ ॥
शुद्धा बुद्धी नसतां ज्ञान, । विताळ ईश्वर करितां गान, ।
तारक नामाचें महिमान । **आ**नंदात्मज गुण लाहे. ॥ कैसें० ॥ ३ ॥

पद ४८ वें.

आत्मारामीं मन भरलें, । स्वात्मसुखें मग आभरलें. ॥ १ ॥
विलास····भरणाचा । सरला चाळा करणाचा. ॥ २ ॥
हरला भ्रम जन मरणाचा, । प्रसाद श्रीगुरुचरणाचा. ॥ ३ ॥
सरता मीपण वळसा रे! । गमला भव मृगजळसा रे! ॥ ४ ॥
माना माना दर सरला, । मायापुरही वोसरला. ॥ ५ ॥
आत्मकसीं जिव उतरला, । **आनंदनंदन** कवि तरला. ॥ ६ ॥

पद ४९ वें.

होणाऱ्या प्रारब्धासि काय यत्न चाले? ॥ ध्रुवपद. ॥
जेथें जेथें जे जे काळीं । जें कां लिहिलें असेल भाळीं, ।
तें तें न टळे हो वेल्हाळी! । कोण टाळी भविष्या. ॥ होणाऱ्या० ॥
यत्नेंचि सर्व साधिती संतसाधू. ॥ ध्रुवपद. ॥
यत्नें जाती कर्में सिद्धी, । यत्नें विस्तारिती बुद्धी, ।
यत्नें होय कार्यसिद्धी, । रिद्धिसिद्धी योग हा. ॥ यत्नेंचि० ॥ १ ॥
पीयूषाचे खाणारेही । देववैद्य ज्याचे गेहीं ।
अमृताचा राजा पाहीं । **चं**द्र तोही क्षयरोगी. ॥ होणाऱ्या० ॥ २ ॥
मिती सोळाचि वर्षांची । **मा**र्कंडेया होती साची; ।
परि तो यत्नें कळा ज्याची । स्थिर झाली चिरकाया. ॥ यत्नेंचि०॥३॥
पूर्वी जें जें कीजे कर्म । तें तें भोगावें हा धर्म; ।
म्हणती देवाचें हें वर्म । कैचें शर्म कर्तव्या? ॥ होणाऱ्या० ॥ ४ ॥
जाणा **द्वा**रावतिचा राजा । मनोभाव पुरविल माझा, ।
बोले **सु**दाम याची भाजा । स्तविलें **आनं**दसुतें. ॥ यत्नेंचि० ॥ ५ ॥

पद ५० वें.

साधु घराप्रति आले रे! । भलें सार्थक झालें. ॥ ध्रुवपद. ॥
दसरा आजी हेचि दिवाळी; । स्वात्मसुखें मन धालें रे! ॥ भलें०॥१॥
सर्व जयंत्या आजचि आल्या; । अंतर संतिं निमालें रे! ॥ भलें०॥ २ ॥
आनंदात्मज बोले ज्याचे । संगें देव पाहिले रे! ॥ भलें० ॥ ३ ॥

पद ५१ वें.

त्रिभुवन व्यापुनि झाला थोर. ॥ ध्रुवपद. ॥
जगभुजगाचा भास उडाला, । कळला चिन्मय दोर. ॥ त्रिभुवन० ॥१॥
ब्रह्मसनातन स्थान निरखुनि । मानूं कैंचा चोर. ॥ त्रिभुवन० ॥ २ ॥
आनंदात्मज आनंदाईं । येतां चुकला घोर. ॥ त्रिभुवन० ॥ ३ ॥

पद ५२ वें.

अशाला आशा नाचविते. ॥ ध्रुवपद. ॥
याविषयीं धरी धाविनली मती । लावि मना चवि ते. ॥ अशाला०॥१॥
निष्कपणास्तव शुष्कपणें गिरा । शुष्कवना चविते. ॥ अशाला० ॥२॥
आनंदात्मज बोले भावें । बुद्धी नाचविते. ॥ अशाला० ॥ ३ ॥

पद ५३ वें.

येरवीं ब्रह्मसनातन साच. ॥ ध्रुवपद. ॥
जोंवरि भ्रम हा नांदे हृदयीं । भासे लोकां साच. ॥ येरवीं० ॥ १ ॥
सर्पाभास गुणावरि तैसा । खेळत भूतें पांच. ॥ येरवीं० ॥ २ ॥
आनंदात्मज विवरुनि बोले । सर्व मनाचा नाच. ॥ येरवीं० ॥ ३ ॥

पद ५४ वें.

संतकृपा फळली । आजि हे. ॥ ध्रुवपद. ॥
वित्तवधूहुनि चित्त निघालें । बुद्धि निजीं वळली. ॥ आजि हे० ॥१॥
योगसुखें भवरोग रुचेना । ज्ञानकळा कळली. ॥ आजि हे० ॥ २ ॥
आनंदात्मज बोले मात । ब्रह्मपणें ठसली. ॥ आजि हे० ॥ ३ ॥

पद ५५ वें.

जगवीर विरागी । हो हो जगवीर विरागी. ॥ ध्रुवपद. ॥
क्रमिती गति उंच निलागी, । दमिती विषयेंद्रियतांगी, ।
शमिती मन उन्मनिलागी. । हो हो जगवीर विरागी. ॥ १ ॥

करिती मति संतति जागी, । धरिती निजनिर्गुणमार्गी, ।
वरिती विजयश्री विहितसुयोगी. । हो हो जगवीर विरागी. ॥ २ ॥
रमतां महिनिधिचे भोगीं । ममताज्वरही तनरोगी, ॥
नमितो **आ**नंदतनय योगी. । हो हो जगवीर विरागी. ॥ ३ ॥

पद ५६ वें.

भासे आजि दिठी जनि वनि घनचिदानंद. ॥ ध्रुवपद. ॥
धरुनी निजरूपधणी । करिता गुरुराजधणी. ॥ भासे० ॥ १ ॥
नेतो भवभान लया । येतां भवसुखालया. ॥ भासे० ॥ २ ॥
कथिजे **आ**नंदसुतें । त्रिजगत्पटब्रह्मसुतें. ॥ भासे० ॥ ३ ॥

पद ५७ वें.

त्याला इहलोकीं परलोकीं । गति नाहीं अवलोकीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
ज्याचा जिव भवचाकीं । भंवत न राहे पथि हा स्वांकी. ॥ त्याला० ॥१॥
न भजे देवी एकीं । ज्याच्या वदनीं नाम न ये कीं. ॥ त्याला० ॥ २ ॥
रमला धनवधु जो कीं । **आ**नंदतनय म्हणे जडचाकी. ॥ त्याला० ॥ ३ ॥

पद ५८ वें.

रंगनाथचरणयुगुलिं रंग मानवा ! ॥ ध्रुवपद. ॥
रंग सतत सदन सुत कुरंगदृशा कनकरत तरंग जलतरंग घनमतंगसम पहा.॥
पतंगसुत भुजंग तुज अनंग करिल हा. ॥
दंग होउनि संग न धरिं भविं वृथा अहा ! ॥ रंगनाथ० ॥ १ ॥
मानसाढ्य जाड्य षडरि मान हरुनि सकळ जनिं समान भाव धरि चल पवमान सदभिमान त्यजुनि वर्ततां जनीं, ॥
मानवांत श्रेष्ठ तुतें मानिती मुनी. ॥
मान तोलती विमान वहन पाहुनी. ॥ रंगनाथ० ॥ २ ॥
साररहित कठिण संसारजळीं बुडसि कां ? अपार जनीं दुःख फार मानितोसि वेदसार **सा**रसाक्ष विसरुनी. ॥
सा रसांनिमित्त बससि वदन पसरुनी. ॥
आनंदाख्यतनय म्हणे श्रम निवारुनी. ॥ रंगनाथ० ॥ ३ ॥

प्रासंगिक पदें.

पद ५९ वें.

[1]खंजनाक्षी त्या मंजुतरा वाणी । एकिमेकी बोलती पद्मपाणी. ।। १ ।।
'बाइ! कैसें आश्चर्य आजि झालें? । जनकरायाच्या घरा भाग्य आलें.।।२।।
थोर दैवाची जाण सिताबाई, । घरा आला नोवरा शेषशायी. ।। ३ ।।
कोटि कामाची कांति जया लाजे, । धन्य जोडा हा जानकीसि साजे.।।४।।
पूर्वपुण्याची आजि गमे सीमा, । चिदानंदाचि राममूर्ति किं मा.' ।। ५ ।।
भूमिकन्येसी पूर्णकाम कामी । खेळ खेळे आनंदसुतस्वामी. ।। ६ ।।

पद ६० वें.

[2]साजणी गे! माझे मनिंचें हितगुज हें ऐकें बाई! ।। ध्रुवपद. ।।
लाज काय धरुनी आतां, भय लौकिक करणें काई; ।
वेधलेंच मानस माझें, न चळे हें दुसरे ठायीं; ।
चाल ।। होइन रामाची दासी । भावें वंदिन पादासी ।।
चाल पहिली ।। स्वशिरा मी ठेविन पायीं. ।। साजणी० ।। १ ।।
कां महेशचाप चढाया पण केला माझ्या तातें? ।।
रामचंद्र ओढिल कैसा नवपल्लवकोमलहातें? ।।
चाल ।। नवसा तुम्हि सांबशिवातें, । नवसारसलोचन यातें, ।।
चाल पहिली ।। तुचलो परि वरिलें आपुले ठायीं. ।। साजणी० ।। २ ।।
या मनासि आला माझ्या शरकार्मुकपाणी राजा; ।।
कामनाचि दुसरी नाहीं, कृतनिश्चय झालें भाजा; ।।
चाल ।। सकळा तुम्ही गाजावाजा । न करा माते सवदा जा. ।।
चाल पहिली ।। नमितें मी तुमच्या पायीं. ।। साजणी० ।। ३ ।।
पाहतांचि राघव डोळां मन तन्मय झालें माझें; ।।
लाहतांचि प्रेमविसांवा मज झाली न जगीं लाजे; ।।
चाल ।। रमतें मन देव न रामीं. । मननीं मन देव नरा मी. ।।
चाल पहिली ।। म्हणतो आनंदसुताचा स्वामी. ।। साजणी० ।। ४ ।।

---

१. सीतास्वयंवराच्या प्रसंगीं रामचंद्र सभेंत बसले असतां त्यांस पाहून सीतेच्या सख्या आपापल्यांत म्हणतात. २. सीता आपल्या सख्यांस म्हणते.

पद ६१ वें.

देवें जाणे हा भाव सख्ये! माझा, । जीवि जडला सप्रेम रामराजा. ॥ १ ॥
आंगिं भरलें माझिया रामवारें, । रामरूपीं रंगलें चित्त सारें. ॥ २ ॥
आजि पुरली ताहान डोळियांची । मूर्ति पाहतां श्रीरामराजयाची. ॥ ३ ॥
काय सांगूं? हा लाभ थोर झाला । गीत गातां आनंदतनय धाला. ॥४॥

पद ६२ वें.

ऐकें राया[1]! । दे रघूत्तमरामजाया. ॥ ध्रुवपद. ॥

नैकिलेंचि तुं ऐक पुनरपि कैकईकुमरैकजीवन गै करील तुझ्या वधीं स्वसुखैकघनजगदैक राघव. ॥ ऐक राया ॥

नीरनिधितटधीर कपिवरवीर तडकसमीर तळपत दूरदृष्टि न सूर धरि निदसूर पण हरिसूर कुलनृपहीर चुकवि गभीर नातरिं हीर मोडिल तीर हाणुनि क्रूरसी तरि भूरमावर भूरि चूर करील झडकरि. ॥ ऐक राया०॥१॥

कूड कपट न हूड सहकुळ बूडशी, प्रभु सूड घेइल पूढतीं अति ऊड करिन न झूड भज शशिचूड नतपदकीड ·बहुपरिपीडनें तनुनीड नसतहि दीड दिवस निबीड कपिगण भीडती गिरिवाड वायु झडाड वरुपति. ॥ ऐक राया० ॥ २ ॥

पापभय धरिं ताप परि परि थापटुनि मति यापरी तुज चापधर शर थाप हाणुनि धाप न निघत माप हारिल आप समजकलाप न करिं जनापवाद हि शाप उमजुनि हाप योजिशि बाप हृदनत तापवी आनंदसुत विभु. ॥ ऐक राया० ॥ ३ ॥

पद ६३ वें.

[3]सोडिं आतां व्याकुळ झाला प्राण. ॥ ध्रुवपद. ॥
फिरवुनि नेत्रां पसरुनियां मुख । कसा सांगेल कोण? ॥ सोडिं० ॥ १ ॥
मारूं आली नंदमुलाशीं । मजवरि आलें विंदाण. ॥ सोडिं० ॥ २ ॥
आनंदात्मजबोलें केलें । जैसें नेफळ जाण. ॥ सोडिं० ॥ ३ ॥

१. हें सीतेचें भाषण आहे. २. बिभीषणाचा रावणास सीता रामचंद्रास परत देण्याविषयींचा उपदेश. ३. पूतना सुंदर स्त्रीचें रूप धराण करून कृष्णास विषदुग्धपान करविण्यासाठीं गोकुळांत आली असतां कृष्णानें तिचें रक्त शोषण केलें त्यावेळचा तिचा आक्रोश.

पद ६४ वें.

माझा कृष्ण देखिला काय ? । कोणि तरि सांगा हो ! ॥ ध्रुवपद. ॥
हातीं घेऊनियां फूल । आंगणिं खेळत होतें मूल; ।
घरांत सारवित होत्यें चूल, । तंव मज भूल पडियेली. ॥ माझा० ॥ १ ॥
भाळीं शोभे पिंपळपान । आंगीं मेघाऐसा जाण, ।
ज्यातें म्हणती श्रीभगवान । योगी यागी वितरागी. ॥ माझा० ॥ २ ॥
संगें घेउनियां गोपाळ । फिरत असे आळोआळ, ।
चरणीं भूषणें खळाळ । गळां माळ झळाळी. ॥ माझा० ॥ ३ ॥
ऐशी काकूलती माय । घरोघरीं पुसों जाय, ।
आनंदतनय कविराय । त्याचे पाय वंदीतो. ॥ माझा० ॥ ४ ॥

पद ६५ वें.

[२]वंदूं गोविंदा हरि, वंदूं मुकुंदा हरि, वंदूं स्वानंदा हरि, नारायणा! ॥ध्रुवपद.॥
इंदुवदन नवसिंदुरपदयुग अंदू हंसकमणीभूषाकरा ! ॥ वंदूं० ॥ १ ॥
यावें हृदयिं समजावें अधररस भावें भोगुनि सुख द्यावें हरि ! ॥ वंदूं० ॥ २ ॥
राजीवपदयुग राजी सकळ आम्हीं राजी होउनि नव राजी म्हणों. ॥ वंदूं० ॥ ३ ॥
अंभोजधरनुत दंभोलिकर मृदुरंभोरुयुग करुणांभोनिधे ! ॥ वंदूं० ॥ ४ ॥
पाकारिनतगुण राकारमणमुख लोकोद्धरण अवलोकू मला. ॥ वंदूं० ॥ ५ ॥
ऐशा गोकुळबाळा कैशा वदति तेथें जैशा कोकिळवाणी तैशापरी. ॥ वंदूं० ॥६॥
आनंदसुत विभु आनंद पाहुनि आनंदता स्वयें आनंदला. ॥ वंदूं० ॥ ७ ॥

पद ६६ वें.

[३]वेणु वाजे । युवतिकरेणु माजे. ॥ ध्रुवपद. ॥
वेणु परिसुनि वेणुगणगत रेणुकादिकरेणु हरिपदिं जाणुनी वनदेवताघननमित त्रिनमितमेणशावनि. ॥ वेणु वाजे० ॥
भृंगकुल सुमसंग न करि विहंगम करि कुरंग चकित तरंगरहिततरंगिणीजल तंगलेचि पतंग रथग तुरंग धरणि सुरंग त्यजिति भुजंग रव मृदु रंग परिसुनि रंगशयन अनंगशतलसदंग विनट तदंग सुरनर. ॥ वेणु वाजे० ॥ १ ॥
नीलजलधर नीलसुरपति नीलभूषण नीलतटिनीकूलजन अनुकूल कनकदुकूल सप्रतिकूल मदहर मूलपुरुष समूल भवहर मूल तो चिर मूल सद्बधु भूलवि

---

१. यशोदा कृष्णास शोधिते. २. गोपी कृष्णास उद्देशून म्हणतात. ३. कुंजवनांत कृष्णानें वेणु वाजविला त्या समयाचें वर्णन.

व्रजभूलीमविभुल्लता द्रुमभूलपोत्कर. ॥ वेणु वाजे० ॥ २ ॥
मंदमधुरिमरंदमय सुखकंद मुरलि अमंद वाजवि मंदगमनानंद करि हरि मंदरोद्धर मंदविहसित चंदनागरु संदधान सनंदनादिक वंदितांघ्रि छंद करि हरिनंद हृदयानंद कवि आनंदसुत विभु. ॥ वेणु वाजे० ॥ ३ ॥

पद ६७ वें.

[1]वृंदावनिं वाजवि मुरली हरि मंजुल कुंजविहारी. ॥ ध्रुवपद. ॥
ऐकतांचि मुरलीरव[2] तो महिसहित अहिपति[3] डोले, ।
कोकिलादि शुक बक मैना काननीं शब्द न बोले, ।
खुंटलाचि रविरथ गगनीं, वायू तो मार्ग न चाले. ॥
चाल ॥ वृक्षाचें पत्र न हाले । अप्सरादिनृत्य निमालें ॥
गंधर्व थक्कित झाले. ॥ वृंदावनिं० ॥ १ ॥
लुब्धुनियां मग मृग गाई व्याघ्रांवरि टाकिति माना, ।
गर्जना मेघ न करिती नाचवी मयुरी जाणा, ।
होत्या ज्या वंध्या [illegible] प्रसवति [illegible] पुत्रनिधाना. ॥
चाल ॥ थक्किततेमधिं नाना [illegible] करिती [illegible]ना ॥
विसरले मुनि जपध्या[illegible] ॥ २ ॥
गुंजारव विसरुनि भ्रमर मु[illegible] झाले मग्न, ।
सोडुनियां पतिसुत गोपी लाविती हरिशीं लग्न. ।
.... ॥
चाल ॥ नेत्रांत ज्याचे अग्न । जो जनासि करि निर्विघ्न ॥
झालें हरिशीं लग्न. ॥ वृंदावनिं० ॥ ३ ॥
विचरितां एकी वेणी मस्तकीं राहिली फणी, ।
नाहतांचि एका उठली केशांतुनि वाहे पाणी, ।
वाटे कैलासाहुनि पातला पिनाकपाणी[4], ॥
चाल ॥ गंगा आणि यमुना दोन्ही । .... ॥
लागल्या मुरलीध्याना. ॥ वृंदावनिं० ॥ ४ ॥
ऐशिया आपल्या सकळी जवळी जाणुनि. हृषिकेशी[5], ।

---

१. कृष्णानें मुरली वाजविली त्या प्रसंगाचें वर्णन. २. ध्वनि. ३. शेष. ४. शिव. ५. हृषीकें म्ह० इंद्रियें त्यांचा स्वामी. (कृष्ण.)

आंवरली मुरली तेव्हां देहभान आलें त्यांशीं, ।
विस्मित होउनि वदतां आनंदसुत प्रभूशीं. ॥
चाल ॥ ऐसा तूं कैसा होशी? । हें तुझें कोण बा सोशी? ॥
.... ॥ वृंदावनिं० ॥ ९ ॥

पद ६८ वें.

[1]मदनतात मनमोहन मुरली वाजवी कुंजवनीं, ।
सारिगमपधनिसी गायन करितो सप्तसुरावरुनी. ॥ ध्रुवपद. ॥
नानाछंदें बहुआनंदें नाचती सौंगाडे, ।
टाळविणा मृदंग पंडित वाजविति हरिपुढें. ॥
अशापरी हा क्रीडा करितो गातो निशिदिनीं. ॥ सारिगम० ॥ १ ॥
देव विमानीं बैसुनि गगनीं म्हणती जय कृष्ण, ।
लीलावतारी सुरवरमुनीचें मन हें रंजन. ॥
कुंकुमतिलक बहु अतिचतुरी मस्तकीं रेखोनी. ॥ सारिगम० ॥ २ ॥
सोळासहस्र नारी भोगुनि म्हणती ब्रह्मचारी, ॥
दैत्य संहारुनि पूतना [illegible], शूर्पनखा मारी. ॥
दिनानाथा हें ब्रिद तु[illegible] लक्ष्मी भोगुनी ॥ सारिगम० ॥ ३ ॥
गाई चारी यमुनेतीरीं [illegible] गोपाळा. ॥
ब्रिजासहित मुख चुंबिती [illegible] ब्रिजबाला; ॥
तें सुख देखुनी आनंदतनय वाजवी मधुरध्वनी. ॥ सारिगम० ॥ ४ ॥

BE JUST, & FEAR NOT.

पद ६९ वें.

[2]भुलल्या त्या नंदगोपतिबाळा, । बाळा वेल्हाळा, ॥
चपळा हरि लालन सकळा विमळा, । त्या विकसितकमळा.॥ध्रुवपद.॥
हृदयीं धरिती त्या आत्मारामा । रामा सकामा, ॥
कामाचा तात तो बरवा, मा । वामांगीं श्यामा, ॥
श्यामा त्या दानवदमनोद्दामा । दामा श्रीरामा, ॥
रामानुज भजति त्यजिति कामा । कामा अतिकामा. ॥ भुलल्या० ॥ १ ॥
येती श्रीकृष्णपदाब्ज नमाया । माया त्यजाया, ॥
जाया गोपतिच्या कोमळकाया । काया अर्पाया, ॥

---

१. तोच प्रसंग पुनः वर्णितात. २. मुरलीचा ध्वनि ऐकतांच गोपींची काय दशा झाली तिचें वर्णन

पायांचें रज तें आलिंगाया । गाया विविधा या, ॥
धाया निजमनीं भेटति बाह्या । या यादवराया. ॥ भुलल्या० ॥ २ ॥
ऐशा लुब्धल्या गोकुळकांता । कांतारीं कांता, ॥
कांताभा टाकुनियां शशिकांता । परि द्रवति नितांता, ॥
.... । .... ॥
दाता आनंदसुत प्रभु शांता । रमताति अनंता. ॥ भुलल्या० ॥ ३ ॥

पद ७० वें.

[1]तें चिर[2] माझें टाकुनि दे रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
उशिर कीं झाला मला । जाऊं दे घराला ।
देत्यें मीं सर्व नग घे रे! ॥ तें चिर० ॥ १ ॥
सासु बुरी मोरी । नणद हटेरी ।
घरीं मज आहे बहु भें रे! ॥ तें चिर० ॥ २ ॥
आनंदसुत म्हणे । शिकविलें आम्हा ।
जाइन मीं त्वरें मथुरे रे! ॥ तें चिर० ॥ ३ ॥

पद ७१ वें.

(मौगी.)

तारीं रघुराया! । लागेन तुझ्या पायां. ॥ ध्रुवपद. ॥
जातिभ्रष्ट झाली सौरी हिंडे दारोदारीं, ।
सोंवळें उचलोनि जगा दावि डौर उजवे करीं. ॥ तारीं० ॥ १ ॥
हटका दादला पादरी बाईल जांवई देखोनि हांसे, ।
घरचि सून नागवि नाचे, पोटचें पोर पिसें. ॥ तारीं० ॥ २ ॥
चिपडा व्याही शेंबडी विहिण दोघां प्रीति मोठी, ।
विहिण लाजुनि हडतें पाहे व्याही नासिक चाटी. ॥ तारीं० ॥ ३ ॥
ऐशी सौरी मौजा करी डौर छंदें नाचे, ।
ध्यान लागो रामपायीं आनंदतनय साचें. ॥ तारीं० ॥ ४ ॥

संस्कृत पद.

पद ७२ वें.

स्मर सीतारमणं मानस! । भज राधारमणं मानस! ॥ ध्रुवपद. ॥

१. यमुनेच्या तीरीं गोपींची वस्त्रें कृष्णानें हरण करून कदंबाच्या वृक्षावर बसला असतां गोपी म्हणतात. २. वस्त्र.

लीलाभंगितशिवकोदंडम् । बालालिंगितनिजभुजदंडम् ॥ स्मर० ॥ १ ॥
विदरितराक्षसराजिवतंसम् । मारितमायामोहितकंसम् ॥ स्मर० ॥ २ ॥
खंडितसर्वनिशाचरदर्पम् । दंडितदुर्धरकालियसर्पम् ॥ स्मर० ॥ ३ ॥
सूरकुलावलिमंडणमूपम् । असुरकुलोद्भृतबल्लवरूपम् ॥ स्मर० ॥ ४ ॥
आनंदात्मजवरदं रामम् । श्रीनंदात्मजनिजसुखधामम् ॥ स्मर० ॥ ५ ॥

हिंदी पद.

पद ७३ वें.

शंकरजी! मैं बाल तुमारो दया करो महाराज रे! ।
पतीतके तुम करुनासागर आज रखो प्रभु! लाज रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
खाना पीना सुखसें सोना धामधूमकी लाज रे! ।
इस दुनियांमै पैदा हो कर येहि किया सब काज रे! ॥ शंकरजी०॥१॥
अपना अपना कर कर आखर जनम गमाया सारा रे! ।
भजनपुजनकी बात नही कछु गया नमनका फेरा रे! ॥ शंकरजी०॥२॥
चरनकमलपर शरन आया जो दगा न देते फेर रे! ।
श्रवन सुनी यह बात बडोकी घेर लियो प्रभुद्वार रे! ॥ शंकरजी०॥३॥
व्याघ्रचर्मपर जटा बढाला नंदीपर संवार रे! ॥
आनंदात्मज धून लगी है शिवशिव मूलाधार रे! ॥ शंकरजी० ॥४॥

स्फुट सवाया.

विश्वकदंब कुटुंब तुतें म्हणती कनकांबर जी रघुनाथा!
कामज मात्र उपेक्षिसि गर्जति नाम तुझें पतितोद्धर गाथा; ।
काय अशी बिरुदावळिची तुज चाड नसे भयमोचन रामा!
सांठवुनी अपराधसहस्रहि पोटसिं भेट मला सुखधामा! ॥ १
आंगणिची अतिहीन लता अमरद्रुमसंपतिहूनि पवाडे,
लोष्ठ खडे अवघेचि महामणि होतिल ते अमरावतिवाडे, ।
कूप उचंबळतील सुधारसिं, सूर्यरथासम ढातिल घोडे,
श्रीहरिची उदयासि दया जरि ये तरि कायसि गोष्टि न जोडे? ॥२
देखुनियां तरुणीकुचमंडळ दांत उगाच युवा विचकी,
लक्षुनि ते नयनांचळ चंचळ लोचन आपणही मिचकी; ।

पीवर तो कटिभाग विलोकुनि काममदें उगला चुचकी,
लागलियां चट तेच सदा मग होय परोपरिंचा उचकी. ॥ ३
प्राथिलियाविण दुःख तसें सुख निश्चित ऐसें जयासि कळे,
त्याचेंचि एक मुकुंदपदीं स्थिर होउनि चित्त कधीं न ढळे; ।
श्रीहरिभक्तिच दुर्लभ वांचुनि होणार तें न कदापि टळे,
यत्न तयासि वृथा करितां वय चाळणिचें जळ तेंवि गळे. ॥ ४

विषयपंचक.

(श्लोक.)

कांतारीं मधुरस्वरें शबर तो गातां मृगी लुब्धली,
येतां सन्मुख पारधी मग वधी शब्देंच जे स्तब्धली; ।
कीं एकाच अशा स्वकर्णविषयीं भ्रांते मती नेणती.
पांचाही.................................... ॥ १
देखा दीप समीप देखुनी उठे आलिंगनालागुनी
पावे भंग पतंग आग जळतां पंखीं शिखा लागुनी; ।
एक्या रूपगुणेंच कीं कटकटा ऐशा दशा बाणती.
पांचाही.................................... ॥ २
कांजी कुंजरपुंज रंति न फिरे त्यातें धराया नरीं
नेल्या सन्मुख ते करेणु धरिणि खाणोनि गुप्तांतरीं; ।
तीच्या स्पर्शगुणेंच एकपण तें पाषाणा ते जाणती
पांचाही.................................... ॥ ३
ढाळी ढीवर मांस मंडित जळीं तेव्हां जळां प्रांजळीं,
तो मासे रुतति गळ्यांत तरती जाती जिवे त्यास्थळीं; ।
एक्या या रसनेंद्रियास्तव रसें दुःखोत्करें बाणती,
पांचाही.................................... ॥ ४
कासारांतर कंजकोश जठरीं किंजल्क अघ्राणुनी,
भ्रांतीनें भ्रमर भ्रमोन पडती संध्यामुखीं नेणुनी; ।
एक्या गंधगुणेंचि बंधन घडे जातूनीयां हाणती,
पांचाही.................................... ॥ ५
एवं पहा विषय पांचही जाचकर्ते, जाणोनि लोक पडती भवशोकगर्तें, ।
म्हणोनियां करणपंचक रामपायीं आनंदनंदन म्हणे भीडवा उपायीं. ॥ ६

आनंदतनयकृत काव्यांचें परिशिष्ट.[1]

मृगीचरित्र.

(श्लोक.)

ऐका सुंदर काहणी चतुर हो ! भक्ताचिया वाहणी
  ज्याची होइल शाहणी मति तया स्नेहें[2] हरी नाहणी; ।
संसारांबुधिपोहणीं सदृढ तो योगाद्रिआरोहणीं
  पावे सद्गति बोहणी सचितया ज्ञानामृतें दोहणी. ॥ १

अहो ! एका रानीं तृणगणशिराणी धरुनिया
  चढे प्रौढापाणी हळुहळुच पेणी करुनिया; ।
तया तैशाकाळीं शबरही[3] व्यहाळीस[4] उठिला
  फिरे माळोमाळीं धरुनि दृढ जाळीस मुठिला. ॥ २

कुरंगी[5] तदा देखिली त्या किरातें, धराया तितें योजिलें अंतरातें; ।
दिशा सर्व रोधावया वागुरांनीं[6] पळेना तसा यत्न साधूनि रानीं. ॥ ३

तेणें साधुनि बांधिल्या दृढतरा दोहींकडे वागुरा,
  वन्ही चेतविला पुढें मग निघे पाठी गती भंगरा, ।
व्याघ्रातुल्य वनांत सर्व कुतरीं हुंकारुनी प्रेरिलीं
  टण्कारोनि धनुष्यही लगबगां व्याधें मृगी घेरिली. ॥ ४

बळें वोढितां चाप वाजे करारां, कुरंगी विलोकूनि कांपे थरारां; ।
पळाया पुढें लक्षिलें तों तडाडा शिखी[7] पेटला, ज्वाळ होती धडाडा.॥ ५

दोहीं पार्श्वीं भीत पाहे कुरंगी देखी शेखीं पेटला सव्य[8] अंगीं; ।
नाहीं कांहीं मार्ग वेगीं पळाया, पाहे बाहे[9] पांडसें[10] आकळाया. ॥ ६

तो बोले चकिताशयें, बहु भयें, बाळें चळीं कांपती
  कंठीं कंठ मुखा मुखीं मिळविती, पोटातळीं लोपती, ।

---

१. आमच्या संग्रहांतील आनंदतनयकृत काव्यें सर्व छापून गेल्यावर आमच्या हातीं जीं आणखी काव्यें, पदें आणि छापलेल्या काव्यांतील अधिक उपलब्ध झालेली कविता आली त्यांचा समावेश या परिशिष्टांत केला आहे. २. आवड. ३. व्याध, पारधी. ४. क्रीडा. (व्याहाळ—अरण्य. व्याहाळी=अरण्यक्रीडा, पारध.) ५. मृगी. ६. मृग बांधण्याची दोरी. ७. अग्नि. ८. डाव्या. ९. ओरडे. १०. वत्स.

ऐणी एकही देख पाउल न ये, ते पूर्णगर्भा असे;
चिंताक्रांत नितांत होवुनि अशी पाहे मुला लालसें. ॥ ७
आले संनिध सारमेय शबरें जों वोढिला बाण तो
तों पावे हरणी प्रसूत समयो कल्पांतसा बाणतो, ।
तेव्हां त्या घनसंकटीं घनवटा पुण्यप्रभावें तिणें
स्वामी आठविला कृपानिधि जगद्वंधु म्हणे, 'शांति ने. ॥ ८
कृष्णा ! कंजदळेक्षणा ! कुवलयश्यामा ! कृपासागरा !
तारीं दीनजना त्रितापशमना ! स्वानंदपूर्णागिरा ! ।
बाहे वो म्हण धाव हा ! कटकटा या संकटापासुनी
स्वामी ! सोडवि, सोयऱ्या ! सदय हो, दुःखाश्रमांपासुनी'. ॥ ९
धांवा हा करितां असा अमृतसा वेल्हाळ वैकुंठिंचा
विश्वव्यापक वेदवंद्य वरदा आराध्य हृत्पीठिंचा. ।
जाला तुष्ट, तदां च कष्ट हरिले, ते स्पष्ट ऐका कसा
जाला प्रीत सुखाविना लव नसे एणीस आणीकसा. ॥ १०
वेढा घेवुनि वोढितां धनु टणत्कारें गुणीं तूटले,
ज्वाळा लागुनि वागुरांग जळतां तें स्थानही सूटलें, ।
वन्हीतप्तबिळांतुनी शशकुळें चौताळतां व्याकुळे
जाती त्यावरिही समस्त कुतरीं भुंकूनियां संकुळें. ॥ ११
वेगें मेघ अकाळ वृष्टि करितां ज्वाळा विझाल्या तदा,
कांतारीं वणवा कुरंग कणवा केला असे एकदां; ।
गेली भीति सुखप्रसूति मग ते पावे धरारंगणीं
जाती होय कुरंगिणी सविनयें कृष्णासि लोटांगणीं. ॥ १२
तया स्थाना गेली शिशुसहित स्वानंदगतिनें
अनाथाच्या नाथा श्रवण करितां पुण्य मतिनें, ।
'सुनीका नामाच्या धरुनि उतरा पातकनद्या'
करी ऐसा बोध प्रगट गुरु आनंदतनया. ॥ १३

१. मृगी. २. आवडीनें. ३. कुतरे. ४. भासतो. ५. परमेश्वर. ६. कमलपत्रनयना. ७. आधिभौतिक, आध्यात्मिक, आणि आधिदैविक अशा तीन तापांचें शमन करणारा. ८. गृह. ९. वनांत.

महाबळचरित्र.[1]

(श्लोक.)

ऐका कथा भागवतांत भाकी जो माइना भूमिपटा नभा कीं ।
जो सच्चिदानंदस्वरूप साचा तो नंदधामीं धरि रूप साचा. ॥ १

प्रगटुनि मथुरेला गोकुळीं क्रीडणार्थी
क्रिडत पशुपगेहीं दावि नानापदार्थी; ।
शिशुपरि करि लीला जे कळा आकळेना
विधिहरपुरयोगी शोधितां ही कळेना. ॥ २

नंदांगणें समिप तल्प कि देवदेव बालत्व कोमलतनू धृतवासुदेव, ।
येरीकडे स्थितभयाभित कंस मोठा, शोधा विरा हरि दितीजकुळास खोटा.॥३

ऐकूनि हे असुर वाक्य महाबळाचा नामाथिला दनुज दैत्य महाबळाचा ।
शब्दें वदे नृपतिला, 'अति गर्व थारे, शोधूनि साधिन मुकुंदहि सर्वथा रे ! ॥४

(दिंड्या.)

कंसराया ! ना करीं खेद आतां, शस्त्रपाणी परजुनी तुंकी माथा, ।
असे गोकुळिंचा शिशू जगत्राता, दुजा बंधूही बलीराम भ्राता. ॥ ५
दुष्ट वाढे जो तो उपाव आधीं, दनुज रोषें बोलोनि माज बांधी, ।
योजि जो तो चतुरा काय साधी विलोकीतां हरवली दैत्यमांदी' ॥ ६
नमस्कारी कंसासि महारोषें गर्जताहे आसूर महाघोषें. ।
वीरवाणी परिसोनि राय तोषें भ्रांत प्राणी श्रमताति महद्दोषें. ॥ ७
'विडा वेगीं उचलोनि वीर थोरा जाय वेगी हा नीच नंदपोरा, ।
वीरमंडळींत आजि तुझा होरा मारि बळिया तो धन्य गर्व तोरा.' ॥ ८

(श्लोक.)

संतोषोनि मनीं भुपाळ बहु दे वस्त्रें तया भूषणें,
'जाईं सत्वर, मारिं घोर अरितें, घे घे बरें ऊसणें, ।
माझे अंतरिं फारसा भरंवसा या दैत्यभारीं तुझा.'
ऐसा गौरव राव देत, तंव हा ठोकी उभारी भुजा. ॥ ९

---

१. महाबल हा दनुपुत्र दानवांतील एक. हें आख्यान नारदपुराणांत आहे, असा या काव्याच्या अखेरीस उल्लेख आहे त्यावरून कळतें. २. गृहीं. ३. गोपांच्या घरांत. ४. दैत्य. ५. हालवी.

(पद.)

'या जगिं मी रणशूर। महाबल. ॥ ध्रुवपद. ॥

तृणवत् हें जग, सर्व सुरासुर, । करिन क्षणांतचि चूर. ॥ महाबळ०॥ १॥

मजसम धीरवीर न दिसेची । संग्रामीं अतिक्रूर. ॥ महाबळ० ॥ २ ॥

आनंदात्मज गर्वबळें तो । निरखि परासि मजूर.' ॥ महाबळ० ॥ ३ ॥ १०

(श्लोक.)

वदोनि त्वरें वंदिलें कंसराया, निघे गोकुळा भेदबुद्धि कराया, ।
यमूनाजळीं स्नान सारीत वेगा, धरी देह कापट्यवेषें नवे गा! ॥ ११

टिळा टोपी माळा करुनि करिं पंचांग बरवें,
वपू विप्राची हो! जनदिठिस का शुद्ध मिरवे; ।
अलंकारें शोभे विलसति वरी शुभ्र वसनें,
हृदीं कापट्याचें विष, परि जपे नाम रसनें. ॥ १२

प्रवेशे गोग्रामीं, जन सकळ आश्चर्य करिती,
नमस्कारूनीयां चरणयुगळालागिं धरिती. ।
तयांचे माथा तो स्परशुनि करां काय वदतो,
'चिरंजीवी व्हा जी! शिव करि तुम्हां स्वस्थ पद तो.' ॥ १३

(पद.)

'या जगीं तुम्हिच बहु बरवे जी! ॥ ध्रुवपद. ॥

गोकुळिं राहुनि गोपाळाचे, भजनीं रजनीं मन मिरवे जी! ॥ तुम्हिच० ॥

कुळ तारुनि तरलेत सखे हो! । आणिक साधन का करवे जी! ॥ तुम्हिच० ॥

आनंदात्मज वदे भवसागर। शिवराघवविण ना तरवे जी!' ॥ तुम्हिच० ॥ १४

(श्लोक.)

रसिक मृदु गिरा हो! बोलुनी त्या जनांला
'अजि प्रभुगृहीं जावें कामना या मनाला.' ।
हरषुनि गवळी त्या नंदधामासि नेती,
कथिति गुज नृपाळा, 'विप्र हा दिव्यज्योती.' ॥ १५

१. देव आणि दैत्य. २. फितूर. ३. देह. ४. लोकांच्या दृष्टीस. ५. वाणीनें. ६. गोकुळीं. ७. संसारसमुद्र. ८. वाणी. ९. इच्छा. १०. अनुपमकांति.

(पद.)

सुभट भट बरवा आपुले ग्रामीं, पातला. ॥ ध्रुवपद. ॥
सदय हृदय रवि उदय सरीचा, पदक्रम पाठक स्वामी. ॥ पातला० ॥ १ ॥
संगरहित शुभ अंग विराजित, अभंग मन निष्कामी. ॥ पातला० ॥ २ ॥
मंद मंद मृदु छंद वदे । आनंदतनय गुणग्रामीं. ॥ पातला० ॥ ३ ॥ १६

(श्लोक.)

साष्टांगें नमुनी मुनींसि नृप दे बैसावया आसना,
पूजा सारुनियां वदे, 'अजि द्विजा! का अंतरीं वासना, ।
प्रकटावें निजगूज काय मनिं तें अर्पूं यथाशक्तिनें'
हासोनी मुनि नष्ट दुष्ट कपटी दे उत्तरा युक्तिनें. ॥ १७
'झाली भूपतिवंशवृद्धि तुमतें पाहावया बाळ तो
सामुद्रीक विचार लक्षणविधी वर्तू अजी काळ तो; ।
जन्माची घटका सुदीन अथवा दुर्दीन हा चालतो,
हें ज्योतिष्य बृहस्पतीस न कळे, घे मौन वाचाळ तो. ॥ १८

(पद.)

तिथी वार नक्षत्र घटित मज सकळ कळे राया! ।
योग कर्ण व्याकर्ण वर्ण जन येति विचाराया. ॥ ध्रुवपद. ॥
ज्योतिष्याचे मान करुनि गूमान[१] विप्र करिती, ।
तानमान अवसान धरुनि, जुगदान जगीं फिरती ॥
रवि शशि ग्रह ग्रहणाचें गणित दृढ हृदयीं धरिती ।
वदनिं वदुनि जन भोंदुनि आपुला प्रपंच भरभरती. ॥
चंद्र कथुनि मग महेंद्र गृही घर घरटी करित वाया. । योग कर्ण० ॥१॥
परि जन्माचे घटित लव पल त्रुटित योग घडला ।
कवण क्षेत्र नक्षत्र सूत्र तो धरुनि बिंदु पडला, ॥
नवग्रहांचा मेळ कवण ते वेळ धरुनि दडला, ।
हें नकळे शास्त्रार्थ शोधितां विप्रांच्या वडिलां. ॥
सडला मद बहुतांचा शिणल्या पढपढोनि काया. । योग कर्ण० ॥ २ ॥
या कर्माची रेश कळे तो विशेष गुरु ज्ञानी, ।
नातरि पोट भराया ग्रंथा पढती अभिमानी; ॥

---

१. गर्व, व्यर्थाभिमान, डौल.

शुभाशुभ जाणीव नसे तो नर पशुपावाणी ।
रानीं हिंडुनि उदर भरी त्या परीच ते प्राणी ॥
कवि आनंदतनय दृढ होवुनि धरि सद्गुरुपाया. । योग कर्ण० ॥३॥ १९

(श्लोक.)

आणा मुलालागिं निरीक्षणासी, सांगेन शुभाशुभ लक्षणासी.' ।
पंचांग तों ऊकली तो करानें, वाची नृपासंनिध नीकरानें. ॥ २०

आनंदोनि मनांत नंदसति तैं 'आणीं' म्हणे 'तानया
दावी दावि भटासि शीघ्र अग! हा तो आपला कान्हया.' ।
त्रोसंगा कवळोनि बैसत मुलां तेव्हां यशोदा सती
गोपी गोप बरे मुकुंदमुख तें पाहोनियां हांसती. ॥ २१

आले गोकुळिंचे सभासदहि ते ऐकावया सद्गुणा,
हृत्पद्मीं प्रिति फार सार श्रुतिचा त्या पाहती चिंद्घना, ।
नारी सुंदर शाहण्या बसति त्या नंदांगनेसंनिधी
तेव्हां मामळभट्ट गर्जुनि तया शास्त्रार्थ सांगे विधी. ॥ २२

'याची जन्मतिथीच अष्टमि असे, नक्षत्र हे रोहिणी,
मास श्रावण, वद्य पक्ष, न बरा हे द्वाड जी गोहणी, ।
वारहि शुद्ध नसे निषिद्ध बुध हा सर्वाग्रहीं पंढसा
त्याचा हा गुण बाळकासि समजा होईल हा लंडसा. ॥ २३

तिथी आठवी आटवी सर्व सृष्टी, पित्यानें मुखा पाहवेनाच दृष्टी, ।
असे रोहिणी सर्व दारांस खोटी, मदा नासवी नष्ट कापट्य पोटी. ॥ २४

शिनळ हरिसरीचा नापुरीं दूसरा जी,
अगुणि मुल अम्हाचे बोल ना वीसरा जी! ।
करिल दधिपयाची चोरि गोपाळगेहीं
देह धरि इहलोकीं ठायिचा जी! विदेही. ॥ २५

(पद.)

नंदा! मूल बरवें न दिसे. । गंगार्पण करवी यातें. ॥ ध्रुवपद. ॥
वदुं मि कोठवरी गुण घोर, । जन्मले मुळचे मुळींच पोर, ।
त्यागणें हाचि उपाय थोर, । नातरि तव घरिचें धन ढोर, ॥

---

१. गवळ्यासारखा. २. नंदाची भार्या. ३. हृदयकमळीं. ४. वेदाचा. ५. कृष्णास. ६. नंदाच्या बायकोपाशीं. ७. कपटवेषी विप्र. (राक्षस महाबळ.) ८. ठक.

जाइल, जीव न राहिल, घरिचा बाइल जितुकि, दादुला न लाहिल करुनि सोवळी, गोपगोवळी खाइल लोणिपयातें. ॥ नंदा० ॥ १ ॥
चोरटा चहुरंगी बलचंड । बंड असुराचे करिल शतखंड ।
दंडधर भयहारक विधिअंड । पाळिता, न शिणे वज्र वितंड, ॥
रुंडमाळधर पुंडमणी हा गुंडुनि घे परि त्रिपुंड्र भाळीं झकउनि चाळी खंडखंड ब्रह्मांड मांडवी विधि ही न लपवी ययातें. ॥ नंदा० ॥ २ ॥
क्षेत्री कुळसह भस्मीभुत । करणे यास्तव हा अद्भुत ।
प्रगटला कुलनाशक तव सुत । निश्चय कथिलें पूर्वील श्रुत ॥
गुंतुनि मायापटलीं मुलगा ठेविशि तरि निर्मूल करिल कुल मुळमुळ पाहु नको कुळ गोकुळ जाळिल यास्तव देइं तिळांजुळ दुष्ट वदे आनंद-तनय सदया ते. ॥ नंदा० ॥ ३ ॥ २६

(श्लोक.)

काळा रंग अभंग कार्य करिता, काळें कुळाचें करी
त्यागी बा शिशु ह्या उनाड घरिचा धाडीच गंगातिरीं. ।
पाडी गोकुळ हे उजाड, अवघे झाडील हीं माणसें,
काडी घेवुनि जागवी अहह! हे दुर्गूण सीमा नसे. ॥ २७

भुजा चारि या चारि मार्गींच लोकां अरे! लावि हा कां बरें हे, विलोका. । ..
करी सख्य यासीच त्या हा भिकारी, करी निश्चयें शब्द हा नाभि कारी. ॥२८

(पद.)

नका नका घरिं ठेवूं नका, मुलगा हा फुकाचा नसे बरा. ॥ ध्रुवपद. ॥
लटिक नेटका गोपगोपिका पक्का चोर किशोर खरा ।
झुकार बहु श्रुति फुकार करिती विकार न कळति सुरासुरा ।
थुका मुखावरी पडे चुका जरी भजन आनंदसुत विभुवरा. ॥नका०॥ २९

(श्लोक.)

तस्मात् त्याग करा, विचार बरवा नाहीं नृपा! दूसरा
वाराचाच अनर्थ अर्थ, इतुका या पुस्तकींचा खरा' ।
द्विजवाचा परिसूनि काच हृदयीं मानीच कीं नंद तो ।
वाच्यांशा अरिच्या हरी परिसतां स्वांतींच आनंदतो. ॥ ३०

१. सत्यानाश. २. मु . ३. मनांत.

कुटिल ते भटशब्द नृपा खरे भासता विषम जे विषसा खरे, ।
मूढ गूढ समजे नच गायकी काय यासि करुं आजि उपाय कीं. ॥ ३१

त्यागावा कुळिंचा सुपुत्र तरि हो ! येईल वंशा उणे,
ठेवावा घरिं हा अशूभ कथिलें देईल दुःखा दुणें, ।
साशंकीत पिता असा तव प्रभू आज्ञापितो स्थावरा,
हाणा सर्व पदार्थ हो ! द्विजवरा जिवा परी नावरा. ॥ ३२

धावे तदा सर्व प्रपंच ठेवा, येवूनियां ताडिति त्या भुदेवा; ।
येरी तळी पाट कपाट लावी, कराप्रती कर्वति सर्व दावी. ॥ ३३

उखळ येवुनिया खळ सेखरी, निखिल मौन त्यजी तव वैखरी, ।
शंख विप्र करितात वलाटनी, लाटिती थटथटाच उलाटनी. ॥ ३४

मुसला आवेश विशेष बरा तनु धाबडी घुम्मसि नीबरा ।
बहुकाष्ठ चपेट बसे तनुतें, सिखि जाळित खांडमिशा हनुतें. ॥ ३५

(पद.)

माभळभट मी, मज मारुं नका. ॥ ध्रुवपद. ॥
भविं भुलुनिया गोकुळिं आलों । मारुनिया काया सारुं नका. ॥ माभळ० ॥
परजित आयुध सहजिच वरजा । सुरजन वृत्तिसि हारुं नका. ॥ माभळ० ॥
आनंदात्मज म्हणे दुर्जन तो । तारा अथवा तारुं नका. ॥ माभळ० ॥ ३६

(श्लोक.)

जाती द्विजा संनिध जात जाती, जातीवरी पाल्टली द्विजाती ।
फेरा फिरावा तरि ऊफराटा खुंटा शुशुल्पीत हि घेत ताठा. ॥ ३७

ताडनासि करिती ग्रह वीसरे, दनुज सर्व महाबळ वीसरे, ।
कृषिकिचे हळ वोखर ती फणी गरगरा फिरुनि हाणिति गोफणी. ॥३८

(पद.)

मार बसे अनिवार प्रभुचा. ॥ ध्रुवपद. ॥
भवगारीं गुंतुनियां भ्रमला । नेणुनि सारासार. ॥ प्रभुचा० ॥ १ ॥
प्रकृति असुर पुरुषार्थ न समजे । सार्थ सार विचार. ॥ प्रभुचा० ॥ २ ॥
आनंदात्मज निजगुज जिविचें । जाणति ना च गवार.. ॥ प्रभुचा० ॥३॥ ३९

(श्लोक.)

फुटकें मडकें अटकेंत गळा, उरिं साहन आदळतो सगळा ।
रुधिरें तनु सेंदुरसी डवरे, पळतां पडतो वरि मांडवरे ! ॥ ४०

जातां बंद कपाट, वाट न दिसे, तो चाट तेथें पडे,
आक्रंदोनि रडे, बहू चरफडे, गोखुंट तेव्हां दडे; ।
केला गर्व झडे, सुटे झडझडे वायू, शिखा ऊपडे,
पोथी सूत्र सधोत्र जात करिंचें दीसे जना बापुडे, ॥ ४१

हासती सकळ गोवळबायका, का अगाध करणी यदुनायका ।
निर्जिवें सजिव जाहलि काय का, दावितो अभिनवेच उपायका. ॥ ४२

(पद.)

नव लाव कसा हरिचा नव लाव कलावी. ॥ ध्रुवपद. ॥
हें जग जोगवी जो गडी जागवी लाववी तो मनिंचा, ।
भोगवि भोग सुयोग युगायुगीं आघविया धनिचा, ।
नागवि नाग नगारिरिपु छळितो वर नागिणिचा, ।
भागवि भोग विभागुनिया भुतगुणनत आननिंचा. ॥ नव० ॥ १ ॥
जीव जगांत घडीत घडी उघडी न दिसे करणी, ।
आकाश विकासुनि त्यांत प्रभंजन[1] तोय शशी तरणी, ।
मुळ मेळवुनी कुळ स्थापित दैवत तार शशी तरणी[2], ।
हरणीहर अब्जज उद्भवि आपण लिप्त न आचरणी. ॥ नव० ॥ २ ॥
नभ स्तंभविणाच उभे अवनी जिवनावरि ते तरते, ।
बीज आहाळितां नुपजे उपजे जिव आगिचि या वरते, ।
दश इंद्रिय स्वस्थ सुषुप्ति तईं मन येकचि बावरते, ।
धरि आनंदनंदन आवडिनें हरिपाय शिरा वरिते. ॥ नव० ॥ ३ ॥ ४३

(श्लोक.)

गौळी गोकुळिचे तया हटकिती, 'कां पातलासी खळा !
झाला कृष्णअवतार त्यासि कथिलें नानाविधानें कळा, ।
येथिल दैवतरे बहू खरपरे कर्तृत्व खूणा अशा
जाई जाइ पळोनि सत्वरगती लंघोनि दाही दिशा'. ॥ ४४

---

१. वायु. २. सूर्य.

(पद.)

भटजी निबर निट कांस कसा. ॥ ध्रुवपद. ॥

सगुणा अगुण वदचना भले, भलते साहवेल कसे सहसा ॥ भटजी० ॥ १ ॥

ब्राह्मण तूं नर साच खरारे, कपटी दानव कीं सहसा ॥ भटजी० ॥ २ ॥

आनंदात्मज नोळखिला तो, गोकुळिंचा प्रभु ब्रह्मठसा ॥ भटजी० ॥ ३ ॥ ४५

(श्लोक.)

तेव्हां काकुलतीस येवुनि वदे, 'द्या जीवदानासि जी !
गात्रें चूर्ण उरांत रक्त भरलें हें नाशिलें मांस जी ! ।
प्राणाची च मला निरास दिसते, वेढूं कसा वास जी
व्याघ्राचे वदनांत ऐण[1] पडतां त्यागी कसा घास जी!' ॥ ४६

वाणी असी ऐकुनि नंद बोले, 'देवा क्षमावे अपराध केले ।
गोपाळ गोपी करुणेश्वराची, वाणीसि गाणी कृत ईश्वराची'. ॥ ४७

(पद.)

अजि सकुमारा ! नंदकुमारा ! मारा मना करावा जी ! ।
पडला स्ववाक्यशब्दें बंधन पावत जैसा रांवा जी ! ॥ ध्रुवपद. ॥

अपराधी अपराधी धिग् धिग् धी[2] भुलली या विप्राची, ।
पुन्हा न येईल आता विधिनता, सान मानीं क्षुद्राची. ॥ अजि० ॥ १ ॥

चुकला चटोर परि तूं कठोर न करीं न करी मानस ते ।
सहसा विनती न करो परि हे रूप विप्राचें कां नसतें ? ॥ अजि० ॥ २ ॥

नतजनवचना परिसुनि नारायण मारी त्यासी मना करि, ।
आनंदात्मज प्रभुगुणवर्णनीं पूर्ण सर्व कामना करी. ॥ अजि० ॥ ३ ॥ ४८

(श्लोक.)

वेगीं पळालाच महाबळी तो, दुष्टांप्रती माधव हा छळीतो ।
द्वैपायनाचे अइकूनि बोला, आनंद आनंदसुतासि जाला. ॥ ४९

नसे हे कथा भाकिली भागवतातें, मनीं विस्मयो वाटला भागवतातें; ।
तरी वर्णिली नारदाचे पुराणीं, जनीं पाहुनी पूर्ण कीजे शिराणी[3]. ॥ ५०

१. मृग. २. बुद्धि. ३. आवड, इच्छा.

गोरसक्रीडा.

(पद.)

श्रुतकीं श्रुतकृत हरिची करणी । करिता सत्सुख अंतःकरणी. ॥ ध्रुवपद. ॥
श्रुति स्मरती श्रुति गाति जयातें । ध्यावा तो भवतमतरणी[1]. ॥ श्रुतकीं० ॥ १ ॥
धृति धात्या दे सृष्टी रचाया । भृति वृत धरिजे त्या चरणीं. ॥ श्रुतकीं० ॥ २ ॥
वृत्त कथिता आनंदतनय कवी । मग्न निमग्न शुभाचरणीं. ॥ श्रुतकीं० ॥ ३ ॥ १

(श्लोक.)

श्रीमत् ब्रह्मावतार पंचकद्वयामाजी प्रभू आठवा,
योजी रम्य गुणाकृतीसि सगुणा ये त्या रुपा आठवा; ।
पाजी प्रेमरसा नतासि सहसा सारांश ज्ञानी तया
मी वाणी गुण गाउनी श्रुति तव्हा ऐका म्हणे श्रोतियां. ॥ २

व्रजीं धाकुटा थोर वृंदारकाचा, स्त्रजी सागरीं डोल मंदारकाचा; ।
असा तो प्रभू बाळ नंदालयीं हो, लिला दाखवी माय महिमा लई हो. ॥ ३
मुलें सानसीं मानसीं गोपिनाथा, गडी आवडीती भिडीचे सुनाथा; ।
'चला' त्या मुलांतें म्हणे विश्वताता, 'मला फावला हेतु सांगीन आतां.' ॥ ४

(पद.)

चला चोरुनि गोरस खाउं गड्या! ॥ ध्रुवपद. ॥
हिंडुनि धुंडूं गोप हवेल्या । लवंडु दवडुं दहिंदुधसुगड्या ॥ चला० ॥ १ ॥
करुं उघड्या लुगड्याच्या गोपी । विगडुनि ठेविति मद झगड्या ॥ चला० ॥ २ ॥
शिक, शिकवी, आनंदतनय कवि । मुल म्हणती सुख लाहुं गड्या! ॥ चला० ॥ ३ ॥ ५

(श्लोक.)

अहीरा हरि प्रेरुनी हा विचार, करूं चालिले चोरिचे चोर चार; ।
निशी आंत वेशींत गोपगृहीं तो, प्रवेशीत अंतर्गृहीं अग्रहीतो. ॥ ६
दधीरातबे बाळकां वेध लावी, मधीं राहुनी चिद्बुद्धीभेद दावी; ।
बधीरा करी गोपगोपींसि माया, विधी सांपडेना कधींही दमाया. ॥ ७
असा लाविता गोपुरीला दरारा, चुके दाम गौळी प्रभूच्या करारा; ।
तुपा वीकणें खुंटलें या व्रजाचें, नृपा सांगती हा हरी नीवृजाचे[2] ॥ ८

---

१. संसाररूप काळोखास सूर्यासारखा. २. गवळ्याला.

(पद.)

तव किशोरनंदा फंद करी. ॥ ध्रुवपद. ॥
थोर पराक्रमी पोरपणीं हा । गोरस चोरुनि छंद धरी ॥ तव० ॥ १ ॥
जाउनि याला जावें धराया । दृशिं[1] धुळ फुंकुनि अंध करी ॥ तव० ॥ २ ॥
आज्ञा द्यावी सुज्ञा आमुते, प्राज्ञा घालू गंधकरी ॥ तव० ॥ ३ ॥
आनंदात्मज प्रभु गवसेना, पद बोधाविण मंद करी ॥ तव० ॥ ४ ॥ ९

(श्लोक.)

वदे नंद, 'कां माल द्या चोरपोरां, करा बंद मारा धरा चोर पोरा, ।
बरा कारबारा हिरा वेठला तो, नरा पारक्याला बरा भेटला तो'. ॥ १०
असी गौळिये ऐकुनी नंदवाणी, गृहा जावया वृत्ति आनंदवाणी, ।
स्वयें अंतरीं शिक्षणें गोपराया, बहू गर्वसा कां नये कोप राया ? ॥ ११
विंदाना कृष्णजीच्या समजुनि मनिं ते जागती यामिनी ते
बंधाना गोरसाचा बळकट करणें सांगती कामिनीतें ।
संधाना देव ऐशा समजुनि मनिं तो हर्षला बाळ संगें
मंदाना गोपबुद्धी धरुं हरि म्हणती गौळि बाळ प्रसंगें. ॥ १२
अधम नर समाजामाजि त्या गोकुळींच्या,
वसत मदभरें हो हंकृतीनें कुळाच्या; ।
वदत मम गृहातें वासुदेवास ये जो
कृतफळ तुज वोपूं फारसे दुग्ध पेजो. ॥ १३
म्हणे दार त्याची धरा आजि यातें, अहो या जगीं थोरसा माज यातें, ।
भुजा बांधुनी नंदधामासि न्यावा, विचारी प्रभून्याय अन्याय न्याया. ॥ १४
नगे मी ये गेहा अशुभ तव देहा घडवितो,
मला बांधी ऐसा मनुज न विधाता घडवितो; ।
अहंकारें थोरें तुमगुन मला पोर करिता,
तुम्हा दक्षाशिक्षा समजुनि परब्रह्म करितां. ॥ १५
मुरारी तया ताडुनी शब्दघातें, घरा ये तवे नातुडे जो तिघांतें; ।
शिवा कंजजा[2] वासवाला[3] कळेना, कदा भाविकावीण जो आकळेना. ॥ १६
कोणे एक दिशीं निशींत हरिची द्वेषीत गौळी निजे
कांतासंगतिरंग सारुनि सुखें अंतःपुरीं हो निजे; ।

१. डोळ्यांत २. ब्रह्मदेवाला. ३. इंद्राला.

संधी जाणुनि शंभुचा प्रियसखा ये सत्वरीं मांडि ते
दोघे झोपवि लोपदृष्टि करुनी कैशा रिती नाडिते. ॥ १७

व्रजाची तया थोर वाढीव दाढी, धरोनी बळें वेणिग्रंथीस पाडी; ।
न तूटो न पेटो न सूटो कदापि, करा खड्गधारा द्विसी रासि दापी. ॥ १८

श्रमित उभय होती मन्मथाचे विलासें
निजचर कुमतीनें पाठिसी लाविलासे ।
अकळ करुनि युक्ति जाय गोविंद वेगा
उपरिचरित तेंही सांग सांगों नवे गा ! ॥ १९

अरुणउदय होतां चेइली गोपराणी,
प्रियकर प्रियवादें जागवी ते करानीं. ।
'दिनमणि उदयातें पावते स्वामिराया !
अजुनि धरितसां कां वेणी? सोडा करा या.' ॥ २०

'मला भाससी तूं मदोन्मत्त गाढी, स्वहस्तें कशी वोढिसी आजि दाढी? ।
तुझा काम कां शांतिलागीं न पावे, अगे! काहिया लौकिकाला दिपावे?' ॥ २१

वदे कांता रोषें, 'गवसुनि कसे केश धरितां?
दिसेनाजी! डोळां कुटिल विषयचाळाचि करितां. ।
करांबूजें पाहे बिकट दिधली गांठ कुरळीं
अजी! कैसी जी! हे विकट तुमची हीट कुरळी?' ॥ २२

(पद.)

'अग मुरदाडे! दाढी सोड. ॥ ध्रुवपद. ॥
वदसि मसीं कां वेणिसि धरली। हळु हळु वदसी गोड.' ॥ अग० ॥ १ ॥
'करुनि कुचाळा! कोप तसा. ॥ ध्रुवपद. ॥
दाढी वेणी बांधुनिशानी, करणी लोपतसा.' ॥ करुनि० ॥ १ ॥
'झणि तुज त्यागुनि जाइन म्हणुनि। करणी केलिस कोड.' ॥ अग० ॥ २ ॥
'आत्मस्थिति गोपतिसम जाणा। मज आरोप तसा.' ॥ करुनि० ॥ २ ॥
'आनंदात्मज गुणगण हरिचे। मृतरसपीयुष गोड.' ॥ अग० ॥ ३ ॥
'आनंदात्मज हरिरस त्यजितां। होत निरोप तसा.' ॥ करुनि० ॥ ३ ॥ २३

(श्लोक.)

बैसे तवें कामिनि कांत मागें, लागे बळें कर्म निवांत मागें, ।
तीव्रा नखें सोडि परी सुटेना, तो मूढ नेणेच मुकुंद टोणा. ॥ २४

तदा वेशिंचे वासिकां देत हाका, अजी गुंतले केश कैसे पहा का. ।
त्वरें पातले आळिचे गोप सारे, बळें दाविती आपुली नोक सारे. ॥ २५

एकीं ग्रंथि विदारितां निज बळें शक्ती करा ते त्यजी,
युक्ती शस्त्र सुदोनि छेदिति तवे धाराकरी नित्यजी; ।
एकीं लावुनि जातवेद पाहता जाळी न तो केश तो,
टाळूं संकट पाहती परि नव्हे साधी हृषीकेश तो. ॥ २६

शस्त्रा ना तुटती, नखा न सुटती, वैश्वानरू दाहिना,
होते जे जन थोर सान सरिते ते सर्व शक्तीहिना, ।
जाली लाज जनींच मानुनि मनीं आक्रंदती वोहरे,
'गे बाई! अघटीत संकट गती कवणे रिती वोहरे? ॥ २७

(पद.)

बाई! हे हरिची अवखुण गे! जाणितली कीं लवखुण गे! ।
आत्म ज्ञानें वळखुन गे! पाहे ना तरि करि खुण गे! ॥ ध्रुवपद. ॥
ब्रह्मा हर नेणत माया, भानु जसा नेण तमा या, ।
ज्या रूपीं मिळती नत माया, त्याच्या ह्या हिकमति माया. ॥ बाई० ॥ १ ॥
नंदालयिं न्या झगडा गे, त्याविण न चुके रगडा गे, ।
आजि हरीचा पगडा गे, इतरा न सुटे धगडा गे. ॥ बाई० ॥ २ ॥
कर जोडोनी हरिविण गे, कां जन अवघे शिणवा गे, ।
तो याविण का मिन वागे, आनंदसुतपदीं लिन व्हागे. ॥ बाई० ॥ ३ ॥ २८

(श्लोक.)

निगदित चतुराते नेटकी ज्ञान वाणी
सकळिक नरनारी होति सज्ञान वाणी. ।
समइच समुदाई बंदिकी जे पुढारा
मुकलित मनि गौळी येति नंदा बिढारा. ॥ २९

हासे नंद विलोकुनी खदखदा हें काय ये सोंगसें,
आले पौरिक घेवुनी वदति ते जी हे कसे ढोंगसे; ।
'जो नंदा नवलाव नयनिं निरखा हे गांठ कैशी कसी
बांधीली स्वबळें ढळे न सहसा कवणा असी चौकसी?' ॥ ३०

बोले राव, 'असेल तद्गृहिंचि हे देवाचि ही अवखुणा,
जोडा हात पहात कां बसतसां? आम्हास दावा खुणा. ।

१. अग्नि.

नोहे जी! नृपती सती अनिपति प्रीती निजे दातया ।
आला कोण अचाट गांठ दिधली हें ठाउकें ना तया. ॥ ३१

(पद.)

कर्माचा योग चुकेना राया! भोगेविण राया. ॥ ध्रुवपद. ॥
कर्में रवि शशि नभिं फिरती तारा, विधि होय चितारा, ।
कर्में परब्रह्मचि ये अवतारा, भव उद्भव तारा. ॥ कर्माचा० ॥ १ ॥
कर्में वासवा भगांकित केलें, नर अंकित केले, ।
कर्में लंकेशवैभव गेलें, मुनिचे भव गेले. ॥ कर्माचा० ॥ २ ॥
ऐसा कर्माचा अद्भुत मारा, ना येत सुमारा, ।
आनंदात्मज प्रभु सांग कुमारा, प्रभु वारी कुमारा. ॥ कर्माचा० ॥३॥

(श्लोक.)

कृतकर्मोद्भव सांकडें निपजलें सर्वोपरी वांकडें
हस्तें लावुनि कांकडे निरखितां भस्मेच नाकाकडे, ।
लौकीकासि कडेस लाउनि सडे आलोंच देवाकडे,
टाळा संकट बाकडे खडकडे अन्याय लावा कडे. ॥ ३३
येती काकुळती कुळीन कुळिंचे गौळी तया पौळीचे,
मौळी स्थापुनि नंदपादयुगुली जवळीक त्या शौरिचे, ।
रूपातें अवलोकुनी ग्लांती वदती ऐशी ययाची क्रिया
आणा सत्य मनासि गोकुळपती सांगा मती अक्रिया. ॥ ३४
आलिंगूनि सुतासि हास्य वदनें बोले यशोदापती,
रे! सोडीं कुरळा गळा तरुतली बाळा अरे दंपती; ।
अन्यायी जरि जाहलीं शतवरि हे आपलीं लेकरें
पालावी बहु द्रव्य देति तुजला हे आपलाले करें. ॥ ३५
पित्याची मृदू बाल भावीक गोठी, परीसूनि हासे चिदानंद पोटीं; ।
अजी! हे मला बांधुं इच्छी बळें जी, जयाची तया कल्पना कीं फळे जी.॥३६

(पद.)

हे बांधूं इच्छी मातें अजि । ताताता. ॥ ध्रुवपद. ॥
भारी बळयाला आजी । फावले अंगाला काजी ।
राजीव रे या समाजी । आताता ॥ हे बांधूं० ॥ १ ॥

पाजी हे गोरसा पाजी । गाजी वाजी दारामाजी ।
म्यां जी कां सांगणें दाजी । माताता ॥ हे बांधूं० ॥ २ ॥
आनंदनंदनबाजी । प्रभु सांगे ऐकें बाजी ।
ज्ञानें वोळखाजी । आताता ॥ हे बांधूं० ॥ ३ ॥ ३७

(श्लोक.)

आतां पुरे दंड, सुतान कोपा, कोप अशादीन पुतान कोपा ।
कोपारका. आप्त तुते असेना. सेना आणि रावसमानसे ना. ॥ ३८

(पद.)

तुझे कोपे कैसे जगजीवे बा, जगजिवना! ।
तारी अथवा मारी गति नाहीं तुजवीणा.॥ ध्रुवपद. ॥
महामोह मदेमने मानो ना तुज देवा ।
जाल्या श्रम देहीं बहु बा तोही करितो सेवा. ॥ तुझे० ॥ १ ॥
किवतुते मोठी जिव जिव वितोसि मायपोटी ।
निव आठविणा म्हणे मी मी हे ठेवी·खोटी. ॥ तुझे० ॥ २ ॥
आनंदें नंदननंदे बोधुनी केला साधा ।
आनंदनंदन म्हणे वदोनि सुख साधा. ॥ तुझे० ॥ ३ ॥ ३९

श्री भक्तवत्सल प्रभू भवतापहर्ता कर्ता सुरक्षण सुरा दनुजप्रहर्ता ।
या पाहुंया मज पुढें कशि गांठ केशीं, द्याया तुम्हा अणि तया सरि गाठ कैसी.॥
पुढें दार ते दादुला पाठि लागे, वरा संग हा धातया पाठि लागे; ।
कृपे पाहतां जाहली वेगळाली, व्रजा जी अभीमानबुद्धी गळाली. ॥ ४१
अधवदन विलापे चालिले आत्मगेहा, ।
जन वदति हरी हा या जगीं आत्मगेहा; ।
कणव करुनि कृष्णें सोडिलें आजि यातें
पुरजन सहनारी राहणे राजि यातें. ॥ ४२
दावोनिया चरित लोपवि गोपती तो, वाणी जया निशिदिनींच तरा पतीतो; ।
तो पूर्ण ब्रह्म भरला व्रजलोक छंदी, आनंदनंदन कवी सिरिं पाद वंदी.॥ ४३

नवरसचरित्र.

(श्लोक.)

श्रीयादवेंद्रचरितामृतपानसेवा[1], संसारि ज्या कुमति त्या मृत पानसे वा, ।
जेवा किं जी करुन पाक हरीरसाचा, ठेवाल मोक्षसदनांत शरीर सांचा. ॥ १

सशारी कन्येचा तनय सुत राया सुवचनें
प्रबोधी संतोषें श्रवणपुटिं ते शब्दरचनें, ।
जयाची माया हे भुवन भुलि लाऊनि फिरवी
न मानातें पावे विधि हर शशी वासव[2] रवी. ॥ २

ताराया सुजना जनार्दनमना, मानी विधीभापणा,
झाला आनकदुंदुभीनृपतिचा[3] तान्हा[4] अरीशासना; ।
प्रगटावें[5] स्वगुणासि, गोवन गणा संगें क्रिडावें वना, ।
भावोनी असि भावना[6], त्वरित ये नंदाचिया भूवना. ॥ ३

(पद.)

खेळे ब्रह्मभूपाळ[7] । व्रजिं[8] त्या नंदित[9] नंद नृपाळ. ॥ ध्रुवपद. ॥
शरणाचे भवभयहरणातें[10] । वरणा येत कृपाळ. ॥ व्रजि त्या० ॥ १ ॥
अदट धिटास दटाउनि गोपी । वरि घालिति अमुपाळ. ॥ व्रजि त्या० ॥ २ ॥
बालक कवी आनंदतनय गुण । चाळक तूं विभुपाळ. ॥ व्रजि त्या० ॥ ३ ॥ ४

(श्लोक.)

कालिंदीतटिं[11] गोमटी[12] व्रजगटी घेवोनि संगें हरी
दावी गोवळसा[13] विलास सुरसा नांदे हरी मोहरी[14], ।
आलापोनि स्वरा सरंग[15] सहसा छत्तीस भार्यांतरी
गातां तर्क वितर्कभाव उठती गोपीचिया अंतरीं[16]. ॥ ५

सारावा घरचा विचार, घरचा राचा नसे मानसा,
चारावा रस वासुरांस न सुचे, लावी गुरां रानसा, ।
पोरा चाचर चाकरासि कथुनी दारा समूदायसीं
जाती त्या नवपंकजाक्षि[17] ललना[18], वाणूं कथा कायसी? ॥ ६

---

१. कृष्णचरित्रसुधापान. २. इंद्र. ३. वसुदेवाचा. ४. पुत्र. ५. दावावें, प्रकट करावें. ६. विचार. ७. ब्रह्मांडपालक. ८. गोकुळांत. ९. आनंदयुक्त. १०. संसार. ११. यमुनातीरीं. १२. सुंदरी. १३. गवळ्यासारखा. १४. मोहित करी. १५. रागयुक्त. १६. मनांत. १७. नूतन कमलनेत्रा. १८. स्त्रिया. १६ आ० स्फु०

(पद.)

चाला गे ! वनवासा । स्थळिं ज्या जगजीवन वासा ।
कामरिपु वणवासा । अंतरिं लागे. ॥ १ ॥
जरि लाजाना जन बोला । तरि साजा साजण बोला ।
पर जासा जन बोला । बोलति बाई ! ॥ २ ॥
या नंदतनयाला । वंदा द्या तनयाला ।
आनंदतनय याला । निजपद दावी. ॥ ३ ॥ ७

(श्लोक.)

'पंथीं....कथित गूणही वेळ वांचे मंथी भवाब्धि, करिं वाद्यहि वेळवाचें, ।
वंदीति ज्यासि शिरसा सुर वाड लाडे, वंदी भुजेसि करु सासुरवाड लाडे. ॥८
पोटीं ठसाउनि....निश्चितसा भरोसा, संसार कुश्चित तयासि भरो भरोसा, ।
वाटे यथार्थ तरि जातिच काननातें, निंदीति एक सति त्या शशिआननातें.॥९
'कांगे ! रानीं जातसा रान वाटे, दुष्कर्मी या व्हाल हैराण वाटे ।
देवें जोडा जोडिला त्यासिं भोगा, केंवी गुंता या हरीच्या सुभोगा.'॥ १०

(श्लोक.)

'धिग् धिक् कर्म ! कुळासि नासुनि परब्रह्मींच झाल्या पिशा
काशाला वदनें जनीं मिरवितां? लंघून जा जग्दिशा? ।
सासुर्वास नसेच लाज तुमतें आतांचि ना पारकी
विष्यासक्तचि होवुनी रमतसां, केंवी तनू पारकी ? ॥ ११
नंदाचा सुत चोरटा धटधिटा दाटावितो उद्धटा
वाटावा विट वाइटा, परि खंटाटोपी दिसे गोमटा ।
मोठा थोट लबाड आणि लटका कांटाळवाणा खटा
कट्टा सर्व झटांत, का कटकटा झाल्या कशा लागटा ?' ॥ १२

(पद.)

'सुमतिमति कागमति गमता. ॥ ध्रुवपद. ॥
आगमनिगमका मति उमग न गमता । सुगम सुगम मनीं लाउनि ममता.॥ १ ॥
अगुण गुणागुण लाउनि गुणता । सगुण सगुणसा गुण कां श्रमतां ? ॥ २ ॥
नंदन तुज उमजुनि नुमजविता । आनंदसुत प्रभु समजुनि भजता.' ॥३॥१३

---

१. वाचेनें. २. संसारसमुद्र. ३. वेळूचें. ४. मस्तकानें. 'शिरसा' ही 'शिरस्' शब्दाची तृतीया आहे. ५. मोठे, थोर. ६. कुत्सित, निंदित. ७. त्रस्त, पीडित. ८. जोडपें, स्त्रीपुरुषयुग्म. ९. वेड्या. १०. उपद्यापी. ११. सुंदर. १२. वेदशास्त्रें.

(श्लोक.)

दुरुक्ती युक्तीनें वदुनि, निज शक्तीस मिरवी,
नसे भक्तीचा तो लव मनिं बया वृत्ति फिरवी; ।
अहंकारें थोरें गजबजित घोरे भलतिसी
नसे ठावा कीं हा [1]जलधितनयावल्लभ तिसी. ॥ १४

'या बऱ्या परतुनी सदनासीं काळिमा तुमचिया वदनासीं ।
लाउनी करवितो [2]कदनासी मूरवी हुळहुळ्या मदनासी.' ॥ १५

उत्तरें वदुनिया नि[3]करानें घेतला उदककुंभ करानें, ।
जाय नायक घरासि विरामा शंकल्या बहु मनीं [4]व्रजरामा. ॥ १६

होता कुंजवनांत कामजनिता तो कामिनीच्या [5]जैथा
माथा वंदुनि पाय स्फुंदुनि यथा तेथेंचि तो ऊलथा. ।
कथिला त्या प्रमदांसि बोलति, 'वृथा आतां जिणें सर्वथा'
ऐकोनी हरि 'थांब थांब' वदला जो दावितो चि[6]त्पथा. ॥ १७

(पद.)

'वारिसि ना विपदा, तरि सखया! काय जिणें संसारीं? ।
तारिसि ना सुपदा देउनियां आम्हां दीना [7]कंसारी. ॥ ध्रुवपद. ॥
सांडुनियां संसारपसारा धरिलें तुज हातीं, ।
याहि वरी गांजितातीं दुर्जन विलोकुनि लोक पाहाती. ॥ १ ॥
दुष्कृतिच्या सुकृति मिळतां ही, दुष्कृति वदती वांया, ।
काया वांया श्रमवुनि काया जाइच ना [8]भवमाया.' ॥ २ ॥
दीनवदन [9]वनिता वदतां तो दीनबंधु समजावी, ।
आनंदात्मजविभुची सत्ता लीन[10]पणें उमजावी. ॥ ३ ॥ १८

(श्लोक.)

वदत [11]मृदुगिरा तो सार वेदोदरींचा, 'सकळ हरिन निंदा दुष्टती सुंदरींचा.' ।
भजसि निजजनाच्या कारणें रूपडें हे अघटित घटनार्थी धारणें कीं घडे हें.॥ १९

व्यापिली मदभरें [12]प्रमदा ते, माझिया तुम्हि तुम्हा श्रमदाते, ।
गाजवीत फिरते नवतीते साजवीत न वरे नवतीते. ॥ २०

जधीं जाय ते माहिरा गोपदारा, तधीं जाणवा [13]पेंधिया चोपदारा; ।
वनीं वेणुच्या जेंवि वन्हीच पेटे तईं दाखऊं थोर माया [14]चपेटे. ॥ २१

१. लक्ष्मीचा पति. २. युद्धास. ३. आग्रहानें, जोरानें. ४. गोकुळांतील स्त्रिया. ५. समुदाय, जमाव. ६. ज्ञानमार्गास. ७. कृष्णा, ८. संसाररूप मोह. ९. स्त्रिया. १०. नम्रभावें. ११. कोमळ वाणीनें. १२. तरुण स्त्री. १३. कृष्णाचा मित्र. १४. हात, झपाटा.

(पद.)

लाडिस नाडिन गे ! ॥ ध्रुवपद. ॥

गाढि लबाडिक बाडि न वदली । धांगडि धाडिन गे ! ॥ १ ॥

धाडि धसाडीस नाडिन उमजे । चाडिसि पाडिन गे ! ॥ २ ॥

जाडिवसाडी आनंदतनयप्रभु । भवरस मांडिन गे ! ॥ ३ ॥ २२

(श्लोक.)

सघन सकृप बोला तोष पावोनि दारा,
बहुबहुत बरा जी ! दंभ तीचा विदारा; ।
नमुनि पद विलासा रंभिती संभ्रमानें
विलसति [1]व्रजबाळा [2]मन्मथाच्या भरानें. ॥ २३

जो सज्जन जनिंचा कृपाळ बरवा भूपाळ वैकुंठिंचा
जो आराध्य कपाळ पाणि मनिंचा [3]वेल्हाळ सत्कंठिंचा, ।
जो दासा कनवाळ, नाद सकळा निग्मांग पड्‌ घंटिचा
तो गोपाळ सतोप नाचत तवे सोडी जुडा गुंठिचा. ॥ २४

(पद.)

नाचत गोपगडी । मुरलीचे छंदें. ॥ ध्रुवपद. ॥

द्वयकरिं द्वयकर कवळित [4]ललना । मध्यें कृपाकर घालित फुगडी. ॥ १ ॥

पीत धटीसि धरी हरि करपुटीं । नारि विराजिति अभिनव लुगडीं. ॥ २ ॥

आनंदसुतकवी [5]अभिनव मानुनी । ठेवित हरिपदीं शिरसह पगडी. ॥ ३ ॥ २५

(श्लोक.)

मध्ये माधव [6]अंगनाद्वय धरी मध्यांगना दोंकडे
आपण् होवुनि एकला बहु रुपें दावीतसे रोकडे. ।
आम्ही फार, मुकुंद एक, परि हें हे आठवेना तया
गोपी गोप सख्या करीं धरुनियां त्या नाचती [7]अद्वया. ॥ २६

ऐसा [8]रास विलास [9]सारुनि सुखें [10]लावण्णिच्या दीपिका
आज्ञा मागुनि चालिल्या स्वसदना त्या सर्व ही गोपिका ।
गेली यावरि, गोपिनाथ सकळां गोपांसि आज्ञा करी
'जालीरे ! सह [11]सांजवेळ सरिसी गाई वळा लौकरी'. ॥ २७

---

१. गोपबालिका. २. मदनाच्या. ३. प्रिय. ४. स्त्रिया. ५. नवल, कौतुक. ६. दोन स्त्रिया. ७. श्रीकृष्णा. ८. नृत्यक्रीडा. ९. करुन, उरकून. १०. सौंदर्याच्या ज्योति. ११. संध्याकाळ.

गाई ठेवुनि गोठणीं यदुपती आला स्वयें मंदिरा,
प्रक्षाळीत पदा करें करुनियां सेवी सदा इंदिरा; ।
माता दे दधिवोदनासि वदते 'ताता! भुकेलासि रे!'
पोटीं बाळक भावि त्या चरणिं ज्या ब्रह्मादिकाचीं शिरें. ॥ २८
पहाटेसिं हरि गोवळबाळा घेवुनी जंव निघे नरपाळा, ।
देखिली पथि सुनिंदक नारी दुग्धमाखण दधी विकनारी. ॥ २९
दिसे साजिरें कुंकु ईचे कपाळीं, असे माहिरा जावयाचीच पाळी; ।
'गडेहो! नका आजिचे दीस धंदा, इला दावणें चोज कांहीं मुकुंदा! ॥ ३०
गेली तातगृहास गौळिण, तदा श्रीकृष्ण लीला करी,
गोपींचा भ्रम वारुनी गतिस दे सद्भक्तिला लौकरी; ।
घेतो अष्ट निविष्ट एक रुपडें जोडा तिचे गेहिंचा
तैंचा रूप गुणें उणा न सहसा जो पालटा देहिंचा. ॥ ३१
काळा वर्ण, विशाळ कर्ण, नयना एकाच तेजावळी,
तो जैसा कुरूप चिद्रुप तसा रूपें धरी जावळीं ।
हातीं घट्ट, शरीर घट्ट, प्रथमे येकाचि ये सासुरा,
जामातासि निरीक्षुनी स्वसदनीं सन्मानि तो सासुरा. ॥ ३२
क्षाळुनी पदासि विष्टरासि देत प्रीतिनें,
बैसला उगाचि आसनीं उदासवृत्तिनें; ।
देखतां स्वभाव तो मृदु श्वशूर त्या वदे,
'तूमचे स्वअंतरासि क्रोध काय ठाव दे?' ॥ ३३
'कामासि मामा! त्यजुनी स्वधामा, आणीतसां, चित्त नव्हे द्विधामा, ।
मातें पुसीना न पुसेचि माते, माते प्रमत्ते धरिनाचि मातें. ॥ ३४
न्यावें घरा क्रोध किजे क्षमा जी!' तों दूसरा देखत चक्षुमाजी; ।
सासे वदे, 'कां असि धाडवीता, हे लाडकी आणुनि लाडवींतां?' ॥ ३५

(सवाई.)

माजघरांत तिजा वर जावुनि वोढित नारकरास बळानें,
पाडुनि दारवट्यांत दटावित हाणित थाप मुखांत सळानें; ।
'फार घडीघडि येउनि धांगडीसी फिरसी....तरणी ते,
कोण गडी लुगडी घडि देत कसी उघडी घडिसी करणी ते.' ॥ ३६

---

१. लक्ष्मी. २. दहींभात. ३. बाळा. ४. मानी. ५. मस्तकें. ६. लोणी. ७ दिवशीं. ७. आसन. ८. आपल्या घराला. ९. बळानें, झपाट्यानें.

(श्लोक.)

तो गोप कांतेसि म्हणे, 'मुलीला गे! वोढितो कोण? मुले भुलीला.' ।
ते पाहतां तीन उभे तिठाई, तीघां प्रती वाक्य वदे धिटाई. ॥ ३७
देखुनी उभयतां चेकती ते, भासती जिवन वेंचकती ते ।
सारिखी तनु अभिन्न तिघाई, आपणांत करिती अति घाई. ॥ ३८
जेथें व्रजाची सकळीक मांदी, आली उभी बाहिर आणि सांदी, ।
'पाहा कसे हो! नर कोण काकी, कां झोंबती ईस बळें ऍकाकी?' ॥ ३९
तों चव्था चवताळुनी वधु बळें वोढी म्हणे, 'बायको
माझी हे, तुम्हि कोण? कोठिल? कळी कां वोढतां नायको.' ।
पैचारी तंव पांचवा, 'अजि! अजी चालाचि पंचायती
तेथें होइल न्याय तोचि बरवा, लाहे वधू आयती.' ॥ ४०
येती गोकुळिच्या समस्त युवती ऐकोनि तो काहवा
धापा देतचि धांव घेतचि रिघे त्या संगमीं साहवा. ।
पांचां वारुनि 'साच मीच' म्हणतो, 'यातें अजी राहवा,'
गौळी बोलति, 'जी! निवाड बरवा होईल तो पाहवा.' ॥ ४१
ते हांसती खदखदां जन हात वाजी, साचे सरीच प्रगटे नर सातवा जी! ।
नाहीं जगांत सरसी नर मंडळी ते, एका स्त्रियेसि वरली वर मंडळी ते. ॥४२
'मारीं रूपें स्वस्वरूपासमान, द्यावा कैसा एक रूपास मान? ।
शंभू स्वायंभू नकारी निवाडा, आम्हां मर्त्यां त्याहुनि काय वाडा?' ॥ ४३
झोटी वोढित आठवा नवरि हे सोडा अरे! सात हो!
नह्वा मुख्य उगाच शंकित मुखा स्पर्शोनिही हात हो ।
आहे ती नव नोवरे परिकरें हे केलि जों नोवरी
आतां काय करील हेतु नकळे कोणा गडे नो! वरी? ॥ ४४
महादुःखें बाळीसहित जननी तात रडती,
'दिली तैं एकातें नवजण दिठीं केंवि पडती?' ।
तदा प्रौढा नारी कथिति तिचि ती दुष्ट करणी
सदा निंदी लीला प्रभु विचरिजे त्या प्रकरणीं. ॥ ४५
इणें द्वेषिला कृष्ण दुष्टापराधें, कसें पाविजे श्रेयं श्रेष्ठापराधें? ।
खरा सोहळा आजि दावी सतीचा, बरा भासवी मेळ द्वारीं पतींचा. ॥ ४६

---

१. हें मुलीचें नांव. २. भय पावली. ३. स्त्रीवर्ग. ४. बोले. ५. गोंधळ, कोलाहल. ६. कल्याण, यश. ७. थोरांचा अपराध केल्यानें.

'अगे! वोळखेया नवा कोण तूझा? तया दे वपू, कैंवि लावीसि झूंजा? ।
जरी वाटती आठ सोंगें उडावीं, तरी गांठ या आठव्यासीं पडावी!' ॥ ४६

ऐसा बोध विबोधितां युवति ते दाक्षायणातें त्यजी
जी! जी! श्रीपति! सर्व मायिक प्रभू तूं या जगीं सत्य जी! ।
माझी मंदमतीच पातकि अती, मी पामरी पाव तूं;
पावन् नाम खरें करींच सखया! घे सत्वरीं धांव तूं. ॥ ४८

(पद.)

जगजिवना जिववी धावरे!, भवजलधि नलगे थावरे! ।
मन दशदिशाला वावरे, परि हरि! तुं माया माव रे! ॥ ध्रुवपद.॥
मति भ्रमित मदानें थोरसी, अतिलाभाला मी चोरसी ।
बिडालक[1] जैसे गोरसीं[2], आतां सत्वरि मिळवी सौरसी. ॥ १ ॥
अभिमानें मानें आपणा, भ्रम रज्जु जेंवि साप ना ।
तद्भावें येणें आपणा, निरसे हात मज गव्यापणा ॥ २ ॥
विद्वज्जनवचना कर्णिता, सख्या! जलनिधीतनया पर्णिता ।
गतिप्रद उत्तम आचरणितां, सुखी आनंदतनय कवि वर्णितां.॥३॥४९

(श्लोक.)

जो शंभू जपिंचा घनस्वरूपिंचा आद्यू जगद्रोपिंचा,
योगी हृत्कुपिंचा सुतोय बरवा सर्वात्मता गौरिचा, ।
अग्नीभव धुपिंचा सतेज दिपिंचा सद्भाव आटोपिचा,
होते निंदिति निंद्य यद्यपि हरी केंवा करी गोपिचा. ॥ ५०

लोपोनि आठरुप दावित एकलाची, ने स्वगृहासि गति धन्य तया लिलांची. ।
ते कोणते नव हि मानव सांगिजेती, संतानुमान मनिंच्या गति पांगिजेति.॥५१

पहिला जीव दुजा शिवाचि त्रिगुणी तो तीसरा नोवरा
चारी देह खरेच पंचविषय जो या जिवा भोवरा ।
साही दुष्ट विकार सप्तम तुम्ही धातू धरावी मना
अष्टी काम रसा नवासि समजा ते हे अशी भावना. ॥ ५२

ऐसा विलास रचुनी निववीत गोपी, तीची हरोनि कुमती सुमतीस थोपी, ।
दावोनि रूप लपवी अजि धन्य माया, आनंदनंदन प्रभूपदीं या नमाया.॥५३

१. मांजर. २. दुधीं.

आनंदतनयकृत पदांचें परिशिष्ट.

भक्तिपर पदें.

पद १ लें.

जय जय जगदंबे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
वरदे रुचिराधरबिंबे ! । शरदिंदुशुभाननबिंबे ! ।
वर दे! मज आदिशिवे! प्रतिबिंबे! ॥ जय जय० ॥ १ ॥
परि परिपालन भक्तकदंब! । परमेष्टीमूळ तदंबे ।
करी वो! मज पावन चारुनितंबे! ॥ जय जय० ॥ २ ॥
कडिये लाविन हेरंबे ! । थडिये मज पाव विलंबे ।
घडिये आनंदतनय न विसंबे. ॥ जय जय० ॥ ३ ॥

पद २ रें.

कल्याणं कुरु कार्मुकपाणे ! कौसल्यानंदा ! ।
कंजभवादिककल्पकतरुवरकलिहरसुखकंदा ! ॥ ध्रुवपद. ॥
सीतावदनसरोज[1]मधुव्रतशिक्षितदशवदना ! ।
शीतांशु[2]प्रभकोमलनखमुखशतशिरजितमदना ! ।
सीमविरहितोद्दामपराक्रमसिंहोत्तमकदना ! ।
शीलं शुभमिह देहि सनातनशिवमुखसुखसदना ! ॥ कल्याणं० ॥ १ ॥
पाथोनिधि[3]कृतपाषाणप्लव[4]पाकांतकपोशा ! ।
पाणिविराजितचारुशिली[5]मुखपार्थिवकुलतोषा ! ।
पापजनावलिपावनसुचरितपादोद्धृतयोषा ! ।
पाहि परात्पर पुरुष ! मामिह पातकजलशोषा ! ॥ कल्याणं० ॥ २ ॥
तारेशांतक ताराधिपमुख तारकमणिहारा ! ।
तालविभेदन तामरसेक्षण[6] तामससंहारा ! ।
तापसमुनिजनतापनिवारण ताटिकोद्धारा ! ।
तारय मामानंदसुत प्रभो तात दीनोद्धारा ! ॥ कल्याणं० ॥ ३ ॥

पद ३ रें.

श्रीरामा मंगळधामा मंजुळनामा ।
दशरथनंदन दशमुखभंजन दिनेशशतकरकुलललामा[7] ! ॥ ध्रुवपद. ॥

---

१. कमल. २. चंद्रप्रभ ३. समुद्र. ४. होडी. ५. बाण. ६. कमलनेत्र. ७. सूर्यवंशभूषणा.

शिव जाणे तव गुणमहिमा रे! निगदितनामा, ।
लव जाणे तव पदमहिमा रे! द्विजवरवामा[1], ।
स्मरति निमिषभरि निरतिरहित जरि तरतिल जड जिव सकामा. ॥ १ ॥
भुजविक्रम तव गुणचापा रे! अवगत बापा, ।
समजे तुज जलनिधिभूपा रे! स्मरसि स्वरूपा, ।
रदन किमपि दळ विदरिति रिपुकुळ पदतळ नमुनि च तमामा. ॥ २ ॥
समजें तुज निजजनबंधू रे! दशमुखसिंधू ।
तव हृदयें सख्यासरसिंधू रे! करुणासिंधु ।
जोडुनि करयुग कोड करुनि आनंदतनय करि प्रणामा. ॥ ३ ॥

पद ४ थें.

चाल सजणा राजिवनयना[2]! । तुजवांचुनि सर्वहि श्रम ना. ॥ ध्रुवपद.॥
लटकिया प्रपंचपायीं गुंतूनियां काय करावें ।
दुर्लभ कीं तनु मानवी हे जन्मुनियां व्यर्थ मरावें ।
दारादिक सुत खाणारीं यास्तव परवित्त हरावें ।
सरतां आयुष्य अशेष[3] काळगृहीं करणें क्रमणा. ॥ चाल० ॥ १ ॥
लालुच लाविलि तईं इंद्रिय हे कामादिक विकार[4] यांहीं ।
त्यागिलि ते उत्तम कर्में भजनादिक सद्विद्याही ।
विषयाच्या निजसंपर्कीं खुंटविल्या निष्ठा त्याही ।
विचरितांचि ऐशा संगें नानापरि शेवटीं श्रम ना. ॥ चाल० ॥ २ ॥
तव पदीं मारुनि मुरकुंडी बसलों निश्चय धरुनीयां ।
एकवटोनि अघवीं करणें[5] धरली दृढ मन मारुनीयां ।
तारीं अथवा मारीं मलाही हा मायाभ्रम वारुनीयां ।
आनंदतनय कवि विनवी येईं येईं बा सीतारमणा! ॥ चाल०॥ ३ ॥

पद ५ वें.

घालूं मी कवणा भार? । तुजविण रामा हो! ॥ ध्रुवपद. ॥
मायिक[6] संपद सर्वहि सोयरे । ना कोणी आधार. ॥ तुजविण० ॥ १ ॥
मीं पडलों भवसागरडोहीं[7] । कोण करिल भवपार? ॥ तुजविण० ॥ २ ॥
आनंदसुत म्हणे तुजवांचोनि । नेणें आणिक सार. ॥ तुजविण० ॥ ३ ॥

---

१. अहल्या. २. कमलनेत्रा. ३. सर्व. ४. लोभ मोह मत्सर इत्यादि. ५. इंद्रियें. ६. मिथ्या, असत्य. ७. संसार.

पद ६ वें.

जय नंदकुमारा ! ॥ ध्रुवपद. ॥

ये गा! तनुनिर्जितमारा[1]! । ये गा! मुनिलक्षसुमारा! ।
ये गा! सुखदायक अतिसकुमारा! ॥ जय० ॥ १ ॥
यमुनातटपुलिनविहारा! । कमलाकरकौस्तुभहारा ! ।
शरणागतपालन अघ[2]परिहारा! ॥ जय० ॥ २ ॥
भव[3]वारिधिपारउतारा! । बहुधाकृत धृतअवतारा! ।
सदया आनंदतनयदातारा ! ॥ जय० ॥ ३ ॥

पद ७ वें.

अजि मज वनमाळी ! सांभाळीं । नमितों तुज निजभाळीं.॥ ध्रुवपद. ॥
दि[4]ठी करुनि कनवाळीं, । करकमळें मज कुरवाळीं. ॥ अजि० ॥ १ ॥
तुजविण प्रभु! ये काळीं । न दिसे प्रेमी प्रेमसुकाळी. ॥ अजि० ॥ २ ॥
न घालीं विषय पाहाळी । आनंदतनयप्रभुसी न्याहाळी. ॥ अजि० ॥३॥

पद ८ वें.

ये दयाळा सदय हरी ! ॥ ध्रुवपद. ॥
तुजविण कोण हरिल शिण अंतरिं । प्रगट निकटे भयसंकट संहरी. ॥ १ ॥
कमलनयन फणिशयन कृपानिधि! । निरखुनि रजतमगुणगण परिहरी.॥२॥
नंदसुता! आनंदसुता तव । छेद सदा भव[5]बंधन दुर करी. ॥ ३ ॥

पद ९ वें.

सदया ! येईं उदारा रे !। अजि नंदकुमारा ! ॥ ध्रुवपद. ॥
सदया ! हे तुझी कीर्ति पुराणीं । यमुनातीरविहारा रे ! ॥ १ ॥
कालियफणिफणनाट्यमनोहर । पदद्वय दावीं सकुमारा रे ! ॥ २ ॥
आनंदसुत प्रभु सद्गुणवर्या! । ललितलीला अपारा रे ! ॥ ३ ॥

पद १० वें.

श्रीरंगा! ये रे! ये रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
अंबऋषीकार्यास्तव घेसी दशअवतार फेरे, ।
जलचरवनचररूप त्यागुनी उरले दर्शन दे रे! ॥ श्रीरंगा० ॥ १ ॥
गोपाळांसहित वळसी वत्स वृंदावनिं दनुजा रे ! ।
अवलोकुनि वत्सासुर कपटी त्राहाटुनि यमुनामोह रे! ॥ श्रीरंगा० ॥२॥

---

१. स्वशरीरानें जिंकिला आहे काम ज्यानें असा. २. पाप. ३. संसारसागर. ४. दृष्टी. ५. संसारपाश.

श्रमलासी हयशासन करितां म्हणतां 'होरे होरे,' ।
क्षणभरि पांडुनंदन हस्तीं देउनि तुरंगदोरे. ॥ श्रीरंगा० ॥ ३ ॥
काळयवन रिपु आला म्हणउनी पळशी कांपत मुरारे ! ।
अभित होउनि निर्भय आनंदतनया आळंगीं रे ! ॥ श्रीरंगा० ॥ ४ ॥

पद ११ वें.

भज मानस भज मानस गौरीबालं । कटिवेष्टितव्यालं. ।
शुंडासहगंडविराजितभालं । शशितिलकविशालं ।
रक्तोत्पलवत् करतलकालं । भवभयनाशनपरमकृपालं ॥ १ ॥
लंबोदरलंबितमणिमयमालं । वंदितसुरपालं ।
दूर्वांकुरमृगमददिव्यकपोलं । धृतनीरांजनालं ।
धिकूतान् धिकूतान् धिमिकिट तान् किट किट किट धिमिकिट तांडवशीलं॥२॥
वीणास्वरसंगीतमृगतालं । ताडितकरतालं ।
गायंतं मधुरावाणीमूलं । निरसितभवजालं ।
श्रवणें सद्गुरु आनंदनंदन पदरज तोषिति भजनें सार्वकालं ॥ ३ ॥

पद १२ वें.

भज राघवपाया. ॥ ध्रुवपद. ॥
धरिसी किति मनीं कामा या । युवती रतिसहित रमाया ।
त्यजुनियां सकळहि दुस्तर माया. ॥ भज० ॥ १ ॥
दृढहो नामामृत गाया । कलुषांबुधितून निघाया ।
चुकवाया कृतांत दुस्तर माया. ॥ भज० ॥ २ ॥
संसारानळ शमवाया । कैवल्यपद पावाया ।
वदतो आनंदतनयकविराया. ॥ भज० ॥ ३ ॥

उपदेशपर पदें.

पद १३ वें.

नंदाचा सुत गा । गडे हो ! ॥ ध्रुवपद. ॥
घडिघडि मोडी ब्रह्मांड हृदयीं । एवढा अद्भुत गा ! ॥ गडे हो० ॥ १ ॥

---

१. इंद्रम्. २. कस्तूरी. ३. कमल. ४. पापसागरांतून. ५. यम. ६. अग्नि.

नाममण्याची माळ मनानें । प्रेमें गुंफी सुत गा! ॥ गडे हो० ॥ २ ॥
आनंदसुत म्हणे भव भैजकांचा । वीक्षणें करि हुत गा! ॥ गडे हो०॥

पद १४ वें.

भज रे मन प्राण! गोपाला. ॥ ध्रुवपद. ॥
बालाणेरभौक्तिक(?) काला । हालाविष अमृत प्याला ।
घाला नेणूं या स्वात्मसुखाला. ॥ भज रे० ॥ १ ॥
सालाविद तंतुचि नाला । वाला जगच्चित्रपटाला ॥
भ्याला देखुनि स्त्रजउरगाला. ॥ भज रे० ॥ २ ॥
आला गेला ना सरला । भरला हा शब्दचि उरला ॥
लीला आनंदतनय प्रभुजीला. ॥ भज रे० ॥ ३ ॥

पद १५ वें.

भज भज गोविंदं. ॥ ध्रुवपद. ॥
तनुभाकृति मन्मथनिंदं । मंदस्मितमुखारविंदं ॥
राधावदनाब्जमरंदमिलिंदं. ॥ भज० ॥ १ ॥
चरितामृतनंदितनिंदं । वृंदारकपरमानंदं ॥
वृंदावनपुलिनविलासच्छंदं. ॥ भज० ॥ २ ॥
ललनासुखरतिनिष्पंदं । कलिताखिलपातकमंदं ॥
नितरामानंदतनयसुखकंदं. ॥ भज० ॥ ३ ॥

पद १६ वें.

बालं भावयतं कुंवलयदलनीलनिभं. ॥ ध्रुवपद. ॥
दमितसकलदनुजदलं शमितविषयहलाहलं. ॥ १ ॥
फलितसुकृतनयनफलं कलितकलाकुतूहलं. ॥ २ ॥
आनंदतनयबलं दीनमनोमीनजलं. ॥ ३ ॥

पद १७ वें.

सकुमार दयानिधि रे! । भज रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
सकुमार दयाघन मारमनोहर मेघशरीर हरी ।
रिपुभंजन कंजविलोचन सज्जनचित्तसुधालहरी ।
वनवारणतारणकारण तो रणरंगण वीर हरी ।
शरणागतपालन कोलमकामरणादि मलासि हरी नृहरि. ॥ १ ॥

---

१. संसार. २. भक्तांचा. ३. दग्ध. ४. कमलपत्रनीलसमम्. ५. मदनासारखा सुंदर. ६. कमलनयन.

धृतमंदर सुंदरमंदसितस्मितनिर्जितशीतकळा ।
मुरमर्दन देव जनार्दन तोचि अलिप्त जना सकळा ।
अतिसोदर वेणुतता कलिताधर दारितदैत्यबळा ।
करि त्यापरि भव्यनुति क्षितिजापतिच्या परि दीर्घमती सबळा. ॥ २ ॥
कमलाकर शंकर चित्तचकोर सुधाकर लोकपति ।
अतिमंजुलता सुर कोकिल बोलति सिद्ध तुतें जपति ।
मज पाव हरी न दिसे दुसरी गति वारि भवार्थिरति ।
नर याचि रिती वदती तरि दास आनंदसुतप्रभुचे तरति. ॥ ३ ॥

पद १८ वें.

प्राण्या ! सावध रे ! सावध रे ! । सासि करुनि सहसा वध रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
इंदुमुखी रति निंदी । वंदीं गुरुवरपदारविंदीं. ॥ प्राण्या० ॥ १ ॥
अनुदिनिं मानस रोधीं । तनु धन विषयसुखासि विरोधीं. ॥ प्राण्या० ॥ २ ॥
नंदसुतीं मति टिकवीं । आनंदनंदन कवि गुज सिकवी. ॥ प्राण्या० ॥३॥

पद १९ वें.

शाबास भला रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
तृण सकळी काळ धरा रे ! । गणसी हरिभक्ति करा रे ! ।
वदनीं गोविंद हरे मुरारे ! ॥ शाबास० ॥ १ ॥
परिमाणपणें जळ गारे । परि मानसीं वस्तु जगा रे ! ।
परमाद्भुत वाजवी नामनगारे ॥ शाबास० ॥ २ ॥
सेवीं गुरुपदांबुजा रे ! । जेवीं प्रियसुधांबुधारे ।
विनवीं आनंदतनय कवि बा रे ! ॥ शाबास० ॥ ३ ॥

पद २० वें.

धरावा साधुसमागम तो. ॥ ध्रुवपद. ॥
याहुनियां निजलाभ जगत्रयीं । नाहिंचसा गमतो. ॥ धरावा० ॥ १ ॥
ज्याकरतां हृदयांत ठसावे । देहीं आगम तो. ॥ धरावा० ॥ २ ॥
आनंदात्मज विभु तो मानी । स्थावरजंगम तो. ॥ धरावा० ॥ ३ ॥

पद २१ वें.

ऐसें करिं कांहीं, करिं काहीं । लाधली नरतनु पाहीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
देह मी भ्रांतिच नासे । अद्वय अक्रिय[1] ब्रह्म प्रकाशे. ॥ ऐसें० ॥ १ ॥

---

१. कर्महीन, क्रियाशून्य.

अतवितजाया भासे । स्वप्नीं राज्यपदारुढ बैसे. ॥ ऐसें० ॥ २ ॥
जंव न पडे यमपाशें । आधिंच सावध होउनि बैसे. ॥ ऐसें० ॥ ३ ॥
धरिं विद्वज्जनकासे । तर हा [1]भवसागर उल्हासें. ॥ ऐसें० ॥ ४ ॥
गुरुचरणीं मन स्पर्शे । आनंदसुतप्रभु हृदयीं गवसे. ॥ ऐसें० ॥ ५ ॥

पद २२ वें.

दृढ धरीं चंचळ हें मन गा! ॥ ध्रुवपद. ॥
साधन करितां साधन योगें । न मनीं हे मन गा! ॥ दृढ० ॥ १ ॥
जीवशिवातें भेद नसे कई । जैसा हेम [2]नेगा. ॥ दृढ० ॥ २ ॥
आनंदात्मज बोले कांहीं । धन सुत हेम न गा. ॥ दृढ० ॥ ३ ॥

पद २३ वें.

हें काय केलें रे! । वय वांया गेलें रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
ध्यात धना मन ध्यानींच ठेलें । कामसुखासि भुकेलें ॥ हें० ॥ १ ॥
कोण असें तुझें कर्म उदेलें । नेणपणें सुख गेलें. ॥ हें० ॥ २ ॥
आनंदतनय म्हणे भोगियलें । आशापांशें गोवियलें. ॥ हें० ॥ ३ ॥

पद २४ वें.

रामा कृष्णा गोविंदा गोपाळा । वेळोवेळां वाचेसीं लागो चाळा. ॥ ध्रुवपद.
कोटी धेनु सत्पात्रें दिधल्या दाना । ग्राम कोटी आराम रचले नाना ।
या मैदानीं तो धर्म दिसे साना । नामस्मरणें महिमा सत्य जाणा. ॥ १ ॥
गंगास्नानें तेव्हांची कोटी केली । दानधर्मादिक पुण्यें तेथें ठेलीं ।
योगयागादिक कर्मे सिद्धि नेलीं । ऐशीं नामें वाचेसी जेव्हां आलीं. ॥ २ ॥
याचि मंत्रें नारदादि गाती गाणीं, । याचा महिमा तो जाणे शूळपाणी, ।
नामापासीं कैवल्यमुक्तखाणी । बोले भावें आनंदतनय वाणी. ॥ ३ ॥

पद २५ वें.

शोधीं आपणा साजणा! । त्यजुनि रिपु [3]सा जणा. ॥ ध्रुवपद. ॥
गर्वमदें किति धरसिल [4]ताना । उगाचि नटसि उताणा ॥ शोधीं० ॥ १
होउनियां वश मन्मथबाणा । रचिसि विषयलंबाणा. ॥ शोधीं० ॥ २ ॥
आनंदतनय म्हणे गुरुराणा । वंदुनि वेदपुराणा. ॥ शोधीं० ॥ ३ ॥

---

१. संसारसमुद्र. २. अलंकार. ३. सहाजण (कामक्रोधादिक). ४. ताठा.

पद २६ वें.

देवाधिदेव देखियला डोळां. ॥ ध्रुवपद. ॥

देवरमण वसुदेवतनय सति देवकि हृन्मनीं देवर साचा
देवरसरस सदेव जनाश्रुनि देवकीविदे वदे रमतीचा. ॥ १ ॥

ताराधिपमुख धाराधरनिभ मारासम सकुमारा कृतअरि-
भारा दमुनि समारा जितधनु नाराचकितचि नारायण हरि. ॥ २ ॥

आला हृदयिं सुशाला गृहिं वनमालाधर बहु धाला जिव मग
हालाहलसम झाला विषय मनाला सुदिन बहाला जिवलग. ॥ ३ ॥

बंधहरण बलिबंधन दलितकबंधपयोनिधिबंधनपटु दश-
कंधरमुखरिपुकंधरपवनसुनंदन आनंदसुत म्हणे हो वश. ॥ ४ ॥

पद २७ वें.

राजराज विहगराजवहन राज तो. ॥ ध्रुवपद. ॥

इंद्रनीलनीलकाय, इंद्रवरद, धीर सर्व इंद्रियांत प्रगट नटत, इंद्रियां अलिप्त जो मुनींद्र त्यासि परम धुंडिती ।

विरक्त भरें देह क्लेशें करुनि धुंडिती ।

विचारिजेल सकळ मुखीं शास्त्रपंडितीं. ॥ राजराज० ॥ १ ॥

दर्पकागकांति रुचिर, सर्पभूषणासि सेव्य, सर्पराजसौख्यसदन, दर्प दानवांत म्हणुनि, अर्पिताति सुर नभीं फुलें ।

समर्पिताति भक्तजन शरीर आपुलें ।

सर्पराज अनळ तेही भान हरपले. ॥ राजराज० ॥ २ ॥

पंचबाणतात निखिल, पंचभुता तयासि, पंचवक्त्रगांत पूर्ण, संचला जगत्रयांत प्रपंचभंजन ।

विवंचिताचि हृदयिं उभा दनुजमर्दन ।

आनंदसुत कवि उदार संतरंजन. ॥ राजराज० ॥ ३ ॥

पद २८ वें.

गाईन आवडिनें । तयातें. ॥ ध्रुवपद. ॥

जेथुनि हें जगडंबर जृंभित । होत निमे घडिनें. ॥ तयातें० ॥ १ ॥

ज्याच्या संनिधी न करणें गुणी । धांवत तांतडिनें. ॥ तयातें० ॥ २ ॥

जागृतिस्वप्नसुषुप्तीनदीमधें । क्रीडतसे थडिनें. ॥ तयातें० ॥ ३ ॥

---

१. काम. २. विषासारखें.

ज्याचे हे जगती जगदांतरीं । व्यापक चित्त कडिनें. ॥ तयातें० ॥ ४ ॥
आनंदात्मज तारियला भुवी । कीर्तनसांगडिनें. ॥ तयातें० ॥ ५ ॥

पद २९ वें.

अद्वयानंद शौरी । गोविंद गोपचारी. ॥ ध्रुवपद. ॥
श्रीरंग रंग मूर्ती । घननीळ नीळकांती ।
मुखि चंद्र चंद्र ज्योती । सुंदरे शालशांती ।
आपाद वैजयंती । कुंडलें वोपे[1] देती ।
मस्तकीं कुरळपंक्ती । श्रुतिभृंग रुंजताती. ॥ १ ॥
कटितटीं कांसियला । अतिपीतपट्ट पिंवळा ।
भुजदंड शुंड जैशा । रेखिल्या चित्रशाळा ।
श्रुतिवल्लभूषणाच्या । बांधिल्या ब्रीदमाळा ।
नूपुरें तोडरेसीं । गर्जती चरणकमळा. ॥ २ ॥
शिखिपिंच्छ[2] मुगुटाचा । जो शिरीं टोप घाली ।
केशरी कस्तूरीचा । रेखिला टिळक भाळीं ।
आकर्ण नयन खोदी । कर्णिका कर्ण साळी ।
सांवळी मूर्ति शोभे । सुगंध उटी पिंवळी. ॥ ३ ॥
बांधिली वीरगुंठी । मणिगुंजहार कंठीं ।
वीषाण[3] कक्षिपुटीं । वरि शंखचक्रकाठी ।
वाजवी मंजुळ वेणु । देऊनि बिंबवोष्टी ।
आनंदतनय प्रभुसी । जरि पाय लागो सृष्टी. ॥ ४ ॥

पद ३० वें.

ते नर तारियले श्रीमुकुंदें । चरणा शरण रिघाले. ॥ ध्रुवपद. ॥
मकरें[4] निजरदनिकरें[5] करिपद[6] निकरें धरितां छंदें ।
'हरि रे!' म्हणतां हरिनें भय परिहरिलें जगदानंदें. ॥ ते नर० ॥ १ ॥
कुरुकुमरें[7] सती कुरळीं[8] धरिता कुरूप चढे मतिमंदे ।
बाहे तव प्रभु लाहे तव पद लाहे परमानंदें. ॥ ते नर० ॥ २ ॥
ध्रुव वनिं रिघतां ध्रुवपद दिधलें जोडुनि करारविंदें[9] ।
आनंदनंदन या संसारीं तारियलें गोविंदें. ॥ ते नर० ॥ ३ ॥

---

१. शोभा. २. मोर. ३. शिंग. ४. नक्रानें. ५. दांत. ६. गजाचे पाय. ७. दुःशासनानें. ८. केश. ९. हस्तकमळें.

पद ३१ वें.

धिग् धिग् मति त्याची. ॥ ध्रुवपद. ॥
न धरी जो स्थिति कनवेची । धृतिचें ब्रिद कंकण वेची ।
विषयी कृपणापरि जो कण वेची. ॥ धिग्० ॥ १ ॥
आशा बहु धरुनि धनाची । समजेना गति निधनाची ।
गोष्टी त्या करितो सन्निध नाची. ॥ धिग्० ॥ २ ॥
न रुची हरिगुरुचरणाची । नाहीं कर्माचरणाची ।
न रुची आनंदतनयशरणाची. ॥ धिग्० ॥ ३ ॥

पद ३२ वें.

जगिं तोचि विलासी. ॥ ध्रुवपद. ॥
संसार हि सार जयासीं । भार्या पाहतां गुणराशी ।
जीचें तनमनधन पायांपासीं. ॥ जगिं० ॥ १ ॥
होतां [1]दिनकरउदयासी । [2]अभ्यंग करुनि स्नानासी ।
घाली षड्रस रुचिर भोजनासी. ॥ जगिं० ॥ २ ॥
जाणे पतिच्या सुमनासी । आनंदें वर्तत तैसी ।
धन्य आनंदतनय म्हणे त्यासी. ॥ जगिं० ॥ ३ ॥

पद ३३ वें.

अभिनव हे नव हो! । मानव हो! ॥ ध्रुवपद. ॥
गुणरूपमानस मानसमानसे । एकहि न दिसे सानव. ॥ मानव० ॥ १ ॥
न दिसे जन या परिचे पाहतां । [2]सुर नर [3]किन्नर दानव. ॥ मानव० ॥ २ ॥
आनंदात्मज प्रभुची लीला । एक प्रभु सेना नव. ॥ मानव० ॥ ३ ॥

पद ३४ वें.

करूं काय अशाला? ॥ ध्रुवपद. ॥
स्वगृहीं मणिमंडितशाला । असतां बहु शाल विशाला ।
विचरे परसदनीं उगाचि कशाला? ॥ करूं० ॥ १ ॥
न भिये [4]तमनिबिडनिशाला । फिरतां [5]व्रज दशहि दिशाला ।
म्हणती हरतो पयदधिशाला. ॥ करूं० ॥ २ ॥
झुलवी विधि बुधसदशाला । भुलवी मनिं मृगेंद्रशाला ।
कथितो आनंदसुताख्य यशाला. ॥ करूं० ॥ ३ ॥

---

१. तैलादिमर्दनें. २. देव. ३. यक्ष. ४. असंत काळोख्या रात्रीला. ५. गोकुळ.

पद ३५ वें.

मर मर तिहि लोकीं. ॥ ध्रुवपद. ॥

मायामय जगत विलोकीं । मानी श्रुति शाश्वत लोकीं ।
कैंचा कुठुनि मी उद्भवलों कीं. ॥ मर मर० ॥ १ ॥
कामाद्रीवरि चढलों कीं । क्रोधाग्नीं बहु कढलों कीं ।
दंभादिक चोरीं नागवलों कीं. ॥ मर मर० ॥ २ ॥
जननीजठरीं श्रमलों कीं । वायां वनवन भ्रमलों कीं ।
आनंदसुतनामीं ना रमलों कीं. ॥ मर मर० ॥ ३ ॥

पद ३६ वें.

मग कैंची शंका? ॥ ध्रुवपद. ॥

ध्यातां रघुवल्लभ लंका- । नाथांतक मनिं आलंका ।
धूतां निपटुनिया पातकपंका[1]. ॥ मग० ॥ १ ॥
दमितां बळ देहाहंका- । राचे या भ्रमलसदंका ।
पाहतां सममतिनें राया रंका. ॥ मग० ॥ २ ॥
धरितां चळमानस कंका । वरितां त्रिरसील[2] सुटंका ।
परिसा आनंदतनयवाग्डंका. ॥ मग० ॥ ३ ॥

पद ३७ वें.

त्याला शिव कैसा शिव कैसा । तन्मय झाला ऐसा. ॥ ध्रुवपद. ॥

लटिका दृश्य पसारा । जाणुनि तटला या वेव्हारा.॥ त्याला० ॥ १ ॥
मीपण भान उडालें । तेथें तूंपण सहज बुडालें. ॥ त्याला० ॥ २ ॥
त्रिपुटी गेली वांया । आनंदतनय म्हणे रे सखया ! ॥ त्याला० ॥ ३ ॥

पद ३८ वें.

या विषयाची काय गोडी रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥

कपिलजनक शुक विपिनें[3] धरित मति । तपि बसुनी मन कपिस म्हणवुनी. ॥१
हाटक युवती तनु अटक करिल मन । घुटकिल म्हणवुनि चटकहि न धरी.॥२
त्यजुनि विषयरस भजुनि हरि सरस[4] । विजनीं विलस आनंदतनय म्हणे. ॥३

पद ३९ वें.

तसा हरि आम्हां सांपडला. ॥ ध्रुवपद. ॥

[5]नेती नेती म्हणुनि जयाप्रती । वेद सख्या जडला. ॥ तसा०॥ १ ॥

---

१. पातकरूप चिखलाला. २. ज्ञान, ज्ञाता आणि ज्ञेय. अथवा ध्यान, ध्याता, आणि ध्येय. ३. अरण्य. ४. गोड. ५. न इति न इति=असा नव्हे, असा नव्हे.

स्तवितां शेष विशेष विलज्जित । आथरुनि दडला. ॥ तसा० ॥ २ ॥
आनंदात्मज सद्गुरुवचनें । तच्चरणीं जडला. ॥ तसा० ॥ ३ ॥

पद ४० वें.

म्यां काय सांगावें ? । नाम भावें ध्यावें. ॥ ध्रुवपद. ॥
संतसमागमीं संत बसावे । अंतरिं त्वांचि वसावें. ॥ म्यां० ॥ १ ॥
स्वामि ! तुझे पदपद्मीं नमावें । स्वात्मसुखेंचि रमावें. ॥ म्यां० ॥ २ ॥
आनंदतनया हें वर्म ठावें । होवुनि रंगि उठावें. ॥ म्यां० ॥ ३ ॥

पद ४१ वें.

मीपण हेंचि पिसें । जिवासी. ॥ ध्रुवपद. ॥
आपपया सकळांतरिं निश्चळ । चित्त चळे कपिसे. ॥ जिवासी० ॥ १ ॥
ज्ञानाविणें पाहणें नयनाविणें । जैसे मोर पिसे.॥ जिवासी० ॥ २ ॥
आनंदात्मज बोले ब्रह्मचि । खेळे भोरपिसे. ॥ जिवासी० ॥ ३ ॥

पद ४२ वें.

योगी असला रुसला । ब्रह्मपदीं बसला. ॥ ध्रुवपद. ॥
गजरथमंदिरशाला । त्याला सांगों काय कशाला ? ॥ योगी० ॥ १ ॥
कनककलशकुच बाला । न रुचति वितरागीया बाला. ॥ योगी० ॥ २ ॥
वसनालंकृतिमाला । पटला विटला भवभ्रमाला. ॥ योगी० ॥ ३ ॥
स्मरोनि अधोक्षजाला[1] । आनंदतनय मनीं स्थिर जाला. ॥ योगी० ॥ ४ ॥

पद ४३ वें.

सुटलें मन माझें मन माझें । केलें सद्गुरुराजें. ॥ ध्रुवपद. ॥
लागे सहज समाधी । तेथें विषय कसा हा बाधी. ॥ सुटलें० ॥ १ ॥
अद्वयपदिंचा योगी । झाला ब्रह्मसुखाचा भोगी. ॥ सुटलें० ॥ २ ॥
आनंदात्मज बोले । चिन्मयरूपें तन्मय डोले. ॥ सुटलें० ॥ ३ ॥

पद ४४ वें.

रघुपति दीनजनां कनवाळ. ॥ ध्रुवपद. ॥
शत्रुवरानुजपदिं जो लागे । दे सुख त्या चिरकाळ. ॥ रघुपति० ॥ १ ॥
चरणरजेंची ते जड दगडाची । झाली वधु वेल्हाळ. ॥ रघुपति० ॥ २ ॥
हेतुविना आनंदतनयप्रभु । तारितसे महिपाळ. ॥ रघुपति० ॥ ३ ॥

---

१. विष्णूला.

पद ४५ वें.

तांडव नृत्य करी । **गजानन.** ॥ ध्रुवपद. ॥
सकळहि देव सभेसी आले । मध्यें **शिवगौरी.** ॥ **गजानन०** ॥ १ ॥
नारद तुंबर गायन करिती । **ब्रह्मा** ताल धरी. ॥ **गजानन०** ॥ २ ॥
आनंदात्मज म्हणे **गज**वदना ! । भवभय दूर करीं. ॥ **गजानन०** ॥ ३ ॥

पद ४६ वें.

हा कोण धिंगा रे ! । **श्री**रंगा गा रे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
नेणुनि दुर्घट काळभुजंगा । भोगिसी वैभवसंगा. ॥ हा कोण० ॥ १ ॥
येउनि रामकथारस रंगा । आदरितोसि अनंगा. ॥ हा कोण० ॥ २ ॥
आनंदतनय म्हणे अंतरंगा । झोंबसि संसारसंगा. ॥ हा कोण० ॥३॥

पद ४७ वें.

रसने ! नीलनीरद सुंदर निरुपम शीलसादर गायीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
वळघुनि दुस्तर ठाया । किति वटवट करिशिल वायां ? ।
क्षणभरि तरि गुरुपायां । स्मर सतत नं होसिल वायां. ॥ रसने० ॥१॥
विसर सकळ भवगाथा । मनिं समजुनि तन्मय चाथा, ।
सरस गुणालयनाथा । भज सतत नमुनि पद माथां. ॥ रसने० ॥ २ ॥
वदसि सुधामय बरवी । तरि वरद कृपे जग भरवी, ।
मरणभयोत्कर चुकवीं । मति **आ**नंदसुत कवि शिकवी. ॥रसने०॥३॥

पद ४८ वें.

आधीं मन आवरिं हें अनिवार. ॥ ध्रुवपद. ॥
दंड कमंडलु व्याघ्र कडासन । मुंडन हे अविचार. ॥ आधीं० ॥ १ ॥
काय कराल विभूतिविलेपन । शिष्यकुळें परिवार. ॥ आधीं० ॥ २ ॥
गारुडिया **आ**नंदसुत प्रभु । पाय धरी सुकुमार. ॥ आधीं० ॥ ३ ॥

पद ४९ वें.

रामा कृष्णा गोविंदा **गो**पाळा । वेळोवेळां वाचेसी लागो चाळा.॥ध्रुवपद.
कोटी धेनु सत्पात्रें दिधल्या दाना, । ग्रामकोटी आराम रचले नाना, ।
या मैदानीं तो धर्म दिसे साना, । नामस्मरणें महिमा सत्य जाणा.॥**रामा**०॥१॥
गंगास्नानें तेव्हांची कोटी केली, । दानधर्मादि पुण्यें तेथें ठेलीं, ।
योगयागादि कर्में सिद्धि नेलीं, । ऐशीं नामें वाचेसी जेव्हां आलीं. ॥**रामा**०॥२

याचि मंत्रें नारदादि गाती गाणीं, । याचा महिमा तो जाणे शूळपाणी, ।
नामापाशीं कैवल्यमुक्तिखाणी । बोले भावें आनंदतनय वाणी. ॥ रामा०॥३॥

पद ५० वें.

ते नर तारियले श्रीमुकुंदें । चरणा शरण रिघाले. ॥ ध्रुवपद. ॥
मकरे निजरद, निकरे करी पद, निकरे धरितां छंदें ।
'हरि रे !' म्हणतां हरिनें भय परिहरिलें जगदानंदें. ॥ ते नर० ॥ १ ॥
कुरुकुमरें सति कुरळीं धरितां, कुरुप चढे मतिमंदें ।
बाहे तंव लाहे तव पद लाहे परमानंदें. ॥ ते नर० ॥ २ ॥
ध्रुव वनिं रिघतां ध्रुवपद दिधलें जोडुनि करारविंदें ।
आनंदनंदन या संसारीं उद्धरिलें गोविंदें. ॥ ते नर० ॥ ३ ॥

पद ५१ वें.

रामा ! काय कवतुक पाहसि झडकरी पाय दाखविं आतां पाय. ॥ध्रुवपद.॥
धन सदन प्रमदांनीं । मन हरिलें दंभमदांनीं ।
जननिजनक जीवदानी । मज जवळी न येत निदानीं. ॥ रामा० ॥ १ ॥
विषयविषानळ जाळी । बहु सतत जडे भवजाळीं ।
विचरे काम विहाळी । मज विषमपणेंचि निहाळी. ॥ रामा० ॥ २ ॥
कलुषतमांतक पाहे । असि करिं करिं परम कृपा हे ।
आरतें उचलुनि वाहे । आजि आनंदसुत कवि बाहे. ॥ रामा०॥३॥

पद ५२ वें.

किति तुज विनवूं वारंवार ? ॥ ध्रुवपद. ॥
संग न माने या विषयाचा । देइं पदांबुजिं थार. ॥ किति० ॥ १ ॥
नाहीं तुजविण नाथा रामा । पाहें सदयें फार. ॥ किति० ॥ २ ॥
आनंदात्मज आदिपूरुषा । मागे मंगलहार. ॥ किति० ॥ ३ ॥

पद ५३ वें.

हरि ! दर्शन मला हरि ! दे रे रे ॥ ध्रुवपद. ॥
पतितपावन नाम दयानिधि । सत्वर धांवुनि ये रे रे ॥ हरि० ॥ १ ॥
अनाथाचा नाथ जरी तूं । साच करीं ब्रिद रे रे रे ॥ हरि० ॥ २ ॥
आनंदात्मज आळवितो तुज । करिं करुणाकर रे रे रे ॥ हरि० ॥३॥

पद ५४ वें.

लवकरि धांव सख्या यदुराया ! ।
अति संकट दुर्घट कोण समर्थ हराया ॥ ध्रुवपद. ॥
या भवसागरीं बुडतों मी पाहीं । सत्वर ये उतराया ॥ अति० ॥ १ ॥
काय करूं मज कांहीं कळेना । ध्यान तुझेंच कराया ॥ अति० ॥ २ ॥
बाळक आनंदतनय न वसे । मायातिमिर तराया ॥ अति० ॥ ३ ॥

पद ५५ वें.

शिव शिव देवा! आतां नुपजेंचि कदा ।
जिव बहु माझा श्रमला तुज ध्यायिं सदा. ॥ ध्रुवपद. ॥
जननीगर्भदरींत परोपरी बुद्बुदसा मी घडलों ।
मुख पाणी पदें फुटतां फारचि अडलों ।
तनु मोहमदें मूत्रमळीं सांकडलों ।
भय घे नुसतें हे नऊ महिने जडलों । कटकें न वदें ॥ शिव०॥ १ ॥
पडतां भूमितळीं मग तेथुनि मोहन मूर्च्छा आली ।
मज बाळपणीं स्तन्यरसीं रुचि झाली ।
.... ।
सुखदु:खगणीं प्रौढदशा जों आली । भुलवी रमणी. ॥ शिव० ॥२ ॥
नानारोगवियोगभयें जड आक्रमितां हे काया ।
जड पंचभूतीं झिजतां न सुटे माया ।
मन हे निगुतें भ्रांति फिटे जे वायां ।
म्हणवुनि तूतें आठविलें रघुराया ! । आनंदसुतें. ॥ शिव० ॥ ३ ॥

पद ५६ वें.

भजरे! गोपालं । मानस! ॥ ध्रुवपद. ॥
भज गोपालं भजत कुचेलं । त्रिजगन्मूलं दितिसुतकालं. ॥ भज० ॥ १ ॥
आगमसारं योगविचारं । भोगशरीरं भुवनाधारं. ॥ भज० ॥ २ ॥
कदनकठोरं कलशविदूरं । मदनकुमारं मधुसंहारं. ॥ भज० ॥ ३ ॥
नतमंदारं नंदकिशोरं । हतचाणूरं हंसविहारं. ॥ भज० ॥ ४ ॥

पद ५७ वें.

नयनीं शंकर देखिला । निष्कामबोधें नयनीं पहातां देव, भयें झालें माझें ााव, शंकर निजजनशंकर[1] रविसुतकिंकरनिकरभयंकर. ॥ ध्रुवपद. ॥

---

१. स्वभक्ताचें कल्याण करणारा.

कैलासनिवास करी, कैलास शंभु संहारी, शैलजामान वहिरी, जो लाहे अवतारधारी, भानुकोटितेज लोपले, वर्णु मी काय? ब्रह्मांड भरुनि योकले,भानुपर्यंत विष्णुनें जें रुप देखिलें, भानु हे ऐसे ध्यानीं सुलभ रेखिले, चुंबिता जटाजूटीं, वाहे स्वर्गी गंगा बिंदु झळाळी मौळीतटीं, अष्टमीचा दिव्यइंदु, त्रिविधा तापे तापल्याकारणे दीनबंधु, खळ दयाळा भाळी डोळा वाहे शौर्यसिंधु. अनंगहंत संतलागुनि सनावन सभावी, निजरूपीं त्रिभुवन समावीं, मति त्याचे चरणीं नेमावी, करुणामृत वरुणीलयपदा शरणागत भरणास तारी. ॥१॥

कर्पुरासारिखी वाणी, सर्पमाला वक्षस्थानीं, सर्पाचीं कुंडलें कानीं, शोभताति सानिसानि, चंचल चपळ हलती, प्रफुल्लित पुष्पें करवीर चंपक मालती, प्रचंड रुंडमाळा कंठीं हृदीं डोलती, मेखळा मणी किन किरणां कण बोलती, सुगंध गंध लाविलें सर्वांगीं शुभ्र वर्ण खडखडित कटी हस्तिचें सुप्रावर्ण शार्दूलचर्म करि विने जिंकिले सुवर्ण निरुपम ऐसे वर्णवे ना नाम मेघवर्ण आकर्ण नेत्र मित्र शशि अति दीप्ति फाके देखुनि कांति मुनि टाकति निर्भय एकांति सांत्र दिगंबर शंबर रिपुहत्त अंबरि तुंबर स्तविती असे. ॥ २ ॥

अंकीं घेऊनि आनंदी,पर्वतासंनिभ नंदीवरि आरुढतां नंदीशेषादिकब्रह्मानंदीं, हेरंबकुमरहस्तकें, स्पर्शुनि शिवपद वंदिताति मस्तकें, भक्ताचिलंदेत छिनजापरि चातकें, मार्कंडेयाचीं गेलीं जन्ममृत्युपातकें, लाऊनि ताळीं बैसतां उठिला, ऐसा शंभु काळसंहार योजना गर्जिति,समरंभु प्रमेयगणधुमधुम अस्करिती,कंबुइंद्रादिसुर शिवपद वंदिताति, अंबु विमानिंहुनि शिवहर पुरहर किन्नर गर्जति, वाचति संगे भूताळी,करि वाहत शुद्ध नपाळीं, ध्यानीं व्यापी लोभती पाळीं,शिववेष्टात ऐसा वेताळी, मृकंडुतनय अखंड विनवी आनंदसुतविभुपदकमळीं. ॥ ३ ॥

पद ५८ वें.

धन्य दशरथरायजी त्रैलोक्यामाजी । धन्य दशरथराय धन्य ते कौसल्या माय । मोठी त्रिभुवनकोटी मैथन पोटीं तो हरि सांठविला. ॥ ध्रुवपद. ॥

बाळपणीं चापपाणी दाखवी शौर्याची खाणी, गर्जोनि अभंगे ठाणीं, ताटिका विंधिली बाणीं मुनिवरमख पाळिला, निपुणपणें गगनीं मारिची मारिला, क्षणिक काळें रिपुदळवृंद खिळिला, विजनीजनीं तद्वय लवहि

१. लहान लहान. २. विश्वामित्र मुनीचा यज्ञ.

टाळिला, खंडिले रामें सुबाहुचे महा बाहुदंड, कोदंड चंड नृपति मंडळी केली खंड, अखंड कीर्ती वर्णिती जयाचे विरुदंड, वैदेहि देहि आनंदाब्ज ध्वनि भरला उदंड, घेऊनि माळा चमकत ठमकत रघुवीरकंठीं अर्पितां मुनि हर्षले, सुर नानापुष्पें वर्षले, दनुजाचे घोमे घर्षले, नृपपायीं वंदुं स्पर्शले, तो हा दिनमणिकुळव दणदणीं अगणित गुण धनी अवतरला. ॥ १ ॥

आठवुनि व्यासबाजे, निर्जरांचीं केलीं काजें, सज्जनासि योगीराजे, दिधली निर्भय काजें, राजीवनयनें राघवें वीर विराजे, संहारिली लीला राघवें एकेचि बाणें विध्वंसिले वीरपुंगव त्रिशिराखरदूषणादिवृंद आघवे. विचित्ररंग कनक तुरंग अंग भंग, रचोनि वधु विरहदु:खांत अंगसंग, जगदांतरंग जिवाहुनि केले अंतरंग, वधोनि वाळिसुग्रीवादि कपि धिंगधिंग. लौकिकरिति, योजुनि शतमिति, योजन जलनिधिमध्यें पर्वत तारिले, परपारीं वानर सारिले, तरुगुल्मीं राक्षस मारिले, शरजाळीं विक्रम वाटिले. अद्भुत घनरण धरणीं निपुणपण शरगण सणसण सुटति असे. ॥ २ ॥

रणा माजवी तो रण, पुंख बाणी मेघवर्ण, मेघनादें कुंभकर्ण, सर्वांआधीं पक्वपर्ण. न्यायें पडती रणमंडळीं, दशवदनवदन काळिमा खंडली, राक्षसमांसें तृप्त न होती, भरत मंडळी गर्जी, जे नभीं दुर्जर द्रुहिणा खंडिली, वैदेही[4] दिव्यदेहिं भेटे रामा निष्कलंका, शरणागता बिभीषणा समर्पिली लंका, लंघोनि गेली दिक् दिशा बाहेरि भव्य शंका, त्रैलोक्य विजयी देव वाजविती नभीं डंका, कोदंडपाणी[5] पुष्पविमानीं पुष्पकीं बैसुनि नित्यानंदें दाटला, निज भता बंधु भेटला, असुखाचा सिंधु आटला, भक्तां आनंद वाटला, तो चरितार्णव दाखवि नव नव आनंदसुत विभु वर्णी ज्या. ॥ ३ ॥

पद ५९ वें.

वसुदेवाचें भाग्य थोर हो! वाणुं मी काय? वसुदेवाचें भाग्य थोर, ज्याचे पोटीं लक्ष्मीवर, घेऊनि मानव जन्महि मुनिजन रंजन भंजन हो. ॥ ध्रुवपद. ॥

ऐका बाई! याचें चोज, अंगाखालीं सर्पराज, नाभीमाजी शोभे कंज, ज्याचे पोटीं विश्वसृज्, ऐसा तो महाराज, हो!, बोलणें ज्याचें वेदासि नेणवे गुज हो! वर्णिती वाचे भुजंगेश पावे लाज हो! जन्मावे याचे, लोकांसि पावे याज हो!

---

१. चाप. २. देवांचीं. ३. कमल. ४. सीता. ५. चापहस्त.

रक्षावा साधु संहारावा दुर्जनाचा वृंद, साधावा धर्म हाचि तया लागला छंद, मनुष्य यातें म्हणति कैसे? लोक बुद्धीमंद, अवतार लीला युगायुगीं जाला आनंद, गोपाळमेळीं खेळत खेळत बाळवेषें येणें गाडा मोडिला, वृक्षदंड झो-डिला, बकासुर ताडिला, अघासुर पाडिला, गोपीजनमनमोहन घनघन-नीळ फणिफण दंडियेले. ॥ १ ॥

आणिक याचें बा! नवल, पोटामाजीं ब्रह्मगोळ, होति जाति सर्वकाळ, लोकां भासे तान्हें बाळ. मातीचा गोळा भक्षिला, नाहीं म्हणवुनि मुख पस-रितां लक्षिला, तो बंभाडाच्या कोटी लागल्या कुक्षिला. असो आतां बोटावरि उचलली शिला, गोपाळ याचे संगतीनें झाले पुण्यशील, व्य-भिचारकाजें उद्धरिला गोपिकांचा मेळ, शोभत कंठीं सुंदर ते वैजयंती माळ. कैलासवासी शंकर शंकर म्हणवुनि हृदयीं सद्भावेंसीं ध्यातो भा, गंधर्वहि गाती भा, भक्तांलागीं ने धामा, अगोचर रूप भा योगी सुख भोगी संकट कलीवर परिहारी करी महिमा. ॥ २ ॥

नानावेषधारी हाव, देवा जाणवेना भाव, तेथें आम्हां कोण ठाव, बोली ना तुडेचि देव. ऐसा तो महानुभाव हो! बोलणें ज्याचें वाटे संसार वाव हो! जागृती येतां स्वप्नासि कैंचा ठाव हो! ब्रह्मांड व्यापी आकारा नाहीं ठाव हो! काय मी सांगूं? तो हा झाला यशोदेचा बाळ, गोकुळीं गोप मिळवुनि खेळतो हा खेळ, गोपालबाला भुलवी घालुनिया मो-हजाल, चारित्रें नाना दाऊनि उद्धरि ब्रह्मगोल. विचित्र लीला सुंदर मंदिर वसुदेवाचें नानापरि दावितो, लोका कारी परि तो, सन्मार्गातें लाविती वैकुंठाप्रति धाडितो, नंदानंदन रिपुकुळकंदन आनंदनंदन वंदितो. ॥ ३ ॥

प्रासंगिक पदें.

पद ६० वें.

विश्वामित्रा स्वामी! । राम देईंच ना मी. ॥ ध्रुवपद. ॥
हें राज्य अवघें तुम्हांसि देतों । मी ही समागमें येतों. ॥ राम०॥ १ ॥
काळासि भय ज्या राक्षसांचें । त्या तुल्य बळ कैंचें? ॥ राम० ॥२॥

---

१. समूह. २. सुख करणारा. ३. गुहा. ४. उदारमति. ५. विश्वामित्र रामलक्ष्मणांस मागण्याकरितां आला•असतां दशरथ म्हणतो.

केला नाहीं कांहीं अभ्यास येणें । मुळें बहु तानें. ॥ राम० ॥ ३ ॥
आनंदनंदनप्रभु उदारा । हा आमुचा थारा. ॥ राम० ॥ ४ ॥

पद ६१ वें.

[1]राजसभा डौरे । स्वयंवरीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
[2]भूमिसुतामुख देखुनि भंवते । भूप जसे भंवरे. ॥ स्वयं० ॥ १ ॥
दाखविती दीमाख परोपरी । लाविति [3]लाघव रे! ॥ स्वयं० ॥ २ ॥
आले राक्षसयक्षसुरादिक । दानव मानव रे! ॥ स्वयं० ॥ ३ ॥
आनंदात्मज विभु सर्वोत्तम । नवरा अभिनव रे! ॥ स्वयं० ॥ ४ ॥

पद ६२ वें.

[4]अंततततत धनु विशाळ मोठें. ॥ ध्रुवपद. ॥
बत्तिस दशशत विरांसि नुचले । तें वोढिति नेटें. ॥ धनु० ॥ १ ॥
सभेपुढें नृप समस्त देखुनि । ते चाविति बोटें. ॥ धनु० ॥ २ ॥
आनंदनंदनप्रभुसी सोपें । येरासि तें खोटें. ॥ धनु० ॥ ३ ॥

पद ६३ वें.

[5]कमलनयन घनश्यामतनू हो! ॥ ध्रुवपद. ॥
चंद्रानन रघुराज विराजे । हस्तांकि कांचनबाण धनू हो! ॥ कम० ॥१॥
नासिक सरळ विशाळ सुधाधर । कुंद[6]रदन अतिरम्य हनू हो! ॥ कम० ॥२॥
आनंदात्मजरविकुळभूषण । जन्म विभूषवि भ्रम शमवी हो!॥कम०॥३॥

पद ६४ वें.

[7]हा आमुचा यजमान । या जगीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
कौसल्याहृदयाब्ज दयानिधि । नाहीं जयासमान. ॥ या जगीं० ॥ १ ॥
[8]साकेताधिप तो करुणाघन । करि शरणागतमान. ॥ या जगीं० ॥२॥
आनंदात्मज तो करि चाकरी । देउनि जीवजमान. ॥ या जगीं० ॥३॥

पद ६५ वें.

[9]रघुराज जिवीं वरिला । सये! कृतनिश्चय हा धरिला. ॥ ध्रुवपद. ॥
मज मानवला नवरा नवनी[10]रदनीलमणीसरसा ।
घनराजितराजसभेंत सभाजनवीक्षणीं [11]केसरिसा ।

---

१. स्वयंवरप्रसंगीं सीतेचें सभेंत येणें. २. सीतेचें मुख. ३. चातुर्य. ४. शिवचापाचें वर्णन. ५. रामाचें स्वरूपवर्णन. ६. दांत. ७. सीतेचें भाषण. ८. अयोध्येचा स्वामी. ९. सीतेचें दासींशीं भाषण. १०. मेघ. ११. सिंहसा.

उडुमाजि[1] सुधाकर[2] देवि ! पुरंदरकाननीं कल्पकसा ।
सखि ! त्याविण भूपगणीं न गणीं मनीं सांग विकल्प कसा सहसा. ॥रघु०॥१॥
जरि **राघव** हा नवरा न वरीं तरि लाघव काय दुजें ? ।
पण आपण **राम** जिणो न जिणो तरि वोढुनि चाप भुजें ।
मज **दाशरथीच** पती जगती तव राजगती नव जे ।
जन कोणि म्हणो न म्हणो गुण निर्गुण **राम**पदीं न लजे न लजे. ॥ रघु०॥२॥
बहु काय वदों धन काय विना मज काय घडी न तगे ।
जनकासि रुचो न रुचोचि जगज्जनकासिच मी न तगे ।
तव पाय धरीन उपाय करा अपायचि हा न लगे ।
म्हणे **आनंदनंदन** माउलिये सखि ! बोलसि तूं भलि गे ! भलि गे ! ॥ रघु० ॥ ३ ॥

पद ६६ वें.

निति[3] **जन**काप्रति काय वदावी । हा पण आपण कां पण दावी?॥ध्रुवपद.॥
कैंची हे विष[4]कार्मुकवल्ली । कां जनकें सदनांत पुजावी? ॥ निति० ॥ १ ॥
राक्षस दानव दैत्य बळाचे । वोढी चाप असी मति ठेवी. ॥ निति० ॥२॥
आनंदनंदन बोले भावें । **सीता राम**पदीं मन ठेवी. ॥ निति० ॥ ३ ॥

पद ६७ वें.

र[5]घुवल्लभ कार्मुक वोढी । कडकड मोडी. ॥
जनिं वनिं डगमग खगमृगिं लगबग करि जसि डगडिग गडगड. ॥ १ ॥
दुमदुमिले प्रतिरव भारे । अं[6]बर सारे ॥
दचकति दिग्गज वचकति भू[7]भुज सचकित फणिवर फडफड. ॥ २ ॥
चळकांपत सु[8]भट नृपाळीं । बसली टाळी ॥
करि रव दडबड त्रिभुवनिं गडबड दडपिली **दश**मुखबडबड. ॥ ३ ॥
विक्रम हा अद्भुत**रा**मीं । मंगळधामीं ॥
वर्जुनि भवभय गर्जुनि कवि **आनंद**तनय करि बडबड. ॥ ४ ॥

पद ६८ वें.

रा[9]मसखा रुसविलास । कां वसविलास । वनिं तो येईल कसा?॥ध्रुवपद.॥
काळगृहीं वसविलास । पति फसविलास । वचनीं हरिण जसा. ॥ १ ॥

---

१. नक्षत्रांत. २. चंद्र. ३. शिवधनुभंगाचा जनकानें पण केल्यामुळें सीता बापास दोष देते. ४. धनुष्य. ५. रामानें शिवचापाचा भंग केला तो प्रसंग. ६. आकाश. ७. राजे. ८. मोठे वीर. ९. रामास वनास पाठविल्यावर दशरथाचें कैकेयीशीं भाषण.

विकल्प हृदयीं धसविलास । कटिं कसविलास । वल्कल वस्त्र वसा. ॥ २ ॥
आनंदसुत भवविलास । त्यजि चिद्विलास । नवसुनि आणिन असा. ॥३॥

पद ६९ वें.

कसि गति झाली माझे जिवाला । माझा राम झाला मजहुन वेगळा.॥ध्रुवपद.॥
कशि भरउ भरीं करूं मी भवाला । जळो जळो करणें का विभवाला. ॥ १ ॥
लव पल त्रुटि क्षण जीव निवाला । जेंवि जळाविण मीन ठायींच निवाला. ॥२॥
स्तवित तया देशशतजिभवाला । आनंदसुत कवि नवसि भवाला. ॥ ३ ॥

पद ७० वें.

राम दिसेना नयनीं या. ॥ ध्रुवपद. ॥
लव पल त्रुटि युगसम दिन जातो । नीज नये निशिं शयनीं या. ॥१॥
भरती भरता हे चवऱ्यासीं । फिरका फिरती अयनीया. ॥ २ ॥
आनंदसुतप्रभु कैकयी दवडी । भूपति गोउनि पैनीया. ॥ ३ ॥

पद ७१ वें.

योगियांच्या रानीं घेतला कीं जोग. ॥ ध्रुवपद. ॥
योगी योग जयासाठीं । करिताती आटाआटी ॥
दृढ धरूनियां पोटीं । स्तविताती जोग. ॥ १ ॥
भवभव भोगी त्यागी । शिणताति महाआगीं ॥
तया नयेचि विभागीं । नव्हे समजोग. ॥ २ ॥
युगायुगीं सोंगें भिंगी । घेवोनीया नानारंगीं ॥
आनंदनंदन संगी । रंजवीत जोग. ॥ ३ ॥

पद ७२ वें.

राघव गमन करी ज्या मार्गें त्या मार्गानें जाइन मी ।
गर्गमुहूर्तें प्रयाण रामा श्रुतिवर्गानें गाइन मी. ॥ ध्रुवपद. ॥
मम मातेचे कृतापराधें प्रभु गेला काननवाटे ।
दुष्टेनें कष्टविला अग्रज न पाहावें आनन वाटे ॥
चरणीं चालत धरणीवरि झणि राघवासि रुतती कांटे ।
अभिश्राप मजवरि बैसे कीं अतिमोहें हृदय दाटे ॥
चरणसरोजें दृष्टीं पाहिन परमसुखातें पावेन मी । गर्गमुहूर्तें० ॥ १ ॥

---

१. कौसल्येचा शोक. २. वेगळा. ३. ऐश्वर्याला. ४. शेष. ५. कौसल्याशोक. ६. रामानें वल्कलें धारण केलीं त्या प्रसंगींचें वर्णन. ७. भरताचा शोक. ८. वडील बंधु. ९. मुख. १०. कमलें.

जळोजळो राज्यादिक संपत्ति अतिवैभवासि का करणें ? ।
भोगुनि भोगवि योग रमापतिसीं बरवें त्याहुनि मरणें ॥
जपतपसाधन न घडे तरि हें कशासि जड नरतनु धरणें? ।
स्मरणें रघुनंदनासि वदनीं त्याचे रणिं देउनि धरणें ॥
निंदिति जन हे सर्वेहि त्यांचे कुशब्द बरवे साहिन मी। गर्गमुहूर्ते०॥२
श्रवण मनन मनीं निजध्यास अतित्वरा करुनि चालिन पंथीं ।
अनाथनाथ कृपाल दयाघन वर्णिताति कवि बहु ग्रंथीं ॥
त्याच्या पायां पडुनी चरणीं रामार्पण करणें विनती ।
चाल गृहा रघुराया! मम अन्याया न करुनियां गणती ॥
विनयें विनवि आनंदतनय कवि नामामृतांत दाहिन मी । गर्गमुहूर्ते०

पद ७३ वें.

धन्य[1] झाली ते वनीं भिल्लभाजा । जिनें केला संतुष्ट रामराजा. ॥ १ ॥
फळें देतां चाखोनि गोड गोड । रामचंद्रें सेविलीं कोड कोड. ॥ २ ॥
आजि पुरली तहान डोळियांची । मूर्ति पाहतां श्रीरामराघवाची. ॥ ३ ॥
भाव भक्तीचा लाभ मशीं झाला । गीत गातां आनंदतनय धाला. ॥ ४ ॥

पद ७४ वें.

गोकुळ[2] धन्य जगीं । अहो! तें. ॥ ध्रुवपद. ॥
ऐसें सुखसौभाग्य नसे कधीं । देवनरीं भुजगीं. ॥ अहो० ॥ १ ॥
वैकुंठाधिप खेळे ज्या स्थळीं । व्यापक जो त्रिजगीं. ॥ अहो० ॥ २ ॥
आनंदात्मज विभुनें वरिला । गाति तया शुभगी. ॥ अहो० ॥ ३ ॥

पद ७५ वें.

निज[3] रे निज बाळा गोपाळा! । जो जो रे! वेल्हाळा ! ॥ ध्रुवपद. ॥
रचितां दीर्घ चराचरमाळा । भागलासि कनुवाळा! ॥ निज० ॥ १ ॥
नानाविध अवतार कृपाळा! । घेतां तुज श्रम झाला. ॥ निज० ॥ २ ॥
आनंदसुत विभुचा गुणचाळा । सेजे न लगे डोळा. ॥ निज० ॥ ३ ॥

पद ७६ वें.

भाग्य[4] मोठें त्या गोपीगोपाळांचें. ॥ ध्रुवपद. ॥
विश्वव्यापी तो बैसे त्यांचे अंकीं । निर्मळरूपी आंगणीं रांगे पंकीं[5]. ।

---

१. शबरीनें वनांत रामास उच्छिष्ट बोरें दिलीं त्या प्रसंगींचें वर्णन. २. कृष्णजन्माचे वेळीं गोकुळाचें वर्णन. ३. यशोदा कृष्णाचा पाळणा हालवितांना गाते. ४. गोपगोपींच्या भाग्याचें वर्णन. ५. चिखलांत.

उदार मोठा, परि धुंडतो गोरस शिंकी । ज्याच्यासंगें क्रीडतां दानव[1] जिंकी. ॥१॥
जगदाधारा बाहती 'बाळा बाळा !' । निर्विकारा बोलती 'काळा काळा.' ।
निगमागमा[2] करिताती चाळा चाळा । निजकर्म्या भेटती वेळोवेळां. ॥ २ ॥
शब्दातीता[3] गौळणी देती गाळी । त्रिभुवननाथा यशोदा माय पाळी. ॥
निश्चळआत्मा हिंडतो गोकुळआळी । नाचत वाहे आनंदतनय टाळी. ॥ ३ ॥

पद ७७ वें.

अघटित[4] घटित ज्या विभुची माया. ॥ ध्रुवपद. ॥
त्या यदुराया मी वंदिन पाया । निरसुनियां भवमाया. ॥ १ ॥
दुरित[5] हरित चरितांबुधि ज्याचा । त्याचेची गुण गाया. ॥ २ ॥
अजर अमर अक्षय सुखदाता । आनंदसुत कविराया. ॥ ३ ॥

पद ७८ वें.

खेळे[6] माधव खेळे ग माय ! । खेळे माधव खेळे. ॥ ध्रुवपद. ॥
खेळे येउनि त्यावेळेसी । का घाली डोळे । सेवी नवनितगोळे[7] ॥
रागें रागें मडकें फोडी उष्णदुधें जव पोळे[8]. ॥ खेळे० ॥ १ ॥
काठी कलशाखालीं दाटी[9] । धार पडे जंव मोठी । लावी अंजुळ[10] होटीं ॥
तो पय सेवित लोचन लावित दावित महिमा मोठी. ॥ खेळे० ॥ २ ॥
कांहीं मनि भय नाहीं । कांहीं खाय दुधाच्या साई । क्षीरवारिधिशायी[11] ॥
आनंदनंदन करितो वंदन त्या हरिच्या निजपायीं. ॥ खेळे० ॥ ३ ॥

पद ७९ वें.

चाल[6] गे ! निज गेहा सखी । अवसरू मज गे ! हा सखी ! ॥ ध्रुवपद. ॥
अंतःकरण करि अतिकोमल । अंतःपुरशयनाप्रति अविकळ[12]. ॥ १ ॥
मारिल तुज मज येउनि सासू । युक्त नव्हे ये स्थळिं रहिवासु. ॥ २ ॥
काय गा हे थोरी । हरि ! धरिसी गोवळपोरी[13]. ॥ ध्रुवपद. ॥
सासुआदिजन गृहासि सकळा । धनि मी च नेणसी तुं अबळा. ॥ चाल गे० ॥
उचित नव्हे धरणें पदरासी । अंतर कीं निजसंसारासी. ॥ काय गा हे० ॥
आनंदसुत विभु म्हणे तुं वरिसी । क्षण ही न लगे गत भवनदी[14] तरसी. ॥ चा०

---

१. असुर. २. वेद आणि शास्त्रें. ३. शब्दांनीं वर्णन करण्यास अशक्य असा. ४. कृष्णवर्णन. ५. पाप. ६. कृष्णलीलावर्णन. ७. लोण्याचे गोळे. ८. भाजे. ९. बळानें दवडी, घाली. १०. ओंठाला. ११. क्षीरसागरीं शयन करणारा. १२. प्रसन्न. १३. गवळ्यांच्या मुली. १४. संसाररूप नदी.

पद ८० वें.

निजभावें[1] तुज मागें । सखिमन निष्ठुर न करावें. ॥ ध्रुवपद. ॥
कामाचीये वेळेमाजी । आणुं नको मज वाजी ।
सोडी सोडी कर यदुराया रे! ॥ निज० ॥ १ ॥
जाणुनि कामाची वेळ । केला सये! तुझा मेळ ।
कां गे! ऐशा दाखविसी घाया गे! ॥ निज० ॥ २ ॥
अंतरलें घरदार । दूर होइल संसार ।
करितां सलगि तुझ्या पायां रे! ॥ निज० ॥ ३ ॥
जावें संसाराचें दुःख । यावें कवळ्याचें सुख ।
दावोनि आलिंगी तुझी काया रे! ॥ निज० ॥ ४ ॥
हात लाऊं नको उरीं । जाऊं दे मजला दुरीं ।
वोढिसि कां मी तों पैरजाया[2] रे! ॥ निज० ॥ ५ ॥
पर ऐसें माझें नाम । भेटावया आलों काम ।
नेणसि कां? टाकीं मोहमाया गे! ॥ निज० ॥ ६ ॥
आनंदनंदन प्रभु । बोलतां मानिला लाभु ॥
आली मग रतिसुख द्याया गे! ॥ निज० ॥ ७ ॥

पद ८१ वें.

तंव[1] यादवरावो. ॥ ध्रुवपद. ॥
कोण दुजा पहुडे तरुणीसीं । पाहे जो नवला वो! ॥ तव०॥ १ ॥
हळु चालत शब्द न होतां । आली ते जंव पाहों. ॥ तव० २ ॥
परम नवल धरुनी निरसी जे । आनंदसुत कवि देवो. ॥ तव० ॥ ३ ॥

पद ८२ वें.

वनमाळी[1][3] गोपीबाळी । दोघें शोभती एकेवेळीं ।
देखतांचि मति थकित होउनी देहभावातित[4] वेल्हाळी.[5] ॥ ध्रुवपद. ॥
मन्मथ सुंदर चिन्मय माधव सन्मति मोहन नीलतनु ।
ती रतिसन्निभ कीरगिरा[6] नवनीरंजनेत्रयुगाकृतिकेली.[7] ॥ १ ॥
सत्य सनातन नित्य निरंजन कौस्तुभकंधर लोकपती ।
पीनकुचा[8] लघु मीन सुचंचल मानवती अभिधान नव्हाळी. ॥ २ ॥

---

१. कृष्णलीलावर्णन. २. दुसऱ्याची बायको. ३. कृष्ण. ४. देहभानरहित. ५. सुंदर स्त्री. ६. पोपटासारखी वाणी. ७. कमल. ८. पुष्ट.

तो स्मर हे रति, तो घन हे विज[1], तो तरुनायक हेचि लता, ।
मानवरूप धरानत होउनि आनंदनंदन वंदित भाळीं. ॥ ३ ॥

पद ८३ वें.

निज[2]घरीं कोंडिला परमात्मा ।
शुकमुख मुनिजन जया धुंडिती अखंडैकरस आत्मा ॥ १ ॥
सर्व गगन सहोदर व्यापक सर्वांतर गुणराशासी ।
जो हरि भुवनपतिगोकुळिचा झाला पूर्णमिरासी ॥ २ ॥
निगमा[4] जे पद सुगम नव्हे कई आगमवाणी[5] चिमणी ।
तो हरि पशुपपुरीं[6] मनुजापरी झाला जारशिखामणि ॥ ३ ॥
अचळअमळकमलोद्भवजनकही[7] सर्वजगाचा चाळक ।
आनंदसुत विभु चक्रगदाधर तो नंदाचा बाळक ॥ ४ ॥

पद ८४ वें.

हे[२] कांहीं कर्म चरे. ॥ ध्रुवपद. ॥
तरुणीकुचयुग करुनि नखांकित । हरिले मंदर धरे. ॥ १ ॥
दंतवसनिं[8] भगवंत करी क्षत । कुंतलं वीदधरी करे. ॥ २ ॥
आपुली मांडी आपण उघडितां । त्रयपाचकी अवचेरे. ॥ ३ ॥
परवधु शयनीं धरुनि चलदलके । वरिले मंदरधरे. ॥ ४ ॥
आनंदसुत विभु हा नंदनंदन । अफार विचरे घरे. ॥ ५ ॥

पद ८५ वें.

कृष्णा[२]सि लावीं शिक नंदमामा । कोण तृष्णा याचि हे अधिक नंदमामा ॥ १ ॥
ऐसा कां सुता दे लाड नंदमामा । नेणो कैसा कोण हा पवाड नंदमामा ॥ २ ॥
पुत्राचे हे नेणे गुण नंदमामा । खेळे चित्र ऐसी सांगो खुण नंदमामा ॥ ३ ॥
अपुलीस मानी उणे नंदमामा । दीर्घ कोपेल सांगता दुणे नंदमामा ॥ ४ ॥
आनंद मानितो कुसि नंदमामा । देखुनि आनंदसुतविभुसी नंदमामा ॥ ५ ॥

पद ८६ वें.

[२]बोले यशोदा वाणी । किती वदसी निष्ठुर वाणी ।
सुनेसहित निजपाणी । आणि धरुनि पंकजपाणी[9] ॥ १ ॥
सांग तये सये अरती । हरि आणिसी तरि तु न परती ।
......................। नाहीं जगींच पर आचरती ॥ २ ॥

---

१. वीज. २. कृष्णलीलावर्णन. ३. व्रतन[illegible]र. ४. वेदांला. ५. शास्त्रवाणी. ६. गोकुळांत. ७. ब्रह्मदेवाचा पिता. ८. ओंठावर. ९. कम[illegible]स्त. (कृष्ण.)

तंव गोपी बोले मामी । हरि नाणिन तरि अधमा मी ।
आणियला जरि धामीं[1] । तरि वदतें शपथ विधामी. ॥ ३ ॥
हरी म्यां खरा करुं जावें । तुम्ही मामासह न निजावें ।
असें वदोनि चमके भावें । म्हणे वचन यथार्थ उभावें. ॥ ४ ॥
धांवत आली सदना । पथि हांसति सुंदररदना[2] ।
वधु अनेक मिळती कदना । निरखाया पंकजवदना. ॥ ५ ॥
उघडों जाय कवाडा । नुखलेचि न होय निवाडा ।
आज हरिचा धन्य पवाडा । खिळि लाउनि धरला वाडा. ॥ ६ ॥
असि दाउनि अगाध लीला । हरि उघडी भ्रांतिखिळिला ।
मग घेउनि सह वधु गोपाळा । धरि आनंदसुत कविपाळा. ॥ ७ ॥

पद ८७ वें.

हरहर[3] ऐसें कोण सोशी । अहो यशोदे ! ॥ ध्रुवपद. ॥
आईक निवाडा धरुनि वाडा सदना वाडा हाणीत कवाडा ।
सोडित श्वश्रु कोण पवाडा. ॥ १ ॥
निशि ती काळी घोंगडि काळी घेउनि काळी येतां काळी ।
सेवित दधिघृत पडत सुकाळी. ॥ २ ॥
मी सुखवाशी शरण शिवाशी वाजी भवाशी पीडित जीवाशी ।
आनंदसुत प्रभु त्रिजगन्निवासी. ॥ ३ ॥

पद ८८ वें.

कां[3] लाड देशी हो ! कान्हयातें बाई ! ॥ ध्रुवपद. ॥
चोर मनांत किशोर दिसे परि । थोरपणें करि घाई. ॥ कां लाड० ॥ १ ॥
मुग्ध दिसे वरि मुग्ध वधू वरी । दुग्धदधी खाय साई. ॥ कां लाड० ॥ २ ॥
आनंदसुत विभु न धरी भवभय । मानुनी फार धिटाई. ॥ कां लाड० ॥३॥

पद ८९ वें.

लावी[3] थानीं भुलोनिया यशोदेचा बाळ. ॥ ध्रुवपद. ॥
घेतला तो पूतनेनें । माळ म्हणोनि महाव्याळ[4]. ॥ लावी० ॥ १ ॥
आणि कैसी मानी काशावधी । इंगळ आळुमाळ. ॥ लावी० ॥ २ ॥
बाळभावें लाळ घोटी । अंकीं बैसवी महाकाळ. ॥ लावी० ॥ ३ ॥

---

१. गृहीं. २. दंत. ३. कृष्णलीलावर्णन. ४. सर्प.

राक्षसी ते साक्षेपानें । कवळी कनकमति जाळ. ॥ लावी० ॥ ४ ॥
आनंदसुत म्हणे आदीनाथें । नेली शोषुनि विक्राळ. ॥ लावी० ॥ ५ ॥

पद ९० वें.

चाल लौकरी कोमल करि मन हाल नेणसि तीचे हरी रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
तुजविण कुंवलयनयना । मानिं तुलितेक्षण लव नयना ।
विजितभेवा तुज भय ना । परि विरह सेंळिसी शयना. ॥ चाल० ॥ १ ॥
शोधुनि मार सुमारा । धन सोडित शर करी मारा ।
सोसिल कसि सकुमारा? । उठ सोडवि नंदकुमारा! ॥ चाल० ॥ २ ॥
जक बहु झाली रमणी । अतिजड जसि लाळहि चिमणी ।
मेंकरकेतनोद्भमणी । मुखि म्हणति अमनी अमनी. ॥ चाल० ॥ ३ ॥
लगटुनि स्तवन करा धा । तुम्ही लवकरि हरि आराधा ।
म्हणत सख्यां प्रति राधा । अजि मनिं न धरुनि अपराधा. ॥ चाल० ॥ ४ ॥
कवळी कंजदलाक्षी । जिव करीं धरिला शिवसाक्षी ।
आवडी तव पद लक्षी । आजि आनंदसुत विभु लक्षी. ॥ चाल० ॥ ५ ॥

पद ९१ वें.

सकळकळाभिराम कांत नये काय करूं? ।
विकळ हृदय होय सये! सांग किती धीर धरूं? ॥ ध्रुवपद. ॥
सर्व सखा सदय शांत म्हणति संत ज्यातें ।
तोचि आजि कठिण कासयासि कसा पार तरूं? ॥ सकळ० ॥ १ ॥
म्हणति महालोल तसी फोल मात झाली ।
डौल कसा नेणवेचि जाण मनस्ताप हरू. ॥ सकळ० ॥ २ ॥
नंदमहानंद आनंदसुत स्वामी ।
भेटउनि नीट धन्य वाट करी भांग भरू. ॥ सकळ० ॥ ३ ॥

पद ९२ वें.

जा विनवा तुम्ही नंदकुमारा. ॥ ध्रुवपद. ॥
काय करूं कोठें जाउं सये वो! । काय जाहा करी सायकमारा. ॥ जा० ॥ १ ॥
कामजनक मनिं कां मज रुसला । कामजनितभवतापनिवारा. ॥ जा० ॥ २ ॥
हारमणीस जहार मणी मज । हा रविसा करि चंद्र उबारा. ॥ जा० ॥ ३ ॥
आनंदात्मज आदि गुराचा । योग हरील वियोगदरारा. ॥ जा० ॥ ४ ॥

---

१. कृष्णलीलावर्णन. २. कमलनेत्रा. ३. संसारा. ४. छळिसी. ५. मदन. ६. कमलपत्राक्षी.

पद ९३ वें.

[1]सोसुं किती सांग वो बाई ! ॥ ध्रुवपद. ॥
केवळ गोविंदासाठीं केला चांग भांग वो ! । देव नये विधि मारे भांग वो ! ॥
कठिण कां झाला स्वामिकटा दिसदीन वो ! । तैटिनि आटल्या जसा मीन वो ! ॥
विश्वासलें तुतें सये ! विचार हा थोर वो ! । आश्वासूनी आणा समोर वो ! ॥ ३
घडि युगसी जाते घनकृती वीनवो ! । वडिल तूं निरसी माझा शीण वो ! ॥ ४
आनंदनंदन प्रभु आळंगिता धन्य वो ! । मानसीं चिंति ना माझ्या अन्य वो ! ५

पद ९४ वें.

घडि घडि काय सांगूं । दावा यदुराय पाय. ॥ ध्रुवपद. ॥
पळमुहूर्त युगासम जाते । कंठुं कसी मी माय. ॥ घडि० ॥ १ ॥
स्मर की हरी मज सायक मारी । लागती निष्ठुर घाय. ॥ घडि० ॥ २ ॥
आनंदात्मज विभुच्या योगें । मानस माझें धाय. ॥ घडि० ॥ ३ ॥

पद ९५ वें.

[3]देइं देइं दान रमानायका ! । किती चाळविसी बायका ? ॥ ध्रुवपद. ॥
एकि म्हणे पैल माझी चूनडी । येरु इतर दावि लुगडीं ॥
वादवेळ नको करूं ऊघडी । अहो पुन्हा नये हे घडी. ॥ देइं० ॥ १ ॥
एकि म्हणे पैल माझें साउलें । ज्यांत लिहिलें बहुत बाहुलें ॥
कृष्ण दावि दुजें निळें राहुलें । हरि ! बरवें तुज फावलें. ॥ देइं० ॥ २ ॥
चंद्रकळा मागतांचि दे मुगें । येरी हंसुनि राहिल्या उगें ॥
सकळ वधू नमिति तेव्हां पदयुगें । हरि ! नको ठकउं वावुगें. ॥ देइं० ॥ ३ ॥
कृष्णरूपीं वेधियेल्या बल्लवी । दृष्टि करुनि चरणपल्लवीं ॥
निजापांगें भुलवी मोठा लाघवि । मोठा लाघवी तो पाल्वी. ॥ देइं० ॥ ४ ॥
टाकि एक एक वसन गोपति । गोपी नेसुनियां हांसती ॥
आनंदतनय विभूप्रति पाहति । सुखें रमति अहो महामति ॥ देइं० ॥ ५ ॥

पद ९६ वें.

[4]पतिश्री पतिते तुम्हि मागा जा. ॥ ध्रुवपद. ॥
घोर दरिद्रदशा अवलंबुनी । कुटुंबविटंबनीं वागा जा. ॥ १ ॥

---

१. कृष्णलीलावर्णन. २. नदी. ३. गोपीवस्त्रहरणाच्या प्रसंगाचें वर्णन. ४. सुदामास कृष्णाकडे जाण्याकरितां त्याच्या स्त्रीची विनंति.

थोर बढाई घरिंच गजावी । गडगडोनि गुण आगाजा. ।। २ ।।
सांग विचार कथा घरचा कीं । या वर्णांना हि मागा जा. ।। ३ ।।
आनंदात्मज प्रभुसहकामिनी । सांग पुसे म्हण सांगा जा. ।। ४ ।।

पद ९७ वें.

[1]अहाहा [2]अदृष्टा ! दुरित प्रवृष्टा ! किती श्रमविसि मज दुष्टा रे! ।। ध्रुवपद. ।।
मास पूर्ण गर्भाचे भरले पक्षि न पाहति वाट रे! ।
क्षुधाक्षीण मम दीन बालकें नेणति नीडोद्घाट रे! ।। अहाहा० ।। १ ।।
खाती जीव जिवाला याहुनि नाहीं अन्य उपाय रे! ।
विधि अज्ञ नेला भंगुनि करितो उलटा न्याय रे! ।। अहाहा० ।। २ ।।
माझा अंश न देउनि राजा मजसीं करितो हाट रे! ।
आनंदनंदन विभोसी सांगा माझा हा बोभाट रे! ।। अहाहा० ।। ३ ।।

१. शिबिआख्यानांतील ससाण्याचें भाषण. २. दैवा.

पद ९८ वें.

तो श्यामसुंदर धनुष्यवाला । सखे! करावा सखा तयाला. ॥ ध्रुवपद ॥
शाण्णव कुळिंचे नृप हे जमले । उगाचि कां हे येथें आले ।
या रावणाचें भय मज गमलें । धनुष्य उचलिल हा काळ मेला. ॥ १ ॥
शिवधनुष्य हें अफाट मोठें । राम सकुमार मोडतिल बोटें ।
या रावणाचें लक्षण खोटें । गर्वरहित करी हा काळ मेला. ॥ २ ॥
आदिभवानी भुतें आणुनी । धनुष्यावरी बैसवि तेक्षणीं ।
त्या रावणाची करी गर्वहानी । गर्वरहित करी हा काळ मेला. ॥ ३ ॥.
आनंदतनय हरीस्मरणीं । चरणीं ठाव मागे तेक्षणीं ।
श्रीरामासीं माळ घालोनी । आनंद झाला जनक नृपाला. ॥ ४ ॥

आरती.

जयदेव जयदेव वंदे गोपालं ।
मृगमदशोभितभालं भुवनत्रयपालं. ॥ ध्रुवपद. ॥
निर्गुणसगुणाकारं संहृतभूभारं ।
मुरहरनंदकुमारं स्मरहरसुखकारं ।
वृंदावनसंचारं कौस्तुभमणिहारं ।
करुणापारावारं गोवर्धनधारं. ॥ जयदेव० ॥ १ ॥
मुरलीनादविलोलं सप्तस्वरगीतं ।
जलचरस्थलचरवनचरगोचरसद्गीतं ।
स्तंभितयमुनातोयं अगणितवरचरितं ।
गोपीमुनिजनमोहनकारं श्रीकारं. ॥ जयदेव० ॥ २ ॥
रासक्रीडामंडितवेष्टितव्रजललनं ।
मध्य तांडवमंडितकोमलदलनयनं ।
कुसुमाकारितरंजितमंदस्मितवदनं ।
फणिवरकालियदमनं पक्षेश्वरगमनं. ॥ जयदेव० ॥ ३ ॥
अभिनवनवनितचोरं विधृतदधिगोलं ।
लीलानटवरखेलं नवकांचनशीलं । ?
विधृतलक्षणशीलं विधृततरुमोलं ।
आनंदसुतपरिपालं वंदे गोपालं. ॥ जयदेव० ॥ ४ ॥

पद ९९ वें.

श्रीरामा जयरामा जय जय रामा ।
वदे विधि शिव तूझ्या स्तवितों नामा ॥ ध्रुवपद. ॥
जन्मुनियां रघुवीर रविकुळ भूषविलें ।
रक्षुनि मख ताटिकेप्रति संहारिलें ।
ब्रह्मसुते[1] स्वपदाब्जें वनिं उद्धरिलें ।
त्र्यंबककार्मुक भंगुनि मैहिजे[2] वरिलें. ॥ श्रीरामा० ॥ १ ॥
ताताज्ञेप्रति पाळुनियां मग जाय वना ।
घेउनि संगें सीतासह लक्षुमणा ।
शत्रुघ्ना भरताच्या अनुताप मना ।
त्या शोकें अजनंदन[3] पावे निधना[4]. ॥ श्रीरामा० ॥ २ ॥
वेष्टुनियां मृगचर्म कटी अरण्य अटी ।
राहुनियां जनस्थाना[5] वसे पंचवटीं ।
कनककुरंग[6] अवलोकुनियां त्यातें निवटी[7] ।
येऊनि हरी जानकीतें रावण कपटी. ॥ श्रीरामा० ॥ ३ ॥
वाळी मर्दुनि सुग्रीवाप्रति दे रमणी ।
मेळविले बहुत कपि रीस वनीं ।
धाडुनि मारुति शोधी त्रिभुवनजननी ।
जाळुनि लंका शेंपुट विझवी जीवनीं[8]. ॥ श्रीरामा० ॥ ४ ॥
बांधुनि सेतू सत्वर तो जलधी तरला ।
मर्दुनि रावण आणी आपुली अबला[9] ।
भक्त बिभीषण भावें पदिं स्थापियला ।
येउनि शीघ्र अयोध्ये विजयी जाहला. ॥ श्रीरामा० ॥ ५ ॥
पाठ करी इतुकें नर जो ऐके ।
श्रीरामायण सुंदर शत कोटि निकें ।
श्रवण तयाला घडेल वाल्मिक मुखें ।
आनंदात्मज बोले ध्या स्वात्मसुखें. ॥ श्रीरामा० ॥ ६ ॥

---

१. अहिल्या. २. सीतेला. ३. दशरथ. ४. मरणा. ५. नाशिकास. ६. सुवर्णमृग. ७. मारी. पाण्यांत. ९. स्त्री.

पद १०० वें.

निशिदिनीं ध्यान तयाचें जडलें हृदयीं ।
नाम तयाचें जपतां सुख होय तयीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
मुगुटीं कोटि दिवाकर तेज प्रकाश सुढाळ ।
रत्नकिळावरि जडिल्या बहु दीप्ति झळाळ ।
मोरपिसें वेष्टियलीं अति श्याम तमाल ।
केशर कस्तुरी तिलक रेखिला भाळ. ॥ निशि० ॥ १ ॥
कुंडलें तळपती मकराकृति ते श्रवणीं ।
पूर्ण प्रकाश मनोहर शोभा वदनीं ।
कमलदलाची उपमा साजे नयनीं ।
रतिपति पाहुनी रूप हें लज्जित मनीं ॥ निशि० ॥ २ ॥
कौस्तुभमणि अति सुंदर तो विलसे कंठीं ।
कनककमळ तुळसीच्या माळा निजकंठीं ।
चर्चियली तनुवरी ते श्रीखंडउटी ।
पाहतां रूप ऐसें हें भवभय निवटी ॥ निशि० ॥ ३ ॥
हृदयावरी ते विप्रपदांकित चिन्ह धरी ।
शंख चक्र अब्ज गदा पहा दिव्य करीं ।
नाभी विशाळ त्रिवळि विराजित उदरीं ।
कटितटीं क्षुद्र घंटा गर्जति गजरीं ॥ निशि० ॥ ४ ॥
पीतपटीं पहाटक (?) तेंवि प्रकाश भला ।
चरणीं तोडर वांकी नखि चंद्रकळा ।
ध्वजवज्रांकित चिन्हें पहा पादतळा ।
चिन्मयनंदन[1] तेथें भावें रमला ॥ निशि० ॥ ५ ॥

[1]. चिन्मयनंदन म्हणजे आनंदनंदन असेंही होऊं शकेल.

आनंदतनयकृत काव्यांवर आणखी टीपा.

विश्वामित्राभिगमन.

श्लोक.

१ चिंतामणि–चिंतित वस्तु देणारा मणि.
दुर्मदरक्षोवृंदाचिया–दांडग्या राक्षसांच्या समूहाच्या.
तपन–सूर्य.
मुकुलित–मिटलेलें.

२ सहस्रकर–सूर्य.
किसलय–फांदीची कोंवळी पालवी.
रुचिर–सुंदर.
कुवलयदल–कमळाचें पत्र.
तळपति–चमकति.
मघमघित–घमघमीत. (येथें वर्णविपर्यय झाला आहे.)
अर्गळा–दाराचा अडसर, बिडी.

३ निजृंभमाण–विकास पावणारा.

४ आपादमाथां–पायांपासून मस्तकापर्यंत.

५ लोला–चंचल.
डोलापरी–झोंपाळ्यासारख्या.
नीलालका–काळ्या केंसांच्या (स्त्रिया).

६ हेममय–सुवर्णाच्या.

७ अभिराम–मनोहर.
अरविंद–कमळ.
षोडशोपचारें–आवाहन, आसन, पाद्य, अर्घ्य, आचमन, स्नान, वसन, यज्ञोपवीत, गंध, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य, प्रदक्षिणा, नमस्कार आणि पुष्पांजळि अशा सोळा उपचारांनीं. अन्यमताप्रमाणें—आसन, स्वागत, पाद्य, अर्घ्य, आचमनीयक, मधुपर्क, आचम, स्नान, वसन, आभरण, गंध, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य आणि वंदन या सोळा उपचारांनीं.

८ सुरसरिताजल–गंगोदक.
प्राज्ञ–चतुर, शाहणा.

१२ बाणजालें–शरसमूहानें.

१८ साकेताधीश–साकेत+अधीश–अयोध्यापति–दशरथ.

२० निर्धूतभव–निर्धूत=त्यक्त, भव=संसार. ज्यानें संसार टाकला तो.

२१ रक्षोगणा–राक्षसांच्या समुदायाला.
मार्गण–बाण.

२२ रजनीचर–राक्षस.

२५ पांड–जमिनीचें मोजण्याचें प्रमाण.

२६ धरा–पृथ्वी.

२९ गाधेयकरीं–विश्वामित्राच्या हातांत.

ताटकावध.

१ सुमित्र–सौमित्र, लक्ष्मण.

४ गोपुर–शहराचा दरवाजा.

७ बोभाटती–आरोळी मारतात.

११ थाट–समुदाय.

१२ कराल–भयंकर.

१३ कुंजर–हत्ती.
कटकटा–हाय हाय.

१४ अवाळेपरी–आंवळ्याप्रमाणें.
अंबरीं–आकाशांत.
अट्टाहासुनि–क्रोधादि आवेशानें मोठ्यानें हसून.

१४ पट्टणीं–नगरांत, अमरावतींत.

१५ तूण–भाता.

विश्वामित्रयज्ञरक्षण.

२ वनतती–वनराजि, वनाची रांग.

द्विषद्वधु—शत्रुभार्या. (ताटका.)
शक्रमानें—इंद्राप्रमाणें.
४ देवावली—देवांची पंक्ति.
अत्युन्नता—अतिशयित उंच.
६ क्षिती—पृथ्वी.
शाद्वल—कोंवळ्या गवतानें हिरवाचार झालेला प्रदेश.
कुड्मळ—कळे.
गुल्म—झाडी, झुडपी.
९ तपनरूप—सूर्यासारखे.
१० राजीवेक्षण—राजीव+ईक्षण—कमल+नयन.
११ पुंज—समूह.
अलिंचे—भ्रमरांचे.
बर्हो—मोर.
द्विज—पक्षी.
शिवा—भालू.
कुंभी—हत्ती.
१४ नीराजना—देवास आरती ओंवाळणें, पूजन.
१७ शिखीसमक्षा—अग्नीच्या समोर.
२० आजानुबाहु—उभा राहिला असतां सहज गुडघ्यांपर्यंत ज्याचे हात पोंचतात तो.
चंड—तीव्र, भयंकर.
२१ स्तोम—समूह.
बाणोत्करीं—बाणसमूहीं.
कोदंड—धनुष्य.
२२ दुभे—प्रसवे.
२३ झांकोळले—व्यापले.
दाहि दिशा—दशदिशा; पूर्व, अग्नीय, दक्षिण, वायव्य, पश्चिम, नैर्ऋत्य, उत्तर, ईशान, भूमि आणि आकाश.
संदोह—समूह.
कार्मुक—धनुष्य.
२५ गुढारल्या—सज्ज झालेल्या, सैन्ययुक्त.
२८ वारण—हत्ती.
३० निसुर—बेधडक, निःशंक.
३१ पडप—प्रतिष्ठा, अभिमान.
रिपुनिकर—शत्रूंचा समुदाय.
विशिख—बाण.
शिखिसम—अग्नीसारखी.
रदनिकरें—रद+निकरें—दांत+समूहें.
३४ चित्तचकोरचंद्रा—चित्तरूप चकोरपक्ष्याला चंद्रासारखा आनंद देणारा. चंद्राला पाहून चकोर आनंदित होतो आणि चंद्रकिरणांवर त्याची उपजीविका चालते अशी कविप्रसिद्धि आहे.
३५ निष्टंक—समग्र, परिपूर्ण, यथासांग.

सीतास्वयंवर.

१ साचार—सत्य, खरोखर.
वाचावली—शब्दावली.
८ हेमाद्रि—मेरुपर्वत.
हेम—सोनें.
आभरण—अलंकार.
१३ ऋषिथाट—मुनिसमुदाय.
१६ गमनाशय—येण्याचा हेतु.
चांग—चांगलें.
१७ दुरित—पाप.
२३ हडपेकर—विडा देणारा. (हडप=पानदान.)
कंदर्पाचा—मदनाचा.
दस्त—शेला, दुपेटा.
दुतारी—दोन तंतू एकत्र करून विणलेला.
३४ सायकासन—धनुष्य.
३५ कटकटा—हाय हाय.
३७ नदी—नद्या ह्या सागराच्या स्त्रिया होत,

या समजुतीस अनुसरून हें वर्णन आहे.

४४ मद्दोर्दंड—माझे भुजरूप दंड.

४९ सुभट—उत्तम वीर, योद्धा.

५० सप्तद्वीपपती—सात द्वीपांचे राजे. सप्तद्वीपें:—'जम्बूप्लक्षाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलीश्चापरो द्विज । कुशः क्रौंचस्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः ।।' (विष्णुपराण).

५६ सोम—चंद्र.

द्विरद—हत्ती.

सितांशु—चंद्र. ('विश्वामित्रयज्ञरक्षण' श्लोक ३४ पहा.).

५९ उरग—सर्प.

पतंगराज—गरुड.

कमठ—कांसव.

सशरसित—बाण आणि दोरी यांसहित.

भेरी—नगारे. (ह्याचे अनेक प्रकार आहेत.)

६१ राजीवाक्षा—कमलनेत्र.

कशी—बांधी.

६२ मृदुभा—कोमल कांति.

६३ उफाळला—उडाला.

६५ तुकुनि—हालवून, उचलून.

७१ कडासन—तपस्विजनाचें व्याघ्रचर्माचें आसन.

कृष्णाजिन—मृगचर्म.

७२ गोरटी—गौरवर्ण.

गोमटी—सुंदरी.

८० अंबुजनयना—कमलेक्षणा.

शबर्याख्यान.

५ अबलांचे—स्त्रियांचे.

११ बाहीं—बाहुनें, भुजानें.

सेतुबंध.

२ अत्युद्भटा—अत्यंत मोठी.

१२ कुळपर्वत—हे मोठमोठे सात पर्वत आहेत:—'महेंद्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान् ऋक्षपर्वतः । विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥.'

१४ धराधर—पर्वत.

१७ सुरत्नांगदा—उत्तम रत्नें आणि अंगद (बाहुभूषण) यांनीं युक्त.

२६ चकोर मी—पृष्ठ २१ पद्य ५६ आणि पृष्ठ ११ पद्य ३४ पहा.

२७ शास्त्रें—सहा शास्त्रें, चार वेद, आणि अठरा पुराणें.

३३ चारु—सुंदर, मनोहर.

३७ उलाट—उडी.

बालचरित्र.

१ भारती—वाणी.

१२ योषिता—स्त्री.

१३ वोसणसी—बरळसी. (वोसळणें-बरळणें.)

१४ मुखांबु—तोंडावरील उदक.

पूतनावध.

१ दुर्धर—दांडगी.

३ अंशुमाळी—सूर्य.

श्रीवनमाळी—वनमाला ज्यानें घातली आहे तो. वनमाला=कंठांत घातली असतां पायांपर्यंत पुरणाऱ्या मालेस 'वनमाला' असें नांव आहे. 'आजानुलम्बिनी माला सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदंबाढ्या वनमालेति कीर्तिता ।।.'

कलिल—मूर्च्छा, भ्रमिष्टपणा.

पुंडरीकनयन—कमलनयन.

कुंडलीशशयन—कुंडली+ईश+शयन—साप+स्वामी+शयन करणारा—शेषशायी कृष्ण.

अंडजराजवाहन–गरुडवाहन.
६ अनवरत–सतत.
दुरित–पाप.
१० उमाळा–उद्भव.
अग्रहार–दान दिलेली जमीन.
साहा–सहा शत्रु–काम, क्रोध, लोभ, मोह, मत्सर आणि मद.
११ दानववल्लभारी–कंसारी.
१५ नीरंजना–परमात्मा, परब्रह्म.
१८ रुळे–लोंबे.
पंकजाक्षी–कमलनयना.
२७ भजक–भक्तजनरूप मानससरोवराचा राजहंस. (राजहंसास मानससरोवर प्रिय आहे असा कविसंकेत आहे.)
३४ पाखाळोनि–स्वच्छ करून.
३६ महामुरीची–मोठ्या राक्षसांची.
३७ रदना–दांत.
वैखरी–वाणी.
साना–लहान.
४० अपोशन–आपोशान–भोजनाच्या अंतीं अथवा आरंभीं उदक प्राशन करणें.
४१ घुटघुटुनि–गिळून.
सत्राण–बळानें, जोरानें.

कदुकाख्यान.

५ पशुपयुवति–गवळण.
१५ पशुपाळयोषा–गवळण.
१८ राजी–पंक्ति.
१९ शिरजोरी–जबरदस्ती.
बजागी–भांडखोर.
२१ चैलांचळीं–वसनाच्या पदरांत, लुगड्याच्या पदरांत.

कृष्णचरित्र.

८ उरोभवें–उरोजें, स्तनें.
११ पहुडलीं–निजलीं.
१५ परपूरुष–परका मनुष्य; (पक्षीं) परमात्मा.
३६ करी–हत्ती.

सुदामचरित्र.

१ रसना–जिव्हा.
ब्रह्मण्यदेव–विष्णु.
६ सगडी–शेगडी.
१३ मलयज–मलयपर्वतापासून येणारा.
नवनिधि–महापद्म, पद्म, शंख, मकर, कश्यप, मुकुंद, कुंद, नील आणि खर्व.
१६ होरा–मुहूर्त, समय.
१७ माजीं–कटीं.
२२ वामांगीं–डाव्या बाजूला. स्त्रियांनी नवऱ्याच्या डाव्या बाजूला असावें असें शास्त्र आहे.
२६ भूदेवा–ब्राह्मणा.
३७ तुरें–वाद्यें.
३८ इंदिरालय–लक्ष्मीस्थान.
मयूख–किरण.
भोगागरें–विलासमंदिरें.
सांकडें–संकट.
४१ राजीवनेत्र–कमलाक्ष.
पृथुकाचुरा–पोह्यांचा चूर.
४४ धाला–तृप्त झाला.

गणिकोद्धार.

२ कामिनीला–स्त्रियेला.
५ बाहते–बोलावित, हांक मारते.
६ नीर–उदक.

उमारमासंवाद.

१ सारीपाट–सारंगपाट.
२ पशुपाळ–पशु रक्षणारा शिव.
सर्पाधीश–सर्पांचा स्वामी. (शिवाच्या

अंगावर सर्पाचें वेंटाळें असतें म्हणून सर्पाधीश.)

वृंदा—वृंदा ही जालंधर नामक असुर होता त्याची स्त्री. ही मोठी पतिव्रता होती. म्हणून तिचे पुण्यानें सुरासुरयुद्धांत जालंधराचा पराजय होत नसे. ह्यामुळें विष्णूस संकट पडून जालंधर युद्धांत गुंतला असतां विष्णूनें जालंधराच्या रूपानें येऊन वृंदेच्या पातिव्रत्याचा भंग केला. ह्या पातकानें जालंधर युद्धांत मरण पावला. पुढें वृंदेला जेव्हां हें विष्णूचें कपट समजलें तेव्हां तिनें 'तुला स्त्रीवियोग होईल' असा त्याला शाप दिला; त्याप्रमाणें रामावतारीं त्याला सीतेचा वियोग झाला. पुढें वृंदा जालंधराबरोबर सती गेली, पण विष्णूला तिचा वियोग सोसवेना, म्हणून तिनें सती जाण्यापूर्वी त्याला सांगितलें कीं, 'मी सती गेल्यावर माझ्या चितेवर तुळस उत्पन्न होईल, तिजशीं तूं विवाह कर म्हणजे तुझें वियोगदुःख शांत होईल.' त्याप्रमाणें त्यानें केल्यावर त्याची शांति झाली, अशी कथा आहे. ह्या कथेचे धोरणानें उमा रमेस लावून बोलली आहे. (नवनीत.)

३ शक्रयज्ञादिकें—शक्राकडून केलेल्या यज्ञक्रियेनें.

मागे—त्रिपाद भूमिदान मागे.

दैत्याच्या—बळिराजाच्या.

४ शोधुनि—सत्व पाहून, परीक्षा पाहून.

५ शबरी—रामायणांतील प्रख्यात भिल्लीण. हिनें वन्यफळें भक्षणास देऊन रामाचें आतिथ्य केलें होतें.

७ वासी—उघडी, पसरी.

८ भावार्थ—भक्तिभाव पाहण्यासाठीं.

९ वर दिला—ज्याच्या मस्तकीं हात ठेवशील त्याचें भस्म होईल हा वर. असा शिवाचा वर मिळतांच भस्मासुर शिवावरच उलटून त्याच्याच मस्तकीं हात ठेवूं लागला. तेव्हां शिवानें विष्णूचा स्तव केला; त्यावेळीं विष्णूनें बटूचा वेष धरून भस्मासुराला भाषणानें संतुष्ट करून वराची परीक्षा पाहण्याकरितां तूं आपले मस्तकावर हात ठेवून पहा म्हणून सांगितलें. त्याप्रमाणें भस्मासुरानें करतांच त्याचें भस्म झालें, अशी कथा आहे.

१० काळयौवन—(कालयवन.)हा एक मोठा दैत्य यवनांचा राजा होता. ह्यानें यादवांवर स्वारी केली, तेव्हां कृष्णाचें आणि त्याचें मोठें युद्ध झालें; पण तो अजिंक्य आहे असें कृष्णास वाटल्यावरून कृष्ण पळाला. तेव्हां कालयौवनही त्याच्या पाठीस लागला. त्या वेळीं कृष्ण पळतां पळतां ज्या गुहेंत मुचकुंद निजला होता त्या गुहेंत शिरला. आणि मुचकुंदाचे आड लपून बसला. मागून कालयौवन आला, त्यास मुचकुंद निजला होता. हाच कृष्ण असें वाटून त्यानें त्यास लाथ मारली. तेव्हां मुचकुंदानें जागें होऊन कालयौवनाकडे क्रोधानें पाहिलें. तों लागलाच कालयौवन दग्ध झाला, अशी कथा आहे.

ही कृष्णाचे रक्षणाची युक्ति कृष्ण शिवास शरण गेला तेव्हां सांगितली. (नवनीत.)

मुचकुंद–हा सूर्यवंशी इक्ष्वाकुकुळांतला राजा होता. ह्यानें देवदैत्यांचे युद्धांत देवांस साहाय्य केल्यावरून त्यांचा जय झाला. तेव्हां देवांनीं संतुष्ट होऊन मोक्षाशिवाय पाहिजे तें माग म्हणून त्यास सांगितलें. तेव्हां तो नुकताच युद्धश्रमानें थकला होता, म्हणून निद्रा करण्यास निवांतस्थल आणि माझे निद्रेचा भंग करील त्यास माझ्या दृष्टीपातानें मृत्यु हें वरदान मागितलें. देवांनीं तें लागलेंच दिलें, अशी कथा आहे. (नवनीत.)

१२ कुसरी–कौशल्य.

मार्कंडेयाख्यान.

२ सैत्कर्मधर्माथिला–सदाचार आणि सद्धर्म यांविषयीं आस्था बाळगणारा.
प्रियपणें–प्रेमपूर्वक, प्रेमानें.
नि:सारसा–निरर्थक.
कुलोद्धारसा–कुळाचा उद्धार करील असा.

४ पंचाक्षरी मंत्र–'नमः शिवाय' हा पांच अक्षरांचा मंत्र.
पुरश्चरण–मंत्रजप.

५ कुळहेतुतंतु–वंशस्थितीचें साधन.

६ विधान–प्रकार.

११ कडा–पतनास कारण.

१६ तोषावेशविशेषसा–अत्यंत आनंद ज्यांत आहे असा (संसार).

१८ प्रज्ञाप्रभा–बुद्धीचें तेज.

२१ विकटा कपाळा–दुर्भाग्या.

२५ सकळंकवरा–जो वर दिला तो सकळंक म्हणजे दूषित, संकटमय आहे म्हणून अशा वराला.

३० भजतया–भजणाऱ्याला.
आदिमूल–जगतांचें आदिकारण शिव.

३३ चंडमहेश–चंडमहेशाच्या देवालयास आला.
यमगंड–मरणकाळ.
पार्थिव–मातीचें केलेलें लिंग.

३४ एकसरें–एकदम.
विरागावसरें–वैराग्याच्या समयीं.
नलिन–कमळ.
तांडवाधीश्वराची–शिवाची.

३५ करवीर–पांढरे कण्हेरीचें फूल.
इंदीवर–कमळ.

३६ वारीं–समयीं.
काजीं–कार्यांत.
भयवाजी–भयच आहे वाजी (घोडा) असा मी. भयानें त्वरित शरण आलेला मी.
नयननिर्गतज्वलनज्वालाभस्मीकृतस्मरा-नेत्रांतील अग्नीनें जाळून टाकिलें आहे स्मरास (कामास) ज्यानें असा (शंकर.)
तांडवावसान–नृत्यकलेची परम सीमा.
पाहि मां–माझें रक्षण कर.

३८ पद्मासनीं–पद्म नामक आसन घालून.
पद्मपाणियुगुलीं–हातांत कमळ घेऊन आणि हस्तद्वय जोडून.
प्रार्थी–प्रार्थना करतो असा. पूर्वी एकदां शिवाचा अंत लावण्याकरितां ब्रह्मदेव वरतीं व विष्णु खालतीं असे गेले होते. तेव्हां ब्रह्मदेवाला शोध लागला नसतां शोध लागला असें त्यानें खोटें सांगि-

तलें; म्हणून शिवानें 'तूं अपूज्य होशील' असा ब्रह्मदेवाला शाप दिला. (त्यावरून आतां पृथ्वीवर ब्रह्मदेवाला कोणी पूजीत नाहीं.) त्या वेळीं ब्रह्मदेवानें शिवाची हात जोडून प्रार्थना केली, अशी कथा आहे. (नवनीत.)

३९ दणाणी–दणाणली.

ध्यानीं–मार्कंडेयाचें ध्यान शिवाकडे लागलें आहे असें पाहून भ्याले.

४३ चार–हेर.

कळभंड–गोंसाव्यांतील एक पंथ आहे.

४४ आजिसिद्ध–हला (रेडा) आजिसिद्ध करणें (करा) द्विजा(वर) हला (हल्ला) जाहल्या विना हें प्रयोजन (कार्य) न (व्हावयाचें नाहीं)–असा अन्वय.

४५ मुठाळुनि–हातीं धरून.

पाला–बेलाचीं पत्रें.

कृपाला–शिवाला.

पालाणुनी–खोगीर घालून.

हला–रेड्याला.

आलापितांचि–बोलतां बोलतां, अत्यंत त्वरेनें.

४७ धिंग–धिप्पाड.

रोषोत्करीं–अत्यंत कोपानें.

४८ पिनाकपाणी–शिव.

दुष्कर–दुर्धर.

उदेला–उठला.

चिरं जीव–दीर्घायु हो.

५० प्रभूत–पुष्कळ.

सूत–स्तुतिपाठक (मार्कंडेय.)

५२ करणी–यमाचें आचरण.

५३ तोही–तो यमही.

५४ अगती–गतिहीन, निरुपाय.

५५ एकरीती–एकनिष्ठपणानें, एकाग्रमनानें.

विषयि–विषयासक्त झालेल्या जनाला.

५६ तो–सुरसमूह.

नगराज–कैलासाधिपति शंकर.

शिबिचक्रवर्त्याख्यान.

२ ओसराया–शेवटास जाण्यासाठीं.

४ सत्वाथिला–सत्वसंपन्न.

१४ उबगिजेल–उपेक्षील, कंटाळेल.

१८ अशन–भक्षण.

२६ पतगप्रमाण–पक्ष्याएवढी.

२७ तुकें–पारड्यांत.

३० निजोरुजंघांतरिं–आपल्या मांड्या आणि पोटरी यांमध्यें.

४० भवाब्धिभय–संसाररूप सागराचें भय.

४५ सायुज्यमुक्ति–मुक्ति चार आहेत. ज्या देवतेची उपासना करावी तिजमध्यें मिळून लीन होणें ती सायुज्यमुक्ति. सलोकता, समीपता आणि सरूपता ह्या तीन इतर मुक्ति.

उमाळा–उद्भव. श्लोक ४४–४५ यांत प्रस्तुत कथाश्रवणाची फलश्रुति सांगितली आहे.

पदसंग्रह.

१ सद्म–घर.

४ गुणग्राम–गुणांचा समूह.

५ भवगहनीं–संसाररूप अरण्यांत.

वृंदारककांता–देवांचा आवडता स्वामी, देवाधिदेवा.

६ त्रिविधतापशमन–आधिदैविक, आधिभौतिक आणि आध्यात्मिक अशा

ही कृष्णाचे रक्षणाची युक्ति कृष्ण शिवास शरण गेला तेव्हां सांगितली. (नवनीत.)

मुचकुंद–हा सूर्यवंशी इक्ष्वाकुकुळांतला राजा होता. ह्यानें देवदैत्यांचे युद्धांत देवांस साहाय्य केल्यावरून त्यांचा जय झाला. तेव्हां देवांनीं संतुष्ट होऊन मोक्षाशिवाय पाहिजे तें माग म्हणून त्यास सांगितलें. तेव्हां तो नुकताच युद्धश्रमानें थकला होता, म्हणून निद्रा करण्यास निवांतस्थल आणि माझे निद्रेचा भंग करील त्यास माझ्या दृष्टीपातानें मृत्यु हें वरदान मागितलें. देवांनीं तें लागलेंच दिलें, अशी कथा आहे. (नवनीत.)

१२ कुसरी–कौशल्य.

मार्केडेयाख्यान.

२ सत्कर्मधर्मीथिला–सदाचार आणि सद्धर्म यांविषयीं आस्था बाळगणारा.

प्रियपणें–प्रेमपूर्वक, प्रेमानें.

निःसारसा–निरर्थक.

कुलोद्धारसा–कुळाचा उद्धार करील असा.

४ पंचाक्षरी मंत्र–'नमः शिवाय' हा पांच अक्षरांचा मंत्र.

पुरश्चरण-मंत्रजप.

५ कुळहेतुतंतु–वंशस्थितीचें साधन.

६ विधान–प्रकार.

११ कडा–पतनास कारण.

१६ तोषावेशविशेषसा–अत्यंत आनंद ज्यांत आहे असा (संसार).

१८ प्रज्ञाप्रभा–बुद्धीचें तेज.

२१ विकटा कपाळा–दुर्भाग्या.

२५ सकळंकवरा–जो वर दिला तो सकळंक म्हणजे दूषित, संकटमय आहे म्हणून अशा वराला.

३० भजतया–भजणाऱ्याला.

आदिमूल–जगतांचें आदिकारण शिव.

३३ चंडमहेश–चंडमहेशाच्या देवालयास आला.

यमगंड–मरणकाळ.

पार्थिव–मातीचें केलेलें लिंग.

३४ एकसरें–एकदम.

विरागावसरें–वैराग्याच्या समयीं.

नलिन–कमळ.

तांडवाधीश्वराची–शिवाची.

३५ करवीर–पांढरे कण्हेरीचें फूल.

इंदीवर–कमळ.

३६ वारीं–समयीं.

काजीं–कार्यांत.

भयवाजी–भयच आहे वाजी (घोडा) असा मी. भयानें त्वरित शरण आलेला मी.

नयननिर्गतज्वलनज्वालाभस्मीकृतस्मरा-नेत्रांतील अग्नीनें जाळून टाकिलें आहे स्मरास (कामास) ज्यानें असा (शंकर.)

तांडवावसान–नृत्यकलेची परम सीमा.

पाहि मां–माझें रक्षण कर.

३८ पद्मासनीं–पद्म नामक आसन घालून.

पद्मपाणियुगुलीं–हातांत कमळ घेऊन आणि हस्तद्वय जोडून.

प्रार्थी–प्रार्थना करतो असा. पूर्वी एकदां शिवाचा अंत लावण्याकरितां ब्रह्मदेव वरतीं व विष्णु खालतीं असे गेले होते. तेव्हां ब्रह्मदेवाला शोध लागला नसतां शोध लागला असें त्यानें खोटें सांगि-

तलें; म्हणून शिवांनें 'तूं अपूज्य होशील' असा ब्रह्मदेवाला शाप दिला. (त्यावरून आतां पृथ्वीवर ब्रह्मदेवाला कोणी पूजीत नाहीं.) त्या वेळीं ब्रह्मदेवानें शिवाची हात जोडून प्रार्थना केली, अशी कथा आहे. (नवनीत.)

३९ दणाणी–दणाणली.
ध्यानीं–मार्कंडेयाचें ध्यान शिवाकडे लागलें आहे असें पाहून भ्याले.

४३ चार–हेर.
कळभंड–गोंसाव्यांतील एक पंथ आहे.

४४ आजिसिद्ध–हला (रेडा) आजिसिद्ध करणें (करा) द्विजा(वर) हला (हल्ला) जाहल्या विना हें प्रयोजन (कार्य) न (व्हावयाचें नाहीं)–असा अन्वय.

४५ मुठाळुनि–हातीं धरून.
पाला–बेलाचीं पत्रें.
कृपाला–शिवाला.
पालाणुनी–खोगीर घालून.
हला–रेड्याला.
आलापितांचि–बोलतां बोलतां, अत्यंत त्वरेनें.

४७ धिंग–धिप्पाड.
रोषोत्करीं–अत्यंत कोपानें.

४८ पिनाकपाणी–शिव.
दुष्कर–दुर्धर.
उदेला–उठला.
चिरं जीव–दीर्घायु हो.

५० प्रभूत–पुष्कळ.
सूत–स्तुतिपाठक (मार्कंडेय.)

५२ करणी–यमाचें आचरण.

५३ तोही–तो यमही.

५४ अगती–गतिहीन, निरुपाय.

५५ एकरीती–एकनिष्ठपणानें, एकाग्रमनानें.
विषयि–विषयासक्त झालेल्या जनाला.

५६ तो–सुरसमूह.
नगराज–कैलासाधिपति शंकर.

शिबिचक्रवर्त्याख्यान.

२ ओसराया–शेवटास जाण्यासाठीं.

४ सत्वाथिला–सत्वसंपन्न.

१४ उबगिजेल–उपेक्षील, कंटाळेल.

१८ अशन–भक्षण.

२६ पतगप्रमाण–पक्ष्याएवढी.

२७ तुकें–पारड्यांत.

३० निजोरुजंघांतरिं–आपल्या मांड्या आणि पोटरी यांमध्यें.

४० भवाब्धिभय–संसाररूप सागराचें भय.

४५ सायुज्यमुक्ति–मुक्ति चार आहेत. ज्या देवतेची उपासना करावी तिजमध्यें मिळून लीन होणें ती सायुज्यमुक्ति. सलोकता, समीपता आणि सरूपता ह्या तीन इतर मुक्ति.
उमाळा–उद्भव. श्लोक ४४–४५ यांत प्रस्तुत कथाश्रवणाची फलश्रुति सांगितली आहे.

पदसंग्रह.

१ सद्म–घर.

४ गुणग्राम–गुणांचा समूह.

५ भवगहनीं–संसाररूप अरण्यांत.
वृंदारककांता–देवांचा आवडता स्वामी, देवाधिदेवा.

६ त्रिविधतापशमन–आधिदैविक, आधिभौतिक आणि आध्यात्मिक अशा

तीन प्रकारच्या तापांचें शमन करणारा.

९ ध्वांत–काळोख.
कुंतल–केंस.
नुत–स्तविलेला.

१० सितपत्र–हंस.
पत्री–पक्षी.
निशात–तीव्र, पाजळलेला.
शीतकर–चंद्र.

१३ अवतंसा–भूषणा.

१४ आयत–लांब, दीर्घ.

१५ अरविंद–कमळ.

१६ वारिजात–कमळ.
उडुपति–चंद्र.

१७ सरोज–कमळ.
पुंडरीक–कमळ.
कांतार–अरण्य.
सारस–कमळ.
शातकुंभ–सुवर्ण.
सप्ततुरग–सूर्य.

१९ निर्जर–देव.
मल्लारी–मल्लदैत्याचा शत्रु, खंडोबा.
येळकोटि–एळकोट–खंडोबाचे भक्त देवापुढें जेव्हां तळी उचलितात तेव्हां एळकोट असा मोठ्यानें उच्चार करतात. तळी–खंडोबाचे भक्त एका पात्रांत पान, सुपारी, भंडार (हळद), खोबरें इत्यादि भरून, त्याचें नाम घेऊन उचलितात ती.

२० विरिंचि–ब्रह्मदेव.

२२ भववैभव–संसारांतील संपत्ति इत्यादि थोरपणा.
विराग–वैराग्य.

२४ कलुष–पाप.

२५ 'तत्त्वमसि'–'तें तूं आहेस' हें उपनिषदांतील वेदांताचें महावाक्य.

२८ अपांगोनि–बाळगून, धरून.
परावरीं–परलोकीं.

३३ यामिनी–रात्र.
सौदामिनी–वीज.

३५ लक्षयोनि चौऱ्यांशी– २० लक्ष वृक्षयोनि, ११ लक्ष कीटकयोनि, ३० लक्ष पशुयोनि, ९ लक्ष जळचरयोनि, १० लक्ष पक्षियोनि आणि ४ लक्ष मनुष्ययोनि मिळोन ८४ लक्ष योनि.

४४ सुमचाप–काम.

४५ खेंवा–आलिंगना.
धाटीं–रीतीप्रमाणें.
गाजावाजा–लोकप्रसिद्धि, गवगवा.
दुबळ्याचें–सुदामाचें.
पीयूष–अमृत.

४६ अंतराय–विघ्नें, अडचणी.
जारणमारण–चेटक, जादूगिरी.

४७ उफराट्या–उलट; वाल्मीकीनें रामनामाचा जप 'राम' असा न करतां 'मरा' असा केला आणि पावन झाला अशी कथा आहे.
पुत्राच्या–नारायण नामक पुत्राच्या.
शुका–पोपटा.
कुंटिनी–वेश्या, गणिका.

४८ आत्मारामीं–जीवात्म्याच्या ठायीं.
करणाचा–इंद्रियांचा.

४९ वेल्हाळी–सुंदरी, प्रिये.
शर्म–सुख.

५० जयंत्या–दशअवतारांच्या संबंधें प्रतिसांवत्सरिक जयोत्सवाच्या दिवसाला जयंती असें म्हणतात. चैत्र

शुद्ध ३ पराण्हीं मत्स्यजयंती, वैशाख शुद्ध १५ सायंकाळीं कूर्मजयंती, भाद्रपद शुद्ध ३ पराण्हीं वराहजयंती, वैशाख शुद्ध १४ सायंकाळीं नरसिंहजयंती, भाद्रपद शुद्ध १२ मध्यान्हीं वामनजयंती, वैशाख शुद्ध ३ माध्यान्हीं परशुरामजयंती, चैत्र शुद्ध ९ माध्यान्हीं रामजयंती, श्रावण वद्य ८ मध्यरात्रीं कृष्णजयंती, आश्विन शुद्ध १० सायंकाळीं बौद्धजयंती आणि श्रावण शुद्ध ६ सायंकाळीं कलंकीजयंती.

५५ उन्मनी–मनाचा लय होतो अशी पांचवी अवस्था.

५८ कुरंगदृशा–मृगनयना.
सारस–सहा रस. मधुर, आम्ल तिक्त इत्यादि.

६५ दंभोलि–वज्र.
राकारमण–चंद्र.

६६ युवतिकरेणु–तरुणी हीच हत्तीण.
विहंगम–पक्षी.

६८ सौंगाडे–सोबती.
ब्रिजबाला–गोकुळांतील स्त्रिया.

७३ सोना–निजणें.

विषयपंचक.

१ कांतारीं–अरण्यांत.
शबर–व्याध.

२ शिखा–दिव्याची ज्योत.

५ कंज–कमळ.

मृगीचरित्र.

२ पेणी–गति.

६ शेखीं–शेवटीं, अखेरीस.

९ कुवलय–चंद्रविकासी कमळ.

१० वेल्हाळ–प्रिय.
एणीस–मृगीस.

१२ कणवा–दया.

महाबळचरित्र.

१ माइना–मावेना.

४ नामाथिला–नामसंपन्न.

६ मांदी–पेटी.

८ होरा–समय, मुहूर्त.

३० काच–कचर, धास्ती.

४१ चाट–चावट, चाटळ.

४३ आहाळितां–पोळितां.
दश इंद्रिय–पांच ज्ञानेंद्रियें (कर्ण,चक्षु, रसना, नासिका, त्वचा) आणि पांच कर्मेंद्रियें (हस्त, पाद, पायु (गुद), उपस्थ, वाचा मिळून दहा इंद्रियें.

गोरसक्रीडा.

२ पंचकद्वय–दहा (अवतारांमध्यें.)

३ वृंदारकांचा–देवांचा.

५ सुगड्या-सुघडें, पात्रें.
विगडुनि–लपवुनी.

१२ विंदाना–चातुर्या, विलासाला.

१६ नातुडे–नाटोपे, न मिळे.

१७ निजे–आपुल्या (अंत:पुरांत.)

२० चेइली–जागृत झाली.

२२ कुरळ–केंस.

२३ मुरदाड–मुडदार, मृतप्राय, अप्रयोजक (मनुष्य इत्यादि.)

२४ तत्रें–आवेशानें.

२६ जातवेद–अग्नि.
हृषीकेश–कृष्ण. (हृषीक+ईश=इंद्रिय+स्वामी.)

२७ वोहरें–वधूवर (ओहर.)
वोहरे–सरे, संपे.

२८ धगड–पति, जार.
२९ बिढारा–गृहा, बिऱ्हाडा.
३० नवलाव–आश्चर्य.
३३ सांकडें–संकट.
३५ पालावीं–पल्लवीं, पदरीं.
३६ चिदानंद–ज्ञानानंद.
४२ कणव–दया.

नवरसचरित्र.

५ सराग–रागयुक्त राग–गायनांतील गाण्याचा प्रकार. हे राग छत्तीस आहेत आणि रागिण्याही तितक्याच आहेत. भैरव, सारंग, कल्याण, हिंदोल, दीपक, अडाणा, कलिंगडा इत्यादि राग आहेत.
१२ कटकटा–हायहाय.
३९ सादी–हांक मारी, बोले.
४८ दाक्षायणी–ज्याच्या कानांत सुवर्णाचीं कुंडलें आहेत असा ब्रह्मचारी ब्राह्मण.
४९ परिणतां–परिणय (विवाह) करतां.
५२ त्रिगुणी–सत्वरजस्तमोगुणयुक्त.
चारी देह–स्थूलदेह, लिंगदेह (सूक्ष्मदेह), कारणदेह आणि महाकारणदेह.
पंचविषय–शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध असे पांच विषय आहेत.
साही दुष्ट विकार–काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद आणि मत्सर.
सप्तमें–शरीरांतील सात धातुः—रस रक्त, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा आणि शुक्र.
अष्टौ–आठ भाव.
रसा–नव रस आहेतः–शृंगार वीर, करुणा, अद्भुत, हास्य, भयानक, बीभत्स आणि शांत.

पदें (परिशिष्ट).

१ परमेष्ठी–ब्रह्मदेव.
३ ललाम–भूषण.
१४ स्रज–पुष्पांची माळा.
उरग–साप.
१५ मरंद–पुष्परस.
मिलिंद–भ्रमर.
वृंदारक–देव.
नितराम्–अत्यंत.
१७ सित–शुभ्र.
सुधाकर–चंद्र.
२९ आपाद–पायांपर्यंत.
वैजयंती–मालाविशेष. (विष्णूचें भूषण).
३१ निधनाची–मरणाची.
३२ षड्रस–मधुर, आम्ल, खारट, कडु, तुरट आणि तिखट असे सहा रस.
३८ हाटक–सोनें.
४४ वधु–अहल्या.
५५ पंचभूतीं–पृथ्वी, आप, तेज, वायु आणि आकाश हीं पंच महाभूतें.
५९ कंज-कमळ.

आनंदतनयकृत पदांची सूची.

१. आनंदतनयकृत काव्यांतील ९५-९६ पृष्ठांवर दिलेल्या पदांच्या सूचीचा यांत संनिवेश झाल्यामुळें तीं पृष्ठें रद्द असें समजावें.

आनंदतनयकृत आणखी उपलब्ध झालेलीं पदें.

पद १ लें.

केंवी भव तरसी । मना तूं ॥ केंवी० ॥ ध्रुवपद. ॥

वाढविसी किती गाढ अहंकृती । गाढवसा चरसी. ॥ मना० ॥ १

तर्किशी नागुण कर्कश काननीं । मर्कटसा चरसी. ॥ मना० ॥ २

आनंदात्मज शिकवि तो कवि । व्यर्थ भरीं भरसी. ॥ मना० ॥ ३

पद २ रें.

पांवा वाजवितो मुनिजनमनमोहन हरी. ॥ ध्रुवपद. ॥

तारी पाषाण तृणें । खेळतसे बाळपणें. ॥ पांवा० ॥ १ ॥

गोपी गोपाळ गाई । नमिती श्रीकृष्ण पायीं. ॥ पांवा० ॥ २ ॥

आनंदतनय म्हणे मनीं । विसरूं नका दिनरजनी. ॥ पांवा० ॥ ३

काव्यसंग्रह. १७.

महाराष्ट्रकविअनंतकृत

कवितासंग्रह.

हा

वामन दाजी ओक,

हेडमास्तर, हायस्कूल, रायपूर;

यांनीं अर्थनिर्णायक व अवांतर माहितीच्या टीपा देऊन जुनाट हस्तलिखित अनेक प्रतींच्या आधारें शुद्ध करून, व चार परिशिष्टें जोडून तयार केला.

तो

मुंबईत जावजी दादाजी यांच्या 'निर्णयसागर' छापखान्याचे मालक तुकाराम जावजी यांनीं छापून प्रसिद्ध केला.

१८९६.

किंमत एक रुपया.

KÂVYASANGRAHA. 17.

THE POEMS

OF

ANANTAKAVI.

(A POPULAR MARÂTHÎ POET OF THE MAHÂRÂSHTRA.)

EDITED WITH

CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES

BY

VÂMANA DÂJÎ OKA,

HEAD MASTER, HIGH SCHOOL, RAIPORE.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRNAYA-SÂGARA" PRESS.

Bombay.

1896.

Price One Rupee.

काव्यसंग्रह. १७.

महाराष्ट्रकविअनंतकृत

कवितासंग्रह.

हा

वामन दाजी ओक,

हेडमास्तर, हायस्कूल्, रायपूर;

यांनीं अर्थनिर्णायक व अवांतर माहितीच्या टीपा देऊन जुनाट हस्तलिखित अनेक प्रतींच्या आधारें शुद्ध करून, व चार परिशिष्टें जोडून तयार केला.

तो

मुंबईंत जावजी दादाजी यांच्या 'निर्णयसागर' छापखान्याचे मालक तुकाराम जावजी यांनीं छापून प्रसिद्ध केला.

१८९६.

किंमत एक रुपया.

महाराष्ट्र भाषेचें आणि कवितेचें

आस्थापूर्वक अध्ययन

करूं पाहणाऱ्या सज्जनांस

हा ग्रंथ

सप्रेम अर्पण करतों.

'काव्यसंग्रह'कार.

अनुक्रमणिका.

परिशिष्टें.

सूचना.

हीं परिशिष्टें तयार करण्याच्या कामीं अनेक 'काव्यसंग्रह'हितैषी मित्रांनीं साहाय्य केलें. रा० रा० वासुदेव मोरेश्वर कर्वे (भिवंडी), श्रीनिवास नीलकंठ सरमोकादम (वणी), चिंतो गोविंद वैशंपायन (पालशेत) भगवंत बाळकृष्ण पै रायकर (होडावडें) व कै० तुकारामपंत बावीसकर (बिलासपुर) यांनीं पहिलीं दोन परिशिष्टें तयार करण्याच्याकामीं हस्तलिखित प्रती मिळवून दिल्या आणि तिसरें व चौथें हीं परिशिष्टें तयार करण्याच्या कामीं रा० मोरो गणेश लोंढे यांनीं आपला अमूल्य वेळ खर्चून साहाय्य केलें यास्तव या सर्व सज्जनांचे आम्ही फारफार आभारी आहों.

'काव्यसंग्रह'कार.

अनंतकवि.

कवी सभेचें मंडण । कवी भाग्याचें भूषण ।
नाना सुखांचें संरक्षण । ते हे कवी. ॥

रामदास.

प्रत्येक कवीचे उपलब्ध असलेले ग्रंथ छापून झाले ह्मणजे त्या कवीविषयीं जी माहिती मिळाली असेल ती एकत्र करून वाचकांस सादर करावी असा आमचा परिपाठ आहे. त्यास अनुसरून अनंताची कविता छापून झाली म्हणून त्याजविषयीं जी अल्प माहिती उपलब्ध आहे ती येथें देण्याचा विचार आहे.

अनंताविषयीं खरी माहिती अगदीं अभावरूप आहे. त्याचें कुलशील, गोत्र, जन्ममरणशक, जन्मभूमि, संतति, निधनस्थान इत्यादि अनेक गोष्टींतून एकही गोष्ट खात्रीपूर्वक सांगतां येत नाहीं. तथापि वाचकांस सादर करण्यासारखें जें कांहीं आहे तें यथामति येथें देतों.

जीवनवृत्त—हा कवि श्रीसमर्थ रामदासस्वामींचा शिष्य असावा असें वाटतें. सातार प्रांतांत मेथवड ह्मणून गांव आहे तेथील रहिवासी अनंत गोसावी हे समर्थांचे शिष्य होते. त्यांस निलंगाबादेस समर्थांनीं मठ बांधून दिला होता व ते तेथेंच राहात असत. पंढरपुरची वारीही नियमानें करीत असत. यांच्या संबंधानें उपलब्ध असलेली आख्यायिका पृष्ठ १०८ टीप ९ येथें दिलीच आहे. अनंत गोसावी हेच अनंत कवि असावेत असें दिसतें. या विधानास फारसा लेखाधार नाहीं हें येथें सांगावयास नकोच. तथापि 'ऐसा सद्गुरु तो अनंतकविचा जो निस्पृहांचा तुरा' असा 'रामदासस्तुति' प्रकरणातील एका श्लोकांत उल्लेख आहे. याहून जास्त माहिती उपलब्ध नाहीं हें आमचें महद्दुर्भाग्य होय. या कवीविषयीं कांहीं तरी विश्वसनीय आणि साधार माहिती मिळेल अशी आशा होती व तदर्थ प्रयत्नही करून पाहिला, परंतु सर्व खटपट निष्फळ झाली.

या कवीनें 'सुलोचनागहिंवर' व 'सुलोचनाख्यान' या काव्यांच्या शेवटीं समाप्तिशक अनुक्रमें शके १६४३ व १६४९ असा दिला आहे, यावरून प्रकृत कवि शके १६४९ पर्यंत हयात होता असें निश्चित होतें. याचा जन्म शके १५८०-८९ च्या सुमारास झाला असावा असें मानण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं. सारांश हा कवि सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धापर्यंत जिवंत होता असें सरासरीनें ह्मटलें तरी चालेल.

हा कवि रामभक्त असावा असें त्याच्याच कवितेंतील अनेक रामगौरव-पर पद्यांवरून दिसून येतें. (पृ० १४ श्लोक ११३; पृ० ३९ श्लोक १००; पृ० १५६ श्लोक ६९ पहा).

कवितासंग्रह—या कवीचीं काव्यें जीं आमच्या संग्रहीं होतीं व जीं आमच्या रसिकवर्य सन्मित्रांनीं मिळवून दिलीं त्या सर्वांचें प्रकाशन करून तीं महाराष्ट्रकाव्यरसलोलुपांस सादर अर्पण केलीं आहेत. या कवीला रामायणीयकथांची आवड फार ह्मणून बरींच काव्यें रामायणांतील कथांचा आधार घेऊन रचिलीं आहेत. शिवाय महाभारत, श्रीमद्भागवत, जैमिन्यश्वमेध इत्यादि सर्वमान्य ग्रंथांतील कथानकांवरही याची कविता आहे. याशिवाय १०।१२ पदें एवढीच काय ती कविता उपलब्ध आहे. अद्याप अनंताची न छापलेली अशी कविता पुष्कळ असावी असें वाटतें. या आमच्या विधानास सदर्हू कवीच्याच कवितेंत बराच आधार आहे. (पृ० १०८ श्लोक १००, पृ० १८० श्लोक १०० पहा). या कवीनें सर्व अश्वमेधग्रंथावर कविता केली असावी असा तर्क आहे. सुरथसुधन्वाख्यान व बभ्रुवाहनाख्यान हीं दोन प्रकरणें आम्ही छापिलीं आहेत ती मोठ्या काव्याचीं अंगें असावींत, कारण अनंताच्या नेहमीच्या परिपाठाप्रमाणें त्या प्रकरणांच्या आरंभीं ईशस्तव असावयाचा पण तो नाहीं. अनंताच्या इतर सर्व प्रकरणांच्या आरंभीं—कोठें सरस्वतीवंदन, कोठें गणपतिप्रार्थना, कोठें सद्गुरुस्तव, ईशपदवंदन आढळतें परंतु या दोन प्रकरणांच्या आरंभीं तें नाहीं म्हणून आमच्या तर्कास बळकटी येते. फार तर काय? या कवीनें केलेलीं 'ताम्रध्वजाख्यान' व 'मयूरध्वजाख्यान' हीं आख्यानें वयोवृद्ध गृहस्थांनीं आपल्या डोळ्यांनीं

पाहिलेलीं आहेत.[१] तसेंच या कवीनें 'ध्रुवाख्यान' केलें असून फक्त शेवटील एकच श्लोक सांप्रत उपलब्ध आहे.[२] यावरून अनंताची कविता अद्याप बरीच उपलब्ध व्हावयाची आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. सुदैवेंकरून जर अप्रसिद्ध काव्यांच्या प्रती उपलब्ध झाल्या, तर आमच्या अनुमानाचा प्रत्यय येण्याचा संभव आहे.

वर्णनशैली—**अनंता**ची कविता जरी **वामनपंडित**, **मुक्तेश्वर** यांच्या बरोबरीची नाहीं तरी बरीच सरळ, मोहक, सुबोध व साधी आहे. **आनंदतनय** आणि **अनंत** ह्यांची गणना एकाच वर्गात केली असतां चालेल. दोघांच्याही कवितेचा विषय एक दिसतो आणि त्यांनीं कथानकांची केलेली निवडही बरीच एकसारखी आहे. **आनंदतनयाच्या** काव्यांत जे गुणदोष आढळतात तेच गुणदोष **अनंताच्या** कवितेंत दिसतात. तेव्हां **आनंदतनय** आणि **अनंत** यांची कविता तुल्यगुण होय असें समजलें पाहिजे. या कवीनें शब्दालंकाराच्या भरीस पडून अर्थालंकाराची उपेक्षा केली आहे असें नाहीं. कोठें कोठें शब्दालंकाराकडे चांगलेंच लक्ष पुरविलें आहे असें आढळतें. **अनंतकृत** काव्यनामावलीवरून सहज लक्षांत येईल कीं, त्याच्या कवितेंत युद्धप्रसंगाचा भरणा फार आहे. व त्यावेळीं वीररसस्फूर्तिजनक

---

१. या आमच्या विधानाच्या पुष्ट्यर्थ आमच्या **वणीकर** मित्राकडून आलेल्या एका पत्रांतील उतारा देतों:—'**अनंत**कवीच्या **बभ्रुवाहन, ताम्रध्वज, मयूरध्वजा**दि आख्यानाबद्दल अति शोध केला. **पत्ता लागला** परंतु मिळत नाहींत. **ताम्रध्वजाख्यान**—श्लोक ४५, **बभ्रुवाहनाख्यान**—अध्याय २ त्रुटित वगैरे ग्रंथ हे·········हरिदास यांजवळ आहेत. ते हमेशा फिरत असतात. त्यांचे दोघे मुलगे आहेत त्यांस मागितलें असतां आज देतों, उद्यां देतों, सांपडत नाहीं, कांहीं दिवसांनीं पाहून देतों अशा चाळवणीनें आजपर्यंत मला घोटाळ्यांत ठेविलें. येणें करून मी मात्र आपणाशीं लबाड ठरलों. **हीं काव्यें मी खुद्द दृष्टीनें त्यांचेजवळ पाहिलीं**.··········ते पंधरा दिवसांनीं वणीस आल्यानंतर माझेकडोन जितका प्रयत्न होईल तितका करून [पाहतों]'—[वणीकर मित्राचें पत्र—ता० २६ जून १८९४]. २. हा श्लोक असा आहे:—

> **वैकुंठाहुनि** तो **गरूड** **हरिनें** तात्काळ पालाणिला,
> जेथें उग्र तपें धरूनि महिला त्या पर्वतीं स्थापिला, ।
> **शक्रा** दुर्लभ उंच थोर पद जें तेथें **ध्रुव** स्थापिला
> मेरूचें शिखरीं **अनंतकविनें** लक्षोनियां वंदिला. ॥ १ ॥

काव्यांची आवश्यकताही फार होती. कोठें कोठें तर या कवीनें फारच बहार उडवून दिली आहे. या उल्लेखाच्या समर्थनास पोषक अशीं अनेक उदाहरणें अनंताच्या कवितेंत आहेत, त्यांपैकीं कांहींचा वाचकांच्या सोईसाठीं येथें निर्देश करतों. नवयौवनप्राप्त सीतावयववर्णनांत त्या त्या देहांगास नुसती उपमा न देतां अलंकारयुक्त शब्दभूषणांनीं गौरविलें आहे (पृ० ४ श्लोक ३५–३८) तसेंच पुढें श्लोक ३९–४५ पर्यंत दागिन्यांचें वर्णन दिलें आहे. 'सीतास्वयंवरां'तील हा भाग पुष्कळांस चेतोहर वाटल्याशिवाय राहाणार नाहीं. सीतेच्या सख्यांनीं रामास वंदन करण्यास सीतेला सांगितलें, तेव्हां नूतनपत्नीपदप्राप्ता सीता नैसर्गिक लज्जेस वश होऊन कसें निमित्त शोधून काढते व नमस्कार करण्याचें कसें टाळते या प्रसंगाचें चित्र प्रेक्षणीय उतरलें आहे. (पृ० १३ श्लोक १०६) तें पाहून या कवीच्या या खुबीदार वर्णनशैलीची कोण तारीफ करणार नाहीं? तसेंच वाल्मीकिऋषी 'नको नको' ह्मणून निषेधीत असतां लहुबाळ मोठमोठ्या वीरांशीं युद्ध करण्यास सरसावला हें वीरसूनूस जसें भूषणप्रद आहे तसें कवीसही भूषास्पद आहे. पुनः त्याच्या व शत्रुघ्नाच्या संवादांतील कोटिक्रम मनास चटका लावणारा आहे. (पृ० ३८ श्लोक २८–३१). रणांत लवाचा पाडाव झाला हें ऐकून सीतेनें केलेला शोक वाचकांच्या हृदयांस पाझर फोडल्यावांचून राहणार नाहीं. (पृ० ४१ श्लोक ४७-५०). शोकान्तीं सीता लवास आठविते इतक्यांत कुश प्राप्त होतो व युद्धाचा दुष्ट परिणाम ऐकून क्षम्य गर्वोक्तीनें स्वपराक्रमाचें वर्णन करून मातेचें सांत्वन करितो (पृ० ४२ श्लोक ५५–५७) तो प्रसंग रघुकुलसंभव वीरबालकाच्या स्वभावास अनुरूप नाहीं असें ह्मणण्याचें साहस कोण रसिक करील? जे जात्या वीर असतात त्यांसच अशी दर्पोक्ति साजते. तसेंच दुर्जनचित्तास तापलेल्या तेलाची उपमा दिली आहे ती तर फारच समर्पक आहे. (पृ० ८९ श्लोक ५२।५३).

अनताच्या काव्यांत 'सुलोचनागाहिंवर' हें प्रकरण सर्वोत्कृष्ट उतरलें आहे. त्यांत कवीनें आपल्या कर्तबगारीची शिकस्त केली आहे. कित्येक स्थळीं अशी वर्णनचमत्कृति केली आहे कीं, ती पाहून कौतुकच वाटतें. इंद्रजित् व लक्ष्मण यांच्यामध्यें निकराचें लोमहर्षण युद्ध झालें व आपल्यास जय मिळणें अशक्य आहे असें लक्ष्मणास वाटलें, तेव्हां त्यानें आपणास पूज्य असलेल्या सर्वांवर हवाला ठेवून बाण सोडला. (पृ० १३६ श्लोक ५९–

६३) त्या प्रसंगाचें वर्णन फारच हृदयंगम वठलें आहे. सुलोचनेचा महाल, व तिचें वैभव यांचें वर्णन वाचून त्याचें प्रतिबिंब आपल्या डोळ्यांसमोर मूर्तिमंत उभें असल्याचा क्षणभर भास होतो. तसेंच सुलोचनेनें रामदर्शन घेतलें तेव्हांचें रामरूप कवीनें वर्णिलें आहे (पृ० १९७ श्लोक ९-७) तें वाचून एखादा हुशार चितारी तेव्हांच अनंतानें वर्णिल्याप्रमाणें रामाचें चित्र काढील असें वाटतें. योग्यतेच्या मानानें पाहिलें असतां 'सुलोचनागहिंवर' याच्या खालोखाल 'कुशलवाख्याना'स जागा दिली पाहिजे. अनंताच्या चांगल्या काव्यांपैकीं हें एक होय. यांतही मनमोहक अशीं अनेक स्थळें आहेत. याशिवाय इतर काव्यांतून अनेक रमणीय स्थळें मधूंन मधून दृग्गोचर होतात. अनंताची सर्व कविता वाचकांपुढें आहेच, तेव्हां आणखी स्थळें दर्शविण्याच्या भानगडींत विस्तारभयास्तव व स्थलसंकोचास्तव आम्ही पडत नाहीं.

अनंतास अनुप्रासांची मोठी आवड होती असें दिसतें. त्यानें त्यांची कोठें कोठें गर्दी उडवून दिली आहे. ता, ते, णे, री, नी, सा, टा, इत्यादि अक्षरांची आवृत्ति वारंवार ज्यांत झाली आहे, अशीं पद्यें त्याच्या कवितेंत पुष्कळ आहेत.

भाषा—अनंताची भाषा शुद्ध, साधी आणि सरस आहे. तथापि बऱ्याच ठिकाणीं अव्यवस्थित प्रयोग आढळतात. सर्वांत लेखनशुद्धीच्या नियमांचा अतिक्रम हा दोष मोठा आहे. आतां हें खरें आहे कीं, अनंताच्या वेळीं सर्व व्यवहार मोडीलिपींत चालत असे. शिवाय मराठीभाषेच्या लेखनशुद्धीकडे त्याच्या पूर्वकालीन व समकालीन कविजनांनीं फारसें लक्ष्य पुरविलें आहे असें नाहीं. यामुळें अनंताचा हा दोष क्षम्य आहे असें म्हटलें असतां त्याची वाजवीपेक्षां ज्यास्त तरफदारी केल्याचा दोष आम्हास कोणीं लावील असें वाटत नाहीं.

अनंताच्या कवितेंत 'खेव', 'दिठी' 'वोजे' 'लाहो' 'भोजे' अशासारखे जुने शब्द फारसे आढळत नाहींत. 'नृपू', 'लंकेशू' 'वेळू' 'विस्मयो' इत्यादि अकारान्त नामांचीं उकारान्त व ओकारान्त रूपें कोठें कोठें डोकावतात. तसेंच ज्या कर्मणिरूपांचा प्रचार मुकुंदराज व ज्ञानेश्वर यांच्याशिवाय अन्य कवींच्या कृतींत आढळत नाहीं तीं रूपें 'बैसिजे' 'कीजे' इत्यादि—या कवीच्या काव्यांत क्वचित् स्थलीं दृग्गोचर होतात. जेथें संधि

कर्तव्य असून केला नाहीं अशीं स्थळें, अप्रशस्त समास, ऱ्हस्वाचें दीर्घ, व दीर्घाचें ऱ्हस्व अशीं रूपांतरें इत्यादि प्रकार त्यांच्या कवितेंत आढळतात. त्यामुळें त्याच्या कवितेची मनोहरता फारशी कमी झाली असें नाहीं. पण

'सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यम्'

या कालिदासोक्तीप्रमाणें त्याच्या काव्याला उलटी जास्त शोभा देतात! आपल्या कविताकुमारीला दृष्ट लागूं नये म्हणूनच जणूं काय अनंतानें क्षुद्रदोषरूप कज्जलतिलक तिला लाविला आहे असा भास होतो!

अनंताच्या कवितेंत परकी भाषेंतील शब्द—फारशी, उर्दू इत्यादि फारसे आढळत नाहींत म्हणून अनंताची भाषा ज्यांत भेसळ नाहीं अशा सोन्यासारखी आहे, असें साधारणतः ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

विद्वत्ता—अनंताचा हिंदी व संस्कृत ह्या भाषांशीं बराच परिचय होता असें त्या त्या भाषांतील त्यानें जे शब्द योजिले आहेत, त्यांजवरून वाटतें. तसाच त्याचा छंदशास्त्र व व साहित्यशास्त्र यांच्याशींही परिचय असावा असें वाटतें. त्यानें संस्कृत भाषेंतील शिखरिणी, शार्दूलविक्रीडित, पंचचामर, स्वागता इत्यादि अक्षरगणवृत्तांत कविता रचिली आहे व मराठी भाषेच्या सौंदर्यास भर घातली आहे. तसेंच रूपक, कारकदीपक, पर्यायोक्त, उपमा इत्यादि अलंकारांच्या साहाय्यानें आपल्या कवितेस मधून मधून भूषविलें आहे. मराठी भाषेच्या आद्यवृत्तांस—ओव्या, अभंग, दिंडी यांस—यानें अगदीं हद्दपार केलें आहे असें नाहीं. त्यांचाही प्रसंगवशात् आदर केला आहे.

अनंताच्या कवितेविषयीं आम्हांस जें काय वाटतें तें वर लिहिलेंच आहे. तें 'पिंडे पिंडे मतिर्भिन्ना' या न्यायानें कोणास अपूर्ण वाटेल, कोणास अयथार्थ वाटेल व कोणास तर अरुचिकरही वाटेल हें आम्ही जाणून आहों. यास्तव प्रस्तुत लेखांत कोणास कांहीं गैर अथवा संशोध्य आढळल्यास मेहरबानी करून आम्हांस कळवावें अथवा छापून प्रसिद्ध करावें अशी सविनय सूचना आहे. आतां रसिक विद्वज्जनांस अखेरची विनंती अनंताच्याच वाणीनें करून हा त्याजविषयींचा अल्प लेख समाप्त करतों:—

"कोठें अंतर जें असेल पडिलें, तें ते करावी क्षमा,
हे माझी विनती असे, चतुर हो! बद्धांजलीनें तुम्हां. ॥"

[अनंत-सुलोचनाख्यान–७१.]

अनंतकविकृत काव्यें.

रामायणांतील आख्यानें.

सीतास्वयंवर.

(श्लोक.)

सिद्धिबुद्धिवर! मंगलमूर्ति! दे मला गणपती! अतिस्फूर्ति. ।
वंदितों तुज सरस्वति! माते! वैक्रि राहुनि कृपा करिं मातें. ॥ १
चिंतितों सदय सद्गुरुराया! शीघ्र सदृढ भेवाब्धि तराया; ।
श्रोतयां विनविं जोडुनि पाणी, आयका सकळ बोबडि वाणी. ॥ २
अहल्या शिळा राघवें मुक्त केली; जैडत्वासि टाकूनियां दिव्य झाली; ।
रघूनायकें आणिलें गौतमाला, अहल्या करीं घातली पुष्पमाळा. ॥ ३
अहल्या म्हणे, 'राघवा! तूं दयाळा! वियोगासि संयोग केला नृपाळा! ।
पुढें तूज स्त्री प्राप्त होईल रामा! 'तैथास्तु' म्हणे हा अशीर्वाद आम्हा.॥४
उद्धरूनि पदिं गौतमजाया सिद्ध होति मिथिलेप्रति जाया ।
कौशिकादि म्हणती, 'रघुनाथा! चाल तूजचि वरी महिसूता.' ॥ ५

(दिंड्या.)

विश्वामित्रें केला यज्ञ थोर, तेणें मेळविले ऋषीश्वर, ।
स्वयंवरासी चालिले थोर थोर, त्यांचीं नामें परीसा सादर. ॥ ६
महासुक्त, माध्येम भार्गव, गृत्समद, सप्तर्षि वामदेव, ।
अत्री, भरद्वाज महानुभाव, असंख्यात चालिले भूदेव. ॥ ७
औधवा ही, वैशंपायन, मौदवी हा, तो आश्वलायन, ।
महापयंगी, सनक, सनंदन, सनत्कुमार आणि सनातन. ॥ ८
धर्माचार्य जाणती बाह्व्ये, पराशर साकल्यें बाभ्रव्ये ।
महाभारत, मांडुक, मांडव्ये, भाष्य भारत सुलभ लव्ये. ॥ ९

---

१. मुख. २. संसारसागर. ३. पाषाणत्वास. ४. तसें होवो. ५. शब्दाची ओढाताण केल्याचें हें उदाहरण आहे., ६. जनकनगरी. ७. विश्वामित्रादि. ८. भूकन्या.(सीता.)९. मोठा आहे प्रभाव ज्यांचा असे. १०. ब्राह्मण.

(श्लोक.)

ऋषी राम सौमित्र ते शीघ्र आले; पुरा बाह्य येवोनियां स्थीर झाले; ।
विदेहा[1]प्रती सांगती दूत वार्ता; 'ऋषी आणिले' ऐकतां तोष चित्ता.॥ १०
प्रधाना सवें घेउनी बाह्य आला, समस्तांसि रायें नमस्कार केला. ।
उठोनी ऋषी क्षेमे देती नृपाशीं; नृपें देखिला राम तो तेजराशी. ॥ ११
रघूराजवक्त्रांबुजीं लुब्ध झाला, न सोडी जसा भृंग नीलोत्पला[3]ला; ।
ऋषी सावधा बोलताती विदेहा, 'त्वरें चाल, आम्हांसि नेई स्वगेहा.'॥१२
विदेहांतरीं थोर झाली अशंका; पुसे कौशिका, 'भीड सोडोनि देखा, ।
तुम्हीं कोठुनी आणिलीं दोन रत्नें? तुम्हां प्राप्त कैसेनि झालीं प्रयत्नें?'॥१३

'पृथ्वीअंतरिं सूर्यवंशजलधीमध्यें महापर्वणी,
कौसल्योदरशुक्तिका दशरथस्वातीजळें गर्भिणी; ।
झाले सुंदर पूर्ण मास; सदनीं निर्माण हीं मौक्तिकें
होतां, निर्जर[5] येउनी वरषती, आनंदती कौतुकें. ॥ १४
ऐसें म्यां परिसोनि जाउनि नृपा अत्यादरें प्राथिलें,
'यज्ञा रक्षक पुत्र देई मजला,' दोघांसि मागीतलें. ।
कंठींचे जिव काढुनी मम करीं दिल्हे अतीसंकटें;
देवोनी नरवीरसे उभयतां कीं जे बहू गोमटे[6]. ॥ १५
दोघे नंदन घेउनी क्रमिं, पथीं आली पुढें राक्षसी.
रामें ओढुनि चाप तीक्षण शरें ताडोनि पाडी तिसी. ।
माझा रक्षुनि यज्ञ पूर्ण करितां, आली तुझी पत्रिका,
येतां राघव पाहि तों जड शिळा झाली विधीपुत्रिका[7]. ॥ १६
श्रीरामें पद लावुनी जडपणापासोनि उद्धारिली.
तेव्हां गौतम आणुनी रघुविरें ज्याची तया अर्पिली. ।
ऐसे दाशरथी पराक्रमि बहू हे स्वैंवरा[8] आणिले.'
बोले तो नृपती, 'सुलाभ घडला' वंदी ऋषीपाउलें. ॥ १७

क्षणक्षणा राममुखा भुकेला. मनीं म्हणे, 'मीं पण व्यर्थ केला; ।
कैसेनि हा लाविल चाप सीता[9]? वरील हा बाळक काय सीता?'॥१८
समृद्धि अन्नोदक तें बिन्हाडीं करोनि, नेले ऋषिचे वऱ्हाडी; ।

---

१. जनकराजा. २. आलिंगन. ३. निळ्या कमळाला. ४. विश्वामित्र. ५. देव. ६. सुंदर. [७]. अहल्या. ८. स्वयंवरा. ९. धनुष्याची दोरी.

घेवोनि आज्ञा ऋषिची निघाला, अमात्य घेवोनि सभेसि आला. ॥१९

रायें मंडप घालुनी मग सभा शृंगारिली कूसरी;
लोपे ते अलकापुरी[1], सुरपुरी[2] ते ही न पावे सैरी[3]. ।
दूतां धाडुनियां सभेसि जनकें पाचारिले भूपती.
आले ते महिचे असंख्य नृपती, वक्त्रें गणावे किती? ॥ २०

अंग वंग भूपती कलिंग शुंग पावती.
गौड गुर्जरादि कामबोज भोज धांवती. ।
मागध माळवी नृपाळ चोळ भार चालले.
मलियाळ पांचियाळ नेपाळ सर्व पातले. ॥ २१

कामवीर कामरूप काश्मिरादि विक्रमें
द्रवीड रायचोर केरळादि येति संभ्रमें. ।
त्रिगूळ ते त्रिलिंगराय सैंवरा उचाटले.
अचाट ते सुराष्ट्र माहराष्ट्र सभे पातले. ॥ २२

मानदेश खानदेश राय वांइ देशिंचे,
वऱ्हाड मारवाड लाड गौड गूजराथिंचे, ।
भद्रिपाट बद्रिकेदारिंचे ते भूपती
अचाट जाट ते दहाट आट काट मीळती. ॥ २३

जे चउली प्रयाग रूम हापसाण देशिंचे
भींवडी कल्याण बागलाण कालठाणिंचे. ।
बेदनूर चंदाऊर बंकापूरिंचे किती?
मछलिबंदर रायबाग देशिंचे विलासती. ॥ २४

गोलकुंडि काबुलादि भूप हिंदुस्थानिंचे,
शीवकांचि सोरटिचे राय सोमनाथिंचे, ।
घटीपली बिजापूर भागानगरिंचीं दळें
येति झाडिंचे द्रवीड फिरंगाण ते बळें. ॥ २५

बीड ते लाहूर वीर शूर ते शृगालिंचे,
मऱ्हाट हाटकर येति राय देशदेशिंचे, ।
समस्त भूपती सभेसि वैभवासि दाविती.
'वंद्य वंद्य राय' त्यांसि बंदिलोक वानिती. ॥ २६

---

१. कुबेरनगरी. २. अमरावती. ३. तुलना.

जनक जाउनी सुनम्र प्रार्थितो ऋषीश्वरा,
'चालिजे सभेसि, राम घेउनी, कृपा करा. ।
अनाथ मी, ऋषी तुम्ही, सनाथ केलें पाहिजे,
आपुला समूह घेउनी, सभेसि बैसिजे.' ॥ २७

नम्र भूपती बहुत बोलिला. ऐकतां ऋषीस हर्ष वाटला. ।
राम लक्ष्मणासि घेउनी सभे पावतांचि; राव राहिले उभे. ॥ २८
ते क्षणीं ऋषी समस्त बैसले, नम्रतेकरूनि रायें पूजिले. ।
'तें धनुष्य आणुं कीं सभांतरीं,' विप्र बोलती, 'आणि नोवरी.' ॥ २९
जाउनी नृपू स्वकीय मंदिरा सांगे, 'शीघ्र सिद्ध नोवरी करा.' ।
त्या वधूसि लावितां हरिद्रिका[1], ऊपमेसि बाळ भानु[2] तो तुका. ॥ ३०
गौर जानकी बहुत कांतिसीं, त्यावरी हरिद्रा चर्चिली तिशीं; ।
जाणों हाटकासि[3] ओपें दीधलें, तेंवि जानकीचें आंग ऊटिलें. ॥ ३१
रत्नयुक्त रुक्मकुंभ[4] ठेउनी गुंफिताति तंतुनें वऱ्हाडिणी; ।
त्यांत बैसवीति ते अयोनिजा[5], न्हाणिती सुमंगळें नृपात्मजा. ॥ ३२
न्हाणुनी स्वमंदिरांत आणिली, विद्युतेपरी[च] चीर नेसली; ।
पल्लवीं निबीड शुद्ध मौक्तिकें साम्यतेसि शुक्र पाहतां फिकें. ॥ ३३
अंगिं रेखिली सुरत्न कंचुकी, बैसली सुखासनीं ति जानकी; ।
घालिती सुवासिनी सुकज्जला, नेत्र पाहतां विस्मिताबला. ॥ ३४

(सवाया.)

नेत्र इचे अति चंचळ देखुनि, घालिति मत्स्य जळीं शरिरासी.
वर्तुळ आणि विशाळ विलोकुनि, नित्य कुरंग[7] फिरे वनवासी. ।
अंजनयुक्त सुसुंदर पाहुनि, लज्जित खंजन[8] लंघि दिशांसी.
सूर्यविकासिनि पद्मिनि नेत्रदळां पाहतां करि म्लान मुखासी. ॥ ३५
देखुनियां मुखचंद्र इचा, नभिं चंद्र म्हणे, 'मज स्पर्धि उदेला,
यासि कळंक नसे, मजमाजि कळंक,' म्हणोनि सचिंत हि झाला. ।
'षोडश ह्या मजलागिं कळा, अधरामृत मिश्रित बत्तिस त्याला[9].'
यास्तव तो शशि होउनि क्षीण दिसेंदिस वाळवि त्या शरिराला. ॥ ३६

---

१. हळद. २. सूर्य. ३. सोनें. ४. उजळा. ५. सोनें. ६. सीता. ७. हरीण. ८. पक्षिविशेष. ह्याची नेत्रसौंदर्याविषयीं ख्याति आहे. ९. त्या मुखचंद्राला.

चंचुचि नासिक देखुनियां, शुक लाजुनि पंखिचि चंचुसि खोंवी.
आस्य तिचें अतिहास्य पहा, अमवास्येसि लास्य चकोरिस दावी. ।
सुंदर दाडिम 'मी' म्हणे 'दंत इचे पहतां उलले निज देहीं ?
बिंब प्रवाळ सुधारस सुंदर सुस्थळ देखुनि होति च स्थायी. ॥ ३७
मुष्टिप्रमाण इची कटि पाहुनि, जाउनि सिंह द्विपांतरिं राहे.
'हे गति तों मज नाहिं' म्हणे गज, यास्तव मस्तक डोलविताहे. ।
पद्मदळाहुनि कोमळ सुंदर, राबति त्या सखियाद्वय, पायें;
आणुनि पादयुगांगुळि भूषण लेवविती ललना लवलाहें. ॥ ३८

(श्लोक.)

अंगुष्ठद्वयिं शोभती अनवटें, तीं जोडवीं चोखटें
पोल्हारें विरुद्या दशांगुळिं वळीं गर्जोनियां पोंचटें, ।
वांकी गुर्जरिया, सुनूपुरझणत्कारें विलासे सिता;
कन्येचा पृथिवी विलास पहतां आनंदली तत्वतां. ॥ ३९
रुक्में[1] मंडित रत्न मिश्रित प्रभा कासे[2], विलासे सती.
पाचू[3] माणिक[3] पद्मराग[3] मर्कत[3] वैदूर्य[3] रत्नद्युती, ।
गोमेदांकित[3] इंद्रनील[3] जडिले पेरोज[3] ते खेवनी,
ऐसें तें कटिसूत्र सुंदर कटीं ल्याली क्षितीनंदिनी[4]. ॥ ४०
मणबंधीं[5] मणिभूषणें करुनियां, तीं कंकणें शोभती.
त्यांपुढें गजरे, करांगुळिं वळीं, त्या मुद्रिका[6] राजती. ।
दोहींतें भुज बाजुबंद अवळी चोळीवरी लेइली.
कांचोळीवरि हंस मोर लिहिले मोत्यें बहू खीळिलीं. ॥ ४१
चीतांका चिंचपेटिया गळसरी, ते एकदाणे किती ?
मोत्यांचे सर आणि पंचलडि तो कंठा गळां बांधिती. ।
कंठीं ताइत गोफ दाट पुतळ्या, त्या गोंविच्या सांखळ्या,
नाना मौक्तिक रत्नहार हृदयीं, त्यामाजि चांफेकळ्या. ॥ ४२
आधीले बुगड्या फुल्या तळिं पहा बाळ्या बहूतांपरी,
खुंटा टोप असे विशाळ झुबका मासोळि कोंथिंबिरी. ।
नागोत्रे श्रवणीं, विराजति, फुल्या, त्या दूहिरी सांखळ्या;
त्यांचे हलुक खोंविती वरि, परी मत्स्या पहा मोकळ्या. ॥ ४३

---

१. सुवर्ण. २. प्रकाशे. ३. हीं रत्नांचीं नांवें आहेत. ४. सीता. ५. मणगट. ६. अंगठी.

नाकीं बेसर घातलें, मज गमे, त्रैलोक्य मोलागळें.
भाळीं सुंदर शोभतो बिजवरा, भांगीं सुमुक्ताफळें. ।
दोन्ही मस्तकिं राजती, रविशशी देखोनियां बोलती,
'आम्ही व्यर्थचि फीरणें' म्हणउनी अस्ताचला धांवती. ॥ ४४
जैसा चक्रफणीवरी मणि दिसे, वेणी तशी साजिरी;
त्याली राकडि मूद बोर कळि ते, शोभे तळीं कूहिरी. ।
त्या खालीं फुल, तोचि ताइत पहा, झीब्यावरी आंवळे,
गोंडे ते कटिं लोंबतां चि दिसती, दोन्ही जसे जावळे. ॥ ४५
यापरी करूनि सिद्ध नोवरी, बैसली अयोनिजा गजावरी. ।
देखतां तिशी गभस्ति[1] झांकला. सुप्रभे प्रकाश थोर फांकला. ॥ ४६
भोंवतीं असंख्य दासिंचीं शतें, मध्यभागीं रूप तें विराजतें. ।
जेंवि चंद्र तो उडूगणांतरीं[2] तेंवि शोभते सिता [हि] सुंदरी. ॥ ४७
स्वर्गि मेनकादि त्या तिलोत्तमा, त्यापरीस दासि सर्व उत्तमा, ।
त्या गजावरी बसोनि चालिल्या, वेत्रधारिणी सभेसि पातल्या. ॥ ४८
चामरासि वीजती[3][च] दूतिका; पातली सभेसि भूमिबाळिका; ।
पावतां सभेसि फांकली प्रभा; त्या प्रभे करूनि झांकली सभा. ॥ ४९
दीप्ति दाटतां सभेसि, भूप नेत्र झांकिती.
थोर थोर राय अंतरीं विचार तर्किती; ।
काय ऐकतांचि सूर्य सैंवरासि पातला?
याजसाठीं ह्या सभांतरीं प्रकाश दाटला. ॥ ५०
एक बोलताति, 'व्यर्थ तर्क कां तुम्ही करा?
पातली सभेसि भास्करोपमा[4] हि सुंदरा.' ।
यापरी नृपें सभेसि आणिली ति नोवरी;
सेवकां म्हणे, 'धनुष्य आणिजे सभांतरीं.' ॥ ५१
राय बोलतां, अमात्य सेवकादि धांवती.
जाउनी धनुष्य तें असंख्य लोक ओढिती. ।
पाठिं कोटि मत्त हस्ति लोटिताति मस्तकें,
आणिलें सभेसि ओढूनी अनंत हस्तकें. ॥ ५२

---

१. सूर्य. २. नक्षत्रसमूहामध्यें. ३. वारा घालिती. ४. सूर्यासारखी.

ते क्षणीं उठोनि भूप बोलिला सभांतरीं,
'चाप सज्य जो करील त्यासि नोवरी वरी.' ।
ऐकतांचि अंग वंग कैकयादि बोलिले,
'देणें नाहिं नोवरी म्हणोनि विघ्न निर्मिलें.' ॥ ९३

राव ते तटस्थ होउनी सभेसि बैसती;
तों कुबेरबंधु[1] पूजुं चालिला पशूपती[2], ।
ते क्षणीं प्रहस्त[3] घेउनी विमानिं बैसला.
अंबुधीमधूनि[4] शंभुपूजनासि चालिला. ॥ ९४

व्योममार्गि[5] [तें] विमान पातलें परी, वरी
वाद्य वाजताति, नाद कोंदला दिगंतरीं. ।
ऐकतां दशाननें सचीव यासि पूशिलें.
तेणें सर्व वृत्त ही दशानना निरूपिलें. ॥ ९५

'विदेहराजयासि कन्यका सुरत्न लाधलें,
मंदिरीं नृपें तिच्या स्वयंवरासि मांडिलें. ।
धाडुनी मुळें, समस्त आणिले चि भूपति.'
ऐकतांचि रावणें विमान प्रेरिलें क्षिती. ॥ ९६

दूरि देखतां दशाननासि राय बोलती,
'लग्न हें चि विघ्न पातलें असे सुनिश्चिती.' ।
देखतां समीप रावणासि राय उठले.
त्या सहीत बैसले, परंतु कंप सूटले. ॥ ९७

गर्जोनि रावण म्हणे, 'जनका ! विदेहा ! धाडोनि आणिसि मुळें नृपती स्वगेहा,
नेणेसि रे ! अझुनि तूं मज रावणाला, कैलास हालवुनि दाविन मीपणाला. ॥९८

कन्या तुझी बहुत सुंदर आयकोनी, आलों असें त्वरित बैसुनियां विमानीं; ।
ातें वरील तरि, मीं वदुं काय वाचे ? सूरांगना[6] चुरिति पाय सदैव ईचे. ९९

ाग्यासि वानुं तरि, ते सुर बंदिशाळे राहोनि काम करिती, पुसती, सुवेळे ।
ं काम वांटुनि दिलें, तितुकें करावें. आधीक बोल करिती, तरि म्यां चिरावें.

सुरेंद्र आणि माळिका, अखंड चंद्र ऊदका, ।
समीरणू[7] चि झाडणी धरोनि झाडि आंगणीं; ॥ ६१

१. रावण. २. शंकर. ३. रावणाचा प्रधान. ४. समुद्र. ५. आकाश. ६. देवांगना. ७. वायु.

वरूण घालि मार्जना[1], करोनि यम गर्जना ।
अखंड घटि घालितो सुपर्ण[2] ग्राम रक्षितो. ॥ ६२

विरिंचि[3] वाचि पीतडें[4] मुखा करीत वांकडें, ।
मराळ दावि दर्पणा, त्रिसूर्य वाहे सर्पणा. ॥ ६३

गणेश रासभें वळी, नव ग्रह ते आंवळी. ।
करोनि त्यांसि पायरी चढूनि जाय ऊपरी. ॥ ६४

गृहीं विरिंचिकूमरी[5] अमंगळें चिरें चुरी. ।
प्रसूतिकाळि लेंकुरें तयांचि वाचि अक्षरें[6]. ॥ ६५

या परी च देव सर्व मंदिरींच राबती.
मज परीस भाग्यवंत कोण आहे भूपती? ।
मौन तें धरूनि व्यर्थ कां उशीर लाविसी?
न वदोनि नोवरीसि बैसवीं ये मांडिसी. ॥ ६६

कुबेर भांडारगृहीं[7] च राहे, तपें करोनी शिव अर्चिलाहे. ।
सुरत्न तो हाटक[8] कोट माझा, तयासि तो खंदक सिंधु[9] राजा! ॥ ६७

हें भाग्य माझें असतां नृपाळा! आणीस ना कां हिन तूं कपाळा? ।
मी आसतां कोण वरील ईतें?' तों भूपती वीनवि रावणातें. ॥ ६८

'आधीं च म्यां व्यर्थ पणासि केलें, तयावरी भाग्य फळासि आलें. ।
बोलोनि गेलों, पण लंकनाथा! झाला तुम्हां देखुनि खेद चित्ता.' ॥ ६९

गर्वें म्हणे राक्षसवृंद[10]राजा, 'बोलें विदेहा! पण काय तूझा?' ।
'जो चाप हें ओढुनि सीर्त[11] लावि, तेणें सुखें नोवरि हे वरावी.' ॥ ७०

ऐकोनियां रावण पूर्ण हांसे. 'अंजा[12] गजाला बहु काय भासे? ।
तृणापरी मोडिन मी धनुष्या, दावीन मी कौतुक या मनुष्यां.' ॥ ७१

उठोनी गेला तो दशमुख धनुष्यासि कवळी.
विभित्सा[13] देखोनी जनकतनया ते दचकली. ।
'अगे! पृथ्वी! माते! दशवदन पाडीं कलथुनी,
तया धूळी मूर्खा! फजित करुनी घालिं वदनीं. ॥ ७२

कुळस्वामीनी! गे! तुजप्रति करीतें विनवणी,
त्वरें पावें माते! दशमुख यशस्वी न करुनी, ।

---

१. सडासारवण. २. गरुड. ३. ब्रह्मा. ४. पंचांग. ५. सरस्वती. ६. ललाटाक्षरें. ७. खजीना. ८. सोनें. ९. समुद्र. १०. समूह. ११. दोरी. १२. शेळी. १३. अक्राळविकराळ.

अपेक्षा देईजे, विसभुजि धनुष्या उचलितां,
तुझीं मीं नौरात्रें करिन नव, कोणा न कळतां. ॥ ७३
शिवाच्या कोदंडा! विनवि दशमुंडासि कलथीं,
करीं तूं घोंटाळा, जरि करि उडाणा, तरि मथीं, ।
त्रिनेत्रा! त्वां चापीं रिघुनि निज शक्ती जड करीं
त्वरें पापी चापा नुचलि; तंव पावें झडकरी. ॥ ७४
ऋषी साधू संतां मुनिजनमहंतां विनवितें,
करा तुम्ही याची गलित निज शक्ती बहुमतें.' ।
सिता तैं सर्वांची स्तुति करुनि पाहे ऋषिबळीं[1];
सगर्वें लंकेशू विसभुजिं धनुष्यासि उचली. ॥ ७५
धनुष्या लंकेशें अमित बलकोशें उचलिलें,
न थारे भूमीसी, पदयुगुल चापें कलथिलें; ।
त्वरें त्याचे वक्षःस्थळिं बसुनि पाडी क्षितितळीं;
उताणा आक्रंदे, तंव महि मुखीं घालित धुळी. ॥ ७६
मुखें मारी हाका, म्हणत, 'जनका! काय पहसी?
बरें, मी मेल्यानें, जिउनि मिथिळे! काय रहसी? ।
जिता माझा बंधू करिल नृपती! निर्मुळ तुझें'.
कुशब्दा ऐकोनी नृपवर धनू ओढिति भुजें. ॥ ७७
मिळोनी पृथ्वीचे अमित नृपती ओढिति धनू,
न सोडी तें त्याला, घसरत तळीं राक्षसतनू[2]. ।
'नका तुम्ही चापासहित मज ओढूं फरफरां,
भुमी त्राहटी पायें बहुत गुद वाजे परपरा.' ॥ ७८
प्रयासें ते राजे उलथुनि धनू पाडिति तळीं,
उठोनी राक्षेसाधिप दश मुखें क्षाळित जळीं, ।
सभेसी जावोनी गरगर नृपां पाहि नयनीं,
मुखीं घे तांबूला बसुनि वदला काय वचनीं? ॥ ७९
'कैलासा हालवीलें स्वकिय भुजबळें, त्रीजगा कांपवीलें,
मातें होणार नकूळे, विपरित घडलें, दंडिलें वंशबाळें[3]; ।

१. मुनिमंडळामध्यें. २. राक्षसदेह. ३. बांबूचें लहान कांबीट.

आतां कोण्या नृपाळें धनु करकमळें ऊचलीजे उलाळे,
युद्धें हो जें कपाळें अमित वधुमुळें लोळती कंठनाळें.' ॥ ८०
ऐकोनी राव कानीं दृढतर वचनीं बोलिला तो उठोनी.
गर्जोनी ऊर्ध्वपाणी करुनि म्हणे, 'नृपा! आहे कीं नाहीं कोणी? ।
निर्वीरा[1] मेदिनी हे मज गमत मनीं चित्रिंचे मानवांनीं,
आतां तो नंदिनी[2] हे वरविण सदनीं राहिलीसे निदानीं.' ॥ ८१
कौशीकू रायवाक्यें परिसुनि म्हणतो, 'बोलतो हा विवेकें,
कोणी ही ऊर्ध्व मूखें न करिति, सुमुखें बैसलीं जेंवि रंकें[3].' ।
तेंव्हां पंकेरुहाक्षा[4] म्हणत ऋषि मुखें, 'नोवरी पैल देखें,
सौख्यें चापा विशीखें[5] उचलिं कवतुकें, खालवीं सर्व नाकें. ॥ ८२
यशस्वी श्रीरामा! परमगुणधामा[6]! तुं, नवरी
तुला ध्याते चित्तीं, तुज रहित कोणासि न वरी, ।
त्वरें चापीं सीता चढवि, तुज सीता पहतसे,
विदेहो 'देहाची करिन कुरवंडी' म्हणतसे. ॥ ८३
अनाथाच्या नाथा! उठुनि रघुनाथा! क्षणभरी,
उभा ठाकें, चापा उचलुनि, सभा विस्मित करीं, ।
प्रतिज्ञेनें सुज्ञा! वधुनि रिपु, यज्ञा जिवविसी,
अवज्ञा तूं माझी कधिं हि जनवंद्या! न करिसी. ॥ ८४
अमांगल्याची ती अनुदिनिं अहल्या रघुपती!
तिला तूं साफल्या करिसि, पद कल्याण सरती, ।
प्रतापीया आतां दशरथसुता! चाप उचलीं,
तुला देतों आशीर्वचन, नवरी तूज दिधली.' ॥ ८५
घनश्यामें रामें ऋषिसि अतिप्रेमें नमियलें.
म्हणे, 'स्वामी! आज्ञा.' उठुनि जनकासी निरविलें. ।
नमस्कारी सर्वां, स्तवित मग शर्वा निज मुखें,
'तुला ध्याती शंभो! जप तप करोनी शतमखें.' ८६
रघूनाथ सौमित्र कोदंड[7] नेत्रें सभे पाहतां, बोलती भूपवक्रें[8] ।
'लघू बाळकें कासया ऊठवीलीं? मवां रावणाचीं मुखें घोळवीलीं? ॥ ८७

१. पृथ्वी. २. मुलगी. ३. भिकारी. ४. कमलनेत्रा.(रामा.) ५. बाणानें. ६. उत्तमगुणनिधाना. ७. धनुष्य. ८. तोंड.

राम ऊठतां, सभे तटस्थ भूपमंडळी.
  मेघनीळ बाळ काय कार्मुकासि[1] ऊचली! ।
जानकी विदेह कौशिकादि विप्र अंतरीं
  पूर्ण राघवासि येश चिंतिती स्वयंवरीं. ॥ ८८
ते क्षणीं धनुष्य तें अवेक्षुनी प्रदक्षणा
  करीत अंबुजाक्ष[2] तो, विलोकिते सुलक्षणा; ।
अंतरीक्ष यक्षकिन्नरादि लक्ष धांवती;
  राम लक्ष्मणा अपेक्षुनी क्षितीस पाहती. ॥ ८९
वामपाणिनेंचि राम तें धनुष्य ऊचली.
  देखतां सभा समस्त विस्मयें चि दाटली. ।
भूपती सभेसि बोलताति, 'धन्य राघवा!
  विक्रमीं[3] च मान गर्व हारिला तुं आवघा.' ॥ ९०
चाप पाणिनें[5] धरूनि राम राहिला उभा.
  अंगभा[6] विलोकितां तटस्थ जाहली सभा. ।
अलव्य तें लवूनि सव्य वाहुनें धरी गुणा[7],
  कोटि लावितां असंख्य कोटि दाविती खुणा. ॥ ९१
राघवें करीं धरोनियां सुचाप ओढिलें.
  ओढि काढितां चि मुष्टिमाजि तें कडाडिलें. ।
रामहस्त लागला म्हणोनि गर्जना करी,
  'धन्य धन्य मीच, कृतकृत्य ये महीवरी.' ॥ ९२
विक्रमें करूनियां असंख्य ओढि काढुनी,
  दुखंड तें करूनि चाप टाकिलें विखंडुनी. ।
कडकडा कडाडिलें धनुष्य तें स्वयंवरीं.
  अघोर घोष ऊठतांचि कोंदला दिगंबरीं[8]. ॥ ९३
'क्षेत्रि म्यां धरित्रिचे अमित्ररूप[9] मारिले.'
  कठोर मुष्टिपत्र त्या पवित्र हस्त लागले. ।
धन्य रामचंद्र वक्र तें चरित्र वानिती.
  पद्मपाणि पात्र चाप तें विचित्र गर्जती. ॥ ९४

---

१. धनुष्य. २. कमलनेत्र. (राम.) ३. पराक्रमानें. ४. सकल. ५. हातानें. ६. आंगाची कांति. ७. दोरी. ८. दिश्य व आकाश यांत. ९. शत्रु.

रामें तें स्वकरें धनुष्य निकरें[1] ओढोनियां मोडिलें.
त्या नादें करुनी क्षिती[2] दुमदुमी, आकाश तें गर्जलें. ।
नक्षत्रें बहु व्योमिचीं तटातटां तूटोनियां चेवैती[3];
इंदूभास्करमंडळें गरगरां भूमी पडों पाहती. ॥ ९५
देती कुंजर[4] किंकळ्या अमित, पैं दाही दिशा धांवती;
राजे ते पडिले सभे पटपटां मूर्छीत नेणों किती; ।
ऐशी सर्व सभा सुमूर्छित पहा व्याकूळ झाली असे.
त्यामध्यें बहु सावधान असती, चौघांसि मूर्छा नसे. ॥ ९६
सीता कौशिक भूप शेष नयनीं श्रीराघवा पाहती;
रामें सर्व सभा कृपामृतरसें आलोकितां भूपती ।
झाले सावध, पाहती, दशमुखा, आली असे काळिमा.
राजे बोलति, 'राघवा! अनुपमा नाहीं बळाची सिमा.' ॥ ९७
सीता ते गज प्रेरुनी मग सभे आली विजेचे परी;
श्रीरामा पहतां उताविळ पहा झाली असे घाबरी; ।
रायां देखत राघवा मग तिनें माळा गळां घातली;
ते काळीं शिरिरामचंद्रस्मरणें गर्जे सभामंडळी. ॥ ९८
सक्रोधें देशनें[5] दशानन उठे ओष्ठांसि चावोनियां,
बोले रावण, 'एक वेळ इजला जाइन घेवोनियां.' ।
ऐशीं दुर्वचनें वदोनि शिबिके बैसोनियां चालिला.
सांगातें करितो प्रहस्त[6] विनती, 'लंकेसि आतां चला.' ॥ ९९
तेव्हां रावण गेलिया, दशरथा रायें मुळा धाडिलें.
साकेताहुनियां[7] वऱ्हाड मिथिळे आलें, नृपें ऐकिलें. ।
राजा बाहिर जाउनी दशरथा वंदी पदा आदरें;
क्षेमा[8] देउनि चालती तंव पुढें वाद्यें असंख्यें तुरें. ॥ १००
राजा तोचि वऱ्हाडिकांसह पुरीमाजी नृपें आणिला.
होता जानवसा, सुरम्य नृपती नेवोनियां घातला. ।
आला मंडपिं भूपती, मग त्वरें तें बाहुलें निर्मिलें.
रात्रौ विद्युतभा असंख्य गुढिया घेवोनि चाले मुलें. ॥ १०१

---

१. जोरानें. २. पृथ्वी. ३. पतन पावतात. ४. हत्ती. ५. दांतानें. ६. रावणाच्या प्रधानाचें नांव. ७. अयोध्येहून. ८. आलिंगन.

चारी दाशरथी चतुर्मदगजीं शृंगारुनी बैसवी;
बाजारे फुलबाजिया बहु नळे ते सोडिती हावई; ।
सत्राणें बहु चक्र बाण फिरती त्या चंद्रजोती किती?
दारूचे मृग वाघ सिंह वृंक[1] पैं ते ऐंडके[2] मांडती. ॥ १०२
ऐसा तो वधुमंडपासि नवरा त्या संभ्रमें आणिती;
द्वारासन्निध पावतां मुद वधू ओंवाळुनी टाकिती; ।
हस्तीचे तळिं नोवरा उतरुनी श्रीमंडपा आणिला;
तेव्हां तो मधुपर्क[3] आसनिं द्विजीं बैसोनि आरंभिला. ॥ १०३
सारोनी मधुपर्क, अंत्रपट तो मध्यें धरोनी ऋषी,
वक्त्रें मंगळ अष्टकें वदति, पैं शास्त्रज्ञ ते ज्योतिषी. ।
'ॐपुण्या'[4] म्हणतां परस्पर शिरीं त्या अक्षता टाकिती,
विप्रीं त्यां सुतवूनियां निज करीं तें कंकणें बांधिती. ॥ १०४
लँज्जाहोम[5] करोनियां वधुवरें पूजोनि गौरीहरा,
ग्रंथी देउनियां, रघूत्तमकटीं देती वधू सुंदरा. ।
आली तैं बहुल्यावरी, तंव सिते त्या शिक्षिती[6] सुंदरा,
'रामाला नमिं तूं सिते!' अतित्वरें तेव्हां विलोकी धरा. ॥ १०५
'रामाचें पद लागतां, जड शिळा झाली त्वरें कॉमिनी[7],
यासाठीं न नमी रघूत्तमपदें, भाळीं सुरत्नें मणी, ।
रत्नाच्या युवती सुरम्य सवती होतील मातें सदा,
रामाची बहु अप्रिती मजवरी होईल गे! सर्वदा.' ॥ १०६
ऐसें संभ्रम लग्न तें मग बरें झालें चतुर्था दिशीं.
रायें देउनि झालिसी मग सुता घाली नृपा ओंटिशी. ।
आज्ञा घेउनियां वऱ्हाड तितुकें आलें अयोध्येप्रती.
मार्गी भार्गव येउनी बहुत तो सक्रोध ऊभा क्षिती. ॥ १०७
तेज:पुंज विलोकुनी दशरथें घेवोनियां पूजना,
पूढें येउनि भार्गवासि नमितां, 'धाडीं' म्हणे 'नंदना.' ।
रामा सन्मुख देखुनी मग म्हणे, 'कोदंड त्वां भंगिलें
माझें, तें दृढवीर्यशृंग बहुतां काळें तुवां मोडिलें; ॥ १०८

---

१. लांडगा. २. मेंढा. ३. संस्कारविशेष. ४. विवाहमंत्राचीं आद्याक्षरें. ५. लाजाहोमविधि. ६. शिकविती. ७. सुंदर स्त्री. ८. मुलाला.

रे! रे! दुर्मति विकृती नरपतीवंशाधमा! राघवा!'
'शस्त्रें[1] विप्रपणा कधीं प्रगट म्यां केलें नसे भार्गवा!'।
'एकी छेदुनियां निशाचरि महा तूझी तनू फूगली.'
'राक्षसी वधिली, परंतु द्विज! म्यां माता नसे मारिली.' ॥ १०९

'निक्षत्री वसुधा करोनि, असुनी शत्रू मि, क्षत्रीकुळा;
हें तों सत्यचि बोलतां, द्विजवरा! मी कोण सांगा मला?'।
ऐकोनी बहु व्यंग बोल श्रवणीं खोंचोनियां अंतरा,
आला तो बहु क्रोध; भार्गव म्हणे, 'येई मशीं संगरा[2].' ॥ ११०

'स्वामी! भूदेव तुह्मीं, अनुदिन हृदयीं मस्तकीं पूज्य आम्हां;
गाई विप्रा निघाता वर शर धरितां, कांपतो हा ममात्मा;।
आम्हीं एक्या गुणानें, तुम्हि तों नव गुणें, पूर्ण वेदें पुराणें.'
ऐकोनी भार्गवानें मग निज वदनें बोलिला साभिमानें. ॥ १११

'होतें तें जीर्ण साचें, धनु मम करिंचें हें करीं सज्य[3] आतां.'
ऐकोनी राघवानें धरुनि धनु करिं, बाण लावूनि सीता,।
ओढोनी राम बोले, 'म्हण द्विज! तुमचा कोणता मार्ग रोधूं?
रोधूं या व्योमपंथा[4]?' मग फरशधरें[5] वंदिला शेषबंधू[6]. ॥ ११२

ऐशीं तींच वऱ्हाडिकें कवतुकें आलीं अयोध्या सुखें;
रामाचें जितुकें चरित्र तितुकें कर्णासि लागे निकें.।
श्रीरामा शतकें जरी म्हण मुखें निर्दग्ध तैं पातकें
सालंकार तुकें अनंत यमकें वर्णी भल्या भातुकें. ॥ ११३

सुलोचनाख्यान.

(श्लोक).

एकांताप्रति नेउनी तिसि[7] वदे मंदोदरी सुंदरी,
'रात्रीच्या समयीं कुस्वप्न सखिये! म्यां देखिलें मंदिरीं,।

---

१. भार्गवा. २. युद्धास. ३. ज्यासहित, दोरीनें युक्त. ४. आकाशमार्गा. ५. भार्गवानें. ६. शेषाचा (लक्ष्मणाचा) बंधु. (राम.) ७. सुलोचनेस. 'तिसि' या सर्वनामावरून हें पद्य आरंभीचें नव्हे असें होतें. यास्तव, या आख्यानाचीं पहिलीं पद्यें अद्याप उपलब्ध व्हावयाचीं आहेत.

वाळीतातजित्या[1] रणीं निवटिलें रामानुजें[2], संगरीं
काकुत्स्थें मग रावणासि भिडिजे, त्या दीर्घघोरांदरीं. ॥ १
रामें तीव्रशरें रणीं दश शिरें तीं पाडिलीं भूवरी,
केली हे अवघी रघूत्तमविरें निर्वीर लंकापुरी. ।
झाला हर्ष जनां, सुखें सुरवरां बंदीहुनी सोडिलें;
आणूनी शरणागता बिभिषणा, राज्यासनीं स्थापिलें. ॥ २
लंके रामगुढी जनीं उभविली, रामा सिता भेटली.
गर्जे हें नभ रामनाम अवघें, ख्याती असी देखिली. ।
नोहे स्वप्न कदां, शशांकवदने[3] ! होणार ऐसें खरें,
आतां श्रीरविवंशभूषणपदा[4] त्वां भेटतांची बरें. ॥ ३
निष्ठा देखुनियां तुझी, रघुपती देईल आधीं शिरा,
तेणें, जाण, तुझा स्वधर्म अवघा पावेल सिद्धी बरा. ।
युद्धीं राय पडेल, राघव कदां नेदी शिरा तूजसी.
त्यासाठीं उपवास नित्य करितां क्लेशासही पावसी. ॥ ४
आहे राय जिवंत, तोंवरि तरी, होईल गे ! सोहळा.
हा युद्धीं पडिल्यावरी, सकळिकां कोणी न पाजी जळा. ।
लंकेशासमवेत कर्बुर[5] रणीं देहांतता पावती.
सर्वां एक तिळांजुळी बिभिषणू देईल वो निश्चिती. ॥ ५
आतां तूं न[6] मनीं विकल्प गमनीं, जावें प्रसन्ना मनीं.
वंदीं जाउनियां रघूत्तमपदा, सायुज्यतासाधनीं. ।
वारूनी हरिसंघ[7], देइल तरी तारापती[8] तूजला.
आहे तो परमाप्त ते स्थळिं तरी बीभीषणू आपुला. ॥ ६
तुवां राजसे ! पूसुनी राजयासी, त्वरें जाइजे त्या सुवेळाचळासीं.।
पतीच्या शिरा घेउनी, मंदिरासी, नमी येउनी, मागुती रावणासी. ॥ ७
बोले रायासि, प्राज्ञा[9] ! सकळगुणनिधी ! सर्वशास्त्रज्ञ ! सुज्ञा !
मागाया रामराज्ञा शिर निजपतिचें, इच्छितें राजआज्ञा. ।
मातें द्यावी अनुज्ञा[10], तुम्हि निजवदनें रामभेटी गुणज्ञा !
माझी आहे प्रतिज्ञा, 'सहपति करणें आजिया देहयज्ञा[11].' ॥ ८

---

१. इंद्रजितास. २. लक्ष्मणें. ३. चन्द्रमुखि. ४. रामचरणा. ५. राक्षस. ६. मानूं नको. ७. वानरसमूह. ८. सुग्रीव. ९. बुद्धिमंता. १०. आज्ञा. ११. सहगमना.

[1]तो बोले वचनें, '[2]सरोजनयने ! ऐकें विचारू [3]पुरा,
रामाची निजयोषिता हरुनियां ते आणिली या [5]पुरा. ।
तेणें वैरमतें रघूत्तम तुतें ठेवील हें जाणिजे;
यासाठीं न वचें कदा रिपुसभे, हें वाक्य, [6]तां मानिजे.' ॥ ९
'राया ! हें [7]नै मनां, रघूत्तममनीं कैंची असी वासना ?
ज्याचें नाम करी अपार दुरितें दुष्कर्म विध्वंसना. ।
गौरी होउनि जानकी उभि पुढें बोले, तितें 'माय हो.'
ते तों कीर्ति, पहा, जगीं मिरवली. नेणा तुम्ही काय हो ?' १०
'हा पाणी धरुनी [8]विखारवदनीं जैं घातला दाटुनी,
तैं तूं, जाण मनीं, न झोंबल [9]फणी, कैसा तयालागुनी ? ।
तैसी तूं तरुणी सरोजनयनी [10]कंदर्पसंजीवनी
ते कैसी धरुनी स्वपुत्र[11]रमणी देऊं रिपूलागुनी ?' ॥ ११
ते बोले, '[12]परैलालसें बळ करी, तो कोण पापी असा ?
चारी हे [13]पुरुषार्थ विन्मुख तदां होती, तया माणसा. ।
तेथें पुण्य पवित्र तो बिभिषणू सांगेल सीतावरा,
देवूनी शिर, पाठवील मजला, माना भरोंसा पुरा.' ॥ १२
बोले राय तिसीं, 'विचार पुरता तो तूं करीं अंतरीं.
आहे कोण असा ? पुरेल मजसीं, जो झुंजतां संगरीं. ।
नोहे जें अघटीत, एक पहिलें, तें जाहलें, सुंदरी !
त्याचें घेइन ऊसणें, बिभिषणा मारीन [14]युद्धांतरीं. ॥ १३
जाता ना जरि येथुनी तरि [15]हरी, [16]रामानुजालागुनी
नेता कोण ? [17]निकुंबळेसि वधिता तो तान्हया [18]रावणी. ।
तेणें गोत्रज बंधु मित्र अवघे ते मारवीले रणीं.
इच्छी नीजमनीं, 'समस्त [19]निमतां, होईन राज्या धनी.' ॥ १४
यासाठीं समरीं तयासि वधुनी, श्रीराघवा मारितों.
[20]शक्रारीशिर आणुनी, तुजप्रती, तें आजि मी दावितों. ।

---

१. रावण. २. कमलनयने. ३. पुरता. ४. कांता. ५. लंकेस. ६. त्वां. ७. मानूं नकां. ८. सर्पमुखीं. ९. सर्प. १०. कामाला वांचविणारी. ११. कांता. १२. अतिउत्सुकतेनें. १३. धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष. १४. युद्धामध्यें. १५. वानर. १६. लक्ष्मणास. १७. स्थळविशेष. १८. रावणाचा पुत्र, इंद्रजित्. १९. मरतां. २०. इंद्रजिताचें मस्तक.

त्याच्या जाशिल तूं सभे जरि तरी, चक्षुःश्रव्याचे सुते!
आम्हीं आणियली हरूनि मेहिला; ते सोडिती कां तुतें?' ॥ १५
ते बोले दशकंधराप्रति मुखें, माधुर्यशब्दें बरी,
'एकस्त्रीव्रत राघवासि, परिसा, तो अन्यथा कां करी? ।
ऐसें जाणुनि निश्चयें, मज तुम्हीं आज्ञा दिजे, भूपती!'
बोले रावण, 'आवडी जशि तुझी, ते जाउ सिद्धिप्रती. ॥ १६
ऐकें आणिक, मागतां शिर तुतें, कोणी छळी उत्तरीं,
तेव्हां निर्भय होउनी, हरिसभे प्रत्युत्तरें दे बरीं. ।
देतां त्रास तुतें, प्रभाकरकुळा होईल गे! बोहरी.'
ते बोले मृगलोचना, 'बहु बरें.' आली सभेबाहिरी. ॥ १७
चालली पुढति दासिचि थाट हो. अश्विनीअरुढ कमित वाट हो. ।
वर्णिती विभव धांवति भाट हो. जाहली पथिं तयांप्रति थाट हो. ॥ १८
लंघिला नगरिचा मग घाट हो. देखिले तंव हरीरिसथाट हो. ।
वर्णिती रघुपतीसि अचाट हो. हें असें म्हणति काय कचाट हो. ॥ १९
देखतांचि नयनीं नृपसुंदरा, विस्मयो बहुत वाटत वानरां. ।
'होय हे' म्हणति, 'रावणपूज्यता, कीं गमे नगरमंडणदेवता.' ॥ २०
कोणी वानर बोलती निजगणा, 'हे तों सिता सुंदरी.'
दूजा त्यासि म्हणे, 'शरें वधियलें शक्राजिता संगरीं, ।
ऐसें ऐकुनि, रावणें निजभयें सीतासती धाडिली.'
'झालें कार्य बरें,' म्हणोनि वदती, 'आली जगन्माउली.' ॥ २१
हर्षें जाउनि सांगती रिस पुढें, 'भेणें तुझ्या रावणें
दिल्ही धाडुनि जानकी, रघुविरा! हे येतसे पाहुणें.' ।
त्यांतें राम म्हणे, 'वृतांत बरवा आणा मना पूरता,
नाहीं रावण मारिला तंववरी, दृष्टी पडेना सिता.' ॥ २२
ऐसें बोलत वानरां, तंव सभेसन्मूख आली सती.
देखोनी, मग तो विलोकित असे बीभीषणा, श्रीपती. ।
तों आलें जळ लोचना, म्हणतसे, 'इंद्राजिताची प्रिया,
कांहीं कार्य असेल, यास्तव गमे, आली असे, स्वामिया!' ॥ २३

---

१. नागकन्ये. २. भार्या. ३. मधुर शब्दानें. ४. वानरसभे. ५. रविवंशा. ६. माश. ७. गर्दी. ८. वानर, आस्वल, यांची गर्दी. ९. किचाट, संकट. १०. आश्चर्य. ११. इंद्रजिता. १२. भयानें.

तों आली, परिवार घेउनि सर्वें, रामापुढें ते सती.
जैजैकार करूनियां, मग नमी, साष्टांग सीतापती. ।
बोले राघव तेधवां, 'उठिं उठीं, चक्षुःश्रव्याचे[1] सुते!
हो कां पूर्ण तुझा मनोरथ सदा, शक्रारिचे योषिते!' ॥ २४
स्वाशीर्वाद वदे असा रघुपती, तों ऊठिली सुंदरी,
राहे जोडुनि हस्त, सन्मुख उभी, नानास्तुती आदरी. ।
'श्रीरामा! जय राघवा! रघुविरा! विश्वंभरा! ईश्वरा!
पावें, पंकजलोचना! नरहरी! नारायणा! श्रीधरा! ॥ २५
मी प्रार्थी तुजला, 'दयाब्धि[2]! सगुणा! हे कारुणा भाकितें.
दावीं तूं मजला पती, रघुपती! साष्टांग कीं वंदितें. ।
झाला शांत पती, म्हणोनि श्रवणीं म्यां ऐकिलें जेधवां,
गेले त्यासरिसेचि प्राण, परिसें, ते पांचही तेधवां. ॥ २६
आली हे तुसती[3] कुडी तुजसिं पां, मागों शिरा माधवा!
आहे अंतरला पती मजप्रती, तो भेटवीं येधवां. ।
सर्वात्मा! तुजला कळे सकळही, म्यां कायसें सांगिजे?
आतां गौरव हेंचि दे, पतिसवें सायुज्यता[4] लाहिजे.' ॥ २७
हे भाकी करुणा अनंततनया[5] रामापुढें सुंदरी.
तीची ऐकुनियां स्तुती रघुपती संतोषला अंतरीं. ।
सूर्याचा तनयो[6] म्हणे, 'रघुविरा! हे पन्नगाची सुता,
आलीसे सहजें, तरी चतुरता कांहीं महाविश्वता.' ॥ २८
वारी शीघ्र बिभीषणू निजमुखें, 'रे! स्तब्ध राहीं,' म्हणे.
'कीर्तीचा निधि हा रघुत्तम महा, कोणें यया वर्णणें?' ।
तेव्हां राम सुलोचनेप्रति पुसे, 'स्नेहें पहा सौरसें;
आम्हीं आणियलें शिरासि, तुजला हें ज्ञात[7] झालें कसें?' ॥ २९
ते बोले, 'पतिचा सुबाहु[8] पडिला येऊनियां अंगणीं.
संग्रामीं घडला वृतांत तितुका पत्रीं दिल्हा लेहुनी.' ।
दावी पत्र रघूत्तमासि मग, तो पाहे बरा अन्वयो;
देखोनी नयनीं सुपत्र, मग तो चित्तीं करी विस्मयो. ॥ ३०

---

१. इंद्रजिताचे स्त्रिये. २. दयासमुद्रा. ३. केवळ. ४. मुक्ति. (ब्रह्मस्वरूपीं मिळणें.) ५. शेषकन्या. ६. सुग्रीव. ७. विदित. ८. उत्तमभुज.

कपीश[1] तर्कला म्हणे, 'असेल सत्य हस्त तो;
  परंतु पत्रअर्थ हा अम्हांसि मिथ्य भासतो. ।
कधीं असें न जाहलें, पुढें न होय जाणिजे.
  अजीवहस्तलेखनार्थ[2] सत्य केंवि मानिजे? ॥ ३१

प्रचीत[3] एक याजला असे, रघूत्तमा! विरा!
  सुपत्र हें खरें जरी, सभेंत हांसवी शिरा.' ।
म्हणे श्रिराम, 'पावला गृहासि हस्त जीस हो,
  ते कसी न हांसवील मस्तकासि वीर! हो?' ॥ ३२

सुरूपभासि सुग्रिवें द्विलोचनें खुणाविलें.
  सुलोचनेसि द्यावया सभेसि शीर आंणिलें. ।
प्रिवेसि[4] रक्तथेंबटे, अचाट दाट धांवतीं,
  त्रिशूळवर्ण पिंगटा जटा महीसि रूळती. ॥ ३३

कराळदंत[5] दंष्ट्रिका[6], विशाळ ओष्ठ शोभती.
  मुखींहुनी लुळे जिव्हा, सबाह्य सिंदुराकृती. ।
वन्हिरूप वामनेत्र सव्य[7] चक्षु झांकला.
  बिभत्स[8] वेष देखुनी कपीसमूह धाकला[9]. ॥ ३४

जटा धरूनि फीरवी. कपी शिरासि थापटी.
  फणींद्रकन्यकेपुढें बळेंकरूनि आपटी. ।
हरीसभा समस्तही बळें पहा दणाणिली.
  निर्नाद[10] थोर ऊठिला, क्षिती सकंप जाहली. ॥ ३५

श्रवण मंद जाहले, सुरांसि नाद पावतां.
  निर्घो[11] अपार दाटला अभंग शीर ताडितां. ।
पुसोनि पल्लवें[12] तयास ती पतीस भेटली.
  ठेवोनि अंचळावरी सुशब्द काय बोलिली. ॥ ३६

'ज्याचिया गृहींच नित्य देव दैत्य कष्टती,
  सेवनासि इंद्र चंद्र अष्टकाळ तिष्ठती, ।

---

१. सुग्रीव. २. निर्जीव हातानें लिहून देणें ही गोष्ट. ३. प्रतीति. ४. मानेस. ५. भयंकर' ६. दाढा. ७. 'सव्य' म्हणजे 'उजवा' असा अर्थ प्रचारांत आहे, पण कोशांत 'सव्य' म्हणजे 'डावा. असा अर्थ आढळतो. ८. अकाळविकाळ. ९. भ्याला. १०. ध्वनि. ११. घडघडाट. १२. पदरानें.

त्रिलोक ज्याज कारणेंचि थर्थराट कांपती,
तया शिरासि; मर्कटें[1] धरूनि आजि ताडिती. ॥ ३७

ऐकावें प्राणनाथा! तुम्हि मम वचनें, आजि ऐसें करावें,
देवीं दैत्यीं समस्तीं हरि रघुपतिनें धन्य मातें म्हणावें. ।
कैसें तें येश दिल्हें? समरंणि अरितें, सांडुनी देहआशा.
प्राणेशा! प्राणनाथा! नुमजत मजला, ठेविलें कां विदेशा? ॥ ३८

नक्षत्रीं उपमा, नभीं सुरवरां साजे, हरीपुंगवा.
यातें चंद्र तुम्ही, भले सकळिकां, हर्षामृतें नीववा. ।
एथें रामसुमंत्र वानरसभा ते पाहती सत्व हो.
तीचे हस्ति तुम्ही झणी मजवरी आणाल मिथ्यात्व[2] हो! ॥ ३९

एकांतमंदिरीं मसीं उदंडवेळ हांसलां.
तया सुखासि वीसरोनि, काय आजि रूसलां? ।
क्रिडाविनोद खेळतां, कधीं न हास्य मी करीं,
अपार छंद ते करूनि, हांसवा तुम्ही तरी. ॥ ४०

अपूर्ण यज्ञ[3] जाहला, तुम्हासि खेद वाटतो.
म्हणोनि कीं न हांसवे? मनांत क्रोध दाटतो. ।
कीं रणीं न जाहलें, तुम्हासि येश प्राप्त हो?
म्हणोनि तेंचि बैसलें उरांत पूर्ण शल्य हो. ॥ ४१

कीं सुमित्रहस्तकें[4] अपार सूख जोडलें?
पुढें विनोदबोलणें समस्त सत्य सोडलें.' ।
करी शिरासि कारुणा, न हास्य येचि जेधवां.
विनोद मांडिला तिनें कसा शिरासिं तेधवां. ॥ ४२

'अर्पितां सुखाहुतीसि आक्रमूनियां नभू,
स्वदेहधर्म तो करी तुम्हावरी सुरूपभू ।
समस्त पृष्टि तूमची सचैल[5] दिग्ध[6] जाहली.
क्षाळितां सुगंधता कसी तुम्हासि मानिली? ॥ ४३

---

१. वानर. २. खोटेपणा. ३. ब्रह्मदेवाचा वर प्राप्त झाल्यावर इंद्रजितानें निकुंभिलेस जाऊन अश्वांसहित दिव्य रथ आणि अमरत्व मिळण्यासाठीं यज्ञ आरंभिला. हा यज्ञ समाप्त झाला तर इंद्रजित् अजिंक्य होईल ह्या भयानें वानरांनीं त्या यज्ञाचा भंग केला, या गोष्टीकडे एथें लक्ष आहे. ४. लक्ष्मणाच्या हस्तानें. ५. वस्त्रांसहित. ६. लिप्त.

पितृभगिनिनें पती सुलक्ष्मणासि याचिलें.
शरें खुडूनि नासिका सुलग्न तीसि लाविलें. ।
तसाचि राम गौरवीत पितृभ्रातृकारणें
तुम्हांसि भेटि बाहतां तयांकडे विलोकणें.' ॥ ४४

ऐसा केला विनोदू; मग सति, परिसा, राहिलीसे उगी ते.
येना तें हास्य, बोले, 'हर! हर! श्रमली व्यर्थ जिव्हा' म्हणे ते. ।
'आलें मिथ्यात्व माझें रघुपतिहि रिसां देखता, आजि अंगीं.
मिथ्याचें थोर वोझें मजवरि पडलें, वज्र जेंवी नगांगीं. ॥ ४५

'कैसें मी मुख दाखवूं दशमुखा? मिथ्याक्षरें जाहलीं.
माझ्या आजि कसी पतिव्रतपणा हे काळिमा लाविली? ।
कां नाहीं कथिलें मुळीं? मम पिता मी आणितें साह्यते;
रक्षीता तुमतें, पराभव रणीं हे शत्रुही पावते'. ॥ ४६

बोलली वचन हें सति जेव्हां; हांसलें खदखदां शिर तेव्हां. ।
वन्हिसा उघडि दक्षिण अक्ष. पाहती टकमकां कपि दक्ष. ॥ ४७

'कैसें हें शिर हांसलें?' कपि पुसे, 'अर्थावरी कोणत्या?'
बोले राम, 'फणींद्र लक्ष्मण असे, हें ठाउकें जाण त्या. ।
कीं ज्यानें वधिला स्वयें समरणीं जामात हा रावणी,
तो कैसा मज रक्षिता? म्हणउनी हें हांसलें येक्षणीं. ॥ ४८

शेषा देखियलें, म्हणोनि उघडा वामाक्ष हो! तो बरा.
आतां पाहवया मला उघडिला हा सव्य चक्षू खरा.' ।
ऐकोनि मग 'सत्य सत्य' म्हणती सर्वत्रही कुंतपती
स्वर्गींचे सुर सिद्ध तेहि वदती, 'हे धन्य ऐसी सती.' ॥ ४९

बोले लक्ष्मण राघवा, 'खरि असे, हे आपुली कन्यका.
दुष्टें म्यां अधमें कसा वधियला? भर्ता इचा हा निका. ।
व्याधू तो मृगिवेगळा मृग वधी, झालें तसें स्वामिया!
सिंधूच्या सम पात्र तें डळमळी पापोदकें माझिया.' ॥ ५०

बोले राम तया, 'सख्या! रणधिरा! ऐकें, विरा! शार्दुळा!
ब्रह्यानें तरि क्षात्रधर्म पहिला, जो नेमिला प्रांजळा, ।

---

१. शूर्पणखा. २. पर्वतदेहावर. ३. शेषाचा अवतार. ४. डावा. मागचो 'सव्य' शब्दावरील टीप पहा. ५. वानर. ६. व्याध. ७. व्याघ्रा.

बंधू पुत्र पिताहि गोत्रज मरे, जैं आलिया संगरीं
तैं त्या दूषणता नसे तिळभरी, हें धर्मशास्त्रांतरीं.' ॥ ९१
हे बंधू परि तत्समान, त्रिजगीं हा मोह लोकांतरीं
याची तों प्रचिति स्वयें मज असे, मी जाणतों अंतरीं. ।
शाखी[1] प्रेस्तर[2] गौतमीतटिं[3] धरी, त्यातें म्हणे मी सिता,
तेथें जो घडला वृतांत अवघा तो तों तुम्ही जाणतां.' ॥ ९२
हें बोलोनि दयानिधी कळवळे; तेव्हां म्हणे श्रीपती,
'आतां मी उठवीन अमृतकरें, ये कन्यकेचा पती.' ।
ऐसें ऐकुनि प्रार्थना करि सती, 'दीना जना तारिसी,
मोठा हा उपकार, जन्म दुसरा जेव्हां पती जीविसी.' ॥ ९३
बोलतां सकृप जानकिवल्लभा, दुर्भयें गजबजे हरिची सभा. ।
लागती कितिक तेक्षणिं कानीं, 'श्रीपते! न करिं हे जनहानी.' ॥ ९४
खुणें हरी वारिति राघवासी, 'तूं आठवीं वैर बरें मनासी.' ।
तेव्हां वदे मारुतिराय, 'देवा! औदार्य हें नेउनि, दूर टेवा. ॥ ९५
धेनूसमान तरि वाघ कसा म्हणावा?
बाळासमान उरगू[4] न कधीं गणावा. ।
जैं मानिलें परम सज्जन दुर्जनासी,
तैं काय तो त्यजिल हो जिविंच्या गुणासी? ॥ ९६
याचा सिद्धिस पावता मख[5] जरी, त्रैलोक्य तैं जिंतिता.
आम्हां मर्दुनियां, तुम्हां उभयतां बाणीं रणीं त्रासिता. ।
सर्वांतें शरपंजरीं खिळियलें, यासीं तुम्ही झुंजतां
तें कैसें विसरोनियां रघुविरा! याकारणें जीवितां?' ॥ ९७
बोले लक्ष्मण, 'फारसें हित त्यजा, भक्तोत्तरा मानिजे.'
तेव्हां राघव बोलिला, 'फणिसुते! आतां तुवां जाइजे.' ।
चाले घेउनि सुंदरी पतिशिरा, नैराश्य[6] देखोनियां,
बोले उत्तर राघवाप्रति सती पादाब्ज[7] वंदोनियां. ॥ ९८
वर्जावा हरि! आजिचा दिन, रणा जातां, दयासागरें;
देती अग्नि मला, मिळोनि अवघीं, लाहान थोरें करें.' ।

१, वृक्ष. २. पाषाण. ३, गोदा. ४ सर्प. ५. यज्ञ. ६. निराशपणा. ७. पदकमल.

बोले राघव आननें 'बहु बरें' ठेवूनि पाणी शिरीं.
चाले सुंदरि वंदुनी रघुविरा; सौमित्र सेना हरी. ॥ ५९

दासी सर्वें भाटहि लोक आले. वंदोनि रामाप्रति ते निघाले. ।
निरोपितां सुग्रिव तो निघाला. केलें नगीं स्थीरहि वानराला. ॥ ६०

संग्रामस्थळ पातली फणिसुता, वाद्यें चमू[3] वाजवी.
देखे, रुंड[4] उभें सुरेशअरिच्या धैर्यद्रुमा लाजवी. ।
आलिंगी मग धांउनी पतितनू ते पुष्पकीं[5] घातली.
लंका सव्य करूनि दीर्घगजरें सिंधूतिरा पातली. ॥ ६१

तेथें त्या त्रिकुटाचलातळवटीं अग्नीकुटी योजिली.
काष्ठें चंदन बिल्व आणुनि, बहू कुंडामुखीं घातलीं. ।
अग्नी चेतविला, शिखा उसळती, त्या पुष्करीं धांवती.
त्यामध्यें पतिची तनू निजविली, अर्पी स्वदेहा सती. ॥ ६२

आला रावण घेउनी, सकळही ऐशींसहस्रा सती.
येती लोक समस्त, कौतुक उभे राहोनियां पाहती. ।
तों ते स्नान करी जळार्णवतिरीं विध्युक्त संपादुनी;
वाणें दे, भरुनी सुवर्णतबकीं, सूवासिनींलागुनी. ॥ ६३

द्रव्यें वांटित चालिली निजकरें, हर्षें जनां निर्भरें.
नादें अंबर कोंदलें दुमदुमी, भेरी निशाणें तुरें. ।
आनंदें जयकार लोक करिती, दासी सर्वें धांवती.
तीचें सद्गुणकीर्तिवैभव पुढें वैतालिकू[7] वर्णिती. ॥ ६४

ऐसीये गजरें प्रदक्षिण तिणें कुंडाप्रती घातली.
आली धर्मशिळेवरी, तंव नभीं[6] आश्चर्यता देखिली. ।
देवांचीं गगनोदरीं पसरलीं यानें विमानें बहू.
स्वर्गीचे सुर कौतुकार्थ मिनले गंधर्व हाहा हुहू[8]. ॥ ६५

सद्विद्याधर यक्ष किंनर मुनी, जो आन सृष्टी रची,
आला इंद्र, विराजितें सुरगणीं, वामांगिं शोभे शची[9]. ।

---

१. स्तुतिपाठक. २. सुलोचना. ३. सेना. ४. जीव असून युद्धांत पराक्रम करणारें असें मस्तकरहित शरीर, धड. ५. विमानांत. ६. आकाशीं. ७. भाट. ८. गंधर्वविशेष. ९. इंद्राणी.

सावित्री [1]नगनंदिनी [2]अनसुया वृंदा पुलोमा बरी
  येती, कौतुक पाहती, सकळिका जे अक्षवाणें करी. ॥ ६६
देवीं अंबर दाटलें; [3]सुरसती तेथुनि वोंवाळिती.
  ज्वाळा चंड नभोदरीं उसळती, वाद्यें महा वाजती. ।
कुंडीं कांत विराजमान बरवा, तो वाट पाहे उभा.
  ऐसें देखुनि, टाकिली उडि तिनें. तों धूम्र व्यापी नभा. ॥ ६७
ज्वाळांचे भडके नभीं उसळती, काळे निळे तांबडे.
  कुंडीं रावण पाहुं जात न दिसे. मंदोदरी ते रडे. ।
'आम्ही बोळविलें,' म्हणे 'निजकरें पुत्रस्नुषेलागुनी.'
  आक्रंदे [4]मयजा, असी नृपतिच्या कंठीं मिठी घालुनी. ॥ ६८
त्यातें शांतविति प्रधान वचनें, 'ऐका,' म्हणे 'वीनती.'
  'राया! शोक त्यजा, पुढें बळ धरा, शत्रू तुम्हा हांसती.' ।
बैसोनी शिबिकेंत [5]पल्लव मुखीं त्या रावणें घातला.
  घेऊनी परिवार सर्व, नगरा आला, गृहा पातला. ॥ ६९
झाली येथुनि हे कथा, जन म्हणे, 'रामा ! नये वर्णितां.
  घेता जैं उसणें स्वयें युवतिचें, तैं कोण त्या वर्जिता ?' ।
स्पर्शेना अपकीर्ति त्यासि भजतां, मुक्तीपदीं बैसवी.
  ऐसा राम उदार हा कवि म्हणे, ध्यावा [6]गिरागौरवीं. ॥ ७०
रामाचीं चरितें अनंत सुकथा जे वाल्मिकें गायिली.
  तो आधार धरूनि, प्राकृत टिका हे तों नवी योजिली. ।
कोठें अंतर जैं असेल पडिलें, तैं ते करावी क्षमा.
  हे माझी विनती असे, चतुर हो! बद्धांजुळीनें तुम्हां. ॥ ७१
नेत्रीं पाहविता, मुखें वदविता, ज्ञानेंद्रियां चाळिता,
  देता, देवविता, जगत्र सृजिता, पाळोनि संहारिता, ।
त्रैलोकीं पुरता, [7]सितापरिणिता, कोठें नसे पैं रिता,
  सत्ताधारि असा पितामहपिता, मीतूंपणा छेदिता, ॥ ७२
चित्ता चेतविता, कथा सुचविता, अर्थान्वया योजिता,
  साहित्यें रचिता, तुकें स्मरविता, लोलुप्यता लाविता, ।

१. पार्वती. २. अत्रिमुनिपत्नी. ३. देवांगना. ४. मंदोदरी. ५. पदर. ६. वाणीच्या गौरवानें. ७. सीता वरणारा. (राम.)

छंदा बैसविता, लघू गुरु तथा हेंहि स्वयें शोधिता,
ग्रंथातें लिहिता, अनंतकविता श्रोता नि वक्ता स्वता. ॥ ७३
सोळाशें निगमावरी[1] शिवमुखें[2] ठेवूनि संख्यागणा,
ऐका, शोभन तैं सुवत्सर असे, जो सौख्यकारी जना, ।
मास चैत्र, ऋतू वसंत विलसे, शुक्ल तृतीया दिनीं,
झाला ग्रंथ समाप्त[3] राघवकृपे; आनंद वर्ते मनीं. ॥ ७४

अहिमह्याख्यान.

(श्लोक).

आदीं नमूं त्या गणनायकाला, त्रिसप्त दुर्वा [प्रिय फार ज्याला] ।
गजाननीं लेपन शेंदुराचें[4], सदैव ज्या वाहन उंदिराचें. ॥ १
वागेश्वरी[5]! वाजवि रम्य वीणा, संगीतशास्त्रें करिजे प्रवीणा. ।
पाशांकुशीं शोभति युग्मपाणी, प्रार्थीतसें, 'येवुनि बैस वाणी.' ॥ २
आर्तें[6] पुजी मी गुरुराजमूर्ती, अज्ञान जे निर्सुनि देत स्फूर्ती. ।
वंदोनियां वीनवितों सुवाचे, 'वर्णी बहू तूं गुण राघवाचे.' ॥ ३
दशरथसुत सैन्यें राहिलासे सुवेळे[7].
निवटुनि अतिकाया[8] राहियेला सुवेळे. ।
दशमुख सुतशोक प्राप्त होतां स्वहस्तें,
महिवरि पडतांची, ऊठवीती स्वहस्तें. ॥ ४
येवोनियां विद्युतजिव्ह[9] यानें नीरोपिलेंसे निज गुह्य त्यानें. ।
'चिंतोनि आणा अहिरावणाला, हें कार्य सांगा महिरावणाला. ॥ ५
आणोनि तो देइल जीत शत्रु, बोलूं नका, भेद करील भ्रातु.' ।
तों बंधुतें रावण शीघ्र चिंती, ऐकोनि ते येत उभे रहाती. ॥ ६
अहिमहि विनवीती, 'काय आज्ञा करावी'?
दशमुख म्हणे, 'चिंता हे नदी ऊतरावी, ।

---

१. चौवर. निगम (वेद) चार आहेत:–ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद, आणि अथर्ववेद. २. पांच. शिवाला पांच मुखें म्हणून त्याला पंचास्य, पंचानन, पंचमुख, अशीं नांवें आहेत. ३. शके १६४५ शोभन नाम संवत्सरीं चैत्र शुद्ध तृतीयेस हें काव्य परिपूर्ण झालें. ४ संस्कृत 'सिंदूर' शब्दाच्या 'इ'ला 'ए'त्व येऊन आणि वर्णभेद होऊन हा शब्द झाला आहे. ५. सरस्वती. ६. आवडीनें. ७. लंकेंतील पर्वत. ८. रावणाचा पुत्र. याचें शरीर फार मोठें होतें म्हणून यास हें नांव पडलें. ९. रावणाचा प्रधान.

मम सुत अतिकाया मारिला राघवानें,
मजप्रति बहु वाटे हेंचि अश्लाघ्यवाणें.' ॥ ७

अहीमही बोलत रावणातें, 'कळों न दिल्हें पहिलें अम्हातें; ।
कशास जाता सुत मृत्युपंथें? आणोनि देतों जित राघवातें. ॥ ८

गेली ती गोष्ट आतां पुनरपि करणें, चौंवटी व्यर्थ दीसे.
देहींचे जीव जैसे यम हरि, हरुं ते राम सौमित्र तैसे.' ।
वंदोनी रावणातें अहिमहि निघती; दूत बीभीषणाचे
येवोनी सांगती तैं, 'टपति रघुविरा! चोर ते रावणाचे.' ॥ ९

ऐकोनियां बिभिषणें निज दूत वार्ता, नीवेदिलें नळनिळांगदजांबुवंता. ।
जावोनि सांगत असे हनुमंत कानीं. बोले कपी, 'तुम्हि रहा दृढ रामध्यानीं.' १०

सैन्यास तो पैरिघ सदृढ लैंगुलाचा बांधोनि, सावध बसे सुत अंजनीचा. ।
दुर्गास तें कपिविरें मुखदार केलें. देखोनियां सकळ सैन्य अचेत झालें. ॥ ११

रात्रौ सितापति म्हणे, 'मजला फणींद्रा! सूषुप्तिनें पिडियलें, करुं चाल निद्रा.'।
जावोनि मंचकिं सहोदर नीजताती. 'श्रीराम' घोष करुनी कपि गर्जताती. १२

ते काळीं दोघे बंधू अहिमहि कपटी पातले मध्यरात्रीं.
देखोनी पुच्छदुर्गा, मग तळिं त्रिशुळीं, खाणिताती धरित्री. ।
नाहीं त्या अंत पुच्छा, खणित बहु जरी शेषपर्यंत गेले.
सांडोनी शूळ तेव्हां, मग अहिमहिंनीं ऊर्ध्व उड्डाण केलें. ॥ १३

जाती ते व्योममार्गें रविशशि त्यजुनी, नाहिं त्या अंत पुच्छा.
त्यांहूनी उंच दीसे, मग ध्रुवसदना आक्रमीलें स्वइच्छा. ।
होतां सुप्राप्त तेथें, वरुनि उतरुनी वैस्त्रसद्मांत जाती.
टाकोनी मोहनास्त्रा झडकरि विवरीं, त्यां रिपू शीघ्र नेती. ॥ १४

सुमंचकीं शेषरघूत्तमांतें बांधोनि, नेलें उदधीतटातें. ।
करोनि आज्ञा मकरध्वजाला, 'वर्जी,' मुखें, 'येतिल पंथ त्यांला.' ॥ १५

ते दोघे नेले महिकावतीसी, ज्या मंदिरीं रीघ न हो यमासी. ।
त्या स्थानकीं ठेवुनि रावणारी, सभोंवते रक्षण चापधारी. ॥ १६

---

१. बडबडेपणा. २. हेर. ३. वेढा. ४. शेंपुटाचा. ५. लक्ष्मणा. ६. निद्रेनें. ७. आकाशपंथें. ८. तंबूत. ९. मोहन या नांवाचें अस्त्र. हें ज्यावर टाकावें तो मृत न होतां, मोहित होऊन मूर्च्छित पडतो. १०. मारुतीच्या कंठगत श्लेष्म्यापासून एका मगरीच्या ठायीं झालेला राक्षस. ११. बंद कर. १२. अहिमहींच्या नगरीचें नांव.

येरीकडे वानर सर्व, 'रामा पाहों चला' बोलति, 'पादपद्मा.' ।
मिळोनियां ते कपिरीसे[1] आले. न देखतां राम, तयीं गळाले. ॥ १७
'श्रीरामशेषा गति काय झाली?' चिंतेकरोनी चे[2] मुखें विरालीं. ।
'नेला गमे तो रजनीचरानें[3], उपेक्षिलें कां गुणसागरानें?' ॥ १८
कंठीं मिठी घालुनि 'वायुपुत्रा. दावीं,' कपी बोलति, 'रामवक्त्रा!' ।
धिक्कारुनी रुद्र म्हणे तयांतें, 'मला गमे बुद्धि नसे तुम्हांतें. ॥ १९
समीप ते तिष्ठति सर्व वैरी, ऐकोनि पीडा करितील भारी. ।
श्रीराम आहे म्हणवूनी वाणी, ऐसें वदा वाक्यचि चापपाणी.' ॥ २०
नळनिळांगदरिसादिक घेउनी, विवरिं संचरती श्रमि होउनी, ।
बहुत संमत धर्मिक वीवरीं पडति मूर्च्छित चौजण भूवरी. ॥ २१
फिरवुनी कपिविरें दृढ लांगुलें; कवळुनी त्वरित खांदिं च वाहिलें. ।
विवर तें त्यजुनि बाहिर पातला. तंव निशाकर[4] दिवाकर[5] भेटला. ॥ २२

नळनीळअंगदादि जांबुवंत बाहिरी,
नेत्र ऊघडोनि पाहताति, ऊर्ध्व अंबरीं, ।
देखताति सर्वत्रांस लांगुलीं विवेष्टिलें.
मारुतीस बोलताति, 'कां अम्हांसि बांधिलें? ॥ २३
मूर्छनादरींत हें अम्हांसि नाहिं ठाउकें,
आणिलें विवेष्टुनी बहूत वाटतें निकें.' ।
सोडुनी तयांसि बोलिला. 'स्वरूप पालटा;
विप्रवेश धरोनियां चला सिंधुच्या तटा.' ॥ २४

पांच विप्र देखोनि लोचनीं, मत्स्यसूत[6] धांवे चि ते क्षणीं. ।
अंगशक्तिनें पांच लोटले. अंजनीसुतें मूख ताडिलें. ॥ २५
वीर पेटला, बाण लावुनी विंधितो, बळें ओढि ओढुनी. ।
रुद्र[7] चेतला, वृक्ष ऊपटी, झोडितो करें, सिंधुच्या तटीं. ॥ २६
वृक्ष मारुनी, वक्षमंडळीं मगरिआत्मजा आणिलें तळीं. ।
वेढि कंठनाळ, वक्षि बैसला. मृत्युकाळि बोल साह्य आपुला. ॥ २७
कपिसि तो मकरध्वज बोलिला, 'मरणकाळिं सखा न दिसे मला. ।
मम पिता जरि मारुति आसता, निवटुनी तुजला, मज रक्षिता.' ॥ २८

---

१. आस्वल. २. 'चमु ते विराली' असाही पाठ आहे. ३. राक्षसानें. ४. चंद्र. ५. सूर्य. ६. मकरध्वजराक्षस. ७. मारुति.

नळनिळांगदरिसादिक हांसती. वदतसे तयिं स्वमुखें सुत मारुती. ।
कपि म्हणे, 'जनक मारुति तो कसा? श्रुत करीं, अनृत भासत मानसा.' २९
'कपिविरें[1] कनकपट्टण जाळिलें, फिरुनि अमृतउदधी[2] मुख क्षाळिलें. ।
जिवनिं जो वदनखांकर टाकिला, जननिनें मगरिनें मग गीळिला. ॥ ३०
तो ऊर्ध्वरेता[3], जन बोलताहे; मातेस तैं पासुनि गर्भ राहे. ।
त्या पूर्णमासीं मज जन्म झाला, मी बाप जाणें पवनात्मजाला.' ॥ ३१
ऐकोनियां मारुति ऊठलासे. आलिंगिला बाळक; सत्य भासे. ।
बाहोनि आणी मगरीस आतां. जावोनि बोले, 'तुज बाहि ताता.' ॥ ३२
भ्रतारनामा परिसोनि आली. देखोनि विप्रां, मग ते बुझाली. ।
'तें रूप नोहे, पुर दग्ध केलें.' तये क्षणीं वानररूप झालें. ॥ ३३
देखोनि तीनें प्रणिपात केला. घेई पुढें त्या मकरध्वजाला; ।
रुद्रें तिला सांगुनि सर्व वार्ता, 'शोधीतसें मी रघुराज भर्ता.' ॥ ३४
ऐकोनि बोले मगरी तयासीं, 'ते दोघे नेले महिकावतीसी, ।
अहीमहीनें, बळिदान त्यांचें नियोजिलेंसे तुळजेसि[4] साचें.' ॥ ३५
तों नळ नीळ हि अंगद बोलति परस्पर, 'केंवि च सिंधु तरावा?'
प्रार्थितसे मकरध्वज त्यांसिच, 'या वदनांतरिं वास करावा; ।
नेइन पैल थडी, कुसुमापरि, अंतरिं हेतु दुजा न धरावा.'
लागति कार्णि परस्पर, 'हा मुख मेळवितां, कवणें अंवरावा?' ॥ ३६
बोलतसे हनुमंत, 'मुखीं जरी चाविल, भेदिन टाळु हि याची.
निर्भय होउनियां, बसणें अनयास, तुम्हास हि नौक फुकाची.' ।
मारुतिला म्हणती कपि यावरि, 'चौकि धरूं[5] अम्हि सिंधुतटाची;
जाउनि तूं महिकावति; शुद्धि[6] करीं, रघुनाथ सलक्षमणाची; ॥ ३७
त्यांसि ठेवुनी वायुच्यात्मजें, रामनाम घे आननांबुजें[7].' ।
सिंधु लंघुनी, पार पावला रूप त्यागुनी, सान जाहला. ॥ ३८
रेणुच्या परी रूप घेतलें. जाउनी बरें ग्राम शोधिलें. ।
अंबिकाळयीं[8] तो प्रवेशला. कोंपरें बहू मारितो तिला. ॥ ३९
घेउनी तितें न्हाणि[9] टाकिलें. ते क्षणीं विशाळ् रूप घेतलें. ।
लावुनी कपाट् अंबिकासनीं. बैसला कपी तोंड वांसुनी[10]. ॥ ४०

---

१. लंका. २. उदकांत. ३. आमरण ब्रह्मचर्यव्रत पाळणारा. ४. देवीला. ५. रक्षण करूं. ६. शोध. ७. मुखकमलें. ८. कालीच्या मंदिरांत. ९. नाहाणींत. १०. उघडून.

अंबिकापुजे दूत पातला. देखुनी कपाट् सांगुं धांवला. ।
'कोपली असे फार अंबिका. दार दीधलें, ग्रामनायका!' ॥ ४१

कुशब्दा ऐकोनी, अहिमहि त्वरें धांवति पदीं,
'तुझी अंबे! इच्छा कवण? पुरवूं, सांग, संपदी.' ।
वदे अंबारूपी कपिविर तयांलागिं वचनें,
'प्रसन्ना मी तुम्हांवरि, बहुत संतुष्ट भजनें. ॥ ४२

सुभक्ती देखीली, म्हणुनि निज रूपा प्रगटिलें.
तुम्ही या रूपातें नयनिं पहतां दग्ध बुबुळें. ।
कपाटें यासाठीं दिधलिं, परि पोटीं बहु क्षुधा,
गवाक्षाचे द्वारीं, प्रचुर दधि ओता घृत दुधा?' ॥ ४३

तदा त्यां अंबेचें वचन परिसुनी हर्ष जहला.
सुगंधी त्या माळा वरुनि कुसुमांच्या वरुषल्या. ।
गवाक्षानें पंचामृतघट भरूनी रिचविले.
कपीनें कंठींचे सकळ तुळजे हार दिधले. ॥ ४४

रिकामे दुग्धाचे अमित घट झाले, परि तळीं
स्रवेना तो बिंदू; 'शिव शिव' हि बोले कपि बळी. ।
उभे न्हाणीपाशीं पहति तायें ते, सर्व मिळुनी.
न येतां देखोनी, दडपिति करीं दंड धरुनी. ॥ ४५

यष्टि घालुनि पाहती, तंव कष्टि बोलत अंबिका,
'दोंकडे मज जाचणी; जिविं आठवी बहु त्र्यंबका. ।
दुग्ध तें सरतां चि देखुनि, गर्जुनी कपि बोलिला,
'येउं द्या मज अन्नराशि, जठराग्नि हा बहु चेतला.' ॥ ४६

शब्द ऐकुनि, अन्नदूरडि घेउनी, तळिं लोटिती.
भक्षिलें शत कोटि खंडीच, तें हि देखुनि मारुती ।
बोलिला मग, 'भक्त हो! अजि तृप्ति नाहिं च आझुनी,
रामसौमितरीसि लौकरि पाठवाचि शृंगारुनी. ॥ ४७

त्यांसि भक्षिलियावरी, वरदान देइन मी तुम्हां.'
आमुचे जिविचें चि जाणुनि बोलली हि मनोरमा. ।

---

१. आतां. २. जळून जातील. ३. रिकामे केले. ४. पांटी.

शीघ्र जाउनियां, अहीमहि बंधु बाहिर काढिती.
मोहनास्त्र चि काढुनी, मग तेल लावुनि न्हाणिती. ॥ ४८
न्हाणुनी मग हेमवासन[1] लेववूनि शृंगारिती.
टीळका निढळीं[2] लवूनि, बहू पुष्पहार घालिती. ।
वीविधू करुनी तदा बहु यत्न दोघें शृंगारिले.
अंगिं चंदन लावुनी मग संभ्रमें च हि चालिले. ॥ ४९
ठाकली उभि ऊपरीवरि आहिरावणअंगना[3]
जाहली अति लुब्ध, लोचनिं पाहतां रघुनंदना. ।
'धन्य ते सति, जीस हा पति, कोणतें तप साधिलें?'
रामरूपिं च वेधली; तिस ध्यान अंतरिं लागलें. ॥ ५०
यावरी पुढें चालतां नरनारि ठाकुनि पाहती.
[4]रामपूख सुलोक सर्व [5]चकोर होउनि पाहती. ।
अंबिके बळिदान यांचें चि काय पाहुनि योजिलें ?
[6]रामरूप चतूरमूख ऍकाग्र होउनि निर्मिलें. ॥ ५१
रामशेष हि आणुनी बहु प्रार्थिती जगदंबिके,
'यावरी तुझि काय आज्ञ चि? ते करीं सुखदायके !' ।
शक्तिरूपि चि बोलला कपि 'देउळांतरिं लोटणें.'
कांहिं मुक्त कपाट पाहुनि लोटिलें महिरावणें. ॥ ५२
रामशेष तो प्रवेशतां चि, रुद्र तांतडी
पाद लावुनी कपाट झांकि, सर्व झांपडी. ।
बोलिला कपी तयां विशाळ रूप दावुनी,
अंतकाळिंचा सखा स्मरावयासि त्या क्षणीं. ॥ ५३
राम म्हणे, 'वरदायिनी! तिन्हि लोक हे मज चिंतिती,
तो चि मी रघुनाथ, ये क्षणिं, आठवूं कवणाप्रती? ।
आमुचा तनुप्राणरक्षण मारुती जरि आसता,
विघ्न हें हि दुरी करोनि चि, संकटीं अजि रक्षिता.' ॥ ५४

---

१. कनकवस्त्र. २. कपाळीं. ३. चंद्रसेना. ४. 'रामरूप शशी लोक चकोर सर्व' असाही पाठ आहे. ५. हा पक्षी चंद्रदर्शनानें आनंद पावतो असा कविसंकेत आहे. 'चकोराणां चंद्रः कुसुमसमयः काननभुवाम्' हा श्लोक प्रसिद्ध आहे. ६. 'याचियाचि जिवासि कैसें तुझें सांग मन वेधिलें' अन्य पाठ.

ऐकतां हनुमंत सद्गदकंठ फारचि दाटला.
दावुनी निजरूप ते क्षणिं रामपायिंच लोटला. ।
राम देखुनि वायुपुत्र हि नीरें लोचनिं चालिलें.
राघवें उचलोनि मारुतितें, भुजींच आलिंगिलें. ॥ ५५

राममारुति घालुनी मिठि, खंति पावुनि, स्फुंदती.
शेष वीनवि अंतरीं, 'प्रभु! वैरि बाहिरि ऐकती.' ।
राम म्हणे, 'पवनात्मजा! अहिमहिसी कसें मारणें?'
बोलिला कपि, 'दर्शनासचि बाहुनी शिर छेदणें.' ॥ ५६

ऐकोनि बोले रघुनाथ वाणी, 'दृष्टीसि मी कैं च अधर्म नाणीं. ।
विश्वास तो देउनि, जाण, त्यांतें, मारूं नये रे! शरणागतातें.'॥ ५७
तों वीनवी मारुति रामचंद्रा, मीं मागतों एक दयासमुद्रा! ।
मारावया दे महिरावणातें, भेदीं पुढें तूं अहिरावणातें.' ॥ ५८
'अवश्य' बोले रघुराज दाता. प्रार्थी कपी, 'या तुम्हि पृष्ठि आतां.' ।
तो शक्तिरूपें महिरावणासी बोले, 'सख्या! ये मम दर्शनासी. ॥ ५९
प्रसन्न झाल्यें, तुझिया सुभक्ति.' ऐकोनि धांवे तंव उग्र शक्ति. ।
देखोनि त्यानें दृढ चित्त केलें. तेथें पुढें येउनि कर्म ठेलें. ॥ ६०
जावोनि लागे हनुमंतपायीं, तैसाचि त्यानें रगडोनि ठायीं, ।
विलंब तो देखुनि चेव आला. अंबा नव्हे, मारुति सिद्ध झाला. ॥ ६१
तैं वेंगडी बोबडि प्राप्त झाली. जावोनि सांगे म्हणे , 'धाड आली. ।
पूर्वीं च जेणें पुर दग्ध केलें, अंबालयीं वानररूप झालें.' ॥ ६२

अशा वाक्यांपोटीं भय बहुत सर्वांसि भरलें.
उभा युद्धालागीं अहि समरिं ठाके भुजबळें. ।
कपी बोले, 'रामा! त्वरित अहिशत्रू निवटणें.'
म्हणे, 'वायूपुत्रा! शरधनुविणें काय करणें? ॥ ६३

कपी! माझें आहे शरधनु अहीरावणगृहीं,
त्वरें दे आणोनी, वधिन शरजाळें मग अही.' ।
कपीनें ते काळीं क्षण न लगतां आणुनि दिलें,
म्हणे, 'रामा! आतां त्वरित निवटीं राक्षसकुळें.' ॥ ६४

---

१. उदक. २. 'कपिसिं दोहिं भूजिं' अन्य पाठ. ३. 'सुखें' अन्य पाठ. ४. 'दळें' अन्य पाठ.

कपी दोघे बंधू नमुनि बसवी स्कंधिं स्वकरें.
निघे तो बाहेरी, तंव रघुपती विंधित शरें. ।
शरा सोडी ओढी, पडति रिपुकोटी पटपटां.
रवीला तो वाहे, खुडुनि शिरकंजें[1] तटतटां. ॥ ६५

विमर्दोनी सेना तंव पुढें अहीरावण उभा.
शरें विंधी त्यातें, अनुपम दिसे राघवप्रभा. ।
शराचे संधानें महिवरि बहू शोणित[2] पडे.
अशुद्धाचे बिंदू तितुके अरि होती चहुंकडे. ॥ ६६

रणामाजी झाले अगणित अहीरावण पहा
जनाचा तो आत्मा म्हणत[3] हनुमंता, 'अजित हा. ।
मरेना हा शत्रू, त्रिपुरवरदी भासत मला.
वधूं जातां एका, बहुत रिपु होती कपिकुळा.' ॥ ६७

रघुपती त्यजुनि मारुति चालिला, झडकरी मगरिसंनिध पातला; ।
'प्रिये[4]! न ये मरण कां अहिरावणा? समरिं कष्ट बहु त्या रघुनंदना.' ॥६८
'सदनिं ते अहिरावणकामिनी, मरण तीस पुसा, तुम्हि जाउनी. ।
कथिल सर्व तुम्हां गुज जीविचें, वचन तीस वदा बहु युक्तिचें.' ॥ ६९
वचन ऐकुनि मारुति ये पुरा, सदनिं बैसलिसे नृपसुंदरा. ।
दशरथात्मजसेवक देखुनी, परम आवडिनें नमि कामिनी. ॥ ७०
धरुनि मारुति आसनिं बैसवी. 'कवण हेत असे तुझिये जिवीं?' ।
'रघुपती युवती! तुज चिंतितो, समरिं आज पती न चि जिंकितो. ॥ ७१
बहुत दाशरथी करी संगरा. समरिं मृत्यु नये तुझिया वरा. ।
पडति रक्तसडे जितुके मही, त्वरित उद्भवती तितुके अही. ॥ ७२
मरण सांग खरें पतिचें मला.' म्हणत सुंदरि ते, 'कपि! तूं भला. ।
पतिस मारुनि, देशिल काय रे! जरि सितापति दाखवि पाय रे. ॥ ७३
जरी मला वरिल तो महिजापती, कथिन मी मरण तें तुज मारुती!' ।
कपि म्हणे; 'पति रघूत्तम दीधला.' सति म्हणे, 'वचन हें कपि! दे मला.' ७४

घेवोनी भाष तेव्हां, मग सति पतिचा सांगते मृत्यु आतां.
'पाताळीं अमृताची डॅ[5]ळमळ भरलीं स्थंडिलें वायुसूता! ।

---

१. शिरकमळें. २. रक्त. ३. 'जगद्भर्ता आत्मा म्हणुनी' अन्य पाठ. ४. चंद्रसेना. ५. कां-ठोकांठ.

आज्ञाधारी पतीचे भ्रमर मुखपुटें आणुनी अमृतातें,
  [1]रक्ताचा बिंदु जेथें, स्रवति वरि सुधा, ऊठवीती मृतातें. ॥ ७५
रोधीं पाताळद्वारा, त्वरित कपिविरा! येउं नेदीं सुधा ते.'
  ऐकोनी शीघ्र गेला कपि. बहुत करी आपदा [2]षट्पदांतें. ।
तेणें ते चूर्ण केले, अमित रगडिले. पातला स्वामि त्यांचा.
  त्याशीं युद्धासि येतां, मग धरित करीं मारुती कंठ त्याचा. ॥ ७६
मारावा वायुपुत्रें, तंव भ्रमर मुखें कारुणा थोर भाके
  'देई तूं जीवदाना.' म्हणत कपि तया, 'नाणि तूं सूध मूखें.' ।
'नाणीं नाणीं' त्रिवाणी वदत कपि. तयें वाहिल्या शीघ्र आणा.
  'आज्ञा स्वामी! करावी' परिसुनि कपिनें सोडिलें शीघ्र त्यांना. ॥ ७७
तेव्हां ते स्तब्ध झाले. अमृत [3]अलिकुळें टाकिलें शीघ्र आणूं.
  येवोनी राघवातें वदत कपि, 'सितीं बाण लावीं [4]कृशानू. ।
रामा! एक्या शरानें, दिसति बहु अही, राघवा! मारिं आतां.'
  रामें त्या तीव्र बाणें अहिशिरकमळें लाविलीं [5]व्योमपंथा. ॥ ७८

(सवाई.)

मर्दुनियां अहिरावण तो, महिजावर बोलत, 'चाल, कपींद्रा!'
  'संकट एक असे. रघुनायक! काय करूं? भुवनत्रयचंद्रा! ।
जैं रिपु हा न मरे, अहिरावणस्त्रीसि तुला विकिलें, [6]भैवनेत्रा!
  घेउनि भाष तिनें, मज दुस्तर गोंवियलें असें, बुद्धिसमुद्रा!' ॥ ७९
राम म्हणे, 'मम नेम तुला कपि! ठाउक पत्निविना व्रतधारी.
  जाणसि तूं कपि! ह्यावि च संकट भाष कशी? दिधली सखियारी. ।
ही जशि युक्ति नियोजिलि, त्वां पवनात्मज! हें तसें विघ्न निवारीं.'
  ऐकुनि जाय कपी, तंव मंदिरिं तिष्ठत बैसलिसे अहिनारी. ॥ ८०
'ऐक सखे! रघुराज तुझा पति, हाचि रणांगणिं निश्चय केला.
  राम तुझा तरि संग करील, अभंग सुमंचक नाश न झाला.' ।
येरि म्हणे, 'मम मंदिरिं मंचक, वज्र पडे, परि भंग न त्याला.'
  बोलतसे कपि, 'भंगत मंचक, तैं न चले मम मुक्त ग! बोला.' ॥ ८१

---

१. 'तैं [illegible] पती तो उठत महिवरी घातल्या अमृतातें' अन्य पाठ. २. भ्रमरांतें. ३. भ्रमरांचे समुदाय. ४. अग्निसारखा तेजस्वी. ५. आकाशमार्ग. ६. 'भुवनेंद्रा' अन्य पाठ.

(श्लोक.)

नारिपासुनी रुद्र चालिला. ते क्षणीं त्वरें भृंग बाहिला. ।
शब्द ऐकतां, शीघ्र येउनी ठाकला पुढें, हस्त जोडुनी. ॥ ८२
'काय काज तें सांगिजे मला. ते क्षणीं तया रुद्र बोलिला. ।
'जाउनी अहीरावणागृहीं, चाव मंचकापासुनी मही; ॥ ८३
पर्णतुल्य तो भृंगनायका ! ठेवुनी त्वचा, बांधि मंचका; ।
काढिं आवघा गर्भ कोरुनी.' भृंग चालिला वाक्य ऐकुनी. ॥ ८४
भक्षुनी त्यजी कौंठ तो करी, भृंग तेंवि तो मंच कातरी. ।
प्रार्थि येउनी रामकिंकरा, 'कोरिलें प्रभू! मंचकांतरा.' ॥ ८५
कपी येउनीयां म्हणे राघवातें, 'चलावें प्रभू! कामिनीमंदिरातें.' ।
धरोनी कपी चालवी शीघ्र रामा, घरा आणितां, पातली शीघ्र वामा.॥८६
रघूराजपादांबुजीं मग्न झाली. 'उठी नायका ! भृंग होउनि ठेली.' ।
रघूराज स्नेहें वदे, 'पाहिं मातें.' कपी चीमटी, 'तूमची हे रमा ते.'॥ ८७
उठोनी वधू ते धरी रामपाणी, 'चला राघवा!' तों म्हणे रुद्र कानीं, ।
'तुम्ही मंचकीं जाउनी स्वस्थ बैसा. तुम्हां सूटका, ते अयोध्यानिवासा!'॥८८
स्त्रजी जो हरी ब्रह्मयानायकातें, जडत्वासि त्या काय ऊणीव तेथें? ।
तिनें मंचकीं आणुनीयां विहारें, प्रभू बैसतां भंगला अंगभारें. ॥ ८९
सुपर्यंक तो भंगतां, भंग चित्ता. वदे तो कपी, 'भाप ते मुक्त आतां. ।
रघूनाथजी ! शीघ्र तुम्हीं चलावें, दया त्यागुनी, पूर्ण निष्ठूर व्हावें.'॥ ९०
रघुपती धरुनि मारुति ऊठवी, मग रडे सति पती जिविं आठवी. ।
'न च कळे, कपि ! तुझे जिविंचें कुडें, रघुपती ! मज बहूतचि सांकडें.॥ ९१
कपि! खुणावुनिच नेशिल राघवा, त्यजिन मी त्वरित ये क्षणिं या जिवा.' ।
सति म्हणे, 'तुज मि शापिन मारुती!' रडतसे, पडत मूर्च्छित, ते क्षिती.९२
बोले रघूत्तम अनूत्तम, 'खेद त्यागीं, द्वापार तें प्रगटतां, मम रूप भोगीं. ।
होशील तूं बहुत सुंदर सत्यभामा. सोळासहस्र ललनांतरिं पट्टरामा.' ॥ ९३
ऐसें वदोनि तिजला वरदान दिल्हें. श्रीराम तैंच मग तेथुनि शीघ्र गेले. ।
घेवोनियां कपिसवें मग शेषबंधु, चाले पथीं विजयि होउनि दीनबंधु. ॥ ९४

---

१. हत्ती. २. 'मंदिरातें' पाठांतर. ३. सुंदर स्त्री. 'तेथें' पाठांतर. ४. 'अनंतोदरीं ब्रह्म अंडें अनंतें' अन्य पाठ. ५. मंचक. ६. पट्टराणी. ७. लक्ष्मण. (हा शेषाचा अवतार होय.)

आले त्वरें तिघहि ते उदधीतटातें. देखोनियां मगरि वंदित राघवातें. ।
पादांबुजा नमियलें मकरध्वजानें, शेषाग्रजा कथियलें पवनात्मजानें. ॥ ९५
तो सिंधु लंघुनि प्लवंगमदीनबंधु, देखोनि, ते नमिति त्या कपि बुद्धिसिंधु. ।
धांवोनियां नळनिळांगदजांबुवंतें, आलिंगुनी धरिति रामपदांबुजातें. ॥ ९६
श्रीरामशेष कपि घेउनियां निघाले. ते संभ्रमें करुनियां चमुमाजि आले. ।
श्रीराघवा नयनिं पाहुनि सर्व सेना, आनंदली. सुख मुखें मज बोलवेना. ॥ ९७
श्रीसूर्यवंशकुळभूषण राम आला. त्या दर्शनें बिभिषणा बहु लाभ झाला. ।
वीराजली निजसुखें रघुराजमूर्ती. वाखाणिती सकळ वानर थोर कीर्ती. ॥ ९८

'अनामा! निःकामा! अमितसुखधामा! रघुपती!
तुतें वर्णी वाणी, श्रमित बहु झाला अहिपती. ।
अनंता! वेदांता! करिशिल अनाथावरि दया,
तरी सीताकांता! मम भवभयें नेइं विलया.' ॥ ९९

रामाचीं चरितें, सुखाब्धिभरितें, कोट्यांतरीं ये रिते.
शत्रूतें अहितें, पवित्र महितें, संतांसि तें साहितें. ।
वंदी तीं चरितें, सुमुक्त उचितें, देया जना संचितें.
भूमीतें रवितें अनंतकवितें संभाविता गायितें. ॥ १००

श्रोते! हो! बहुभाषणें त्यजुनियां काव्यासीं या भूषणें
तुम्ही तो निजभूषणें निजकृपे दृष्टी मला पोषणें. ।
कृष्णार्थासि न कर्षणें वदविलें हें काव्य संकर्षणें,
ह्या काव्या अतितोषणें बहुत मी संतृप्त संभाषणें. ॥ १०१

कुशलवाख्यान.

प्रसंग पहिला.

(श्लोक.)

सदा धरी आनन जो गजाचें, मदोदकीं स्रावति गंड ज्याचे, ।
मोरेश्वरा शोभति चार भूजा, स्थापूं मुळीं ग्रंथ करूनि पूजा. ॥
श्रीशारदे! सादर तूज भावें चिंतीतसें, किंकर मी स्वभावें. ।
अज्ञान विध्वंसुनि ज्ञान देईं. प्रज्ञा करीं सोज्वळ, येश घेईं. ॥ २

---

१. राक्षसानें. (मारुतिपुत्रानें.) २. वानर. ३. विराजमान झाली. ४. अगणित सुखाचें गृह ५. 'मुमुक्षुचरितें' अन्य पाठ. ६. तोंड. ७. मदोन्मत्त गजाच्या गंडस्थलापासून जें पाणी स्रवतें त्या पाण्यांत.

भो! सद्गुरू! मी तुजलागिं वानूं, तुझी सरी कैं न करीच भानू. ।
तो अस्त झाल्या, प्रगटे सु रात्री. नित्योदयी तूं दिन नेत्र नेत्री. ॥ ३

तें यज्ञकंकण करांबुजि राघवातें
शत्रुघ्न ते भरत बांधिति नीजहातें. ।
सोडूनि भूमिवरि त्या मग श्यामकर्णा;
झांकी रवी नयन, देखुनि कांतिवर्णा. ॥ ४

श्रीराम वंदुनि सहोदर ते निघाले. वाजीं गजारुढ रथीं दळभार चाले. ।
पौदाति चालति; नव्हे गणना तयांची; कीं काढिली वरुनि कांति हिमालयाची.
तो श्यामकर्ण मग चालतसे पुढारां, मागून सैन्यरज पाडित अंधकारा. ।
सोडूनियां चमु तुरंगम तेजराशी आला त्वरें करुनि वाल्मिकिआश्रमासी. ॥ ६
तेथें क्रिडा करितसे लहु बाळवेशें. गेला असे वनफळां कुश तो अवेशें. ।
त्या बाळकाजवळ अग्रज तो नसोनी, पाहे हयासि, मन निर्भय तें करुनी. ॥ ७

अश्व देखतांचि बाळकाशि चोज वाटलें.
'रुक्मरत्नभूषणें' म्हणे 'कसें सुशोभलें?' ।
ते क्षणींच देखिली शिरीं सुवर्णपत्रिका,
पाहि बाळ वाचुनी बहूत अर्थ नेटका. ॥ ८
'सूर्यवंशिराघवें तुरंग हाचि सोडिला.
याशि जो धरी बळें, नृपांत वीर आगळा. ।
सैन्य हें करील युद्ध, सोडिना तयावरी,
मीच राम येउनी करीन शत्रुमोहरी.' ॥ ९
पत्रिकार्थ पाहुनी लहू कुमार हांसला.
सोडुनी करांबुजें चुरा करूनि टाकिला. ।
अश्वकंठिंची करें सुरत्नमाळ काढिली,
जानकीसुनंदनें गळ्यांत शीघ्र घातली. ॥ १०
तुरंगकंठ वेष्टुनी सुरम्यवस्त्रपल्लवें,
कर्दळीवनांत आणुनी तयासि गौरवें, ।

---

१. बरोबरी. २. 'न पवेच भानू' असें पाठांतर आहे. ३. 'आत्महातें' असाही पाठ आहे. ४. ज्याचे कान काळे असा अश्व. ५. तेजाचा रंग. ६. सखे बंधु. ७. पायदळ. ८. धुरोळा. ९. लगबगीनें. १०. कौतुक. ११. चांगला. १२. उत्कृष्ट, समर्थ. १३. जो राजा अश्व सोडणार नाहीं त्याच्याशीं. १४. अरिपराभव. १५. लवानें. १६. पदरानें

बांधुनी रणांगणांत संगरासि[1] ठाकला.
　　अश्व तो न देखतांचि सैन्यभार लोटला. ॥　　११
अश्वरक्षपाळ[2] येउनी कुमार पाहती;
　　चाप सज्जुनी उभा लहान फार आकृती; ।
दीसतो कुमार हा जसा सकाळचा रवी,
　　धाकुटा परंतु हावभाव[3] फार दाखवी. ॥　　१२

एक जाउनी सांगती सिते, 'अनर्थ मांडिला तूझिया सुतें. ।
कर्दळीवनीं अश्व बांधिला. त्या निमित्त सैन्यभार लोटला. ॥　　१३
प्रार्थिलें अम्हीं बाळकोत्तमा, 'देइं सोडुनी या तुरंगमा.[4]' ।
नायकेच[5] तो हट्ट मांडिला. चाप सज्जुनी बाण लाविला. ॥　　१४
येणे कां उगें हयासि बांधिलें? रावणारिशीं[6] वैर लाविलें. ।
सैन्य येउनी लुटिल आश्रमा. नारिबाळकें पावती श्रमा. ॥　　१५
तुम्हिच बांधिला अश्व तो जरी, सैन्य[7] येउनी करिल बोहरी.[8] ।
कासयास तूं येथ आलिशी? सर्व तापसां काय भोंवशी?[9]' ॥　　१६
आश्रमीं महाकांत वर्तला. एक बोलती, 'येथुनी चला.' ।
त्यावरी सुबुद्धिवंत बोलती, 'सर्व आयका आमुची मती. ॥　　१७
देउं त्यां करीं हीं तिघंजणें. निर्भयें मठीं तुम्हिच राहणें.' ।
बोलिली सिता बहुत हें निकें[10], 'द्या तुम्ही अम्हां धरुनि हस्तकें.' ॥ १८

रुदन ते करितसे जनकात्मजा. 'कुमति हे उपजली कशि आत्मजा?' ।
तुरग बांधुनि जिवावरी ऊठला. पडतसे[11] जननि होउनि व्याकुला. ॥　१९
दीर्घ रोदन वनीं लहु आइके, 'कोण गांजित असे मम अंबिके[12]? ।
तीक्ष्ण[13] सायक शितीं[14] धनु तें करीं, येउनी नमुन प्रार्थित सुंदरी.[15] ॥ २०
'कासया[16] धरियला हय तो तुवां? काय होय न कळे तुझिया जिवा.' ।
येरु[17] वीनवि, 'तुझा सुत मी जरी, सैन्य[18] कां करि न संगरिं बोहरी[19]?' ॥ २१

---

१. युद्ध. २. भरतशत्रुघ्न. 'अश्वपाळ तेथ' अन्यपाठ. ३. शौर्याचा डौल. ४. अश्वास. ५. 'नायकेच तो हावें वेधला.' असाही पाठ आहे. ६. रामाशीं. ७. 'सैन्य नेउनी करिल मोहरी' असाही पाठ आहे. ८. नाश, नासधूळ. ९. प्रतिकूळ होशी. १०. चांगलें. ११. 'भुमिवरी' असाही पाठ आहे. १२. आईला. १३. "बाणतीक्ष्णशितीं" असाही पाठ आहे. १४. धनुष्याची दोरी. १५. सीता. १६. कशाला १७. लव. १८. 'आज कां करुनि घेइन मोहरी' असाही पाठ आहे. १९. राखरांगोळी, नाश.

आत्मजें जननिशी समजावुनी, सैन्य बाहिर असे मठ वेष्टुनी, ।
अश्व हिंसति बळें घनगर्जना. किंकळ्या द्विरद[1] फोडिति आनना. ॥ २२

(सवाई.)

ऐक[2] गजावरि, एक हयावरि, एक रथावरि बैसुनि आले.
घालुनियां कवचें, धरुनी बरच्या करिं, सेवैक[3] पेलिति भाले. ।
गर्जति वीर धुंधाटसमीरण[4], ते रणधीर उताविळ झाले,
वस्त्र सेंवारुनि[5] शस्त्र विकैल्पुनी[6] अस्त्रहि मंत्रुनि युद्धिं निघाले. ॥ २३
दुर्बेळ[7] सैन्य विलोकुनियां, लहुशीं मग तो मुनि वाल्मिकि बोले,
'हे चमु फार, लहू! सुकुमार तुं राहिं उगा, तुजलागिं न तोले.' ।
येरु वदे, 'चमु मारिन आज, ऋषी! तुमचे निववीन मि डोळे.'
ऐकुनि शब्द ऋषी मग स्तब्धचि होउनियां हृदयांतरिं डोले. ॥ २४
वंदुनियां ऋषीमायपदांबुज, वोढुनि कार्मुक[8]. बाहिर नीघे.
सैन्यसमुद्र विलोकुनि दृष्टिस भूतनुपासुनि[9] धांवत वेगें; ।
छेदितसे परवीरशिरें उडवी नभिं सोडुनि बाण अमोघे[10].
येरिकडे चमुमाजि उताविळ दाशरथी[11] निधंडे[12] रणिं दोघे. ॥ २५
देखुनियां अति मार दयाकुल वाल्मिकि सांगतसे लहुवातें,
'संनिध साह्य नसे कुश तो तुज, यास्तव सोडुनि दे तुरगातें.' ।
येरु[13] म्हणे, 'मज साह्य कृपा तुमची, मग काय असे भय मीतें[14].'
'धन्य' म्हणे ऋषि, 'जानकिच्या कुशिं जिंकुनि ये रिपुंशीं निजहातें.' २६
बोलतसे शुभ वाक्य ऋषीश्वर, 'हो विजयी रणिं तूं लहुबाळा!'
त्यावरि युद्ध करी समरांगणिं. पाहतसे भरतानुज[15] डोळां. ।
प्रेरुनियां रथ, गर्जतसे म्हणे, 'हे मज दाविशि कौतुक काळा,
खेळशि अग्निसवें लहु! केंवि तुं वोढिसि पुच्छ धरूनि सुंन्याळा[16] ?' २७

(श्लोक.)

बोलें[17] लहू त्या भरतानुजासीं, 'मी धाकुटा अद्भुत रे! तुम्हांसीं. ।

---

१. दोन रद (दांत) ज्याला आहेत तो. (गज.) २. कित्येक. ३. 'सव्य कराप्रति' अन्य पाठ. ४. सोसाट्याचा वारा. ५. आटोपून. ६. 'विकंपितें' असाही पाठ आहे. ७. अतिशयित, फार. ८. चाप. ९. 'भूतनया बहु हांवेंशि वेगें' असाही पाठ आहे. १०. अन्वर्थ, फलदायक. ११. भरतशत्रुघ्न. १२. धैर्यवान्. १३. लव. १४. मला. १५. शत्रुघ्न. १६. उत्तम सर्पास. १७. 'तो बोल बोले भरतानुजाशीं मी धाकुटा अंतक रे तुम्हांसीं' असाही पाठ आहे.

भक्षी जसा तो वडवाग्नि[1] सिंधू, कीं तो करी हस्ति अगस्ति[2] बिंदू. ॥ २८
द्रोणाद्रि[3] कैसा हनुमंत आणी? पायें जगा वामन[4] तो उमाणी[5]. ।
न मानणें अंबरिं सूक्ष्म भानू, अन्यत्र गाईसम कामधेनू. ॥ २९
चिंतामणि[6] प्रस्तर[7] कां म्हणावा? चतुष्पदीं[8] नंदि[9] कसा गणावा? ।
अन्यत्र पक्ष्यासम पन्नगारी[10] म्हणों नये मानव दानवारी[11]. ॥ ३०
न लेखणें कल्पतरू[12] तरू तो, कीं या जनाचा परि सद्गुरू तो. ।
जो शूर क्षेत्री[13] परचक्रभेदी[14] लहान कैसा? रणिं पाठ नेदी[15].' ॥ ३१

ऐकोनी शब्द त्याचे मग निजवदनीं काय शत्रुघ्न बोले,
'पृथ्वीमाजी दिसेना लहुसम, परि हा मीपणें फार डोले. ।
शिक्षा मी याशि लावूं, परि लघुमुल हें; काय होईल कीर्ति?'
यालागीं स्तब्ध झाला. मग लहु उठला संगरा शूरमूर्ति. ॥ ३२

'सांभाळीं बाण माझा' मग रघुपतिचें नाम गर्जोनि कर्णीं,
वोढूनी सोडि तेव्हां, गगन गडगडी, जेंवि वीजा सुवर्णी. ।
जाती झांकूनि डोळे, पडति हय तळीं, वीर मूर्छीत यानें.
शत्रुघ्ना थोर चिंता, 'मृतिसमयिं[16]' म्हणे 'रक्षिजे राघवानें.' ॥ ३३

झाले कोट्यान कोटी; नभिं महिवरुनी, बाण एक्या शराचे.
जैशा त्या मेघधारा वरुषति अवनी, प्राण घेती परांचे. ।

---

१. समुद्रांत राहून त्याचें जल शोषण करणारा अग्नि. याची कथा अशी:—और्व नामक एक मोठा भार्गववंशोत्पन्न मुनि होता. त्यास असें कळलें कीं कार्तवीर्यकुलोत्पन्न राजांनीं भार्गवसंततीचा उच्छेद करून आपल्या कुलांतील स्त्रियांस द्रव्यनिमित्त बहुत पीडा दिली. तेव्हां यानें त्यांच्या नाशासाठीं तप:प्रभावानें भयंकर अग्नि उत्पन्न केला. त्यामुळें क्षत्रियांस फार त्रास झाला, तेव्हां ते और्वपितरांस शरण गेले. नंतर पितरांच्या आज्ञवरून और्वानें आपला कोपानल समुद्रांत टाकिला. यासच 'वडवाग्नि,' 'वडवानल' असें म्हणतात, कारण याचें मुख वडवे(घोडी)सारखें आहे. २. अगस्त्यमुनि. यानें कालकेय नामक असुर देवांस पीडा देऊन समुद्रांत लपत, म्हणून संपूर्ण समुद्राचें शोषण केलें. (महाभारत, वनपर्व,अ० १०२–१०५). ३. लक्ष्मणास रावणाची शक्ति लागली, तेव्हां मारुतीनें द्रोणाद्रि (पर्वत) आणून औषधीच्या योगें त्याला सजीव केलें. (रामायण, युद्धकांड, अ० १०१–१०२). ४. विष्णूचा अवतार. यानें बलीजवळ तीन पावलें भूमि मागून त्यानें उदक सोडल्यावर विराटरूप धारण केलें आणि एका पावलांत पृथ्वी आणि दुसऱ्यांत आकाश आटोपून, तिसरें पाउल बलीच्या शिरावर देऊन त्यास पाताळांत लोटिलें. ५. मापून पाही. ६. चिंतिलेलें देणारा मणिविशेष. ७. पाषाण. ८. चारपायांच्या पशूंत. ९. शिवाचा मुख्य गण, नंदिकेश्वर. हा शिवाचा द्वारपाल होय. १०. गरुड: ११. देव. १२. इष्टवस्तु देणारा वृक्ष. १३. क्षत्रिय. १४. शत्रुसैन्याचा नाश करणारा. १५. न देई; पळून जात नाहीं. १६. मरणकाळीं.

शत्रुघ्नें धैर्य चित्तीं धरुनि म्हणितलें, 'थोर हा वीर राणा.
मोठी[1] या साध्यविद्या; अति गुणपुरता, हे गती नाहिं कोणा. ॥ ३४
आतां या पाठि देऊं, निजमुख फिरवूं, अग्रजा[2] काय दावूं?
मारूं हा तीव्र बाणें, जरि मज न मरे, संगराशीं समाऊं.[3]' ।
तेव्हां तो बाण सोडी, गगन पैरवडी[4] जाहले लक्ष कोडी[5].
देखोनी **जान**कीचा तनय भुजबळें बाण बाणेंचि तोडी. ॥ ३५
असंख्या बाणांचे करुनि तुकडे पाडित शरें,
तळीं[6] भेदी वीरां गगनिं उडवी तो किति शिरें? ।
कृतघ्नें **शत्रुघ्नें** प्रबल रिपु पाहोनि नयनीं,
निमंत्री मार्तंडास्त्रहि[7] मग धनुष्या चढवुनी. ॥ ३६
त्यजी त्या अस्त्रातें, मग रवि नभीं कोटि दिसती.
लहु तैं मेघास्त्रा त्यजि दिनमणी[8] सर्व लपती. ।
बुझाले ते भानू, न दिसति कदां अभ्रपडळीं[9],
प्रसंगें **शत्रुघ्ना** कुतुहल दिसे नेत्रकमळीं. ॥ ३७
आवेशें[10] **शत्रुघ्नें** समरिं मग मोहास्त्र[11] त्यजिलें.
लहूनें तें दृष्टीसमुख निरखोनी न गणिलें. ।
मुखीं श्री**राम**ाचें स्मरण करितां मौन्यचि पडे.
न चाले अस्त्राचें सकळ बळ भूसापरि उडे. ॥ ३८
सुचिंता **शत्रुघ्ना** हृदयिं पडिली, त्याशि बघतां.
विलोकोनी बंधू **भरत** मग बोले नृपसुता[12]. ।
त्यजी निर्वाणास्त्रा[13] अजुनि नयनीं काय बघसी;
रिपू हा नाटोपे, यश मज गमे तूं न[14] पवसी.' ॥ ३९
निमंत्री शैलास्त्रा त्यजित मग **शत्रुघ्न** समरीं,
म्हणे, 'वीरा! आतां समरिं न पळें, संगर करीं.' ।
निघे तों गर्जोनी धरणिनभ व्यापूनि भरलें,
कुमारें देखोनि त्यजुनी शर मध्येंच खुडिलें. ॥ ४०

---

१. 'मोठी या साध्य विद्यागुरु तरि पुरता हे मती नाहीं कोणा' असाही पाठ आहे. २. भरताला. ३. समाविष्ट करूं. ४. रीति, प्रकार, आकाशभर पसरलेले. ५. कोटी. ६. भूमीवर. ७. सूर्यास्त्र. ८. सूर्य. ९. मेघमंडळांत. १०. लगबगीनें. ११. या अस्त्रानें प्राण न जातां मूर्च्छा येते. १२. शत्रुघ्ना. १३. निर्वाणीचें, अखेरीचें, शेवटचें अस्त्र. १४. न पावशी.

[1]साध्य ज्या असति छत्तिस विद्या, केंवि बांधिल तयासि [2]अविद्या? ।
[3]शस्त्र अस्त्र न चले मग [4]बुद्ध्या तो करीं करुं म्हणे [5]मल्लयुद्ध्या. ॥ ४१
ते करें धरिति हस्तक वोढुनी, पाडिती मग परस्पर [6]मेदिनी, ।
लाविती [7]रंग बहू [8]करपंकजीं हाणिती दुरुनि धांउनियां भुजीं. ॥ ४२
लहु लघू दशरथात्मज मोठा, फिरुनि जाउनि धरी करि [9]पोटा. ।
उचलुनी मग रथावरि घाली, सकळही चमु सुशीघ्र निघाली. ॥ ४३
हर्ष मानिति नृपात्मज [10]दोघे, 'जाहलों' म्हणति 'आजि [11]अमोघे.' ।
घेउनी निघति **रा**घवपुत्रा, चालिली निजपुरा [12]चमुयात्रा. ॥ ४४
लहु रथीं सुदृढ बांधुनि नेला. **ज**नकजे श्रुत [13]उदंत जहाला. ।
येउनी मठिं ऋषी[14]सुतमेळे कथिति सर्व मुखीं **क्षि**ति[15]बाळे. ॥ ४५

[18]**भू**मिजे ऋषीकुमार सांगती, 'तूझिया सुतें मारिले किती? ।
शस्त्रि अस्त्रि तो अजिंक जाहला, [16]मल्लसंगरीं बंध पावला. ॥ ४६
बांधुनी तया रथिंच घालुनी, वीर [17]गच्छले सैन्य घेउनी.' ।
ऐकतां वृतांत **जा**नकी पडे, वक्ष भाळ तें पिटुनियां रडे. ॥ ४७
शोक ते करी **रा**मअंगना. 'दाखवा' म्हणे 'शीघ्र नंदना, ।
यावरी कुठें पाहुं लेंकरूं? एकली वनीं काय मी करूं?' ॥ ४८

ओंळउनि **म**हिजा म्हणे मुखें, 'ये त्वरें मम बाळका!
तुजविण हा जिव शीणतो, त्वरें धांवरे [19]रविपाळका! ।
म्यां तरी तुजलागिं रे! मुळिं म्लान [20]आननिं शिक्षिलें;
नम्रतें मज त्वां [21]बुझावुनि कंटकीं धड घातलें. ॥ ४९
शत्रु रथिं तुज बांधितां, हंबारशी मम [22]वांसुरा!
काय एकटि या वनीं करूं, लागला जिविं [23]झोंझरा. ।
आजुनी **कु**श कां न ये तुजलागिं सोडवुं येक्षणीं?'
अश्रु ते स्रवती महीवरि, [24]दुंःखें दाटत मेदिनी. ॥ ५०

---

१. प्राण. २. माया. ३. 'यत्न कांहिं न चले मग बुद्ध्या' असाही पाठ आहे. ४. जाणूनबुजून. ५. बाहुयुद्ध. ६. भूमीवर. ७. कळ. ८. हस्तकमळें. ९. कमरेस विळखा घाली. १०. भरतशत्रुघ्न. ११. सफळ. १२. सैन्यभार. १३. वार्ता. १४. थवे. १५. जानकीस. १६. बाहुयुद्धांत. १७. गेले. १८. विनवणी करून. १९. रविवंशाचें पाळण करणाऱ्या. २०. मुखानें. २१. समजावुनी. २२. वत्सा. २३. घोर. २४. 'दुःख दाटतसे मनीं' असाही पाठ आहे.

'ठाव दे महि माय!' म्हणउनि धाय वदनीं मोकली.
'जीव कां नवजाय' धरि ऋषिपाय रडतां शोकली. ।
'भेटवा वाल्मीकि! ताता! कूश तो मज आणुनी.'
येरु सांगतसे बुझावुनि[1], 'ऐक वो क्षितिनंदिनी! ॥ ९१
सोडऊनि लहूस, कूश धरूनि आणिल चूलते,
शब्द मी अनुवादतों तुज, अंतरीं धरिं पूरतें. ।
भाष्य[2] म्यां पहिलें कथीलें, घडुन आलें हें तीतुकें.
मानि हा विश्वास अंतरिं, दुःख ना करिं ईतुकें.' ॥ ९२
असें ऋषी वदे मुखें, 'अचिंत[3] राहिं तूं सुखें.
कुमार पैल पातला दुरूनि कूश कौतुकें. ।
कुशासि देखुनि सिता रडोनि आळवी[4] शुरा;
कुमार होय घाबरा, पुसे नमूनि सुंदरा. ॥ ९३
वृतांत सर्व सांगती; लहूचें युद्ध वानिती[5],
निदान बंध पावला म्हणोनि त्या अमानिती[6]. ।
सुसैन्य तेंचि वोसरे[7], परंतु जानकी झुरे[8]
बहूत आम्हि सांगतों, 'रडूं नको कृपाकरे!' ॥ ९४
'नेला असेल जरि बाळ महीतळीं[9] तो, वोढूनि काढिन बळें स्वकरें गडी तो. ।
मारीन पन्नग[10] मि, फोडिन शेपटोंळू[11], भूगोल हा उलथितां मज नाहिं वेळू. ॥ ९५
सच्छिन्न हें करिन अंबरें[12] नीजबाणीं, अर्धक्षणें करुनि आटिन सिंधुपाणी. ।
पाडीन मेदिनिवरी नगें[13] सर्व मेरू, तारांगणें रवि शशी यम तो कुबेरू. ॥ ९६
वैकुंठ नाक उलथूं शिवशैल हातें, दिक्पाळ[14] अष्ट बुडवूं उदधींत माते! ।
तीं किंकरें मजपुढें, लहु काय नेती? मारूनि त्यांसि रणिं आणिन पाहिं ख्याती.' ९७
माता म्हणे, 'न वधिं कैकइ[15]आत्मजांशी, बांधोनियां रथिंच घालुनि आणि त्यांशी. ।
जा, शीघ्र सोडविं सहोदर[16], येश घेयीं.' ऐकोनि ठेवि कुश मस्तक मायपायीं. ॥ ९८

---

१. समजावुनी. २. 'भाक म्या पहिले दिनीं तुज दीधली जरि तीतुके' असाही पाठ आहे. ३. चिंताविरहित. ४. आर्जव करी. ५. स्तविती. ६. निंदा करिती. ७. नाहीसें होई. ८. शोक करी. ९. पाताळीं. १०. सर्प. (पन्न म्ह० पडत पडत जो जातो तो.) ११. मस्तक. १२. आकाश. १३. पर्वत. १४. अष्ट दिशांचें प्रतिपालन करणारे आठ अधिकारी. (पूर्वेचा इंद्र, अग्नेयीचा अग्नि, दक्षिणेचा यम, नैर्ऋतीदिशेचा निर्ऋति, पश्चिमेचा वरुण, वायवीदिशेचा वायु, उत्तरेचा कुबेर, आणि ऐशानीचा ईशान.) १५. भरतशत्रुघ्न यांस. १६. सखा भाऊ.

माता ऋषी नमुनि घालुनि सव्य दोघां, तो चालिला परम शूर सदां अमोघा[१]. ।
जाऊनियां, करित हाक रणांगणीं तो शत्रूगजांतरिं पडे रणकेसरी[२] तो. ॥ ५९

(घनाक्षरी.)

देखतांचि कुश वीर, लहू रथीं धरी धीर, ।
जेंवि सूटतां समीर[३] नीरदास[४] घालवी. ॥
युद्ध द्यावया उदार, रणीं करी शरमार[५], ।
रवी कुळीं अवतार धरी, रिपू खालवी[६]. ॥ ६०

सैन्यामाजि हाहाकार झाला वीरघोष[७] फार ।
आतां कैंचें घर दार? नाहीं थार जावया. ॥
हाय बोलती वदनीं, 'विघ्न आलें हें कोठूनी? ।
कोणी जावें रणांगणीं? याशि स्म व्हावया.' ॥ ६१

कुश म्हणे, 'रे शत्रुघ्न! थोर होशि रे! कृतघ्न. ।
करूनियां थोर विघ्न लहू बाळ आणिला. ॥
आतां करूं दंतभग्न, बाणिं लाउं तुझें लग्न; ।
दु:खसिंधुमाजि मग्न होशी प्राणावेगळा. ॥ ६२

बहू झालाशि तूं शेर[८], आतां करीन मी जेर[९], ।
सैन्य झाडुं जैसा केर, टाकूं मेरु पाठारीं[१०]. ॥
टांग धरूनि, गगनिं तूज झोंकुं फीरवूनि. ।
स्वर्ग दाखवूं नयनिं याचि क्षणामाझारीं. ॥ ६३

संगराचि आठवण कैचें तुम्हांशि गमन? ।
तुम्हीं सेवावें तें वन रामावीण तापसी. ॥
तुमचें युद्ध तें नूतन दांतीं धरवीन तृण, ।
घेऊं अयोध्यावतन होऊं तुम्हां वारशी. ॥ ६४

घोंड्याहूनि मऊ वीट तैसे तुम्हीं योगि धीट, ।
नका करूं पाय नीट टीटविच्या सारिखे. ॥
आतां मांडलें निदान[११], तुम्ही व्हावें सावधान, ।
रणीं घ्यावें जीवदान, जाणा वाण पारखे. ॥ ६५

---

१. अजिंक्य. २. सिंह. ३. वारा. ४. मेघास. ५. 'शूर मार' असाही पाठ आहे. ६. नाश करी. ७. वीरांचा गलबला. ८. विजयी. ९. निर्बळ. १०. पृष्ठभागीं. ११. कारण.

(श्लोक.)

युद्ध तें तुम्हीं कधिं न देखिलें, म्हणुनि राघवें तुम्हांसि धाडिलें. ।
भ्याड ते तुम्ही ठावुके मला. मान्य तो नव्हे याग मांडिला. ॥ ६६
कोणि नाम शत्रुघ्न हें तुला ठेविलें, परंतु शब्द लाविला. ।
मारिले कधीं शत्रु संगरीं? जाशि मूषणें दूषणा परी. ॥ ६७
यावरी करीं नाम सार्थका, साहिं, सोडितों तीव्र सायका.' ।
शीतें कर्षुनी चाप वोढिलें, जैपोनि बीजमंत्र अस्त्र सोडिलें. ॥ ६८

तेव्हां तो कुश वीर संगर करी नारायणास्त्रा त्यजी.
दीसे अंबरिं भूवरी दशदिशा सैन्यांत पक्षिध्वजी. ।
झाला विस्मित अंतरीं मग रथीं शत्रुघ्न वेडावला.
धांवोनी मैहिजासुतें रथिहुनी पृथ्वीवरी पाडिला. ॥ ६९
टाकूनी दृढ पाश हस्तपद ते बांधोनि घाली गळां.
मोडूनी रथ, सोडवी निजकरें, बंधू करी वेगळा. ।
पाचारी भरताशि, तो कुश म्हणे, 'राहें उभा संगरीं;
तुम्हां योग्यचि बोलिलों, उपजली कां बुद्धि हे अंतरीं?' ॥ ७०
ऐकोनी मग कैकयीसुत म्हणे, 'कां धीट होशी मुला!
ओंठाचा तरि जार आझुनि तुझ्या तो नाहिं रे! वाळला. ।
हे तूझे बहु शब्द, तोंचि समरीं, जों गांठि नाहीं मशीं.'
गर्जोनि मग काळदंड त्यजिला घालोनियां आकशीं. ॥ ७१
देखोनी लहुअग्रजें निजकरें अस्त्राशि त्या तोडिलें.
टाकोनी दृढ पाश कैकयिसुता पृथ्वीवरी पाडिलें. ।
बांधोनी समरांगणीं उभयतां घेउनियां चालिले.
तेजस्वी लहुकूश ते यशभरें त्या आश्रमा पातले. ॥ ७२
शत्रुघ्ना भरताशि देखुनि दुरीं, प्रार्थी सिता वाल्मिका,
'लज्जेनें जिव सांडितील, नयना सन्मूख आणूं नका. ।
सांगोनी कुशनंदनासि तुरगापाशींच त्यां बांधणें.'
[११]बोले वाल्मिकि, 'रे कुशा! वनिं हया सन्मूख त्यां ठेवणें.'॥ ७३

१. 'युद्ध तें कधीं तुम्हीं दुणाविलें' असाही पाठ आहे. २. धनुष्याची दोरी. ३. 'मंत्र बोलुनी अस्त्र सोडिलें' अन्य पाठ. ४. विष्णूची शक्ति असणारें असें अस्त्र. ५. कुशानें. ६. यमाच्या दंडासारखा भयंकर दंड. ७. इरेस, ईर्षेस. ८. कुशानें. ९. 'टाकोनी दृढपाशजाळ भरता पृथ्वीवरी पाडिलें' असाही पाठ आहे. १०. भरतशत्रुघ्न यांस. ११. 'बोले वाल्मिकि तैं कुशास वनिं ह्यां संनीध त्या ठेवणें' असाही पाठ आहे.

ऐकोनीं वर्नि ते सहोदर कुशें नेवोनियां बांधिले.
येऊनी कुश तो निवेदुनि नमी सीताऋषीपावुलें. ।
आलिंगूनि करें कुशास बसवी मांडीवरी भूमिजा;
बोले, 'त्वां श्रम हारिले' म्हणउनी चुंबीत वक्त्रांबुजा[1].॥ ७४
आतां हें परिसोनि येइल रणीं सौमित्र तो संगरा.
श्रोतीं सादर होइजे अनलसें[2] द्या चित्त काव्यांतरा. ।
ज्याचें नाम मुखीं सदैव असतां स्वप्नीं नसे आपदा,
यासाठीं धरितो अनंत हृदयीं त्या राघवाच्या पदा. ॥ ७५

प्रसंग दुसरा.

(श्लोक.)

पवित्र रामायण वाल्मिकानें जें वर्णिलें, तें परिसा द्विकानें. ।
झाला यशस्वी सुत जानकीचा; न सोडणें अर्थ पुढें कथेचा. ॥ १
कैकयीसुत रणींहुनि नेले. वीर जर्जर पुरी[3]प्रति आले. ।
धाय वाहति विभेदितगात्रें. शंखही न करवे करवक्त्रें. ॥ २
भद्रासनीं[4] दाशरथी विलासे. समीप तो लक्ष्मण बैसलासे. ।
वसिष्ठ[5]ही कौशिक[6] आन[7] राजे, तारांगणीं राघवचंद्र साजे. ॥ ३
तों शब्द[8] केला क्षतयुक्त वीरीं. ऐकोनि पूसे मग रावणारी[9]. ।
'कोणे स्थळीं रे! तुम्हि युद्ध केलें? म्हणोनि घायीं[10] वपु छिन्न झालें? ॥ ४
ते सांगती, 'काननिं सूत दोघे युद्धांतरीं शूरपणीं अमोघे, ।
त्या नंदनीं कैकयिसूत[11] नेले.' हें ऐकतां विस्मित सर्व झाले. ॥ ५
वीर सांगती वृतांत सर्वही. 'शूर तों तसे न देखिले महीं. ।
तूमचे कृपें आम्हि वांचलों. जीव घेउनी येथ पावलों.' ॥ ६
ऐकतांचि राम शेष[12] हांसले, 'सांगतां मुखें बाळ धाकुले. ।
सैन्य ईतुकें असोनि तेक्षणीं, ख्याति हे तिहीं लाविली रणीं!' ॥ ७
राघवाप्रती श्रीगुरु[13] म्हणे, 'शूर धाकुटे बोलशी झणें, ।
मीहि ऐकतों वाल्मिकाश्रमीं दोन क्षत्रसूत ते पराक्रमी.' ॥ ८

---

१. मुखकमलास. २. निरालसानें. ३. अयोध्या. ४. रत्नजडित राजादिकांचें सिंहासन. ५. प्रसिद्ध सप्तऋषींपैकीं एक ऋषि हा इक्ष्वाकुवंशीय राजांचा कुलोपाध्याय होय. ६. विश्वामित्र. ७. आणखी. ८. 'ऐकोनि बोले मघवाजितारी' असाही पाठ आहे. ९. रावणशत्रु. (राम.) १०. घावानें. ११. भरत शत्रुघ्न. १२. लक्ष्मण. १३. वसिष्ठ.

शेष[1] वीनवी, 'स्वामि ! राघवा ! देइजे मला निरोप येधवां. ।
कोण ते कुमार पाहुं धाकुटे, बंधुवांचुनी जीव हा फुटे. ॥ ९
क्षत्रसूनु ते धरुनि आणितों, बंधु सोडुनी शैक्ति[2] दावितों.' ।
दुंदुभीवरी[3] घाव घातला सैन्य घेउनी वीर चालिला. ॥ १०

नळ नीळ जांबुवंत सुग्रिवादि चालिले.
सुषेणगंधमादनादि संगरा उठावले. ।
सुबुद्धि वायुसूनु वृद्ध जांबुवंत ते क्षणीं,
चालती समागमें सुसैन्यभार घेउनी. ॥ ११

धरुनियां बहुत विस्मय अंतरीं, सकळ घेउनि चमू निघे बाहिरी. ।
अशुभ ते शकुन सन्मुख देखती, अमित वायसहि[4] वामचि धांवती. ॥ १२
हरिण भार्गव[5] सुसैव्यचि[6] चालिले. रहितनासिक पुढें नर देखिले. ।
म्हणति, 'हे अशुभ टाळुनि चालणें.' वदतसे बहु हेंचि सुभावणें.[7] ॥ १३
शेष तो मग म्हणे, 'फिरणें वृथा. भाळपट्टविधिलेखन नान्यथा.[8] ।
काय हें फिरुनि आनन दावणें? भार घालुनि हरीवरि चालणें.' ॥ १४
हें वदोनि मग लक्ष्मण चालिला. सैन्य घेउनि ऋषीवनिं पावला. ।
भार[9] तों करुनि सर्व उठावले. सैन्यकीं दुरुनि नंदन देखिले. ॥ १५
देव कौतुक नभांतरिं पाहती. नाचतो मुनि विलोकुनियां स्थिती. ।
सैन्य देखुनि सहोदर तोषले[10]. युद्ध तें करुं उतावळ जाहले. ॥ १६
मागती जननिसी सुत आज्ञा. संगरीं बहु सुतीक्षण प्राज्ञा. ।
प्रार्थिती, 'न करिं अंतरिं चिंता, सैन्य हें तृण करूं हुत आतां.' ॥ १७
'जैंहुनी[11]' सति म्हणे 'वन पावलें, तैंहुनी जिविं सुदुःखचि लावलें. ।
लेंकरें उभयतां मज सोयरीं, त्यांसि विघ्नहि कसें वरिच्यावरी.' ॥ १८
पुत्र बोलति, 'अचिंतचि राहणें, माय! तूं दुरुनि कौतुक पाहणें. ।
नाचवूं रणमहीवरुनी धडें पाडितों निजशरें रणिं माकडें.' ॥ १९
वाक्य ऐकुनि सरोरुहनेत्रा[12] हर्षली उरिं धरी निजपुत्रां. ।
चुंबुनी सुत मुखीं निज वोठें 'क्षेम[13] रे! तुम्हि तरी सुख मोठें.' ॥ २०

१. लक्ष्मण. २. 'ख्याति' अन्य पाठ. ३. नगारा. ४. कावळे. ५. कुक्कुटकुंभा. ६. 'सव्य' म्ह० 'डावे' असा अर्थ आहे, पण येथें कवीचा मनोदय 'उजवें' असा आहे. ७. 'अयुष हें यश सुप्राक्तनिं घालणें' अन्य पाठ. ८. 'लेखिलें निढळिं जें नुहे अन्यथा' अन्य पाठ. ९. सेनाभार. १०. 'कोपले' असाही पाठ आहे. ११. जेथून. १२. कमलनयना. (सीता.) १३. सुखरूप.

वंदुनी जननि, वाल्मिक वंदिती. सव्य घालुनि सहोदर नीघती. ।
युद्धतत्पर रणांगणिं ठाकले. वोढुनी धनुष सन्मुख राहिले. ॥ २१
त्या कुशें समिप अंगद देखिला. संगरा हटकुनी मग बाहिला. ।
ऐकतां कपि त्यजी नग तेथुनी टाकि तो निजशरें कुश फोडुनी. ॥ २२
'डूलशी' कुश म्हणे 'बहु मीर्पणें,' मर्कटा! तरि तुवां वर्नि फीरणें. ।
तो नव्हे धरिशि मंडप वानरा! जाशि घेउनि शिरावरि अंबरा. ॥ २३
सोशि यावरि सुसायक माजे, सिद्ध हो रणमहीवरि झूजें.' ।
वोढि काढुनि करें शर सोडी, मारितां मग तयां कपि मोडी. ॥ २४

(सवाई.)

मूर्छित भूमिवरी पडे अंगद, धांवुनियां कुश तो धरि त्यासी;
बांधुनि सुदृढ हस्तकिं काननिं आणुनि दावितसे भरतासी. ।
खीळुनि त्यासि, पुन्हा कुश येउनि, युद्ध करी रणिं तेजसुरासी;
देखुनि इंद्रजितारि म्हणे, 'लघु बाळ दिसे, बळ कोठुनि यासी?'॥२५
सैन्यपतीस उदास विलोकुनि ते क्षणिं तो स्वबळें कपिस्वामी,
होउनि सन्मुख बोलतसे, 'कुशा! जा जिव घेउनि वाल्मिकधामीं. ।
तूं लघुबाळक, काय वधूं? म्हणऊनि जिवांत विचारितसें मी.'
हांसुनियां कुश शब्द वदे, 'तुं नपुंसक रे! करिशी किती मी मी?॥२६
ज्येष्ठ सहोदर देखुनि सुंदर स्त्री तुझि घालि घरांत अनाथा.
तूं तिजवीण वनीं फिरशी मग जाउनि भेटसि त्या रघुनाथा. ।
दुःख निवेदिशि, ते क्षणीं दोघे मिळा हृदयांत समानचि व्यथा,
वाळिसि मर्दुनियां कपटें, तुज राज्य दिलें उपकारहि माथां. ॥ २७
तो तुं रणांगणिं युद्ध करूं म्हणसी, मज हें बहु कौतुक वाटे.
युद्ध करूनि वधूं परि 'मर्कट मारिलें' बोलति कीर्ति न थाटे. ।
यावरि सोडुं तरी तुज अंतरिं गर्व अपार भरूनचि साटे.'
सोडि सुसायक तो जिवग्राहक देखुनियां कपिचें गुद फाटे. ॥ २८

१. 'ते करुं' अन्य पाठ. २. 'निजधनूशर लाविले' अन्य पाठ. ३. वृक्ष. ४. गर्वानें. ५. तेजाचा उत्तम निधि. ६. 'देखुनि इंद्रजितारि सुचित्त म्हणे न पडे पुरिनिश्चय यासी' असाही पाठ आहे. ७. लक्ष्मण. ८. सुग्रीव. ९. वडील बंधु वालि यानें भ्रातृभार्यापहरण केलें या गोष्टीकडे येथें लक्ष्य आहे. (रामायण, किष्किंधाकांड, स० ८). १०. सुग्रीवाची स्त्री रुमा. ११. दोघेही भार्याविरहपीडित म्हणून समदुःखी.

बाण पुराव करी कुश तेक्षणिं दिक्महि व्यापुनि अंबरिं झाले.
वायु धुधाट पडे, घन दाट सुयुद्ध अचाटचि देखुनि भ्याले. ।
'वानर सैन्य' विवादति किंनर 'टाकुनि अंबर सत्वर गेले.'
ते वदती कपि, 'धांव रघूपति!' काकुलती मुखिं घालिति पाले.॥ २९

(श्लोक.)

बाणीं सच्छिन्न गात्रें, कपिगण पडती, हुंबती घायघातें,
बांधी धांवोनि तेव्हां कुश मग अठरा जुत्पती नीजहातें. ।
नांवें अष्टादशांचीं कथिन मि परिसा वानरीं मुख्य राजे
ज्यांचेनी सर्व सेना बळकट कपिंची जाय तेथें विराजे. ॥ ३०

(घनाक्षरी.)

नळ, नीळ, जांबुवंत, सुग्रीव तो बुद्धिमंत, ।
कीं सुषेण पुण्यवंत, दधीमुख साहवा. ॥
वीर्यवंत तो द्विदंत, हेमकुंद ज्ञानवंत, ।
वरुणसूत बळीवंत, गंधमादन दाहवा. ॥ ३१
तार, तराळ कराळ, मोठा हेमकूट, काळ, ।
पूर्णकेशरी विक्राळ, झाले कपि पंधरा. ॥
भट, गवाक्ष सुभट, बहु गवय तो धीट, ।
युद्धालागिं होति नीट जुत्पती हे अठरा. ॥ ३२

(श्लोक.)

कैकयीतनय अंगद ज्या वनीं बांधिले सकळ जुत्पति नेउनी, ।
देखतां हृदयिं लक्ष्मण खोंचला. वायुजा म्हणे, 'अबाधित रे! कैळा.॥ ३३
रुद्र! येक्षणिं किं सर्व सुखावले काळरूप विधिनें कसे निर्मिले?।
काय राक्षस प्रवेशुनि अंतरीं? वैर निस्तरिं हे वानर संगरीं. ॥ ३४
कीं सिताहृदयिंचा अति कोप, जन्मला बहुत सोडित कंप?' ।
यावरी गुज कथी पवनात्मजा, 'काय हें वदन दाखवुं अग्रजा.' ॥ ३५
शब्द ऐकतांचि रुद्र ऊठला. जाउनी कुशालागिं बोलिला. ।
'वागवूं नको गर्व रे! मनीं वधिन लेंकरा! तूज येक्षणीं.' ॥ ३६
कूश तो म्हणे, 'ऐक मर्कटा! मारिशी गपा काय कर्कटा?।
पाहिं दर्पणीं मूख आपलें ग्राम जाळितां श्याम जाहलें. ॥ ३७

---

१. कुंथती. २. युद्धपति, युद्धाविषयीं शूर असे वानर. ३. दैवाचा खेळ. ४. हे मारुति. ५. रामचंद्रास. ६. मारुति.

वाक्य ऐक रे अंजनीसुता! सांगतों तुझ्या स्वामिची कथा. ।
जेणें आपुली स्त्रीच त्यागिली, काय रे! जनांत कीर्ति चांगली? ॥ ३८
एकलीच ते वनांत सोडिली. नाहिं रे! कशी लाज वाटली?' ।
ऐकतां भरे क्रोध वानरा. 'स्वामि निंदिशी कैंवि? पामरा!' ॥ ३९
स्कंधिं हस्तकीं शैलशीखरीं घेउनी उडे तो नभांतरीं. ।
त्या कुशावरी येउं लागला. येरें तेक्षणीं बाण सोडिला. ॥ ४०
पीठ ते करूनि शैल टाकिले. देखतां समीप मारुती पळे. ।
बाण जाउनी हृदयिं भेदला. सिंधुचे थडीं पैल टाकिला. ॥ ४१

तया मूर्च्छा आली, पडत धरणीं रक्त वमनें.
त्वरें वायू आला निजसुत बुझावीत वचनें. ।
'अरे! ते रामाचे तनय पुरुषार्थी बळपणें.
तयां तूझी शक्ती बहुतहि न दीसे तगपणें. ॥ ४२
पुढें तूं हे गोष्टी प्रकट न करीं, अंतरिं धरीं,
प्रभूकार्यालागीं झडकरि सुता! जाय समरीं.' ।
उलंघूनी सिंधू क्रमि पथ रघुनाथस्मरणें.
रणांमाजी आला पवनसुत लंघीत चरणें. ॥ ४३
महालज्जेनें तो पवनज अधो वक्त्रचि करी.
तयाशी सौमित्रे नयनिं निरखूनी धनु धरी. ।
म्हणे, 'वायूपुत्रा! मज तवचि होता भरंवसा,
बरें, आतां पाहें, समर करितों, सावध असा.' ॥ ४४
वदोनीयां ऐसें मग रणिं कुशालागिं हटकी;
म्हणे, 'बाळा! आतां शरण मज ये, सांडि हट कीं, ।
ईषू माझे आतां धनुशितिहुनी नाहिं सुटले,
त्वरें दे सोडूनी समरिं धरिले वीर पहिले.' ॥ ४५

गर्वशब्द ऐकतांचि कूश काय बोलिला.
'मारितां गपा परंतु सर्व ठावुकें मला. ।

---

१. 'वागवा जनांत कीर्ति चांगली' असाही पाठ आहे. २. नीचा. ३. 'देखतां समीरसूत तो पळे' असाही पाठ आहे. ४. परतीरास. ५. 'पाडिला' अन्य पाठ. ६. समजावीत. ७. 'चमू' अन्य पाठ. ८. विचारी, बोले. ९. बाण. १०. धनुष्याच्या दोरीपासून.

युद्धिं जैं दशाननें तुम्हांसि शक्ति घातली,
　　तूमची तनू तधींच प्रेतरूप जाहली. ॥　　४६
दैवें रुद्र[1] येत द्रोणपर्वतासि घेउनी,
　　वेलि[2] घालितां मुखांत वांचलेत तेक्षणीं. ।
नासिकीं निशाचरी[3] तुम्हीं करीं विटंबिली.
　　कीर्ति नाहिं वाढली, अकीर्ति फार जोडिली. ॥　　४७
नारिसी विटंबिलें म्हणोनि फार मीरवा,
आजि या रणांगणांत शौर्य फार दाखवा. ।
बंधु धांवण्यासि पावलेति थोर संकटें.
　　आणिलीं[4] रणांगणांत संगरासि मर्कटें. ॥　　४८
काय बंधुची तुम्हांस फार खंति वाटते?
　　त्याचि तूमची करें करीन एक माळ ते.' ।
ऐकतां कठोर शब्द शेष[5] तो उठावला.
　　चाप वोढुनी करें सुतेज बाण सोडिला. ॥　　४९
बाण सोडितांचि तो कडाडिला. दिगंतरीं.
　　एक सायकें असंख्य जाहले महीवरी. ।
दृष्टिं देखतां कुशें धनुष्यगूण[6] वोढिला.
　　मंत्र अंतरीं जपोनि क्रूरबाण सोडिला. ॥　　५०
तीव्र[7]सायकें करूनि बाणजाळ[8] तोडिलें[9].
　　देखतांचि राघवानुजासि चोज[10] वाटलें. ।
'बाळ हा म्हणों नये, धनुर्धरांत सद्गुरू.
　　काळरूप दीसतो बहूत कांपती उरू.' ॥　　५१
तयावरी लवाग्रजें जपोनियां करांबुजें[11]
　　त्यजीत भैरवास्त्र[12] जें दुजें महेशअस्त्र जें. ।
त्रिशूळ[13]डौर[14] तें करीं, विशाळ त्या जटा शिरीं.
　　असंख्य नाचती चिरें विभेदिलीं महीवरी. ॥　　५२

---

१. मारुति. २. संजीवनी लता. ३. राक्षसी. (रावणाची भगिनी शूर्पणखा हिच्या कर्णनासिकेचा लक्ष्मणानें छेद केला.) ४. 'काय आणिलीं रणांत' अन्य पाठ. ५. लक्ष्मण. ६. धनुष्याची दोरी. ७. तीव्र. ८. बाणांचें जाळें. ९. भेदिलें. १०. आश्चर्य. ११. हस्तकमळें. १२. शिवाच्या भयंकरस्वरूपी आठ अवतारांपैकीं एका अवतारास भैरव म्हणतात, त्या वेळचें त्याचें अस्त्र. १३. शिवाचें आयुध. १४. डमरुवाद्य.

विनाश तो तये क्षणीं द्विलोचनीं विलोकुनी,
अवेश वायुनंदना मुखें करीत गर्जना. ।
विशाळ रूप टाकलें कुशें दुरूनि लक्षिलें.
मौन्य अस्त्र त्यावरी बहूविशाळ प्रेरिलें. ॥ ५३

लक्ष्मणाशि मूर्छना तशीच वायुनंदना,
चमू सुषुप्तिनें[१] तदा बहूत व्याप्त त्या रणा. ।
तेणें कष्टलें बहूत फार त्यासि आपदा,
करूनियां वदे तदा तयांसि कूश तो मदा. ॥ ५४

धांवोनियां मग कुशें दृढ लक्ष्मणाशी, बांधोनि चालवि पदें कदळीवनाशी[२]. ।
पुच्छें धरूनि लहु वोढित वायुपुत्रा, ते आणुनी तरुसि बांधिति हस्तगात्रा. ५५
बांधोनियां मग सहोदर[३] ते निघाले. हर्षेंकरूनि ऋषिआश्रमिं शीघ्र आले. ।
वंदोनियां ऋषिसि लागति मायपायीं; आलिंगुनी धरित[४] जानकि दोहिं बाहीं. ५६
येरीकडे निघति वांचुनि वीर प्राणें, जाऊनि राघवसभे वदती मुखानें. ।
'शेषादि वानर तिहीं धरुनीच नेले आम्हांसि त्यीं लघुमुलीं बहु हाल केले.' ५७
ऐकोनि हांसत रघूत्तम तोष चित्तीं, ज्याचें विलोकन सदां फिरतें दिगंतीं. ।
जाणोनि बाह्य परि लौकिक रक्षिताहे. उद्विग्न होउनि मुखें म्हणे, 'त्राहे त्राहे.' ॥
'रे! सिद्ध व्हा सकळ सैनिक येच काळीं, दुष्टाचलीं मम सुशोभित बंधुजाळीं. ।
जाऊनि सोडवुं सहोदर संगरानें, ना सूटती, तरि मि सेविन जंघरानें.' ॥ ५९
ऐसें वदोनि मग राघव तो निघाला. वीरां म्हणे, 'ऋषिमठावरि आजि चाला.'।
ऐकोनि वाजविति ते करणे नगारे, सैन्यांतरीं म्हणति, 'राघवकीर्ति गा रे!' ॥
बैसूनि राघव रथीं क्रमि पंथ वेगें. काळासि भक्षिति असे बहु वीर संगें. ।
सन्नीध सद्गुरु वसिष्ठ बिभीषणादी, जातांचि भेटति वधू जलकुंभ खांदीं. ॥६१

फार काक तंव जाति ऊजवे, वाम तास मयुरादि आडवे. ।
देखतांचि शकुनासि तोषला. 'दीसतो' म्हणे 'शकून चांगला.' ॥ ६२
सव्यनेत्र अणि बाहु तो स्फुरे, राघवांतरिं सुसौख्य तें भरे. ।
यापरी पथिं सुसैन्य चालिलें, वाल्मिकाश्रमिं सुशीघ्र पातलें. ॥ ६३
यावरी सितेसि पुत्र सांगती, 'राम पातला ससैन्य संप्रती. ।

१. निद्रेनें. २. केळीच्या वनाला. ३. एका उदरांतून जन्मलेले. ४. 'जनकजा धरि' अन्य पाठ. ५. बाहु. ६. दृष्टी. ७. घोर वनें. ८. हा आरबी शब्द आहे. ९. स्त्रिया. (जलकुंभ घेऊन सन्मुख येणाऱ्या सुवासिनीचें दर्शन शुभसूचक होय असा समज आहे.) १०. चाप.

सूड घेउं, सोडवूं सहोदरां. धांवला परंतु देउं संगरां. ॥ ६४
सैन्य मारुनी धरुं रघूत्तमा. आजि माय गे! हरुं तुझ्या श्रमा.' ।
यापरी वदोनि पाय वंदिती, वाल्मिका नमोनि शीघ्र नीघती. ॥ ६५
जाउनी रणांगणांत ठाकले. राघवें दुरूनि बाळ देखिले. ।
शोभती लहान कार्मुकें करीं. अंगकांतिची प्रभा रवीपरी. ॥ ६६
'हे बहू लघू कुमार दीसती, यां करें ईषू[1] कितेक रूतती. ।
सैन्य तें कसें मारिलें इहीं? बंधु पाडिले वेष्टुनी मही. ॥ ६७
युद्ध तें करूनि शक्ति दावणें, कीर्ति हे तिहीं लोकिं पावणें. ।
हे हटें न सोडिती सहोदरां. क्रोध यानिमित्त येत अंतरा.' ॥ ६८
प्रेरि तेक्षणीं रथ सितापती. चाप वोढितांचि कांपली क्षिती. ।
बाण लावुनी तयांशि बोलिला, 'रे! तुम्हीं प्रताप थोर दाविला. ॥ ६९
वाल्मिकें तुम्हांशि वस्ति दीधली, केलि रे! तुम्ही बहुत आगळी[2]. ।
बंधु वानरांसि दुःख दाविलें. फेडुं ऊसणें रणांगणीं भलें. ॥ ७०
यावरी लुटूनि वाल्मिकाश्रमा, बांधुनी तुम्हांसि दाखवूं श्रमा.' ।
वाक्य ऐकतांचि कूश बोलिला, 'पूर्वीं तूमचा प्रताप ऐकिला. ॥ ७१
नारि त्यागुनी जनांत आपुली. वागवा सुकीर्ति फार चांगली. ।
मारिली वनांत एक ताटिका. मोडिलें तुम्हीं जुनाट कार्मुका[3]. ॥ ७२
कृत्रिमें करोनि वाळि मारिला. यांत कोणता प्रताप आगळा[4]? ।
मान्य तों पित्यासमान दीसतां. हेंचि बोलिलों तुम्हांशि हांसतां. ॥ ७३
वाल्मिका शरण या तुम्हि राघवा! मीच सोडिन तयावरि बांधवां.' ।
शब्द ऐकुनि रघूत्तम कोपला. 'साहिं रे!' म्हणुनि सायक सोडिला. ॥ ७४
एक तो प्रसवला शर ते किती? तें नव्हे गणित, कुंठित हे मती. ।
तोडिले मग कुशें वरिच्चेवरी. देखतां रविज[5] विस्मित अंतरीं. ॥ ७५
वैष्णवास्त्र त्यजिलें मग राघवें. तेक्षणीं अवनि[6] व्यापिलि माधवें. ।
शंख चक्रहि गदायुध चौंकरीं श्रीहरी महिदिशांतरिं अंबरीं. ॥ ७६
वैष्णवास्त्रहि[7] विलोकुनि तेक्षणीं, कूश तो त्यजि रमास्त्रहि[8] ते क्षणीं. ।
व्योमिं भूवरि दिशांतरिं त्या रमा आरत्या करिति, शोभति निःसिमा. ॥ ७७

---

१. बाण. २. अपराध. ३. शिवचाप. ४. श्रेष्ठ, मोठा. ५. राम. ६. पृथ्वी. ७. विष्णु आहे दैवत ज्याचें असें अस्त्र. ८. रमा आहे अधिदेवता ज्याची असें.

ओंवाळिती पंकजसौख्यधामा. जाती स्वयें शीघ्रहि त्या स्वधामा. ।
विलोकुनी राम वदे कुशासी, 'शौर्यें बहू बाळक धन्य होशी. ॥ ७८
सांग रे! कुळ तुझें, जननी पिता. तोषलों बहु तुझें बळ देखतां.' ।
ऐकुनी कुश म्हणे; 'रघुनायका! युद्ध द्या, समरिं कांहिं पुसों नका.॥ ७९
तूमचा भरंवसा बहु बांधवां, युद्ध त्यां करुनि सत्वर सोडवा.' ।
जानकीपति म्हणे, 'लघु दीसतो, शब्द सायक कसे उरिं रोंवितो?॥ ८०
व्याघ्रअस्त्र त्यजि [तैं] महिजापती, कुश टाकित[चि] सिंह भयाकृती. ।
तेक्षणीं सकळ व्याघ्र पळाले. राघवें मग इषू बहु सोडिले. ॥ ८१
ओंवाळिती राघवबाण सूता, प्रवेशती जाउनि रामभाता. ।
प्रणामिती राम इषू कुशाचे हें पाहुनी बाण त्यजीत साचे. ॥ ८२
बहू बाण सोडी रघूराज जेव्हां, अलंकार होती कुशालागिं तेव्हां. ।
कुशाचे इषू लागती रामपायीं. विलोकूनि कौतूक रामासि ठायीं. ॥ ८३
पुसतसे रघुनायक गूरुसी, 'बहुत वाटत विस्मय मानसीं.' ।
मग वसिष्ट वदे रघुनंदना, 'बहुत तूं न करीं अजि कंदना.' ॥ ८४
परिसोनि सितापति बोलतसे, धरिले, 'सुटती कपि बंधु कसे?' ।
मग ऐकुनि वाक्य गुरू वदला, 'त्वरें आणविं वाल्मिक भानुकुळा! ॥८५
श्रुत तोचि करील तुला वदनें.' जिविं मानुनियां गुरुचीं वचनें, ।
मग आणुनि वाल्मिक बैसुनियां, रघुराज पुसे कर जोडुनियां. ॥ ८६
पुसतांच वृतांत फणीशयनें, मग वाल्मिक बाहे कुशा नयनें. ।
खुण दावुनि आणवि तेच क्षणीं, कपि अश्व सहोदर सोडवुनी. ॥ ८७
मग सांगतसे ऋषि, 'चापधरा! सुत जाण तुझे, भवतापहरा!' ।
रघुराज म्हणे, 'ललनाचि नसे, सुत हे म्हणतां अघटीत दिसे.' ॥ ८८
मुखें राम पुसे अनुजासि, 'वना जधिं नेउनि त्वां त्यजिली ललना, ।
तधिं काय तुतें वदली वचनें?' म्हणे, 'गर्भिणि मी' कथिलें वदनें. ॥ ८९
तंव सांगतसे ऋषि सद्वचनीं, 'मम शिष्य विहारति येचि वनीं. ।
बहु खंति करी अवनीदुहिता, मग आणिति आश्रमिं ते वनिता. ॥ ९०

---

१. माधवा. २. गृहा. ३. राम. ४. "घटकर्णरिपू गुरुलागिं पुसे, 'मजशीं बहु विस्मय होत असे.' । गुरु आदि करूनि ऋषी म्हणति, 'शम युद्ध करीं रघुराज पति!" ॥ असाही पाठ आहे. ५. मर्दना. ६. रामा. ७. संसारदुःखनाशका. ८. सीता. ९. स्त्री.

गुज सांगत गर्भिणि ते मजशीं, पदिं वंदुनि मी समजाविं तिशीं. ।
नवमास भरोन सती प्रसवे, तधिं उद्भवले सुत हे बरवे. ॥ ९१

गुण हे मजपासिं बहू शिकले.' ऋषिनें उचलोनि पुढें दिधले. ।
मग आणुनि जानकितें सपदी, ऋषि घालितसे रघुराजपदीं. ॥ ९२

शत्रुघ्न ते भरत लक्ष्मण धांवताती, अत्यादरें जनकजापद वंदिताती. ।
पितृव्य जाणुनि लहू कुश नम्र पायीं होतांचि ते कवळिती, सुख फार देहीं. ९३

धांवोनियां लहुकुशा कपि खेंवे[1] देती, व्योमींहुनी विबुध[2] वर्षति पुष्पजाती. ।
त्या काननीं रुचिर उत्सव थोर झाला, स्त्रीपुत्रबंधुसह राघव तो निघाला. ॥ ९४

स्त्रीपुत्रबंधुसह तो रथिं राम बैसे, संतोषरूप नगराप्रति पावलासे. ।
वाद्यें तुरें[3] करुनि संचरती स्वधामीं, सिंहासनीं[4] मग वसे कपिरीसस्वामी[5]. ॥ ९५

कौसल्या शेषमाता नमि महिदुहिता वंदुनी कैकयीतें.
सत्पुत्रांलागिं घाली तंव पदकमळीं मूर्तिमंता क्षमा ते. ।
कौसल्याही सुमित्रा लहु कुश धरुनी संभ्रमें घेत मांडीं,
आलिंगूनी सितेतें म्हणति निजमुखें पूर्वींचें दुःख सांडीं.' ॥ ९६

आला तो रामराजा म्हणउनि, गुढिया ऊभवीती पताका.
आज्ञा ते राघवानें मग निजवदनें दीधली सर्वलोकां. ।
वंदोनी राघवातें बिभिषण त्वरितां चालिला तो स्वधामा.
वेगें भारी रिसादी कपिगण निघती पूसुनी पूर्णकामा[6]. ॥ ९७

राजा सौख्यकरी सबांधव हरी नांदे अयोध्यापुरीं.
ज्याची कीर्ति करी विमुक्त शबरी, विस्तार विश्वांतरीं. ।
शंभू तापहरी भवाब्धिलहरी अर्धक्षणीं संहरी.
नांदे नित्य बरी अनंत उदरीं पापीजना उद्धरी. ॥ ९८

१. त्याच वेळीं. २. आलिंगन. ३. देव. ४. तूर्यें. (मृदंगादिक, वंशादिक, तालादिक, वीणादिक अशीं चार प्रकारचीं वाद्यें तीं.) ५. सुवर्णनिर्मित सिंहाकार राजासन. ६. वानर आणि आस्वल यांचा प्रभु. (राम.) ७. ज्याचे मनोरथ पूर्ण झाले आहेत अशा (रामाला.)

कृष्णचरित्रांतील आख्यानें.

गोपीगीत.[1]

(श्लोक.)

वंदूनियां सद्गुरुपादुकांसी, प्रणम्य भावें मग सज्जनांसी, ।
श्रीकृष्णनामें चि कैवेल्यमुक्ती;[2] गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ १
प्रभातकाळीं जननी यशोदा 'उठीं' म्हणे, 'सत्वर बा! मुकुंदा! ।
गोपाळ येती, तुजला बेहाती,[3] गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ २
प्रकाश केला गगनीं रवीनें, गोपी दधी त्या घुसळी रेंवीनें,[4] ।
त्या कंकणांचे बहु नाद येती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ ३
प्रक्षाळुनीयां मुख खाय रोटी, लोणी असे सुंदर तूजसाठीं. ।
अशी कशी रे! तुज झोंप येती? गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ ४
वृंदावनालागुनि[5] जाय बाळा! उशीर माझ्या दळणासि झाला. ।
जेवूनियां गोप घरासि येती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ ५
जाई त्वरेनें सखया! वनातें, मागून मी धाडिन भोजनातें. ।
गोपाळ हे सर्व तुला बहाती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ ६
कैरांबुजीं[6] घेउनियां शुकाला,[7] अभ्यास गोपी करिती तयाला, ।
रागस्वरें सुंदर बोलवीती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ ७
गोदोहना बैसति गोपदारा,[8] पात्रांतरीं वाजति क्षीरधारा. ।
तेणें स्वरें मंजुळ गीत गाती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ ८
गाई वनावांचुनि दीन झाल्या, घरीं नसे रे! तृण त्या भुकेल्या. ।
दावीं नवीं तोडुनि धांव घेती. गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ ९
वेशीपुढें रे! कुळें गोधनाचीं, केलीं उभीं सर्व हि यादवांचीं. ।
गोपाळ हे सर्व तुला बहाती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ १०

---

१. हें प्रकरण श्रीमद्भागवत-दशमस्कंध—अध्याय ३१ यांत आहे. आमचें सौंदर्य पाहून श्रीकृष्ण आम्हांस भुलला असा गोपींना गर्व झाला. हें जाणून कृष्ण अदृश्य झाला. तेव्हां त्या गोपी खिन्न होउन मधुवनांत कृष्णाचा शोध करीत त्याचे गुण गाऊं लागल्या; असा कथाभाग या काव्यांत वर्णिला आहे म्हणून यास 'गोपीगीत' हें नांव दिलें आहे. २. मोक्ष. ३. हांक मारिती. ४. मंथनदंडानें. ५. यमुनेच्या तीरींचें वन. ६. हस्तकमलीं. ७. पोपट. ८. गवळ्यांच्या बायका.

घेवोनि जातें दळुं गोधुमातें, घर्मार्थबिंदू मुखपंकजातें; ।
सुवक्रकेशा हरिगूण गाती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ ११
कूपांतरीं घालुनि भांडदोरा, शोभेतसे सुंदर गोपदारा. ।
ओढोनि हस्तें श्रम फार होती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ १२
उंलूखलीं घालुनि तंदुलातें, गोपांगना कांडिति रम्य हस्तें. ।
आलापुनी सुंदर गीत गाती. गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ १३
पाकक्रिया सारिति गोपबाळी, लाटीतसे सुंदर पूर्ण पोळी. ।
घोषाणेवें कंकण ढाळ देती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ १४
या नंतरें घेउनियां शिदोरी, नेऊनि देती, सखया! मुरारी! ।
'घे स्वामिया! श्रीपति! ताट हातीं,' गोविंद दामोदर माधवेति.॥ १५
'गाईस चारा यमुनेसि पाणी, वळ्ती करावी अजि तुम्हि कोणी,' ।
कृष्णासि माझ्या बहु श्रम होतीं? गोविंद दामोदर माधवेति.॥ १६
करी अती सुंदर मोहरीया, पांवा बहू वाजत थाकथय्या, ।
ते घोंगडीया कसे ऊडवीती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ १७
लिहूनि पत्र द्विज पाठवीला, 'हरी नये कां? बहु वेळ झाला.' ।
ऐकोनि गोपी करिती अकांती. गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ १८
यादव् हरीलागुनि लुब्ध कैसे, जळांत हे मत्स्य सदैव तैसे. ।
समर्थ कैसे हरिगूण गाती? गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ १९
गोविंद गोपाळ हे दोवे बंधू, जेवीत होते दहि भात लिंबू, ।
त्या भोजनाची रुचि फार येती. गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ २०
गोविंद! गोविंद! हरे! मुरारे! गोविंद! गोविंद! रथांगपाणे! ।
गोविंद! गोविंद! मुकुंदमूर्ती! गोविंद! दामोदर! माधवेति. ॥ २१
वृंदावनीं सुंदर वृक्ष आहे, श्रीकृष्णनामें ध्वनि गर्जताहे, ।
पक्षीकुळें यादव गीत गाती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ २२
'श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण' मुखारविंदें घेवोनियां, नाचति नामछंदें. ।
ऐकोनि गाई बहु कान देती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ २३
'श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण' विचित्र वाणी, हें बोलती वेद महापुराणीं. ।
हे कृष्ण आनंत करी विनंती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ २४

---

१. गहुं. २. कुरळ केश ज्यांचे अशा गोपांगना. ३. उखळांत. ४. रथांग (चक्र) आहे पाणीच्या ठायीं (हातीं) ज्याच्या अशा. ५. मुखकमळें.

महाभारतांतील आख्यानें.

द्रौपदीस्वयंवर.[1]

(श्लोक.)

गणपति! मति देईं ग्रंथ मातें कराया,
कथिन तव कृपेनें द्रौपदीसैंवरा या. ।
वदावें विधिकुमारी![2] बैस येऊनि वाणी,
तुजप्रति विनवीतों जोडुनी दोनि पाणी. ॥ १

आतें पुजूनी गुरुराज याला, कदापि तें द्वैत नसे जयाला; ।
अद्वैतमाळा धरुनी जपे तो, अधोमुखीं लक्षित आजपे तो. ॥ २

श्रोते हो! तुम्हि आदरें परिसिजे या द्रौपदीसैंवरा,
पांडूनंदन कौरवें कुमतिनें घातीयले जोहरा. ।
कृष्णें द्वादश योजनें विवर त्यांसाठीं असे निर्मिलें,
लाखाजोहरिं पांडवांसि कपटें त्या कौरवीं जाळिलें. ॥ ३

पार्थाचा रथसारथी यदुपती रक्षीतसे पांडवां,
तांही वांचुनि बाहिरी च निघतां, आला हरी आडवा, ।
क्षेमा देउनि पांडवां करतळें प्रेमामृतें स्पर्शिलें,
बोले श्रीहरि, 'जोहरीं श्रम तुम्हां झाले असें ऐकिलें.' ॥ ४

ऐकतांचि तो धर्म बोलिला, 'तूंचि आसतां काय भें मला? ।
जेंवि बाळका सर्व माउली, तेंवि तूं अम्हां कृष्ण! माउली. ॥ ५

इच्छिती पिलीं खोपिं बैसुनी चंचुवापुटीं धांव पक्षिणी ।
येउनी करी पांखसाउली, तेंवि तूं अम्हां कृष्ण! माउली.' ॥ ६

सत्वसिंधु बोलतां, दैर्याब्धि काय बोलिला,
भावइंदु पाहतां चि प्रेमसिंधु फूगला. ।
'यावरी उठोनि, तूम्हि दक्षिणेसि जाइजे,
व्यास जें तुम्हां कथील तेंचि तुम्हि ऐकिजे.' ॥ ७

१. हें प्रकरण आदिपर्वांतील आहे. २. सरस्वती, वाग्देवी. ३. हात. ४. आस्थेनें, आवडीनें ५. जतुगृहास. ६. पांच पांडव आणि कुंती मिळून सहाजणें. ७. जीव घेउन. ८. आलिंगन ९. धैर्यसागर. (धर्म.) १०. कृपासागर. (कृष्ण.)

धर्म भीम पार्थ माद्रिसूत कृष्ण वंदिती;
कुंति[1] आत ते म्हणोनि तीस वंदि श्रीपती; ।
श्रीहरी नमोनि शीघ्र साहि पंथ चालती;
ठायिं ठायिं थोकेती[2], फिरोनि कृष्ण पाहती. ॥ ८

तो हरी तयांसि मोह पालवी पितांबरें
'जा' म्हणे 'सुखें तुम्हांसवें सदैव मी फिरें.' ।
ऐकतांचि धर्मराज तेथ काय बोलिले,
'आमचें दयाळुवें असंख्य ऋण घेतलें.' ॥ ९

अनंत विघ्नें पतितांसि झालीं, श्रीकृष्णनामें तिं हि दूर केलीं. ।
विश्वश्रवा नाम द्विजोत्तमाचें, त्याचे घरीं आश्रम सश्रमांचें. ॥ १०

घरोघरीं आगमवेदघोषें, वाखाणिती ते श्रुतिवेद तोषें. ।
सुग्राम देखूनि तिंहिं वास केला. साही जणांचा श्रम सर्व गेला. ॥ ११

जन्मेजयें प्रश्न मुनीसि केला. ऐकावया भूप मनीं भुकेला. ।
मुनी म्हणे, 'द्रौपदिसैंवरासी ऐकें, नृपा! बैसुनि सावकासी. ॥ १२

पूर्वी द्रोणें बळानें द्रुपद रथध्वजीं बांधुनी आणिलासे.
रायें[3] वैरा स्मरोनी, तयिं निजसदनीं यैज्ञ[4] तो मांडिलासे. ।
यज्ञांतीं दिव्यकांती रमणिय नृपती कन्यका प्राप्त झाली.
ते काळीं नाम साचें द्रुपद म्हणतसे, 'द्रौपदी रम्य बाळी.' ॥ १३

तेव्हां राजा विचारी, 'उपवर नवरी सुंदरी देउं कोणा?
होता मोठा प्रतापी अनुपम जगतीं पार्थ तो वीरराणा. ।
गांधारें कापटें तो सैहुदरसह[5] त्या जोहरीं जाळिलेंसे.
राया कांहीं न सूचे, म्हणउनि मग, तो द्वारके चालिलासे. ॥ १४

द्वारका असंख्यपापहारका, तारका भैवार्तिविघ्नहारका[6] ।
देखिली नृपें सुरम्य लोचनीं, धन्य ते त्रिवीधैंतापमोचनी[7]. ॥ १५

---

१. वसुदेवाची बहीण म्हणून आते. २. थांबती. ३. द्रुपदराजानें. ४. हा पुत्रकामेष्टिनामक यज्ञ याजमुनीनें द्रुपदाकडून करविला. ५. भावांसह. ६. संसारदु:खें आणि विघ्नें यांचें हरण करणारी. ७. आधिदैविक, आध्यात्मिक व आधिभौतिक हे तीन ताप; याचीं उदाहरणें:—विद्युत्पतन, अतिवात, अतिवृष्टि हीं आधिदैविक; ज्वर, शूल, शिरोवेदना हीं आध्यात्मिक; व पाण्यांत बुडणें, चौर्यभय, व्याघ्रभय हीं आधिभौतिक. या तीन तापांपासून मुक्त करणारी.

भूपतीसि पूसिलें अधोक्षजें, 'कोण कारणें करूनि येइजे?' ।
तो म्हणे, 'सहस्र आननांबुजा! यज्ञ मी करीतसें चतुर्भुजा! ॥ १६
यज्ञिं म्यां करूनि तृप्त पावका, तेन दीधली प्रसादकन्यका. ।
तीसि नोवरा त्रिलोकिं पाहतों, कोठ हो न ये प्रशस्तचित्त तो. ॥ १७
एक आस होति माझे अंतरीं, अर्जुनासि व्हावि हे चि नोवरी ।
दुष्टिं जोहरीं तयासि जाळिलें.' वाक्य ऐकतांचि कृष्ण बोलिले. ॥ १८

(सवाई.)

'ऐक नृपा! मम बुद्धि, सुबुद्धि भुमंडळ हें चि वरागळ आहे.
अर्जुन एक नसे, तरि काय? तुं जाउनि सैंवर मांडुनि पाहें. ।
सैंवर ऐकुनि या महिचे नृप येतिल धांवत ते लवलाहें.
यावरि पांडव वांचल आसति, ते तरि येति, अचिंत तुं राहें.'॥ १९
भूप म्हणे, 'जननाथ! अनाथ मि, पूर्ण सनाथ करीं मजलागीं.
चाल तुं राजसभे, यदुराज विराजितसे, तुज वर्णिति योगी. ।
तूंचि अभेद अखेद[चि बा!] तुज शोधित..........योगी.
सेविति नीर समीर, शरीर हि दंडिति, तूस्तव होति विरागी.' ॥ २०
ऐकुनियां नृपवाक्य, चतुर्भुज सत्वर [सिद्ध] नृपा सवेँ चाले.
भूपति रेवतिचा पति श्रीपति शीघ्र तिथे नगराप्रति आले. ।
येउनियां द्रुपदें मुळ पाठविलें, तंव दूत दिगंतरिं गेले.
सैंवर ऐकुनि पत्र विलोकुनि ते नृप सिद्ध ततक्षणिं झाले. ॥ २१

(श्लोक.)

पृथ्वीचे नृपती असंख्य मिळती या द्रौपदीसैंवरा.
तेव्हां तो हरि लाघवी स्वमतिनें योजी कुवाडें विरां.।
गर्ता खाणुनियां कढाइ चढवी स्नेहासि त्या घातलें,
त्याखालें दृढ मूर्तिमंत हरिनें त्या पावका स्थापिलें. ॥ २२

---

१. विष्णु. (कृष्ण.) 'अधःकृत केलें आहे अक्षज (इंद्रियज्ञान) ज्यानें' हा शब्दार्थ. याशिवाय या शब्दाचा अर्थ आढळतो तो:—'अधःकृतानि जितानि अक्षाणि इंद्रियाणि यैस्ते वसुदेवादयः तेभ्यो जायते कृष्णरूपेणेति.' (हेमाद्रिकृत दर्पण.) २. अग्नि. ३. जातुषालयीं. ४. निरिच्छ, विरक्त. ५. सूर्यवंशीय रेवत राजाची कन्या. ६. बलराम. ७. खंदक, खळगा. ८. तेलास.

वंशीं[1] तो मिनें[2] साधुनी, मग करें रोंवीतसे श्रीहरी.
　स्नेहाचा धुम लागतां गरगरां फेरे फिरे अंबरीं. ।
योग्याची जरि दृष्टि निश्चळ बहू, तें पाहतां चाचरे[3].
　मेषोन्मेषें[4] न लागतां मग त्वरें त्रीलक्ष फेरे फिरे. ॥　　२३

तेंव्हां तोचि हरी वदे स्वयंवरीं गर्जोनियां वैखरी[5],
　'खालीं लक्ष धरी, अलक्ष न करी, मीनासि भेदी शरीं. ।
त्याला ही नवरी सुनिश्चित वरी, ने घेच भूपांतरीं,
　तीं बाणीं न करी विभेदन जरी, टाकीन तैलांतरीं.' ॥　　२४

ही वार्ता [पसरे जनीं] लवकरि द्वीपांतरीं फांकली.
　पत्रातें[6] नयनीं विलोकुनि त्वरें आली कुरुमंडळी. ।
तेंव्हां त्या श्रुतिपाठकां सकळिकां हें गम्य झालें असे.
　ते काळीं द्विजवृंद येउनि स्वयें विश्वश्रव्याला पुसे. ॥　　२५

विश्वश्रवा बोलत पांडवांसीं, 'साही चला सत्वर सैंवरासी, ।
भिक्षा तुम्हां सत्य मिळेल कांहीं, स्वयंवरीं तृप्तचि व्हाल साही.' ॥　२६

धर्मे तया नम्र सुप्रश्न केला, 'स्वामी! तुम्हां देखुनि जीव धाला, ।
सांगा तुम्ही सैंवरिंची प्रतिज्ञा' ऐकोनियां बोलति विप्र सुज्ञा. ॥　२७

　'द्वारकाविहारकें कठीण यंत्र[7] मांडिलें.
　　त्यातळीं कटाहिं[8] आगणीत तैल तापलें. ।
　तैलधूम्र लागतां चि व्योमिं यंत्र फीरतें,
　　देवदानवां अभेद, मानवां अलक्ष, तें. ॥　　२८

　राव[9] खेदरूप चिंतितो सदैव अर्जुना,
　　तो हरी दशा हि प्राप्त जालि ते चि ब्राह्मणा.' ।
　वाक्य ऐकतांचि सत्वसागरासि[10] तर्क बोंणला[11],
　　'सैंवरासि आम्हि येउं ये क्षणीं, तुम्ही चला.' ॥　　२९

　तीं सवेग ब्राह्मणासवें चि जाति साजणें.
　　पंथि व्यास येउनी सुतृप्त केलि दर्शनें. ।
　व्यास देखतांचि धांवुनी पदांसि वंदिती.
　　तो म्हणे, 'स्वयंवरासि जा, तुम्हीं सुनिश्चिती. ॥　　३०

१. कळक बांबू, वांसा.　२. मासा.　३. भ्रम पावे, चलित होई.　४. नेत्र उघडणें आणि मिटणें यांस लागणारा अल्पकाळ.　५. वाणी.　६. स्वयंवरपत्रातें.　७. मकरयंत्र.　८. कढईत.　९. द्रुपद.　१०. धर्म.　११. ठसला.

पार्थ यंत्र भेदुनी वरील रम्य द्रौपदी.'
'आम्हीं जाउं' बोलती, म्हणोनि लागति पदीं, ।
व्यास वाक्य बोलतां लैयासि शीघ्र पावला.
साहि चालतां चि देखताति जान्हवीजळा. ॥ ३१

(सवाई.)

देखुनि जान्हविचें तट, ते करसंपुट जोडुनि, लंपट होती.
'अंब! तुझ्या धृतकंबुपदांबुजउद्भवअंबुसि जे नर न्हाती, ।
पैाहि तुं पावनि! किल्मिषैनाशनि! त्राहि' म्हणोनि जळांतरिं गेले,
सारुनि स्नानविधी तिळैतर्पणदान हि पांचजणीं तई केलें. ॥ ३२
भक्तिपुरःसर पूजुनि ईश्वर, पंक्तिसि निश्चळ भोजन झालें
भीम म्हणे, 'शृणु धर्म! कृपानिधि! येथुनि पाहिजे सत्वर गेलें.' ।
हें चि निकें वद, त्याक्षणिं काढिं सुमार्गचि, भीम तयीं पुढें चाले.
.... ॥ ३३
होय ततक्षणिं अस्त गैभस्ति, दिशांतरिं [घोर बहू] तम दाटे.
जाति बरोबरि साहि जणें, तंव घोर वनीं पदिं मोडति कांटे. ।
आणुनि कार्वि हुँताशन लावुनि, तेज पडे मग, चालति वाटे.
मार्गि महाबळि खेळतसे रळि सेवक वर्जिति जा तुम्हि वाटे.॥ ३४

(श्लोक.)

चिंत्रांगदें रम्य विलास केला. क्षुधीत तो भक्षित जीव गेला. ।
काम स्त्रियांचा अति घेतला, हो! भोगी जसा पर्वत हीमैनाहो. ॥ ३५
सांगोनियां धाडित सर्व दूतां, 'वर्जा तुम्ही निर्भय पंथ येतां.' ।
साही चुज्या घेउनि येति पंथें, ते दूत धिःकारिति पांडवांतें. ॥ ३६
मारावया धांवति पांडवांतें, भीमें तयां टाकुनि व्योमपंथें, ।
मुष्टिप्रहारें किति चूर्ण केले, सांगावया एक पळोनि गेले. ॥ ३७
तो 'काय झालें' म्हणे सेवकांसी. 'येती बळी मारित सावकासी ।
असे गणना किति रे! तयांची.' विख्यात ते सांगति साजणांची. ॥ ३८
.... ।
कशासि ते वागविताति दाढी, बलाढ्य ते आणिक दूत धाडी. ॥ ३९

---

१. अदृश्य झाला. २. रक्षण कर. ३. पापहारिणि. ४. तिलांजलिदान आणि तर्पणविधि. ५. ऐक. ६. रवि. ७. अग्नि. ८. याचें मूळनांव अंगारपर्ण गंधर्व. ९. हिमस्थान. उष्णतेनें थिजलेलें बर्फ पातळ होऊन सर्वभर पसरणें हें पर्वतास एक स्नानच आहे.

मारावया धांवाति **पांडवांतें**, **भीमें** तयां टाकुनि व्योमपंथें, ।
जे वांचले जीव घेऊनि गेले. **चित्रांगदा** सन्मुख शंख केले. ॥ ४०

ऐकोनि **चित्रांगद** कोपलासे, येऊनि बाणीं बहु वर्षलासे. ।
देखोनियां **अर्जुन** बाण सोडी, **चित्रांगदाचे** शर सर्व तोडी. ॥ ४१

गंधर्वें मनिं विस्मयासि करुनी जाऊनियां अंबरीं.
कानाशीं धनु ओढुनी [त्वरित तो] **पार्थासि** विंधी शरीं. ।
पार्थें तैं अभिमंत्रुनी स्वकरिंची चूडी नभीं टाकिली,
ते काळीं नभ व्यापुनी दश दिशा पृथ्वींत विस्तारली. ॥ ४२

मंत्राचे निजशक्तिनें प्रजळल्या जाल्या असंख्या चुड्या.
तो पाहे तंव दीसती चहुंकडे अग्नीचिया वावड्या. ।
तेव्हां तो बहु पोळला, रिचवला तेथूनियां मेदिनी.
मारावें जंव **अर्जुनें** तंव स्त्रिया आल्या पुढें धांवुनी. ॥ ४३

‘ताता[1] ! जामात रक्षीं’ म्हणवुनि वदती त्या स्त्रिया **अर्जुनातें**.
तेव्हां **धर्में** स्वधर्में सहुदर धरिला, वांचवीलें तयातें. ।
गंधर्वें त्या अगर्वें उठुनि मग पुसे, ‘स्वामि कोठील राजे ?
या पंथें कोठें[4] जातां ? द्विजकुळ म्हणतां वेश तुम्हां न साजे.’ ॥ ४४

‘ऐकें **गंधर्ववीरा** ! पुससि बहु जरी **पांडुचे** पुत्र आम्ही.’
तेव्हां त्यां ओळखीलें, ‘मज हि न कळलें, चोरिलें नाम तुम्ही.’ ।
तेव्हां त्यां आदरानें करुनि प्रिति तदा नेतसे तो गृहासी.
पूजा तैं आदरानें करुनि षड रसें घातलें भोजनासी. ॥ ४५

भक्तिनेंचि ते भुक्ति[3] सारुनी, बैसले सुखें बंधु आसनीं. ।
ठेवि त्यांपुढें वस्त्रभूषणें, त्यासि वर्जिलें पांच ही जणें. ॥ ४६

‘आम्हि जातसों गुप्त सेंवरा’ वीर बोलिला, ‘मंत्र हा खरा, ।
तूज अर्पितों मंत्र चाक्षुसी, तो जपूनि तूं यंत्रे भेदिसी. ॥ ४७

अग्निअस्त्र तें देइं तूं मला’ ते क्षणीं तया योग साधला. ।
आधिं चांक्षुसी[5] देत **अर्जुना**. **पार्थ** तो करी अस्त्र[6]अर्पणा. ॥ ४८

---

१. आर्य, श्रेष्ठ. २. मधुर (गोड), कटु (तिखट), कषाय (तुरट), आम्लक (आंबट), क्षार (खारट), तिक्त (कडू) हे सहा रस. ३. भोजन. ४. मकरयंत्र. ५. चाक्षुषी विद्या. या विद्येच्या योगानें कोणताही पदार्थ जसा पहावयाचा मानस असतो तसा पाहतो. ६. अग्न्यस्त्र. (भारतांत अंगारपर्ण गंधर्वानें चाक्षुषी विद्या अर्जुनास देऊन त्याजपासून अग्न्यस्त्र घेतलें अशी कथा आहे.)

यावरी बहूत पांडवांत ऐक्य जाहलें.
तोषुनी तया सुवाक्य काय तैंच बोलिलें. ।
'शीघ्र मी तुम्हां पंचाळपूर आजि लोचनीं
दावितों चला............स्कंधि वाहुनी.' ॥ ४९
बोल बोलतां चि ते पंचाळपूर पावले.
साजणासि ग्राम नेउनी........दाविलें. ।
त्यासि तो पुसोनि [जाय] वीर गुप्त होउनी,
साहि बैसले [तया स्थळासि] स्नान सारुनी. ॥ ५०
ग्रामांत साहीजण शीघ्र जाती. बिंदोबिंदीं[1] देखति सर्व जाती. ।
घरोघरीं दाटणि भूपमेळा. कुंलालशाळे[2] तिंहि वास केला. ॥ ५१
कुंती मनीं आठवि चक्रपाणी, 'ग्रामांत आतां मज नाहिं कोणी.' ।
जाणोनियां दीनदयाळ आला. साहीजणें वंदिति मेघनीळा.[3] ॥ ५२
(सवाई.)
धर्म म्हणे, 'मज.......................आजि सुदीन उदेला.'
देउनि त्यांस करांगुळि भूषण........श्रीहरि शीघ्र निघाला. ।
धर्म म्हणे, 'हरि येउनि ये स्थळिं.......रूप सुवल्लभ जाला.'
हे चि मनांतरिं खंति करी, तंव तेचि क्षणीं मग भीम भुकेला. ॥५३
'बंधुवरा!........अतितीव्रचि तो उदरीं जठरानळ जाला.'
धर्म म्हणे, 'मुदि घेउनि.............वद पोटभरी मज घाला.।

॥ ५४

भीम मुद्रिका............घेऊनि चालिला.
दाखवूनियां जनासि 'घ्या' म्हणोनि बोलिला. ।
'काय मोल? बोल काय [झट्करी तुं] बा! इचें.'
'घालि बा! सुभोजना जोंवरीं मला रुचे. ॥ ५५
तृप्त मी जरी, तुम्हासि मुद्रिका हि दीधली.
मी अतृप्त राहिलों, फिरोनि घेइंजे भली.' ।
एक बोलती किं, हा सुवर्णपंथ भासतो,
भोजनानिमित्त हा अनर्घ्य[4] रत्न वीकितो.' ॥ ५६

१. गल्लोगल्लीं. २. कुंभाराच्या घरीं. ३. घनश्याम कृष्णाला. ४. अमोल्य.

बैसला प्रधान त्यासि ते निरोपि तांतडी
पैल रत्न वीकितो अमोल्य मोल कापडी.' ।
दूत धाडुनी [सभेसि] आणिला चि सत्वरी.
'काय मोल? बोल काय बा! इचें तुं झट्करी.' ॥ १७
'तृप्त मी तरी, तुम्हासि मुद्रिका हि दीधली,
अतृप्त राहिलों, फिरोनि घेइजे [मि] ही भली.' ।
बोलिला प्रधान, 'कापड्या! तुं जेविसी किती?
सैंवरीं असंख्य खंडि तें हि अन्न रांधिती.' ॥ १८
भीम जाउनी स्वस्थ बैसला, कोपरें करें भूमि ठाकला. ।
अन्न आणुनी त्यांत घालिती, कोटि नायिका त्यासि वाढिती. ॥ १९
जेंवि कुंभसूनु सिंधुच्या जळा, तेंवि अन्न भीम भक्षुं लागला. ।
दोंहि बाहुनींच ग्रास घे मुखीं, पात्रि ना उरे चि एक शीत कीं. ॥ ६०
ओंठ चावुनी, नेत्र भोंवडी, राहिलेति कां बोट मूरडी. ।
अन्न तूट देखोनि, बायका जाति त्या पळोनीच नायिका. ॥ ६१
बैसला प्रधान त्या निरोपिती, सर्व भक्षिलीच पाकनिष्पती. ।
अन्न भक्षुनी हि नाहिं तृप्त तो, तेक्षणींच धांव घेत भीम तो. ॥ ६२
'बोलिलासि तूं काय रे! मसी, तृप्ति नाहिं बा! येक कूसिसी. ।
देइं माझि तूं शीघ्र मुद्रिका.' तो म्हणे, 'तुं का दीधली फुका.' ॥ ६३
ऐकतां चि तो दुष्ट पातला. मुद्रिकेमुळें लोभ सूटला. ।
.... ॥ ६४
....
.... ।
लोभ तो धरुनियां भिमासि गर्व दाखवी.
चेतलाचि भीम तैं मुखांतरींच चाखवी. ॥ ६५
सैव्य बाहुनें कितीक आपटी महीवरी,
वाम बाहुनें कितीक टाकिती चि अंबरीं. ।

---

१. गोंसावी, प्रवासी. हे तीर्थाटन करतात, भगवें वस्त्र परिधान करतात आणि भगवी पताका घेऊन फिरतात. येथें कापडी म्ह० प्रवासी इतकेंच समजावयाचें. २. अगस्तिमुनि. ३. शिजवून तयार केलेलें अन्न. ४. रागावला. ५. सव्य म्ह० 'डावा,' पण येथें 'उजवा' असा अर्थ.

मुद्रिके निमित्त तें पुरांत युद्ध मांडिलें,
  केशवें तयासि येवुनी स्वयेंच वर्जिलें. ॥ ६६

अतीताशीं झुंजा त्वरित समजा या वरि तरी,
  हिरोनी घे मुद्रा, मग बळसमुद्रा दिलि करीं. ।
म्हणे, 'स्वामी! जावें, फिरुनि तुम्हि यावें स्वयंवरा.'
  नमूनी तो गेला. हरि गुज निरोपी सहुदरा. ॥ ६७

बसोनीयां मातेजवळि मग भीमें विनविलें,
  'स्विकारीलीं अन्नें, परि जठर कांहीं न भरलें. ।
उपाहारा[1] कांहीं जननि! मज देईं निजकरें.
  तुझ्या हातें तृप्ती जशि मज, चकोरे[2] हिमकरें[3].' ॥ ६८

म्हणे चक्री[4], 'बाळा! रुदन न करीं, राहिं उगला.
  चणाका[5] घे मुष्टीभरि च, सदनीं भक्षि तुं मुला!' ।
त्वरें त्याची आज्ञा नमुनि भिम गेलाच सदनीं.
  चणाकांचे पाळे रिचवुनि[6] फके घेत वदनीं. ॥ ६९

रिकामे ते पाळे करुनि मुल आलें झडकरी.
  म्हणे, 'आई! जेऊं उठुनि मज घालीं लवकरी.' ।
म्हणे, 'बापा! आतां तुजप्रति चणाकांसि दिधलें.'
  'मला माते! तेणें[7] वदुनि लटकें ची झकविलें[8].' ॥ ७०

वाक्यें ऐकोनि कानीं, झडकरि सदनीं चक्रि गेला उठोनी,
  धान्यें पाहे पुराणीं, न दिसति नयनीं, बोलिला, 'जालि हानी!' ।
पाळे पाहे निदानीं गडबड धरणी लोळत एक कोनीं.
  तेव्हां तो म्लानवाणी म्हणे, 'कण जननि! भक्षिले सत्य मानीं. ॥ ७१

एका संवत्सराचे कण मम गृहिंचे भक्षिले या कुमारें,
  गाईनें रत्नमोले जरि मुखिं गिळिलें, काय कीजे विचारें?' ।
चक्री मातीस जातां, स्थिर करुनि सुता बोलली, 'आणिं मृन्मा.'
  तेणें ते मृत्तिकेचे युगकारिं धरिले पिंड, लोपीत व्योमां[10]. ॥ ७२

१. खावयास. २. पक्षिविशेष. (याला ज्योत्स्नापान फार प्रिय आहे अशी कविप्रसिद्धि आहे.) ३. चंद्र. ४. कुंभार. ५. चणे, हरभरे. ६. रिकामीं करून. ७. कुंभारानें. ८. फसविलें. ९. अखेरीस. १०. आकाश.

एक्या पिंडासि तेणें स्थळ करुनि म्हणे, 'दूसरा बाह्य टाकीं.'
तेंव्हां तो **कौ**रवांचे [१]चमुवरि स्वकरीं **भी**म तेथोनि [२]झोंकी. ।
तेणें कित्येक मेले, तुरग रगडिले, वीर विस्मीत झाले.
रायें धाडूनि दूतां, सकळ नृप सभे ते क्षणीं मेळवीले. ॥ ७३
येती ते सर्व राजे स्वयंवरिं बसती कीर्ति ज्यांची विराजे.
भीष्मादी **क**र्ण **दु**र्योधन सह **श**कुनी पातले नीज [३]फौजे. ।
येती शास्त्रज्ञ वेदी निपुण ऋषिमुनी, ज्योतिषी धांवताती.
ते काळीं पांच बंधू नमुनि जननिसी मंडपा शीघ्र जाती. ॥ ७४
दाटली सभा देखुनी, उभा ठाकुनी, म्हणे, 'दाखवा प्रभा, ।
शक्ति जांतरी त्या सभांतरीं, यंत्र भेदुनी वरा हि नोवरी. ॥ ७५
रूप तें कढेंत पाहुनी बरें, लक्षुनी मि[४]नाक्ष भेदिजे शरें. ।
भेदि त्यासि तीन बाण दीधले, भोंवते असंख्य मल्ल ठेविले. ॥ ७६
भेदितांचि तीन बाण चूकती, त्यांसि मल्ल हे कढेंत टाकिती.' ।
ऐकतां सभा स्तब्ध जाहली, भूपशक्ति ते अस्त पावली. ॥ ७७
ऐकतां चि **शं**खवर्ण बोलिला, 'कोण जीव देईल आपुला ? ।
पूर्वि सैंवरें बहुत ऐकिलीं, ऐशि जीवें[५]सांड नाहिं देखिली. ॥ ७८
[६]कन्यका **वि**धीस आवडे मनीं, तो म्हणे, 'फिरेल याममेदिनी ।
त्यासि अर्पिली ते मनोरमा.' ज्ञानि जाणुनी अर्पि **गौ**तमा. ॥ ७९
विदेहराजया प्राप्त ते **सि**ता, तो म्हणे, 'सुचाप लावि जो सि[७]ता, ।
त्यासि कन्यका तीच अर्पिली.' चाप मोडितां **रा**घवा दिली. ॥ ८०
त्रेते नाहिं **द्वा**पारिं **भी**मकें, **रु**क्मिणी दिली **ह**रिस कौतुकें. ।
अन्य सैंवरें वर्णु मी किती? कोण घातले तैलिं भूपती? ॥ ८१
कन्यका तुम्हां बहुत आवडे, नित्य पाहिजे लोचनांपुढें. ।
त्याजसाठिं हें विघ्न योजिलें.' ऐकतां, नृपें काय बोलिलें. ॥ ८२
'अहा! रे! श्री**पा**र्था! तुज कशि अवस्थाच घडली?
शशीवंशीं कोणी मज तो न दिसे भूपति बळी.' ।
स्वगर्वें तों **दु**र्योधन उठुनि बोले, 'नृपवरा!
तुला कैसें वाटे, मजहुनि बळी कोण दुसरा ? ॥ ८३

---

१. सैन्य. २. फेंकी. ३. हा आरबी शब्द आहे. ४. मत्स्याचा डोळा. ५. जिवाची हयगय. ६. अहल्या. ७. धनुष्याची दोरी.

धनुष्या दे वेगीं' वदत द्रुपदा कौरवपती,
'तुझी ते तों संख्या त्रिशर, चवथा दे मजप्रती.' ।
म्हणे तो विश्वात्मा, 'तुज निजमुखें पांच दिधले.
सुखें भेदीं यंत्रा, वरिं निजकलत्रा[1] भुजबळें.' ॥ ८४

धरी चापा हातीं, वर शर सितीं लावुनि करें,
तळीं पाहे वक्त्रा, वरि मिनसुनेत्रा त्रिधि शरें; ।
रिकामा तो गेला, मग कुरुज लावीत दुसरा;
नभीं सोडी बाणा, तरि बहुत कांपे थरथरां. ॥ ८५

तो हि व्यर्थचि जावुनी, मग तीसरा शर लाविला.
मल्ल ते सरसाविती, तंव भीष्म मोहा[2] पावला. ।
पाहि तो दुर्योधना, 'धनु सांडिं, जिव कां त्यागिशी?
होमिती कढि येक्षणी तुज सर्व वैरी नेणसी[3]. ॥ ८६

जीव देशिल, नोवरी मग कोण भोगिल निश्चयें?
कासया अभिमान धरिसी? हातिचें धनु सांडिये. ।
हांसविसि नृप व्यर्थ हे.' मग आंसडुनि सभे आणिला.
बैसतांचि सुयोधन नृप बोलती, 'पण जिंकिला?' ॥ ८७

भूप तीक्षण बोलिला, 'बहु हासतां नृपमंडली
मंदिरीं मम नंदिनी रमणी वरेविण राहिली.' ।
श्रीहरी म्हणे राजया, 'ऋषि राहिले मुनितापसी,
त्यांसि जावुनि शीघ्र प्रार्थुनि ये त्वरें, किति बोलसी?' ॥ ८८

कृष्णवाक्य चि ऐकुनी नृप जावुनी करि प्रार्थना,
शक्ति जांतरि या सभांतरिं धर्म बोलत अर्जुना. ।
'ऊठ पार्था! धनुसि घे, मिन भेदुनी वरिं नोवरी.'
बंधु वंदुनि ऊठिला, नमिला पदांबुजिं श्रीहरी. ॥ ८९

घेवुनी धनुबाण अर्जुन येवुनी सभे ठाकला.
देखतां नृप बोलती, 'संवसारिं हा जिव त्रासला, ।
अंगनेस्तव[4] आंग सुंदर तप्त तैलीं घालितो;
सव्य घेवुनि सव्यसाचि[5] कढाह दृष्टिसि पाहतो. ॥ ९०

१. बायको. २. मूर्च्छा. ३. न जाणसी. ४. बायकोस्तव. ५. अर्जुन. डाव्या हातानें शरसंधान करण्याचा स्वभाव आहे ज्याचा—हा शब्दार्थ. (अर्जुन डाव्या हातानेंही बाण सोडीत असे म्हणून त्या हें नांव आहे.)

दर्भ घेवुनियां करीं जिविं आठवीतसे चाक्षुकी.[1]
टाकितां कढयांतरीं तंव स्वच्छ दीसत मच्छकी. ।
धूम्र तो शमतांचि, अंतरिं यंत्र निश्चळ राहिलें.
अर्जुनें ताळिं पाहुनी, शर लावुनी वरि भेदिलें. ॥ ९१

मीनलोचन भेदुनी त्वरें पाडिला अवनीवरी.
देखतां नृप 'धन्य' म्हणवुनि गर्जिताति स्वयंवरीं. ।
प्रेरुनी मदमत्त हस्तिनि द्रौपदी सभे पातली.
माळ ते निजहस्तकें मग पार्थकंठिं च घातली. ॥ ९२

भीम तेक्षणिं द्रौपदी गजस्कंधिं वाहुनि चालिला.
धर्मअर्जुननकुलसहदेवांसि बोलत, 'तुम्हि चला.' ।
दुष्टमतिनें एक भूपती द्वार जावुनि रोधिती.
भीम होवुनियां पुढें नृप लोटितां, पडती क्षिती. ॥ ९३

मार्गि त्या भिम चालतां नृप बाहुनें किति मारिले.
पांच जण कुंल्लालशाळे[2] घेवुनी वधु पातले. ।
बंधु बोलति, 'माय! भिक्षा आणिली तुजकारणें.'
स्नेहें जननी बोलली, 'तुम्हि पांच वांटुनि घ्या' म्हणे. ॥ ९४

मातृवचनें द्रुपदतनया बंधु वांटुनि भोगिती.
तीस वदनीं नित्य स्मरतां पातकें[3] बहु नासती. ।
भूप ते क्षणिं पंडुसूता आणुनी करि सोहळा
सद्गुरुकृपे काव्यरस हा अल्पमतिनें बोलिला. ॥ ९५

श्रोते हो! तुम्हि तों विचक्षण[4] बहू, मी बोलतां भीतसें,
मी तों बालक तूमचें, मजकडे पाहा कृपासौरसें. ।
नाहीं ते मज बुद्धि, मंदमतिनें जें काव्य म्यां वर्णिलें
निर्दोषें करुनी अनंत विनवी तें पाहिजे भूषिलें. ॥ ९६

१. चाक्षुषी विद्या ही अंगारपर्ण गंधर्वानें अर्जुनास दिली. स्वर्ग मृत्यु पाताळ यांत जें कांहीं होतें तें कोठेंही असलें तरी हिच्या योगें दिसावें हें हिचें सामर्थ्य. २. कुंभाराच्या घरास. ३. 'अहल्या द्रौपदी सीता तारा मंदोदरी तथा । पंच कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशिनीः ॥' या सुप्रसिद्ध पद्याकडे येथें लक्ष्य आहे. ४. पंडित.

गजगौरीव्रताख्यान.[1]

(श्लोक.)

नृपति पुसत वैशंपायना नम्र वाचा,
'प्रकट कलह झाला कौरवांपांडवांचा ।
कथवुनि मुनि! सांगा तृप्ति सूर्यात्मजाची,
कथुनि हि करिजे विश्रांति हृत्पंकजाची.' ॥ १

परिसुनि मुनि बोले, 'ऐक एकाग्र राया!
जधिं रतमृत[2] पांडू धर्म कर्मा जिराया।
लघु शिशु धृतराष्ट्रें पाळिले पुत्रमानें
निरखुनि बहु कीजे द्वेष दुर्योधनानें. ॥ २

बहू विद्या पार्थी, तदुपरि हरीभक्तिरचना
विलोकूनी ख्याती शकुनिसुत[3]दुर्योधनमना ।
सदा ते पार्थाचा त्रिजन[4] करिति द्वेष हृदयीं
तदा आलें हस्तीव्रत करित गांधारि समयीं. ॥ ३

निरोपी गांधारी वचन मग एकोत्तरशता,[5]
'अरे! योजा हस्ती सकळिक तुम्ही मृन्मय व्रता.' ।
अशीं तीचीं वाक्यें नमुनि सुत मृद्गोल[6] स्वकरीं
धरूनीयां आले, करिति गृहिं सावेव[7] हि करी.[8] ॥ ४

करी शृंगारीला कनकमय तो भूषणचिरें
द्विभागीं घंटांचे ध्वनि उमटती, वाजति धरे, ।
विलेपीला शुंडे तगतगित[9] सिंदूर विलसे ।
तळीं चक्रें त्यासी चतुर फिरवीतां फिरतसे. ॥ ५

बसोनी गांधारी सकळ सुत ते ओढिति करें,
पुढें नानावाद्यें घनस्वर नफेऱ्यादिक[10] तुरें[11]; ।
उभारोनी पाणी[12] अगणित मुखीं भाट स्तविती
अशी कुंतीगेहाप्रति मिरवुनी ये सुतवती. ॥ ६

---

१. 'व्रतराज' नामक ग्रंथांत हें आख्यान आहे, पण त्यांत आणि यांत भेद दिसतो. २. रतिसमयीं मुनिशापानें मेलेला. ३. अधिरथपुत्र (कर्ण.) ४. तिघेजण. (शकुनि, कर्ण, दुर्योधन.) ५. एकशें एक (पुत्रांना. यांत दासीपुत्र युयुत्सु याचीही गणना केली आहे.) ६. मातीचे गोळे. ७. सावयव. ८. हत्ती. ९. चकचकित, लकलकित. १०. वाद्यविशेष. ११. वाद्यें. १२. हात.

गजाखालीं नारी उतरुनि दिलें वायन तिला
फिरे जों तो दुर्योधन कुमतिनें वाक्य वदला, ।
'अहो! या दानाचें त्वरित उसणें सिद्ध करणें
न देतां तैं आहे नरक पितरांला, धिग जिणें.' ॥ ७

ऐकोनी कटु वाक्य त्या कुमतिचें कुंती मनीं दचकली
झालेंसे मुख म्लान, मान हरला, दुष्टोत्तरें पोळली. ।
जैशी त्या पियुषांतरीं वसुनियां व्याळें गैरा टाकिली,
तैसें वाक्य सुयोधनें चि वदतां कुंती जिवें खोंचली, ॥ ८

ऐशी दु:खित अंतरीं निज गृहीं, तों भीम आला पुढें,
'माते! कां वदनेंदु हा उतरला? सांगें मला एवढें.' ।
ते सांगे, 'गजवोवसा मम गृहा गांधारिनें आणिला,
जातां ज्येष्ठ हि दुष्टबुद्धि वचनें स्पष्टोत्तरें बोलिला. ॥ ९

'घ्यावें वायन हें जिनें निजकरें द्यावें तिणें ऊसणें,
या दानासि विलंब हो न करणें, केल्या कुळाला उणें.' ।
ऐशीं तो कठिणोत्तरें वदुनियां मातेसवें गेच्छला.'
ऐकोनी मग भीम तो निजमुखें कुंतीप्रती बोलला. ॥ १०

'तूं गौरीगजवोवसा निजसुखें आतांचि माते! करीं.
योजूं मी निज पायरी गजपुरीं त्या मृत्तिकेचा करी.' ।
ऐकोनि जननी म्हणे सुवचनीं, 'हे सांडि रे! योजना
आणीं तूं मृदु मृत्तिका निज करें जाऊनियां हो! वना.' ॥ ११

आणोनी मग टाकिला पवनजें मृद्गोल द्वारापुढें,
येवोनी जन सांगती जननिसीं, 'त्वद्भाग्य हें केवढें? ।
आतां आणिल पिंड तो हि दुसरा या ग्राममाथां धरी,
देतो जीर्तसमाधि भीम सकलां नारीसपुत्रीं घरीं.' ॥ १२

ऐकोनि तीणें जनपीडनार्था, भीमासि वर्जी तंव गम्य पार्था. ।
प्रार्थीतसे अर्जुन, 'काय आहे?' माता स्वपुत्राप्रति सांगताहे.॥ १३

'गौरीकरीं हें व्रत आचरावें, त्या मृत्तिकेच्या द्विरदा पुजावें, ।
जन्मांतरीं स्वर्गज पाविजेतो,' त्यानंतरें उत्तर पार्थ देतो. ॥ १४

---

१. अमृत. २. साप. ३. विष. 'सर्पे विषा' असाही पाठ आहे. ४. मुखचंद्र. ५. व्रत, नवस. ६. गेला. ७. वायुपुत्रें.(भीमें.) ८. जीवंतसमाधि. ९. हत्ती. १०. स्वर्गांतील हत्ती.

'जन्मांतरें तीं तुटलीं [1]स्वभावें, तेव्हांश्रिले श्रीहरिपाय [2]भावें, ।
मूद्रोलहस्ती तरि भव्य वाणा पूजोनि पूढें फलप्राप्ति कोणा? ॥ १५
आतां चि इच्छा करिं पूर्ण माते! आणीन [3]ज्याची भगिनी रमा ते, ।
त्या [4]चारदंता उतरोनि सृष्टी आणूनि मी दाविन तूज दृष्टी.' ॥ १६
बोलोनि ऐसें मग बाण [5]चापीं लावूनियां पत्र खिळि प्रतापीं, ।
मंत्रोनि मंत्रें [6]निजबाण सोडी, इंद्रालयालागिं सुशीघ्र धाडी. ॥ १७
कडकडाट तो थोर जाहला. भडभडां बहू वायु सूटला. ।
गडबडी तदां [7]निर्जरीसभा, झडझडोनि इंद्र राहिला उभा. ॥ १८
बाण लोटला इंद्रआसनीं, लक्षिती पुढें देव लोचनीं. ।
त्या शचीवरें उठुनि पाहिलें, सायकामुखीं पत्र देखिलें. ॥ १९
सोडुनी तिहीं तेच पत्रिका पाहिली वरी कृष्ण[8]मुद्रिका ।
तो बृहस्पती सभेत वाचितो, [9]देवेंनाथ एकचित्त ऐकतो. ॥ २०
'सकल हि उपमा जे ते तुम्हांसी [10]विराजे,
[11]शतमखफलप्राप्ति स्वामि तेथील राजे, ।
नमन हि तुम्हि घ्यावें श्रीहरीसेवकाचें
तदुपरि परिसीजे कार्य पंडूसुताचें. ॥ २१
सुरकुळमणि ! तुम्हां एक विज्ञप्ति आहे
सुरगजवर कुंती त्या वरा इच्छिताहे. ।
म्हणउनि प्रभुवर्यें धाडिजे गौरवानें
नाहिं तरि न म्हणीजे पोर हें टौरवाणें.' ॥ २२

(सवाई.)

वाचुनि पत्र बृहस्पति त्यावरि पार्थपराक्रम सांगत इंद्रा,
'तो हरिचा बहु आप्त धनंजय, हे नयनीं निरखीं हरिमुद्रा. ।
यास्तव अन्य मनीं न धरीं, करिं सिद्ध सुशोभित धाडिं गजेंद्रा'
ऐकुनियां गुरुवाक्य परी गज धाडुं जिवीं न वटे अमरेंद्रा. ॥ २३
'हा [12]गजराज विराजित ये स्थलिं, तो [13]अवनीवरि जाइल कैसा?
हे गुरुराज! मनीं उमजा तुम्हि, यासि विचार सुचे मज ऐसा ।

---

१. स्वभावतः भिन्नभिन्न झालीं. २. भक्तीनें. ३. ज्या गजाची (ऐरावताची) बहीण लक्ष्मी आहे. ऐरावत आणि लक्ष्मी हीं क्षीरसागरापासून मंथनसमयीं झालीं. ४. ऐरावतास. ५. धनुष्य. ६. आपुले बाण. ७. देवांची सभा. ८. शिक्का. ९. इंद्र. १०. शोभे. ११. शंभर यज्ञ केल्याचे फळाची प्राप्ति ज्याला तो. (इंद्रपद लाभ ज्याला झाला तो.) १२. ऐरावत. १३. पृथ्वी.

सांगुनि धाडुं तया नृवराप्रति, न्या करि सिद्ध कळेल हि तैसा'
  [1]बोहुनि दूत म्हणे **अ**मराधिप, 'हस्तिस न्या कथिं जा **ह**रिदासा.'॥२४
जावुनि दूत [2]**न**राप्रति बोलति सिद्ध असें, तुम्हि हस्तिसि आणा'
  ऐकुनि सेवकवाक्य **ध**नंजय तेक्षणिं चिंतितसे गुरु **द्रो**णा ।
[3]शीत करें कसुनी करितो शरवृष्टि नसे परमीत हि बाणा,
  ते नभिं वाट करी [4]शरदाट सु**पा**र्थ अचाटपराक्रम जाणा. ॥ २५

(श्लोक.)

बांधोनि बाणीं मग स्वर्गमार्ग तो, जाया जनाला पदवाट दावितो. ।
त्या एवढा विक्रम **वै**ष्णवी असे, तेव्हां **गु**रू तो भयभीत होतसे. ॥ २६
शक्रासि तो सद्गुरु वाक्य बोलिला, 'या नंतरें पाहिं विचार आपुला. ।
मनुष्य ते येतिल सर्व निर्भयें, वोढोनि घेतील बळें [5]सुरालयें.' ॥ २७
तेव्हां म्हणे **अ**र्जुन **भी**मसेना, 'जाऊनि तुम्हीं [6]**सु**रहस्ति आणा.' ।
त्या बाणपंथें [7]**अ**मरावतीसी जाऊनि बोले **सु**रनायकासी. ॥ २८
'कोठें तुझा रे ! तनुशुभ्र हस्ती ?' आश्चर्य केलें [8]विबुधीं समस्तीं. ।
सांगे **गु**रू, 'सेवक **अ**र्जुनाचा, दावा त्वरें त्यासि तरी च वांचा.' ॥ २९
'दावूनि **ऐ**रावति **दे**वरायें, निर्विघ्न व्हावें भलत्या उपायें.' ।
बोले मुखें **भी**म [9]महावतासी 'रे ! चालवीं हा गज [10]**ह**स्तिनासी.' ॥ ३०
महावतें तो चिकळोनि हस्ती, 'आला' म्हणे 'हा गजराज मस्ती.' ।
घालोनि शुंडा मग **भी**मसेना ओढीतसे तो, परि हा ढळेना. ॥ ३१
      [11]धरोनि चार दंत चार पाय दोन हस्तकें
        महीस पाडिला करींद्र तो [12]उताण कौतुकें, ।
      करोनि सिंहगर्जना चतुष्पदीं च बांधिला
        गदेसि घालुनी करें धरोनि स्कंधिं चालिला. ॥ ३२
      सभेसि **भी**म जावुनी म्हणे, '**सु**रेंद्र! बैसणें'
        [13]**न**गारि बोलिला, 'तुम्हीं कदापि हो ! न रूसणें. ।

---

१. बोलावूनी. २. अर्जुनाप्रति. ३. धनुष्याची दोरी. ४. बाणांनीं भरलेली (हा संस्कृत प्राकृत शब्दांचा समास निषिद्ध होय.) ५. देवांचीं घरें. ६. देवांचा हत्ती (ऐरावत) ७. इंद्राची प्रधाननगरी. ८. देव. ९. हत्तीला हाकणारा महात. १०. हस्तिनापुरास. ११. 'करद्वयें धरूनि चारी पाय तेंवि हस्तकें दंत चारि पाय पुच्छ शुंड वाहिला तुकें' असाही पाठ आहे. १२. उताणा. १३. इंद्र.

करींद्र केंवि टाकिला ?' नरेंद्र 'तो' म्हणे, 'असे'
विडंबना विलोकुनी म्हशासि कोण या पुसे. ॥ ३३

विडंबना विलोकुनी सुरेंद्र लाजला मनीं,
'गजासि सोडवीतसे' म्हणे 'अकीर्ति मेदिनी. ।
विभूषणासि घालितों, तुम्हीं क्षणेक बैसिजे[1],
सुशोभितासि नेलिया तुम्हासि श्लाघ्य जाणिजे. ॥ ३४

चतुरदंत पैदीं[2] करिं भूषिला, चतुर स्कंधिं महावत बैसला ।
[3]चतुरपाणिसखाग्रज त्यावरी, बसुनि आणितसे अवनीवरी. ॥ ३५

शरपथें ईभपती उतरे क्षिती, [5]घणघणा अमित [6]किंकिणि वाजती. ।
सकळिकां बहुत कौतुक वाटलें, निरखितां गज [7]गजाह्वय लोटलें. ॥ ३६

'[8]जरि पराक्रम असे तरि मानिती, न करि विक्रमहि कोणि न मानिती, ।
[9]शचिवरें बहु पराक्रम देखिला, म्हणुनियां गजपुरा गज धाडिला.' ॥ ३७

सुरगज मग भीमें आणिला मंदिरासी,
निरखुनि [10]जननी ते तुष्टली सौख्यराशी. ।
करि सति निजभावें हस्तकें हस्तिपूजा,
विविधकुसुममाळा घातल्या शीर्षि वोजा. ॥ ३८

करुनि रुचिर पूजा शीघ्र आरूढ झाली,
मिरवत मग चाले, देवुं वाणा निघाली. ।
स्थिर करि सुरहस्ती नारि गांधारिगेहीं
उतरुनि मग[11] देते वायनालागिं पाहीं. ॥ ३९

निरखुनि सुरहस्ती नारि विस्मीत झाली,
'अघटितकरणी हे [12]त्वत्सुतीं दाखवीली. ।
बहु सुत [13]हरिणीसी जाहले [14]काय कामा ?
उपजत [15]करिगंडा [16]दारितो सिंहनामा.' ॥ ४०

म्हणउनि अतिप्रेमें क्षेमें[17] कुंतीस दीलें,
'तव व्रत इह जन्मीं सांग सिद्धीस गेलें.' ।

---

१. 'राहिजे' असाही पाठ आहे. २. 'करी परि भूषिला' असाही पाठ आहे. ३. भीमसेन. ४. ऐरावत. ५. 'खणखणा' असाही पाठ आहे. ६. घंटा. ७. हस्तिनापुरांतील जन. ८. हे दोन चरण बोधपर सुभाषितरूप आहेत. ९ इंद्रें. (शचीच्या भ्रतारानें) १०. कुंती. ११. 'मग तीतें वायनालागिं बाहीं' असाही पाठ आढळतो. १२. 'प्रस्तुतीं असाही पाठ आहे. १३. मृगीला. १४. काय उपयोगाचें आहेत ? नाहींत असा भाव. १५. हत्तीचें गंडस्थळ. १६. फोडितो. १७. आलिंगन.

सुरगज मग भीमें धाडिला इंद्रलोका,
परिसुनि घडिलासे तक्षकालांगिं धोका. ॥ ४१

देखोनियां विक्रम अर्जुनाचा, संतापला जीव सुयोधनाचा. ।
तैंपासुनी मत्सर वाढलासे, रायासि पूर्वार्थ निरोपिलासे. ॥ ४२

हा गौरीगजवो[1]वसा, परियसा पुण्यांश घ्या फारसा,
सेवा ना अळसा, कथामृतरसा एकाग्रचित्तीं वसा, ।
काळाचा वळसा, बहू भरंवसा मानूं नका मानसा,
नोहे जन्म असा पुढें तरि बसा श्रीकृष्णपायीं बसा. ॥ ४३

सत्काव्यश्रवणें करूनि श्रवणे, सा[2]योज्यता पावणें,
संतासी लवणें, अहं[3] लपवणें, तोषा तसा पावणें, ।
चिंता मालवणें, स्तुती निवळणें, तत्वें मना लावणें,
धर्मा चालवणें, अनंतस्तवनें चित्तीं हरी ठेवणें. ॥ ४४

गरुडगर्वपरिहाराख्यान.[4]

(श्लोक.)

वंदीन मूळिं गणनायक ! दे मतीला, त्यानंतरें स्तविन सिद्धसरस्वतीला; ।
स्वानंदसद्गुरुपदें नमिं मस्तकानें, सेवा कथामृत उदार समस्त कानें. ॥ १

फिरत[5] फिरत आला द्वारके[6] वायुपुत्र[7],
हृदयिं जपत आहे तारकं राममंत्र. ।
सचकित कपि पाहे द्वारका पुण्यभूमी,
कनक[8]कळस जीचे लागले रम्य व्योमीं[9]. ॥ २

पांच[10] पुष्कराज[11] वज्र[11] गोमेदादि माणिकें
नीळ[12]पीतरंगरत्नें जोडिलीं अमोलिकें, ।

१. व्रत. २. मुक्ति. ३. अहंता, अभिमान. ४. या प्रकरणास 'रामहनुमंतभेट' असेंही नांव आहे. ५. 'भ्रमत भ्रमत आला' असाही पाठ आहे. ६. हिलाच द्वारवती, द्वारावती, असीं अन्य नांवें ग्रंथांतरीं आढळतात. ७. मारुति. ८. सोन्याचे. ९. आकाशीं. १०. 'पाच पुष्पपद्मराग गोमेदादि माणिकें, ठाइं ठाइं विश्वकर्मे जोडिले ते कौतुकें । देखताचि अंतरीं तया संदेह वाटला, पर्वतीं चढोनि लांगुलें करोनि थाटला ॥' असाही पाठ आहे. ११. रत्नविशेष. १२. 'नील पीत रक्त श्वेत जोडिलींत आणिकें' असाही पाठ आहे.

[1]अप्रतीम सुप्रभा [2]प्रसिद्ध [3]भिंत पोवळी
इंद्[4]रनीळ पद्मराग व्हावया प्रभावली. ॥ ३
मरकतादि कुंडलें विडूर्य भव्यमौक्तिकें
ठाइं ठाइं जोडिलीं हिरे सुपाच माणिकें. ।
दीप्ति देखतांचि तो [5]गभस्ति अस्त पावला,
तेचि द्वारका विलोकितांच मोक्ष लाधला. ॥ ४

'नगर हें रचिलें कवणें बरें? मढुन काढियलें कनकांबरें ।
मज गमे [6]दशमुखानुजलंका खणुनि आणियली अकलंका. ॥ ५
द्रोणागिरीपरि पुरी उपडीन आतां [7]रामें दिली, तिस उपद्रव कोण देता? ।
त्या शत्रुला वधिन मी करितों प्रतिज्ञा.' तों येवुनी [8]मुनि म्हणे कपिराजसुज्ञा. ॥ ६

मुनि म्हणे, 'कपि! [9]अंजनिनंदना! दिसति आजि प्रवर्तसि कंदना, ।
बहुत कोप दिसे तुझिया मना, वद कपी! मनिंची [10]मनकामना.' ॥ ७
मुनीतें वदे तो कपी नम्रवाचे, 'स्मरोनी फिरें पाय त्या राघवाचे, ।
तयें राघवें दीधली दान लंका [11]बळें शत्रुनें आणिली हेच [12]शंका?' ॥
मुनि म्हणे, 'परिसें [13]पवनात्मजा! प्रभुविना तुजला न दिसे दुजा, ।
नृपति या पुरिंचा बरवा असे, कनक देइल तो तुज घे तसें. ॥
कपिवरा! नगरि हे नव्हे लंका, सुदृढ हे [14]भवनदींतिल नौका. ।
पुससि नाम इचें तरि द्वारका रसिकभाविकलोकसुतारका. ॥ १०

ये पुरींत बळरामहि साजे, नाम हेंचि भुवनत्रयिं गाजे.' ।
ऐकतांच कपि अंतरिं कोपे, रोम[15] ते उभवितां [16]वपु लोपे. ॥ ११
भ्रुकुटि वक्र अग्निरूप बूबुळें, भूमि ताडिली [17]आत्मलांगुलें, ।
क्रो[18]धरूप नारदासि बोलिला; 'जाइं रे! पुरीमाजि तूं भला. ॥ १२

१. अनुपम. २. 'प्रशस्त भिंति पोंवळी' असाही पाठ आहे. ३. देवालयादिकांच्या सभोंवती जो भिंत असते ती. ४. 'पद्मराज सुप्रवाळ इंद्रनीळ आवळी' असाही पाठ आहे. ५. सूर्य. ६. बिभीषणाची लंकापुरी. ७. दशाननवधोत्तर रामानें बिभीषणाला दिली. ८. नारद हा ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र, मोठा भगवद्भक्त असून कामचारी, कलहप्रिय आणि गंधर्ववेदवेत्ता अशी याची ख्याति पुराणांत वर्णिली आहे. ९. मारुति. १०. इच्छा. ११. 'बळें आणिली हेचि झाली अशंका' असाही पाठ आहे. १२. संशय. १३. वायुनंदना. १४. संसार. १५. केंस. १६. शरीर. १७. आपल्या शेंपटानें. १८. 'अग्निरूप' असाही पाठ आहे.

जावुनी तया निरोप सांगिजे, **ब**ळीराम हें नाम सोडिजे. ।
सोडिना तरी सांग त्या खरा सिद्ध होवुनी येइं संगरा.' ॥ १३
हर्ष **नार**दा न माय अंतरीं, चालिला त्वरें **द्वार**कापुरीं. ।
जावुनी सभेमाजिं बैसला, तों सभेस **राम कृ**ष्ण देखिला. ॥ १४

यादवांसहीत तो विराजला **र**मापती,
शुभ्र चामरें धरोनि चार तेथ वीजती. ।
ध्यान तेंचि रम्य फार **नार**दासि लागलें,
वाणिला न वर्णवे बहूत रूप चांगलें. ॥ १५
वज्र अंकुशादि कुंकुमें बहू पदातळीं
अनंत भानु लोपले सुदीप्ति ते दशांगुळीं, ।
वांकि तोडरें ११त्रिदें विराजिताति नूपुरें
गर्जताति अंबरीं सहंसहंहि सुस्वरें. ॥ १६
जानुचक्रि लोपताति भानुचंद्रमंडळें
केळिगर्भ मांडिया द्विभाग त्यास कोमळें, ।
कटिप्रदेशिं पींवळा पितांबर प्रकाशिला,
क्षुद्र किंकिणीध्वनीस नाद थोर ऊठिला, ॥ १७
मुरंग रंग वेगळा कुरंगनाभिचा टिळा,
विशाळभाळमस्तकीं किरीट तो विराजला. ।
अमोल्य रत्न मूकुटासि जोडिलीं खणोखणीं
चतुर्भुजांत आयुधेंशि बैसला सुखासनीं. ॥ १८

मुंनि श्री**ह**रीतें म्हणे, '**वा**सुदेवा! कपीनें मला धाडिलें गा! सुदेवा! ।
बळीराम हें नाम सोडूनि द्यावें, न सोडां तरी शीघ्र युद्धासि यावें.' ॥ १९
रेवतीरमण हांसुनि बोले, 'काय मी त्यजिन वानरबोलें? ।
मर्कटा धरुनि आणिन येथें सैन्य घेवुनि निघे गिरिपंथें.' ॥ २०

१. दुष्ट. २. युद्ध. ३. 'सभास्थानिं पावला तों सभेस राम कृष्ण बैसला' असाही पाठ आहे. ४. 'चाप शुभ्र चामरें धरोनि दूत ढाळिती' असाही पाठ आहे. ५. चमर नामक महिषाकृति मृगाच्या पुच्छाचें केलेलें जें तें—चामर. (व्यजन.) ६. दास. ७. वारतात. ८. 'तेंचि ध्यान व्यास शूक नारदासि लागलें' असाही पाठ आहे. ९. सूर्य. १०. तोरडी, पादभूषण. ११. कंकणें. १२. पैंजण. १३. गुडघेरूप चक्रांचे ठाईं. १४. घागरी, घुंघुर. १५. कस्तूरीचा. १६. ठिकठिकाणीं. १७. 'मुनी तो वदे श्रीहरी देवदेवा' असाही पाठ आहे. १८. बळिराम.

जावुनी मुनि म्हणे, 'हनुमंता! व्यर्थ तूं दुखविला [1]अहिमाथा, ।
तो रिपू चमुस घेवुनि आला.' ऐकतां कपि [2]सुतप्तहि झाला. ॥ २१

लघुगिरी उपडितां पदिंच्या नखीं, उडवितां पडति ते [3]चमुच्या मुखीं. ।
[4]हलधरी परम विस्मित जाहला, मुनि तया त्वरित संनिध पातला. ॥ २२

बळ म्हणे, 'पडला स्थुळ धोंडा!' मुनि म्हणे 'कपिचा [5]पदगुंडा; ।
त्यापुढें बळ तुझें [6]विकसेना, वांचवीं सकळ [7]भाविकसेना.' ॥ २३

बोलतां [8]समिप पर्वत ये नभीं, देखतां [9]खळबळे चमु ते उभी. ।
ते क्षणीं सकळिकां पळ सूटला, प्रळयकाळ तयां जिविं वाटला. ॥ २४

[10]सैन्यासहीत बळराम पळोनि आला. श्रीकृष्ण त्यां पुसत, 'काय वृतांत झाला?'।
ऐकोनियां हलि म्हणे, '[11]शृणु चक्रपाणी! मूर्खासि बोध करितां श्रम होय वाणी.॥२५

(सवाई.)

[12]दुर्धर डोंगर टाकित वानर त्यापुढें [13]संगरें काय तो आम्हां?
जाणसि तें करीं लाघव तूं हरि, तो तों वनांतरिं केसरि श्यामा!' ।
ऐकुनि श्रीहरि विस्मित अंतरिं, 'वानर भासतसे बळिरामा!
पूर्ण सखा श्रमहारक तो मम अंतरिं होय कपीचा प्रेमा. ॥ २६

[14]द्वैयुगिं भाषण देइन दर्शन द्वापरिं यापरिपूर्ण ति [15]संज्ञा'
हेंच मनांतरिं आठवलें हरि! जाइं' म्हणे 'गरुडा करिं आज्ञा. ।
सांग तया बळराम बाहे तुज, चाल त्वरें, असें वद तूं सुज्ञा,
हांसुनियां गरुड म्हणे, 'हे मज लाज चतुर्भुज! ऐक प्रतिज्ञा. ॥ २७

[16]सप्तसमुद्रहि घोंटुनियां महि, काढिन मी [17]अहि चंचुबळानें
ऊर्ध्व उडून ते भानु शशी नभिं, बांधुनि आणिन पक्षबळानें, ।

---

१. सापाचें मस्तक. २. क्रोधाविष्ट. ३. सेनेच्या. ४. बळिराम. ५. पायानें टाकलेला दगड धोंडा. ६. पसरेना. ७. भोळीं गरीब यांची सेना. ८. 'समुळ' असाही पाठ आहे. ९. क्षोभ पावे. 'हळबळी' असाही पाठ आहे. १०. ऐक. ११. हा चतुर्थचरण बोधपर सुभाषितासारखा आहे. १२. 'दुर्धर डोंगर टाकितो वानर त्यासिही संगर कायसा आम्हां, जाणसि तें करि अंतरीं श्रीहरी त्यासि असे बहु राघवप्रेमा। पूर्वसखा मम आत्मज वानर भासतसे जणो तो बळीरामा पूर्ण मनोरथ होइल दर्शन त्याचि असे बहुलालस आम्हां ॥' असाही पाठ आहे. १३. युद्ध. १४. दोनयुगीं (त्रेतायुगीं आणि द्वापारयुगीं). १५. 'त्रेतायुगीं तुज देइन दर्शन भाष्य असे मम हेचि ति संज्ञा' असाही पाठ आहे. १६. लवण, इक्षु, सुरा, घृत, दधि, दुग्ध आणि जल यांचे सात सागर. १७. सर्प.

तो मि खगेश्वर जावुनि वानर, प्रार्थुं कीं थिल्लर[1]; सिंधुजळानें,
काय करूं? हरिशब्द नुलंघवे वारुळ तें नमिजे अचळानें.[2]' ॥ २८

(श्लोक.)

जावुनी[3] खगेंद्र शब्द बोलिला, 'चाल रे! बली बाहतो तुला. ।
ऊठ मर्कटा! चाल लौकरी.' गरुड ताडिला श्रीमुखावरी. ॥ २९
चडकणा मुखीं लागतां उडे, येवुनी सभेमाजि तो पडे, ।
भडभडां अशुद्ध[4] वाहतें मुखीं दुडदुडां हरी धांवे कौतुकीं. ॥ ३०
कांहिं त्या खगा धुगधुगी जिवीं, श्रीहरी कृपाहस्त फीरवी. ।
श्रीहरीकृपें उठुनि बैसला, 'धिग्' म्हणे हरी, 'नित्य निर्बला! ॥ ३१
जावुनी तुवां काय बोलिलें? कासया निमित्त तूज ताडिलें?' ।
गरुड श्रीहरीलागिं तो वदे, 'तो कपी बहू मातला मदें. ॥ ३२
काज जें तुम्ही मज निरोपिलें तसेंच जावुनी त्या निवेदिलें. ।
चाल रे ! बलीराम बाहतो,' ते क्षणीं मला होय काळ तो. ॥ ३३
इंद्रवज्र[5] तें लागतां बरें, त्यापरीस पाणिपद्म[6] नीबरें[7]. ।
मीच होइं तों सोसिता बरा लागतांच चूर्ण होय कंधरा[8].' ॥ ३४
म्हणे श्रीहरी वीनतेच्या[9] सुपुत्रा, 'तुवां जावुनी त्या कपीला पवित्रा ।
वदें सूर्यवंशी रघूराज आहे तुला दर्शनालागिं तो शीघ्र बाहे. ॥ ३५
तनय दशरथाचा, बंधु सौमित्रि[10] ज्याचा,
पति क्षितितनयेचा[11], मारिता ताटिकेचा, ।
रिपु दशवदनाचा, मित्र बीभीषणाचा,
सुखकर भरताचा, स्वामि जो वानरांचा.' ॥ ३६
ही खूण सांगितलि त्या गरुडास देवें.
बोले खगेंद्र, 'तुमच्या मनि म्यां नसावें. ।
त्याच्या करें मरण येइल सत्य आतां
तूं कां उपेक्षिसि मला वदें[12] रे! अनंता[13]!' ॥ ३७
हरि म्हणे, 'गरुडा! हृदयांत अभय होवुनि जाइं वनांत. ।

---

१. अल्पजळ. २. पर्वतानें. ३. 'वाक्य ऐकरे अंजनीसुता ! सांगतां तुझ्या स्वामिन्ची कथा । जेणें आपुली स्त्रीच सागिली, काय ही जनांत कीर्ति चांगली ॥' असें एक पद्य एका पोथींत आहे. ४. रक्त. ५. 'हस्त पाहतां वज्र तें बरें' असाही पाठ आहे. ६. हस्तकमल. ७. कठीण. ८. मान. ९. गरुड हा विनतेचा कनिष्ठ पुत्र. १०. लक्ष्मण. ११. सीतेचा. १२. बोल. १३. परमेश्वरा.

वद तुं **दा**शरथी तुज बाहे; वचन बोलुनियां मग पाहें.' ॥ ३८
हरिपदें नमुनि सत्वर गेला. जावुनी खग दुरी दृढ ठेला. ।
'दशरथात्मज तुला कपि! बाहे.' वचन बोलुनियां पळताहे. ॥ ३९

(सवाई.)

ऐकुनि **दा**शरथी, कपि धांवुनि तो **गरु**डाचरणीं मिठि घाली,
देवुनि क्षेमें, तयास भुजावरि घेवुनि; त्या **गरु**डा कुरवाळी. ।
घेवुनियां खग खांदिसिं निर्भर नाचतसे तइं हर्ष समेळीं,
'दावि मला **र**घुनाथ, अनाथ सनाथचि तूं मज ये करिं काळीं.' ॥ ४०

(श्लोक.)

'खांदियावरि परी भय अंतरीं घातलें **य**दुवरें मजला भरीं. ।
कपिस **रा**म मि कोठुनि दाखवूं? अनृत देखुनि ताडिल हा बहू.' ॥ ४१
असो. यावरी ते घनांबूदशामें सभे आदरें बाहिली **स**त्यभामे. ।
'अहो! सुंदरी तूं त्वरें होइं **सी**ता कळेना तया अंतरीं **रा**मदूता.'॥ ४२
बहूतांपरी सर्व शृंगार केला. म्हणे, '**जा**नकी जाहलें मी दयाला!' ।
'अहो सुंदरी! हें नव्हे रूप तीचें. त्वरें **रु**क्मिणी! रूप दावीं **सि**तेचें.' ॥ ४३
हरीवाक्य ऐकोनि दावी स्वलीला त्वरें **रु**क्मिणी जाहली **भू**मिबाला. ।
रमाकांत तोची **सि**ताकांत भासे वधू वामभागीं **सि**ता ते विलासे. ॥ ४४
बहूतांपरी वीनवीलें **ख**गेंद्रा, 'त्वरें दाखवीं माझिया **रा**मचंद्रा.' ।
असो. यावरी तो **क**पीराज योगी सभे **रा**म तो **जा**नकी वामभागीं. ॥ ४५
कपीनें **सि**ताकांत देखोनि दृष्टी पदीं लोळणी घातली प्रेममीठी. ।
असंभावि तें नावरे वानराला; प्रभू ऊचली आपुल्या किंकराला. ॥ ४६

(घनाक्षरी.)

आलिंगितां **ह**नुमंत, सुख जाहलें अनंत, ।
व्यास **वा**ल्मिकादि संत तेंचि प्रेम जाणती. ॥
सूर्य येवुनी गगनीं पुष्पें देति विखरुनी. ।
जयजयकार दीर्घध्वनि **ना**रदादि करिती. ॥

---

१. 'सुचवुनी इतुकें मग पाहे' असाही पाठ आहे. २. 'वदत दाशरथी तुज बाहे' असाही पाठ आहे. ३. आलिंगन. ४. मेघश्यामें. (कृष्णें.) ५. 'म्हणे येइं तूं शीघ्र होवोनि सीता नये अंतरीं कल्पना रामदूता' असाही पाठ आहे. ६. 'अगे सत्यभामे नव्हे रूप तीचें' असाही पाठ आहे. ७. 'तया वामभागीं सिता ते विकासे' असाही पाठ आहे. ८. पसरूनी.

रामपायिं तोचि लीन[1] झाला हनुमंत दीन, ।
श्रम योगाचा तो शीण[2] तोंचि सर्व नासला. ॥
बोले कपी गोड गोड, 'राम पुरवील कोड[3], ।
माझे कैल्पनेचा[4] मोड[5] ऊपडोनी[6] टाकिला. ॥ ४७

(छंद.)

रामरूप भेटलें, मनासि सूख वाटलें,
अभेद[7] दुःख तूटलें, अपार पुण्य दाटलें ।
प्रपंचवित्त[8] वीटलें, प्राणरुक्म[9] गोठलें,
सुबुद्ध बुद्ध ऊठलें, अकर्म कर्म कांटलें[10]. ॥ ४८

(श्लोक.)

असें जाहलें आजि रे ! राघवेशा ! त्वरें पंगुनें लंघिलें त्या गिरीशा[11] ।
अभाग्यासि चिंतामणी[12] लाधलासे.' कपी बोलतां राम संतोषलासे. ॥ ४९
बहुत आदरें राम बोलिला, अकाळ मेघ काय आजि वर्षला ? ।
आलासि कोठुनी अंजनीसुता ! कोठें राहसी ? सांग तत्वतां.' ॥ ५०
'नित्य राहतों सिंधुच्या तटीं, ध्यातसें तुला हृदयसंपुटीं, ।
चकोर[13] इच्छिती इंदुच्या कला, तेंवि आठवीं राघवा ! तुला. ॥ ५१
चक्रवाकचक्रवाकिनी[14] तुटी[15] उदय झालिया त्यां पडे मिठी ।
उदयलक्षणीं रात्र नासली तेंवि राघवा ! भेटि दीधली.' ॥ ५२
ऐकतांच राम तो उदार शब्द बोलिला,
'धन्य भक्तराज ! भक्तिभाव थोर दाविला. ।

१. नम्र. २. थकवा. ३. इच्छित सर्व. ४. संकल्पाचा. ५. अंकुर. ६. उपटून. ७. 'जनासि प्रेम सूटलें' असाही पाठ आहे. ८. संसाररूप धन. ९. प्राणरूप सुवर्ण. १०. छिन्न झालें. ११. मेरुपर्वतास. १२. चिंतित (इच्छिलेली) वस्तु देणारा मणि. १३. हा पक्षी चंद्राच्या किरणांतून स्रवणारें अमृत सेवून उपजीवन करतो, अशी कविप्रसिद्धि आहे. १४. चक्रवाक नामक एक पक्षी आहे. त्यांत पुरुष (नर) आणि स्त्री (मांदी) यांचा रात्रीं ऋषिशापामुळें नित्य वियोग होतो. त्यांचा परस्परांवर अनुराग फार असल्यामुळें त्यांना वियोगाचें दुःख अत्यंत असह्य होतें. पण रात्र सरून सूर्योदय झाला म्हणजे त्यांची परस्पर भेट होते व तीं सारा दिवस एकठिकाणीं राहून घालवितात, अशी कविप्रसिद्धि आहे. 'त्यज चक्रवाकि शोकं बधान धैर्यं सहस्व समयममुम् । अयमेव वासरमणिर्हरिष्यते शापमूर्च्छां ते ॥' इत्यादि सुभाषितांवरून चक्रवाकपक्ष्याची स्थिति सुव्यक्त होते. १५. तूट.

जेंवि सिंधु नित्य चिंति पूर्णरात्रिचा[1] शशी
तेंवि आठवीं कपीवरा! रे! तूज मानसीं. ॥ ९३

सत्य कुंभ तो शिरीं धरूनियां ति गुर्जरी[2]
नित्य गान तें करी, समूळ चित्त त्यावरी[3]; ।
सोडी वावडी परंतु लक्ष ठेवुनी तिसीं,
तेंवि आठवीं कपीवरा! रे! तूज मानसीं. ॥ ९४

द्वैत तूज माजियाचसाठिं बा! रे! दाविलें,
राम कृष्ण ऐक्यरूप नाम तेंचि वेगळें.' ।
ऐकतां कपी म्हणे, 'विशाळपद्मलोचना[4]!
दाविं रूप तेंचि तीन तीस कोटि मोचना.' ॥ ९५

रघुपति हरि झाला तो चतुर्भूज देखा.
दृढ कपिहृदयींची छेदिली ते अशंका[5]. ।
कपिवर हरिपायीं धांवुनी ठेवि माथा,
उचलुनि हरि त्यातें क्षेमें[6] दे चारि हातां. ॥ ९६

बोले कपी, 'हरि! मला तुझि भक्ति द्यावी,
सेवा सदैव मजला शरिरीं घडावी. ।
हें मागतों तुजप्रती रघुराज[7]! सुज्ञा!'
गेला कपी त्वरित घेवुनि कृष्णआज्ञा[8]. ॥ ९७

हें वाक्य सुंदर सुधारसपान ज्याला,
जो निश्चयें करिल हो वश तो अजाला[9]. ।
श्रोत्यां अनंत विनवी बहु नम्र वाचे
हे गूण वर्णित यथामति माधवाचे. ॥ ९८

अनंता[10] नामाचा गुणगण अनंतासि[11] नकळे,
अनंता भूजांतें हृदयिं स्मरतां तो यम पळे; ।
अनंता भक्तांचा अमितसुखदाता नरहरी[12]
अनंताचा[11] स्वामी अनुदिनिं उभा पांडवघरीं. ॥ ९९

१. पौर्णिमातिथीचा चंद्र. या दिवसीं पाण्याला भरती मोठी येते, ही गोष्ट आनंदसूचक आहे. २. गुर्जरदेशांतील स्त्री. ३. घागरीवर. ४. विशालकमलनयना. ५. आशंका; संशय. ६. आलिंगन. ७. 'यदुराज' असाही पाठ आहे. ८. कृष्णाची आज्ञा. येथें संधि कर्तव्य असून केला नाहीं. ९. परेशाला. १०. परमेश्वराच्या. ११. अनंतकवीला. १२. नरसिंहरूपधारी ईश.

सुरथसुधन्वाख्यान.[1]

प्रसंग पहिला.

(श्लोक.)

'आयका सकळ भारति[2] हे कथा; देह दुर्लभ, कदा न करा वृथा ।
धन्य जे श्रवणिं भारत ऐकती निश्चयें हरिपदाप्रति पावती.' ॥ १
चंपकापुरि[3] प्रती हय[4] ते क्षणीं पातला तुरग मंडित भूषणीं ।
पाठिशीं मग धनंजय[5] चालिला, सैनिकांसह सुशोभित पातला. ॥ २
दूत जावुनि नृपाप्रति[6] सांगती, 'पातला नृप धनंजय निश्चितीं ।
श्यामकर्णहि[7] महीवरि सोडिला; पृथ्विचे नृपति जिंकित चालिला.' ॥ ३
हंसध्वजें ऐकुनि दूतवाणी बोले प्रधानांप्रति सत्वखाणी[8]. ।
'होईल वाटे मज लाभ आतां, पार्थासवें श्रीहरि मुक्तिदाता. ॥ ४
ना देखिला म्यां यदुराज[9] दृष्टीं त्या चातकें जेंवि अकाल वृष्टी; ।
तैसा मला थोर सुलाभ झाला येथें अकस्मातहि पार्थ[10] आला. ॥ ५
मत्सैन्यकीं सत्वर सिद्ध व्हावें धनंजयाशीं रणिं युद्ध द्यावें.' ।
वदोनि ऐसें नृपती[11] निघाला, सेना स्वयें तो रचिताचि झाला. ॥ ६
सेनेची गणना कथीन वदनें, अत्यादरें आयका,
रायें घेवुनियां सवें अतिरथी[12] त्या सत्तरी[13] नायका ।
सेना नायकनायका प्रति किती तें ही तुम्हीं ऐकिजे,
हस्ती सत्तरि ते सहस्र गुढरी सैन्यांतरीं जाणिजे. ॥ ७
सॉसें[14] सत्तरि ते सहस्र रथही उच्च ध्वजा शोभती
अश्वाधिष्ठित[15] एक लक्ष गणना युद्धा करूं तिष्ठती ।
पादाती नव लक्ष ते परचमू लक्षूनियां राहिले
ऐसे सर्वहि वीर वैष्णव[16] रणीं रायासवें चालिले. ॥ ८

१. हें प्रकरण जैमिनिकृत अश्वमेधांतील आहे (अध्याय १७-२१). या आख्यानांत ऱ्हस्व दीर्घ अक्षरांच्या यथायोग्यप्रयोगाकडे आणि वृत्तांतील मात्रासंख्येकडे कवीचें कांहींसें दुर्लक्ष्य दिसतें. २. महाभारतांतील कथा. ३. हंसध्वजाची राजधानी. ४. यज्ञिय अश्व. 'बहु अलंकृत' असाही पाठ आहे. ५. अर्जुन. राजसूययज्ञांत अर्जुनानें दिग्विजय करून संपूर्ण राजे जिंकून त्यांचें 'धन जिंकून' आणिलें यावरून 'धनंजय' असें नांव त्यास पडलें. ६. हंसध्वज नृपाला. ७. अश्व. (ज्याचे कान काळे व जो अश्वमेधास योग्य असा घोडा.) ८. धैर्यनिधि. ९. कृष्ण. १०. पृथेचा पुत्र. (अर्जुन.) ११. हंसध्वज. १२. 'अनिबळी' असाही पाठ आहे. १३. सत्तर सैन्यनायक. १४. सहाशें. १५. 'अश्वारूढ सहस्रलक्ष' असाही पाठ आहे. १६. विष्णुभक्त.

रायाचे चमुपाळ ते सचिव कीं प्रख्यात नामें पहा
श्रद्धाळू सुमती तिजा सुगति तो घेती चमूभार हा. ।
बंधू भूपतिचे बलाढ्य असती ते सप्तसिंधू जसे
त्यामध्यें पहिला विदूरथ बळी ग्रासील काळा दिसे. ॥ ९

चंद्रसेन, चंद्रकेतु, चंद्रदेव तो बळी,
न्यायवित्त, धर्मपाळ, धर्मबाहु त्या दळीं. ।
पुत्र ते नराधिपासिं रम्य पांच आसती
सुबळ, सुरथ, सम, सुधन्वादि शोभती. ॥ १०

सर्व सैन्य घेवुनी मराळकेतु चालिला,
पार्थ सैन्य संनिधानिं जावुनी स्थिरावला. ।
तैलपूर्ण ते कटाह ठेवुनी चुलीवरी
अग्नि लावुनी तळीं, वदे नरेश त्यावरी. ॥ ११

'प्रसिद्ध वाक्य बोलतों, तुम्हीं यथार्थ जाणिजे
पुरींतुनी न येल जो तया कढेंत घालिजे ।
बहूत आप्त पुत्र पौत्र बंधु हो! जिवागला
विसंग संगरासि जो न ठेविं जीतें त्याजला. ' ॥ १२

शंख त्या पुरोहितें बहूत राव शिक्षिला
म्हणोनि भूपती जनासिं शासनोक्ति बोलिला. ।
यापरी कटाहतैल तापवूनि पावकें
दूत दुंदुभीसिं वाजवीति युग्म हस्तकें. ॥ १३

सुधन्वा रायाचा प्रथम सुत तो ऐकुनि निघे
पुसे मातेलागीं सज्जुनि सदनीं सत्वर रिघे. ।

---

१. पांचव्या पुत्राचें नांव सुदर्शन. २. हंसध्वज. (ज्याच्या ध्वजावर हंसाचें म्ह० मराळाचें चित्र काढिलें आहे तो.) ३. 'ऐकिजे' असाही पाठ आहे. ४. प्राणाहून प्रिय. ५. जीवंत. ६. लिखित-ऋषीचा ज्येष्ठ भ्राता. हे दोघे भ्राते भिन्न आश्रमांत रहात असत. एकदां लिखितानें शंखाच्या बागेंतील फळें तोडिलीं, तेव्हां त्यानें सुद्युम्न नामक राजाकरवीं लिखिताचे दोनही हात तोडविले. नंतर त्यास ते हात बाहुदा नामक नदींत स्नान केल्यावर तर्पणसमयीं प्राप्त झाले. असा शंख हा उग्र स्वभावाचा होता. (महाभारत; शांतिपर्व, अध्याय २३)

म्हणे, 'माते! जातों कपिवरध्वजाशीं[1] रण करूं
तुझ्याज्ञेनें[2] आतां तुरगसह तो अर्जुन धरूं.' ॥ १४

म्हणे माता, 'पुत्रा! तुरगहि त्यजीं, पार्थ न धरीं,
परी यत्नें आणीं धरुनि कमळानायक[3] हरी.।
अरे! त्याची कीर्ती बहुत कथिली ब्रह्मतनयें[4]
पहावा तो दृष्टी धनिवर बरा याचि समयें.' ॥ १५

सुधन्वा तों वक्रें म्हणत, 'जननि! तूं वदलिसी?
तुझी इच्छा आतां पुरविन पहा कंसअरिसी.[5]'।
वदोनीयां ऐसें त्वरित सदनाबाहिर निघे
स्वसा[6] आली बोले मग तरि पुढें पाय न रिघे. ॥ १६

सुनामें ते शोभे कुवलयदलाक्षी[7] हि कुवळा
म्हणे, 'ऐसें बंधो! न करिं, हंसती देवर[8] मेला[9].।
यशस्वी होवोनी त्वरित फिरुनी ये निजघरा
म्हणोनी ओंवाळी, बहुत न वदे वाक्य चतुरा!' ॥ १७

म्हणे बंधू, 'बाळे! पुरविन तुझा हेतु मनिंचा.'
स्वभावेंची गेला युवतिसदना[10] थोर कुळिंचा.।

१. अर्जुनास 'कपिवरध्वज' अथवा 'कपिध्वज' असें नांव पडण्याचें कारण:—मारुति आणि अर्जुन यांचें एका प्रसंगीं परस्परांच्या सामर्थ्याविषयीं बोलणें चाललें असतां निकरावर गोष्ट येऊन युद्ध झालें; त्यांत अर्जुनास कृष्णाचें साहाय्य असल्यामुळें यश आलें आणि मारुति हरला. तेव्हां युद्धप्रसंगीं अर्जुनाच्या ध्वजावर बसून आपल्या प्रचंड गर्जनेनें शत्रूंस भयाकुळ करण्याचें काम त्यानें पतकरिलें, म्हणून अर्जुनास 'कपिध्वज' 'कपिवरध्वज' असें नांव पडलें. 'कपिध्वज', 'वृषध्वज', 'मीनकेतन' इत्यादि शब्दांचा बहुव्रीहिसमास करून अर्थ करण्याची रूढि आहे; परंतु विचार-दृष्टीनें पाहिलें असतां 'ध्वजावर मासा, बैल' वगैरे बसविणें या शब्दांचा जसा अर्थबोध व्हावा तसा होत नाहीं; रथावर जो ध्वज (पताका) उभारायाचा त्याचेवर 'मासा,' 'घोडा,' 'बैल' इत्यादि जें ज्याचें चिन्ह असे, त्याचें चित्र काढीत असावें, असा अर्थ संभवनीय दिसतो. या चित्राच्या खुणेवरून हा अमक्याचा रथ असावा असें तो ध्वज पाहिल्याबरोबर इतरांस कळावें, असा या चित्रें काढण्याचा उद्देश असावा. प्रस्तुत युरोपीय राष्ट्रांत देखील ध्वजावर निरनिराळीं चित्रें काढण्याचा प्रघात दृष्टीस पडतो, तसाच कांहीं तरी पूर्वी संप्रदाय असावा. २. येथें संधि नको; 'तवाज्ञेनें' असा पाठभेद कल्पिल्यास बरें. ३. लक्ष्मीपति. ४. नारदानें. ५. हा सामासिक शब्द आहे यास्तव येथें संधि कर्तव्य आहे, तथापि कवीनें तो केला नाहीं. ६. बहीण; हिचें नांव कुवला. ७. कमलपत्राक्षी. ८. दीर. ९. 'दीर मजला' असाही पाठ आहे. १०. प्रभावती नामक स्वभार्येच्या घरीं.

विलोकूनी भर्ता त्वरित उठली रम्य [1]ललना
तिच्या सौंदर्याशीं त्रिजगिं पहतां नाहिं तुलना. ॥ १८
कृशांगी गौरांगी [2]कनकरुचिरांगी कटिकृशा
[3]चलाक्षी [4]कंजाक्षी विमल कमलाक्षी मृगदृशा, ।
मुखीं इंदू बिंदू निढळ हि दिसे [5]सिंधुतनया
गमे वक्षी लक्षीं कलशकुच कीं ते नववया. ॥ १९
शुभारंभा [6]रंभा मृदु सरळ स्तंभापरि उरू
लता कीं [7]रुक्माची चढुनि बहु वेष्टी स्मरतरू, ।
सदा भद्रा मुद्रा अतिललित क्षुद्रावळि कटी
शुकाची ते शोभा विलसित जिला नासिकपुटीं. ॥ २०
यापरी बहू नारि सुंदरा रत्नदीप तो उजळिला बरा ।
त्यावरी पदीं शीघ्र लागली वाक्य सुचवुनी व्यंग बोलली. ॥ २१
'एकपत्नि राहिलासी ज्या व्रतें आजि वल्लभा ! नष्ट भासतें. ।
सांडुनी मला जासि जीप्रती मत्समान ते नाहिं निश्चितीं. ॥ २२
[8]वर्तते सदा [9]सर्वगामिनी काय ते भल्यास होय [10]मानिनी? ।
तात जीजला [11]लंघितो असे तीप्रती पहा पुत्र जातसे ! ॥ २३
वरुनि तीजला मुक्ति वांछिसी जारिणी चमू केंवि नेणसी ? ।
लोलही असे [12]पुंसचित्त तें [13]स्वर्गकामिनी भोगुं धांवतें. ॥ २४
आदरें बहू जासि तीप्रती ती तुला प्रिया नव्हेचि निश्चितीं ।
विवेक पुत्र तो तीजपासुनी प्राप्त तो नव्हे [14]जाणिजे मनीं.' ॥ २५
येरु बोलिला, 'एक सुंदरी! जावुनी रणीं **पार्थ** श्रीहरी ।
पाहुनी पुनः फिरुनि पावतों अंगने! घरीं जिवांत धीर तो.' ॥ २६
वाक्य ऐकुनी बोलली सती, 'लोचनींच जे हरिस पाहती ।
न[15] येति मागुती भूवरी कधीं यापरी मुखें बोलिजे बुधीं.' ॥ २७

(सवाई.)

बोलतसे नृपनंदन दुंदुभि ऐकुनियां, 'भयभीत मि आहें,
यास्तव युद्ध करूं रणिं जात असें ललने! क्षण एक न राहें.' ।

१. प्रमदा. २. सुवर्णासारखें सुंदर अंग जिचें अशी. ३. चंचलनेत्रा. ४. कमळासारखे डोळे जिचे अशी. ५. लक्ष्मी. ६. केळ. ७. सोन्याची, कनकलता. ८. 'तीव्र ते सदा' असाही पाठ आहे. ९. सर्वांपाशीं जाणारी (चमू.) १०. अभिमानवती स्त्री. ११. सेवितो. १२. पुरुषाचें मन. १३. अप्सरा, देवांगना. १४. संस्कृत 'ज्ञा'धातूस 'जाण'आदेश होतो. १५. 'न् येति ते कदा भवासि हो कधीं' असाही पाठ आढळतो.

येरि म्हणे, 'मि ऋतुस्नात तों मज ना जिंकवेचि तुझेनिहि पाहे,
तो तुं रणांगणिं षड्गुणयुक्त[1] हरीशिं कसा जिंकसी निजदेहें? ॥ २८
अंग जयासिं नसोनि परी मज वेष्टियलें दृढ त्याहि अनंगें[2]
ते मजलागिं तुझेनिहि ना जिंणवे[3] उमजे अतिसत्वर अंगें. ।
तेच तुरंगमवेष्टित सांग चमू कस जीणसि तूं निजअंगें ?
रात्र नसे दिवसाचि तुं गच्छसि धीर कसा धरिसी मज सांगें?' ॥ २९
वीर म्हणे, 'शृणु[4] सुंदरि! येइल हा ऋतुकाळ तरी प्रतिमासा
पार्थ पुन्हा नयनीं न पडे मज घालिसि व्यर्थचि कां रतिफांसा[6] ? ।
अर्जुन जाइल श्रीहरि कोठुनि दृष्टि पडेल न सोडित दासां
त्यावरि या दिवसा रमणें लघुमक्षि जसी वमवी रसग्रासा.' ॥ ३०
प्राणपतिप्रति प्रार्थित यूवति, 'पार नसे पहतां अगमाचा[7],
बोधवुनी मज गच्छसि[8] तूं तरि मेरुसमानहि दोष फुकाचा ? ।
अश्रुजलें श्रवती नयनीं मग दोहिं करीं धरि कंठ वैराचा[9]
निर्ग्रह[10] देखुनि कुंठित ते क्षणिं यत्न पुढें न चलेच्चि तयाचा. ॥ ३१

(श्लोक.)

कवच[11] फेडुनि किरीट हि काढिला शयनमंदिरिं वधूसह पातला. ।
खचित मंचकिं दिला ऋतु तीप्रती धरितसे[11] मग सुगर्भ प्रभावती. ॥ ३२
करुनि मज्जन[12] नृपात्मज चालला बसुनि स्यंदनिं नृपाप्रति पातला. ।
तंव नराधिप विलोकित ईकडे, वडिल तो तनय दृष्टिस ना पडे. ॥ ३३
बहुत ते क्षणिं नृपोत्तम कोपला; म्हणतसे, 'सुत मदें गृहिं राहिला, ।
चढविली तरि वृथा अनळीं कढे.' म्हणुनि भूपतिविषादहि[13] तो चढे. ॥३४
वदतसे, 'यवन हो! तुम्हि जाइजे, धरुनियां कुरळिं[14] आत्मज आणिजे.' ।
वचन तें नमुनि म्लेंच्छहि चालिले, अतिजवें[15] नृपसुताप्रति पातले. ॥ ३५
निरखिती यवन ते सुत स्यंदनीं, म्हणति, 'रे ! उतर सत्वर मेदिनी. ।

१. समग्र ऐश्वर्य, समग्र धर्म, समग्र यश, समग्र श्री, समग्र ज्ञान आणि समग्र वैराग्य या सहा गुणांनीं संपन्न. २. कामें. ३. जिंकवे. ४. ऐक. ५. हा संस्कृत प्राकृत शब्दांचा समास अ-ग्राह्य समजतात. ६. रतिक्रिया. ७. आगमाचा, शास्त्राचा. ८. जासी. 'गच्छसि' हें द्वितीय पुरुषाचें वर्तमानकालवाचक एकवचन आहे. ९. नवऱ्याचा. १०. अटकाव, प्रतिबंध. ११. चिलखत. ११. 'धरित गर्भहि प्रभावती सन्मती' असाही पाठ आढळतो. १२. स्नान. १३. हंसध्वज राजाचा निरुत्साह. १४. केशीं. १५. मोठ्या वेगानें.

तुजवरी बहु नराधिप कोपला, उशिर कां सदनिं राहुनि लाविला ?'॥ ३६
उतरतां नृपसुता, मनिं शंकले, सरथ घेवुनि तयासहि पातले. ।
तनय तो नृपतिसन्मुख आणिला, नृपसुतें जनक तसहि देखिला. ॥ ३७
मदन देखुनि [1]त्रिलोचनही जसा, सुत विलोकुनि नराधिप तो तसा. ।
वदतसे, 'तुजकडे [2]पृतना कशी ? ध्वनि करी, बहुत दुंदुभि नेणसी.' ॥३८

पुनरपि नृप बोले, '[3]लंघिली कां ममाज्ञा ?'
मृदु तरि सुत प्रार्थी, 'भूपती ! ऐक प्राज्ञा ! ।
[4]ऋतुयुत तव होती ते स्नुषा स्वस्थ [5]धामीं
तुज मज [6]जल द्याया [7]निर्मिला पुत्र स्वामी ! ॥ ३९
म्हणुनि नृप ! विलंबें पातलों संगरासीं.'
[8]परिसुनि नृप बोले 'नष्ट तूं दुष्टराशी, ।
हरिस विमुख तूं जो काय उद्धार वंशा ?
करिसि हरिसि केंवि [9]वज्रसंसारपाशा ? ॥ ४०
[10]नर [11]हरि रणिं आले आपणा दाखवाया,
त्यजुनि समरिं त्यांशी भोगिली गेहिं जाया, ।
म्हणुनि कुमति ! तूंतें टाकितों त्या कढाहीं,
सदय हृदय [12]नोहे पाहतां दोष [13]कांहीं. ॥ ४१
त्वरित लिखित [14]शंखालागिं जावूनि पूसा,
सकळहि तुम्हि सांगा पूर्व वृत्तांत ऐसा. ।
उशिर करुनि पुत्रें लंघिलीसे [15]नृपाज्ञा
म्हणुनि सुत [16]कढाहीं घालितो, काय आज्ञा ?' ॥ ४२
[17]परिचर मग गेले वीनवीती द्विजाला,
'नृपसुत रजस्त्रीच्या संगमीं स्थीर झाला, ।

---

१. त्रिनेत्र शिव. २. सेना. या संबधानें पुढील कोष्टक लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे:—१ रथ, १ गज, ३ घोडे, ५ पायदळ= १ पत्ति; ३ पत्ति= १ सेनामुख; ३ सेनामुखें= १ गुल्म; ३ गुल्म= १ गण; ३ गण= १ वाहिनी; ३ वाहिन्या= १ पृतना; ३ पृतना= १ चमू; ३ चमू= १ अनीकिनी; १० अनीकिनी= १अक्षौहिणी. ३. उल्लंघिली. ४. ऋतुस्नात. ५. घरीं. ६. तर्पणसमयीं पुत्रानें पितरांस उदक देणें हा एक विधि आहे, त्यास अनुसरून जलांजलि देणें. ७. 'सर्जिला' असाही पाठ आहे. ८. 'नृपवर मग बोले' असाही पाठ आहे. ९. वज्रासारखें संसाराचें दृढ बंधन. १०. अर्जुन. ११. कृष्ण. १२. हृदय सदय होत नाहीं. १३. हा चरण बोधपर सुभाषित आहे. १४. पुरोहिताला. १५. 'ममाज्ञा' असाही पाठ आहे. १६. कढईत. १७. सेवक.

म्हणुनि नृपति त्यासीं टाकितो त्या कटाहीं
तुमजत नृप, पाहा क्षिप्र शास्त्रार्थ कांहीं.' ॥ ४३

परिसुनी मग पुरोहित बोलती, सुत[1] विलोकुनि झळंबत भूपती ।
वदुनि सत्यहि तरी नृप ना करी नरकिं कंठिल रवीशशि जोंवरी. ॥ ४४

हरिश्चंद्रें स्वप्नीं कुशिकतनया[2] राज्य दिधलें
परी तेणें रायें अनृत वचनीं ना म्हणितलें. ।
विकूनी स्त्रीपुत्रां उपरि अपणा जान्हवितटीं[3]
वधी, स्त्रीसी टाळी, अनृत न निघे त्या मुखपुटीं. ॥ ४५

पुरा शब्दीं गोंवी दशरथनृपालागीं ललना[4],
म्हणोनीयां राजा रघुपतिप्रती[5] धाडित वना. ।
असे गेले मागें वचन वदुनी नाहिं फिरले
तुम्ही[6] ऐसें पृथ्वीपतिप्रति कथा रे ! जरि भले. ॥ ४६

कदाचित् पुत्रातें कढइंत सुलोभें न त्यजसी
त्यजूं या राष्ट्रातें फिरुनि न करूं संग तुजशीं.' ।
अशीं त्यांचीं वाक्यें परिसुनि तदा दूत फिरले,
नृपापासीं आले म्हणति 'नृपती ! विप्र रुसले.' ॥ ४७

अमात्यासीं आज्ञा करित नृपती तो निजमुखें,
'सुतालागीं घाला दृढतर कढेमाजि स्वसुखें. ।
त्वरें आणूं जातो नमुनि समजूं शंखलिखिता.
करीतां राज्यासी यश मज असे त्यांजकरितां.' ॥ ४८

---

१. 'सुत म्हणोनि बुझावित भूपती' असाही पाठ आढळतो. २. विश्वामित्रा. ३. गंगातीरीं. गंगेस 'जान्हवी' म्हणण्याचें कारण असें कीं, जन्हुराजानें गंगेला आपल्या जंघेंत प्रथमतः गुप्त करून मग मुक्त केलें, म्हणून जान्हवी हें नांव पडलें. ४. स्त्री कैकेयी. असुरांसह तिमिध्वज राजा इंद्राशीं युद्ध करीत असतां, इंद्रानें दशरथास आपल्या साहाय्यास बोलाविलें. तेव्हां दशरथानें जाऊन असुरांसह तिमिध्वजाचा पराभव केला. पण इतक्यांत एक बाण लागून तो मरणप्राय मूर्च्छित पडला. या समयीं कैकेयीनें मोठ्या चातुर्यानें त्याचा रथ एकीकडे नेवून त्यास सावध केलें. तेव्हां त्यानें प्रसन्न होऊन तिला दोन वर मागण्यास सांगितलें. ते तिनें 'अवश्य तेव्हां मागून घेईन' असें सांगून तसेच ठेविले. पुढें भरतास राज्याभिषेक आणि रामास चौदा वर्षें वनवास असे दोन वर मागितले. ५. 'प्रिय रघुपती पाठवि वना' असाही पाठ आहे. ६. 'म्हणोनीया ऐसें नृपतिस बरें सांग कथिलें' असाही पाठ आढळतो.

तदा राजा गेला नमुनि समजावी द्विजवरा
कढेपाशीं आणी, बसवुनि पुजी मेदिनिसुरा[1]. ।
अमात्यें जावोनी निजगुज सुधन्व्यासि कथिलें
'कढेमाजी घाला तुजप्रति नरेंद्रें म्हणितलें.' ॥ ४९
सुधन्वा म्हणे, 'चाल, येतों प्रधाना! मला मृत्युभे ना करूं तैप्तस्नाना[2].' ।
जळीं[3] स्नान सारोनियां शुद्ध झाला, कटीं नेसला दिव्य[4] पीतांबराला. ॥५०
गळां माळिका घातल्या मंजरीच्या[5] पढे वक्रिं नामावळी श्रीहरीच्या. ।
म्हणे, 'केशवा! यादवा! माधवा! रे! तुझा वेध हा लागलासे जिवा रे!'॥
स्मरोनी हरीनाम वेगें निघाला, अमात्यादि संगें कढेलागिं आला. ।
कढेमाजि तें तापलें तैल कैसें? दिसे दुर्जनाचें सदा चित्त तैसें. ॥ ५२
जयामाजि आवर्त[6] ते बुद्बुदादी भडाडी कसा दुष्ट जैसा विपादी[7]. ।
विलोकूनिया त्या कटाहासि नेत्रें सुधन्वा स्मरे श्रीहरी नाम वक्रें. ॥ ५३
म्हणसि तूं हरि! सुखांतरिं नाठवी मज कसा दृढ विपत्तित आठवी. ।
तरि हरी बहुत चिंतिति संकटीं ध्रुव[9] गजेंद्रहि[10] गोवळ[11] हृत्पुटीं[12]. ॥ ५४

१. भूदेव, विप्र. २. तप्त तेलाच्या कढईत स्नान. ३. 'जळीं सारुनी स्नान तो' असाही पाठ आढळतो. ४. 'रम्य दिव्यांबराला' असा अन्यपाठ आढळतो. ५. तुळसीमंजरींच्या. ६. भोंवरे. ७. 'दुष्ट जैसा द्विपादी' असाही पाठ आहे. ८. चांडाळ. ९. उत्तानपाद राजाला सुनीति आणि सुरुचि अशा दोन स्त्रिया होत्या. नावडती थोरली स्त्री सुनीति ही ध्रुवाची माता. हा एकदां बापाच्या मांडीवर बसला हें सुरुचीला सहन न होऊन तिनें यास खालीं लोटून दिलें. या धिक्काराचा ध्रुवास फार विषाद वाटला. तेव्हां त्यानें ईश्वराची आराधना करून त्यास संतुष्ट केलें. नंतर प्रसन्न होऊन त्यानें ध्रुवास पित्यानंतर राज्य देऊन अढळ पद दिलें. (भागवत, स्कं० ४ अ० ८–९). १०. इंद्रद्युम्न नांवाचा द्रविड देशाचा राजा होता; तो मलयाचलावर आश्रम करून तपश्चर्येसाठीं राहिला असतां एकवेळ अगस्तिऋषि त्याचे आश्रमांत शिष्यमंडळीसह आला. त्यावेळेस इंद्रद्युम्न ध्यानस्थ होता म्हणून त्याकडून ऋषीचा अभ्युत्थानादि आदरसत्कार झाला नाहीं. तेव्हां आळसानें त्यानें आपला अनादर केला, असें वाटून ऋषीस फार राग आला आणि 'तूं हत्ती हो' म्हणून त्यानें त्यास शाप दिला. परंतु त्यानें प्रार्थना केल्यावर 'विष्णु तुझा उद्धार करील' असें आश्वासनही दिलें. पुढें तो राजा हत्ती होऊन वनांत फिरत असतां [त्रिकूट पर्वतावरील वरुणाच्या ऋतुमत् नामक उद्यानांत] पाणी प्यावयास एका सरोवरांत उतरला तों त्यांतील नक्रानें त्याचा पाय धरिला. तो नक्रही देवलऋषीच्या शापानें गंधर्वाचा नक्र झाला होता. तेव्हां पुष्कळ वेळपर्यंत गजेंद्रानें आपण सुटण्याकरितां यत्न केला, परंतु नक्रापुढें त्याचें कांहीं चालेना. शेवटीं निरुपाय होऊन त्यानें ईश्वराचा धांवा केला आणि सोंडेनें एक कमळ उपटून भक्तीनें त्यास उद्देशून आकाशांत फेकिलें, तेव्हां विष्णूनें संतुष्ट होऊन चक्रानें नक्राला मारून गजेंद्रास सोडविलें, अशी कथा आहे. (नवनीत, पृष्ठ १३१.) ११. गोप. १२. हृदयसंपुटांत.

अजामीळ[1] प्रल्हादही[2] द्रौपदीनें[3] तुला संकटीं ध्याइलें सन्मतीनें ।
तयाला त्वरें पावसी लागिवेगें कसें विघ्न निर्दाळिसी तूं निजांगें?' ॥ ९५
वदे जों असें, टाकिलें त्या कटाहीं असे तप्त तों जाहलें शीतें पाहीं. ।
कढेअंतरीं तैल आकंठ[5] दीसे, तयामाजि पद्मापरी[6] तो विलासे. ॥ ९६
जना अंतरीं जाहली एक टाळी, 'हरी संकटीं हो! असें विघ्न टाळी.' ।
ध्वनी ऐकतां शीघ्र शंखादि आले, कुमारा[7] विलोकूनि विस्मीत झाले. ॥९७
म्हणे शंख तो, 'तैल ना तप्त झालें, सुतें[10] वल्लि[11] टाकोनियां शीत केलें. ।
परीक्षेस पाहों, त्यजा नारिकेला.' कढेभोंवता ठाकला लोकमेळा. ॥ ९८
त्वरें आणुनी श्रीफळा[12] टाकिताती, कडाडोनिया भाग ते दोन होती. ।
उडोनी नरोट्या द्विजां[13] दों कपाळीं, त्वरें लागतां, खोंचती तेचि काळीं. ॥ ९९
पुसे शंख आमात्य[14] आणीक भट्टां, 'अरे! काय मी बोलिलों त्यासि होता.' ।
ऋषीलागीं ते सांगती नम्रवाणी[15], 'द्विजां तेक्षणीं हा स्मरे चक्रपाणी.' ॥६०
असें ऐकतां विप्र तो स्तब्ध झाला, म्हणे, 'कष्टवीलें वृथा बाळकाला. ।
करूं आजि देहांत प्रायश्चितासी.' म्हणोनी कढे टाकिलें आपणाशीं. ॥६१

१. हा एका विद्वान् अग्निहोत्री ब्राह्मणाचा मुलगा होता. तो एकदां वनांतून समिधा दर्भ घेऊन परत येत असतां त्यानें वाटेंत एक शूद्रस्त्री पाहिली, ती फार सुरूप असल्यामुळें तिला पाहून अजामिळास मोह उत्पन्न झाला व त्या प्रमाणेंच तिलाही त्याच्या संगतीनें काल घालवावा असें वाटलें. मग त्यानें घरच्या सर्व कुटुंबाचा त्याग करून तिचा स्वीकार केला, आणि अशा रीतीनें भ्रष्ट होऊन तिच्या समागमानें आयुष्य घालविलें. त्या शूद्रस्त्रीपासून त्यास दहा मुलें झालीं. त्यांत सर्वांहून धाकटा नारायण नांवाचा मुलगा फार आवडता होता. अजामिळाचा अंतकाळ समीप आला, तेव्हां त्यानें पुत्रस्नेहानें 'नारायणा, इकडे ये' अशी आपल्या मुलास हाक मारिली. अंतकाळीं ईश्वराचें नांव, पुत्राच्या मिषानें कां होईना, परंतु त्याचे तोंडीं आलें म्हणून विष्णूचे दूत त्यास वैकुंठीं नेण्यासाठीं आले, तों यमदूत हा महापातकी असें समजून अगोदरच त्यास बांधून घेऊन चालले होते; त्यांजपासून विष्णुदूतांनीं त्याला सोडविलें आणि त्याचा उद्धार केला, अशी कथा आहे. (नवनीत, पृष्ठ १३५.) २. प्रल्हाद हा हिरण्यकशिपूस कयाधूपासून झालेला ज्येष्ठपुत्र. हा भगवन्निष्ठ आणि विष्णूचा उपासक म्हणून बापानें ह्याचा बहुत छळ केला. शेवटीं या परमभागवताच्या सेवेनें प्रसन्न होऊन नृसिंहानें याच्या पित्याचा वध केला आणि याचें संरक्षण केलें. (भागवत, स्कंध ७ अ० १–१०). ३. पांडवांची स्त्री. हिनें भगवंताचे अनेकवार स्तव करून स्वसंकटांचा परिहार केला. ४. थंड. ५. कंठापर्यंत. ६. कमळासारखा. ७. सुधन्वा. ८. हातांची. ९. निवारी. १०. 'सुधन्व्या' असें पाठांतर. ११. तप्ततें शीत करणारी लता, औषधी. १२. नारळा. १३. शंख आणि लिखित या ब्राह्मणांस. १४. 'वक्रें तया सर्व दूतां' असाही पाठ आहे. १५. 'दूत' असें अन्य पाठांतर.

जावुनी[4] धरि कंठ तो द्विज बोलिला नृपबाळका,
'धन्य धन्य तुं, मीच आधम, शिक्षिलें महिपाळका. ।
तूं हरीभजनासिं तत्पर नाहिं हें मज ठाउकें
वैष्णवाधिप[2] जाणुनी कसे जाळिजे तुज पावकें[3] ? ॥ ६२
जाहली तव संगमें नृपनंदना ! शुचि हे तनू,
यावरी निघ बाहरी करिं युद्ध अंगणिं घे धनू.' ।
यापरी वदुनी द्विजें, धरि हस्त बाहिर काढिला,
वंदुनी लिखितादि आत्मज तातपादिंच लाविला. ॥ ६३
क्षेमें देवुनियां नराधिप बोलिला निजनंदना,
'अग्नि यास्तव दग्ध ना करि चिंतिलें यदुनंदना. ।
टाकुनी तुज शंखलीखित विष्णु माहिम[5] दाविला,
यावरी प्रगटी पराक्रम अर्जुनाप्रति आपुला.' ॥ ६४
शब्द ऐकुनि रत्नमिश्रित हेमस्यंदन[6] आणिला,
दीर्घ तो ध्वजचक्रमंडित साश्व त्यावरि बैसला. ।
प्रेरुनी रथ सैनिकांसह त्या चमूमुखिं आदळे,
पार्थसैन्य देखोनि तांबुल आननांतुनि तो गळे. ॥ ६५
तांबूलरंगें करि रक्त भूमी, निशांतकाळीं रविकांत व्योमीं[7], ।
परस्परें दाटणि थोर झाली, कस्तूरिका केशरिं ऊठ गेली. ॥ ६६
त्या मुक्तमाला तुटुनी गळाल्या, कीं व्योम तारा तळिं काय आल्या ? ।
किरीट रत्नें रणिं दीप्त झालीं, सूर्यप्रभा सर्वहि ते बुझाली. ॥ ६७
प्रफुल्ल छत्रें मुकुलीत होती, दीर्घस्वरें गर्जति ते पदाती; ।
त्या पार्थसैन्यांतरिं हे अवस्था, देखोनि युद्धीं नृपसूनु[8] आस्था. ॥ ६८
हंसध्वजें प्रेरुनि सेवकातें, आकर्षिलें यज्ञतुरंगमातें[9]. ।
त्या सैन्यव्यूहांतरिं आणिलासे शृंगाररत्नें करुनी विलासे[10]. ॥ ६९
त्या दुंदुभी वाजति शंख [11]भेरी शृंगें तुतारे करणे नफेरी ।
[12]कोहाळ ते गोमुख[13] डिंडिमादी ऐकोनियां स्फुरति अश्वसादी[14]. ॥ ७०

१. या छंदास 'विबुधप्रिया' अशी संज्ञा आहे. २. विष्णुभक्तांत श्रेष्ठ. ३. अग्नीनें. ४. आलिंगन. ५. महिमा. ६. सुवर्णाचा रथ. ७. आकाशीं. ८. पुत्र. ९. घोड्यातें. १०. शोभे. ११. नगारे, नौबदी. १२. वाद्यविशेष. १३. गाईच्या तोंडासारखें कातड्याचें वाद्य. १४. घोडेस्वार. (सादी म्ह० घोड्यावर बसणारा, निषादी म्ह० हत्तीवर बसणारा, आणि रथी म्ह० रथावर बसणारा).

त्या भूपतीनें रणिं संगरासीं नियोजिले वीर प्रतापरासी, ।
तो **वीर**केतू **सु**रथी **सु**धन्वा बलाढ्य मोठा शत एकधन्वा. ॥ ७१
या वाद्यशब्दें नभिं नाद दाटे भंगेल कीं वज्र मनांत वाटे. ।
येरीकडे **अर्जुन कृ**ष्णपुत्रा बोले मुखें सुंदर सर्वगात्रा. ॥ ७२
'**हं**सध्वजें तो क्रतुअश्व[1] नेला, निघे हरूं सर्वहि वीरमेळा. ।
ससैन्य कीं सात्मज **यौ**वनाश्वें रे! भीडिजे जावुनियां खिलास्ये. ॥ ७३
त्या नंतरें तो **अनु**शाल्व नीघो हावें वरी **सा**त्यकि आजि वेंघो, ।
जावूनि रंगीं[2] **कृ**तवर्म यानें, रे! सोडवीजे हय निर्भयानें. ॥ ७४
नीलध्वजें त्या **वृ**षभध्वजानें, रे! विंधिजे **भी**मज आत्मजानें, ।
त्या शेवटीं **पा**र्थ मि एक आहें सर्वांमधें तूं अतिश्रेष्ठ पाहें.' ॥ ७५

(छंद.)

शब्द ऐकतां कुमार बोलिला, 'न्यून पूर्ण रे! किं सांगिजे मला. ।
आजि पाह मत्प्रताप **अर्जु**ना! युद्धिं तोषवीन **हं**सकेतना.' ॥ ७६
यापरी **अ**नंग जों मुखें वदे, तों **दि**नेशपौत्र[5] उत्तरासि दे, ।
'सैन्य कोणतें बहु असे वदा, रुद्रसाम्य[6] तें असे तुम्हां सदा ॥ ७७
जो किडा मरेल नेत्रपक्ष्मणें[7] त्यासिं मारुं कां **ख**गेंद्र प्रार्थणें? ।
धूळि जे शमेल घालितां सेडा[8] त्यासि **वा**रुणास्त्र केंवि धावडा? ॥ ७८
वक्र श्वास टाकितांचि जे उडे, त्यासि यत्न **वा**डवाग्नि[9] येवढे; ।
तेंवि सैन्य हें तृणपरी असे त्याग निश्चयें युक्त तो नसे. ॥ ७९
तेंवि मी तुम्हा समीप आसतां कासयासि विक्रमासिं वेंचिता? ।
काय नाणिं मी **क्र**तुतुरंगमा? सैन्यसिंधुसीं करिन संगमा.' ॥ ८०
यापरी वदोनि **क**र्णनंदनें, सारथ्यासि बोलिला निजाननें[10], ।
'पद्मव्यूहमाजि[11] प्रेरि स्यंदना,' ऐकतांचि सूत प्रेरि तत्क्षणा. ॥ ८१

१. यज्ञाचा घोडा. (येथें सामासिक शब्द असल्यामुळें संधि करणें अवश्य होतें, परंतु छंदोभंगभयास्तव केला नाहीं.) २. रणांगणीं. ३. कृष्णात्मज. (मदन.) ४. हंसध्वजाला. ५. सूर्याचा नातू. (कर्णाचा पुत्र वृषकेतु.) ६. शिवाचें साम्य. ७. डोळ्यांची पापणी हालविल्यानें. ८. अल्प जलसेक. ९. समुद्राचें जळ शोषण करून असणारा भयंकर अग्नि. १०. आपल्या मुखानें. ११. शत्रूचा आंत प्रवेश न होतां आपला मात्र मार शत्रुसैन्यावर चालावा, म्हणून सैन्याची रणांगणीं जी कुशलतेनें रचना करितात तिला 'व्यूह' म्हणतात. या रचनाविशेषाचे शकटव्यूह, चक्रव्यूह, दंडव्यूह इत्यादि अनेक प्रकार आहेत, त्यांपैकीं पद्मव्यूह हा एक होय; सेनारचनाविशेष.

(श्लोक.)

पाहोनि **वृ**षकेतुतें निजमनीं बोले **सु**धन्वा मुखें,
 'लक्षूनी तरि पद्मव्यूह अभयें येतो पहा रे! सुखें ।
याच्या [1]स्यंदनकेतनीं [2]वृष दिसे, हा **पार्थ** नोहे कदा
 शूरत्वें विलसे विशाळनयनीं भासे यशस्वी सदा.' ॥ ८२
तेव्हां त्या निज सारथ्यासि वदला, 'माझा रथ प्रेरिजे,
 त्याचा स्यंदन जे स्थळींच विलसे, संनीध त्या नेइंजे.' ।
ऐकोनी रथ सारथी अतिजवें प्रेरूनियां पातला
 ते काळीं वदनें नृपात्मज म्हणे, 'तूं कोण ? सांगें मला.' ॥ ८३
ऐकोनी **वृ**षकेतु तो कथितसे, 'जो [3]भ्रांति दूरी करी,
 तो माझा शृणु रे! [4]पितामह असे, [5]तत्पुत्र [6]दैन्या हरी, ।
त्या जाणे मम तात **कर्ण** त्रिजगीं विख्यात नामें असे,
 तो मोठा धिर दानशूर, पहतां विश्वांत ऐसा नसे. ॥ ८४
त्याचा [7]नंदन मी, ध्वजीं वृष असे हें नाम त्वां जाणिजे.'
 ऐकोनी वदनीं नृपात्मज म्हणे, 'रे ! विक्रमा दाविजे, ।
जे प्राणी अपराक्रमी निजमुखें ते पूर्वजां वानिती,
 तेजस्वी **र**वि तो पितामह असे, दावी तसी रे ! गती.' ॥ ८५
ऐकोनी **वृ**षकेतु त्यावरि रणीं अत्यंत कोपा चढे,
 वोढोनी दृढ [8]कार्मुका निजकरें हर्षें वरी आरुढे. ।
सोडोनी [9]शरवृष्टि ते [10]घनपरी भूपात्मजा झांकिलें
 [11]त्यीं बाणीं सरथाश्व छेदुनि सवें तैसेंचि हो! व्यापिलें. ॥ ८६
रथध्वजा छेदित सायकानें तैशींच छत्रें विविधें निशाणें, ।
[12]पंचास्य सर्पोपम बाहु तोडी पाडीतसे मस्तक लक्ष कोडी. ॥ ८७
तेव्हां **सु**धन्वा रणिं बोलिलासे, 'धनुर्धरीं हा अतिश्रेष्ठ भासे.' ।
वोढोनियां कार्मुक बाण टाकी **वृ**षध्वजाच्या खुडिल्या पताकीं. ॥ ८८
रथींहुनी ते हय मुक्त केले [13]चूर्णीत ठायीं रथपाद झाले. ।
[14]**य**मालया सारथि शीघ्र नेला, भ्रमिष्ट तेव्हां **वृ**षकेतु झाला. ॥ ८९

---

१. रथाच्या ध्वजावर. २. बैल. मागली १४ व्या श्लोकावरील टीप पहा. ३. भ्रम, दृष्टिभ्रम. ४. आजा. (सूर्य.) ५. त्याचा (सूर्याचा) पुत्र. ६. आपल्या औदार्यानें लोकांचें दारिद्र्य नाहींसें करी. ७. पुत्र. (जो आनंद देतो तो.) ८. चाप. ९. बाणांचा पाऊस. १०. मेघाप्रमाणें. ११. 'त्यांनीं त्या नर अश्व भेदुनि गजा तें सैन्य हो व्यापिलें' असाही पाठ आढळतो. १२. सिंह. १३. चुरडलेले. १४. मृत्यूच्या घराला.

त्यातें चमु सर्व राहे, सांडोनि मूर्च्छा रणिं हाचि पाहे. ।
तों वेढिलेंसे[1] परसैनिकांनीं संनीध नाहीं निज आप्त कोणी. ॥ ९०
वे चाप भूपात्मज हस्तकींचें, भेदीतसे काळिज त्या नराचें. ।
त्या सैनिकीं देखुनि वीर दृष्टी नानायुधें प्रेरिति मेघवृष्टी. ॥ ९१
त्या शक्तिपाशांकुशभिंडिमाळा[2], भृशुंडि पट्टीश गदा विशाळा ।
त्रिशूळ कीं खड्गहि मुद्गरांचे ते मार होती अतितोमराचें. ॥ ९२
लोहाननीं टाकिति लांब भाले, तो धीर शस्त्रें परिघे, न हाले ।
चित्तीं हरी ते निरखोनि दृष्टी ते आयुधें त्यावरि पुष्पवृष्टी. ॥ ९३
तों घेवुनीयां रथ सूत आला, आरूढ त्या स्यंदनिं शीघ्र झाला. ।
भेदीत हंसध्वज नंदनातें, टाकी सुधन्वा शर पांच हातें, ॥ ९४
ते भेदिती हो वृषभध्वजाशीं मूर्च्छे करी, टेंकत स्यंदनासी. ।
तों फीरवी सारथि स्यंदनातें नेवोनियां दाखवि अर्जुनातें. ॥ ९५
देखूनियां विस्मित पार्थ झाला; युद्धा करूं आपण ही निघाला. ।
निवारिलेंसे हरिनंदनातें, '[3]रे! युद्ध पाहें मम आजि बा! तें.' ॥ ९६
तो मीन[4]केतू रणिं पातलासे, अत्यंत रूपें करुनी विलासे. ।
समीरसाम्यें रथिं चार चक्रें मनोगती चालति नीट वक्रें. ॥ ९७
ज्याच्या भयें रे! पळती कपाटी, न जाणवे या पडतांचि गांठी; ।
ब्रह्मादिकांचें बळ हीन केलें, इंद्रासि जेणें बहु हाल केले. ॥ ९८
तेव्हां सुधन्वा रणिं त्यास पाहे, हा 'दिव्य तेजोमय फार आहे.' ।
देखोनियां अंतरिं तोषलासे, युद्धास मेरूसम सज्जलासे, ॥ ९९
युद्ध होइल पुढें अति दोंजणां[5], ऐकिजे तुम्ही कथा हितकारणा. ।
वीनवी[6] कवि अनंत तुम्हांप्रती, हे कथा परिसिजे तुम्हि भारती. ॥ १००

प्रसंग दुसरा.

(श्लोक.)

आतां कथा सादर सर्व ऐका, युद्धीं सुधन्वा रतिनाथ देखा, ।
संलग्न झाले स्वबळाभिमानें; त्या नंतरें श्रीहरिनंदनानें, ॥ १

---

१. वेष्टिलें. (वृषकेतूला.) २. गोफण. ३. 'तूं आजि पाहे समरांत मातें' असाही पाठ आहे; तसाच 'निवारिलेंसें हरिनंदनानें, रे युद्ध पाहे मम आजि मानें' असाही पाठ आहे. ४. मदन. ५. सुधन्वा आणि प्रद्युम्न यांचें. ६. 'विनवितो हि अनंत यथामति अंतरीं धरुनियां कमलापति' असाही पाठ आहे.

टाकूनियां सायक पंच हस्तें, निर्मूळ केलें हयसारथ्यातें, ।
एक्या शरें तोडुनि त्या धनुष्या, आली बहू राजसुतासि[1] ईर्षा. ॥ २

तैं हा सुधन्वा शर पांच सोडी, छेदूनियां सारथि अश्व पाडी; ।
त्रिखंड[2] चापा करि एक बाणें मूर्छीत केला स्मर तीं शरानें. ॥ ३

देखोनि ईर्षा कृतवर्मयासी[3], आली असे लोटत संगरासी, ।
ओढोनियां चाप सबाण दोरी झोडी चमूतें, फळयुक्त बोरी[4], ॥ ४

क्रोधें सुधन्वा नवबाण टाकी[5] वृषध्वजाचा[6] खुडिला पताकी ।
त्या भूपपुत्रा कृतवर्म यानें विभेदिले सदृढ पंचबाणें. ॥ ५

निवारूनी बाणा, मग नव सुधन्वा त्यजि करें,
वधोनी चौं अश्वां, खुडि[7] ध्वज, वधी सारथी शरें ।
विभेदीले बाणीं फिरुनि कृतवर्मा पळतसे,
विलोकूनी शाल्वानुज[8] समरिं युद्धा उठतसे. ॥ ६

सुधन्व्यासीं वक्रें वदत असुराधीश वचनें,
'शरांचे त्वां केले नग[9] म्हणुनि मानी मुख मनें, ।
अरे ! साहें पाहें मम शर' वदोनी त्यजि करें,
निघे तो गर्जोनी ज्वलित वडवाग्नीसम[10] भरें ॥ ७

सुधन्वा त्या बाणा निरखुनि निवारूं हि न शके,
बहूवेगें आला कठिण हृदयाब्जीं[11]च थडके. ।
रथाहूनी बाणें क्षितिवरिहि मूर्च्छीत पडिला,
क्षणीं एका मूर्च्छा त्यजुनि समरीं शीघ्र उठिला. ॥ ८

बहू क्रोधें झाला झडकरि रथारूढ स्वबळें,
स्वसेनातें पाहे तंव निवटि तो बाण विपुलें. ।
तदा एक्या बाणें करुनि असुराधीश विंधिलों[12],
तया आली मूर्च्छा, क्षितिवरि क्षणार्धेंच पडिला. ॥ ९

---

१. सुधन्व्याला. २. तीन तुकडे. ३. हा हृदिक राजाचा तिसरा पुत्र. यास 'हार्दिक' असें अन्य नांव आढळतें. हा भारतीयुद्धांत अक्षौहिणी सैन्यासह दुर्योधनाकडे होता. पुढें यज्ञिय अश्वसंरक्षणार्थ अर्जुनाबरोबर गेला होता. ४. बोरीचें झाड. ५. 'सोडी' असाही पाठ आहे. ६. 'देखोनि छेदीतच मध्य तोडी' असाही पाठ आहे. ७. मोडी. ८. सौभपति शाल्वराजाचा भ्राता. (जैमिनिकृत अश्वमेध, अध्याय १२-१४.) ९. पर्वत. १०. समुद्रांत राहून त्याचें जळ शोषण करणारा भयंकर अग्नि. ११. हृदयकमळावर. १२. 'पिडिला' असाही पाठ आहे.

करी बाणें वृष्टी नृपसुत, बुजी अर्जुन चमू,
विलोकूनी दृष्टी मग रणिं निघे सात्यकिचमू ।
शराचे त्या केले अमित तुकडे सत्तरिं शरें,
विभेदूनी सूता मग ध्वज खुडी अश्व निकरें. ॥ १०

देखोनी अतिवीर तो मग रणीं शक्ती सुधन्वा त्यजी,
शक्ती ते उरिं जावुनीच जडली, शक्ती नसे दोंभुजीं. ।
झाला व्याकुळ, स्यंदनीहुनि पडे तो सात्यकी मेदिनी,
तेव्हां पार्थचमूमधें प्रगटलें आश्चर्य सर्वांमनीं. ॥ ११

पाहूनी समरीं नृपात्मज बळी, तो पार्थ युद्धा निघे,
चावोनी रँद ते स्वबाण स्वकरें वोढोनि गांडीव घे. ।
प्रेरूनी रथ बोलिला, 'बहु रथां त्वां जिंकिलें या रणीं
ते हांवा करुनी सुसौख्य हृदयीं मानूं नको रे ! मनीं. ॥ १२

भीष्मादी विर कर्ण द्रोण वधिले, हें नाहिं ठावें तुला.'
ऐकूनी वचना नृपात्मज मुखें व्यंग्योक्तिनें बोलिला, ।

---

१. हा सत्यकाचा पुत्र असून कृष्णाचा सारथी असे. हा मोठा पराक्रमी होता. २. आयुध. ३. सामर्थ्य. ४. दांत. ५. गांडीव नामक धनुष्य. हें अग्नीनें वरुणापासून मागून घेऊन, (महाभारत आदिपर्व, अ० २२५ श्लो० १-९) अर्जुनास दिलें. वीरांच्या धनुष्यांस भिन्नभिन्न नांवें होतीं असें दिसतें:—कर्णाचें 'कालपृष्ट', अभिमन्यूचें 'रौद्र.' या गांडीव धनुष्याचें वर्णन (विराटपर्व, अ० ४३ श्लो० १-७ यांत) केलें आहे तें असें:—विराटपुत्र उत्तर आणि बृहन्नला यांचें संभाषण चाललें असता बृहन्नला उत्तरास म्हणते:—'हे उत्तरा ! तूं मला विचारिलेंस, तें हें अर्जुनाचें गांडीवनामक धनुष्य आहे. हें शत्रूंचा संहार करण्यास समर्थ आहे; हें लोकामध्यें प्रख्यात आहे; हें सर्व आयुधांच्याहून उत्कृष्ट आहे; हें सुवर्णालंकृत आहे; हें अर्जुनाचें गांडीव धनुष्य मोठें प्रबल आयुध आहे; याला हजार धनुष्यांचें बल आहे; हें राष्ट्राचा उत्कर्ष करणारें आहे; या धनुष्यानें पार्थ देवांना आणि मनुष्यांना रणामध्यें जिंकतो; हें अनेक प्रकारच्या रंगांनीं चित्रविचित्र केलेलें आहे, हें सडसडीत बारीक आहे; हें लांब व अविद्ध आहे; देवांनीं आणि दानवांनीं याची पूजा अनेक वर्षें सतत केली आहे; पूर्वीं हें धनुष्य ब्रह्मदेवानें एक हजार वर्षें धारण केलें; प्रजापतीनें पांचशें तीन वर्षें, इंद्रानें पंचायशीं वर्षें, सोमदेवानें पांचशें वर्षें, व वरुणानें शंभर वर्षें धारण केलें; साडेबत्तीस वर्षें हें धनुष्य श्वेतवाहन (ज्याच्या रथाला शुभ्रवर्ण घोडे असतात अशा) अर्जुनापाशीं आहे; ह्या धनुष्याचा पराक्रम मोठा आहे; हें फार सुंदर आहे; हें उत्कृष्ट व मनोहराकृति धनुष्य अर्जुनाला (अग्निद्वारा) वरुणापासून प्राप्त झालें. ६. वाच्यार्थाहून इतर अर्थांतरांश (गर्भितार्थ) जींत आहे अशी उक्ति, वर्मी भाषण, छद्मिभाषण.

'तेथें श्रीहरि साह्य तोचि तुजला, यासाठिं ते मारिले,
येथें तूं हरिवीण शब्द वदुनी कां वेंचिसी आपुले? ॥ १३

आतां तो तव श्यामकर्ण खिळुनी स्तंभीं बरा हस्तकें,
संतोषें हयमेधही करिल पां माझा पिता कौतुकें. ।
ऐकोनी हरि तो सहाय तुजला आला जरी धावुनी,
त्यासीं जिंकुनियां वधीन तुज रे! ऐसें कळों दे मनीं.' ॥ १४

ऐशीं दुर्वचनें धनंजय मनीं ऐकोनि कोपा भरे,
वोढोनी मग गांडिवासि उसणें [1]बाणेंचि हो! निस्तरे. ।
[2]हें देखोनि नृपात्मजें निजशरें ते बाण तैं तोडिले,
काढोनी दश बाण मंत्रुनि करें पार्थावरी सोडिले. ॥ १५

दाहाचे शत जाहले, दश शतें, ते लक्ष, कोटी पुढें;
बाणीं तैं नभ व्याप्त, वायु न सरे संधान हो! केवढें? ।
देखोनी मग पार्थ तो तिळपरी ते बाण तोडीतसे,
होवोनी बहु क्रुद्ध त्यावरि रणीं अग्न्यस्त्र सोडीतसे. ॥ १६

[3]अग्निअस्त्र तें पार्थ टाकितां पाठिं ना सरे सैन्य जाळितां, ।
देखतां सुधन्वा रणांगणीं [4]वारुणास्त्र तें प्रेरि तेक्षणीं. ॥ १७

वारुणास्त्र तें भूपनंदनें टाकितां करी वृष्टि [5]जीवनें. ।
त्या जळें निवारूनि पावका पीडिलें बहू पार्थसैनिकां. ॥ १८

थोर वृष्टिनें कंप सूटले, वीर आननीं दंत बैसले. ।
चिब्ब अंगिचीं रम्य अंबरें, वीर पाहुनी होति घाबरे. ॥ १९

दूतहस्तकीं छत्रचामरें कांपती बहू [6]अंत जे तुरें; ।
यापरी जळें फार पीडिले, पार्थवीर ते दीन जाहले. ॥ २०

त्या निवारणा पार्थ ते क्षणीं, टाकितो [7]समीरास्त्र चिंतुनी. ।
सूटतांचि ते मेघ माळवी, अंबरीं [8]नराश्वहस्ति ऊडवी. ॥ २१

---

१. 'तो बाण सोडी त्वरें' असाही पाठ आहे. २. 'देखोनी नृवरात्मजें निजशरें ते बाण हो तोडिले' असाही पाठ आहे. ३. हा सामासिक शब्द असून येथें संधि केला नाहीं. अनंताच्या काव्यांत अशीं उदाहरणें पुष्कळ आढळतात. ४. ज्याची अधिदेवता वरुण आहे असें अस्त्र. ५. उदकें. ६. 'अंत ते नुरे' असाही पाठ आहे. ७. समीर (वायु) आहे देवता ज्याची असें अस्त्र. (पवनास्त्र.) ८. मनुष्यें, घोडे आणि हस्ती यांतें.

अर्धचंद्र भूपनंदनें सुशीघ्र सोडिला,
पार्थसारथी विभेदुनी महीशिं पाडिला. ।
त्यावरी धनंजयें सबाण चाप वोढिलें
देखतां नृपात्मजें मधेंच शीत तोडिलें. ॥ २२

सारथी नसोनियां हयांस पार्थ आंवरी,
संकटांत आठवी अनाथबंधु श्रीहरी. ।
ऐकतांचि द्वारकेहुनी रमेश पातला,
अश्वरश्मि घेवुनी रथापुढेंचि बैसला. ॥ २३

रथासि प्रेरुनी जवें म्हणे दयाब्धि तो मुखें,
'सुधन्वयासि याक्षणी वधीं धनंजया! सुखें.' ।
विलोकितांचि केशवा नृपेंद्रसूनु तो म्हणे,
'सुशीघ्र पावसी बरा धनुर्धराचिये खुणें.' ॥ २४

वदोनि केशवा पुन्हा धनंजयासि बोलिला,
'करूनि भक्ति थोर त्वां बरा रमेश अर्चिला. ।
तुलाहि प्राप्त जाहला रथासि सारथी हरी,
पणासि बोलुनी करिं त्वरें सुयुद्ध यावरी.' ॥ २५

कुचिद्य वाक्य ऐकुनी वदे सुपार्थ तो मुखें,
'तुझ्या शिरोत्पलासि मी वधीन तीन सायकें; ।
न भेदिं तें त्रिसप्त हो! अधोगती ही पूर्वजां,
स्वरक्षणा करोनियां वदें पणा नृपात्मजा!' ॥ २६

वदतसे नृपतीसुत ते क्षणीं, 'करिन खंडित सायक लक्षुनी. ।
न करितां नरकीं मज वास हो. सकल सैन्य असा तुम्हि साक्ष हो!' ॥ २७

वदुनि यापरि त्यजी शत सायका, हृदय भेदित यदूत्तमनायका; ।
सहहरी सहतुरंगम स्यंदना फिरवि चक्रहि परी सहअर्जुना. ॥ २८

फिरवुनी समरीं रथ ते क्षणीं, सरविला कर चतुःशत मेदिनी; ।
रगडुनी जरि हरी उठुनी धरी, तरि नये रथ तो अवनीवरी. ॥ २९

१. अर्धचंद्राकार बाण. २. धनुष्याची दोरी. ३. लगाम. ४. 'रथावरीच बैसला' असाही पाठ आहे. ५. धनंजयाच्या. ६. प्रतिज्ञेला. ७. 'मुखें करीं सुयुद्ध यावरी' असाही पाठ आहे. ८. शिरकमळास. ९. दुर्गति, रौरवप्राप्ति. १०. 'हृदयिं भेदित असे यदुनायका' असाही पाठ आहे. ११. चारशें हात भूमींत. १२. 'तरि न थारत असे अवनीवरी' असाही पाठ आहे.

म्हणतसे यदुपती, 'शृणु अर्जुना! अजि न हाच जिणवे तरि आपणा. ।
वदुनियां प्रगटिला पण त्वां कसा? 'वधिन या तिन शरें' अतितामसा!॥ ३०
तुमजशी स्वकृति तूं यशलंपटा! हृदयिं तूं स्मर [1]जयद्रथसंकटा. ।
समरिं निश्चित हिताहित नेणसी, मरण कीं तरण हो पण बोलिसी.'॥ ३१
परिसुनी त्वरित अर्जुन बोलिला, 'न करिं मी तरि वृथा पण आपुला; ।
वधिन भूपजशिरोत्पल तीं शरें, न वधिं तैं [2]पचति पूर्वज हे खरें.॥ ३२
हरि! [3]तुझागम रणीं नव्हता जरी, वदुनियां पण वृथा घडता तरी; ।
मजवरी बहु तुझी असतां कृपा, सकळ ही तरि मना न शिवे [4]त्रपा.'॥ ३३
त्यानंतरें कोपुनि तो सुधन्वा टाकीतसे सायक [5]सज्यधन्वा. ।
वेष्टोनि पार्थासि म्हणे हरीला, 'तूं वांचवीशी रणिं काय याला?'॥ ३४
गो[6]वर्धनातें उचलूनि गाई संरक्षिल्या [7]त्या जग सर्व गाई, ।
तैशापरी रक्षिन अर्जुनातें, या निश्चयातें न धरीं मनातें.'॥ ३५
ऐकूनि पार्थें मग बाण चापा लावोनि सोडी [10]वडवाग्निरूपा; ।
त्या युद्धकाळीं हरि पुण्य वेंची संयोजिता सायक [11]सव्यसाची.॥ ३६
'शै[12]ल्यातळीं वांचविल्या सुधेनू त्या पूर्वपुण्यें शर हा [13]कृशानू, ।
संलग्न होतां रणिं [14]भग्न नाहो, या अर्जुनाचें यश आजि राहो.'॥ ३७
कौतूक पाहों रणिं देव आले; तेव्हां सुधन्वा रणिं काय बोले? ।
'हा अर्जुनाचा शर मी न तोडीं, तैं व्यर्थ हो रे! मम पुण्यजोडी.॥ ३८
नेलें जसें तें धन तस्करानें, कीं संचिलें व्यर्थचि या नरानें, ।
तैशा उपायीं बहु पुण्य केलें, बाणा न छेदीं तरि व्यर्थ गेलें.'॥ ३९

---

१. जयद्रथास मारण्याच्या वेळीं 'उदयीक सूर्यास्तापूर्वी जयद्रथास मारीन, न मारीन तर अग्निप्रवेश करीन' अशी प्रतिज्ञा केली तेव्हांचें संकट. २. अधोगतीला जाती. ३. तुझा आगम, तुझें येणें. ४. लज्जा. ५. ज्याचे धनुष्यास दोरी लाविली आहे असा. ६. यमुनातीरीं वृंदावननिकटवर्ती पर्वत. प्रतिवर्षीं इंद्रानें चांगली वृष्टि करावी, आणि तद्द्वारा धान्यतृणाची विपुलता व्हावी, म्हणून नंद इंद्रयाग करीत असे, तो न करतां ब्राह्मण, गाई, आणि गोवर्धनपर्वत यांस उद्देशून यज्ञ केला. त्यावरून इंद्रास मोठा राग आला व त्यानें गोकुळ बुडविण्यासाठीं सात दिवस सात रात्री भयंकर जलवृष्टि करविली. यामुळें गाई आणि गवळी यांना खाणें मिळेना तेव्हां गोवर्धनपर्वताला बोटावर उचलून धरून त्याच्या खालीं कृष्णानें सर्व गोकुळाचें अतिवृष्टीपासून संरक्षण केलें, अशी कथा आहे. ७. 'त्यां रक्षिले गोपहि गोपिकाही' असाही पाठ आढळतो. ८. त्या कृत्यास. ९. स्तवी. १०. वाडवानळासारखा तीव्र. ११. अर्जुन. (डाव्या हातानें बाण मारण्यांत कुशल). १२. गोवर्धन पर्वताच्या तळीं. १३. अग्नीसारखा तीव्र. १४. खंडित न होवो.

(सवाई.)

हें नृपनंदन बोलतसे तंव अर्धशशीशर[1] पांडव टाकी,
देखुनि नेत्रिं नृपात्मज त्या इषुनें शर छेदुनि पाडित तो कीं. ।
त्यावरि पंडुसुतासि म्हणे हरि, 'काढि दुजा शर नूतन जो कीं,
हा तव सायक छेदुनियां, तुज मारिल, सैन्य न ठेविल बाकी.' ॥ ४०
ऐकुनि श्रीहरिवाक्य, धनंजय लावि दुजा शर काढुनि चापीं,
ते समयीं हरि जें क्षितिदान[2] दिल्हें पहिलें शरिं तेंहि समर्पी. ।
त्यावरि तो नृवरात्मज बोलतसे, 'सुधनंजय! थोर प्रतापी,
तूंस्तव हा हरि पुण्य रणांगणिं वेंचितसेचि असूनि अकोपी. ॥ ४१
हा तव बाण न छेदिन मी जरि ते दृढ पाप तरी मज लाहो,
या स्वकरें जणुं म्या वधिला संतिसंयुत[3] तोचि वसिष्ठ पहा हो.' ।
ऐकुनी तो पणशब्द रणीं मग कोपुनि कृष्णसहोदरिनाहो[4],
मुक्त करी शर, देखुनि निर्जर[5] चिंतिति, 'विश्व चिरंजिव राहो.' ॥ ४२
देखुनि अर्जुन सायक तो दुसरा, मग भूपति छेदित बाणें,
पाहुनियां सुर ते पिटिती कर[6], 'थोर धनुर्धर हा बळमानें[7].' ।
तेक्षणिं पंडुसुतासि म्हणे हरि, 'बाण न योजुनि जाशिल प्राणें,
कोण पराक्रमि हा निरखीं, पण जाण तुझा जनिं लाजिरवाणें. ॥ ४३
धैर्य धरीं नर!, शंख स्फुरीं, शर काढिं तिजा चढवीं गुणिं[8] आतां.'
ऐकुनि अर्जुन कंबुसि[9] वाजवुनी मग काढित तो शर भाता, ।
तेक्षणिं श्रीहरि तर्कित अंतरिं यासि नृपात्मज छेदिल आतां,
यास्तव पिच्छस्थळीं[10] विधि[11] स्थापित, कोळ[12] मधें, हरि आपण माथां[13]. ४४
सुकृत बहुत केलें पूर्वि रामावतारीं
वदुनि[14] त्वरित बाणा अर्पितों श्रीमुरारी. ।
परिसुनि मग बोले तो सुधन्वा सुवक्त्रें
'हरि! मज श्रुत झालीं जीं तुझीं हीं चरित्रें. ॥ ४५

१. अर्धचंद्राकार. २. परशुरामावतारीं ब्राह्मणास धरादान केल्याचें पुण्य. ३. अरुधंतीसहित वसिष्ठवधाचा दोष. ४. कृष्णाच्या बहिणीचा (सुभद्रेचा) पति अर्जुन. ५. देव. ६. टाळी वाजविती. ७. बळाच्या संबंधें. ८. धनुष्याच्या दोरीवर. ९. शंख. (अर्जुनाच्या शंखाचें नांव देवदत्त.) १०. पश्चिम भागीं (बाणाच्या). ११. चतुरानन. १२. मध्यभागीं शिव. १३. अग्रभागीं. १४. 'वदुनि त्वरित तें ही अर्पिजे बाण शीरीं' असाही पाठ आढळतो.

सकळहि जग तुझें, वाहसी पार्थचिंता,
मम जिवहरणाचा यत्न कां हा अनंता! ।
अमित सुकृतयत्नें पांडुपुत्रासि रक्षीं,
दुरुनिच मजलागीं नेत्रकंजें[1] निरीक्षीं. ॥ ४६

यदुपति तुजलागीं रक्षितो आजि पार्था!
स्मरुनिहि शर सोडीं, चित्त दे पूर्वअर्था.' ।
परिसुनि मग बोले पार्थ भूपात्मजासीं,
'पुनरपि पण ऐकें, साक्ष घे सैनिकांसीं. ॥ ४७

जरि रणिं इषुनें या छेदिना त्वच्छिरातें[2]
तरि हरिहरशीर्षे[3] छेदिलीं म्यां स्वहस्तें.' ।
नियमित मग बोले पुत्र हंसध्वजाचा
'कपिध्वज![4] मम ऐकें हे प्रतिज्ञा त्रिवाचा. ॥ ४८

जरि रणिं तव बाणा छेदिना सायकानें
तरि निशि शिवपूजा ताडिली म्यां पदानें. ।
तदुपरि पुरकाशीमाजि हो! कर्म केलें,
जरि मम रणरंगीं व्यर्थ संधान[5] गेलें.' ॥ ४९

परिसुनि, शर चापापासुनी पार्थ सोडी
मुखिहुनि वमि वन्ही दीर्घ व्योमीं कडाडी. ।
घनरव[6] तळिं वाद्यें सर्वही मंद[7] झालीं,
सकळहि विबुधांची बैसली कर्णटाळी. ॥ ५०

गगनिं सुरविमानें फांकलीं[8], बाण जातां,
दुरुनिच नृपपुत्रें देखिला तीव्र येतां. ।
मग शर त्यजुनीयां तोडिला मध्यभागीं
तुटुनिच पडलेंसे अर्ध[9] तें भूमिरंगीं. ॥ ५१

निरखुनि नभिं झालें थोर आश्चर्य देवां,
नृपसुत हरिनादें[10] त्या भुजां पीटि तेव्हां; ।

१. नेत्रकमळें. २. तुझ्या मस्तकातें. ३. विष्णु आणि शंकर यांचीं मस्तकें. ४. 'श्रवणच करि पार्था! हे प्रतिज्ञा त्रिवाचा' असाही पाठ आहे. ५. बाणसंधान. ६. मेघगर्जना. ७. मंदावलीं. ८. देवांनीं विमानें पळविलीं. ९. बाणाचें एक शकल. १०. सिंहनाद करून.

तंव रणिं उरलेंसे अर्ध जें कां शराचें,
खुडुनि त्वरित टाकी शीर्ष भूपात्मजाचें. ॥ ९२

ज्वलितकुंडल शिरोत्पल तें उडे, त्वरित जावुनि हरीचरणीं पडे; ।
जपतसे मुखिं त्रिविक्रमवामना, हरि जनार्दन रमाधव पावना. ॥ ९३

मग कबंधहि रणीं फिरतां करीं हयगजां धरुनि टाकित अंबरीं; ।
नरनराधिप पदें किति मारिले? निरखुनी अमित विस्मित जाहले. ॥ ९४

यदुवरें निरखिलें शिर तें पदीं, उचलुनी मग मुखें स्तविलें तदीं, ।
शिरमुखींहुनी सुतेजहि तें निघे, निरखितां जन हरीवदनीं रिघे. ॥ ९५

धरुनियां मग करीं शिर तें हरी नृपतिसन्मुख त्यजी सुरथावरी; ।
उचलिलें नृपवरें सुतमस्तका, सुटति पाझर जळें बहु अंबका. ॥ ९६

पुत्रमस्तक घेवुनी करिं आळवी निजनंदना,
'तात मी तव, कां न बोलसि? क्रोध रे! धरिला मना; ।
पुत्रस्नेह त्यजोनियां तुज तप्त तैलिं मि घातिलें,
सर्व लाभ मिळे, तधीं यश मेरुतुल्यचि जोडिलें.' ॥ ९७

चुंबुनी वदनांबुजा मग भाळ भाळिंहि मेळवी,
'ऊठ रे! करिं युद्ध संगरिं' शोकशब्दिंचि आळवी; ।
ऐकुनी सुत सूरथ क्षणिं बोलिला जनकाप्रती,
'शोक हा बहु करसि कां? नृप! हे तरी सकळां गती.' ॥ ९८

'शोक कां मि करीतसें सुत! तें तुं कारण ऐक रे!
श्रीहरीपद[कंजलब्धिस] लागि पुण्यचि नीकरें; ।
लाधुनी चरणांसि हे शिर केंवि मत्प्रति पातलें?
काय याचें दुरित कीं मम आड येवुनि टाकलें? ॥ ९९

कृष्णपादसुपंकजीं शिर भ्रामरापरि शोभतें
तें पदांबुज यासि रे! त्यजि सूख दुःखहि वाटतें, ।

१. सुधन्व्याचें. २. शिर:कमळ. ३. बळि नामक दैत्यानें विश्वजित् नांवाचा यज्ञ करून इंद्रपद घेतलें. (भागवत, स्कंध ८, अ० १५.) तें पुन: त्यास द्यावें या हेतूनें विष्णूनें वामनाचा अवतार घेऊन त्यापाशीं तीन पावलें (त्रिविक्रम) जमीन मागितली. त्यानें देतों असें म्हणून उदक सोडल्यावर वामनानें विराटस्वरूप धारण करून, दोन पावलांतच मृत्युलोक आणि स्वर्गलोक व्यापून तिसरें पाउल बळीच्या मस्तकावर ठेवून त्यास पातळीं घातलें, या कथेकडे या वर्णनाचें धोरण आहे. ४. धड, मस्तकरहित देह. ५. हंसध्वजाच्या उत्तम रथावर. ६. नेत्राला. ७. करतोस.

रोदना मि करीतसें स्मरुनीच अंतरिं हें सुता !'
घेवुनी करिं टाकिलें शिर तें पुन्हा हरिच्या रथा. ॥ ६०
यदुविरें शिर तें धरुनी करीं, फिरवुनी त्यजिलें वरि अंबरीं, ।
कवळुनी गगनिं गुप्तचि जाहलें, हरिकृपेकरुनि मुक्तिस लाधलें. ॥ ६१
सुरथ त्यावरि म्हणे जनकाप्रती, 'निरखुनी धरिन अर्जुन श्रीपती.' ।
वदुनि यापरि रथावरि बैसला, जॉवुनियां[1] मग रणांगणिं टाकला. ॥ ६२

(घनाक्षरी.)

वाजवी सुरथ शंख । रणीं बोलत निःशंक, ।
म्हणे, 'रक्षीं तूं निःशंक । आजि पार्थ यावरी. ॥
म्हणविशी गुणसिंधु, । परि करीन मी बिंदु, ।
जैसा राहु गिळी इंदु । ग्रासीन मी मुरारी ! ॥
खेळे जैसें लघुपोर, । मोतीं देवुनी घे बोर, ।
तैसे सुधन्वासी थोर । पुण्य तुवां वेंचिलें. ॥
तूं रे ! गोंवळा[2] यथार्थ, । येवढा यत्न सुधन्वार्थ, ।
न विचारिला स्वार्थ । आपणासीं वंचिलें. ॥ ६३
सुधन्वा तो माझा प्राण । पार्था ! करीन निर्वाण[3]; ।
आतां साहें माझे बाण । करीं त्राण केशवा ! ॥
वाटे नेत्रीं क्रोध थोर । उंचावली चापकोर, ।
करूं पाहे युद्ध घोर । म्हणे, 'बंधु दाखवा.' ॥
आजि गेले माझे बाहू । म्हणुनियां बाण वाहूं ।
तेणें क्षिति उलों पाहूं । स्थीर राहे रवि तो. ॥
कृष्ण म्हणे, 'धनंजया ! । जीवें जाशील तूं वायां, ।
नको ठाकों याचा घाया । बाण सितीं[4] लावितां. ॥ ६४
बंधुदुःखें तप्त फार, । याचें पुण्य तों अपार, ।
कोण धरी यासी धीर । महावीर होवुनी ? ॥
याचा दिसतो उद्धार, । फेडील हा भूमिभार, ।
कोण याचा परपार । पावे यासीं भीडुनी[5] ? ॥

१. जाऊन. २. गोपाळ, धनगर. ३. शेवट, अंत. ४. धनुष्याच्या दोरीवर. ५. युद्ध करून.

ब्रह्मा करितो विचार, । आतां सृष्टीचा संहार, ।
पुन: उत्पत्ति आकार । लागे आम्हांकारणें. ॥
आतां पार्था! हेंचि सार, । जाय, न ठेवीं उधार; ।
याचा क्रोध अनिवार । हेचि वेळ टाळणें. ॥ ६५
मदनादि रणीं वीर । युद्धालागीं करी स्थीर.'।
मज जेथें नव्हे धीर । काढीं रथ श्रीहरी. ॥
रथ नेला तीन गांवें । म्हणे, 'आतां स्थीर व्हावें; ।
परि गुज नाहीं ठावें । सुरथासीं समरीं. ॥
कृष्णपार्थां निरखोनी । बोले सुरथ गर्जोनी, ।
'दोघे शत्रु ते लपोनी । कोण्या स्थलीं राहिले? ॥
हे तव अवघे लेंकरें, । केंवि मारूं यां निकरें? ।
मनीं पाहतां विचारें । पाहुणे हे आणिले. ॥ ६६

(श्लोक.)

चमूंत[1] वीर तामसी हितोऽपि तात जल्पसी; ।
पुढें प्रवीर ठाकले तुवां कितेक जिंकिले.' ॥ ६७
कुशब्द कर्णि ऐकतां रथींच भूपतीसुता ।
बहुत क्रोध पातला, जपोनि बाण सोडिला. ॥ ६८
शरांचि वृष्टि जाहली असंख्य दीसती कळी. ।
हयांगजांसि भेदिलें, खुडूं शिरांसि लागले. ॥ ६९
धडें कितीक नाचती, अघोर शब्द ऊठती. ।
शरीं चमू विलक्षणी करी कुमार ते क्षणीं. ॥ ७०
असे कितीक मारिले चमूकडेस देखिलें ।
हरी सुपार्थ स्यंदनीं, विभेदि तो रणांगणीं. ॥ ७१
विलोकितां धनंजयें रणांगणांत निर्भयें, ।
इषू सहस्र सोडिले, नृपात्मजासि भेदिलें. ॥ ७२
वरूनि केतु तोडिला महीपपुत्र पाडिला. ।
सजूं तुरंग खूडिले, रथ द्विपाद मोडिले. ॥ ७३
मधें धनुष्य छेदिलें नृपात्मजें विलोकिलें. ।
दुजा रथींच बैसला तथा नभांत पातला. ॥ ७४

---

१. या वृत्ताला 'प्रमाणिका' संज्ञा आहे.

नभिंहुनी[1] शर विभेदित अर्जुना तिन शरें फिरवितो मग स्यंदना, ।
हरिकपीसहित[2] स्यंदन तो फिरे, दडपुनी हरि धरी परि नावरे. ॥ ७५
हरि म्हणे, 'निरखि विक्रम[3] अर्जुना! अजित[4] हा न जिणवे तरि आपणा; ।
भ्रमित होवुनि विलोकिसि ईक्षणीं सुरथ हा विरथ तूं कारिं ये क्षणीं. ॥ ७६
परिसुनी नृपवरें शर सोडिला, तिळपरी रथ नभांतरिं तोडिला. ।
तदुपरी कपिवरें दृढ लांगुलें, रगडुनी धरियला रथ तो बळें. ॥ ७७
महिवरी सुरथ येवुनियां म्हणे, 'रथ तुझा दडपितां हरि हा शिणे. ।
रथहि तो यदुवरास्तव राहिला, अर्जुनि त्वां मम न विक्रम पाहिला.' ॥ ७८
धरुनियां रथ नृपात्मज बोलिला, 'कथि मुखें तरि दिशांतरिं संचला, ।
वद त्यजूं गगनिं वा जळसागरीं चढवुं कीं नगपतीदरिशीखरीं.[5]' ॥ ७९
परिसुनी नरवरें कर तोडिला क्षितिवरी सुरथ मूर्च्छित पाडिला. ।
समरिं सांवरि नृपात्मज मूर्छना रणिं उभा म्हणत गर्जुनि अर्जुना. ॥ ८०

वामहस्तकिं[6] गदा धरुनी फिरे. मारितां जिव कलेवर[7] नावरे. ।
हस्तितें दश शतें क्षिति पाडिलें, अश्व कीं अयुत भूपित छेदिले. ॥ ८१
देखतां बहुत अर्जुन कोपला, हस्त तो मग गदेसह तोडिला. ।
हस्त तो नसुनि गर्जुनि घे उडी, देखतां चरण अर्जुन तो खुडी.[8] ॥ ८२
सर्व निर्जर मुळींसह तोडिला त्या शरें सुरथ मस्तक तोडिला. ।
मुंड तें नसुनियां समरीं पडे, मर्दिले किति, सुचोजहि[9] येवढें. ॥ ८३
सीतिं[10] अर्जुन धरी धड नीढळीं, ते पडे मग हरीचरणातळीं ।
हस्तकीं उचलि मस्तक तो हरी आठवी हृदयिं जो अहि[11] संहरी. ॥ ८४
शब्द ऐकुनि खगाधिप[12] पातला, त्याप्रती निज मुखें हरि बोलिला, ।

१. या वृत्ताला 'विभावरी' अशी संज्ञा आहे. २. कृष्ण व मारुति यांसह. ३. पराक्रम. ४. 'तुज तरी न जिणवे नृपनंदना' असाही पाठ आढळतो. ५. पर्वताच्या दरींत अथवा शिखरावर. ६. या वृत्ताला 'यूथिका' असें नांव आहे. ७. देह. ८. तोडी. ९. मोठें आश्चर्य. १०. धनुष्याच्या दोरीनें. ११. सर्प. याचें नांव कालिय. हा यमुनेंत होता, म्हणून याच्या विषानें दूषित झालेलें डोहांतील पाणी पिऊन गोकुळांतील गुरेंवासरें मरूं लागलीं. हें जाणून कृष्णानें कदंबवृक्षावरून मोठ्या वेगानें डोहांत उडी टाकून याला इतकें चेंचलें कीं याचे प्राण कासावीस झाले. असें शासन झाल्यावर तो शरण आला, आणि तेथून निघून समुद्रांत राहावयास गेला. (भागवत, स्कंध १०, अध्याय १६.) १२. गरुड.

'शीर्ष नेवुनि प्रयागिंच[1] रे! त्यजीं.' तो म्हणे, 'तव वसे चरणांबुजीं[2].'॥ ८५
ऐकुनी हरि म्हणे, 'गरुडा! खरें पूत होइल प्रयागहि या शिरें.'।
घेवुनी शिर खगाधिप चालला; तो हरें[3] दुरुनियां खग देखिला. ॥ ८६
त्या हरा उपजली जिविं वासना[4] माळिके[5] शिर करूं वर भूषणा.।
पाठवी मग सदाशिव भृंगितें[6] 'माग रे! शिर अहीरिपुलागिं[7] तें.' ॥ ८७
वाक्य[8] वंदुनि खगाप्रति गेला, 'दे' म्हणे 'शिर' मुखें, पथिं ठेला.।
'मी नव्हे उरग, रे विरुला[9]! नव्हे, तें तुला भिवुनियां पळती थवे.॥ ८८
मी तरी पशुपतीगण रे! असें, भेडसावुंहि नको मज फारसें.'।
मन्युसीं[10] बहु खगाधिप तो चढे, पक्ष ते फडकतां गण[11] तो उडे. ॥ ८९
जावुनी मग उमापतिही पुढें भृंगि तो चि पडिला बळ येवढें.।
निरखुनी गण त्रिलोचनें[12] बोलिला, भृंगि पाहुनिच विस्मित जाहला.॥ ९०

तदुपरि मग वक्रीं बोललीसे भवानी[13],
'बहु बळ गरुडाचें त्यावरी चक्रपाणी।
तुजप्रति प्रभुनें या पाठवीलें मराया
नुमजुनि शिबिकेसीं धांवसी केंवि राया! ॥ ९१

वहन वृषभ[14] याचें तें सदा वृद्ध पाहे,
प्रिय बहु ललना[15] जे सिंधुसीं जात आहे.।
वसन धरि गजाचें[16] चर्म तें अंगकांती,
विपरित बसवीतो नित्य खट्वांग[17] हातीं.' ॥ ९२

परिसुनि सतिवाक्यें शंभु विस्मीत झाला,
मग कथि वृषभासीं, 'आणि रे! त्या खगाला.'।
वचन नमुनि नंदी धांवला त्या धराया,
कुतुहल तंव झालें, सांगतों ऐक राया! ॥ ९३

१. गंगा आणि यमुना यांच्या संगमावर वसलेल्या नगराला 'प्रयाग' असें नांव पुराणग्रंथांत प्रसिद्ध आहे. यालाच 'प्रतिष्ठान' असेंही नांव कोठें कोठें आढळतें. येथें संगमाजवळ 'अक्षयवट' म्हणून पुराणांत वर्णिलेलें जें प्रख्यात वडाचें झाड तें अद्याप आहे असें लोक मानतात. प्रयागाला तीर्थांचा राजा समजतात. २. चरणकमळीं. ३. शिवें. ४. इच्छा, कामना. ५. रुंडमाळेंत. ६. एक शिवगण. ७. गरुडापाशीं. ८. या वृत्ताचें नांव 'स्वागता.' ९. गरुडा. १०. कोप. ११. भृंगी. १२. शिव, त्र्यंबक. १३. भवाची (शिवाची) स्त्री पार्वती. इंद्र वरुण भव रुद्र मृड इत्यादि शब्दांस 'आनी' प्रत्यय लागून स्त्रीलिंगी रूप होतें. (अष्टाध्यायी ४।१।४९.) १४. बैल. (नंदी.) १५. गंगा. (समुद्रास जाणारी.) १६. शिव गजचर्म म्हणजे हत्तीचें कातडें पांघरतो आणि तें कातडें ओलें असतें यामुळें त्याचा देह हिडिस दिसतो, हें पुराणप्रसिद्ध आहे. १७. शिवाचें आयुध.

अनिल बहुत नंदीनासिकांतून नीघे,
भ्रमित गरुड तेणें विश्वब्रह्मांडिं रीघे. ।
मग खग वृषभासीं नाकळे त्या सुसाटे
फिरत अरुणबंधू[1] सत्यलोकादिपीठें[2]. ॥ ९४

मदयुत गजशुंडेपासुनी तूस ऊडे,
मग करिं धरुं गेला काय तो त्यासि जोडे. ।
तृणपरि वृष नासावायुवेगें उडाला
त्रिभुवन फिरतां तो तत्क्षणीं क्षीण झाला. ॥ ९५

फिरुनि बहुत दैवें त्या प्रयागासि[3] आला,
शिर जळिं सुरथाचें टाकिता शीघ्र झाला. ।
निरखुनि वृषभानें घेवुनी वीरशीर्षा[5],
मुरडुनि मग गेला नेवुनी दे महेशा. ॥ ९६

शिवें त्या वीराचें त्वरित शिर माळेसि जडिलें.
खगेंद्रें जावोनी सकळ गुज कृष्णासि कथिलें. ।
कुमाराची[4] वार्ता परिसुनि रणीं भूप उठिला,
विलोकी कृष्णातें, मग रथतळीं ही उतरला. ॥ ९७

उभारूनी बाहू यदुपति म्हणे, ‘भेट मजशीं,
त्यजीं तूं शोकातें, तुज निरखिलें लावुनि कसीं.’ ।
असें तें कृष्णाचें मृदुवचन ऐकोनि नृपती
पुढें पायीं आला, नमुनि करितो माधवस्तुती. ॥ ९८

हरी बोले, ‘राया! वचन वदतों ऐक तुजला,
रणीं पार्था रक्षीं, म्हणुनि नृपती तो कवळिला.’ ।
वदोनीयां ऐसें त्वरित हरि गेला गजपुरा[6];
तदा रायें[7] नेली सकळिक चमू स्वीय नगरा. ॥ ९९

---

१. गरुड. २. ब्रह्मलोकादिस्थानें. ३. अलाहाबाद. ४. सुरथाची. ५. कसोटीला. ६. यालाच ‘हस्तिनापुर’ ‘नागपुर’ अशीं अन्य नांवें आहेत. हें शहर पुरुकुलोत्पन्न हस्तिराजा यानें वसविलें, म्हणून यास ‘हस्तिनापुर’ असें नांव पडलें. दुसरें असेंही आढळतें कीं अत्रिपुत्र सोम हा अरण्यांत फिरत असतां, एका हत्तीला एका विहंगमानें उचलून नेलें असें त्यानें पाहिलें; तेव्हां त्या जाग्यावर त्यानें एक शहर वसवून त्याला या चमत्कारस्मरणार्थ ‘हस्तिनापुर’ असें नांव दिलें. हें शहर विद्यमान मिरत शहराच्या पूर्वेस गंगाकांठीं असावें असें विद्वानांचें अनुमान आहे. ७. हंसध्वजें.

नृपेंद्रें संतोषें करुनि स्थिर त्या पांच रजनी
दिलीं वस्त्रें नाना तदुपरि हया मुक्त करुनी ।
असो; आतां ऐका, रमणिय कथा भारति पुढें
अनंताचे भूषा सकळहि तुम्हां काव्य यवढें. ॥ १००

रामदासस्तुति.

(श्लोक.)

निर्माणस्थळ गौ[2]तमी परि महा कृष्णातिरीं जो वसे,
कां[3]तासंग नसे, प्रपंचहि नसे, आशा दुराशा नसे, ।
ज्याला उत्तम रा[4]मदास म्हणती, त्रैलोक्य वंदीतसे,
ऐसा सद्गुरु हा अ[5]नंतकविचा ब[6]द्धांस तारीतसे. ॥ १
वस्त्रें हु[7]र्मुजि भर्जरी पटकुळें, माथां चि[8]राही असे,
का[9]या सुंदर गौरवर्ण विलसे, भाळीं अं[10]बाळू असे. ।
स्वामींची क[11]विता समुद्र अवघा क[12]ल्याण लीहीतसे,
ऐसा सद्गुरु हा अनंतकविचा बद्धांस तारीतसे. ॥ २

---

१. या चरणावरून आणि आरंभींच्या श्लोकद्वयावरून अनंतकवीनें अश्वमेधप्रकरणीं आणखी कविता केली असावी असें दिसतें. २. गोदावरी. ३. विवाहांत 'सावधान'शब्दाचा उच्चार होतांच रामदास लग्नमंडपांतून पळून गेला, म्हणून कांतासंग नाहीं. ४. याचें मूळनांव नारायण. यानें रामभजनांत काळ घालविण्याचा निश्चय करून त्याप्रमाणें वर्तन ठेविलें म्हणून यास 'रामदास' असें नांव पडलें. ५. निलंगाबादेस अनंत गोसांवी या नांवानें प्रसिद्ध असा रामदासस्वामींचा शिष्य स्वामींचे आज्ञेवरून मठ बांधून राहत असे. याविषयीं अशी आख्यायिका आहे कीं, त्या गांवीं कोणी गोविंदभट नांवाचा गृहस्थ आपल्या कनिष्ठबंधूचे विधवेबरोबर रत झाला, तेणेंकरून तीस गर्भ राहिला. ही वार्ता गांवांत कळतांच ग्रामाधिकाऱ्यानें गोविंदभटास बोलावून विचारिलें. परंतु गोविंदभटानें त्या अधिकाऱ्यास कांहीं लांच देऊन हें कृत्य अनंत गोसांव्यावर घातलें व त्यास धरून सुळावर देण्यास नेऊं लागले. तेव्हां त्यानें स्वामींचें चिंतन करतांच तेथें एक वानर उत्पन्न होऊन त्यानें शिपायांस व अधिकाऱ्यांस मार दिला. नंतर स्वामी प्रकट होऊन स्वामींनीं सर्व वृत्तांत ऐकून घेतला व त्या बाईस विचारिलें कीं, 'तुला गर्भ कोणाचा राहिला?' तेव्हां ती उगी राहिली व खालीं पाहूं लागली. तेव्हां स्वामी बोलले कीं, 'जर तूं बोलत नाहींस तर आम्हीं गर्भास विचारूं.' नंतर गर्भास प्रश्न केला, तेव्हां त्या गर्भानें खरा वृत्तांत कळविला. त्यावरून अनंत गोसांव्याची सुटका झाली. कदाचित् तोच हा अनंतकवि असला तर असेल. ६. संसारांत बद्ध झालेल्यांस. ७. हुरमुजी, गेरुच्या रंगाचीं. ८. मंदिल. ९. शरीर. १०. बाळूक. ११. दासबोध, रामायण, इत्यादि अनेक ग्रंथ. १२. रामदासाचा प्रख्यात शिष्य.

ज्याची पूर्ण समाधि सज्जनगडीं[1] गुप्तप्रकारें असे,
पादूकांवरि शेष शोभत असे, दोन्हींकडे आरसे. ।
ज्याची पुण्यतिथी[2] सुदीन नवमी उत्साह होतो असे,
ऐसा सद्गुरु हा अनंतकविचा बद्धांस तारीतसे. ॥ ३
जेणें सात्विकराजसादि हि तिन्ही[3] आत्मस्थिती आटले,
ओंकारादि[4] करूनि अष्टदेह वीदेहें निराकर्णिले, ।
विज्ञानी भवसिंधु[5]पार तरले जिंकोनि साही धरा,
ऐसा सद्गुरु हा अनंतकविचा बद्धांस तारीतसे. ॥ ४
ज्याची गाढ[6] उपासना[7] जरि असे जाणे अयोध्यापती[8],
नेणे त्याहुनि अन्य दैवत असे ऐशी जयाची स्थिती, ।
ज्याचा गुप्त विचारही परि असे नारीनरां लेंकुरां
ऐसा सद्गुरु हा अनंतकविचा बद्धांस तारीतसे. ॥ ५
सह्याद्रीगिरिचा विभाग विलसे मंदारशृंगापरी
नामें सज्जन जो नृपें[9] वसविला उर्वशियेचे[10] तिरीं, ।
आयोध्याधिपती कपी[11] भगवती[12] हे देव ज्याचे शिरीं,
तेथें जागृत रामदास विलसे जो या जना उद्धरी. ॥ ६

निर्वाणषट्क[13].

(श्लोक.)

नाहीं मी मन बुद्ध्यहंकृति, नव्हें चित्तादिकें इंद्रियें,
नोहे घ्राण कदापि नेत्र रसना, नव्हेचि श्रोत्रेंद्रियें, ।
नव्हे व्योमहि तें, न भूमि, अनला, वायू न तोही कदां,
आहें जें स्वत सिद्धरूप शिव तो पहा सदा सर्वदा. ॥ १
भाजे प्राण सुजाण पांच शरिरीं वारी कदां मी नव्हें,
धातू सप्तही मी न होय सहसा पंचात्मकोशे नव्हें, ।

---

१. शिवाजी महाराजांचे विनंतीवरून स्वामी परळीचे किल्ल्यावर राहूं लागले, तेव्हां त्यास 'सज्जनगड' असें नांव त्यांनीं ठेविलें. २. शा० श० १६०३ या वर्षी माघ वद्य ९ स मंदवारीं समर्थ परलोकवासी झाले. ३. सात्विक, राजस आणि तामस. ४. प्रणव, वेद अथवा मंत्र यांच्या आरभीं उच्चारणीय ईश्वरनाम. ५. संसाररूप सागर. ६. दृढ. ७. सेवा. ८. राम. ९. शिवाजी-महाराजांनीं. १०. हिला उरमोडी नदी म्हणतात. ११. मारुति. १२. भवानी. १३. शंकराचार्यकृत निर्वाणषटाची ही समश्लोकी टीका आहे.

वाचा आणिक पादपाणि न कदां गुह्येंद्रियें गुह्यही,
आहे जें स्वत सिद्धरूप शिव तो पाहा सदा सर्वही. ॥ २

नाहीं द्वेष कदापि क्रोधहि मला, लोभादि मोहो नसे,
नाहीं उन्मद चाल····कधिंच ही आश्चर्यभावो नसे, ।
पाही धर्म कदां न अर्थ सहसा कामीं न मोक्षस्पृहा
आहे जें स्वत सिद्धरूप शिव तो पाहा सदा सर्व हा. ॥ ३

नाहीं पुण्य न पाप सौख्य मजला नाहींच दुःखा पहा,
नाहीं मंत्र न तीर्थ तेंहि सहसा, दानें मखादी कदा, ।
नोहे भोजन मी, न भोज्यहि तसें, भोक्ता कदा मी नव्हें,
आहे जें स्वत सिद्धरूप शिव तो पाहा सदा सर्व हें. ॥ ४

नाहीं मृत्युभय कदापि मजला, जाती सभे दीनसे,
माता आणिक तात तोहि न कदा, जन्मास आलों नसे, ।
नाहीं बंधु मला, न मंत्रि, गुरु तो, नाहीं मला शिष्यही,
आहे जें स्वत सिद्धरूप शिव तो पाहा सदा सर्वही. ॥ ५

मी तो जाण निराकृती रुप सदां वीकल्प मातें नसे
सर्वीं सर्व वसोनि इंद्रियदिकीं सर्वांत कर्मी असे, ।
नाहीं आणिक साम्यतेसि मजसीं मूर्तीषड्ऊर्मी नसे,
आहे जें स्वत सिद्धरूप शिव मी पाहा बरें मागुतें. ॥ ६[1]

पदसंग्रह.

पद १ लें.

सदा श्रीहरिचें नाम मुखीं गात जा रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
वेर्णाश्रमविहित[2] कर्म करणें हा परम धर्म, ।
निरहंकृति[3] कंजनयन[4] ध्यात जा रे! ॥ सदा० ॥ १ ॥
सत्संगें शास्त्रश्रवण, श्रवणाचें करुनि मनन, ।
निजध्यास पूर्ण जगीं रहात जा रे! ॥ सदा० ॥ २ ॥
निरतिशयानंत निजानंदीं निःसंग ।
अंतरंगिं रंग तोचि जगीं पाहत जा रे! ॥ सदा० ॥ ३ ॥

---

१. या षट्काच्या अखेरीस 'इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं देशभाषापूर्णानंतेन विरचितं निर्वाणषट्कं संपूर्णम्' असा समाप्तिलेख आहे त्यावरून हें भाषांतर अनंतकृत होय असें होतें, म्हणून येथें दिलें आहे. २. ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य व शूद्र या चार वर्णांस आणि ब्रह्मचर्य गार्हस्थ्य वानप्रस्थ आणि संन्यास या चार आश्रमांस योग्य असें नेमलेलें (कर्म). ३. अहंकाररहित. ४. कमलनयन.

पद २ रें.

भक्तांचा विश्राम रे! अंकीला श्रीराम रे! ।
कैवल्याचें धाम भक्तां करी पूर्णकाम रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
घेतां आलीं बाळकें त्यासी विश्वपालकें ।
क्षीरसिंधु दिधला मुनिमानसमेराळकें. ॥ भक्तांचा० ॥ १ ॥
होतां ऋषीशाप रे! झाली शिळारूप रे! ।
पादस्पर्शे जाहली ते अहल्या निष्पाप रे! ॥ भक्तांचा० ॥ २ ॥
हाणोनीयां चक्र रे! वीदारीला नक्र रे! ।
गजा गौरवीलें तैसें नपवेची शक्र रे! ॥ भक्तांचा० ॥ ३ ॥
द्रौपदीची लाज रे! राखी महाराज रे! ।
पांडवांचे घरीं करी सर्वस्वेंची काज रे! ॥ भक्तांचा० ॥ ४ ॥
रामीं रतचित्त रे! तेचि भक्त युक्त रे! ।
निजानंदीं पूर्णरंगीं रंगला अनंत रे! ॥ भक्तांचा० ॥ ५ ॥

पद ३ रें.

कळों आली माव रे! भक्तीपासीं देव रे! ।
न पाहेची याती कुळ कर्ममूळ भाव रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
कोण पुण्यश्लोक रे! गोकुळींचे लोक रे! ।
गोपवेशें जयां घरीं ब्रह्मांडनायक रे! ॥ कळों० ॥ १ ॥
दुर्लभ ब्रह्मादीका त्यासी गोपबाळीका ।
हर्षे नाचविती वाजवूनि करताळीका. ॥ कळों० ॥ २ ॥
प्राणाच्या नीरोधनें नव्हे साध्य साधनें, ।
लीलारूपी विग्रही तो चारिताहे गोधनें. ॥ कळों० ॥ ३ ॥
भावीकांचे बंध रे! तोडी जगद्वंद्य रे! ।
यशोदेनें उखळीं तो बांधिला गोविंद रे! ॥ कळों० ॥ ४ ॥
जया जैसा हेत रे! तया तैसा होत रे! ।
निजानंदीं पूर्णरंगीं रंगला अनंत रे! ॥ कळों० ॥ ५ ॥

पद ४ थें.

सये! कैं मनोरथ जगन्नाथ पुरवी । देवुनी अभय भवसिंधु तरवी.॥ ध्रुवपद.॥
लेश विश्रांतिचा प्राप्त नाहीं, भवभ्रांतिदिग्मंडळीं व्यर्थ फिरवी, ।
शीण बहु वाटतो आठवीतां पुनर्जन्ममरणावळी कोण सरवी? ॥ सये० ॥ १ ॥

---

१. मोक्ष, मुक्ति. २. हंसें ३. गौतमशाप. ४. जाति. ५. देहधारी.

साधुसंगें अभिप्राय षट्शास्त्रिंचा शोधितां साधली युक्ति बरवी, ।
भक्ति वीरक्ति भगवत्प्रबोधामृतें मातली बुद्धिसंकल्प नुरवी, ॥ सये० ॥ २ ॥
ब्रह्मसाम्राज्य स्वानंदयोगें असंभावना शांत निर्द्वंद्व करवी, ।
रंगलानंतपूर्णानिजानंदजनिसायुज्यप्राप्तिचें छत्र धरवी. ॥ सये० ॥ ३ ॥

पद ५ वें.

रमारंगहृदयसंग घडविं आजि गडे! ॥ ध्रुवपद. ॥
चंद्रचंद्रिकाप्रकाश, मलयमरुत्सावकाश, ।
सीत मंद कुसुमगंध वृंद वृक्ष चहुंहि कडे. ॥ रमा० ॥ १ ॥
मित्रकन्यका[1]सुनीर, मृदुल सैकतेयतीर, ।
कोकं[2]कोकिलासुकूं[3]जितैक कलकलाट पडे. ॥ रमा० ॥ २ ॥
रम्यसमय हा वसंत, येती तीर्थार्थ संत, ।
त्यांत पावतां अनंत विठ्ठलासि लाभ घडे ॥ रमा० ॥ ३ ॥

पद ६ वें.

वृंदावनवासी कोठें गुंतला प्राणविसांवा? ॥ ध्रुवपद. ॥
दुःशासन धरुनी वेणी जनलोकां संनिध राहे, ।
पांचाळी उघडी करितां सुरसरिता नदी पाहे, ।
गंगात्मज द्रोणाचार्या पांडवांसी दुःख न साहे, ॥
चाल ॥ मोकली दीर्घ धाय । आठवी कृष्णपाय. ॥ वृंदावन० ॥ १ ॥
शंखासुर घेवुनि गेला वेदांसी कोण तमाशा, ।
ब्रह्यानें करुणा करितां उदधींत जाला मासा, ।
माझी कां करुणा नयेरे! पाव तूं संकटनाशा, ॥
चाल ॥ लागली थोर आशा । नको पाहूं हा कीं तमाशा. ॥ वृंदावन० ॥ २ ॥
बैसुनी मसणीं वेडा जालासी वृंदेसाठीं, ।
लुसलुसीत हिरवा पाला तुळसीची आवड मोठी, ।
रुक्मिणी येवों नेदी घातला हार कंठीं, ॥
चाल ॥ कोणतें संकट पोटीं । लागलासि धेनुपाठीं. ॥ वृंदावन० ॥ ३ ॥
गोविंदा! गोपवेषा! गोवर्धनगिरिधर! येरे! ।
मुकुंदा! मानसरमणा! माधवा! श्रम हारीरे! ।
उचलोनी कडिये घेरे! चुकविले जन्मफेरे ॥
चाल ॥ अनंता भेट देरे! । सर्वेही हेंचि म्हणारे! ॥ वृंदावन० ॥ ४ ॥

१. यमुना. २. चक्रवाक. ३. पक्षिशब्द.

पद ७ वें.

उद्धवा! या मथुरेसि कोणि तरि हो! पाठवा. ॥ ध्रुवपद. ॥

एक म्हणती जाउनि सांगा श्रीहरिला विनंती ।
एक विचार करिती बरवा राधिका श्रीपती ।
याच्या मुरलीच्या नादानें मोहिल्या चित्तवृत्ती ।
इतराजी आम्हांवरते सांगुनियां पाठवा. ॥ उद्धवा० ॥ १ ॥
गोकुळांत अनर्थ झाला गोपाळ आणि गाई ।
त्यागुनी वत्स फिरताती म्हणतात कृष्ण नाहीं ।
अशी सकळ जनाची वृत्ती लागली प्रभुपायीं ।
एक म्हणती शेषशायी हृदयीं तो आठवा. ॥ उद्धवा० ॥ २ ॥
गोपीचा ऐकुनी धांवा हरि आले गोकुळा ।
हा आनंद न समावे अवघ्यांच्या हृत्कमला ।

ह्या दशमुखाच्या माळा प्रेमानें गांठवा. ॥ उद्धवा० ॥ ३ ॥
हा वृत्तांत मधुसूदनातें उद्धवें जाणविला ।
करुणाकर कृष्ण मुरारी मनिं आपुले तोषला ।
व्यासानें वर्णन केलें श्रीभागवती लीला ।
अनंत प्रभु हा गातो सर्वांच्या आठवा. ॥ उद्धवा० ॥ ४ ॥

पद ८ वें.

रसने! नील नीरद सुंदर निरुपमशील सादर गाई. ॥ ध्रुवपद. ॥
पळभरि तरि गुरुपाया । स्मरपर मन होशिल ज्याया. ॥ रसने० ॥ १ ॥
विसर सकळ भवगाथा । मनिं समजुनि चिन्मयता. ॥ रसने० ॥ २ ॥
वदसि सुखाभय बरवी । तरि वरदकृपे जग भरवी. ॥ रसने० ॥ ३ ॥
स्मरण भयोत्कर चुकवी । मति अनंतकवि सुत शिकवी. ॥ रसने० ॥ ४ ॥

पद ९ वें.

कोठुनि रे! अधमा निशिमा. ॥ ध्रुवपद. ॥
थोर अहंकृति कामिनी संतति । संपतिचा गरिमा. ॥ कोठुनि० ॥ १ ॥
अल्प वयासी कल्पसि मानसी । कल्पसमा उपमा. ॥ कोठुनि० ॥ २ ॥
अनंतप्रभुसी भजसी जरि तरि । पावसि पदपद्मा. ॥ कोठुनि० ॥ ३ ॥

श्रियाळचरित्र.

(दिंड्या.)

घोर संसारवारिधि तराया । मोहमायीक सर्व विसराया ।
कामरागादी क्लेशही नाशाया । नमो भावें अनंतदेवपाया. ॥ १

कथा पावन मान्य सर्वलोकीं । गावया ते मज आठविती नीकी ।
पुण्यवंत श्रीयाळराज तो कीं । मुक्त वर्त श्रीघनानंद लोकीं. ॥ २

थोर पृथ्वीवरि मोक्षपुरी कांती । तेथें नांदे श्रीयाळ धर्ममूर्ती ।
करी अन्नदान नित्य महाप्रीती । अतीतासी देऊनि करी तृप्ती. ॥ ३

जया इच्छा भोजनीं जसी आहे । तसे देऊनी तृप्त करीताहे ।
चांगुणा स्त्री मानवी कदा नोहे । इंदिरेचा अवतार वाटताहे. ॥ ४

पुत्र जीचा चिल्हाळ सत्यवंत । आला ज्यासाठीं घरा भगवंत ।
शिवप्रीत्यर्थ दान द्विजा देत । सत्व शोधाया आले भगवंत. ॥ ५

(पद.)

भोळा शंभू भक्ताच्या शोधितसे सत्वालागीं. ॥ ध्रुवपद. ॥

अतिथी होवोनि आपण । कुष्टें गळति करचरण ।
सुटली मांसाचि गोंगान । घाण घ्राणे न घेवे. ॥ भोळा० ॥ १ ॥

कुबड निघालें पाठीसी । झाली बोळवण दांतांसी ।
हातीं धरूनि काठीसी । टेंकित आला तो पहा. ॥ भोळा० ॥ २ ॥

भिक्षा म्हणोनि हाक मारी । आला राजा अतिसत्वरी ।
काय इच्छा ते अंतरीं । मागा लौकरि मी देतों. ॥ भोळा० ॥ ३ ॥

श्रियाळ सूर्यवंशी त्यातें । गोऊनि अतीत वचनातें ।
म्हणे नरमांसाचें मातें । भोजन देई हातें तुझ्या. ॥ भोळा० ॥ ४ ॥

बोले अनंतदेवस्वामी । कृत्रिम पापी पर नेघे मी ।
तुज मागो तरि पालण भूमी । कर्ता आमुचा तूं दाता. ॥भोळा०॥ ५ ॥ ६

(दिंड्या.)

सत्वशीळ पुत्रासी जरि रांधून । घालीसी तूं तरि करीन भोजन ।
बोलताहे चिल्हाळ निधान । तृप्ति चरणातें नमस्कारून. ॥ ७

धन्य माझा हा जन्म सूर्यवंशीं । धन्य संसार धन्य मायकूशी ।
देवोनिया अतीत भोजनासी । करूं संतुष्ट चंद्रशेखरासी. ॥ ८

थोर दैवें अतीत घरा आला । तेणें माझा साफल्य जन्म झाला ।
रायें हर्षोनि दिधले सुताला । येरु बोले रांधोनि तुम्हींच घाला. ॥ ९
चांगुणेनें घरांत बाळ नेला । पोटासी तो कवळोनि धरीयेला ।
घेत अलायबलाय श्रीमुखाला । धरी हातें दे क्षम वेळोवेळां. ॥ १०
सांठवेना तो मोह निजपोटीं । क्षणक्षणां घातली गळां मीठी ।
म्हणे माझी तुज झणी लागो दृष्टी । गौरवानें मग तया वदे गोष्टी. ॥ ११

(अभंग.)

चिल्हया माझें बाळ गुणाचें निधान । तुज मी कैं देखेन तानया रे ! ॥ १ ॥
माझिये पोटासी येवोनियां कांहीं । देखियेलें नाहीं सुख तेंही. ॥ २ ॥
तुजवरी दृष्टी देवोनि जगजेठी । तुझेनि मी ये सृष्टी सुखरूप. ॥ ३ ॥
सोनियाचे ताटीं वाढोनि मिष्टान्न । जेवीं बा ! देखेन डोळेभरी. ॥ ४ ॥
जीवींच्या जीवना म्हणोनि कुरवाळी । तुजलागीं सांभाळी अनंतदेवो.॥५॥१२

(दिंड्या.)

पिळीनें ते जंव कापितसे मान । नेत्र लावोनि करी शिवध्यान ।
वदे हर हर महादेव गरजोन । सत्व राखी देवोनि जीवदान. ॥ १३
शीर सिंक्यावरी ठेवी पूसोन । म्हणे यातें मी नित्य पाहीन ।
क्षणक्षणां देखोनि मुसळान । कांडी उखळा आंत घालोन. ॥ १४
मनीं आठवी पुत्रशोक तेव्हां । मुखीं बोले शिव शिव महादेवा ।
रम्य वोव्या म्हणवोनि देत घावा । आठवोनी घेतसे पुत्र नांवा. ॥ १५

(अभंग.)

चिल्हूचे हो ! घोडे काळे कुमाईत । लगामीं ताईत सोनीयाचे. ॥ १ ॥
चिल्हूचें मनगट सोन्याचें तगट । मी माय कौतुकें कांडीतसें. ॥ २ ॥
चिल्हयाचे डोळे आंबियाच्या फोडी । देवलोकीं गोडी चिल्होबाची. ॥ ३ ॥
चिल्हुचे हो ! दांत हिरियाच्या ज्योती । खणखणा वाजती मुसळघायें. ॥ ४ ॥
चिल्हुनें हा माझा सांडीला पसारा । गेला ईश्वराला भेटावया. ॥ ५ ॥ १६

(दिंड्या.)

सूर्यवंशी आली थोर कीर्ति । तुझ्या सेवे तोषेल सांबमूर्ती ।
निजपुत्राचें मांस अतिप्रीती । रांधोनिया घालीत सत्वजीती. ॥ १७
ताट वाढोनि पुढें ठेवितांच । वदे अतीत घेई तुझें तूंच ।

शीर रांधोनी घालिसी तरीच । तृप्त इच्छा होईल आज साच. ॥ १८
पतिव्रता **चां**गुणा सत्वशीळा । शीर कांडोनि सत्वर पाक केला ।
वदे, स्वामी ! घ्या करा भोजनाला । तदा अतीत बोलतसे बाला. ॥ १९
न जेवीं तुम्हांसी सोडोनि । मला हांसेल सत्य **शू**ळपाणी ।
दोघें बैसले तरी अनुमानी । सत्व पाहे **ज**गदीश शोधोनी. ॥ २०
निपुत्रिकाचें अन्न कासयासी । अति अपवित्र नको तें आम्हांसी ।
तूंचि मागोनि तूंचि निंदितोसी । **शि**वा ! उदरीं तूं ठाव दे आम्हांसी. ॥ २१
दृढ पाहोनि सत्व निश्चयातें । प्रगट दावी निजरूप **उ**माकांत ।
कृपादृष्टि पाहोनि बाळकातें । ठेवि उठवोनि शिरीं अभय हस्त. ॥ २२
मायबापांसी बाळ भेटविलें । **म**हादेवें तींघांसि आलंगीलें ।
सत्व पाहोनि चित्त बहू धालें । ऐसें कौतुक **सां**ब **शि**वें केलें. ॥ २३
चंद्रचूड पाहोनि सत्व ठेवी । बाळकाचे मस्तकीं हात ठेवी ।
प्रेमभावेंसी पूर्ण देवभेटी । उभे वंदियले तिघे निजदृष्टी. ॥ २४
म्हणे भूतेश, माग गा ! वरासी । एक मुहूर्त राज्य दे आम्हांसी ।
कृपामूर्ती उद्धरी या पुरीसी । असें छळूं नको **शि**वा ! कवणासी. ॥ २५
वर देवोनि तोषविला रावो । भुलोनिया भक्तिसी **म**हादेवो ।
कथा ऐसी अमृत प्रेमभावें । वर्णिलीसे चिद्**घना**नंतदेवें. ॥ २६

अनंतकविकृत आणखी उपलब्ध झालेलीं पदें.

पद १० वें.

मना ऐसा महाराज कोण आहे रे ।
नाममात्रेंची जन्म जरा जाये रे ॥ ध्रुवपद. ॥
मच्छ कच्छप[1] सूकर[2] जाहला रे ।
नारसिंहें अवतार धरियेला रे ।
अंबरीष[3] परम सुखी केला रे ।
अर्जुनाचा सारथी स्वयें झाला रे ॥ मना० ॥ १ ॥
धरी भक्ताचे उरीं शिरीं पाय रे ।
पुरी[4] नेली वैकुंठ पदा पाहें रे ।
भिल्लिणीचीं[5] उच्छिष्ट फळें खाय रे ।
रिसां[6] वानरां एकांत[7] करिताहे रे ॥ मना० ॥ २ ॥
दीनवत्सला काय वानूं रे ।
पार्थालागीं लपविला दिवसा[8] भानू रे ।
वृंदावनीं वाजवी वेणू रे ।
तेणें नादें मोहिल्या गोपि धेनू रे ॥ मना० ॥ ३ ॥
अनंतकोटी ब्रह्मांडें ज्याचे पोटीं रे ।
तो हा धांवे गोवळया धेनुपाठीं रे ।

१. कांसव. २. डुकर. (वराह). ३. अंबरीष–हा सूर्यवंशोत्पन्न नाभाग राजाचा पुत्र. हा मोठा दानशूर, पराक्रमी आणि भगवद्भक्त होता. एकदां द्वादशीच्या दिवशीं दुर्वास ऋषि याच्या घरीं अतिथि म्हणून आला. तेव्हां राजानें त्यास भोजनार्थ राहवून घेतलें. नंतर मुनि आपलें आन्हिक कर्म करण्यासाठीं नदीतीरीं गेला. या दिवशीं थोडी म्हणजे साधनद्वादशी होती. तेव्हां व्रतभंग होऊं नये म्हणून राजानें, तिथि संपली तों देवास नैवेद्य समर्पण करून, भोजन न करतां देवाचें तीर्थ प्राशन करून पारणें सोडलें. हें जाणून मुनि संतप्त झाला. त्यानें आपल्या जटेंतील केंसापासून एक अक्राळ विक्राळ कृत्या (राक्षसीं) उत्पन्न करून राजावर सोडिली. तेव्हां विष्णूच्या सुदर्शन चक्रानें तिचा नाश केला आणि त्या मुनीचा पाठलाग केला. हें पाहून दुर्वास भीतिग्रस्त असा विष्णूस शरण गेला. विष्णूनें 'परत अंबरीषाकडे जा, तो निराहार आहे, त्याचें समाधान कर म्हणजे चक्र तुला सोडील' असें सांगितलें. त्यावरून निरुपाय होऊन तो अंबरीषाकडे परत आला. दुर्वासास हर्ष झाला. त्यानें सुदर्शनाची स्तुति करून दुर्वासाला त्यापासून मुक्त केलें आणि यथेच्छ भोजन दिलें–अशी कथा आहे. (भागवत–नवम स्कंद–अध्याय ४-६.) ४. जगन्नाथपुरी. ५. शबरीचीं. ६. आश्वलां. ७. निजहिताच्या गुह्य गोष्टी. ८. जयद्रथवधसमयीं.

खांदा कांबळा घेवोनि हातीं काठी रे ।
निजानंदें रंगला अनंत पाठीं रे ॥ मना० ॥ ४ ॥

पद ११ वें.

आश्रय तव चरणाचा ।
श्रीगजवदना साचा ।
इतरहि उद्धरणाचा ।
मार्गी जनीं ब्रिजनिया आहे । ऐसें न वदे वाचा ॥ आश्रय० ॥ १ ॥
प्रथम तुझ्या नमनाला ।
जो नर उत्सुक झाला ।
त्याचा सर्व विझाला ।
जनन मरण दावानळ कामी । मत्सर शांतची झाला ॥ आश्रय० ॥ २ ॥
मंगल नाम तुझें कीं ।
मज उच्चारूं दे कीं ।
तारकसें या लोकीं ।
दास अनंत कृपाघन इच्छित । रंगणि येउनि दे कीं ॥ आश्रय० ॥३॥

पद १२ वें.

हरिजन हरिसम रे । भावुनी पद भजनीं रम रे । सखया ॥ ध्रुवपद. ॥
भवसागर मृग तो पवि भासे ।
मग कैंचा भ्रम रे । सखया ॥ हरि० ॥ १ ॥
धरितां भावार्था । येणें साधिशी परमार्था ।
वारुनि सकळ अनर्था । आपल्या साधी निज स्वार्था । सखया ॥ हरि० ॥२॥
धरितां हे चाली । माया ममता मृत झाली ।
माया वर्णिति वेद पराक्रम । हर्षे पूर्ण दशा आली । सखया ॥हरि०॥३॥
जन्म अनंताचा अंकित । झालों संताचा [1]अंकित ।
निजरंगीं नाचतसें गर्जत । पावन त्रीवाचा । सखया ॥ हरि० ॥ ४ ॥

पद १३ वें.

मनुजा ! राम भजावा रे । मूर्खा ! गर्व त्यजावा रे ॥ ध्रुवपद. ॥
दौलत झेंडा तपतो हंडा खाशी उनउन मांडा ।
मडक्यामध्यें पाणि तापतें रडती पोरें रांडा ॥ मनुजा० ॥ १ ॥

---

१. सेवक.

धोतरजोडा कानिं चौकडा बसाया खासा घोडा ।
यमरायाचें येइल बोलावणें पायीं पडेल खोडा ॥ मनुजा० ॥ २ ॥
नेसुन साडी उंच माडी कानीं बाळी बुगडी ।
यमरायाचें येइल बोलावणें स्मशानिं काया उघडी ॥ मनुजा० ॥ ३ ॥
अनंतकवि म्हणे समजा उमजा वाया करितां गमजा ।
यमरायाच्या येतिल फौजा करतिल पुरजा पुरजा ॥ मनुजा० ॥ ४ ॥

पद १४ वें.

(द्रौपदीचा धांवा.)[1]

वृंदावनवासी कोठें गुंतला प्राणविसांवा? ॥ ध्रुवपद. ॥
दुःशासन धरुनी वेणी वरुणी सन्निद्ध राहे, ।
पांचाळी उघडी करितां सुरसरिता भंवती पाहे, ।
गंगात्मज द्रोणासहिता पांडवां दुःख न साहे, ।
चाल ॥ मोकली दीर्घ धाय । आठवी कृष्णपाय ॥ वृंदावनवासी० ॥ १ ॥
शंखासुर साधुनि गेला वेदासी कोण तमासा, ।
ब्रह्यानें करुणा करितां उदधींत झाला मासा, ।
माझी कां करुणा नये रे तुजलागीं संकटनाशा, ।
चाल ॥ भक्तपरेशा लागली थोर आशा । पाव तूं विघ्ननाशा. ॥ वृंदावनवासी० ॥२॥
गोविंदा! गोपवेषा! गोवर्धनधारी! ये रे! ।
वैरी हीं क्लीबरूपी भासती निष्ठुर कीं रे! ।
येकली माझी काया दीन रूप हेच उभी रे! ।
चाल ॥ गोविलें भक्ती बा रे । तुजलागीं काय म्हणूं रे! ॥ वृंदावनवासी० ॥ ३ ॥
श्रीकृष्णा [2]कंजनयना पावें तूं कुंजविहारी ।
अवतार बौद्धयस्वरूपा खेळसि नानापरी ।
टाकला लोभ दयाळा काय बा! तूंच मुरारी ।
चाल ॥ तरि कोण संकट वारी । गा! [3]आतळति मजला वैरी ॥ वृंदावनवासी० ॥ ४ ॥
श्रीरंगा लक्ष्मीरमणा करुणाकर दीनदयाळा ।
अनाथनाथ मुकुंदा! पावसी वेळोवेळां ।

---

१. हा द्रौपदीचा धांवा पदसंग्रह पृ० ११२ ह्यांत छापला आहे, पण तो अगदीं त्रुटित आहे. त्यांत चारच कडवीं आहेत व यांत दहा आहेत म्हणून हा पुनः येथें दिला आहे. २. कमललोचना. ३. स्पर्शती, गांजिती.

परि आज निष्ठुरपण कां धरिलें त्वां घननीळा ।
चाल ॥ शीणशी वेळो वेळां । टाकि तूं भी[1]मकबाळा ॥ वृंदावनवासी० ॥५॥
रुक्मिणीरमणा देवा! गुंतलास कवणें ठायीं ।
गोपिकासंगविलासा टाकलिस माझी साई ।
आतां मी कवणा ध्याऊं आकांति कृ[2]ष्णामाई ।
चाल ॥ लाजही तुजला आहे । दाखवी आपुले पाये ॥ वृंदावनवासी० ॥६॥
बैसोनी मॅ[3]सणीं वेडा झालासी [4]वृंदेसाठीं, ।
लुसलुसीत हिरवा पाला तुळसीवर आवड मोठी, ।
रुक्मिणी येऊं नेदी घातला हार कंठीं, ।
चाल ॥ लागलास धेनूपाठीं । कोणतें संकट पोटीं. ॥ वृंदावनवासी० ॥ ७ ॥
गरुडावरि बैसुनि वेगीं कावेरीरंगा येरे ।
धांव बा! धांव मु[5]रारी! जाचिती कौरववैरी ।
याही दुःशासन काळाकरवि सोडवि दादा! रे ।
चाल ॥ भाई! फार मी वाट पाहें। मोकलतें तुजला धाये ॥वृंदावनवासी०॥८॥
गोविंदा! गोपवेषा! गोवर्धनगिरिधर! येरे! ।
मुकुंदा! मानसमोहना! माधवा! श्रम हा ने रे ।
दिगांबर देवदत्ता! अनंताला भेट देरे ।
चाल ॥ उचलोनि कै[6]डिये घेरे! । चुकवि जॅ[7]न्मफेरे ॥ वृंदावनवासी० ॥ ९ ॥
ऐकुनि ऐशी करुणा पीतांबरधारी देवा! ।
टाकुनि विषयसुखातें चालिला विश्वमोहा ।
संकटें ऐसीं तूं बा! वारीत जा हो! ।
चाल ॥ पसरुनि श्रीपति बा! हो!। भेटला पूर्ण कृपा हो ॥ वृंदावनवासी० ॥१०॥

---

१. रुक्मिणी. २. उपास्य देवतेचा निर्देश स्त्रीलिंगेंकरून करण्याचा संप्रदाय सर्वप्रसिद्ध आहे. तुकारामादिक कवीही विठोबास 'विठाई' 'विठाबाई' वगैरे शब्दांनीं संबोधनपूर्वक आळवितात असें त्यांच्या काव्यांवरून दिसून येतें. असा परिपाठ संस्कृत काव्यांतही क्वचित् दृष्टीस पडतो. ३. 'स्मशान' या शब्दाचा अपभ्रंश 'मसण' आहे. ४. वृंदा—ही जालंधर नामक असुराची भार्या. ही मोठी पतिव्रता होती म्हणून तिच्या पुण्यानें देव आणि राक्षस यांचे युद्धांत जालंधराचा पराभव होत नसे. म्हणून विष्णूनें जालंधराचे रूपानें येऊन वृंदेचें पातिव्रत्य हरण केलें. ह्या पातकामुळें जालंधर युद्धांत मृत्यु पावला. म्हणून तिनें सती जाते वेळेस विष्णूला 'स्त्रीवियोग होईल' असा शाप दिला. पुढें ती सती जाऊं लागली तेव्हां तिचा शाप विष्णूला सहन होईना. तेव्हां तिनें त्याला असा उःशाप दिला कीं 'मी सती गेल्यावर माझ्या चितेवर एक तुळसीचें झाड उत्पन्न होईल, त्यासीं विवाह कर म्हणजे वियोगदुःख शांत होईल.' याप्रमाणें त्यानें केल्यावर त्याची शांति झाली—अशी कथा आहे. ५. मुर नामक दैत्याचा अरि. (कृष्ण.) ६. कडेवर. ७. चौऱ्याशीं लक्ष योनींत जन्म पावणें हे फेरे.

पत्रांस उत्तरें.

आमचे नूतन तरुण मित्र **रा० श्रीधर विष्णु परांजपे** याचें पुढील पत्र व टीकारूप लेख हीं वाचून आम्हांस अनेक प्रकारें आनंद व संतोष वाटत आहे. त्यांच्या आक्षेपांवर आणि शंकांवर जें उत्तर द्यावयाचें तें देण्यापूर्वी आमच्या मार्मिक वाचकांसही टीकारूप लेखाविषयीं विचार करण्यास अवकाश देऊन सध्यां पुरे करतों.

रा० रा० श्रीधरपंत (नागपूर–हिस्लापकालेज, ८।५।९२) हे लिहितात:—"आपलें **'काव्यसंग्रह'** पुस्तक वाचून व त्यांतील मकरंद सेवून तल्लीन झाल्यामुळें, त्यामुळें होणाऱ्या आनंदाची वार्ता आपणांस कळवावी असें वाटून मी हें पत्र लिहिण्यास बसलों आहें. तुम्ही प्रमुख महाराष्ट्रकवींच्या उद्धाराचें जें महत्कार्य हातीं घेतलें आहे, व जें तुम्ही प्रतिमासीं उत्तम रीतीनें पार पाडीत आहां, त्याबद्दल आपले अखिल महाराष्ट्रमंडळावर चिरस्मरणीय उपकार आहेत व त्यांची फेड प्रत्येक रसिक व स्वत्वाचा अभिमान बाळगणारा महाराष्ट्रपुत्र स्वपरहस्तें आपल्या पुस्तकास आश्रय देऊन व त्याचा प्रसार आपल्या मित्रमंडळींत करवेल तितका करून करीलच करील. या आपल्या **'संग्रह'**वाचनानें मजप्रमाणें माझ्या इतर पुष्कळ विद्यालयीन बंधूंत महाराष्ट्रकवींविषयीं आदरबुद्धि उत्पन्न होईल व स्वभाषेविषयीं त्यांच्या मनांत प्रेम उत्पन्न होऊन तिच्या उन्नत्यर्थ ते कायावाचामनेंकरून झटतील अशी पूर्ण आशा आहे. आपल्याकडे मी **मोरोपंतकृत आदिपर्व व सभापर्व** यांतील शंका, नजरचुकीचीं स्थळें वगैरे पाठविलीं आहेत. हें करण्यांत मी मोठाच अतिप्रसंग करीत आहें हें जाणून आहें. परंतु खालील **पंतोक्तीचा** आश्रय करून मी हें काम करण्यास सरसावलों आहें:—

'शिशुचें म्हणुनि न घे सूक्त जाणता कोण?' **आदिपर्व.**

प्रस्तुतच्या लेखाचा स्वीकार झाल्यास **वनपर्वांतील** व इतर प्रकरणांतील शंका वगैरे मी आपणाकडे पाठवीन. लोभाची वृद्धि होत असावी."

आदिपर्व.

(१) पृष्ठ ६२ गीति ४३. यांत 'प्रियकन्येचें' हा एक शब्द लिहिला आहे, तो तसा नसावा. 'प्रिय, कन्येचें' असे वेगळे वेगळे शब्द लिहून 'प्रिय'शब्दापुढें स्वल्पविराम पाहिजे, नाहीं तर अर्थांत घोटाळा होतो. येथें कन्येचें म्हणजे अर्थात् देवयानीचें.

(२) पृष्ठ ६५ गीति ८२. यांत द्वितीयार्धांत 'शशिबिंब जसें,' यापुढें अर्धविराम चिन्ह पाहिजे, तें तेथें स्वल्पविराम चिन्ह आहे. असें केलें म्हणजे देहलीदीपकन्यायानें ते शब्द दोन्हींकडे लागू पडतात.

(३) पृष्ठ ६६ टीपा. यांत १९ हा आंकडा दोनदां पडला. पहिल्याच्या ऐवजीं १८ हा आंकडा पाहिजे.

(४) पृष्ठ ६७ गीति १६. हिच्या पूर्वार्धाचा अर्थ लागत नाहीं. त्याचें स्पष्टीकरण पाहिजे.

(५) पृष्ठ ६९ गीति ४४. हिच्या पूर्वार्धांत 'आरोपूनि स्वशिरीं' ह्यावर 'देवयानीला डोकीवर बसवून, तिचें फाजील स्तोम वाढवून' अशी टीप असली म्हणजे अर्थ चटकन् लक्षांत येतो.

(६) पृष्ठ तेंच गीति ४८. हिच्या उत्तरार्धांत 'न वर्णेहो' ह्या शब्दांचा बोध होत नाहीं. तें आर्यार्धच एकंदरींत दुर्बोध वाटतें.

(७) पृष्ठ ७१ गीति ७१. हिच्या पूर्वार्धाचा अर्थ कळत नाहीं.'एकाही' म्हणजे 'एकाही पुरुषा' काय ?.'मही' ही मूळ शब्दाची सप्तमी आहे काय (पृथ्वीवर असा अर्थ होण्यास) ? तसें असल्यास त्यावर अनुस्वार पाहिजे.

(८) पृष्ठ ७४ गीति १५. 'तापें मुनितेजें जग' ह्याचा शब्दार्थ तर सरळच आहे. पण मुनितेजानें (तप:प्रभावानें) सर्व जगाला संताप होऊं लागला; तो कां ? उलट तापानें सृष्टीची भरभराट व्हावी, व ग्रंथांतरींही हीच समजूत आढळते. व लोकांतही ऋषीच्या तपोबळानें हें पापी जग चाललें आहे अशीच समजूत आढळते. ह्याचा मेहेरबानींनें खुलासा व्हावा.

(९) पृष्ठ ८३ गीति २७. 'ती परते'. ती कोण ? गंगा कीं काय ? ती तर वरीलच आर्येंत गुप्त झाली म्हणून लिहिलें आहे. 'त्यापासून तपीं रते' म्हणजे काय ? अर्थबोध होत नाहीं.

(१०) पृष्ठ ८४ गीति ७. यांत 'विटोनि' या शब्दापुढें स्वल्पविराम पाहिजे; नाहीं तर त्याचा संबंध 'स्वर्गतिला' चुकून लावण्याचा संभव आहे. 'विटोनि' म्हणजे विषयाचा विट येऊन. दुसऱ्या अर्धाचा अन्वय व अर्थ पाहिजे.

(११) पृष्ठ ९० गीति १०. 'भगिनी सुतासुनाशा' यावर 'बहिणी, लेकी व सुना याप्रमाणे समजून' अशी टीप पाहिजे. नाहीं तर थोडा घोटाळा होतो.

(१२) पृष्ठ ९२ गीति १२. 'स्वीकारुनि स्वगुरुकेली' म्हणजे काय ? केली म्हणजे क्रीडा (पित्याची) या टीपेनें समाधान होत नाहीं. जमदग्नि ऋषीची क्रीडा अंगीकारून म्हणजे काय? स्पष्टार्थ पाहिजे.

(१३) पृष्ठ तेंच गीति १५. यांत 'प्रकाशमैथुनदोषी' यावर उघड्या स्थळीं मैथुन करणारा अशी टीप आहे. व १६ व्या गीतींत 'त्या दोषें' (प्रकाशमैथुनदोषें) असा शब्द आहे. माझ्या अल्प मतें ही टीप यथार्थ नाहीं. उघड रीतीनें मैथुन करणाऱ्याला दोष देणारा, म्हणजे पाहिजे त्यानें पाहिजे त्या स्त्रीशीं रत व्हावें या कृत्याचा निषेध करणारा अशी टीप हवी. 'दोषी'च्या जागीं 'दोषद' असावा असें वाटतें. कारण टीपेंत दाखल केलेल्या दोषामुळें कांहीं त्याला जान्हवींत वाहविला नाहीं. याला प्रमाण मुक्तेश्वर—आदिपर्व अध्याय २४ ओव्या २३— पहा.

(१४) पृष्ठ तेंच गीति १७. सुदेष्णा राणी ही बलिनृपाची भार्या. हा बली राजा पाताळांतील बली काय ? व त्या राजाला पुढें जसा पंडूला शाप मिळाला (स्त्रीसंगाबद्दल) तसा कांहीं शाप होता काय ?

(१५) पृष्ठ ९३ गीति २३. 'यांत संदष्टक नामक यमकालंकार आहे. त्याचें लक्षण:–' एवढी टीप अवश्य पाहिजे.

(१६) पृष्ठ तेंच गीति २५. यांत द्वितीयार्धांत 'दृष्टिक्षीरें न आटपान्हा तो'.असें स्तनद्वय परस्परास म्हणतात. आतां दृष्टिक्षीरें म्हणजे नेत्रांतील पाणी. तेव्हां "[illegible]

तील पाणी एकसारखें पडूंया कारण व्यास नाहातो' असें म्हणतात" हें विसंगत दिसतें. पान्हा फुटला म्हणजे स्तनांतून दुग्धधारा उडावयाच्या. ही शंका लिहिल्यावर श्रीमन्मयूर-कविकृत भारत–भाग १ ला उलटून पाहातां गीत्यर्थ खालील प्रमाणें लिहिलेलें दिसलें:—

'जाणों म्हणति मिथ: स्तन–दृष्टि क्षीरें न आटपान्हातो.'

आतां अवतरणचिन्हाला 'क्षीरें' च्या अगोदर प्रारंभ करून 'न्हातो नंतर तें संपविलें तरी चालेल. मात्र तुमच्या पुस्तकांतील अवतरण चिन्हाचा प्रारंभ चुकीनें दृष्टीच्या अगोदर होऊन दृष्टिक्षीर हा एक शब्द लिहिला गेला. एवढी दुरुस्ती केली म्हणजे अर्थ विशद होतो. वर उल्लेख केलेल्या पुस्तकांत ह्यावर अशी टीप आहे:—व्यास मातृपदीं नमन करीत असतां सत्यवतीचे स्तन आणि दृष्टि हीं मिथ: म्ह० परस्पर म्हणतात कीं क्षीरें (दूध; पक्षीं उदकें) न आटपा. व्यास न्हातो आहे.

(१७) पृष्ठ ९४ गीति ३६. व्यासीं नंतर अवतरणचिन्ह संपविलें पाहिजे.

(१८) पृष्ठ तेंच गीति ३७. 'शयनातें' असा एक शब्द प्रथमार्धात न लिहितां 'शय नातें' असे दोन शब्द वेगळाले लिहावे. व 'शय म्हणजे हात' अशी टीप द्यावी. तसेंच 'शयनातें न मोडिती' यावरही 'दोन्ही हात अंजली करतांना एकत्र केले असतां त्या उभयतांत जें कांहीं नातें असतें (ते वेगळाले असतां) तें नाहींसें होत नाहीं, त्याप्रमाणें सत्यवतीनें आपल्या सुनेशीं शालीनतेला एकीकडे सारून वर्तन केलें (दिराशीं संतानार्थ नीज असें सांगण्यांत) तरी त्या उभयतां सास्वासुनांत एकमेकींविषयीं असणारी आदरबुद्धि किंचित्‌ही कमी झाली नाहीं' अशी टीप दिल्यास अर्थ चांगला ध्यानांत येईल.

(१९) पृष्ठ ९५ गीति ५२. 'कोणीही न कर्म ठकवि नटलीला' म्हणजे काय?

(२०) पृष्ठ ९९ गीति १३. 'मळता जन करि बहु कर होतो' याचा अर्थ काय?

(२१) पृष्ठ १०१ गीति ३१. 'द्विषन्मरणीं' असा एक शब्द लिहून त्याचा अर्थ शत्रूच्या मरणीं असा केला असतां अर्थाची सगती लागत नाहीं. 'द्विषत् मरणीं' असें दोन शब्द लिहून 'हटी द्विषत् मरणीं महितळीं महित झाले. मुनिसुत नमुनि न (झाले)' असा अन्वय केला असतां सरळ अर्थ होतो. 'हटी शत्रू धारातीर्थीं पतन पावून पृथ्वीवर प्रख्यात झाले; तेच जे पंडूला शरण गेले ते प्रसिद्धीस पावले नाहींत.' यांत 'मुनिसुत म्हणजे पंडू (व्यासपुत्र)' अशी टीप अवश्य पाहिजे.

(२२) पृष्ठ १०४ गीति १२. व्यसनें–संकटानें व तात–भीष्म अशा टीपा दिल्या आहेत त्या नजरचुकीनें पडलेल्या आहेत. व्यसनें–कामव्यसनें (विषयाच्या नादानें) व तात–विचित्रवीर्य असें पाहिजे.

(२३) पृष्ठ १०६ गीति २८. सासु=जिवंत.

(२४) पृष्ठ १२१ गीति ४. विसर म्हणजे काय? हा शब्द येथें क्रियापद नसून नामवाचक दिसतो.

(२५) पृष्ठ १२४ गीति ३९. 'शंभुसायक' ह्यावर 'विष्णु' म्हणून टीप दिली आहे ती अपुरी आहे. त्रिपुरवधाच्या वेळेस देवांनीं रथसाहित्य व शस्त्रास्त्रें होऊन महादेवाचें साह्य केलें त्यांत विष्णु बाण झाला होता.

(२६) पृष्ठ १६८ गीति ३१. येथें 'घनं' शब्दापुढें स्वल्पविराम चिन्ह पाहिजे.

(२७) पृष्ठ १७९ गीति ७९. येथें संदष्टक नामक यमकालंकार होतो. कारण द्वितीय व चतुर्थ चरण सारखेच आहेत.

(२८) पृष्ठ १८८ गीति ६१. 'युद्धोद्यतनृपचक्रस्त्रस्तमति' याचे जागीं 'युद्धोद्यतनृपचक्रत्र-स्तमति' असें पाहिजे.

(२९) पृष्ठ १९४ गीति २३. ते-पति. टीपेंत पति असें आहे; त्या ठिकाणीं पांडव असें पाहिजे. कारण धृष्टद्युम्न पांचही पांडवांस इतक्यांतच भगिनीचे पति समजत नाहीं.

(३०) पृष्ठ १९८ गीति ६४. पूर्वार्धांत 'याजी'च्या जागीं 'या जी' असें दोन शब्द पाहिजेत. या—ह्या. जी—संबंधीं सर्वनाम.

सभापर्व.

(१) पृष्ठ १० गीति ८८. द्वितीयार्धाचा अर्थ काय?

(२) पृष्ठ १३ गीति ११४. तारकामयसंग्रामाची थोडीशी माहिती टीपेंत पाहिजे होती.

(३) पृष्ठ १५ गीति २२. सुरभि गायसि—यांत पुनरुक्तिदोष येत नाहीं काय? कारण सु-रभि म्हणजेच कामधेनु. मग 'गाय' शब्दाचें प्रयोजन काय?

(४) पृष्ठ २४ गीति ४९. या गीतीच्या शेवटीं प्रश्नचिन्ह पाहिजे. पिक पिकला सहकार त्यजुनि कुचला वरावया लाजेना (काय)? उत्तर—लाजे.

(५) पृष्ठ २४ टीपा. २३ आंकड्यावरच्या टीपेंत चुकून 'वाळवेच्या' पडलें आहे तेथें 'वाळूच्या' असें असावें.

(६) पृष्ठ ३२ गीति ६९. ३० आंकड्यावरील टीप माते—माजे. उन्मत्त होई. या ठिकाणीं चुकून 'माझे' पडलें आहे.

(७) पृष्ठ ४५ गीति ७६. द्वितीयार्धाचा अर्थ काय? विरळ टीपेनें मुळींच समाधान होत नाहीं.

(८) पृष्ठ ४९ गीति ११५. मत्कृतिला—माझ्या कृत्याला. यापेक्षां मोरोपंताच्या कृतीला अशी टीप असती तर अर्थ लवकर स्पष्ट होता.

(९) पृष्ठ ५३ गीति १७. 'एक'च्या जागीं प्रथमार्धांत 'ऐक' असावें.

(१०) पृष्ठ ५६ गीति ४४. 'आशीचीचि' याजागीं 'आशीचीच' असें असावें काय?

(११) पृष्ठ ५८ गीति ६०. प्रथमार्धांत 'बळें सहनशील बापा हें' म्हणजे काय?

(१२) पृष्ठ ६६ गीति ४२. याच्या द्वितीयार्धांत टीपेचा २८ चे जागीं चुकून १८ हा आंकडा पडला आहे.

अनंतकविकृत आणखी उपलब्ध झालेलीं काव्यें.

सुलोचनागहिंवर.

प्रसंग पहिला.

(श्लोक.)

श्रीमन्मंगलमूर्तिपादकमळीं अत्यंत प्रेमा मना,
  अर्चूं सिंदुरगंध अक्षत फुलें दे इच्छिली कामना, ।
लाडू मोदक मिष्ट, तांबुल मुखीं संतुष्ट दुर्वांकुरी
  तो चिंता हरणार मी नमितसें [3]चिंतामणी ये परी. ॥ १

विनंती कवीची तुतें [4]ब्रह्मबाले ! जगन्मात आश्रा तुझा कीं दयाले ! ।
पवाडे मला गोड त्या राघवाचे, करावी तुवां प्रेरणा तेचि वाचे. ॥ २

पाजिला गुरुवरें घुटका हो ! जाहली [6]भवभया सुटका, हो ! ।
भ्रांति [7]नीद अवघीच उडाली, कल्पना समुळ हेचि बुडाली. ॥ ३

पाउनी कुमति या नरदेहा, रामकीर्ति वदनीं न वदे हा, ।
व्यर्थ माय शिणली अधमानें नेति त्या निर्रय संनिध मानें. ॥ ४

हीन पातकि भजूनि अजाला वंद्य वाल्मिक ऋषी जगिं झांला ।
वर्णिलें चरित जें शतकोटी अक्षरें [11]दुरित नाशिति कोटी. ॥ ५

रामासन्मुख जे [12]निशाचर रणीं लंकेतुनी पातले,
  ते नाहीं परतोनि रावणसभे भेटावया पावले; ।
वेळा चार जया करूनि समरीं [13]शंक्रारि आला असे,
  ऐसें जाणुनि [14]लंकनाथचि तया आज्ञा निरोपीतसे. ॥ ६

---

१. या आख्यानावरून आणि मागें गेलेल्या सुलोचनाख्यानावरून अनंताची रामायणकथापर कविता आणखी बरीच असावी असें वाटतें. 'सुलोचनागहिंवर' आणि 'सुलोचनाख्यान' हीं प्रकरणें कदाचित् एखाद्या मोठ्या सबंध काव्याचीं अंगें असतील असाही संभव आहे. २. मनोरथ. ३. चिंतित वस्तु देणारा मणि, इष्ट मनोरथ पुरविणारा देव. ४. हे सरस्वती! ५. वाणीला. ६. संसाररूप भयापासून. ७. नीज, निद्रा. ८. नरक. ९. जाणे, समजे. १०. झाला. ११. पाप. १२. राक्षस. (निशाचर='रात्रीं फिरणारा' हा यौगिक अर्थ असून 'राक्षस' हा रूढार्थ आहे.) १३. इंद्रजित् (मेघनाद.) १४. लंकनाथ=रावण=लंकानाथ.

'पुत्रा ! जाउनि एकदा समरणीं ऐशा करी लाघवा,
सर्वस्वें क्षय होय वानरचमूमद्बांधवा राघवा.' ।
आज्ञा वंदुनि मस्तकीं सुत निघे बोले प्रतिज्ञा मुखें,
'शत्रू निर्मुळ केलियाविण न यें, स्वामी! असावें सुखें.' ॥ ७

निकुंबळे येउनि यज्ञशाळे शत्रुक्षया योजित तर्क चाले ।
मायीक सीतावध हेतु जोडी हे देखुनी राघव जीव सोडी. ॥ ८

वाढी सुमित्र कटकें कपिची निदानीं, जाती जसे दिनमणीकर अस्तमानीं ।
ऐसें विचारुनि बसे अभिचारकर्मी पूर्णागमी प्रविण राक्षस थोर धर्मी. ॥ ९

यज्ञीं हवी पिशित शोणित तेचि सर्पी पूर्णाहुती पशुशिरें तितुकीं समर्पी; ।
कुंडांतुनी प्रकट मायिक रूप सीता वेदीवरी बसवि उत्सव इंद्रजीता. ॥ १०

घण घण घण [11]भेरी घाव गाजे निशाणीं,
थर थर थर धाके कापला [12]वज्रपाणी; ।
घड घड रथसेना गर्जना देत आली,
गडबड बहु तेव्हां रामसैन्यांत झाली. ॥ ११

दोहीं दळीं सजुनि भार उभे विरांचे,
जैसे प्रचंड वळले [13]जिमुती [14]निरांचे; ।
मध्यें नृपात्मज रथीं सह ते विदेही
तो भूमिके उतरुनी उतरीत तेही. ॥ १२

---

१. संग्रामांत. २. कौशल्या. (लाघव=शैघ्र्य, त्वरितपणा; सौष्ठव=चातुरी, केवळ एकच खड्ग सभोंवतीं फिरवून एकाच समयीं अनेक आयुधांचें निवारण करणें असें चातुर्य; शोभा=देदीप्यमान एकाच खड्गाची सर्व ठिकाणीं फांकणारी प्रभा; धीरत्व=स्थीरत्व; अभीतत्व; दृढत्व=दृढमुष्टिता. (नीलकंठ–भारतभावदीप–अध्याय १३४ श्लोक ३१.) 'लाघव'शब्दाचा अर्थ कसा बदलला हें पुढच्या उताऱ्यावरून कळेल:—"चित्रें काढणें, नक्षीचें काम करणें वगैरे कुशलतेचें काम करण्यास हात हलका असावा लागतो; या गुणास हस्तलाघव असें म्हणतात, याचा अर्थ हस्तकौशल्य. यावरून 'लाघव' शब्दाचा अर्थ 'कौशल्य' असा झाला. लाघव ज्यास आहे तो 'लाघवी' म्हणजे दुसऱ्याचें मन वळविण्यास चतुर असा अर्थ झाला, त्यावरून गोड बोलून काम करून घेणाऱ्या मनुष्यास 'तो मोठा लाघवी' असें म्हणतात." (व्युत्पत्तिप्रदीप पृ० ५९.) ३. वानरसैन्ययुक्त आहेत बांधव (हितैषी बंधु) ज्याचे त्या (राघवा). ४. निकुंभिला=लंकेच्या पश्चिमभागवर्ती एक स्थान. ही इंद्रजिताची अभिचारकर्मभूमि होय. येथें त्यानें अनेक यज्ञ केले. ५. कृत्रिम. ६. जारणमारणादिक कर्म करणारा. ७. हवनद्रव्य. ८. मांस. ९. रक्त. १०. तूप. ११. नगारे. १२. इंद्र. १३. जीमूत=मेघ, ढग. १४. निरांचे=उदकांचे. (नीर=उदक.)

पाहे मारुति [1]उत्पती [2]अवनिजा ते दाटली स्फुंदनें,
केशीं ओढुनि काढिली असिलता [3]लंकापतीनंदनें; ।
बोले 'वायुसुता! अरे वनचरा! हे तूमची जानकी
जेथें जाय तया घरीं लय करी, नेणा कसें ज्ञान कीं?'। १३
नृपा शांति केली न होऊनि [4]भाजा, विल्हे लाविला बाप पक्षाक्षिराजा, ।
विदेहासि चिंता इच्या सैंवराची प्रतिष्ठा बुडे तेथ लंकेश्वराची. ॥ १४
अयोध्येसि येतां नृपा जीवहाणी, जना दुःख, सासूंसि वैधव्य आणी, ।
महारण्य वस्ती तदा देवरासीं अभिःशाप नस्ताचि दे देवराशी. ॥ १५
अहो! शूर्पनख्यास्य वैरूप्य केलें, खरादूषणां मृत्युपंथेंचि नेलें, ।
[5]मरीची मरे, लागली दृष्टि ईची भिकारी करी [6]लंकनाथासि हेची. ॥ १६
जधींहूनि लंके हिचे पाय आले तधींहूनि दुःखी महालोक झाले. ।
क्षयो अक्षया, मारिला जंबुमाळी, अशोका वना शोकसंताप जाळी.॥ १७
लंकेसमान नगरी न दुजी त्रिलोकीं, जाळोनि भस्म, मुख शाम तुझें विलोकी, ।
खाणें पिणें न कपिला क्षुधि लाविलाची माथां कपीसि पडलीं टकलें शिळांची.॥
मेले [7]प्रहस्त [8]अतिकाय इच्याच पाईं, लंकेसि [9]नाडति सदा अगणीत गाई; ।
गेले [10]अहीमहि असे बळि हे प्रचंड, झाला रणांत [11]घटकर्णहि खंड खंड.॥ १९
मी आणि मुख्य उरलों इतुकीचि बाकी अद्यापि हीत[12] तनुचें तुमजेचि बाकी, ।
होणार काय पुढलें न कळेचि आहे, याकारणें वधितसे इजलागिं पाहे. ॥ २०
[13]हीकारणें परम वैर तुम्हां अम्हांसीं, हे रावणा अमृतभोजनिं प्राप्त मासी.' ।
ऐसें वदोनि वधि मायिक रामजाया, गेलें उडोनि गगनीं शिर गुप्त काया.२१
ऐसें देखुनियां रघूत्तमदलीं आक्रोश सर्वां मुखीं,
'रे! सीता वधिली दशास्यकुमरें, श्रीराम कैंचा सुखी?' ।

---

१. युद्धपति, प्रतापशाली योद्धा, गाढा वीर. २. सीता. ३. मेघनादानें. ४. भार्या. ५. मारीच. मारीचनामक राक्षस सुवर्णमृगाचें रूप घेऊन सीतेपुढें आला. त्याला पाहून 'हा मला आणून द्या' असें सीतेनें रामास म्हटलें, तेव्हां तो त्याचे मागें लागला. इकडे रावणानें तापसवेषानें येऊन रामाच्या पर्णकुटींतून सीतेला उचलून नेलें. ६. रावणपुत्र. ७. रावणाचा मातुल व प्रधान. ८. रावणाचा पुत्र. याचें शरीर (काय) फार मोठें म्हणून त्यास असें नांव पडलें. ९. छळतात. १०. अनंतानें 'अहिमह्याख्यान' नामक स्वप्रणीत काव्यांत अहिमहि राक्षसांच्या वधाचें वर्णन केलें आहे. (मागें पृष्ठें २५-३५ पहा.) ११. कुंभकर्ण. १२. कल्याण. १३. या सीतेसाठीं.

सक्रोधें हनुमंत त्यावरि गिरी प्रेरूनि हेरी[1] तये[2]
तों धाकें विवरीं रथासह लपे, सेना समाधीस ये. ॥ २२
तेव्हां हेर निकुंबळे बिभिषण प्रेरी अशोका वना,
रामा सन्मुख ये मरुत्सुत जवें, शोकाग्नि जाळी मना; ।
सीतेचा वध ऐकुनी रघुपती मूर्च्छीत भूमंडळीं,
सौमित्रादिक जुत्पती विकळले[3], दु:खी कपीमंडळी[4] ॥ २३
येऊनी जवळी बिभीषण म्हणे, 'रे! धैर्य चित्तीं धरा,
कीजे[5] हा रघुराज सावध बरा, वारा निवारा करा, ।
शत्रूला कळतां अनर्थचि करी, मौन्यें उगें राहणें,
जाता एक निमिष्य[6] कौतुक कसें होईल तें पाहणें.' ॥ २४
वृक्षांच्या नवपल्लवें पवन ते रामावरी वारिती,
हस्तें पादतलें सुशीतल दिसे नेत्रांबु संस्कारिती, ।
नाडी प्राणदशेंद्रियें परतलें चैतन्य स्वस्थान कीं,
पाहे बंधुमुखाकडे वदतसे, 'हा! जानकी! जानकी!' ॥ २५
आले कोण सुहेर[7] ते खगपती श्रीराघवा वंदिती,
सद्वार्ता कथिती, 'अशोकविपिनीं स्वक्षेम माता सती, ।
केली राक्षसि माव[8] रावणसुतें मायीक भूनंदिनी,
निर्मूनी वधिली खळें मग बळें बैसूनियां स्यंदनीं[9].' ॥ २६
कपी सर्व आनंदले याचि बोला, रघूनायका हर्ष अत्यंत झाला, ।
वदे नैर्ऋतेशां[10]! धनुर्बाणधारी, 'अशा दु:खसिंधूंत तूं कंठधारी.' ॥ २७
रामांघ्री नमुनी बिभीषण तया प्रार्थीत शेषाग्रजा,
'मायावि स्वद्विजा दुरत्यय तुझी नेणे विरंची प्रजा; ।
स्वेच्छा नाचवि पूतळ्यारिति रिघे सूत्रीं तथा मानवी,
स्वामी! तद्वद हा प्रकार करिता होऊनियां मानवी.' ॥ २८

---

१. पाही, टेहळी. २. तिला, त्या सीतेला. ३. विकळ झाले, कळाहीन, व्यथित झाले. ४. 'कपीमंडळी' हा समास चिंतनीय आहे. असे सामासिक शब्द अनंताच्या काव्यांत अनेक आढळतात, ते 'निरंकुशा: कवय:' या न्यायानें क्षम्य आणि आदरार्ह होत. ५. करा. [येथें **कीजे** हें रूप आज्ञार्थी म्हटलें पाहिजे; विध्यर्थी नव्हे.] ६. अल्पकाळ, निमिष. ७. उत्तम प्रकारें गुप्त बातमी काढणारे दूत. ८. माया, कपट. ९. रथांत. १०. राक्षसांच्या राजाला.

ऐशा प्रेमरसीं निमग्न असतां ते देवभक्त स्थिती,
आले हेर निकुंबळेहुनि उभे वंदूनियां प्रार्थिती; ।
शक्रारी विवरीं रथासहित जो गेला पळाला रणीं,
त्या मार्गेंचि निकुंबळेप्रति निघे मायागुणी रावणी. ॥ २९
सीता मायिक मारिली विदित हे रामा, न बाधी व्यथा,
ऐसें जाणुनि राक्षसेंद्रतनयो प्रेत्नें पडे अन्यथा; ।
प्रार्थी शत्रुवधा प्रसाद अनळा शस्त्रास्त्र वाजीरथा,
आरंभी अभिचारयज्ञ सहसा हा प्रेत्न नोहे वृथा. ॥ ३०
बोले बिभीषण मुखें रघुराजयासीं 'पावेल राक्षस[1] रथीं बैसल्या[2] जयासीं, ।
हे आपणा परम दुःसह विघ्न बाधे, विध्वंसिजे मख, तैया[3] फळ जों न साधे. ३१
सुमित्रासवें द्या कपी अक्षयारी, करूं विघ्न याग', वधूं वासवारी' ।
असें ऐकितां, त्या वदे रामराजा, 'सवेगें उठा, वीर हो! संगरा जा'.॥ ३२
सर्वी रामपदारविंद[4] नमिलें, देणार जो कामना,
संग्रामीं निघतां पथीं सुशकुनीं आनंद केला मना; ।
सेना घेउनि राहिले रघुपती रात्रीं सुवेळे वरी,
साती वीर निकुंबळे अतिजवें जाती सुवेळेवरी. ॥ ३३
सौमित्र, मारुति, बिभीषण बुद्धिवंत, तो गंधमादन अतुर्बलि[5] जांबुवंत, ।
युद्धोत्सवें ऋषभ[6] घे शरभासि नाचे हे वीर सप्तक[7] जसे भुज पावकाचे[8]. ॥ ३४
इंद्रजीत[9] अभिचारिकधर्मा[10], शाहणा कुशल जो क्रूरकर्मा[11], ।
कुंडमंडपविधी तरुशाखी मंत्र तांत्रिक अथर्वणशाखी[12]. ॥ ३५
शक्रारिच्या[13] मनुजशोणित[14] ते कपाळीं, रक्तांबरें कुसुम कुंकुम गंध भाळीं; ।
प्रेतासनीं[15] बसुनियां रिपुमार[16] इष्टी[17] संकल्प कल्पुनि पुढें अनळा[18] प्रतिष्ठी. ॥ ३६

१. इंद्रजित. २. बसला असतां. ३. त्या इंद्रजिताला. ४. रामचरणकमळ. ५. अत्यंत बलाढ्य. ६. नल, नील, वृषभ, अंगद, गवय, गवाक्ष, मैंद, पनस, केसरी, दधिमुख, द्विविद इत्यादि यूथपतींसह लक्ष्मण निघाला होता. ७. अग्नीला सात भुज (हस्त), सात ज्वाला, चार शृंगें, तीन पाद, दोन शीर्षें आहेत असें वर्णन आहे. ['चत्वारि शृंगा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासोऽस्य'– असें अग्निवर्णन आहे] ८. अग्नीचे. ९. येथें छंदोभंग न व्हावा म्हणून 'जी' दीर्घ आहे. १०. जारण-मारणादिक कर्म (अभिचार) आहे धर्म ज्याचा असा. ११. 'क्रूर'शब्द मुद्दाम वृत्तसुखार्थ ऱ्हस्व केला आहे. १२. अथर्वण वेदाच्या शाखेंतील. १३. इंद्रजिताच्या. १४. मनुष्यांचें रक्त. १५. 'रक्तोदकें स्नान करोनी । रक्त वस्त्रें नेसला रावणी । सप्त प्रेतें पसरूनी । त्यावरी आसन घातलें ॥.' [रामविजय-अध्याय २९ ओवी ७६.] १६. ज्यांत शत्रूंचा मार (मरण) आहे असा. १७ याग, यज्ञ. १८. अग्नीला स्थापी.

मांसें असंख्य भरलीं पशुमाणसांचीं, पात्रें पुजार्चन परिस्तरणें वसाचीं[1], ।
दिग्बंध शाकिनि[2] वरा वरणू समंधें[3] झोटिंग[4] भैरव भुतें उभि मूर्तिमंतें. ॥ ३७
कुंडाप्रतीपरिघ[5] सप्तशिला उभारी, दुर्लंघ्य जे खगगती[6]हुनि उंच भारी; ।
तैसेंच राक्षस वरी मखरक्षणासी,[7] योद्धे विचक्षण रणांगणलक्षणासी. ॥ ३८

यज्ञाहुती दशशती[8] गणना प्रसिद्ध पूर्णाहुती प्रति शिरें[9] तितुकींच सिद्ध. ।
आवाहनें उभि हुताशनि[10] मूर्ति केली, आरंभिला मख, मुखीं अवदान[11] झेली. ॥
बाव्हे बिभीत मुचकुंद कण्हेर काष्टें ज्वाळा धडाडिति नभीं भयभीत दाष्टें; ।
दुर्गंधिमांसजलता मधु रक्तधारा धूम्रें दिशा गगन गुप्त सचंद्र तारा. ॥ ४०

होमितां नवेशता[12] अवदाना, पावली रजनि ते अवसाना[13]; ।
शेषभाग पडतां मखतोंडीं, देखिला कनकस्यंदन[14] कुंडीं. ॥ ४१

जों जों हुताशनमुखीं[15] अवदान घाली, तों तों निघे रथ वरी उदयार्कचाली[16], ।
शस्त्रास्त्रसंग्रह दृढध्वज त्या पताका, घंटा सकिंकिणिरवें सुरें[17] घेति धाका.॥ ४२

अर्धार्ध आलीं वरि चार चक्रें, जीं शक्रसैन्याप्रति काळचक्रें. ।
तों काढिती आनन[18] कान वाजी[19], ज्याकारणें सारथि या नवा जी. ॥ ४३

गर्जती घनरवें[20] हय[21] जेव्हां, कांपते थरथरा मही[22] तेव्हां; ।
स्पंद[23] रावणसुता[24] निज गोत्रा, आजि हे रिपुहिना[25] करु गोत्रा[26]. ॥ ४४

होतां प्राप्त निधान, जेंवि विवशी[27] भक्षावयासीं उठे,
कीं[29] येतां सधनें प्रवास करुनी स्वग्रामसीमें[30] लुटे; ।
किंवा पीयूषभोजनांत्यकवळीं[31] ये मक्षिका भक्षणीं
तैसी यागफळीं अनर्थ विवसी त्यो[32] राक्षसा ते क्षणीं. ॥ ४५

---

१. वसा=चरबी, चर्मसार. २. पिशाची. ३. संबंध=समंध. ४. खवीस, जिंद, ब्रह्मराक्षस. ५. कुंडाच्या सभोंवतालची भिंत. ६.पक्षी. ७. यज्ञरक्षणार्थ. ८. एक हजार. ९. मस्तकें. १०. अग्नि. ११. आहुति. १२. नऊशें. १३. अंताला. १४. इंद्रजितानें ब्रह्मदेवास स्वतपश्चर्येनें संतुष्ट करून त्याजपासून वरदान मिळविलें होतें. तें असें कीं निकुंभिला नामक यागभूमींत अभिचारिक होम यथासांग समाप्त करावा म्हणजे यज्ञाग्निकुंडांतून कामगामी अश्वांनीं युक्त असा रथ आणि ब्रह्मशिरोस्त्र नामक आयुध त्यास प्राप्त होईल व त्यांच्या योगें तो सर्वांस अवध्य होईल—या कथेचा येथें उल्लेख आहे. १५. अग्निमुखांत. १६. उदय पावणाऱ्या सूर्याच्या चालीनें. १७. देव. १८. तोंड. १९. घोडे. २०. मेघाच्या कडकडाटाप्रमाणें. २१. घोडे. २२. पृथ्वी. २३. कंप. २४. इंद्रजिताच्या शरीराला. २५. शत्रुरहिता. २६. पृथ्वी. २७. ठेव. २८. जखीण. २९. किंवा. ३०. आपल्या गांवाच्या सीमेवर. ३१. अमृतभोजनाच्या अंत्य कवळीं (शेवटच्या घासांत). ३२. त्या मेघनादाला.

आले यागसिमे[1] सुमित्र, हनुमान्, तों धूम्र[2] नेत्रीं भरे,
पोळी दुर्घट मान, मार्ग न दिसे, दुर्गंधि नाकीं शिरे; ।
ऐकोनी हय हिंसतां[3] बिभिषणू सांगे समस्तांप्रती,
'आला याग समाप्तिसीं फळरुपें, वाजी रथी हिंसती. ॥ ४६
कीजे विघ्न मखा, नसे जंव दिली पूर्णाहुती या जनें,
तोडा मंडप, कुंड मोडुनि हवी, फोडा शुची[4] भाजनें[5], ।
ओढा आसनिं[6] इंद्रजीत उठवा, झोडा शिळीं[7] स्यंदना.'
.... ॥ ४७[8]

'नाहीं मार्ग' म्हणे सुमित्र 'रिपु तो लक्षावया ईक्षणें[9],'
'फोडावें परिघा' बिभीषण म्हणे 'त्या तीक्ष्ण बाणें क्षणें; ।
मध्यें राक्षस झुंजती, रिपु घडी मागेंपुढें आंतुडो[10]
विघ्नार्थी ऋषभासहीत हनुमान् आकाशपंथें उडो.' ॥ ४८
ऐकुनी[11] उडति वानर दोघे, लंघिती गगनिं वीर अमोघे; ।
आननीं रघुपतीगुणसंथा पावती दिनमणीरथपंथा[12]. ॥ ४९
फोडोनियां परिघ वज्रशरें[13], सुमित्रा संचारतां[14] परम कोप चढे अमित्रा; ।
नानायुधीं करिति धांवुनि चंड[15] मारा, पट्टीश[16] तोमर गदा शर चक्रधारा.॥ ५०
सुचपल शर भाते झेलुनी आयुधा ते,
फिरुनि त्वरित मारी राक्षसां चंड घातें; ।
बिभिषण भुजदंडें मंडलाकार रंगीं
फिरवि निजगदेतें राक्षसां सैन्यभागीं. ॥ ५१
घे गंधमादन[17] शिला उचलूनि मौलीं, झोडूनि पाडति रिपूशिर चूर्ण मौली, ।
झोंबूनि राक्षसगणा रिसराज[18] पाडी, रोवोनि तीक्ष्ण[19] नखें उदरासि फोडी. ॥ ५२

१. यागभूमीच्या हद्दीवर. २. धूर. (धूम.) ३. खिंकाळतां, हेषारव करतां. ४. शुद्ध, पवित्र. ५. यज्ञपात्रें. ६. प्रेतासनावरुन. ७.दगडावर. ८. अग्निकुंडांतून रथ बाहेर निघण्यापूर्वी यज्ञविध्वंस केला तरच मेघनाद वध्य होता. ९. नेत्रानें. १०. असो, मिळो, सांपडो. ११. स्वागता वृत्त. १२. सूर्याच्या रथाच्या मार्गांमत. १३. जोंपर्यंत यज्ञकर्म समाप्त झालें नाहीं तोंपर्यंत या रावणपुत्राचा इंद्राग्निप्रख्य शरांनीं वध कर—असा बिभीषणोपदेश होता. (युद्धकांड—सर्ग ८६ श्लोक ४-६.) १४. भिंत फोडून आंत प्रवेश करतां. १५. भयंकर. १६. हें आयुधाचें नांव. १७. एक वानर. १८. जांबवान्. १९. तीक्ष्ण.

सौमित्र सज्जुनि धनू शरजाळ[1] सोडी, चेंडू जसे उडवि मस्तक लक्ष कोंडी; ।
संग्राम हा करुनि वीरें[2] पराक्रमानें ते भंगिती परिघदुर्ग[3] अनुक्रमानें. ॥ ९३
आलें अरिष्ट जवळीं मग राक्षसांनीं आरंभिला त्वरित जाउनि शंख[4] कानीं; ।
तो रावणी[5] अचळचित्त तयां न पाहे, यज्ञीं[6] समंत्रक करें अवदान[7] वाहे. ॥ ९४

दोघे[8] वानर ते उडोनि गगनीं मौलीसिमा[9] लंघिती,
तेथींच्या उखळोनि पाडिति शिळा[10] यज्ञस्थळा भंगिती; ।
ज्वाळा धूम्रनभीं बळें उसळती झाले कपी घाबिरे,
सायासें **हनु**मंत तो उतरुनी, त्या यज्ञशाळे फिरे. ॥ ९५
तोडी मंडप कुंड पात्रसमुहो[11] तो सर्वही फोडिला,
लत्ता हाणुनियां निघे रथमखीं तो आसनीं मोडिला ।
स्थानें सांडुनि दैवतेंचि पळती, वेतालभूतावळी,
नोहे[12] चंचळ **राव**णी, मखमुखीं मंत्राहुती दे बळी. ॥ ९६

व्योमींहुनी **ऋ**षभ पाहत शत्रुनिष्ठा[13], थुंके[14] वरी, करिति मर्कट[15] ते कुचेष्टा. ।
तैं **इं**द्रजीत न उठे, न मनी[16] अशंका, पृष्ठीवरी करिति ते लघुदीर्घशंका[17]. ॥ ९७
तो **राव**णी सघिर यज्ञविधी न सोडी, प्रेतासना मग बळें **हनु**मंत ओढी; ।
तेव्हां उठूनिच पडे अवनीं उताणा, कोपें उठे मग जसा मृगयूथराणा[18], ॥ ९८
वज्रमुष्टि[19] दिधली **हनु**मंता, पाडिला क्षितिसि अक्षयहंता[20]; ।
मूर्च्छना बरिच ये, दृगें[21] झांकी, ताडिला **ऋ**षभ तो चपडाकीं[22]. ॥ ९९

---

१. बाणसमूह. २. वीराचें लक्षण असें:–'वीतरागभयद्वेषो रहित: सर्वसंशयै: । सर्वभूतानुकंपी च **वीर** इत्युच्यते बुधै: ॥'. ३. निकुंभिलेचा किल्ला आणि भिंत. ४. शंखध्वनि. ५. रावण-पुत्र. (मेघनाद.) ६. यज्ञकुंडांत. ७. आहुति. ८. ऋषभ आणि मारुति. ९. पर्वतसीमा. (मौली=पर्वत, शृंगी, शिखरी.) १०. पर्वतशिखरें. ११. यज्ञपात्रसमुदाय. [अकारान्त नामें क-वितेंत कधीं कधीं उकारांत अथवा ओकारांत होतात असें आढळतें.] १२. नोहे=नव्हे= न होय, न होई. ['नाहीं'बद्दल कवितेंत कधीं कधीं 'नोहे' असें रूप येतें–'बलवीर्यादि गुणांहीं भिन्नचि मी, उग्रसेन सुत **नोहे**'–मोरोपंत.] १३. इंद्रजिताची निष्ठा. १४. 'इंद्रजिताच्या पृष्ठीवरी । ऋषभ देहधर्मातें करी । यज्ञपात्रें फोडोनि झडकरी । होमद्रव्यें उलंडीत ॥.' [रामविजय–अ० २९ ओ० ८२.] १५. माकड. १६. आशंका न गणी, न मानी (अपायशंका अथवा अरिष्टशंका न मानी.) १७. लघुशंका=मूत्रोत्सर्ग, दीर्घशंका=विष्ठोत्सर्ग. १८. मृगयूथपति–सिंह. १९. कठिण मूठ. वज्रासारख्या मुष्टिप्रहारास. २०. अक्ष (रावणपुत्र) त्याचा हंता, वध करणारा. (मारुति.) २१. दृष्टि. २२. चपडाक=चपराक=चापट, थापड, चपाटी.

तों पांचही विरें[1] सेमूख[2] मैरीत[3] आले, [4]संतापला मनिं मनोरथ व्यर्थ झाले; ।
'हा घातला बिभिषणें मज आजि घाला' आरूढला मग रथीं समरा निघाला.॥
संग्रांम रावणसुता नरवानरांसीं रामायणीं श्रुतकथानक पुण्यराशी. ।
हे वेंचिती जन वृथा विषयानुसंगीं लोभी अनंतकवि [5]रामकथाप्रसंगीं. ॥ ६१

प्रसंग दुसरा.

(श्लोक.)

[6]श्रीवाल्मिकीमुखसरोरुहसौरभासीं [7]झेंपावती भ्रमर जे नरदेहवासी, ।
ते चूकती निरयकर्दमरौरवासीं चर्चा कदापि न करी यमपूरवासी. ॥ १
घेऊनि रावणसुतें चतुरंग सेना, सोडीत ये शरसमूह, रवी दिसेना. ।
विध्वंसिला मख, मनांतरिं दुःख डाजे, अट्टाह हास्य करि जेंवि गजारि गाजे.

तों मारुती, ऋषभ, सावध शीघ्र झाले,
त्या लक्ष्मणासमिप जाउनियां मिळाले; ।
दाही दिशा गवसुनी रिपु घेत आले,
पट्टीश तोमर करीं मुसळादि भाले. ॥ ३

घंटा घोर सेना हटा पेटलीसे, भटा मर्कटा संकटा नेटलीसे; ।
जटा पिंगटा मुक्त आरक्त डोळे, कठोरे सुरें टाकिती प्राण पोळे. ॥४
हयारूढ तों तातडी खड्गपाणी, रथारूढ तो [13]चंडकोदंडबाणीं, ।
वरी प्रेरिले भीम[14] हस्ती बलांनीं प्रहारा बहू मांडिले शृंखलांनीं. ॥ ५

उपडुनि हनुमंतें घेतला दीर्घशाखी,
निरखुनि गजसेना विक्रमें थाव टाकी; ।
मिळवुनि धरणीसीं मांस [17]शोणीत अस्थी,
निवटुनि, मग धाडी प्राण वैकुंठवस्ती. ॥ ६

---

१. वीर. २. संमुख, समोर. ३. मारीत. ४. मेघनाद संतापला. ५. या कथेचें वर्णन 'रामायणां'त असून 'रामविजयां'तही आहे व या प्रकरणास श्रीधरानें 'सुलोचनागहिंवर' हेंच नांव दिलें आहे. ['निकुंभिलेसीं जाऊन । वानरीं होम विध्वंसून । शक्रजितासीं मारी लक्ष्मण । एकुणतिसाव्यांत हेचि कथा. ॥ १७८ ॥ तिसाव्यांत सुलोचनागहिंवर ।' रामविजय—अध्याय ४०.] ६. भगवान् वाल्मीकिकवीच्या मुखकमळाच्या सुगंधास. ७. झेंपावणें=उडी मारणें, झेंप मारणें, उडी टाकणें असा अर्थ कवितेंत आहे. ['गरुड झेंपावला सर्पावरी' असे प्रयोग काव्यग्रंथांत आढळतात.] ८. अनेक नरकांप्रत. ९. सले. १०. मोठ्यानें हंसणें. ११. सिंह गर्जे. १२. दांडगी. १३. भयंकर धनुष्य आणि बाण ज्याचे असा. १४. भयंकर. १५. मोठ्या शाखांचा वृक्ष. १६. तळ, ठिकाण. १७. शोणित=रक्त. १८. मारून.

[1]गंधमादन शिळा उचलीतो, लग्न लावुनि रथीं निजवीतो; ।
दे बिभीषण गदा असिधारा, पाववी त्वरित मुक्तिसि[2] वीरां. ॥ ७
[3]प्रळयअनळरूपा राक्षसा दुर्निवारा वृषभ, शरभ, दोघे मर्दिती पायभारा; ।
निवटुनि निमिषार्धे सैन्यसिंधूचि सारा, निजरिपु जवळूनी दूर केला पसारा. ॥ ८
[4]रमा भाग्यहीना जसी शीघ्र सोडी, विरें जेथिचे तेथची लक्ष कोडी. ।
[5]तदन्याय लंकेशपुत्रासि झालें, समूळीं दिसे सैन्यसिंधू निमाले. ॥ ९
पदीं रामबंधू, रथीं वासवारी, मनीं जांबुवंतासि संताप भारी, ।
फिरे देत, [6]कावे रथाचे अपाया, करी रावणी व्यर्थ त्याचे उपाया. ॥ १०
सारथी, चपळ स्यंदन घोडे, जिंकिती पवन धांवति [7]होडे. ।
लक्ष्मणा उचलुनी हनुमंतें, खांदिया बसविलें गुणवंतें. ॥ ११
पदींचा रिपू वाहनीं उंच आहे, मनीं मेघनादा कधीं ते न साहे. ।
[8]पिटी सारथी वायुचक्री तुरंगा, जिंकी [9]सूर्यवाजी शशीच्या कुरंगा. ॥ १२
सुमेरूहुनी वाढती तेथ पावे, धरी भूमि दाही दिशा शीघ्र धांवे, ।
कपी धांवले व्योमगर्भी अगाधे, बहू [11]हिंपुटी इंद्र शत्रू न साधे. ॥ १३
प्रचंडा शिळा वे [12]रिसांधीश मुष्टी, त्वरें हाणितां काव्हली [13]ब्रह्मसृष्टी. ।
रथाची गती त्या झपेटींत आली, अकस्मात फावे जसा [14]कांकताली. ॥ १४
पताकी रथा सारथी अश्व मारी, उडोनी पडे वेगळा वासवारी. ।
चुरी हात चावीत ओष्टासि रोषें, कपी गर्जती राम श्रीराम घोषें. ॥ १५
ठोकूनियां बिभिषणें भुजदंड मांडी, काढी गदा कठिण जे [15]कुलिशासि [16]खंडी;।
बोले, 'अरे! कपटसिंधु! तुला [17]अगस्ती हा पातला समिप पूर्वज [18]ज्या [19]गभस्ती. १६

---

१. या पद्याचें वृत्त 'स्वागता' आहे. २. जे वीर धारातीर्थी मरण पावतात त्यांस मुक्ति वरते, अशी प्राचीन कवींची समजूत आहे. ३. प्रळयसमयींच्या अग्नीसारखें रूप ज्याचें त्याला. ४. लक्ष्मी, संपत्ति. ५. त्या न्यायानें. (तदन्याय–हा शब्द चिंतनीय आहे.) ६. कावणें=काव्हणें=क्षुब्ध होणें, खिजणें, चिडणें, तळतळणें, मनांत कढणें. ७. पैज. ८. मारी. ९. जिंकी. १०. सूर्याच्या घोड्यांला आणि चंद्राच्या मृगांला. (कुरंग=हरिण.) ११. कृपण, क्षुद्र. १२. जांबवान्. १३. सकल ब्रह्मांड. १४. काक जसा तालवृक्षाच्या शाखेवर अकस्मात् बसतो आणि त्याच्या डोक्यावर फळ पडून शाखा मोडून जाते तसा. १५. वज्रास. १६. तोडी. १७. अगस्त्यमुनि–हा मित्रावरुणाचा पुत्र. याचा कनिष्ठ भ्राता वसिष्ठ मुनि. इंद्राच्या शापानें वायु आणि अग्नि हे मृत्युलोकीं मित्रावरुणांपासून अगस्त्यवसिष्ठरूपानें जन्मास आले. मित्रावरुणांनीं आपलें तेज कुंभांत सोडिलें म्हणून यास 'कुंभयोनि' असें नांव पडलें. याच्या स्त्रीचें नांव लोपामुद्रा. कालकेय नामक असुर जनांस अत्यंत पीडा देत असत, तेव्हां यानें समुद्रोदकाचें शोषण करून त्या असुरांचा नाश केला. हा मोठा तपस्वी, विरक्त आणि तत्ववेत्ता होता. १८. लक्ष्मण. १९. सूर्य.

मारूनि तूज विजयें रणिं आज यासीं, भेटीस नेउं शिर हें रघुराजयासीं.' ।
मंदोदरीतनय तप्त [1]हुताशरूपी, दुष्टा म्हणे, 'न मरसीच बुडोनि कूपीं. ॥ १७
कुलांगार तो [2]काननीं [3]वंश जाळी, स्वगोत्रीं [4]कटाक्षानळें वंश जाळी. ।
तदन्याय तूं जन्मुनी **ब्र**ह्मवंशीं, स्ववंशासि घालीसि रे! [5]**रु**द्रवंशीं. ॥ १८
कैसा करील [6]इभभंग [7]मतंगसेवा? वंदी [8]विहंगम[9]कुलेश भुजंगदेवा? ।
दृष्टांत तुल्य घडतां घडिसी कुकर्मी. कीं मानुषा सदनिं राक्षस दास्यकर्मी? १९
[10]भ्राता वडील [11]जनकासम अन्नदाता, त्याच्या अखंड मनिं चिंतिसि घातपाता; ।
सर्वाधमाधम तुसीं [12]उपमा न [13]साधू तूं [14]सुग्रिवाजवळि साजसि सिद्ध साधू.'॥ २०
बोले **बि**भीषण, 'अरे! जड मंदबुद्धि! **रा**मा मनुष्य न [15]मनीं, सहसा त्रिशुद्धि; ।
प्रत्यक्ष हे [16]सगुणब्रह्म लिलावतारी, तारी स्वभक्त, [17]महिचा [18]खळभार वारी. ॥२१
मी सांगता स्वहित **रा**वण दुःख मानी, तें भोगितां सकळ तें फल हे निदानीं. ।
साहे गदा म्हणुनि टाकिलि [19]सिंहनादें, तैं तोडिली निजगदें करिं **मे**घनादें.'॥२२
[20]झुंझार साधक बळी कपटी सुबुद्धी, मारील [21]हा **बि**भिषणा ठकवोनि युद्धीं ।
सौमित्र यास्तव तया करि पृष्ठभागीं, झाला पुढें समरणा सम ते विभागी. ॥ २३
सौमित्रें रिपु पाठिसी लपविला [21]**श**क्रारि चित्तीं पडे,
सक्रोधें धरुनी [22]शरासन मदें बाणासि जोडी पुढें; ।
[23]मौर्वीतें शर जोडुनी भुजबळें आकर्ण ओढीतसे,
दीक्षायुक्त बिजें समंत्रक जपे संधान सोडीतसे. ॥ २४
एकाचे शतलक्षकोटि पडती ते कालदंडाकृती
[24]वर्मीं खोंचिति वानरां [25]समरणीं ती मानिती विकृती; ।
सौमित्रें धरुनी [26]स्वकार्मुक करीं [27]उर्वी ठणत्कारिली,
त्या नादें नभ कोंदलें, सुरगणीं चिंता तिरस्कारिली. ॥ २५
ओढूनि चाप **र**घुनंदन बाण सोडी, त्या [28]सायकां प्रसवले शतलक्ष कोडी; ।
त्या शत्रुचा विशि[28]खमंडप सर्व तोडी, गात्रांतरीं शिरुनि [29]चारवि रक्त गोडी. ॥ २६

---

१. अग्नीसारखा तापलेला. २. वनांत. ३. वेणु, कुल. ४. दृगनलानें, नेत्रवन्हीनें. ५. संहारक-वंशांत. ६. इभाचा (गजाचा) भंग करणारा सिंह. ७. मतंगाची (गजाची) सेवा (चाकरी). ८. गरुड. ९. सर्पश्रेष्ठाला. १०. रावण. ११. पित्याप्रमाणें. १२. सादृश्यसाधन. १३. उत्तम, योग्य. १४. येथें वृत्तसुखार्थ 'ग्री' ऱ्हस्व आहे. १५. मानूं नको. १६. मूर्तिमान् देहधारी. १७. पृथ्वीचा. १८. दुष्ट जनांचा समूह. १९. मोठा घोष करून. २०. योद्धा. २१. इंद्रजित्. २२. चाप, धनुष्य. २३. धनुष्याचे दोरीतें. २४. मर्मभागीं. २५. समरांगणीं, समरीं, युद्धांत. २६. आपलें धनुष्य. २७. पृथ्वी. २८. बाणां. २९. पाजी.

रिपू छिन्न नोहेचि देखोनि शस्त्रा, त्यजी रावणी त्यावरी अग्निअस्त्रा. ।
भडाडीत दाही दिशा ज्वाल दाही, कपी पोळती बोलती [1]रामद्वाही. ॥ २७

दशरथसुत वेगें [2]मेघधारास्त्र सोडी
[3]स्खलति बहुत धारा [4]दामिनी लक्ष कोडी; ।
कड कड कड शब्दें घोष त्याचा कडाडी,
गड गड गड गर्जे मेघ आकाल धाडी. ॥ २८

[5]शिळाकारा गारा घनसमुह जैसा पडतसे,
तरूशाखा साला फळ कुसुम पाला झडतसे; ।
तळीं शीळा वापी कुप नदि कदापी न कळती,
पशूपक्षी आदी [6]जिव जळसमाधीस मिळती. ॥ २९

लंके आणि निकुंबळे भय मनीं अत्यंत लंकेश्वरा,
ते काळीं पवनास्त्र रावणसुतें संयोजिलें सत्वरा; ।
[7]झंझा मारुत सूटला उडविलें मेघाचिया मंडपा,
सर्वांगीं थरकांप वानरविरां, [8]उत्थापना [9]पादपां. ॥ ३०

धूलीनें नभ कोंदलें; [10]रजं दिशा पाहों न देती कदां,
सौमित्रा कपि प्रार्थिती जिव 'जिवें' या संकटीं एकदा; ।
शैलास्त्राप्रति प्रेरिलें समरणीं रामानुजें ते घडी;
आकाशीं शिखरें अशा गिरिवरी पंक्ती किजे देव्हडी. ॥ ३१

तो कोंडला पवन, सावध वीर झाले, [11]मंदोदरीतनय फार पुढेंचि चाले; ।
वज्रास्त्र टाकुनि करी शत चूर्ण [12]शैलां, [13]मोहें धरी स्वउदरीं सुतसिंधुचैला.॥३२
संहारिले [14]अचल वर्षति वज्रधारा, संत्रस्त वानर तया कठिण प्रहारा; ।
ब्रह्मास्त्र मंत्रुनि रणीं मग रामबंधू सोडी सवेंचि रणपंडित [15]वीर्यसिंधू. ॥ ३३
बळें तुल्य शस्त्रास्त्रि विद्यापणाचा, महाघोर संग्राम दोघांजणांचा; ।
विलोकावया कौतुका चित्त तोषें, विमानीं नभीं दाटली वाद्य घोषें.॥ ३४
नभीं सर्वही [16]स्वर्गवासी विमानीं, दिशा कोंदल्या दिव्यदिक्पालयानीं; ।
भुकेल्या उम्या भोंवत्या भूत फौजा, महीमंडळीं पाहती युद्ध मौजा.॥ ३५

---

१. रामनामाचा जयघोष. २. पर्जन्यास्त्र, ३. ढाळतात, पडतात. ४. रज्जु. ५. दगडाच्या आकाराच्या गारा. ६. जीव, प्राणी. ७. वात्या; झंझा=मोठा वारा, तुफान, वादळ; मारुत=वारा. ८. उपटून पडणें, उलटणें. ९. वृक्षांना. १०. धुलीचे कण. ११. मंदोदरीचा पुत्र (इंद्रजित्). १२. पर्वताला. १[illegible] मायेनें. १४. पर्वत. १५. [illegible] १६. देव

वृत्रासुरा [1]सुरपती, त्रिपुरा [2]पुरारी, त्या [3]भार्गवार्जुन, मधूमुरसीं [4]मुरारी, ।
चंडी प्रचंड करि खंडन चंडमुंडा, कीं [5]सिंदुरासुर करी रण वक्रतुंडा. ॥ ३६
जालंधरादि समजे बहु [6]आन राजे, युद्धासि यापरि कदा उपमा न साजे. ।
विद्यासमान बळ विक्रम कोप ज्यांचा, सीमा नव्हे जय पराजय नेम त्याचा. ३७
ब्रह्मास्त्र कोटि [7]चपलासम ते कडाडी, ब्रह्मांडगोल [8]धरणी [9]सगिरी खडाडी; ।
वाराह दाट कचके [10]फणि मान भारे कूर्म भरे उसवणी धरि काळ शारे. ॥ ३८
ते दिव्य नेत्र जरिही न शकेचि लक्षूं, [11]झांकोळती सकळ दीपुनि चर्मचक्षू; ।
विच्छिन्न होति [12]कुलिशें, [13]द्युति त्या न साहे, संभ्रांत [14]वासवरिपू क्षण एक राहे. ३९

निवारूं तो नेणे, लजित मग ब्रह्मास्त्र समरीं,
उभौ तेजांभेटी घटलि करि जे चित्र अमरीं; ।
न वन्ही वन्हीतें दहित पवना या उडविती,
तसी अस्त्रें अस्त्रा, उदक उदकीं केंवि बुडती? ॥ ४०

तेजीं तेज मिळोनि लोपति जसी गाजे विझे [15]चंचला,
दोघेही [16]वश जाहले [17]रणमदें अत्यंत कोपानिला; ।
मंत्रें मंत्रुनि रावणी त्यजि रणीं रौद्रास्त्र तें योजुनी,
ते काळीं रण रौद्र[19] तें पसरलें दाही दिशा व्यापुनी. ॥ ४१

पृथ्वीसी पद, मूर्धनीं नभिं दिसे श्मश्रू जया पिंगटा,
वन्ही नेत्र पुढां तदन्त विकटा दाढा मुखीं [20]दांसटा; ।
जिव्हा भ्यासुर [21]आननीं पसरली त्रैलोक्य भक्षावया,
रूपें नग्न, बिभत्स, कर्कश [22]गिरा [23]पिंगाक्ष देती भया. ॥ ४२

---

१. इंद्र. [यानें वृत्र नामक असुराचा संहार केला म्हणून याला वृत्रारि, वृत्रनिषूदन असें नांव आहे.] २. महादेव. ३. भार्गवरामाला सहस्रार्जुन (कार्तवीर्य.) ४. मुरनामक दैत्याचा अरि. (कृष्ण.) ५. सिंदूर—हा असुर ब्रह्मदेवाच्या जांभईपासून उत्पन्न झाला. याचें सविस्तर वर्णन गणेश-पुराणांत आहे. [गणपतिराव हरिहर पटवर्धन उर्फ बापूसाहेब कुरुंदवाडकर यांनीं केलेला ग्रंथ—गणेश-पुराण आर्या—उत्तरार्ध पृष्ठ १७२-१९४ पहा.] ६. अन्य. ७. वीजेप्रमाणें. ८. पृथ्वी. ९. पर्वतां-(गिरीं)सह. १०. सर्प (शेष). ११. झांकोळणें=आच्छादित होणें किंवा करणें. १२. कुलिश=वज्र. १३. प्रकाश. १४. इंद्रजित्. १५. वीज. १६. स्वाधीन. १७. संग्रामाभिमानानें. १८. क्रोधाग्नीला. १९. भयंकर. २०. भयंकर, अक्राळविक्राळ. २१. मुखांत. २२. वाणी. २३. ज्यांचे डोळे (अक्ष) पिंगट वर्णाचे आहेत असे वानर.

सौमित्राप्रति प्रार्थिती, 'प्रभु! महा वैरी मिळाला हटी,
वारा[1] एक कचाट[2] तो शतगुणें घाली पुन्हा संकटीं; ।
जाले आय[3] न मानसीक समरें पूर्वी बहू पाहिलीं,
ऐसी ख्याति परंतु दुर्धर रणीं कोणी नसे दाविली. ॥ ४३

आतांचें दिसतें महा कठिण हें संहारकारी[4] जिवां;
कैं देखों रघुराजपादकमळें कीजे विनंती **शि**वा; ।
सोडी **दा**शरथी सवेग मग तो **भ**स्मासुरास्त्रा रणीं,
एकाएक उभे असंख्यचि असे विस्तारिले लक्षणीं. ॥ ४४

महाकाल विक्राल भस्मांग वेशी, जटा पिंगटा लोळती[5] भूमिदेशीं, ।
जसा **चंद्रसू**र्याप्रती येत **रा**हू, तसा **भस्म रु**द्रा उभारूनि बाहू. ॥ ४५

बघोनी **भ**स्मातें पळति अवघे **रु**द्र समरीं,
ठिवो[6] येती **दै**त्या **श**चिवर अरीच्या कर शिरीं; ।
मनीं जाणे वर्मा धरुनि धनुषा सोडित शरा,
तशी वारी बाहू चिरुनि तुकडे पाडित करा. ॥ ४६

गेल्या समस्त विलया रणि **भ**स्म एकी,
सौमित्र लाघवचि[7] थोर करी असें कीं, ।
ओढूनि चाप शर मारित शत्रुवर्मी
तो ऊसणे त्वरित फेडित क्षात्रधर्मी[8]. ॥ ४७

शरीरें दोघांच्या कठिण शरमारें चुबकती,
व्यथा ते सर्वांगीं बहु रुधिरधारा[9] ठबकती; ।
वसंतीं ते जैसे पळस विपिनीं[10]माजि फुलले,
विरश्रीच्या माजें रणि रणमदें देह भुलले. ॥ ४८

तनू[11] हे **का**ळाच्या वदनिं पडली नित्य चपळी,
न साधू कां वेगें दिसत जनते मुक्ति सगळी. ।
कराव्या कां यात्रा[12] जननिजठरींच्या घडीघडी?
अशा बुद्धीं योद्धे वरितिच सदा मुक्ति उघडी. ॥ ४९

१. निवारण करता. २. संकट. ३. 'आय न मानसीक' हा अपपाठ दिसतो. शुद्ध पाठ कोणी शोध करून पाठविल्यास उपकार होतील. 'आय'चे ठिकाणीं 'हाय' असें तर नसेलना? ४. संहार करणारें (समर). ५. लोळतात. ६. नाशाला. ७. कौशल्य, हस्तचापल्य. ८. क्षत्रिय धर्माला अनसरून. ९. रक्ताच्या धारा १०. अरण्यांत ११. देह १२. पुनः पुनः [illegible] येणें

सुमित्रें भातींचे नवशर शिंतीं[1] शीघ्र जडले,
ग्रहांचीं ते रूपें बहु दिवस बंदींत पडले; ।
उदो[2] केला भाग्यें रघुविरकरें प्राप्त सुटका,
सुरारीचे भातीं बसुनि गिळिती रक्तघुटका. ॥ ९०

शरीं केलें भेदा कठिणचि कुशातुल्य[3] निढळीं[4],
पिसारे बाहेरी, दिसति गिरकी नेत्रपडळीं. ।
पडे झोके भूमी, लवकरि पुन्हा सावध घरी,
स्मरे गौरीकांता, शिव! हर! मुखें चिंतन करी. ॥ ९१

भात्यांतुनी उपशिले शर तीन भारी, ते अग्निदत्त[5] भुवनत्रय दाहकारी,[6] ।
ज्वाळामुखी निघति सायक[7] सज्जचापा, विष्णू, विरिंचि[8], शिव मानिति ज्या प्रतापा.
सूटतां शर कडाडित आले, कांपले अचल[9], भूसुर[10] भ्याले; ।
लक्ष्मणा निढळिं[11] रूपति घातें, इंद्रियें विसरलीं चलनातें[12]. ॥ ९३

रणीं मूर्च्छना लक्ष्मणा शत्रुबाणीं[13], हहाकार[14] केला बहू वानरांनीं; ।
सुरांमाजि[15] कोल्हाळ झाला विशेष, अहो! राक्षसें पाडिला मुख्य शेष[16]! ॥ ९४

शक्रारिमस्तकिं[17] बिभीषण खड्ग टाकी, खंडी शिरें जसि शिळे करि भेद टाकी; ।
युद्धीं उचीत[18] चुंलल्या शरपांच धाडी, भेदूनिया हृदयपंकज[19] भूसि[20] पाडी. ॥ ९५

जिव्हारीं[21] शर भेदिता बिभिषणा शाखी[22] तसा उन्मळे,
कंठीं घुर्घुरता वमीत रुधिरा[23] नेत्रार्ध चंद्रीं मिळे; ।
टाळी पीटुनि हास्य ऊर्ध्वचि करी नाचे उडे रावणी[24];
झाला सावध ऊर्मिलावर[25] म्हणे, 'दुर्नाम[26] आहे रणीं. ॥ ९६

ज्या कर्मा मि बहूत भीत असतां तें पातलें प्राक्तना[27],
झाल्या अंत बिभीषणा मुख कसें दाऊं[28] रघूनंदना?' ।

---

१. धनुष्याच्या दोरीवर. २. उदय. ३. दर्भाप्रमाणें. ४. कपाळावर. ५. अग्नीनें दिलेले. ६. तीन लोकांचा दाह करण्यास समर्थ असे. ७. बाण. ८. ब्रह्मदेव. ९. पर्वत. १०. विप्र, ब्राह्मण. ११. मस्तकीं. १२. चलनवलन व्यापार बंद पडले, बेशुद्ध लक्ष्मण पडला. १३. इंद्रजिताचे बाणांनीं. १४. हहाकार=हाहाकार, आकांत, अनर्थ, 'हा' 'हा' (हाय हाय) असा आराव. १५. देवांत. १६. लक्ष्मण हा शेषाचा अवतार म्हणून शेष असें त्यास येथें म्हटलें आहे. १७. शक्र+अरि, इंद्राचा शत्रु (इंद्रजित्). १८. बिभीषणाला. १९. कमलासारखें हृदय (अंतःकरण). २०. भूमीवर. २१. मर्मस्थानीं. २२. वृक्ष. २३. रक्त. २४. रावणाचा पुत्र (इंद्रजित्). २५. लक्ष्मण. २६. अपजय, दुर्लौकिक. २७. दैवाला. २८. दाखवूं.

सौमित्रा विनवी रि[१]साधिप, 'रिपु[२]प्राहिक जीवा खरा,
विद्या काय निदानिंची असल ती ते खर्च वेगीं करा.' ॥ ५७

शस्त्रास्त्रें शर वेचिलें खडबडी भाता रिता पाहिला,
त्यामध्यें **र**विचक्रबाण तितुका तो एकला राहिला; ।
काढूनी मग वंदिला [३]खनिडलीं **सू**र्या दिसे जावळी,
बाणाग्रीं लिहिला समंत्रक बिजें श्री**रा**मनामावळी. ॥ ५८

[४]कोदंडा चढवोनि सायक [५]गुणीं **सौ**मित्र प्रार्थीतसे,
बाणीं ते **र**घुवीरसत्यमहिमा सत्य त्रिवाचा असे. ।
त्याचा [६]अंकित मी उपासकमनें [७]आनन्यभावें जरी,
या बाणें तरि आजि मस्तक पडो **श**क्रारिचें भूवरी. ॥ ५९

आकाशीं **र**विबिंब नित्य उगवे, प्रत्यक्ष **वि**ष्णू खरा,
त्याचे वंशपरंपरा नरपती पाळीत आले [८]धरा; ।
धर्मात्मे अतिपुण्यवंत जगतीं ते सत्यवादी जरी,
या बाणें तरि आजि मस्तक पडो **श**क्रारिचें भूवरी. ॥ ६०

[९]वंशींच्या [१०]वनिता पतिव्रतपणें तें पुण्य साह्या असो,
ज्येष्ठाच्या वचनासि भंग सहसा झाला कनिष्ठें नसो; ।
माता सत्य, तसा पि[११]तामहपिता, कन्या सु[१२]शीला जरी,
या बाणें तरि आजि मस्तक पडो **श**क्रारिचें भूवरी. ॥ ६१

जे कां निर्गुण[१३] निःप्रपंच, निर्गमीं [१४]ॐब्रह्म [१५]संज्ञा जया,
तो श्री**रा**म लि[१६]लावतारि सगुणी [१७]भूभार वारावया; ।
सीता हे [१८]प्रकृति **अ**शोकविपिनीं ते नि[१९]ष्कलंका जरी,
या बाणें तरि आजि मस्तक पडो **श**क्रारिचें भूवरी. ॥ ६२

१. जांबवान्. २. शत्रु प्राण घेणारा खरा आहे यास्तव. ३. आपल्या मस्तकीं. ४. चापा. ५. धनुष्याच्या दोरीवर. ६. सेवक. ७. एकनिष्ठपणानें, एकाग्रचित्तानें. ८. पृथ्वी. ९. रविकुलांतील. १०. स्त्रिया. ११. आजा (अजराजा). १२. उत्तम स्वभावाची. १३. गुणरहित; (पक्षीं) परमात्मरूप. १४. वेदांमध्यें. १५. नांव. १६. लीलेस्तव देह धारण करणारा. १७. पृथ्वीवरील दुष्टजनांचा भार. १८. सीता (प्रकृति) आणि राम (पुरुष). [प्रकृति पुरुष हे शब्द सांख्यमतांत अनुसरून आहेत.] १९. निर्दोष, पापशून्य.

देवांचे[१] अवतार वानरचमू, मी शेष वाहें[२] धीरा[३],
ब्रह्मा हा, रिसराज, वायु हनुमान् तो ब्रह्मचारी खरा; ।
जे भावी शतकोटि वाल्मिकिमुनी ते सत्य वाणी जरी,
या बाणें तरि आजि मस्तक पडो शक्रारिचें भूवरी. ॥ ६३

हा शत्रू न मरेचि आजि, तरि हे पृथ्वी न वाहे मला,
बाणा! तूं फिरसी रितां[४], शपथ तैं श्रीरामजींची तुला;' ।
ऐसें बोलुनि सोडितां शर, निघे मार्तंड[५] व्योमीं[६] दुजा,
'सौमित्रा जय दे' सुरेश[७] विनवी अर्पूनि पुष्पें पुंजा[८]. ॥ ६४

चापा लावुनि बाण रावणसुतें संधान जों जोडिलें,
तो आला रविचक्रबाण गगनीं, कंठस्थळा फोडिलें; ।
तों खंडे भुजदंड दक्षिण, शिरा, आकाशपथीं उडे,
गेला बाहु[९] निकुंबळेवरि पहा! राजांगणीं तो पडे. ॥ ६५

स्वर्गी मस्तक तें चढे, तंव पळे देवेंद्र तो तेक्षणीं,
राहू चंद्रदिवांकरा[१०], शिर तसें हें होय आम्हां झणी[११]. ।
कैंचा लाभ पुढें? रघुत्तम परब्रह्म स्वयें भूतळीं,
घेऊं दर्शन तें म्हणोनि उतरे जेथें कपीमंडळी. ॥ ६६

आलें मस्तक पाहती रिसकपी आकाशिचें पोकळीं,
पृथ्वीसीं पडला किरीट[१२] कबरी[१३] विस्तारिली मोकळी; ।
रक्तें खांड मिशा ग्रिवा लवथवी[१४] दाढा मुखीं भ्यासुरा[१५],
तेकाळीं वरिच्या वरी ऋषभ[१६] घे झेलूनि हातीं शिरा. ॥ ६७

१. वानरचमू (वानरांचें सैन्य) ही देवांश होय. [इंद्राचा पुत्र वाली, सूर्याचा सुग्रीव, बृहस्पतीचा तार, कुबेराचा गंधमादन, विश्वकर्म्याचा नळ, अग्नीचा नील, वरुणाचा सुषेण, पर्जन्याचा शरभ, वायूचा हनुमान्, अश्विनीकुमारांचे मैंद व द्विविद, आणि जांबवान् ब्रह्मदेवाच्या जांभईपासून झालेला—असें वर्णन आहे. रामायण—बालकांड—सर्ग १७ श्लोक ७-१७.] २. पृथ्वी मी वाहतों. ३. मानी. ४. रिकामा, निष्फळ, मस्तक घेतल्याशिवाय. ५. सूर्य. ६. आकाशांत. ७. इंद्र. ८. वृत्तसुखार्थ 'पुजा'शब्द ऱ्हस्व केला आहे. ९. इंद्रजिताचा बाहु. १०. सूर्याला. ११. तत्क्षणीं, लागलेंच. १२. मुकुट. १३. केशकलाप. १४. लवलवीत. १५. भयंकर. १६. ऋषभ=रामाच्या सेनेंतील एक वानर. [इंद्रजिताचें मस्तक रामास दाखविण्यासाठीं वानरांनीं सुवेलाचलावर नेलें—अशी कथा आहे. रामायण—युद्धकांड—सर्ग ८६-९२ पहा.]

शत्रूमस्तक हस्तकीं जरि चढे, तैं जन्मसाफल्यता,
जे गर्भश्रम जाहले जननिसीं त्याची हि उत्तीर्णता; ।
ते हे धन्य[1] घडी सुमित्रचि तया जो दीप भानूकुळीं,
केलासे जयकार शब्द[2] अमरीं वर्षोनि पुष्पांजळी. ॥ ६८

प्रेताच्या दरडी[3] अशुद्धसरितासेवाल वाहे जटा,
मांसें[4] कर्दम माजला अतिशयें रक्तोदकींच्या तटा; ।
वाजी[5] वारण[6] श्वावजें तैळपती दंतास्थि वाळू खडे.
ऐसी देखुनि ते बिभत्स[7] सरिता भ्याडासि भ्रांती पडे. ॥ ६९

मुष्टी चाप कबंध, लिप्त रुधिरें, धैर्यें उभा रावणी,
पीती शोणित[10], मांस भक्षिति मुखें, भूताघरीं पारणीं[11], ।
केलें सावध लक्ष्मणें बिभिषणा, आनंद गोलांगुला[12],
गर्जोनी 'जय राम!' वीर विजयी आले सुवेळाचळा[13]. ॥ ७०

आले धांवुनि रामसन्मुख पुढें सुग्रीव सेनापती,
सौमित्रादिक मारुती रघुविरा लोटांगणें[14] वंदिती. ।
श्रीरामें कवटाळुनी सकळिकां आलिंगिलें हृन्वटीं,
'माझा लक्ष्मण आणिला जिववुनी, तारू तुम्हां संकटीं'. ॥ ७१

दावी मस्तक हस्तकें ऋषभ तो रामापुढें लक्षिती,
बोले, 'धन्य असा पराक्रमि पुढें होणार नाहीं क्षितीं[15].' ।
तेव्हां राम वदे कपींस सकळां, 'सांभाळुनीयां शिरा,
ठेवावें बहु यत्न तो करुनियां, कार्यार्थ आहे बरा.' ॥ ७२

वृक्षाच्या नवपल्लवीं[16] रचुनियां शय्या सुमित्रा वरी,
आरोग्यार्थ सुषेण वैद्य सुमती पाचारिला सत्वरीं; ।
तेणें देउनि ओषधी सकळिकां केलें शरीरीं सुखी,
आनंदें कपि गर्जती 'जय जय श्रीराम!' सर्वांमुखीं. ॥ ७३

१. घटिका. २. देवांनीं. ३. रक्तनद्यांचा शेवाळ. ४. चिखल. ५. हत्ती. ६. श्वापदें. ७. चमकतात. ८. नदी. ९. रक्तानें माखलेला, चोपडलेला. १०. रक्त. ११. भोजनें. [व्रत समाप्त झाल्यावरचें भोजन.] १२. वानरांना. १३. सुवेल नामक अचलातें (पर्वतातें). १४. साधु, देव, इत्यादि प्रीत्यर्थ आडवें पडून चक्रासारखें लोटत जाण्याची जी कृति तिला 'लोटांगण' म्हणतात. १५. पृथ्वीवर. १६. नूतन कोंवळ्या पाल्यानें.

दुश्चिन्हें बहु देखुनी सुख नसे लंकेंत लंकेश्वरा,
दुःस्वप्नें अतिबावरी रडतसे मंदोदरी सुंदरा. ।
जाती [2]दीप निकुंबळेप्रति लया सस्नेहवर्ती जया,
शेषाची [3]तनया जशी अनसुया चित्तांत मानी भया. ।।[1] ७४

उपसंहार.

(शार्दूलविक्रीडित वृत्त.)

त्रैलोकीं अतिपुण्यपावन महा रामायणीं हे कथा,
श्रोते सादर आयकोत, [4]हरिते दारिद्र्यदोषव्यथा. ।
गोष्टी नावडती अनंतकविला ज्या लौकिकीं [5]बोंगळा,
गातां रामकथा निरंतर तुटे [6]संसारमोहार्गळा. ।। ७५

प्रसंग तिसरा.

(श्लोक.)

प्रपंची महा आवडी काळ कंठी, अकस्मात येतो बसे काळ कंठीं; ।
पुन्हा जन्म मृत्यू नको यातना ही, भजे रामचंद्रा, चुके यांत नाहीं. ।। १
इंद्रजीत वधिला [7]जगजेठी, पावलें शिर रघूत्तमभेटी; ।
राहिले धड उभे रणभूमीं, मंडलें फिरत ये भुज व्योमीं. ।। २
निकुंबळा सुंदर राजधानी, शोभा जिची शेष विशेष मानी; ।
पराक्रमी रावणपुत्र राजा, सुलोचना वल्लभ ज्यासि भाजा. ।। ३
[8]सुपारत त्या रावणें यत्न केले, त्रिलोकीं विलोकावया हेर गेले; ।
न येती मना ज्या वधू धन्यधन्या, प्रयत्नें [9]वरी नोवरी शेषकन्या. ।। ४
अहो! जीपुढें [10]उर्वशी नृत्यकारी, जिचे शुश्रुषे देवगंधर्वनारी; ।
पलंगीं स्वशय्येवरी चित्रशाळे, सुखें सेविती शेष कीं शेषबाळे. ।। ५

१. दिवा आपोआप विझणें हें अपशकुनसूचक समजतात. २. तेल व वात ज्यांत आहेत असे (दीप). ३. सुलोचना. ४. हरण करते. ५. बाष्कळ, बालिश, निष्फळ, तुच्छ. ६. संसाररूप मोहाची (भ्रमाची) अर्गला (प्रतिबंधदंड). ७. जगजेठी=जगज्ज्येष्ठ=अत्यंत बलवान्. ८. उत्तम सून मिळण्यासाठीं. ९. पसंत करी, स्वीकारी. १०. उर्वशी—नरनारायण मुनींच्या ऊरुसमीपस्थ भागापासून (मांड्यांपासून) उत्पन्न झाली म्हणून या स्वर्वेश्येस 'उर्वशी' असें नांव इंद्रानें ठेविलें. हिची कथा पुराणांत वर्णिली आहे ती:—बदरिकाश्रमीं राहून तप करणाऱ्या नरनारायणांचें इंद्रास भय

मर्दिती पदतळें तळहातें, विंजणे[1] विजेति[2] शीतळ वातें, ।
एक हेमकुपिका मधुमोदें, एक गीतनटहास्यविनोदें. ॥ ६
एक नीट करिं कुंकुम लेणी, एक काजळ, विडा, फणि, वेणी. ।.
वस्त्रपात्र सह ये पिकधारी, एक झारिंत सुशीतळ वारी[3]. ॥ ७
पादुका धरुनि तिष्ठति एकी, अंगभार करणार अनेकी. ।
एक ते चतुर श्रोत्रमनाची, जांभईस चुटकी सकळांची. ॥ ८
एक उंच शुभदर्पण[4]धारी, दे विड्या, कनकचामर वारी, ।
एक गंध कुसुमें उपचारी, राजकाज गुज एक विचारी. ॥ ९
सुखामाजि या दुःख तीतें घडे हो! सुधाभोजनीं वीष जैसें पडे हो! ।
नभीं हिंडतां कांतबाहु[5] प्रचंड, पडे अंगणीं, तो जसा काळदंड[6]. ॥ १०
आदळे सदनिं[7], भूमि दणाणी, हीरकंकण[8] करांत खणाणी, ।
नाद तो उमटला श्रुतिकाला, ऊठली दचकुनी फणिबाळा; ॥ ११
'पहा अंगणीं वाजलें काय भारी,' असें ऐकितां धांवती वेत्रधारी; ।
विलोकोनि पद्माननेची सपद्मी, उभ्या प्रार्थिती जोडिल्या हस्तपद्मी.॥ १२
न जाणेचि कोण्या क्षितीनायका[9]ची भुजा[10] खंडिलीसे क्षतें[11] सायकाची ।
रिता ठाव ना शोणितांनीं जियेचा, पडे अंगणीं आपुल्या नाद तीचा.॥१३
[12]न जाणे कीं स्वर्गी असुर[13]सुरसंग्राम घडला,
तुटोनी हा त्यांचा[14] भुज महिस येवोन पडला; ।

पडलें. तेव्हां त्यांस विघ्न करण्यासाठीं इंद्रानें वसंत, काम आणि देवांगना यांस नित्याप्रमाणें पाठविलें. इंद्राच्या आज्ञेप्रमाणें अप्सरांनीं त्या ऋषींला भुलवून टाकण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु ते काष्ठलोष्ठाप्रमाणें अगदीं निर्विकार होते. याप्रमाणें त्या सर्वांचे प्रयत्न निष्फळ झाले. तेथील स्त्रियांचें लावण्य पाहून काम आणि अप्सरा यांस लाज वाटली. तेव्हां त्यांनीं परत स्वर्गास जाण्याचा बेत केला. हें जाणून नरनारायणांनीं 'इंद्रासाठीं आश्रमांतील स्त्रियांपैकीं एकीस घेऊन जा,' असें सुचविलें. तेव्हां त्यांनीं ऊरुसमीपस्थ स्त्री पाहिजे अशी इच्छा दर्शविली, ती नरनारायणांनीं आपल्या तपःप्रभावानें पूर्ण करून उर्वशीला त्यांजबरोबर पाठविलें. (भागवत–स्कंध ११ अध्याय ४ पहा.)

१. पंखे. [व्यजन, व्यज=विंझणा, पंखा.] २. वारा घालतात. ३. पाणी. ४. दर्पण=आरसा. ५. कांताचा (वल्लभाचा=इंद्रजिताचा) बाहु. ६. यमदंड. ७. घरांत. ८. हिऱ्याचीं कांकणें. ९. राजाची, पृथ्वीपतीची. १०. 'दोः प्रकोष्ठो भुजो बाहुर्भुजा च स्मर्यते बुधैः' इति वैजयंती. [शिशुपालवध–सर्ग ७ श्लोक ७१ टीका पृष्ठ २२५ पहा.] ११. क्षत=जखम. १२. या श्लोकाचें वृत्त 'शिखरिणी' आहे. याचें लक्षणः—'यमनैः सभलैर्गेन युक्ता सप्तदशाक्षरा'। षडेकादश-

नभीं नेतां किंवा [1]अमिष खग यांनीं झडपणें
मुखींहूनी त्याच्या गळुनि पडला कीं [2]जडपणें. ॥ १४

असें हो! ऐकोनी धडधड [3]तिचें काळीज उडे,
मुखींचा [4]वोलावा सुकुनि [5]रसने कोरड पडे; ।
म्हणे, 'आई! नाहीं धड गति, दिसे [6]भाग्यपडळीं,
न जाणे ब्रह्म्यानें असल लिहिलें काय [7]निडळीं? ॥ १५

सदा हीं दुश्चिन्हें उठति, नगरी उद्वस दिसे,
निजेल्या दुःस्वप्नें पडति न कळे होणर कसें? ।
जिला 'ब्रह्मी माया' म्हणति 'प्रकृती' सांख्य मननीं
असी जीची शक्ती जनकतनया [8]विश्वजननी. ॥ १६

[9]तिच्या लोभीं पाहा [10]श्वशुर पडिले होति अतिथी,
म्हणावे अज्ञानी, तरि [11]निगमभाष्यार्थ कथिती; ।
सुलावण्यें [12]गेहीं युवति हरिती गर्व रतिचा,
बळात्कारें सीता हरुनि धरिला [13]छंदचि तिचा. ॥ १७

विच्छेदवती शिखरिणी मता ॥' [क्षेमेंद्रविरचित सुवृत्ततिलक–प्रथम विन्यास ३४.] या वृत्ताविषयीं सुवृत्ततिलकांत पुढील विवेचन केलें आहे:—'शिखरिण्याः समारोहात्सहजैवौजसः स्थितिः । सैव लुप्तविसर्गांतैः प्रयात्यत्यंतमुन्नतिम् ॥ शिखरिण्याः पदैश्छिन्नैः स्वरूपं परिहीयते । मुक्तालताया निःसूत्रमुक्तैर्मुक्ताफलैरिव ॥' [सुवृत्ततिलक–द्वितीय विन्यास ३१-३२.]१३. दैत्यांशीं आणि देवांशीं संग्राम (युद्ध). १४. इंद्रजिताचा.

१. मांसाचा तुकडा. २. फार जड असल्यामुळें. ३. सुलोचनेचें. ४. ओलावा, आर्द्रपणा. ५. जिभेला. ६. दैवपटलीं. ७. कपाळीं. ८. विश्वाची माता. ९. श्लोक १६ आणि १७ यांचें युग्म आहे. तिच्या=त्या जनकतनयेच्या, सीतेच्या. १०. रावण. ११. निगमभाष्यार्थ=वेदाच्या भाष्याचा (टीकेचा) अर्थ; 'निगमभावार्थ' असा पाठ असावा, कारण रावणानें वेदांची खंडें करून पदें पाडलीं व क्रम, घन, जटा या विकृति त्यानेंच केल्या असें समजतात, तेव्हां तसा पाठ असला तरी चालेल. १२. घरीं. १३. छंद=यथेच्छ आचरण, नाद. या शब्दाविषयीं व यापासून उत्पन्न होणाऱ्या शब्दांविषयीं पुढील उतारा पहा. ["छंदस् म्हणजे वेद किंवा पद्य असा मूळचा अर्थ आहे. सांप्रतकाळीं भाषाशास्त्रवेत्त्यांनीं ज्या भाषांस आर्यभाषा असें नांव दिलें आहे त्या सर्वांत संस्कृत भाषा फार प्राचीन होय. तिला पुष्कळ काळ गेल्यावर पाणिनीनें तिचें व्याकरण केलें. त्या वेळेस जे शब्द लोकव्यवहाराच्या भाषेंत नसून केवळ वेदांत मात्र होते त्यांस त्यानें छांदस म्हटलें. त्यावरून व्याकरणनियमाबाहेरचे जे वेदांत किंवा महाभारतासारख्या आद्य ग्रंथांत येणारे शब्द त्यांस छांदस असें नांव पडलें. या शब्दांतील नियम बाह्य एवढा अर्थांश घेऊन ज्या मनुष्याचें

[1]रमेशा लंकेशा म्हणुनि धड सख्यासि न घडे,
शिरांची काखोली प्रतिदिनिं मही[2]वेदिसि चढे; ।
बहू योद्धे मेले रघुपतिकरें त्या रणमखीं,
न जाणें मी कैसें लिखित[3] घडणारें प्रियसखी! ॥ १८
तयाचा रणीं घ्यावया सूड अंगें, पती आमुचे धांवले [4]लागवेगें, ।
कळेना कसा काय वृत्तांत तेथें, सुखें रक्षिजे त्यास कैलासनाथें.' ॥ १९
विलोकूं उठे रूपसौंदर्यराशी न [5]ले पादुका, वर्जिलें चामरासीं, ।
रुळी भूमि शुद्धी नसे रावणाची, सख्या सावरीती स्नुषा रावणाची.॥ २०
भरे [6]नीर नेत्रीं, सुराला [7]मुखेंदु, [8]कपोलस्थळीं दाटले [9]घर्मबिंदु. ।
विडा थुंकुनी टाकिला [10]आननींचा, करें भंगिला मान हो! मानिनीचा.२१
सवें सेवकां सांडुनी चित्रशाळीं, असी अंगणा पातली शेषबाळी; ।
पुढें कांचभूमीवरी बाहुदंडा, निरिक्षी जसी [11]मत्तमातंगशुंडा. ॥ २२
उडाले भुजेभोंवते रक्तबिंदू, मनीं दाटलासे पुरें खेदसिंधू. ।
बसोनी भुमीं आद्यमध्यांत पाहे म्हणे, 'आमुच्या [12]वल्लभाचीच [13]बाहे.' ॥ २३
वीरकंकण करीं वळखीलें, मुद्रिकेसि बरवें निरखीलें; ।
घेतला भुज करें उचलोनी, लाविला स्वहृदया कवळूनी! ॥ २४

आचरण लोकव्यवहारनियमाबाहेर असतें त्यास छांदिष्ट असें म्हणण्याचा परिपाठ पडला. यावरून छंदिष्ट किंवा छांदिष्ट याचा अर्थ यथेच्छ आचरण करणारा, वेडसर असा व्यवहारांत झाला आहे. आर्ष शब्दाचा इतिहास असाच आहे. आर्षशब्द ऋषिशब्दापासून झाला आहे, त्याचा अर्थ ऋषीचा, ऋषीनें उच्चारलेला असा आहे. राजकृत नियमांनीं राजा बद्ध होत नाहीं, असा राजनीतीचा एक सिद्धांत आहे त्याप्रमाणें, व्यासवाल्मिकांसारखे समर्थ व स्वतंत्र कवि व्याकरणनियमांनीं बद्ध होत नाहींत या अर्थाचा (निरंकुशाः कवयः) कवींला प्रतिबंध नाहीं असा एक भाषातत्त्ववेत्त्यांचा सिद्धांत आहे. त्याप्रमाणें व्याकरणनियमबाह्य एकाद्या शब्दाचा प्रयोग आढळला म्हणजे त्याला आर्ष प्रयोग असें म्हणतात. त्यावरून लोकस्थितिनियम बाह्य आचरण करणाऱ्यास आर्ष म्हणण्याचा संप्रदाय पडून आर्ष म्हणजे यथेच्छ वागणारा, वेडा अर्थ झाला. व्युत्पत्तिप्रदीप–आवृत्ति ३ पृष्ठ ३४ पहा.]

१. रामाचें व रावणाचें परस्पर सख्य म्हणून होत नाहीं. राम विष्णूचा अवतार म्हणून रामाला येथें रमेश म्हणजे लक्ष्मीपति असें म्हटलें आहे. २. युद्धरूप यज्ञांत. ३. विधीनें कपाळीं लिहिलेलें=ब्रह्मलिखित=दैव. ४. त्वरेनें. ५. घेई, घाली. ६. बाष्प. ७. मुखचंद्र. ८. गालांवर. ९. घाम. १०. आनन=तोंड. ११. माजलेल्या मातंगाच्या (हत्तीच्या) शुंडा (सोंडेला.) १२. प्रियतमाची, नवऱ्याची (इंद्रजिताची). १३. बाहे=बाहु.

'[1]सृष्टि सर्व मज आजि बुडाली!, राज्य वैभव दशाचि उडाली; ।
काय होय पुरगोपुर माते?' पीटलें म्हणुनि आनन हातें. ॥ २५
सेवकी मिळति अंगणिं, लोके शंखनाद करिती अतिशोकें; ।
चंडवात [2]कदली हत जैसी, लोटली [3]धरणिं मूर्च्छित तैसी. ॥ २५

उठोनी बसे, तों दिशा शून्य भासे, त्यजी स्फुंद स्फुंदो उसासे घुसासे ।
असे मोकळी सूटली वीरगुंठी, विलापा करी घालुनी बाहु कंठीं. ॥ २७
'सदा रक्षिजे [4]स्कंदमातापित्यानें, कसें हातिचें सोडिलें आजि त्यानें, ।
अहा! चोरिलें रत्न कीं काळचोरें! असे जाहलें दैवची [5]पाठिमोरें! ॥ २८

जिता हे जिंकूनी [6]जलधिवसना [7]राज्यपदवी
प्रतापें संग्रामीं, तसिच वरिली मोक्षपदवी; ।
न कंठे वैकुंठीं मजविण पतीला पळभरी,
म्हणोनी हे धाडी निजभुजखुणेंची मुळ करी. ॥ २९

पतीसंगें येसी विजय करुनी तूं [8]घरवसा,
म्हणोनीयां होता बहुतचि तुझा कीं भरंवसा, ।
न यावें त्वां ऐसें सबळ बळिया कां तुज मुके?
परंतु प्रारब्धीं लिखित विधिचे कां तरि चुके? ॥ ३०

अहा! हो! हें कैसें! जनकतनया रावण हरी,
तयाच्या पैं दोषें सकळ पडिले शोकलहरी. ।
अरिष्टासीं [9]प्रेत्नें घरिंचि ठिविलें मुख्य वडिलें,
सितेच्या संतापें [10]कुंलिश [11]चुडियांमाजि पडिलें. ॥ ३१

जळो ही संपत्ती! पतिविण [12]रतीमंदिर जळो!,
जळो रत्नःशाळा! हयगजत्रिशाळा परि जळो! ।
जळो रिद्धी सिद्धी! धन कनक वृद्धी पशु जळो!
जळो जन्मा येणें! [13]वधुवसनलेणें [14]तनु जळो. ॥ ३२

---

१. असें भाषण सुलोचनेचें आहे. २. केळी. ['**कदली** वैजयंत्यां च रंभायां हरिणांतरे' इति विश्वः.] ३. धरणीवर, पृथ्वीवर. ४. स्कंदाची माता (पार्वती) व पिता (शंकर) यांनीं. ५. विरुद्ध, विमुख, प्रतिकूळ. ६. समुद्रवलयांकित. ७. पृथ्वी. ८. गृहवासाला, घराला. ९. प्रयत्नें. १०. वज्र. ११. बांगड्यांवर. १२. शृंगारगृह, विलासमंदिर. १३. स्त्रियांचीं वसनें (वस्त्रें) आणि लेणें (अलंकार). १४. देह.

अहा ! रे ! अदृष्टा ! ब्रिद परम नष्टा ! मिरविसी,
पियूषाच्या पात्रीं विषद विषयां तें फिरविसी ?' ।
सुखी गोडी जोडी तरि मरण खोडी उडविसी
त्रिसंगाचीं अंगें प्रळयभवभंगें नुरविसी.' ॥ ३३
सख्या प्रार्थिती, 'पार दुःखासि नाहीं, परी शोक केल्या नसे साध्य कांहीं, ।
अहो ! मृत्युलोकासि जे लोक आले, तयां हा असा नेमिला मार्ग चाले. ॥ ३४
बळी कर्म होणार होऊनि गेलें, विचारी पुढें पाहिजे काय केलें ?' ।
असें बोलतां सेवकीं लोकपाळा, भुजेची करी प्रार्थना शेषबाळा. ॥ ३५
कनकरस भरूनी आणिली रत्नदौती,
असितसमचि जिव्हा लेखनी दिव्य दीप्ती, ।
उकलुनि धरणीसी ठेविलें भूर्जपत्रा
विनवि पतिभुजेसीं चारुनेत्रा पवित्रा. ॥ ३६
'सदा येके ताटीं बसुनि सखये ! भोजन करूं,
विडे पुष्पें पानें विषयरसमानें मन धरूं, ।
असा होता स्नेही, कवण चुकिनें मंद पडला ?
भुजे ! कां कैवल्यें अचळपदिचा गर्व चढला ? ॥ ३७
मी मानसें पतिव्रता पतिनेमधारी, या कारणें जरि सदा शिव साक्षकारी, ।
बाहू अचेतन सचेतन शीघ्र व्हावी, लेहूनियां प्रगट ती गुजगोष्टि द्रावी.' ॥ ३८
हे बोलतां निर्जिवा चळली ति बाही, घे लेखणी, नयनिं कौतुक लोक पाही, ।
लेहोनि पत्र पडिला धरणीस पाणी, वाची मुखें सति सगद्गद दीनवाणी. ॥ ३९
सांडोनियां गलबला, जन मौन्य घेती, चित्रोपमा श्रवणिं सादर चित्त देती; ।
ये लोचनीं उदकबिंदु सुलोचनेच्या, वांची सती पतिगती पतिशोचनेच्या.॥४०
'प्रिये ! आयकें रूपलावण्यशीले ! गती लाजली, नागनागेंद्रबाळे !; ।
पुसोनी तुतें जाय लंकेस जेव्हां, कृतांतेंचि केली तडातोडि तेव्हां. ॥ ४१

---

१. अमृताच्या. २. विषप्रद. ३. सुवर्णरस, सोनेरी शाई. ४. काळी. ५. पतिव्रता—पति हेंच व्रत जिचें ती पतिव्रता. पतिव्रतेचें लक्षणः—'आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया **पतिव्रता** ॥' ६. निर्जीव, अचेतन. ७. येथें वृत्तसुलार्थ 'ती' मुद्दाम ऱ्हस्व केली आहे. ८. बाहु, भुज. ९. हात. १०. सति=सती. (सुलोचना.) ११. स्तब्ध होती. १२. चित्राप्रमाणें. १३. सती=साध्वी. ['सन् साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु **साध्व्युमयोः** स्त्रियाम्'—इति मेदिनी.]

वधाया रणीं **रामसौ**मित्रवैरी, जयो **रा**वणाचा करू नाद भेरी, ।
.... ॥ ४२
गळां गोंविले **अं**तकें तंत फासे, म्हणोनी मला तोचि उद्योग भासे; ।
तुझे भेटिचा हेत चित्तांत वाटे, बळें **काळ** ओढूनि ने मृत्युवाटें. ॥ ४३
मनीं इच्छुनी शत्रुसंभारभेदा, रथा यज्ञि लागी यजी [1]जातवेदा; ।
फलप्राप्ति होतां सखे! तेचि संधी, अकस्मात ते साधिली वेळ [2]द्वंद्वीं.॥ ४४
जया [3]पितृबंधू असे साह्य जाला, कथी वर्मकर्मा अधर्मी निघाला, ।
फिरे काळ तेंव्हां उणा डाव पाडी, मखा मर्कटाची पडे थोर धाडी.॥ ४५
पुढें मातलें झुंज [4]अद्भूत झालें, परी शेवटीं येश शत्रूस आलें; ।
सखे! तूटली मुख्य [5]आयुष्यदोरी, म्हणोनी सरे शस्त्रविद्यासिदोरी. ॥ ४६
सखी! तूं जिवातुल्य कीं कंठनाळीं परी दूर होतीस [6]देहांतकाळीं; ।
तनु त्यागुनी प्राण **वै**कुंठवाटे निघाला, परीं खंति तूझीच वाटे. ॥ ४७

[7]आधीं पाउल ठेवितां प्रियतमे! **वै**कुंठिचे पायरीं,
मागें अंतरली म्हणोनि भुज ही जी कां सखी सोयरी; ।
बाहे बाहिच धाडिली, जंव तुला येता न शोकीं पडूं,
हातें हातिं धरूनि दुर्घट सखे! **वै**कुंठघांटीं चढूं. ॥ ४८

मी दानशूर रणिंचा [8]मनवारिदीक्षा, सत्पात्र **दा**शरथि याचित येत भिक्षा, ।
जालों न विन्मुख, दिलें [9]शिरपद्म दानीं [10]सायुज्यराज्यपदवी चढलों विमानीं.॥ ४९
धैर्यें उभें धड रणीं, [11]धरणीं न लोटे, नेलें [12]कंपीं, शिर **सि**तापतिलागिं भेटे; ।
हे धाडिली मुळ तुला भुज, प्राणमित्रे! संगें इच्या झडकरी, तरि ये पवित्रे!॥ ५०

---

१. अग्नीला. [जाते जाते विद्यते इति जातवेदा: तस्मिन् असून्सप्तपर्णादिव वीप्सासमासेनेव प्रतीता: । जातं वेदा: अस्मादिति वा । इति हेमाद्रि:॥रघुवंश–सर्ग १२ श्लोक १०४ पहा.] २. शत्रूंनीं. ३. काका. (बिभीषण.) ४. येथें वृत्तसुखार्थ 'द्भु' हा वर्ण दीर्घ केला आहे. हा प्रकार अनंताच्या काव्यांत सर्वगामी आहे. ५. आयुर्मर्यादा. [आयुष्य हें दोरीसारखें मानून कवि तशा अर्थाचे प्रयोग वारंवार करतात. जसें:—आयुष्याची दोरी बळकट आहे इत्यादि.] ६. मरणसमयीं. ७. या श्लोकाचें वृत्त शार्दूलविक्रीडित. याचें लक्षण:—'अंत्यं सप्तदशं चैव षोडशं च चतुर्दशम् । द्वादशे साग्रगं चैव षष्टमष्टममेव च ॥ ८६ ॥ त्रीण्यादौ च गुरूणि स्युर्यस्मिंस्त्वेकोनविंशके । पादे लघूनि शेषाणि तच्छार्दूलविक्रीडितम् ॥ ८७ ॥' [भरतमुनिप्रणीत नाट्यशास्त्र–अध्याय १५. काव्यमाला–पृष्ठ १६१ पहा.] ८. मानवारिदीक्षा. ९. मस्तककमळ, शिर:कमळ. १०. सायुज्यमुक्तिरूप राज्याची पदवी. ११. पृथ्वीवर. १२. ऋषभानें. (प्रसंग २ श्लोक ६७ पहा.]

तूं देह गेह ममता तिळही नसों दे, जें त्वां दिलें वचन त्याचि स्मृती असों दे, ।
त्वां दीनरूप मजवांचुनि कां जिवावें ? या मुक्तिवैभवपदा सखि! आजि यावें.'॥ ९१
वाचोनि पत्र पतिचें पुरत्या वेळी हो ! भूमीवरी थडथडा शिर आफळी हो; ।
ते दाटली, गहिंवरे, करि रोदनासी, 'हा ! नाथ ! नाथ ! अजि अंतरलें तुम्हासीं.॥
आजन्म सादर सदा वचनासि होतें, अंतींच अंतर कसें पडिलें अहो ! तें ? ।
भर्ताररत्न दिधलें वरयुक्तिपालें ते कां जिरेल मजला फुटक्या कपाळें ? ॥ ९३
नामें प्रताप तुमच्या **कळिकाळ** कांपे, सारे भरे सुरवरा **अमरेंद्र** तापे; ।
ऐरावता पळ सुटे, न धरेल धी हो ! हे मांडलीक मशकासम आवघी हो. ॥ ९४
तो मारिजे समरणीं नरवानरांनीं, प्रारब्ध कर्म बळवान् म्हणती पुराणीं. ।
सौभाग्यमंडित अखंडित भाग्यसिंधू, त्या भेटला रणिं **घटोद्भवरामबंधू.** ॥ ९५

---

१. दीनवाणी. २. पत्रांतील सगळ्या ओळी. ३. आपटण्याची क्रिया घडतांना जो शब्द होतो तो=थडथड. अशा शब्दाला अनुकरणवाचक शब्द म्हणतात. अशा शब्दांचीं अनेक रूपें असतात–जसें थडथड, थडाथड इत्यादि. "या अशा अनुकरणरूप शब्दांचा या महाराष्ट्र भाषेंत जितका भरणा असेल तितका, मला वाटतें, आणखी कोणत्याही भाषेंत नसेल, आणि तो या भाषेचा केवळ असाधारण जिव्हाळा होऊन राहिला आहे; गति, मांजुल्य, कार्कश्य, सौंदर्य, परिमिति इत्यादि क्रियेचे शतावधि प्रकार दाखवायाचे असतां, त्या त्या अनुकरणरूप शब्दांचा प्रयोग होतो. जसें:— **झटझट** चालतो; **चमचम** लखले; **टकमक** पाहले; **झणझण** वाजतें; **बद्बद्** पडतें; **टपटप** झरतें; **भडभड** ओकतो; **तडतड** बोलतो; 'छडी वाजे **छमछम**, विद्या येई **घमघम**." (दादोक्त व्याकरण.) ४. जन्मापासून. ५. इंद्राचा हत्ती. [इरा आप: तद्वान् इरावान् समुद्र: तस्मादुत्पन्न: । इरा उदकानि संत्यस्मिन् इरावान् इरावत्यब्धौ भव: ऐरावत: ॥ असा ऐरावत शब्दाचा मूलार्थ आहे. समुद्रामध्यें उत्पन्न झालेला जो तो ऐरावत.] ६. मतीला धैर्य नाहीं. ७. सगळे. ८. नियति, दैव. ९. पुराणें अठरा आहेत; त्यांचीं नांवें:—'ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा । तथान्यन्नारदीयं च मार्कंडेयं च सप्तमम् ॥ आग्नेयमष्टकं प्रोक्तं भविष्यन्नवमं तथा । दशमं ब्रह्मवैवर्तं लिंगमेकादशं तथा ॥ वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कांदं चात्र त्रयोदशम् । चतुर्दशं वामनं च कौर्मं पंचदशं तथा ॥ मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्मांडाष्टादशं तथा ॥' व अठरा उपपुराणें आहेत तीं अशीं:—'अष्टान्युपपुराणानि मुनिभि: कथितानि तु । आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमत: परम् ॥ तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारेण तु भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नंदीशभाषितम् ॥ दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदोक्तमत: परम् । कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् ॥ ब्रह्मांडं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा शांबं सौरं सर्वार्थसंचयम् ॥ पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतद्वयम् । इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्मसंज्ञितम् । चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदत: ॥.' १०. अगस्त्यमुनिरूप लक्ष्मण. (सागराचें शोषण ज्यानें केलें तो अगस्त्यमुनि.)

ज्या मस्तकें शचिवरा पदिं नम्र केलें, ते मर्कटीं स्वकरिं झेलित आजि नेले; ।
स्नेहें सदा निववि स्पर्शुनि हस्त काया, त्याची दिसे बहु सये ! मज आजि माया.'॥
ऐसे विलाप करितां कमलायताक्षी, तों दाटले गहिंवरें जन लोक साक्षी; ।
गो, हस्ति, वाजि, पशु जे असती अशेष ते सांडुनी तृण, जळें, रुदती विशेष. ५७
जे पंजरीं खगकुळें तरुगेहधारी अन्नोदका त्यजुनि सांडिति अश्रुधारी; ।
शोकें अशा तरु गळे, उकले धरित्री, तप्तोदकें वनलता सुकती पवित्री. ॥ ५८
त्या सेवकी परम ज्या चतुरा विवेकी त्या प्रार्थिती मन तिचें कटुता निवे कीं; ।
'ती तूं सुशील पतिनिष्ठ अनन्यभावें आली सखे ! मुळ तुला भुज हे स्वभावें. ॥
लंके चला, कथुं वृतांत दशाशिरासी, आणूनि देइल तुम्हा पतिच्या शिरासी; ।
तेणें स्वधर्म तुमचा उरकोन घ्यावा, आतां वृथा शिण जिवा सहसा न द्यावा.' ॥६०

ऐसें ऐकुनि ऊठली, उचलिला बाहू, न दे आणिकां,
पाहे मंदिर, तों नसेच गणना मुक्ताफळां माणिकां ।

१. 'शचीवरा' असें सामासिक पद पाहिजे. शचीवरा=शचीपति, इंद्राणीपति, इंद्र. २. वानरांनीं. ३. देहाला. ४. सुलोचना. [कमलाप्रमाणें सुंदर आणि आयत (विस्तीर्ण) अक्षि (डोळे) जिचे ती.] ५. हत्ती-'या शब्दावरून अपभ्रंश कसे चमत्कारिक होतात व भाषेंतील शब्दसंग्रह कसा वाढत जातो हें चांगलें लक्षांत येण्यासारखें आहे. मूळ नक्षत्रवाचक शब्द 'हस्त' आहे. 'अश्विनी,' 'मृग हीं नांवें जशीं आकृतिसादृश्यावरून पडलीं आहेत त्याप्रमाणेंच 'हस्त' हें नांवही हाताच्या आकृतीवरून वरील नक्षत्रास मिळालें आहे. पण अशी मूळ स्थिति नसतां मराठींत प्रयोग पहा कसे दृष्टीस पडतात ! —'हत्ती गर्जायाला लागला,' 'कोसळेल हत्ती तर पाडील भिंती.' हा चमत्कार होण्यास दोन तीन कारणें झालीं आहेत. एक तर अगोदर 'हस्त' आणि 'हस्ती' (हत्ती) हें वर्णसादृश्य. दुसरी गोष्ट ही कीं, मधें वीज जी बंदींत पडली असते ती वरील नक्षत्र लागतांच पुनः गर्जायाला जाते. तेव्हां गर्जनाची कल्पना साहजिक रीतीनें 'हत्ती'वर बसतेच. तिसरें असें कीं, हत्तीच्या दणक्याप्रमाणेंच वरील नक्षत्राची गर्दी असते. हत्ती मोकळा सुटून जर बोकळला तर गंडस्थळाच्या धडकांनीं जसें कांहीं राहूं देणार नाहीं व सारा विध्वंस करून टाकील, त्याप्रमाणेंच हस्ताच्या अमलांतही धडाधड घरें पडताहेत, वाऱ्याच्या सपाठ्यानें मोठमोठे वृक्ष उपळताहेत, विजांचा कडकडाट चाललाच आहे, मुसळासारखे धोधाटे चालून चोहोंकडे जळबंब होऊन गेलें आहे, हा प्रकार चोहोंकडे दृष्टीस पडतो. याखेरीजही ही एक कल्पना लोकांच्या मनांत बिंबलेली आहेच, कीं मेघांचा स्वामी जो इंद्र त्याचे हत्ती समुद्राचें पाणी सोंडेनें शोषून घेऊन चोहोंकडे त्याची वृष्टि करतात !' (निबंधमाला-अंक ५३ पृष्ठ २३.) ६. घोडे. ७. सकळ. ८. श्लोक ५७-५८ यांत अतिशयोक्ति नामक अलंकार झाला आहे. ९. पक्षिकुळें. १०. आमंत्रण देणारें मनुष्य, बोलावून नेणारें मनुष्य. ११. मंदिर-['मंदिरं नगरेऽगारे मंदिरो मकरालये' इति विश्वः.]

भांडारे धनपूरते अगणिता जांबूनदाच्या[1] मुसा
वैडूर्यादिक[2] पाच, नील, भरले रत्नीं मणीं मंदुसा[3]. ॥ ६१
नाना रत्न सुरंग सुंदर वरी दिव्यांबरें कोटिशा,
वाजी वारण[4] स्यंदनादि[5] शिबिका[6] संपूर्ण दाही दिशा; ।
ऐसी ते अमरावतीहुनि अती उत्कृष्ट जे संपती,
तेथें लोभ मना नसेचि, वमना ऐसेंचि मानी सती. ॥ ६२
त्यागितो वधु[7] जसा वितरागी[8], चंपकीं न धरि संग परागीं, ।
नावडेचि नृप रावण सीते, संपती पतिविनाचि तसी ते. ॥ ६३
शास्त्र[9]दारुण म्हणे प्रळयाग्नी, युक्तिनें वडिल हा विरहाग्नी, ।
या भयें सति मुखा फिरवी ते, पावकीं तनु सुखे निववी ते. ॥ ६४
ये आंगणा, त्यजुनि वैभव, भूपराणी[10], तों मांडिलें करुणरोदन पाखरांणीं; ।
'आई ! दिसों तुजविना अवघीं अनाथें, कापून मान तरि जाय तुझेचि हातें.' ६५
पारावतादि[11], पिकें[12], सारस[13], हंसें[14], मोरें, लावे[15], ससाण, शुक, सारिक[16], जे समोरे, ।
त्या सोडितां गगनिं दुःखित फार होती, गुंडाळिती कितिक ते चरणा सभोंतीं. ६६
रत्नाच्या पुतळ्या खणोंखणिं उभ्या त्यांतूनि ज्या बोलती,
'आम्हातें निरवूनि आजि जननी ! जातेसि कोणाप्रंती?' ।

---

१. जांबूनद=सोनें. २. रत्नविशेष. एकंदर नव रत्नें आहेत:—'मुक्तामाणिक्यवैदूर्यगोमेदा वज्रविद्रुमौ । पद्मरागं मरकतं नीलं चेति यथाक्रमम् ॥' ३. पेटी. ४. हत्ती. ५. रथ. ६. पालख्या. ७. वधु=वधू, स्त्री. ['**वधू** स्नुषा नवोढा स्त्री वरो जामातृपिंगयोः' इति विश्वः.] ८. 'वितरागी' हा शब्द 'वीतरागी' (विरक्त) असा असावा. ९. शास्त्रप्रमाणें पाहिलें असतां प्रलयाग्नि हा दारुण (भयंकर) होय, पण युक्तिदृष्ट्या पाहिलें असतां विरहाग्नि हा वडिल (दारुणतर) होय, यास्तव सती (सुलोचना) विरहाग्नीकडून मुख फिरवून पावकीं (अग्नींत, चितेंत) तनु (स्वदेह) सुखानें निववितें. १०. सुलोचना. ११. पारवे. १२. कोकिलपक्षी. १३. सारस–हे पक्षी बहुधा जलाशयाचा आश्रय धरून राहातात. यामुळें यांच्या शब्दावरून जलार्थी पथिकांस जलाशय समीप अथवा दूर आहे हें समजतें. हे पक्षी उत्तरहिंदुस्थानांत पुष्कळ ठिकाणीं आढळतात. [मालविकाग्निमित्र–अंक ३ श्लोक ६.] १४. हंस–हे पक्षी हिमालय पर्वताच्या कैलासशिखरावरील मानससरोवराकडे वर्षाकाळाच्या आरंभीं मोठ्या प्रेमानें गर्भधारणसमय आला असें जाणून राहण्यासाठीं जातात. ['हंसा वर्षाकाले मानसं सरो यांतीति प्रसिद्धिः' स्तुतिकुसुमांजलि–स्तोत्र १० श्लोक २५ टीका पहा.] हें सरोवर हंसांचें प्रिय वसतिस्थान होय. यांना नीरक्षीरविवेक करण्याचें नैसर्गिक सामर्थ्य आहे. असें या पक्ष्यांविषयीं प्राचीन कवींच्या ग्रंथांत वर्णन आढळतें. १५. लावे–लावकपक्षी. हे पक्षी आपल्या मादीविषयीं फार लंपट असतात अशी प्राचीन कवींची समजूत आहे. १६. मैना.

ते बोले, 'जगदीश्वरा! निरविलें, संरक्षिजे त्या हरें,
स्वस्थानीं वसिजे सुशोभित, सदा स्नेहो असों द्या बरें.' ॥ ६७

घालोनी शिबिकेंत[1] हस्त पतिचा चाले पुढें घेउनी,
संगातें चमु[2] लोक सर्व निघती, वर्जूनि वाद्यध्वनी; ।
ते लंकेप्रति चालिली पतिविना ध्याना न ये अन्यथा,
वर्णी नित्य सुखें अनंतकवि ह्या रामायणींच्या कथा. ॥ ६८

प्रसंग चवथा.

(श्लोक.)

मना! गाइजे कीर्ति या राघवाची, सुखाचा तरी जन्म हा आवघाची; ।
निजध्यास[3] रामीं पशू वानराला, नसावा तमा कां अशा या नराला? ॥ १

मंदूरमंडसिन[4] आवडती जिवाची शृंगारिली भगिनि जेंवि उच्चैःश्रवाची[5]; ।
आरोहणा वरि करी फणिराजपुत्री[6] चिंती पती, टपकती जलबिंदु नेत्रीं. ॥ २

भर्तारशोकगिरि दुर्गम[7] वाट मोठी, ते मानसें चढ उतार करूनि लोटी, ।
लंका गढी सबळ रक्षण राक्षसाचें, सेना निरिक्षुनि घडे भय त्यांसि साचें. ॥ ३

विश्रांति ज्या निशिदिनीं न मिळे क्षणाची, झाली तयां गडबडी गडरक्षणाची, ।
योद्धे सदा करिति गर्जन यंत्र झाडा, 'आला असे' म्हणति 'हा दिवसाचि धाडा.' ४

प्रतापें महा रामचंद्रें सुजाणें सुवेळाचळीं घातलें उग्र ठाणें. ।
उरीं ते कटारी सदा रावणाच्या, म्हणूनी प्रयत्नीं चमूरक्षणाच्या. ॥ ५

गर्जूनि हस्त करिती त्रिर येरझारा, धीरा धिरे म्हणति, पावति हेर हेरा. ।
तैं ओळखूनि करिती उघडीं कपाटें, लंकेमधें प्रविशती[9] पिटिती ललाटें. ॥ ६

सभे बैसलासे दशग्रीवराजा, सभामंडपा पातली पुत्रभाजा[10], ।
निरिक्षूनि दृष्टी पतीतात, तीनें नमस्कार साष्टांग केला सतीनें. ॥ ७

उठे तांतडी, [11]वोखटें चिन्ह पाहे, स्नुषा ऊचलीली अधोदृष्टि राहे, ।
म्हणे, 'माय! कां सांग होतेस कष्टी? जितों[12] मी, तुम्हातें उणें काय सृष्टी? ॥ ८

---

१. पालखींत. २. सैन्य आणि सर्व इतर जन. ३. निदिध्यास. ४. हें नांव वाहनाचें असावें असें दिसतें. सुलोचना घोडीवर बसून निघून गेली असें पुढें ६२ व्या श्लोकांत आहे, तेव्हां 'मंदूरमंडसिन' हें घोडीचेंच नांव असावें असें दिसतें. ५. समुद्रमथनसमयीं निघालेल्या चौदा रत्नांपैकीं एक. उच्चैःश्रवा हा अत्युत्तम अश्व होता. याचे कान (श्रव) उच्च होते म्हणून याला उच्चैःश्रवा असें नांव पडलें. हा इंद्राचा अश्व होय. ६. सुलोचना, शेषकन्या. ७. बिकट. ८. जा ये. ९. हें 'कारकदीपका'चें उदाहरण आहे. १०. मुलाची भार्या, सून. ११. वाईट. १२. जीवंत असतां.

स्नुषा आमुची गांजिली होय जेणें, बळें आजि आमंत्रिला काळ तेणें, ।
मुखें सांग माये! श्रमाच्या निमित्या, न लागे घडी ते मला पारिपत्या.'॥ ९

पूसतां तिसि लंकनायक खेदयुक्त सुलोचना,
दाटला बहु कंठ सद्गद, पाझरे जल लोचना, ।
पत्र देउनि दाविलें भुज, वाचितो नृप घाबिरा,
दास करिति निवेदना, बहु पुत्रशोक दशाशिरा. ॥ १०

श्मश्रु तोडुनि भाल[1] आनन पीटिले प्रतिहातकीं,
धूळि धूसर[2] घे पसेवरि ऊधळी मुखि मस्तकीं, ।
लोटला धरणीवरी, करपाद टाकुनि मोकळे,
शोक अद्भुत मांडिला, जनलोक धांवति ज्या कळे. ॥ ११

ऐशीं सहस्र वनिता[3] नृप रावणासी लावण्यसागरलता गुणरूपरासी, ।
मंदोदरीप्रमुख मंडण मंदिराचे अत्यंतजीवन विरा दशकंधराचे. ॥ १२

तिनें मंदिरीं ऐकतां नाद कानीं, निघे सत्वरीं ते विना पादुकांनीं, ।
सख्या ज्या तिच्या धांवती एकएकी, नणंदा, र्णि[4], जावा सुना, नाति लेकी,॥ १३

सभामंडपा पातल्या त्या समस्ता, अवस्था अशी देखुनी शोकग्रस्ता; ।
पिटूनी मुखीं ताडिती ऊर पोटा, 'अहा!' बोलती, 'जाहला घात मोठा.' ॥ १४

मंदोदरी परिसतां 'सुतकाळ जाला,' तें चाललें वचन कापित काळजाला, ।
टाकी उभ्याचि तनु[5], जाणुनि पुत्रहानी भूमीवरी थडथडा निजभाळ हाणी. ॥ १५

'जें[6] हें कपाळ जगतीतळिं धन्य जालें, तें केंवि आजि फुटकें म्हणती निघालें, ।
होतां विलास बहु संततिसंपतीचा, जाला कसा अवचिता तरि संप[7] तीचा?' ॥ १६

गेली स्नुषेजवळि घालुनि हात कंठीं, आक्रंदना करित सूटलि वीरगुंठी, ।
'बाई! म्हणे निरखितां तुज शेषबाळे! काळीज होय तुकडे तुकडे निराळें. ॥ १७

तूं भालचंद्र जगपाळकमालधाडी, आली कसी तुजवरी तरि काळधाडी? ।
सौभाग्यमंडित चुड्यांप्रति हानि जाली, त्या ईश्वरा तुझि कशी करुणा न आली? १८

म्यां वाहिलें उदरिं या नवमास ओझें, तें तान्हुलें परम कोमळ बाळ माझें, ।
दाढेतळीं रगडुनी गिळिलेंचि काळें, त्याचें कसें न करि देव कधींच काळें?' ॥ १९

मंदोदरीसहित रावण शेषपुत्री, राजांगना सकळ आप्त कुटुंब गोत्री ।

---

१. तोंड. २. मलिन, मळकट. ३. स्त्रिया. ['वनिता जनितात्यर्थरागयोषिति' इति विश्वप्रकाशः.] ४. आणि. ५. शरीर. ६. हें मंदोदरीचें विलापोक्त आहे. ७. अंत, नाश. ८. आ संतति(अपत्य)रूप धनाचा.

आक्रंदती कवळुनी मग एकमेकां, त्या शोक बाधित असे भवतां अनेकां. ॥ २०

प्रधानीं लंकेशा उठवुनि [1]महीसीं बसविलें,
त्रिया त्यांच्या मंदोदरिसि धरुनीयां विनविलें; ।
'तुम्ही दोघें ऐसा अतिशय जिवा शोक करणें,
[2]सुनेत्राबाईचें बसुनि कवणें दुःख हरणें? ॥ २१

कपाळीं जे रेखा लिहुनि चुकला [3]प्राक्तन विधी,
तसें भोगी प्राणी अढळ, न ढळे ते तरि कधीं. ।
पुसा, बोला ईसी, नगर चमु राखा चहुंकडे,
तुम्ही होतां [4]ऐसे, द्विगुणित रिपूला बळ चढे.' ॥ २२

पुसे [5]भूप मंदोदरी ते स्नुषेला, 'तुवां सांग, बाई! कसा नेम केला?' ।
म्हणे ती, 'मला आणुनी शीर देणें, पतीदर्शना निश्चयीं आजि जाणें.'॥ २३
असें ऐकुनी भूप सक्रोध ठेला, उडे पिंगळ श्मश्रु फुत्कार केला, ।
पळा, नीमिषा जागवीलें उदाना म्हणे, 'आजि रामा! करूं कीं निदाना.॥२४
नेमा तुझ्या अटक ती तिळही असेना, जातों रणा सजुनि राक्षसवीरसेना, ।
आहे तुझा पतिशिरावरि नेम जाणूं, त्या वेगळीं चिरुनि आणिक [6]आठ आणूं, ॥२५
श्रीराम लक्ष्मण बिभीषण जांबुवंत सुग्रीव अंगद नळा [7]अखयानिहंत. ।
हे अष्ट मारुनि शिराष्टदळावरीच ठेवीन पुत्रशिर रावण मी तरीच. ॥ २६
या अंगणांत रिपुची शिरमाळ लोळे, जेणें निवोत तुमचे तरि दृष्टिडोळे; ।
तें मी करीन, चुकलों तरि [8]वन्हि सेवीं, संहारिल्याविण [9]पुरीं पद हा न ठेवीं.॥ २७
सर्वस्व जीवन मला सुत धूर माझी, ते मारिली, [10]अहित वाचति केंवि आजी? ।
ज्याचें बळें सबळ मी भुजगेंद्रबाळे! त्रैलोक्य जिंकुनि धरीं सुर बंदिशाळे. ॥२८
पुजा ते घरीं नेम धर्में शिवाची, विधी नित्य येवोनि [11]पंचांग वाची; ।
सदा इंद्र माळी सुपुष्पास आणी, यमा काम, वाहे पखालींत पाणी; ॥ २९
झाडूनि केर घरिंचा पवनें भरावा, तेथें समार्जन सडा वरुणें करावा; ।

---

१. जमिनीवर. २. सुलोचनेचें. ३. दैव, नशीब. ४. शोकविव्हळ होतां. ५. राजा. (रावण.) ६. आठ शिरें. ७. अक्षाचा हंता. (मारुति.) ८. अग्निकाष्ठें भक्षण करून प्राणत्याग करीन. ९. लंकानगरींत. १०. शत्रु. ११. ज्यांला पांच अंगांचा समुदाय आहे तें पंचांग. तिथि, वार, नक्षत्र, योग आणि करण हीं पंचांगाचीं पांच अंगें होत. याविषयीं विशेष स्पष्टीकरण आणि विवेचन पाहणें असल्यास रा० शंकर बाळकृष्ण दीक्षितकृत 'ज्योतिर्विलास' पृ० १२१-१३० यांत पहावें.

काष्टें शिरीं बहुत भूतसमूह आणी, पाकक्रिया करि यथारुचि स[1]प्तपाणी. ॥३०
मैराळ दाखवि मुखाप्रति दे[2]र्पणातें, 'स्वस्ती' म्हणे सुरगुरू मज रावणातें; ।
ल[3]क्ष्मीसहोदर धरी शिरछत्र छाया, पुष्पीं वसंत शयनीं निववीत[4] काया. ॥ ३१
पीडा करीति नव हे ग्रह सर्व लोकां, ते पाहऱ्यासि खिळिले असती, विलोका; ।
द्वारींच रक्षक पहा रविनें असावें, भांडारकार्य तितुकें धनदा पुसावें. ॥ ३२
चामुंडिका सदनिंच्या नवकोटिदासी, न्हाणी उटी सटवि हालवि बाळकासीं, ।
वेताळ दीप दिवट्या उजळी सभेच्या, श्रेणी बैंळी गणपती बहु रा[5]सभांच्या.॥३३
लंकापुरीं गजर भैरव जागराचा, जीकारणें परिघ दुस्तर सागराचा, ।
ज्या पुत्र, पौत्र, बळ, वैभव, साभिमानी नाहीं दुजा मज असा नृप व[6]र्तमानीं.॥३४
राज्यीं अशा वनचरी विघ्नशी[7] उदेली, भेदी मिळोनि घरचा घरमोड केली. ।
आधींच गोष्ट चुकलों, रुसुनी नि[8]घाला, तैं मारितों, तरि असा पडता न घाला.॥
ऐका प्रधान'! जन ! सैनिक ! शस्त्रपाणी ! युद्धा निघा, सकळ घाव दिजे निशाणीं.।
शस्त्रास्त्र संग्रह करा अणि चाप बाणा, माझ्या रथा त्वरित जुंपुनि अश्व आणा.' ॥
आज्ञा असी नगरिं चा[9]रिक देति फेरी, नादें खणाणिति दुं[10]दुंदुभि शं[11]खें भेरी. ।
मं[12]दोदरी निरखुनी नृप सिद्धसेना, हें चिन्ह तैं मनिं तिच्या बरवें दिसेना. ॥३७
तेव्हां स्नु[13]षेसि उठवी उचलोनि बाहे, 'चाले अगे ! तुजसि एक विचार आहे, ।
वर्जूनि आप्त सखियादिक नोपचारी जाती विविक्त सदना बसती विचारी, ॥ ३८
कोपें विचार न सुचे तरि रावणासीं, बाई ! दिसे विमुख काळचि आपणासीं, ।
निद्रिस्थ हंसतु[14]ळिकेवरि कांतसंगीं दुःस्वप्न म्यां निरखिलें पहिले प्रसंगीं. ॥ ३९

निकुंबळेसीं प[15]रचक्र आलें, रामानुजासीं अतियुद्ध झालें; ।
मारूनियां इंद्रजितासि बाणीं नेलें सुवेळे शिर वानरांनीं. ॥ ४०

---

१. अग्नि. (अग्नीला सात हात आहेत असें वर्णन आहे. 'चत्वारि शृंगा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासोऽस्य' असें अग्निमूर्तीचें वर्णन सुप्रसिद्ध आहे.) २. दर्पण=आरसा. ३. लक्ष्मीचा बंधु. (चंद्र.) ४. वळवितो, राखतो. ५. [illegible]भांच्या, गर्दभांच्या. ६. सध्यां. ७. विघ्नदेवता, जखीण. ८. बिभीषण घरांतून निघाला. ९. बातमीदार. १०.दुंदुभि-(नौबद) प्राचीन रणवाद्य. ११.शंख- 'शंकराचा पांचजन्य व विष्णूचा देवदत्त त्यांचीं हीं धाकटीं भावंडें होत. बौध्य धर्मांचेही लोक शंख वाजवितात. जंगमाचें तर हें उदरनिर्वाहाचें साधन आहे'. [देशी हुन्नर-पृष्ठ३९.] १२. मय असुर+हेमा अप्सरा यांची संतति दोन पुत्र मायावी व दुंदुभि आणि एक मुलगी मंदोदरी. १३. सुलोचनेस. १४. 'हंस'चित्रें जीवर काढिलेलीं आहेत अशी तुलिका (कापसाची गादी). १५. शत्रुसैन्य.

आले कपी खिजत शेंदुर काळतोंडे, पिंजारुनी मुख मिशा लव पुच्छ गोंडे; ।
लंकागडीं चहुंकडे चडले विशाळा, विध्वंसिले नृपतिहोमहि मध्यशाळा. ॥४१
लंकापती उठविला कवळोनि दाढी, वेणी धरुनि वरितीं मज ओढताडी. ।
श्रीरामबाण सुटला गगनीं कडाडी, लंकेपुढें दशशिरें धरणीस पाडी. ॥ ४२

सुखें सूटले देव तेतीस कोटी, ग्रहांची तुटोनी पडे पायबेडी, ।
सिता राघवा भेटली निष्कलंका, दिली सर्व बीभीषणा राज्य लंका. ॥ ४३
गुढी रामराजा उभारोनि लोकीं, सुखें दुंदुभी गाजती सर्वलोकीं. ।
नव्हे स्वप्न हें, साच ऐसेंच व्हावें, म्हणोनी तुवां रामभेटीस जावें. ॥ ४४
तुवां प्रार्थुनी जानकीवल्लभातें, पतीच्या शिरा मागुनी आणि हातें, ।
यणें धर्म तूझाचि सिद्धीस जातो, विलंबें पुढें नाश कार्यासि होतो. ॥ ४५

रणा गेल्या रावें, विजय पदरीं आजि न पडे,
तया होतां कांहीं समुळ अवघें जहाज बुडे; ।
न ये हाता तेव्हां शिर, मग पुढें शोकचि पुरे,
उपासांनीं तूझा झुरमुर करोनी जिव नुरे. ॥ ४६
जिवे जों तों राजा करिल तव तो कोट करणी,
.... ।
समस्तांच्या मागें बिभिषण सदा भोगि उरवी,
स्वगोत्राला तोची तिळ उदक पिंडास पुरवी. ॥ ४७
फणींद्राची कन्या अतिस्वरुप लावण्यसरिता,
कसी जाऊं आजी रिपुगणसभे शोक करितां, ।
सितेसाठीं रामः धरिल कुमती तो मजवरी
अशंका हे ऐसी, तिळभरि जिवामाजि न धरी. ॥ ४८

परब्रह्म तो राम लीलावतारी, जडा जंगमा नाममात्रेंचि तारी; ।
सदां एकपत्नीव्रतें सत्य वाचे समाधीमधें ध्यान ठेवी शिवाचें. ॥ ४९
महादेव तो मारुती ब्रह्मचारी श्रुतीचे मुखें साक्ष हे तूं विचारी, ।
धराभार वारावया देवरूपें, तिहीं घेतलीं वानरांची स्वरूपें. ॥ ५०

---

१. आकाशांत. २. पापरहिता. ३. हातानें. ४. रावणानें. ५. जहाज=नौका. ६. उर्वी=पृथ्वी. ७. रूपसंपन्न. ८. लावण्याची नदी. ९. लीलेनें नररूप अवतार घेणारा. १०. वेदाचे. ११. वानर हे निरनिराळ्या देवांचे अंशावतार होत असें रामायणांत वर्णन आहे. (मोरोपंत—वनपर्व—अध्याय १० गीति ३६-३७ पहा.)

वैरी बिभीषण असे परि आप्त पाही, साहित्य तेथ करितां न चुकेंचि कांहीं. ।
सत्वें तुझा निवटिती बहु पुण्य बुद्धी देईल रामचि चितावरि मोक्षसिद्धि. ॥९१
जावें तुवां पुसुनि सत्वरि लंकनाथा श्रीरामचंद्रचरणावरि ठेविं माथा.' ।
ऐसें विचारुनि निशाचरि लोकमान्या वंदूनियां विनवणी करि शेषकन्या.॥९२

'खटाटोपा ठेवा, समयिं झगडा, आजचि नका,
मला द्यावी आज्ञा, रघुपतिसभे, भर्तृजनका ! ।
शिरासंगें माझी करुनि वडिलीं सद्गति करें
स्वपुत्राचे मागें रिपुसि उसणें द्याचि निकरें.' ॥ ९३

म्हणे राजा, 'ऐकें सजिव असतां दिक्षुवदना
तुवां कां वो ! जावें रडत पडतां शत्रुसदना ? ।
वरीं आहे माझ्या जनकतनया, त्यासि न सुटे
विलोकूनी तूतें कुमति रिपुला केंवि न उठे ? ॥ ९४

विखारामुखें घालिजे हात जेव्हां न डंखी कसा तो तया सांग तेव्हां ? ।
तसी तूं स्वयें शत्रुठायांसि जासी, सितेचें कसें नाठवे दुःख त्यासीं ?' ॥९५
म्हणे ते नृपा, 'संशयो दूर घालीं, न कल्पीं मनीं रामरूपीं विटाळीं, ।
परस्त्रीवरी पापदृष्टी न रक्षी, नसे गोष्टि हे राम संसारपक्षी, ॥ ९६
असे एकपत्नीव्रती, सत्यवादी, न लिंपेचि तो राम लोकापवादीं, ।
सखा मित्र सौमित्र नित्योपवासी वनीं राघवा ब्रह्मचर्यें उपासी. ॥ ९७

उपजत हनुमंता ब्रह्मकौपीन मौंजी,
स्मरहर तप मूर्ती ऊर्ध्वरेतार्कभुंजी, ।
बिभिषणसम नाहीं बुद्धीवंता विवेकी
.... ॥ ९८

अतिशय न करावा आजि तें शांति घ्यावी,
सुखरुप मज आज्ञा रामभेटीस द्यावी. ।
पतिशिर अतिवेगें आणितें सत्वभावें,
निजकरिं वडिलांनीं आमुतें बोळवावें.' ॥ ९९

परिसुनि, बहु चित्तीं खोचले स्तब्ध रावे,
म्हणत, 'तव मतीचें चिंतिलें सिद्धि जावें, ।

---

१. नेटानें, वेगानें. २. रावणा, दशवदना. ३. सापाच्या तोंडांत. ४. चावे.

वदतिल छळणोक्ती, शत्रुसीं त्वां न भ्यावें,
पतिशिर तुज हातीं ये नये, शीघ्र यावें.' ॥ ६०

नमुनि दशमुखातें चालतां काय सांगे,
'प्रगटुनि निजसत्वा आणितें शीर आंगें. ।
तिळभरि छळ होतां, शीघ्र हे शापवाचा,
करिन रघुविराचे त्याग पायीं जिवाचा.' ॥ ६१

घेऊनि हस्त पतिचा शिबिकेंत घाली,
ती अश्विनीवरि बसोनि सवें निघाली; ।
वेताळ बोलति पुढें स्तुतिकारमेळे,
आली असी फणिपतीतनया सुवेळे. ॥ ६२

तेथें वानरभार ते उतरले व्यापूनि शाखी गिरी,
विस्में मानिति देखुनी फणिसुता, 'हे कोण पैं सुंदरी? ।

१. आलें न आलें तों. २. स्वधैर्याला; आपल्या उत्कृष्ट गुणवैभवास दाखवून. ३. घोडी. ४. वैतालिक, स्तुतिपाठक. ५. या श्लोकाचें वृत्त 'शार्दूलविक्रीडित' आहे. याचें लक्षण असें आहे.—'मसजैः सततैर्गेन युक्तमेकोनविंशवत् । शार्दूलक्रीडितं प्राहुश्छिन्नं द्वादशसप्तभिः ॥ ३६ ॥'. [सुवृत्ततिलक—प्रथम विन्यास.] 'साकाराद्यक्षरैः पादपर्यन्तैः सविसर्गकैः । शार्दूलक्रीडितं धत्ते तेजो जीवितमूर्जितम् ॥ ३५ ॥ विसर्जनीयस्योत्थेन पदैर्निम्नोन्नतैरिव । शार्दूलक्रीडितं याति पाठे सायासतामिव ॥ ३६ ॥ विच्छिन्नपादं पूर्वार्धे द्वितीयार्धे समासवत् । शार्दूलक्रीडितं भाति विपरीतमतोऽधमम् ॥ ३७ ॥ आद्यंतयोर्गुणोत्कर्षकांत्या सर्वातिशायिनोः । शार्दूलक्रीडितं धत्ते मध्ये तद्गौरवोन्नतिम् ॥ ३८ ॥ आद्यांताकारविरहात्पर्यंते चाविसर्गतः । शार्दूलक्रीडितं स्वस्य रूपं नैवोपलभ्यते ॥३९॥' [सुवृत्ततिलक—द्वितीय विन्यास.] 'शौर्यस्तवे नृपादीनां शार्दूलक्रीडितं मतम् ॥२२॥ [सुवृत्ततिलक—तृतीय विन्यास.] याचा भावार्थ असा:—ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणांत १९ अक्षरें असतात आणि बाराव्या आणि त्यानंतर सातव्या अक्षरावर यति असतो आणि ज्यांत म-गण, स-गण, ज-गण, स-गण, त-गण, त-गण आणि एक गुरु अक्षर अशी रचना असते त्यास **शार्दूलविक्रीडित** वृत्त म्हणावें. अकारादिपासून विसर्गापर्यंत प्रत्येक चरणांत अक्षरें गोविलीं असलीं तर तें **शार्दूलविक्रीडित** मोठें भारदस्त आणि सतेज असें समजावें. जागोजागीं विसर्गयुक्त पदें आल्यानें **शार्दूलविक्रीडित** म्हणतांना खालउंच चालण्याप्रमाणें हिसके बसतात. पूर्वार्धांत वेगळालीं पदें असलीं व द्वितीयार्धांत समासयुक्त असलीं तर तें **शार्दूलविक्रीडित** विपरीत आणि निकृष्ट समजावें. आरंभ आणि अंत हे सुंदरतम साधतां आले तर गुणोत्कर्षाच्या सौंदर्यानें मध्यभागीं **शार्दूलविक्रीडितास** गौरव आणि श्रेष्ठत्व प्राप्त होतें. आरंभीं आणि शेवटीं 'आ'-कार नसला व अंतीं विसर्ग न आला तर **शार्दूलविक्रीडितास** आपलें स्वरूप प्राप्त झालें नाहीं असें समजावें. राजे वगैरे भुजबलशाली वीरांच्या शौर्याची प्रशंसा करायाची असली तर **शार्दूलविक्रीडित** योजावें, असें ज्ञात्यांचें मत आहे. ६. वानरसमुदाय. ७. वृक्ष. ८. विस्मयानें.

लंकेची अधिदेवता उतरली ? कीं स्वर्गिंची यक्षिणी ?
कीं क्रोधें रुसुनी दशास्यघरिंची आली कुलस्वामिणी ?' ॥ ६३
कोणी बोलति, 'होय रावणवधू मंदोदरी सुंदरी,
पुत्रातें वधिलें म्हणोनि पतिच्या साह्यासि आली खरी;' ।
कोणी बोलति, 'जानकी दशमुखें लंकेंतुनी काढिली,
शक्रारी वधिला, पुढें भय जिवा, याकारणें धाडिली.' ॥ ६४

उपसंहार.

(श्लोक.)

ऐसे तर्कवितर्क मानुनि कपी सांगों रघूनायका,
जाती, हास्य करील मस्तक सभे त्या कौतुका आयका. ।
कल्हारीं मधुपा रती, तदुपरी रामायणींच्या कथे,
गोडी नित्य असे अनंतकविला आनंद पोटीं जिथें. ॥ ६५

प्रसंग पांचवा.

(श्लोक.)

श्रीरामा कपि ते उताविळपणें जाऊनियां सांगती,
'सामर्थ्ये प्रभुचे भयाभित मनीं अत्यंत लंकापती. ।
शक्रारी वधिला म्हणूनि महिजा हे धाडिली येतसे,'
ऐसें ऐकुनियां रघूपति मनीं आश्चर्य मानीतसे. ॥
बोले राम तयांसि, 'शोध पुरता आणा, मनीं शाहणा,
सीता तों न पडेचि दृष्टिसि तुम्हां, जीवें जिता रावणा.' ।
आली सन्मुख ते अनंततनया, देखे कपींची सभा,
तेजःपुंज तयामधें रघुपती श्रीसूर्यकोटीप्रभा. ॥
गुणातीत, नाहीं जया रूपरेषा, अहं विश्व इच्छा असी त्या परेशा,
करी तेथुनी सर्व विस्तार माया, अकाया सकाया स्वसंगें रमाया. ॥

१. रावणाच्या घरची. २. इंद्रजित्. ३. इंद्रजिताचें शिर. ४. कुतूहला. ['**कौतुकं** नर्मणी-च्छायामुत्सवे कुतुके मुदि । पारंपर्यागतख्यातमङ्गलोद्वाहसूत्रयोः' इति हैमः; '**कौतुकं** त्वभिलाष स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः । कुतूहलेऽपि तत्प्रोक्तम्' इति मेदिनीकारः ॥ '**कौतुकं** मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले' इति शाश्वतः.] ५. कमळांत. ६. भ्रमराला. ७. गोडी, अभिरुचि. ८. सीता. ९. साकार, सगुण. १०. निराकार, निर्गुण.

निराकार वस्तु [1]श्रुती गाति कीर्तीं, स्वयें तेचि हे **राम** साकार मूर्तीं, ।
महा [2]सुकृतें पावलें ध्यान नेत्रां, असें जाणुनी लक्ष लावी [3]**सु**नेत्रा. ॥ ४
घनश्याम तो **राम** लावण्यगाभा, तनू सांवळी कोटिकंदर्प[4]आभा, ।
नटावेश माथां घटा तो जटांचा, [5]भेटां दर्प मोठा कटाक्षछटांचा, ॥ ५
[6]सरश्मी रवी कुंडलें तेंवि कर्णीं, धनुष्याकृती भ्रूलता श्यामवर्णीं, ।
ललाटीं टिळा केशरीकस्तुरीचा भुजीं चाप, पृष्टीस भाता शरांचा. ॥ ६
सुनासातळीं श्यामश्मश्रूसुरेखा, मुखीं दंतदीप्ती हिरे ही न लेखा. ।
[7]प्रसन्नास्य ते [8]मंदहास्यें विराजे, मना आणि ध्याना न पोचे [9]गिरा जे. ॥ ७
[10]भुजादंड ते [11]चंड आजानुबाहु [12]**म**रीची म्हणे, 'चूकलासे [13]**सु**बाहु, ।
जरी **राम**हस्तें तनू जीव सोडी, नये गर्भवासासि तो कल्प कोडी'. ॥ ८
गळां पुष्पमाळाप्रती शोभवीतो, **सि**तेच्या गळ्या जो गळा लोभवीतो, ।
विशाळा उरीं हार ये क्रूर दंडी, जया [14]जठरीं लोक सृष्टी उदंडी. ॥ ९
दिसे **ना**भिशोभा, कळी कीं फुलांची, असे जन्मभूमी [15]**वि**रिंचीमुलाची, ।
कटीं वल्कलें वेश तो [16]तापसाचा निवे, देखतां **राम**, संताप साचा. ॥ १०
जसें मर्गज स्तंभ ते जानुजंघा पुरे ना पदा स्वर्गभूमी उलंघा, ।
छवी गुल्म[17]रातोत्पलें पादपद्में, ध्वजा अंकि वज्रांकुशादीकपद्में. ॥ ११
पदींच्या नखें दीप्ति तेजें झळाळी, जगोद्धार जेथूनि **गं**गा निघाली. ।
अहल्या शिळा पावली दिव्य देहा, महानंद प्रक्षाळितां दे [18]**वि**देहा. ॥१२
गृहादी सुखें मित्र **सौ**मित्र त्यागी, धनुर्बाण हातीं उभा पृष्ठभागीं ।
मरुत्सूत, [19]**ता**रेय, दिव्यार्कचंद्रा असी चामरें [20]वीजिती **राम**चंद्रा. ॥१३
पुढें **जां**बुवान् **सु**ग्रिवादीक राजे, उभे जोडुनी [21]जुत्पती आठरा जे ।
असें ध्यान हे **शं**कराची समाधी, मनें दृष्टिनें [22]**प**द्मजा लक्ष साधी. ॥ १४

---

१. वेद. वेदाला निगम, छंद, आम्नाय, ब्रह्म अशीं अन्य पुष्कळ नांवें आहेत. २. सुकृत=पुण्य. ३. सुलोचना. ४. आभा=शोभा, कांति. ५. वीरांला. ६. रश्मि=किरण. ७. प्रसन्न+आस्य=प्रफुल्लित, विकसित, निर्मल+मुख. ८. स्मितानें. ९. वाणीला. १०. भुजा=भुज, बाहु. ['दोः प्रकोष्ठो भुजो बाहुर्भुजा च स्मर्यते बुधैः' इति वैजयन्ती. शिशुपालवध—सर्ग ७ श्लोक ७१ सर्वंकषाख्यटीका. पृष्ठ २२५ पहा.] ११. भयंकर. १२. मारीची राक्षस. १३. मारीच्याचा ज्येष्ठ भ्राता ताटकेचा पुत्र. १४. ज्याच्या जठरांत—उदरांत. १५. ब्रह्मदेवपुत्राची. १६. तपस्वीजनाचा. १७. रातोत्पल=लाल कमळ. १८. जनकाला. १९. अंगद. २०. ढाळिती. २१. सेनानायक, युद्धनायक. २२. लक्ष्मी.

देखोनियां उभि सभे मृगशावकाक्षी, पाहे बिभीषण मुखाखिललोक साक्षी; ।
आलें भरोनि दृग, लोटति अश्रुधारा, प्रार्थी सगद्गद गिरा करुनी उदारा. ॥१५
जे सुंदरी पतिव्रता सति पुण्यगंगा हे इंद्रजीत्ललना पति अंतरंगा, ।
कन्या भुजंग.सुगुणा दशशतफणाची, ज्येष्ठ स्नुषा परम मानिति रावणाची. १६
दोहीं करें कवळुनी पद राघवाचें ठेवी वरी फणिसुता शिर मौन्य वाचे, ।
साष्टांग दंडवत व्याप्त अनेक एका नेत्रोदकें करि सती चरणाभिषेका. ॥ १७
अंगुष्ठ ते वदति, दुर्लभ जे विधीला, आली मनांत करुणा करुणानिधीला. ।
'माते!' म्हणे 'उठ जिवें न करी श्रमातें, अन्याय कर्म घडलें करणें क्षमा तें. ॥१८

अनुचित अनुजाचें कर्म चित्तास बाधी.
शिव! शिव! रविवंशीं जन्मलों सापराधी!' ।
उचलि उभय हस्तें मस्तका चापपाणी
पुसि दृग तरुपत्रें भर्तुसंतापपाणी. ॥ १९

उभी राहिली जोडुनी युग्म पाणी, करी शेषकन्या स्तुती गोप्य वाणी. ।
'जगद्व्यापका! विश्वबीजा! अरूपा! नमस्कार या सच्चिदानंदरूपा. ॥ २०
जो अंतरीं प्रविशुनी जडभूतमात्रीं चैतन्यता प्रगटवी सकळांहि गात्रीं ।
बुद्धींद्रियें मन गिरा स्फुरवीत स्फूर्ती, प्रत्यक्ष ते सगुण हे रघुवीरमूर्ती, ॥ २१
सूत्रीं अचिंत्यप्रतिमाप्रति खेळवीतो, तैसाचि अच्युत जगत्रयखेळ वीतो. ।
आत्मा, अनंत, अज, अव्यय, निर्विकारी, साकार तो सगुण हा शरचापधारी.
द्युव्योमसीम तरणी धरणी द्रुमादी पाताळ सिंधु सरिता जडजंगमादी, ।
हे स्थूळरूप विभुचे श्रुति गाति कीर्ती, प्रत्यक्ष हे नयनगोचर राममूर्ती. ॥ २३

---

१. मृगबाललोचना. २. नेत्र. ३. पतिव्रता. ४. साष्टांग नमन–साष्टांग वंदन=अष्टांग प्रणाम. 'जानुभ्यां च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टांग ईरितः ॥'. दोन पाय, दोन हात, दोन गुडघे, भाळ, वाचा, नेत्र, उर आणि बुद्धि, या अंगांनीं केलेला नमस्कार. ५. मेघनादवधरूप अयोग्य कृत्य. ६. नेत्र, दृष्टि. ७. प्राणी. ८. सूर्य. ९. 'श्रुति' शब्दाविषयीं पुढील विवेचन मनन करण्यासारखें आहे:—'जिच्या योगानें धर्म ऐकूं येतो (समजतो) ती श्रुती, असा 'श्रुति'शब्दाचा मूळार्थ आहे. वेदमंत्र म्हणण्याचे वेळेस पाठकाचे चित्ताची एकाग्रता राहून अर्थानुसंधान राहावें म्हणून पुस्तकावरून पठन करण्याचा निषेध शास्त्रकारांनीं केला आहे. ऐकून म्हणणें यावरून वेदास 'श्रुति' हें नांव पडलें, व 'श्रुति' शब्दावरून प्राचीनकाळीं लेखनकला भरतखंडांत नव्हती, अशीं अनुमानें यूरोपांतील विद्वान् करतात तीं बरोबर नाहींत. याप्रमाणेंच वेदार्थाचें स्मरण करून त्यांत प्रतिपादित केलेल्या धर्माचें ऋषींनीं विस्तारानें ज्यांत कथन केलें आहे, असे जे ग्रंथ त्यांचें नांव 'स्मृति' असा 'स्मृति' शब्दाचा अर्थ प्राचीन संस्कृत ग्रंथकारांनीं केला

तंतूपटां क्षितितटांबुतरंगमाळा, आत्मा तसा अ[1]खिल या ज[2]डजंगमाला,
सच्चित्स्वरूप नटलें मुनिवेषधारी तो हा रघूत्तम अनंत लिलावतारी. ॥ २४

नमो नमस्ते! मधुकैटभारे! नमो नमस्ते! तमकौस्तुभारे! ।
नमो नमस्ते! धृतचापबाणे! नमो नमस्तेऽस्तु र[3]थांगपाणे!. ॥ २५

अनंतवीर्याय नमो नमस्ते! ज्ञानस्वरूपाय नमो नमस्ते! ।
अनादि आद्याय नमो नमस्ते! वेदांतवेद्याय नमो नमस्ते! ॥ २६

जय जय रघुवीरा! अद्वयानंदपूर्णा!
जय जय करुणाब्धे! ध्येय श[4]ूली अ[5]पर्णा! ।
जय जय अविनाशा! [6]योगिचित्ताब्जहंसा!
जय जय जय रामा! सू[7]र्यवंशावतंसा! ॥ २७

निशिदिनिं तव कीर्ती वर्णितां च[8]क्षुकानीं
शिशुपणिं रमतां जे आयकीलें स्वकानीं, ।
चुकत मुकत मीं हें बोलिलें बाळ भाषा,
क्षमुनि पुरवि आशा दिव्य ज्योतिःप्रकाशा! ॥ २८

वर्णी सहस्रवदनें महिमा अनंत जिव्हा शिणूनि चिरल्या तरि तूं अ[9]नंत, ।
लाजूनियां मग लपे शयनीं धृवाणी तेथें किती मज कुमारिचि एक वाणी?॥२९

सर्वात्मका रिपु सखा जननी न पीता तैसाचि तूं रघुपती प्रकृतीच सीता; ।
तत्वें [10]गिळी गुगलि हा भवभास सारा नीरोप दे मजसि निर्गुण! निर्विकारा!॥३०

सीतापती! रघुपती! पतिशीर देणें, माझ्या पतिव्रतपणा च[11]रितार्थ तेणें; ।
जैसा असे विघड दंपति च[12]क्रवाका तो मेळि[13]कार करणें त्रिमळा! कृ[14]पार्का! ॥३१

ज[15]ेधीहूनी बापें पतिसि पदरीं बांधुनि दिलें,
तया संगें रामा विभव सुख कामानुभविलें; ।

आहे. याकरितां 'स्मृति' म्हणजे केवळ 'स्मरणानें पढण्याचे ग्रंथ' असा अर्थ करून स्मृतिकालींही भरतखंडांत लेखनकलेचा अभाव होता असें म्हणणें निराधार आहे. कारण स्मृतींमध्यें न्यायसभेंत मानण्याचीं प्रमाणें सांगितलीं आहेत त्यांत लेखप्रमाण धरलें आहे.' (व्युत्पत्तिप्रदीप–पृष्ठ ६६.)

१. सर्व. २. चराचराला. ३. चक्रपाणे. ४. शंकर. ५. पार्वती. ६. योगीजनांच्या चित्तकमळांतल्या हंसा! ७. सूर्य+वंश+अवतंसा=रविकुलवंशाच्या शिरोभूषणा. ८. सापांनीं. (चक्षु=नेत्र आहेत कान ज्याचे तो साप. सापाला डोळ्यांनींच ऐकतां येतें. याच कारणास्तव त्याला 'चक्षुःश्रवा' अशी संज्ञा अमरांत आहे. ['कुंडली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी' इत्यमरः.]) ९. अपार, अमर्याद. १०. हा अपपाठ आहे. ११. सफलार्थ. १२. पृष्ठ ८० टीप १४ पहा. १३. संयोग. १४. हे दयाभास्करा! १५. जेव्हांपासून.

तुम्ही आल्या लंके, प्रबळ भय, चिंता; सुख पळे,
निदानीं हा झाला कळस, विधिचा लेख न टळे. ॥ ३२
रमानाथा! लावी विघड पतिसीं योग करणें,
जिवा शीवा ऐक्यें निरसि ममता देह करणें, ।
नये जन्मा ऐसी उचित उभयां मुक्ति बरवी
कृपासिंधू! द्यावी अचलसुख सायुज्य[1] पदवी." ॥ ३३
म्हणे राम, 'पुत्री! असि प्रेमवाणी तुझ्या ग्लानिनें चित्त खेदासि आणी, ।
रणांतूनी कोणी जिता नाहिं गेला, शिरा आणिलें, हा कसा तर्क केला?' ॥ ३४
म्हणे सुंदरी, 'रामचंद्रा! दयाळा! पतीची भुजा ये घरा, लोकपाळा! ।
तिनें लेहुनी दाविल्या सर्व गोष्टी, म्हणूनि प्रभू! पाहिले पाय दृष्टी. ॥ ३५
दावी काढुनि पत्रहस्त पतिचें, आश्चर्य वाटे मना,
तैं रामा! म्हणती अचेतन करें केलें कसें लेखना?' ।
बोले राम तया, 'अपार महिमा पातिव्रताचा असे,
सत्वें जी प्रति पावला भुज घरीं तैं लेख मिथ्या नसे.' ॥ ३६
बोले सुग्रिव वर्णिल्या श्रुतिमुखें त्या थोरथोरांस ती,
'केला लेख असा अचेतन करें, संदेह[2] पावे मती, ।
त्याची ती प्रचिती जरी पतिशिरा हे हासवी या स्थळीं,
मानूं लेख खरा' म्हणे 'रघुपते! फेडा मनाचा मळी.' ॥ ३७
सेनापती कथितसे ऋषभा खुणेनें, तैं आणिलें लुळत लोंबत शीर तेणें; ।
झोंट्या[3] सलंब रुधिरें[4] भिजल्या समग्रा, दाढी मिशा सघन पिंगटवर्ण उग्रा. ॥३८
धगागी जसी आगिटी वामचक्षु, निवाला दुजा राम भेटी मुमुक्षू, ।
महाभ्यासुरा दंतदाढा[5] कराळा[6], बिभित्सा मुखा त्या धरी जीभ लाला. ॥३९
केशीं धरी ऋषभ त्या फिरवीत आणी, तो आपटी तिजपुढें, धरणी दणाणी; ।
मोहें सती उचलि पल्लव ते पुसाया, 'मी वाचलें' म्हणतसे 'मुख हें पहाया.' ॥ ४०
नेत्रींहुनी टपटपा जलबिंदु आले, चोळी भिजूनि हृदयीं कुच तिंब झाले; ।
बोले सगद्गद लघू, जन वक्र पाहे, जेव्हां करीत जगदीश अवकृपा हे. ॥ ४१

---

१. चार मुक्तींतील शेवटची मुक्ति. ह्या मुक्ति अशा:-सलोकता, समीपता, स्वरूपता व सायुज्यता. उपास्य देवतेच्या लोकीं राहणें ती सलोकता; उपास्य देवतेच्या संनिध राहणें ती समीपता; उपास्य देवतेचें व आपलें स्वरूप व गुण सारखे होणें ती सरूपता आणि उपास्य देवतेमध्यें (ब्रह्मीं) मिळून लीन होणें ती सायुज्यता. २. मळमळ, संशयवृत्ति. ३. केंसाचे पिंजारे. झोंटी=डोईचे लांब केश. ४. रक्तानें. ५. दाट. ६. भयंकर, उग्र.

'अद्यापि बंधन घरीं सुरलोकपाळां, नामें प्रताप उठवी थरकांप काळा; ।
त्या मस्तका करिति मर्कट हेलना हे, कर्में कसे घडुनि आणिलि वेळ बा! हे!' ॥४२
पुसोनी शिरातें सती घेत देवी मही मांडुनी उत्तरीं नीट ठेवी, ।
म्हणे, 'भेटिची फार होती अॅसोसी, तुम्हांवेगळी ते घटी कोण सोसी? ॥ ४३
प्राणेश्वरा! न पुसतां मज वीरवेशा, गेलां कसे कटकिं जी! करुनी विदेशा? ।
जीतां मशीं परम आदर भाव माया त्याचा अभाव, मिळतां दुसरी रमाया. ॥ ४४
हीन स्वभाव पुरुषा तरुणी परावी, देखूनियां भलति लालुच ते करावी; ।
आहे घरीं इहुनि सुंदर नाठवीती, संगें तिच्या घडिभरी मन वाढवीती. ॥ ४५
मी नाठवे, सति गळीं पडतां विरश्री, लाजों नका, सॅमुख नीट करा मुखश्री; ।
आलिंगितां घरनिधी पतिला उबारा झाला म्हणोनि करि शीतल मंद वारा. ॥४६
जीता विनोद रसहास्य किजे पतीनें, मी रूसल्या समजवां बहुतां रितीनें; ।
तो मोह आजि कवण्या उदकीं बुडाला? कीं या शिरासकट तोहि शरें उडाला. ॥४७
अत्यंत मी अवगुणी अपराधरासी, दासत्व पैं चरणिंची करणार दासी; ।
सोडोनि मौन्य रुसणें पतिहास्यभावें, माझें सतीपण किजे सकळांसि ठावें. ॥४८
पाहे रघूत्तम सभा बहु वानरांची यॉनें नभीं पसरलीं सकळां सुरांची; ।
दोहींकडे पिशुन पाहति सत्व माझें, येऊं न द्या जिवलगा! अपमान वोझें. ॥४९
सौमित्रि दे समरिं अक्षय मोक्षसिद्धी, गेल्या लया सकळ संस्मृति द्वंद्वबुद्धी; ।
आनंदमग्न पडिली मुखिं मौन्य मुद्रा, माझी कशी गतिपुढें करुणासमुद्रा! ५०
आजन्म इच्छित दिले मज लाडकोडें कां आजि मौन्य पडलें? नकळेचि कोडें; ।
मी किंकरी पदरजीं, न करा उपेक्षा, स्वामीविना कवण ते पुरवी अॅपेक्षा? ॥५१
हांसे न शीर करुणा करितां विलोकी बोले विनोद चडतां पति स्वर्गलोकीं ।
येऊनि बंधु अॅखया अतिकाय माने ते भेटले सकळही धडनाककाने. ॥ ५२

१. हव्यास, प्रबळ इच्छा. २. या श्लोकाचें वृत्त 'वसंततिलक'. याचें लक्षण:–'अभिज्ञातं तभजजैरंतासक्तगुरुद्वयम् । चतुर्दशाक्षरं वृत्तं **वसंततिलकं** विदुः ॥ २९ ॥ [सुवृत्ततिलकम्–प्रथमविन्यासः], **वसंततिलक**स्याग्रे साकारे प्रथमाक्षरे । ओजसा जायते कांतिः सविकासविलासिनी ॥ २० ॥ आकारेऽपि कृते पूर्वे बंधेऽल्पपदपेशले । **वसंततिलकं** धत्ते निर्ग्रंथि रमणीयताम् ॥ २१ ॥ [सुवृत्ततिलकम्–द्वितीयो विन्यासः] **वसंततिलकं** भाति संकरे वीररौद्रयोः । कुर्यात्सर्गस्य पर्यंते मालिनीं द्रुततालवत् ॥ १९ ॥' [सुवृत्ततिलकम्–तृतीयो विन्यासः]. ३. सैन्यांत. ४. वीरश्री हीच सती गळ्यांत पडतां. येथें वृत्तसुखार्थ 'वीरश्री' शब्दांतील प्रथमाक्षर लघु केलें आहे. ५. संमुख. ६. सुप्रसिद्ध. ७. वाहनें. ८. नीच, दुष्ट. ९. भेदबुद्धि. १०. इच्छा. ११. अक्ष. (रावणपुत्र.)

पितृस्वसा स्वरुप शूर्पनखी विचित्रा, गेली वरा नवरि होवुनियां सुमित्रा, ।
नाकींवरे विशिख लेवविले सुपाणी ती भेटली तरि तिसीं वळखा निशाणी.॥५३
भेटीस ये नृपसहोदर साभिमानी त्या लेविले भगिनिभूषण नाक कानीं, ।
रामें विनोद करुनी रणि गौरवीला पितृव्य तो तरि बरा तुम्हि ओळखीला. ॥५४
भेटावयासि त्रिशिरा खर दूषणादी त्या ताटकेसहित ते सकळी चमादी ।
हे गोत सुंदर तुम्हां भवतेचि बाणें त्यातें तुम्ही दिसतसाल विरूपवाणे. ॥५५
कांहिंच शब्द न निघे, दिसतां उपासी, आशातुरा जसि मखीं पुरुडाशघासीं।
हांसोनि बोल सखया! मसि गोड वाणी बोला पती! त्वरित देइन अन्नपाणी.॥
तुम्हासीं मसीं लागलें लग्न जेव्हां, बळी बंधु माझा पिळी कान तेव्हां, ।
विनोदें बळीच्या मनीं राग केला, म्हणोनी किं हो! आज हा कोप केला. ॥५७
मी जाणतें परम रागिट कांत आहे, त्याची चुके खुण तरी मुख हे न साहे. ।
पृथ्वीवरी ऋषभ तो करि देह धर्मी मी चूकलें उदक घेउनि शौचकर्मी'.॥५८
न हांसे विनोदें सती खेद मानी, म्हणे, 'पाहती देव स्वामी! विमानीं, ।
तुम्हां वल्लभा! प्रार्थितें दीनवाणी, कसी या सभे मांडिली मानहानी? ॥ ५९

वैरी दुर्जन हें मला न कथिलें पूर्वीच जातां रणा,
राईतुल्य धरी धरा मम पिता ज्याच्या सहस्रा फणा, ।
युद्धीं साह्य तुम्हासि आणुनि तया, देतें स्वकन्या हिता,
शत्रूचा करुनी पराभव जिवें जामात संरक्षिता.' ॥ ६०

परिसुनि वचनातें विस्मयो मेघनादा,
गदगद शिर हांसे ऐकती देव नादा; ।
उघडुनि उजवा तो नेत्र रामा विलोकी,
परम चकित झाले कीर्ति फांके त्रिलोकीं. ॥ ६१

मरणघडि चकोरा चंद्रपीयूष जैसें,
घव घव फणिबाळे ये मुखीं तेज तैसें; ।

---

१. बाण. २. चुलता. ३. चमू. ४. यज्ञांत. ५. पृथ्वी. ६. शेष. ७. इंद्रजित्. [यानें जन्मतांच मेघासारखी गर्जना केल्यामुळें यास मेघनाद असें नांव ठेविलें होतें. अध्यात्म रा० उत्तर० स० २ श्लो० ४४.] ८. संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनीं अनेक संकेत मानिले आहेत त्यांस **कविसमय** अथवा **कविसंप्रदाय** असें म्हणतात. चकोरपक्षी चंद्राचे अमृतकिरण सेवितो हाही कविसमयच आहे. पुढें दिलेले कविसमय सुप्रसिद्ध आहेत:—आकाश आणि पाप यांचें मालिन्य, कीर्ति व हास्य यांचें शुभ्रत्व, क्रोध व प्रीति यांचा रक्तिमा (तांबडेपणा), नदींत आणि सागरांत यथाक्रम पंकज आणि इंदीवर यांची उत्पत्ति, मरालादिक पक्ष्यांचा जलाशयांत संचार, चकोरांचें चंद्रकिरणपान, जलदा·

उचलुनि शिर भेटे प्रेम आनंद पोटीं,
म्हणत, 'जिवलगानें रक्षिली लाज मोठी.' ॥ ६२

बोले सुग्रिव, 'हांसले रघुपती! हें शीर कोण्यान्वयें?[१]'
सांगे राम तयासि 'लक्ष्मण हा शेषावतारी स्वयें,[२] ।
त्या तूझ्या जनकेंच घात इतुका केला जिवाचा खरा,
तो कैसा मज रक्षिता म्हणसि तूं हें हास्य आलें शिरा. ॥ ६३

पूर्वी लक्ष्मण लक्षितांचि उघडा वामाक्ष[३] याचा असें,
आतां हा उघडूनि दक्षिण अम्हा नेत्रेंचि पाहातसे.' ।
ऐसें ऐकुनि सर्वही पतिव्रते लोटांगणा घालिती,
स्वर्गीचे सुर 'धन्य धन्य' म्हणुनी पुष्पांजळी वर्षती. ॥ ६४

बोले लक्ष्मण कन्यकेसि, 'कलुषीं[४] मीं लिंपलों आजि या,
सिंधूच्या सम पात्र तें डळमळो पापोदकें[५] माझिया.' ।
नेत्रीं नीरें झरे म्हणे, 'निजकरें म्यां नाडिली आत्मजा[६].'
रामातें विनवी, 'प्रभू! मज असा नाहीं दुरात्मा दुजा.' ॥ ६५

बोले राम, 'सहोदरा! कठिण कीं हे क्षत्रधर्मी क्रिया,
आह्मांला वधणें अवश्य घडतें युद्धामधें आलिया; ।

गमकाळीं हंसांचें मानससरोवराप्रत आगमन, स्त्रीलत्ताप्रहारें अशोकवृक्षाचें फुलणें, तरुण स्त्रियांच्या मद्यगंडूषांनीं बकुलवृक्षाचें फुलणें, विरहसंतापानें तरुणांच्या हृदयावरील हारांचें व हृदयांचें फुटणें, कामाचें चाप आणि बाण कौसुम (पुष्पमय) आणि त्याच्या धनुष्याची दोरी भ्रमरमाला असणें, कामाच्या बाणांनीं आणि स्त्रीकटाक्षांनीं तरुणजनहृदयांचा भेद, दिवसा (सूर्याच्या योगानें) अंभोजांचा आणि रात्रीं (चंद्राच्या योगानें) कुमुदांचा विकास, शुक्लपक्षांत चंद्राचा प्रकाश, मेघगर्जनेनें मोरांचें नृत्य, अशोकाला फळें न येणें, वसंतांत जाईला फुलें न येणें, गंधसारवृक्षांच्या (चंदनवृक्षांच्या) फलपुष्पांचा अभाव; स्त्रियांच्या पादाघातानें अशोकाचा, कटाक्षप्रेरणानें तिलकवृक्षाचा (तिळव्याचा), आलिंगनानें कुरबकाचा (कोरांटीचा), करस्पर्शानें प्रियंगूचा (वाघांटीचा), मद्यगंडूषसेकानें बकुलाचा, नर्मभाषणानें मंदाराचा, मृदुहसितानें चंपकाचा, मुखमारुतानें (तोंडाचा फुंकर घालण्यानें) आम्रवृक्षाचा, सुस्वर गायनानें नमेरुवृक्षाचा (सुरंगीच्या झाडाचा), नृत्यानें कर्णिकाराचा (पांगाऱ्याच्या झाडाचा) पुष्पविकास होणें, हत्तीचें गंडस्थळ, सापाचें मस्तक, शंख, मत्स्य, वराह आणि वेणु यांत मोतीं असणें, चक्रवाकमिथुनांचा सूर्यास्ताबरोबर वियोग आणि सूर्योदयाबरोबर समागम, इत्यादि अनेक कविसमय प्राचीन ग्रंथांत आढळतात. यांचा प्राकृत कविवर्यांनींही आपापल्या काव्यांत प्रसंगानुरूप संनिवेश केला आहे.

१. कोणत्या कारणास्तव, कोणत्या संबंधानें. २. अध्यात्मरामायणांत युद्धकांड सर्ग ८ श्लोक ६८ यांत 'लक्ष्मण एव शेषः' असें आहे. ३. डावा डोळा. ४. पापानें. ५. पाणी. ६. मुलगी.

वत्सा! हे तनया! दया बहुत ये, कालासि शिक्षा करूं
शक्रारी करुं जीत, अमृतकरें वैधव्य ईचें हरूं.' ॥ ६६
या शब्दें कपिंची सभा गजबजी, धैर्यांश तो सांडिला,
भ्याले देव नभीं, 'अनर्थ' म्हणती 'रामा! कसा मांडिला!' ।
आशाभूत सुलोचना रघुविरा प्रार्थीत बद्धांजुळी,
'हा तो जन्म नवा दिला तरि बहू सत्कीर्ति भूमंडळीं.' ॥ ६७
ते काळीं हनुमंत होउनि पुढें रामा वदे निर्भिडे,
'स्वामी! झांकुनि ठेवणें घडिभरी औदार्य एकीकडे, ।
पोसोनी फणि व्याघ्र थोर करिता प्रत्यूपकारी जसे
हा जीता जगिं ब्रह्मराक्षस तसा सर्वांस मृत्यू असे. ॥ ६८
करूनी दया येकल्या जीवनाचे, महा घात होती अनेका जिवांचें; ।
असा धर्म कोण्या ऋषीचे पुराणीं? न बोलेचि जे वाल्मिकाची सुवाणी. ॥६९
याचा सिद्धिस पावता मख[1], तरी त्रैलोक्य हा जिंकिता,
अग्नीचा फुणगा धरूनि सदनीं प्रेमें कसा फुंकिता? ।
सौमित्रासि म्हणे, 'अघात[2] रिपुचे देहींच ना सूकले
सांगाना रणसंकटें स्वविडिलां कां मूक आरंभिलें? ॥ ७०
देवां शासनरूप रावणबळी याचे बळें सर्वथा,
दोघेही शरपंजरा विसरलां ते नागपाशीं व्यथा.'[3] ।
प्रार्थी लक्ष्मण अग्रजासि, 'बहुतां संतोष, तैसें किजे.'
सांगे राम सुलोचनेसि, 'नियमा सिद्धिस त्वां नेइजे.' ॥ ७१
जाणोनी परती निराश उठली जातां वदे ईतुकें,
'लंकेचे जन सर्व येतिल मला बोलावया कौतुकें ।
वर्जावें तरि आजि संगर कपी होणार जे कां हटे'
बोले राम, 'अवश्य' तेचि कटकीं आज्ञा फिरे जे घटे. ॥ ७२
घेऊनि मस्तक सती रणभूमि लक्षी, कोदंडदंड करि .... उभे निरिक्षी, ।
साष्टांग दंडवत त्या चरणां करूनी आलिंगिलें दृढ तया हृदयीं धरूनी. ॥ ७३
'येतां मला उशिर तो बहु लागला कीं? तों वाट पाहत उभे पति भागले कीं?।
आतां चला', म्हणुनि ऊचलिलें धडातें, लावूनि शीर निजवी शिबिकेंत हातें. ७४

१. यज्ञ. २. आघात, घाव. ३. नागपाशांनीं रामलक्ष्मणांस बांधिलें होतें त्या प्रसंगींची व्यथा.

लंकेसि सव्य करुनी जलधीतिरासीं आला दशास्य मयजा[1] निरखी शिरासीं. ।
आबालवृद्ध मिळले, जन वोसरेना[2], देती झडा परि तया मुखही दिसेना. ७५
उत्पन्न शुभ[3] सरिता[4] त्रिकुटाचळीं[5] हो पूर्वाभिमूख[3] मिनली जळधीजळीं हो! ।
त्यासंगमीं करि यथाविधि स्नान दानें दे वायनें पुजि सुवाशिनि[3] संभ्रमानें. ७६
शृंगारयुक्त बसली सपती[6] विमानीं, उद्दाम दुंदुभिरवें नभ ते धणाणी; ।
भेरी विणा पणव शंख अणी विषाणें[7] कोट्यावधी झळकती तगटी निशाणें. ७७
दोहींकडूनि उभयांवरि छत्रछाया आल्या पुढें चतुर किन्नरि गीत गाया, ।
देती विड्या सहचरी, स्तुंति भाट[9] गाती, दासी धरी कनकचामरदंड हातीं. ७८
वांटी असंख्य धन, याचक मात्र थोडे, मंदोदरी जवळ रावण पुत्र जोडे ।
ऐसी सहस्र करिती वधु अक्षवाणी[10] केलीं शिवें म्हणति पन्नसुनी सिराणी. ॥७९
आनंद निर्भर मनीं फणिराजबाळी[11] हा सोहळा परम दुर्लभ कीं कपाळीं, ।
कांता सवें मिरविती सकळा विवाहीं पैं आजिचें मिरवणें अतिधन्य पाही. ॥८०

---

१. मंदोदरी. २. वोसरणें=एकीकडे होणें. ३. हे शब्द वृत्तसुखार्थ बरेच बदलले आहेत. ४. नदी. ५. याच पर्वतावर लंका होती. ६. पतिसहित. ७. शिंगें. ८. गंधर्वांच्या स्त्रिया. ९. "पूर्वीं भाट, चारण यांची प्रतिष्ठा फार असे. ते राजाचे उपाध्ये असत, आणि राजाच्या वंशाचें वर्णन कवितारूपानें करीत, व तें वर्णन वीररस उत्पन्न करण्याकरितां स्वारींत राजापुढें म्हणत. त्यांस 'वहिवंचे भाट' म्हणतात. राजांची वंशावळ त्यांजवळ लिहिलेली असते, व दरएक राजकुलास नेमलेला भाट असतो. तो वर्षास राजदरबारीं येतो, व त्यास कांहीं द्यावें लागतें. याप्रमाणें भीक मागून ते निर्वाह करितात, जामीन घेणें तरी त्यांस घेत; मुलीबरोबर पाठविणें तरी भाट पाठवीत; त्यांचेसारखा विश्वासू कोणी नाहीं, व तो प्राण दिल्याशिवाय राहावयाचा नाहीं, अशी लोकांची समजूत असे. ते त्रागा करीत म्हणजे त्यांजवर कोणीं जुलुम केला तर ते आपले घरच्या म्हाताऱ्या माणसांचें डोकें मारीत; आणि जो जुलूम करील त्याचे घरीं त्या प्रेतास आणून त्याचें तोरण बांधीत व 'तुझ्यावर ही हत्या पडली' असें म्हणत ! मरणाची तर त्यांस बिलकुल पर्वा नसे. अहमदाबादेंत एका भाटिणीवर सरकारांत खोटी फिर्याद झाली सबब ती आपलें पोटांत कटार मारून घेऊन मेली! तिचें देऊळ हल्लीं शाहापुरांत आहे. कोणीं त्यांस नेमणूक वगैरे दिली नाहीं तर ते त्याचें चित्र करून, तें एका उंच काठीवर टांगून त्याजबद्दलचें कवन व निंदा सर्व मुलुखभर दाखवीत फिरत. व याजकरितां राजेसुद्धां त्यांस भीत असत, आणि त्यांचा संतोष राखीत! हल्लीं भाटांमध्यें ज्या अनेक जाती आहेत त्या:—ब्राह्म भाट, बारवट भाट, वहीवंचे भाट, कंकाली भाट, तुर्की भाट, श्रमण भाट वगैरे. भाट लोक रजपुत लोकांपासून उपजीवन करितात. त्यांच्या कवितेस कुंडली, सवाई, चौपाई, छप्पा, कबीत, छंद, प्रबंध, दोहा, केहेवत, गीत, असें म्हणतात. हे असें म्हणतात कीं, कृत युगांत वेलंग, वळास व भीमसी, हे मोठे भाट झाले; त्रेतायुगीं बळीराजाजवळ पिंगळ नामक भाट होता; रामाजवळ रंपाळ होता; द्वापारयुगांत पांडवांजवळ सूत व संजय हे होते; पृथ्वीराजाजवळ चंद भाट म्हणून होता, त्यानें 'रासा' म्हणून मोठा भारतासारखा ग्रंथ केला आहे; विक्रमाजवळ वेताळ भाट होता आणि तसाच अकबराजवळ गंग भाट म्हणून होता." [लोकहितवादीकृत ऐतिहासिक गोष्टी व उपयुक्त माहिती—भाग २, पृष्ठ ३९] १०. आयुष्यबाण. ११. सुलोचना.

प्रेमें प्रिया कवळिती पतिला पलंगीं निद्रावशंगत निशासुरतांगसंगीं ।
अंतीं चिताशयनिं ये प्रिय ते पतीची, राहे रुदे स्वविष पाट कडी प्रतीची. ८१
मिरवत गजरें ये निर्मिलें कुंड जेथें, धडधड अतिमानें चेतला वन्हि तेथें, ।
[1]मगमगित सुकाष्टें बिल्व मैलागिराचीं धगधगित विराजे मूर्ति वैश्वानराची. ८२
वन्ही पुजी घृतघटार्पित शेषबाळी, वातें शिखा[3] उसळती विविधांतराळीं; ।
मध्यें सती पतिशवा निजवी स्वहस्तें 'येतें' म्हणोनि नमिलें वडिलां समस्ते. ॥
'बाई ! सदां' म्हणति 'लोभ तुझा असों दे, पुण्यें तुझ्या नगरि हे बरवी वसों दे,।
पौलस्त्य[4] वंश चिरकाळचि राज्य राहो' बोले सती, 'सफळ हे तुमची गिरा[5] हो.'

१. धमधमित. २. अग्नीची. ३. ज्वाला. ४. महाभारताच्या वनपर्वांतील रामायणाप्रमाणें रावणाचा वंशवृक्ष पुढें दिला आहे त्याजवरून पुलस्त्य कोण हें सहज कळेल:—

स्वयंभू (विधि.)
|
पुलस्त्य×गो.
|
पुष्पोत्कटा×विश्रवस्×मालिनी×राका. वैश्रवण (कुबेर.)
(अ० २७५ श्लो० ४.) | (अ० २७४ श्लो० १२.)
बिभीषण. नलकूबर.

कुंभकर्ण. दशग्रीव. खर. शूर्पणखा.

मोरोपंतांनीं वनपर्वांत (अध्याय १० गीति ६-१२ काव्यसंग्रह-वनपर्व पृ० १३९-१४०) असेंच वर्णन महाभारतास अनुसरून केलें आहे. हें वर्णन रामायणांतील वर्णनाशीं जुळत नाहीं. अध्यात्म-रामायण—उत्तरकांड (सर्ग १२) यांत हा रावणवंशवृक्ष दिला आहे तो असा:—

प्रजापति (स्वयंभू.)
|
पुलस्त्य × तृणबिंदुकन्या गो.
| (स० ११३४.)
सुमालिकन्या कैकसी × विश्रवस् × भरद्वाजकन्या देववर्णिनी.
(स० ११३२.) |
वैश्रवण (कुबेर)×ऋद्धि.
|
नलकूबर×रंभा.

दशग्रीव×मंदोदरी. कुंभकर्ण×वैरोचनदौहित्री वज्रज्वाला. शूर्पणखा×विद्युज्जिव्ह. बिभीषण×शैलूष-गंधर्वकन्या सरमा.
| (स० २१४०.) (स० २१४१.)
मेघनाद.

५. तुमची वाणी फलितार्थ होवो.

कुंडा तीन प्रदक्षिणा करुनि ये ती धर्मशीलेवरी,
सूर्यातें कर जोडितां निरखिली आश्चर्यता [1]अंबरीं ।
देवांचीं गगनोदरीं पसरलीं यानें विमानें बहू,
दिक्[2]पालादिक कौतुकार्थ मिनले गंधर्व [3]हाहा हूहू. ॥ ८५
सद्विद्याधर यक्ष किन्नर मुनी स्वर्गांगना देवता,
देखे [4]नारद तुंबरू शचिपती आरूढ ऐरावता, ।
दुर्गा ब्रह्म सरस्वती, अनसुया, वृंदा, पुलोमा, सती
हातीं घेउनि आरत्या फणिपतीकन्येसि ओवाळिती. ॥ ८६
कुंडीं कांत विराजमान बरवा तो वाट पाहे उभा,
भेटाया निज वल्लभा उसळली तेजें [5]तडित्सन्निभा, ।

---

१. आकाशांत. २. दिक्पाल हे आठ आहेत. [इंद्रो वन्हि: पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशो क्रमात् ॥ १ इंद्र (पूर्वेचा), २ वन्हि (आग्नेयीचा), ३ यम (दक्षिणेचा), ४ निर्ऋति (नैर्ऋतीचा), ५ वरुण (पश्चिमेचा), ६ वायु (वायवीचा), ७ कुबेर (उत्तरेचा),८ ईश (ऐशान्यीचा).] ३. हाहा हूहू असे दोन गंधर्व होते. देवल ऋषीच्या शापानें त्यांतील एक गज होऊन त्रिकूटपर्वतावर भटकूं लागला व दुसरा तेथेंच सरोवरांत नक्र झाला. गज पाणी पिण्यास सरोवरांत उतरला तेव्हां नक्रानें त्याला पकडलें. नंतर गजानें श्रीकृष्णाचा धांवा केला, तेव्हां त्यानें नक्रास मारून गजास मुक्त केलें. पुढें ते दोघेही शापमुक्त होऊन गंधर्वपद पावले अशी कथा आहे. ४. नारद. हा ब्रह्मदेवाच्या शरीरापासून—मांडीपासून—झालेला. नार=पाणी, द=देणारा. जो पितरांना पाणी (नार) देतो तो नारद. 'नारं पानीयमित्युक्तं तत्पितृभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति ॥' **हरिवंश** नामक ग्रंथांत या देवर्षीचें वर्णन खालीं लिहिल्याप्रमाणें केलें आहे:—याची अंगकांति प्रज्वलिताग्नीप्रमाणें देदीप्यमान आहे, नेत्रांची चकाकी बालार्कसदृश आहे, मस्तकावर जटाभार उन्नमित करून बांधला आहे. याचें शरीर सुवर्णालंकारानें भूषित केलेलें आहे. सखीप्रमाणें यानें आपल्या कक्षपुटांत एक मोठी वीणा बाळगली आहे. चंद्ररश्मीप्रमाणें शुक्लांबर धारण केलें आहे, कृष्णमृगचर्मनिर्मित उत्तरीयवस्त्रानें आपली काया आच्छादन केली आहे, दंडकमंडलु घेतलें आहे व हा कोणी दुसरा साक्षात् इंद्र आहे असा भास होत आहे, हा जगांतील गुप्त कलहांचा जाणणारा आहे, स्कंदासारिखा ब्रह्मचारी आहे, या महर्षीस कलहप्रिय देखील म्हणत असतात, हा विद्वान् आहे व तसाच गायनकलेंत निष्णात आहे, हा ब्रह्मसूनु आहे व जणूं काय अन्यकलीच आहे, देव व गंधर्व लोकांचा आदिवक्ता व मुनिश्रेष्ठ आहे, हा चारी वेद पठण करणारा आहे व मुख्य मुख्य याज्ञिकांकडून गाइला जाणणारा आहे. या ब्रह्मर्षीस नारद म्हणत असतात, हा चिरंजीव आहे व याचा ब्रह्मलोकांत संचार आहे. ५. वीजेसारखी.

जैसा दीपकले पतंग[1] झडपी तैसी उडी टाकिली,
ज्वाळांचे भडके नभीं उसळती, सूर्यप्रभा झांकिली. ॥ ८७
देवांनीं जयजेयकार करुनी पुष्पांजुळी वर्षती,
वर्णी विश्व, 'सुलोचना पतिव्रता हे धन्य ऐसी सती।
लंकेशा अतिशोक, शून्य दिसती दाही दिशा लोचना,
केला शीघ्रगती प्रवेश नगरीं झांकोनियां आनना[2]. ॥ ८८

राजांगना निघति आननिं बुंथि[3] घेती, प्राणान्तदुःखलहरी मयजेसि येती; ।
ज्येष्ठस्नुषा वडिल पुत्र महाप्रतापी, त्या बोळवोनि उरला जिव हाचि पापी.८९
आली समस्त नगरा, मनिं दुःख दाटे, लंका तया बहु भयानक ओस वाटे; ।
गर्जे कपीसमुह[4] बैसुनि वृक्षसेंडा, 'लंके उद्यां चढवुं रामनिशाण झेंडा.' ॥९०॥

उपसंहार.

(श्लोक.)

वार्त्तीक बोलति कथा, असि वाल्मिकानें रामायणीं न कथिली, श्रुतही न कानें; ।
लोकत्रयीं चरित हें शतकोटि आहे, तें शोधुनी सकळ पंडित कोण पाहे?॥ १
प्रस्तूत साक्षहि ऋषी रसना पुराणीं आहे कथा रसिक संस्कृत व्यासवाणी, ।
आधार तो धरुनि प्राकृत ग्रंथ केला, रामेंचि राममहिमारस सिद्धि नेला. ॥ २
वाजे मृदंग म्हणती, परि तो न वाजे, त्या वाजवी गुणि करें म्हणुनीच वाजे; ।
तैशा नव्हेति कविच्याचि जडाजडी या, वक्ता अनंत हृदयस्थ जडा जडी या.॥

सोळासें तहताळिसीं, प्लुव अशा प्रख्यात संवत्सरीं
मासीं चैत्र, ऋतू वसंत नवमी शुक्लः शशीवासरीं ।
सत्संगे धनि घे अनंत कवि हे श्रीरामनामामृतें
हांसे लावित तर्जनी निरखुनी संसारमोहाश्रितें. ॥ ४

---

१. पतंग. ['पतंग: शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः' इति सुधा. अथवा 'पतंग: शलभे भानौ' इति विश्वः.] २. मुखाला. ३. बुरखा, आच्छादन. ४. यांतील ओढाताण फारच विलक्षण दिसते. 'कपिसमूह' असें पाहिजे होतें. ५. हें काव्य शके १६४३ प्लवनाम संवत्सरीं चैत्रमासीं शुक्लपक्षीं सोमवारीं नवमीस समाप्त झालें.

बभ्रुवाहनाख्यान.[1]

प्रसंग पहिला.[2]

(श्लोक.)

'ऐकें[3] रे!' मुनि म्हणे 'नृपतीवरा! बभ्रुवाहन उभा रणसंगरा[4] ।
देखुनी, नव शरें अनुशाल्वकें भेदिला, दुरुनि लक्षुनि कौतुकें. ॥ १
बभ्रुवाहन विलोकुनि हांसिला, एक तो सहज सायक[5] सोडिला ।
बाण ते नव त्रि खंडुनि पाडिले, त्यावरी मग इषू शत सोडिले. ॥ २
ते इषू त्वरित दैत्यजनायकें तोडिले, तिळपरी निज सायकें, ।
त्यावरी मग परस्पर भेदिती शोणितें विपुल कांतिशि माखिती. ॥ ३
वीर ते समरिं सक्षत[6] ठाकले काय किंशुक[7] सुपुष्पक शोभले, ।
ते क्षणीं मग धनंजयनंदनें[8] पाहिला असुरनायक[9] लोचनें. ॥ ४
पाडिले रथ तुरंगम[10] चौशरें[11] पंचमें खुडुनि सारथि नीकरें[12], ।
षष्ठही त्यजुनियां ध्वज छेदिला, सप्तमें दृढ धनूगुण[13] तोडिला. ॥ ५
अष्टमेंकरुनि कार्मुकि[14] तोडिला, शाल्वबंधुशि नवें उरिं भेदिला. ।
दैत्यनायक तदा बहु कोपला, अश्वस्यंदनिं जवें[15] मग बैसला. ॥ ६
बाणसंचय त्यजी, रणिं दोकरीं बभ्रुवाहन क्षणें विरथी करी. ।
त्यावरी शर सहस्रहि टाकिले, पार्थनंदन कलेवरि भेदिले. ॥ ७

तंव रणिं रथ त्याचा तोडिला बभ्रुवाहें,
करुनि विरथ बोले, 'सोडितों बाण साहें.' ।
निरखुनि रणिं तेणें ते गदा घेतलीसे,
नृपवरशिरिं घाढूं शीघ्र तो पातलासे. ॥ ८
दृढतर दशबाणीं भेदिला पार्थपुत्रें
पडत असुरस्वामी भूमीं मूर्छीत गात्रें[16], ।

---

१. हें प्रकरण जैमिनीकृत अश्वमेध—अध्याय २१-४०; महाभारत—अश्वमेधपर्व—अध्याय ७९-८१; श्रीधरकविकृत जैमिनीअश्वमेध—अध्याय २३-२४ व मोरोपंतकृत अश्वमेधपर्व—अध्याय ५ यांत आहे. २. दुसरा प्रसंग उपलब्ध नाहीं. ३. या श्लोकावरुन ह्या आख्यानामागील व पुढील कथानकावरही अनंतानें कविता केली असावी, असें दिसतें. शोधकांनीं मागील व पुढील कविता मिळविण्याचा प्रयत्न करावा, अशी सविनय प्रार्थना आहे. ४. युद्धा. ५. बाण. ६. जखमी. ७. पळस. ८. बभ्रुवाहनानें. ९. दैत्यांचा राजा. १०. घोडे. ११. चार बाणांनीं. १२. नेटानें. १३. धनुष्याची दोरी. १४. धनुर्धर. १५. त्वरेनें. १६. अवयव.

तदुपरि उठलासे **काम** युद्धासि वेगें
नृपवर दशबाणें ताडिला थोर रागें. ॥ ९

स्मर शर[1]अयुतानें झांकिलासे नरेशें,
मग दृढतर त्याशीं बोलिला क्रूर वेशें ।
'धरिसि तुं अभिमाना व्यर्थ लोकीं **अनंगा**!
करिन मी तुज आतां सायकेविण अंगा.' ॥ १०

परिसुनि **स्मर** तेव्हां बाण लक्षै[2]क टाकी
क[3]पिध्वजसुतसेना पीडुनी सर्व झांकी, ।
हयगजरथवृंदा देखुनीयां पिशा[4]चें
र[5]णमहिवरि येती; नाचती हृष्ट वाचे. ॥ ११

बहु बळ रणिं त्याचें मर्दिलेंसे **स्म**रानें,
निरखुनि मग भूपें भेदिला चौं शरानें; ।
अतिदृढतर बाणें **काम** मूर्छीत केला,
मग **क**पिध्वजसेनेमाजि 'हा[6]! हा!'च झाला. ॥ १२

देखतांचि उग्र तो **म**राळकेतु ऊठिला,
तीव्र सायकें रणांत **ब**भ्रुवाह भेदिला. ।
मारिली चमू तदा असंख्य दारुणा शरीं,
तप्त जाहला बहूत **ब**भ्रुवाह अंतरीं. ॥ १३

क्रोधरूप होउनी सुतीव्र बाण सोडिले
केतु[7]सारथीतुरंग तीळ तीळ तोडिले. ।

.... ॥ १४

थोर वीर पाडिला उठे **सु**[8]वेग ते क्षणीं
भेदितो असंख्य सायकें दुरूनि ल[9]क्षुनी ।
तदा **ध**नंजयात्मजें श[10]तैक बाण सोडिले,
सुवेग कांति लक्षुनी सुपिच्छ आंत भेदिलें. ॥ १५

---

१. दहा हजार बाणांनीं. २. लाखों. ३. अर्जुनाच्या मुलाची (बभ्रुवाहनाची) सेना (सैन्य). ४. भूतें. ५. रणांगणीं. ६. हाय हाय असा दुःखोद्गार. ७. ध्वज+सूत+हय. ८. यौवनाश्वराजाचा पुत्र. ९. पाहुनी. १०. शेंकडों.

पुन्हां सुवेग सुभ्रमें असंख्य हस्ति संहरी
 असंख्य मारितो सुरंग ते तुरंग सैंगरीं, ।
पँदाति सायकें किती रणांगणांत मर्दिले,
 कृषी करूं पिशाच भैरवादि सर्व पातले. ॥ १६
गजाननाशि हस्ति आश्वला उनी हाळाकृती (?)
 नरांसि रश्मि वेष्टुनी समान भूमि वोजिती ।
धरूनि बीज पेरितो करी कपोल मौक्तिकें
 अंशुद्धवृष्टि सिंचिती सुनाचताती कौतुकें. ॥ १७
कृषी बहुत पीकली विरूढलीं शिरें फळें
 सुकांडिताति येक्षणीं करींद्रपादमूसळें, ।
सुगीत गाति आननें सुवेगबभ्रुवाहना
 परंतु त्यावरी सुवेग बुद्धि योजि तत्क्षणा. ॥ १८
सुवेगें ते काळीं त्यजुनि शिर काळानळपरी
 विलोकोनी दृष्टी नृपसुत मधें खंडन करी; ।
विभेदीले बाणें सकळ परि ते अग्र····डे
 तदा वीरें त्याचे करुनि स्वकरें दोन तुकडे. ॥ १९
समित्साचे आले सकळ वपु शोषूं अतिबळें
 करूनी दो ठायीं निरखुनी रणीं वीरच पळे, ।
शराचे त्या झाले नृपति खुडितां चार तुकडे,
 न गेले भूमीशीं हृदयिं जडतां मूर्च्छित पडे. ॥ २०
तदा राजा मूर्च्छा त्यजुनी समरीं शीघ्र उठिला,
 सुवेगाशीं बाणें हृदयिं वधितां तोहि पडिला, ।
सुसंहारी सेना कपिध्वजरथा व्याप्त जितुकी
 निचेष्टीता केली जनक श्रुति ज्यावीण जितुकी. ॥ २१
श्रुतीपुत्रालागीं कपिध्वज म्हणे, 'जा गजपुरा,
 अवस्था हे ऐशी श्रुत करिं सुधर्मा यदुविरा. ।

---

१. हत्ती. २. मारी. ३. चांगल्या रंगाचे. ४. रणांत. ५. पायदळ सैन्य. ६. लगाम, अ-नीन. ७. रक्त, रुधिर. ८. पृ० १५६ टीप ४ पहा. ९. शेती. १०. हस्तिश्रेष्ठाच्या पादरूपी मुसळानें. ११. व्यापलेली, भरलेली. १२. पृष्ठ १०७ टीप ६ पहा.

विचारीतां आतां तनय स्वकुळीं तूंच असती,
नव्हे जीणें[1] याच्या समुख गमतें पूर्ण मजशीं.' ॥ २२
असें बोले वेंक्रें[2] तंव गिध[3] किरीटाग्रि बसला,
कळों आलें चित्तीं समिप उरला मृत्यु अपला, ।
कपोतातें[4] कोठें करुनि सुरथीं पिंजरीं[5] बसे,
विलोकीली छाया तंव निजशरीरा शिर नसे. ॥ २३
पुन्हा पाहे दृष्टीं तंव नयनिं घाणाग्र[6] न पडे,
कणीका[7] नेत्राची निरखि अरिसायुग्महि उडे. ।
'श्रुतीपुत्रा! आतां उशिर न लवीं जा अतिजवें
हरीभीमाधर्मा मम मरण तूं सांग बरवें. ॥ २४
बैसलें सुता! अपेश मस्तकीं राहिला असे धर्मयज्ञ कीं, ।
कितेक विप्र ते निराश राहिले तृप्त अध्वरी[8] नाहिं जाहले. ॥ २५
नाहिं दीधलीं असंख्य गोधनें तृप्त जोंवरी न वांटिलीं धनें, ।
मन्निमित्त हा यज्ञ राहिला धिक! मी असें काश्यपीकुळा.' ॥ २६
ऐकुनी दिनेशपुत्र बोलिला, 'जाइना कदा त्यागुनी तुला ।
काय भय मला मृत्युचें असे? प्राण प्रीय ना रणांत फारसे. ॥ २७
अभंग भंगती, अनाश नाशती; सूक्ष्म स्थूळ आदि मृत्यु पावती. ।
मृत्युलोकिं कीं कोण राहिलें? कीर्ति ठेवुनी सर्व गेच्छलै[9]. ॥ २८
शक्ति वेंचिजे मित्रकारणा सर्व देइजे याचि ब्राह्मणा, ।
देह अर्पिजे स्वामिकारणीं पाहिं रे! प्रभो! शौर्य ये क्षणीं'. ॥ २९
बैसुनी रथीं तयावरी म्हणे, 'भक्षिवीन मी नासिकीं चणे'. ।
यापरी मुखें वदुनि चालिला बभ्रुवाहनासमिप पातला. ॥ ३०
'तिष्ठ रे! म्हणतसे रणसंगरा, मर्दिली बहु चमू[10] नृपतीवरा!' ।
ऐकतां कपिध्वजात्मज कोपला तीं शरें करुनि कर्णज भेदिला. ॥ ३१
बाण ते हृदय भेदुनि ते क्षणीं रीघती[11] त्वरित फोडुनि मेदिनी[12] ।
प्राशिती शिरुनि भोगवतीजळा क्रोध त्यावरि भरे तरणीकुळा[13]. ॥ ३२

१. जगणें. २. तोंडानें. ३. गिधाड. ४. कवडा. ५. पिंजऱ्यांत. ६. नाकाची बोंडी, टोंक. [नाकाची बोंडी दिसली नाहीं म्हणजे मरण येतें—अशी समजूत आहे.] ७. बाहुली, कनीनिका. ८. अध्वर्यु, यज्ञांतील ऋत्विज. ९. मेले, गेले. १०. सैन्य. ११. प्रवेश करितात. १२. पृथ्वी. १३. सूर्यवंशा.

सोडुनी निजशरें शत सायकां वक्षिं[1] भेदित मणीपुरनायका[2] ।
.... ॥ ३३

बभ्रुवाहन विभेदित कर्णजा सारथी वधुनियां खुडिलें ध्वजा, ।
स्यंदनासह हयोत्तम छेदिले तीळ तीळ तुकडे महि पाडिले. ॥ ३४
त्यावरी वृषभकेतन तेक्षणीं बैसला त्वरित आणिक स्यंदनीं, ।
सायकें करुनियां विरथी तया शंखस्फूरण करी जनमेजया. ॥ ३५
बभ्रुवाहन बसे दुसऱ्या रथीं पावकास्त्रहि[3] त्यजी प्रजळू रथीं, ।
वारणास्त्र सुनिवारण कर्णजें[4] सोडिलें धनुहुनी करपंकजें[5]. ॥ ३६
त्यावरी नृप त्यजी पवनास्त्रा, टाकि कर्णज तदा अचलास्त्रा[6] ।
भूप जे शचिवरास्त्रहि[7] टाकी, वैष्णवें श्रुतिज[8] त्याप्रति झांकी. ॥ ३७

(सवाया.)

त्यावरि पार्थज बोलतसे वृषकेतुसि, 'युद्ध तुवां बहु केलें,
देखुनि शौर्य तुझें, नृवरोत्तम! या रणसागरिं चित्त निवालें ।
यावरि तूं मम पाहें पराक्रम सोडुनि सायक बाहुविशाले[9]!'
त्या इषुनें वृषकेतुकलेवर[10] वाहुनियां गगनांतरिं नेलें. ॥ ३८
तेथुनियां फिरवी वृषकेतुसि दाहि दिशा सरितादि सुवेगें
तीन मुहूर्त तया फिरवूनि रणीं मग आणुनि टाकित रागें, ।
त्यावरि क्रोधिं उठे वृषकेतुसि म्हणे 'समरीं नृवरोत्तम जागे
स्यंदनसंयुत बभ्रुवहन उडवी नभिं सोडुनि बाण अमोघे[11]. ॥ ३९
त्या इषुनें रथ तो सनसद्भिप[12] ते रविमंडळ भेदित गेला
देखुनि पुत्रसुतारि[13] सहस्रकरें[14] रथ तो मग दग्धचि केला ।

---

१. छातींत. २. बभ्रुवाहनाचें मणिपुर गोकर्णाच्या आसपास कोठें तरी असावें. हें मुक्तेश्वरकृत आदिपर्वांतर्गत ४७ व्या अध्यायांतील कांहीं ओंव्या पुढें दिल्या आहेत, त्यांवरून समजेल. "पश्चिमसागरींचे परिसरीं । मणिपुरनाम नगरीं । चित्रवाहन राज्य करी । .... ॥ ३७ ॥ त्याची कन्या गुणलक्षणी । चित्रांगदा लावण्यखाणी । तिणें लक्षिला सिंधुजीवनीं । स्नान करितां अर्जुन. ॥ ३८ ॥ पुढती पातला मणिपुरा । तंव चित्रांगदा गरोदरा । बत्तीसलक्षणी राजकुमरा । बभ्रुवाहना प्रसवली ॥ ६४ ॥ वंदोनी गोकर्ण पवित्र । वोलांडोनी हरिहर क्षेत्र ॥ ६८ ॥" यावरून असें सिद्ध होतें कीं बंगाल्याकडील मणिपुर (जें इंग्रजांनीं २।३ वर्षांपूर्वीं खालसा केलें तें) बभ्रुवाहनाची राजधानी नव्हे, ३. अग्न्यस्त्र. ४. कर्णपुत्र वृषसेनानें. ५. हस्तकमळें. ६. पर्वतास्त्र. ७. इंद्रास्त्र. ८. कर्णाचा पुत्र, ९. आजानुबाहु! १०. प्रेत, मुर्दा. ११. सफल, फलकारक. १२. 'सनसद्भिप' असा आवाज करीत बाण रविमंडळीं गेला. १३. पुत्राच्या सुताचा वैरी. १४. सूर्यानें.

तेथुनियां रिचवे नृपती वृषकेतुवरी [1]अचळापरि आला
पाहुनि कर्णसुतें शर सोडुनि वीर पुन्हा रविमंडळिं नेला. ॥ ४०
अंगबळें शर तेचि विखंडुनि येउनियां धरिले कर त्याचे
सोडवुनी कर ते श्रुतिजें मग मार करी बहु पंचशराचे ।
त्या शरिं जाउनि ऊर्ध्व नभीं रिचवोनि धरी दृढ पाद तयाचे
टाकितसे गगनीं वृषकेतुसि गर्जति वीर मृगाधिप वाचे. ॥ ४१
येउनियां वृषकेतु रणांगणिं सोडितसे मग सायकक्रोडी
देखुनि अर्जुननंदन ते क्षणिं [2]अर्धशशीशर [3]कार्मुक जोडी ।
मंत्र सबीज जपोनि मुखीं [4]वडवानळतुल्य सुसायक सोडी
तो इषु जाउनियां झगटे वृषकेतु सकुंडल मस्तक तोडी. ॥ ४२

(श्लोक.)

श्रुतिसुतशिर तेव्हां ऊर्ध्व व्योमीं उडालें
नभिंहुनि अतिक्रोधें भूतळालागिं आलें, ।
मणिपुरपतिलागीं वक्ष सिंधूसि ताडी
[5]नगपरि रिपुलागीं रंगभूमीसि पाडी. ॥ ४३
तदुपरि पडिलेंसे जाउनी पार्थपायीं
'हरिहर' मुखिं जल्पे ध्यास आणीक नाहीं ।
उचलुनि मग पार्थें शीर्ष घेऊनि पाणी
तव मृदु वदताहे श्रीहरीनाम वाणी. ॥ ४४
निरखुनि जळ अश्रू लोटले पार्थनेत्रीं
रुदन करि विलापें घालुनी वक्र वक्रीं, ।
'तुज तरि कथिलें रे! जा पुरालागिं वेगें
न धरिसि मम गोष्टी थोर शूरत्व अंगें. ॥ ४५
निजपुरि कथुं वक्रें काय धर्मासि आतां?
तुजविण मज कुंती केंवि तोषेल जातां? ।
परिसुनि तव वार्ता द्रौपदीही न राहे
श्रवणिंच पडतां हें दुःख भीमा न साहे. ॥ ४६
[6]यमल अनुज दोघे ऐकुनी प्राण देती
यदुपति तरि तूझ्या पंचही प्राणज्योती ।

---

१. पर्वतापरी. २. अर्धचंद्राकार. ३. धनुष्य. ४. पृष्ठ ३९ टीप १ पहा. ५. वृक्षासारखा. ६. दोन धाकटे भाऊ.

हरिविण निजलोकीं केंवि गेलासि पुत्रा!
न वदसि मज कांहीं, मौन कां रम्य वक्त्रा? ॥ ४७

यौवनाश्वतुरंगमा निज विक्रमें सुत आणिले
आजि कां त्यजिलें नरोत्तम! धैर्य सर्वहि आपुलें? ।
भीम एकट जातसे रणसंगरा श्रुतिनंदना!
नाहिं त्यासि साहाय्य दुसरा तूजविण रिपुकंदना. ॥ ४८
मौन तें धरिलें निजाननिं पूर्ण तें कळलें मला,
मारिला तव तात म्यां तुज क्रोध हा तरणीकुळा; ।
वैर तें धरुनी वनांतरिं दुःख हें मज दाविलें,
[2]शीर्ष हें तव पाहतां मम [3]वक्ष सक्षत फूटलें. ॥ ४९
त्वां रणीं शिरपंकजें रजमौक्तिकें पुजिला रवी
तो विलोकुनियां तुला निज [4]भा नभांतरिं हारवी, ।
[5]तूंजविण शशि सूर्यवंशि कदापि महि ना शोभती
घ्राण तें तनुलागिं नसतां काय ते रुचिराद्युती. ॥ ५०
सूर्यविण [6]अवनी जशी गृह दीपावीण [7]न लसे कदा
लिंगविण शिवपिंडी यत्र [8]भर्तृविण [9]प्रमदा सदा, ।
'[10]नीरविण [11]सरिता, महारणिं शौर्यविण प्रभु काय तो?
तेंवि तुजविण वंश मज हा पूर्ण [12]उद्वस वाटतो.' ॥ ५१

यापरी वदुनि मूर्च्छित जाहला, घेउनी शिर उरीं महि लोटला ।
बभ्रुवाहन विलोकुनि ते क्षणीं, पातला समिप निर्दय येउनी. ॥ ५२
टोंचुनी जनक तो [13]धनुकोटिनें, पूर्व तें स्मरुनि बोलत बुद्धिनें, ।
'वैश्यसंभव तुला तुळुं पातलों मोजुनी बहु शिरें यश लाधलों. ॥ ५३
[14]त्यांतरी जड असे वृषकेतुचें, [15]कोड तें न पुरलें मम हेतुचें ।
जैं तुझें तुळिन रे! शिर या रणीं, तैंचि राहिन सुक्षत्रिय होउनी. ॥ ५४
तिष्ठ रे! उठुनि [16]गांडिव घे करीं, चिंति [17]पाशुपत सत्वर अंतरीं' ।
शब्द ऐकुनि धनंजय कोपला, त्या शिरासह रथावरि बैसला. ॥ ५५

---

१. आपल्या तोंडानें. २. धड, शीर. ३. उर. ४. प्रभा, कांति. ५. येथें वृत्तासंबंधानें गडबड दिसते. ६. पृथ्वी. ७. न विलसे (शोभे). ८. नवऱ्याशिवाय. ९. स्त्री. १०. उदकाशिवाय. ११. नदी. १२. ओसाड. १३. धनुष्याच्या अग्रानें. १४. सामर्थ्यें. १५. कौतुक. १६. पृष्ठ ९६ टीप ५ पहा. १७. पशुपतीचें (शिवाचें) अस्त्र.

बोलिला निज सुताप्रति आननें, ‘आज मी प्रळयींचा शिव [1]लक्षणें, ।
कोठ तूं मजपुढें नर [2]गच्छसी? तूज मारिन कसें जिविं नेणसी?’ ॥ ५६
यापरी वदुनि सायक सोडिले, बभ्रुवाहन उरस्थळिं भेदिले, ।
त्यावरी करित [3]भैरव गर्जना क्रोध तो न धरवे बहु अर्जुना. ॥ ५७
बाण ते त्यजुनि ने गज [4]अंबरीं, अश्वस्यंदन पदीं पिडितो शरीं, ।
पार्थ····च्यय समीरहि तो जसा, ऊडवी सुतचमू नभिं हा तसा. ॥ ५८

[5]चमूजलाब्धि अंतरीं धनंजयाग्नि संहरी ।
विलोकितांचि अर्जुना सुमृत्यु सैनिकाजना. ॥ ५९
असंख्य बाण सोडिले रणांत वीर भेदिले, ।
पुरांत चालिले इषू कितेक सूटती पशू. ॥ ६०
गृहां कितेक पाडिलें मणी [6]सुरुक्म ढाळिले ।
[7]सुधावतांचि [8]अंगना सदग्ध त्या [9]गृहांगना. ॥ ६१
सुतीव्र बाण पावकें प्रदीप्त नारि [10]अंशुकें ।
वधू किती विलापिती वरांसि हांक मारिती. ॥ ६२
तदा धनंजयात्मजें त्रिसायकें [11]करांबुजें ।
वदोनि पंडुनंदना करीत सिंहगर्जना. ॥ ६३
वरूणकेतु तोडिला महीस सूत पाडिला, ।
रथध्वजासि भेदिलें [12]तुरंग चारि छेदिले. ॥ ६४
शरें सुशीघ्र तोडिले [13]कपीवपूसि छेदिलें, ।
[14]सुवीरसूनु पातला पुन्हां पित्यासि बोलिला. ॥ ६५

‘द्रोण[15]इंद्रनिर्जरादि [16]अर्चुन पूर्वी मंत्र अस्त्र त्याजपासून ।
त्वां धनंजया! कितेक घेतले ते रणांत आज कोठ गच्छले? ॥ ६६
कृष्ण[17]सूत कां नये [18]तुझाऽधमा मींच सांगतों मुखें उपक्रमा, ।

---

१. पाहणें, मानणें. २. जासी. ३. भयंकर. ४. आकाशांत. ५. सैन्यरूप सागरांत. ६. सोनें. ७. त्या कवीची ‘सु’वर बरीच प्रीति आहे. ८. स्त्रिया, ९. घरापुढील अंगणांत. १०. वस्त्रें. ११. हस्तकमलानें. १२. घोडे. १३. मारुतीच्या शरीराला. १४, अर्जुनपुत्र. १५. देवादि. १६. पूजून. १७. सूत=सारथी. [भक्तांची मोतद्दारी कृष्ण करतो असें वर्णन काव्यांतून अनेक ठिकाणीं आढळतें. जसें:—(१) अर्जुनतुरंगमांतें जो स्वकरानें करी खरारा जी. (२) असा प्रभुहि सेवकां भजसि खासदारापरी. (मोरोपंत.) (३) हयदोरे धरि स्वकरें ‘हेले’ वदत पार्थरहंवरीं (देवनाथ)]. १८. तुझा+अधमा, असा संधि करणें अप्रशस्त होय.

मत्पवित्र मातृ[1] त्वांचि दूषिली याजसाठिं कृष्णमूर्ति राहिली. ॥ ६७
पूर्वीं चिंतितांचि शीघ्र येतसे आजि क्रोधरूप तूज कां असे? ।
चिंतिं श्रीहरी मनांत यावरी नाहिं टाकितों[2] शरासि जोंवरी ॥ ६८
कृष्णविस्मृतासि[3] हानि निश्चयें गर्व त्यागुनी स्मर मनोदयें ।
देख स्वर्गिं आजि कर्णनंदना धाडितों तुला वधोनि अर्जुना' ॥ ६९
शब्द ऐकतांचि पार्थ कोपला तीव्र सायकें सुपुत्र भेदिला ।
बाण ते न लागतांचि गच्छले त्यावरी सुतें असंख्य सोडिले. ॥ ७०
त्या शरीं दिशादि व्योम व्यापिलें अर्जुनासि चौशरें विभेदिलें ।
त्यावरी समूळ भ्रांति[4] घातली मृत्युवेळ ते समीप ठाकली. ॥ ७१
बोलली तथा सुशाप जान्हवी क्रोध तो बळें प्रताप आठवी, ।
बाण जो करें त्यजी कपिध्वजी[5] बभ्रुवाह तो‘डुनी मही त्यजी. ॥ ७२
अर्धचंद्रबाण बभ्रुवाहनें लावुनी धनुष्य वोढिलें गुणें[6] ।
देखतांचि शक्रदेव कोपले चंद्र भास्करादि व्यग्र[7] जाहले. ॥ ७३
भूमि पाहतां भग्न जाहली, चेवती बहू उडुगणावली[8] ।
धूळयुक्त वायु थोर सूटला, रक्तवृष्टिनें मेघ वर्षला. ॥ ७४
काळ वन्हिरूप बाण सोडिला अर्जुनें दुरूनि तो विलोकिला, ।
ना शके निवारुं तीव्र सायका ते क्षणीं स्मरे खगेंद्रनायका. ॥ ७५
........स.ह.री....तन जो रणीं वमित पावक सुसायक येउनी ।
ज्वळित कुंडल सुमस्तक ताडिला रणिं वृषध्वजीश तरि पाडिला. ॥ ७६
तनु तनूजवळि जाउनियां पडे रणनभीं रविधनंजय तो बुडे, ।
'पडियला नरपती कवणे दिशीं' मुनि म्हणे, 'नृपवरा! जरि पूससी. ॥ ७७
एकादशी कार्तिक मास होता भौमोत्तरास्ताप्रति भानु जातां ।
त्या शुक्लपक्षीं शिर अर्जुनाचें रे! छेदिलेंसे तनयें[10] पित्याचें[11]. ॥ ७८
त्या बभ्रुवाहें जय हांक केली सेना तदा हर्षित सर्व झाली ।
वाद्यें तुरें वाजति सर्व घोषें[12] बंदी मुखें वर्णिति कीर्ति तोषें. ॥ ७९
आला सुसैन्यें नृप नीजग्रामा ओंवाळिती ठाकुनि सर्व रामा[13] ।
घेऊनि पुष्पें किति वर्षताती वारांगनांचे[14] पथिं नाच होती. ॥ ८०

---

१. माता, आई. (चित्रांगदा.) २. बाण सोडला नाहीं तोंच. 'नाहीं टाकितों' हा प्रयोग चिंतनीय आहे. ३. जो कृष्ण विसरला त्यास. ४. मोह, मूर्च्छा. ५. कपि आहे ध्वजाच्या ठायीं ज्याच्या तो. (अर्जुन.) (पृष्ठ ८४ टीप १ पहा.) ६. धनुष्याच्या दोरीनें. ७. दुःखित. ८. तारागणपंक्ति. ९. कृष्णा. १०. बभ्रुवाहनें. ११. अर्जुनाचें. १२. भाट, स्तुतिपाठक. १३. स्त्रिया. १४. वेश्या, जारिणी.

चित्रांगदेलागिं वदे उलूपी, 'तूं धन्य गे! सुंदरि पुण्यरूपी, ।
असा तुझा दुर्धर पुत्र झाला आला रणीं मारुनि अर्जुनाला.' ॥ ८१
ऐकूनियां अर्जुनघातवाणी सालंकृता दीपकपात्र पाणी ।
पुत्रा निरांजू[1] जंव जात होती, तैसीच टाकी तनु[2] दिव्यकांती. ॥ ८२
आनंदांतरिं तो विषाद शिरला, वक्षासि ताडी करें,
पोतीचे गळसूत्र तोडुनि त्यजी भाळा पिटी नीकरें; ।
टाकीते कैच[3] तोडुनी, गडबडा लोळे, क्षिती सुंदरी,
आक्रंदोनि रडे, पुन्हा महि पडे, तेव्हां उलूपी धरी. ॥ ८३
एकें जाउनियां नृपासि कथिती, 'कां शोक माता करी?
आम्हीही समजाविली परि नृपा! ते दुःख ना आंवरी.' ।
ऐकूनी मग बभ्रुवाहन तदा आला असे तांतडी[4]
वंदोनी जननी म्हणे, 'निजतनू कां पीडिली कोरडी[5]? ॥ ८४
संतापें निजकंठिचें मृदु करें हें सूत्र[6] कां तोडिलें?
सौभाग्यांचित प्राणिच्या सुरुचिरा कां मौक्तिका काढिलें? ।
ताटंकेविण कर्ण केंवि दिसती माते! मला सांगिजे,
आलों मी जय घेउनी म्हणउनी तूं आज नीरांजिजे[7]. ॥ ८५
नामें अर्जुन कोणिएक सचमू आला असे संगरा,
सांगातें वृषकेतुकामनृपती चालोनि येती पुरा, ।
तेव्हां जाउनियां रणीं निजबळें कामादिकां जिंकिलें,
त्यांमध्यें वृषकेतु अर्जुन शरें दोघां जिवें मारिलें. ॥ ८६
घालीं सर्वहि भूषणें तनुवरी संतोष हा मानुनी,
दीसे रूप तुझें अमंगळ बहू या मंडणांवांचुनी[9].' ।
ऐकोनी जननी म्हणे, 'निजमुखें रे! पापरूपी सुता!
नाहीं रे! तुजसारिखा अधमहि, त्वां हांटिला[10] तो पिता. ॥ ८७
धर्मअनुज अर्जून पुत्रका! प्रीय तो बहु असे यदुनायका, ।

१. ओंवाळूं. २. देह. ३. केंस. ४. शीघ्र. ५. व्यर्थ. ६. मंगळसूत्र. ७. ओंवाळी. नीराजन-विधी म्हणून एक मंगलकारक कर्म आहे. ताटांत दूर्वा, पुष्पें, कमळें, अक्षता इत्यादि शुभद्रव्य ठेवून दीप पाजळून देवाला, नवऱ्याला किंवा विजयी राजाला आरतीसारखें ओंवाळितात. याचे योगें अरिष्ट निरसन होऊन उन्नति होते—अशी समजूत आहे. [मुक्तेश्वर—आदिपर्व—अध्याय १२ ओंवी २९, काव्यसंग्रहग्रंथमाला—पृष्ठ ८९ पहा. तसेंच वराहमिहिरकृत बृहत्संहिता—अध्याय ४४ पहा.]
८. [illegible] ९. अलंकारांवांचून १०. मारिला.

कुंतिचा तनय तो [1]नरकेसरी [2]स्वामि तो मम कसा वधिला शरीं? ॥ ८८
कंठसूत्रहि तुवां मम भंगिलें, हें बरें उपजुनी सुख दाविलें. ।
धिक्क रे! तव पराक्रम नंदना! पितृघातक न दाखवि [3]आनना. ॥ ८९
[4]काष्टसंभव [5]हुताशन तो जसा, [6]तात भक्षित, न शंकित मानसा, ।
तेंवि तूं बहुत निर्दय होउनी, मारिला निजपिता समरांगणीं. ॥ ९०
बांध तूं म्हणशि सूत्रहि तें गळां, घाल तूं [7]तपवुनी दृढ [8]शृंखळा, ।
लेववी श्रवण तावुनि तंदुले, चित्त हें पतिसवें मम गच्छलें. ॥ ९१
कोठ रे! पडियला पति दाखवीं, कुंड खाणुनि हुताशन चेतवीं ।
देह हें करिन दग्धहि त्यांसवें, मानिजे मज सुरांसह [9]वासवें.' ॥ ९२
वदोनी असें कामिनी ते निघाली, पथीं चालतां दुःखपूरीत झाली, ।
उलूपी वदे वाक्य चित्रांगदेला, 'मला पूर्विंचा अंतरीं हेतु आला. ॥ ९३
पुरा अर्जुनें बोलिलें वाक्य वक्त्रें, सखे! मृत्यु माझा तदा ऐक श्रोत्रें ।
तुझे [10]काननीं दाडिमा पंच मौझा, जधीं दग्ध होतांचि गे! मृत्यु माझा.' ॥ ९४
असें बोलुनीयां वनामाजि नेली, अळीं दाडिमाचीं वनीं भस्म झालीं, ।
विलोकूनियां वक्ष पीटीत हातें, म्हणे, 'निश्चयें मृत्यु गे! अर्जुनातें.' ॥ ९५
सुपुत्रें सुसैन्यें सुदुःखेंचि धांवे, वधू [11]मुक्तकेशा रणालागिं धांवे ।
असे छिन्नशीर्षे रणीं पार्थ जेथें, विलापोनियां पातली नारि तेथें. ॥ ९६
असंख्यात तें मारिलें सैन्य पुत्रें, वदोनी विलापीतसे [12]अंबु नेत्रें ।
मिठी घालिती जाउनी पार्थपायीं, म्हणे 'वल्लभा! वाक्य तूं बोल कांहीं. ॥ ९७
मृदू पाद कैं ना करें चोळिले रे! कधीं अंबुनें नाहिं [13]प्रक्षाळिले रे! ।
असे पूर्ण सेवा तरी [14]तस्करी मी, म्हणोनी सलज्जीत मी! [15]अंतरामीं.' ॥ ९८
उठोनी वधू घे पतीशीर्ष मांडीं, म्हणे 'स्वामि! तूं सर्वही क्रोध सांडीं ।
वदें स्वल्प कांहीं मसीं वक्रपद्में, करीं शोक उष्णीं दिल्हीं वस्त्रसद्में.' ॥ ९९

---

१. मनुष्यरूपी सिंह, प्रतापी. २. प्राणनाथ, नवरा. ३. मुखाला. ४. लांकडापासून उत्पन्न झालेला. [लांकडावर लांकूड घांसलें असतां अग्नि उत्पन्न होतो, हें प्रसिद्धच आहे.] ५. अग्नि. ६. अग्नि आपल्या ताताला काष्टाला, अरणींत, मनांत शंका न धरतां जाळून टाकतो—या गोष्टीकडे कविकटाक्ष आहे. ७. तापवून. ८. बेडी, बिडी. ९. इंद्रानें. १०. वनांत. ११. जिचे केंस सुटले आहेत अशी. १२. उदक, अश्रु. १३. धुतले. १४. लग्नाची बायको नव्हे ती 'तस्करी.' १५. मनांत.

उपसंहार.

(श्लोक.)

विलापील आतां बहू अर्जुनाला, तुम्ही ऐकतां धैर्य द्यावें मनाला।
अनंताश्रयें प्राण येईल त्याचा अनंता तरी छंद तो माधवाचा. ॥ १००

---

१. ह्या श्लोकावरून हें प्रकरण अपुरें आहे हें सिद्धच होतें. याचा आणखी एक प्रसंग आहे, परंतु तो आम्हांस मिळाला नाहीं. कोणास मिळाल्यास त्यांनीं आम्हांकडे पाठवावा म्हणजे तो आम्ही छापून प्रसिद्ध करूं आणि कवीच्या व देणाऱ्याच्या ऋणांतून मुक्त होऊं. २. शेषाच्या आश्रयानें. "तंव वासुकी म्हणे श्री अनंता । देखिलें बभ्रुवाहनाच्या पुरुषार्था । मग कृष्ण झाला आलिंगिता । चित्रांगदेच्या नंदनातें ॥ १ ॥ म्हणे आणिला आहे अमृतमणि । अर्जुन उठवावयालागुनी । परी शिरकमळें नेलीं चोरुनी । तें आम्हां न कळे श्रीरंगा ॥ २ ॥ शिरें असती कृपानिधी । तरी पावती कार्यसिद्धी । सैन्यसागर क्षणामधीं । सजीव होता श्रीकृष्णा ॥ ३ ॥ मग म्हणे गा फणिवरा! । शिरें येतील चिंता न करा । कृष्ण संकल्प घाली अवधारा । विचित्र एक ॥ ४ ॥ म्हणे मी नित्य ब्रह्मचारी । हें सत्य असेल चराचरीं । तरी शिरें नेलीं ज्या दुराचारीं । त्याचा शिरच्छेद हो ॥ ५ ॥ नेलीं शिरें एक क्षणीं । येऊनि पडोत रुंडास्थानीं । ऐसें बोलिला शार्ङ्गपाणी । धरूनी सत्य संकल्प ॥ ६ ॥ तंव अपूर्व वर्तली करणी । त्या दोघांची झाली शिरखंडणी । शिरें गगनमार्गें येउनी । पडलीं रुंडापाशीं ॥ ७ ॥ वासुकी घेउनी अमृतमणी । चालिला उठवावया अर्जुनालागुनी । तंव बोलिला शार्ङ्गपाणी । आधीं वृषकेता उठवावें ॥ ८ ॥ मग उठविला वृषकेत । तो सावध झाला त्वरित । त्यानंतरें उठविला पार्थ । तयामागें प्रद्युम्न ॥ ९ ॥ सकळ राय युवनाश्व । आणि सर्व चतुरंग सैन्य । सावध झाले न लागतां क्षण । जेंवी उठती निद्रिस्त ॥ १० ॥ जैसा प्रळयो झालिया पाठी । ब्रह्मा निर्माण करी सृष्टी । पुन्हा होय घटमठी । निर्माण सर्व. ॥११॥ कां उगवलिया तरणी । तारांगणें लोपती गगनीं । पुन्हा अस्त झालिया दिनमणी। उडुगणीं भरे आकाश॥१२॥ कीं पूर्वीं श्रीरामावतारीं। सैन्य पडलें होतें रणसागरीं। तैं मेघ वर्षले अमृतधारीं । तेणें सर्व सैन्य उठलें ॥ १३ ॥ अपूर्व वर्तलें एक तेथें । पडिलीं होतीं राक्षसप्रेतें । त्यांसी जीवदशा न येची अमृतें । हे इच्छा श्रीरामाची. ॥ १४ ॥ तद्वत अमृतमणी निमित्त करुनी । समस्त उठिले तत्क्षणीं । हे केवळ श्रीकृष्णाची करणी । बडिवार नव्हे अमृताचा ॥ १५ ॥ अमृतमणीचा पुरुषार्थ । शिरें नसतां भासला व्यर्थ । तेंचि पहा श्रीकृष्णाचें सामर्थ्य । अकस्मात शिरें आलीं. ॥१६॥ अमृतदृष्टी श्रीकृष्णाची । कायसी प्रभुता अमृतमणीची । कृपादृष्टी झाली भगवंताची । तेणें उठले सकळही ॥ १७ ॥ जयाचिया इच्छा वसे । अनंत ब्रह्मांडांची रचना दिसे । ज्याच्या भ्रूविक्षेपें नासे। क्षणांत ब्रह्मांडरचना ॥ १८ ॥ पुन्हा कृष्णाचिया इच्छावेशें । यथापूर्व जगाचें तसें । उत्पत्तिस्थितिलय चालत असे । ज्याच्या सहज इच्छामात्रें ॥ १९ ॥ अमृतमणीस सामर्थ्य । देता हाची श्रीकृष्णनाथ । कृष्णाचें ऐश्वर्य समर्थ । विभुतीरूपें विस्तरलें. ॥ २० ॥ धेनु बोळली वांसुरा । कीं कल्पतरू प्रसन्न सुरवरा । किंवा तृप्त करावया धरा । बोळला वर्षाविकाळीं. ॥ २१ ॥ तैसा शिववल्लभ अमृतदृष्टी । अवलोकितां सैन्य दृष्टी । तत्काळ झाली उठाउठी । लागती श्रीकृष्णाचे चरणीं. ॥ २२ ॥" [नारायणकृत अश्वमेध—अध्याय २०—ओंव्या १५९-१८०] ३. अनंतकवीला. ४. लक्ष्मीपतीचा. (कृष्णाचा.)

सिंहध्वजाख्यान.

(श्लोक.)

वंदोनी करि प्रश्न जैमिनिप्रती राजा अती आदरें,[1]
'जे काळीं मखअश्व[2] तो धरियला कुसुमावतीनिर्जरें,[3] ।
पार्थादी वृषकेतु सर्व समरीं मूर्च्छा असे माधवा
बाणें विंधुनि पाडिलें महिवरी सिंहध्वजें तेधवां. ॥ १

नाहीं कोणिच राहिला तरि कसें अश्वासि त्या रक्षिलें?
कोणें होउनि साह्य पांडुकुमरा सिंहध्वजा मारिलें? ।
सांगा सर्व वृतांत[4] गुह्य मजला विनवीत अत्यादरें,
संतोषोनि वदे सविस्तर मुनी[5] रायाप्रती आदरें ॥ २

कर्णापासुनि पुत्र तो प्रसवला वृषकेतु·········
····षोडश जाहला परि····पुरुषार्थि············ ।
भार्या भद्रवती महा सति असे····संभवे[6] संतती
तीचा तोच पती दळासह[7] गती गेला सुयुद्धाप्रती. ॥ ३

(ओंव्या.)

गर्भासी भरतां नवमास । दशमासीं झाली प्रसूत ।
दशाह[8] लोटल्या पुत्रास । धर्में महोत्साह मांडिला. ॥ ४

ऐसिया उत्साहें धर्मराज । बाळा नाम ठेविलें ध्रुवतेज ।
नेत्र देखोनी तेजःपुंज । भावी अर्थ जाणोनी. ॥ ५

स्नुषेसहवर्तमान[9] कुंती । अत्यंत संतोषली चित्तीं, ।
'माझ्या कर्णाची संतती । रक्षो 'श्रीपती'[10] म्हणतसे. ॥ ६

मग द्रौपदीनें काय केलें । बाळ पाळण्यामाजी घातलें ।
सुवर्णसूत्र करांनीं धरिलें । हेलर[11] देती पैं झाली. ॥ ७

सप्रेम करूनियां चित्त । या बाळातें[12] असे हालवीत ।
हृदयीं हात ठेवोनी अनंत । त्याचें गीत गातसे.[13] ॥ ८

१. सन्मानपूर्वक. २. यज्ञ+हय. ३. कुसुमावती नगरीच्या राजानें. ४. येथें वृत्तसुखार्थ 'वृतांत' असें 'वृत्तांत' या शब्दाचें रूपांतर केलें आहे. ५. जैमिनी. ६. प्रसवे. ७. ससैन्य. ८. दश+अहन्=दहा+दिवस. ९. कर्णाच्या स्त्रीसह. १०. रमाकांत. ११. झोंके. १२. कर्णपुत्रातें. १३. हें प्रकरण बहुतेक त्रुटित आहे. हीं पद्यें एका प्रसंगाच्या अखेरचीं आहेत. आम्हांस वाटतें कीं अनंतानें सर्व अश्वमेधावर कविता केली असावी; मागें 'सुरथसुधन्वाख्यान' (२ प्रसंग) व 'बभ्रुवाहनाख्यान'

पदसंग्रह.

पद १५ वें.

भजन तव गजवदना! मजला । देत असे तोषाला. ॥ ध्रुवपद. ॥
नामस्मरणावांचुनि नाहीं । तारण नरतनुला. ॥ भजन० ॥ १ ॥
नाम तुझें हें सुरनरपावन । गंधर्व गाति ताला ॥ भजन० ॥ २ ॥
सकलारंभीं नाम तुझें हें । मंगलमय विमला ॥ भजन० ॥ ३ ॥
दास अनंता तारक तूं गण- । नायक हेंच भला ॥ भजन० ॥ ४ ॥

पद १६ वें.

म्हणुनी आळविजे गोकुळपाळा । बाळा गोपाळा. ॥ ध्रुवपद. ॥
स्मरिजे वेदनीं ज्याची लैलना मा । नामा अनामा ।
ना माया लेश ज्या, सुखधामा । दामान्वित दामा ।
दामा कटिवेष्टित तनयो दामा । यन्मित्र सुदामा ।
दामोदरनामा जपती विपती पद वरती न रामा ॥ म्हणुनी० ॥ १ ॥
जाती हटयोग तपांसि कराया । रायत्व वैराया ।
रायस्पद भोगित धनसुतजाया । जाया उपजाया ।
जायाचें देहैं, हें क्षण न फसाया । सायास कशाया ।
सायासाविण उमगा या, गा या, हरि सुगम जपा या ॥ म्हणुनी० ॥ २ ॥
ध्याती हृदयांतरिं मूर्ति उदारा । दारा सकुमारा ।
मारा कर चिंतिति गोपकुमारा । माराब्धि उतारा ।
तारया जैडजीव धरि अवतारा । संसार पसारा ।
सारा तुम्हि अनंतप्रभुविण सारा सारा भव सारा ॥ म्हणुनी० ॥ ३ ॥

(त्रुटित) हीं प्रकरणें छापलींच आहेत. कोणापाशीं ह्या कवीची आणखी कविता असल्यास आम्हांकडे पाठवावी अशी सविनय प्रार्थना आहे. शोधक वाचक मनावर घेऊन जर प्रयत्न करतील तर ह्या कवीच्या काव्यांचा उद्धार होण्यास कितीसा वेळ लागेल?

१. देवांस आणि मानवांस पवित्र करणारें. २. तोंडानें. ३. भार्या. ४. लक्ष्मी. ५. राजपद भोगाया. ६. 'देह' शब्द कोठें कोठें नपुंसकलिंगी आढळतो; जसें—(१)'जरि देह म्हणावें आपुलें । तरि हें बहुतां कारणें निर्मिलें ॥' [रामदास], (२) पूर्वी शिबी चक्रवर्ती । देह तेणें दिधलें ससाणियासी । त्याची देखोनी विश्वासभक्ती । श्रीहरि त्यास पावला. ॥ ४१ ॥ [नारायणकृत—अश्वमेध—अध्याय २२]. ७. श्रम. ८. मूढ जन; (पक्षीं) जडांना [अहल्या शिळा झाली असतांना तिचा उद्धार झाला—हें लक्षांत असलें पाहिजे.] आणि जीवांना (सजीव प्राण्यांना.)

पद १७ वें.

ते मज निरवधि आवडती । भक्त महा[1]सुकृती ॥ ध्रुवपद. ॥

ज्यांच्या पादरजें[2] मद्गत ब्रह्मांडें विरजे ।

व्हावी यास्तव त्या मागें मी चालें पादगती ॥ ते० ॥ १ ॥

दोंवरि दोनी भुजा घेउनी आलों या काजा ।

कीं कवळाचें आंग तयाचें हृदयीं चौहातीं ॥ ते० ॥ २ ॥

[3]श्रीगुरूच्या बोलें विश्वीं मजला ओळखिलें ।

नित्य अनंत [5]अनामय त्या मज हृदयीं सांठविती ॥ ते० ॥ ३ ॥

पद १८ वें.

[6]निशिदिनिं मुखिं गा रे! गा रे! । गोविंद हरे. ॥ ध्रुवपद. ॥

अगणितगुणवृंदा! ।

मंदरधर सुंदर मुख [7]कुंदरदन [8]मंदहसित ॥ गा गोविंद० ॥ १ ॥

जय जगदानंदा! ।

[9]अंबुजकर [10]कंबुधरणा शंभु न स्तविति बंधु तनु ॥ गा गोविंद० ॥ २ ॥

[11]त्रिभुवनचर [12]सुरवर ।

[13]विदलितमुर अनंत सत्कृति छंदा ॥ गा गोविंद० ॥ ३ ॥

पद १९ वें.

मी झाडविणार गुरूचा दरबार त्याचा झाडी ।

कल्पनेचे बुडे कपट झाडुनिया काढी ॥ ध्रुवपद. ॥

भाव झाडूं भक्ती पाढी अविद्या मूल फेडी ।

[14]कर्दीमखान्यामध्यें [15]नफेर चाकरी न सोडी ॥ मी० ॥ १ ॥

तीन तेरा पांच पंचक जात माझी रंगी ।

टुकड्याच्या पाळीला मी नाहीं कधीं तंगी ॥ मी० ॥ २ ॥

---

१. पुण्यवान्. २. पायांच्या धुळीनें. ३. गुरु=अंधकारनिरोधक. 'शब्दगुस्त्वंधकारश्च रुशब्दस्तु निरोधकः । अंधकारनिरोधत्वाद्गुरुशब्दो निगद्यते ॥' [सौरपुराण–अध्याय ६८ श्लोक १०.] ४. अगानें. ५. रोगरहित, निरामय. ६. रात्रदिवस. ७. कुंदाच्या कळीप्रमाणें ज्याचे दांत तो. ८. मंद हंसणें=स्मित करणें. ९. कमलहस्ता. १०. कंबु=शंख. ११. तिन्ही लोकांत फिरणारा. १२. देवश्रेष्ठ. १३. मुरनामक दैत्याला मारिलें ज्यानें तो. १४. जुना वाडा. १५. एक इसम.

उपमर्दराज देसायाची कीर्ति देशोदेशीं ।
कधीं भेट बिगार नाहीं माझा धाक काळोजीशीं ॥ मी० ॥ ३ ॥
मोठे मोठे सिद्ध साधू पढती पान पोथी ।
कवी अनंत म्हणे माझा अर्थ प्राणनाथीं ॥ मी० ॥ ४ ॥

पद २० वें.

'पावन नाम कशाला धरिलें केव्हांची मी आळवितसें. ॥ ध्रुवपद. ॥
मोठा रागिट दुर्वास[1] हा भोजन रात्रिस मागतसे ।
न.मिळे तरि तो शापिल सत्वर थरथर देवा! कांपतसें ॥ पावन० ॥ १ ॥
दीनदयाळा! स्वामि! कृपाळा! बहिण तुझी मीं म्हणवितसें ।
गोपीजनमनमोहन! माधव! धांव तुला मी भाकितसें ॥ पावन० ॥ २ ॥
अनंत पाहवा दीनोद्धारक ऐसें जग तुज बोलतसे ।
संकट हर तूं जनार्दना! मीं लवपळ वाट विलोकितसें. ॥ पावन० ॥३॥

पद २१ वें.

राधेच्या गृहीं होतो सोहळा । कृष्णरूपीं जडली[2] ती बाळा ॥ ध्रुवपद. ॥
राधा म्हणे, 'रडूं नको घनश्यामा[3]! । यशोदे[4] गृहीं करूं दे कामा ।
चल माझ्या गृहासी खेळाया' । 'नेई' म्हणे राधेसी माया ॥
कडे घेउनी कृष्णातें । नेई मग आपुल्या सदनातें[5] ।
पाळण्या बसुनी गोपाळा ॥ राधेच्या० ॥ १ ॥
सांवळी पाहुनी मूर्ति ते । आवरी आपुल्या लज्जेतें ।
हास्यवदन करुनि तेव्हां । म्हणे, 'तूं थोर होसील केव्हां? ॥
माझ्या मनीं आवडे खेळावें । तुम्ही आम्ही मंचकीं[6] लोळावें.' ।
हरी म्हणे, 'थोर होतों या वेळा' ॥ राधेच्या० ॥ २ ॥
शिव किरिट मृगनयनी[7] बोले । थोर कसा होसील? या वेळे ।
मंत्रसामर्थ्य ज्यापाशीं । ························ ॥
थोर होतां बोलती गुज गोष्टी । ························ ।
पुष्पांची सेज केली त्या वेळा ॥ राधेच्या० ॥ ३ ॥
'कोमळ सखया!' म्हणे 'स्वरूप यावें । लागेन चरणीं दृढभावें' ।
अशा गोष्टी बोलती सखया । आला होता ते वेळीं अनया[8] ॥

---

१. दुर्वास, ऋषि मध्यान्ह रात्रीस भोजनास आले त्याप्रसंगीं कृष्णाचा द्रौपदीनें केलेला धांवा.
२. आसक्त झाली. ३. कृष्णा! ४. यशोदेला. ५. गृहातें. ६. पलंगीं. ७. हरिणाक्षी. ८. राधेचा पति.

.... । .... ।
अमृतघोटीं पडे विषगोळा ॥ राधेच्या० ॥ ४ ॥
'कोणासी विचार हा पुससी । कवाडें लावुनियां बससी' ।
.... । .... ॥
आला होता भ्रतार पुरे हेत । लज्जा माझी राखी अनंत ।
हो यालागीं झाला सांवळा ॥ राधेच्या० ॥ ५ ॥

पाळणे.

(१)

जो जो जो बाळा, नको रडूं गोपाळा । दारीं बागुलबावा आला. ॥ध्रुवपद.॥
बागुलबावाचें रूप दिसे मनोहर, । आंगावरी व्याघ्रांबर[१] ॥
त्रिशूळ डमरू शंख शोभे फणिवर[२] । गळ्यामध्यें मनुष्यमुंडांचे हार, ॥
मिशा पिंगट शिरीं जटांचा भार, । वरी वाहे झुळझुळ नीरें[३] ॥
भस्म सर्वांगीं, कंठ दिसतो नीळा । आरुढोनि नंदीवर आला ॥ जो जो० ॥१॥
बागुलबावाचा ऐकूनि शब्द कानीं । तेव्हां रडे चक्रपाणी[४] ॥
मातेसी म्हणे, 'चल बाहेर घेऊनी । दाखीव बागुला नयनीं[५] ॥
.... । .... ॥
नको छंद घेऊं, उगा राहीं गोपाळा! । मी भिक्षा वाढितें त्याला.' ॥ जो जो० ॥२॥
म्हणे नंदाला, 'घ्या ह्याला क्षणभरी । .... ॥
मी भिक्षा वाढितें वेगीं मोत्यें पौळ्यांनीं। सुवर्ण ताट भरूनी, गेली द्वाराबाहेर घेउनी॥
घ्या घ्या बावांनो, नका करूं उशीर । माझें बाळ भितरें फार ॥
नव्या नवसांनीं, एवढा पुत्र आम्हांला । तो मोठे दैवें लाधला.' ॥ जो जो० ॥३॥
'बाळ आहे कसें, असे सर्वां माहित । दिसे जगावरी नाईक[६] ॥
मी बाळाचा, शब्द ऐकुनी कानीं । त्वरें आलों मी धांवूनी ॥
बाई ! आणा वेगें, वेगें सारंगपाणी[७] । पहावें बाळा इच्छा माझे मनीं, ॥

---

१. वाघाचें कातडें. २. साप. ३. उदक. ४. कृष्ण. 'चक्रपाणि' हें तद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहि-समासाचें उदाहरण आहे. ज्या वर्णिलेल्या गुणाचें संविज्ञान (चिन्ह, खूण) ज्याच्या विशेष्यांत नित्य सांपडते तो 'तद्गुणसंविज्ञान' बहुव्रीहि समास होय. येथें हातांत चक्र असणें हा जो गुण सांगितला तो कृष्ण या विशेष्यांत नित्य आढळतो. बहुव्रीहि समासाच्या दुसऱ्या प्रकारास 'अतद्गुणसंविज्ञान' असें म्हणतात. ५. डोळ्यांनीं. ६. श्रेष्ठ. ७. शार्ङ्गपाणि (कृष्ण).

'हा हा **नारायणा**, हरिसेवेमधीं गुंतला । मी **अनंत** नमितों त्याला' ॥ जो जो०॥४॥

(२)

जो जो जो जो रे! **मधुसूदना**! । बाळा! जगजीवना! ।
हालवि **यशोदा** पाळणा । निज निज **नारायणा**! ॥ ध्रुवपद. ॥

प्रथम[1] अवतारीं क्षीराब्धी । स्तवन करितां वेदीं ।
करुणा परिसुनियां गुणनिधी । **शंखासुरा** वधी ॥ जो जो० ॥ १ ॥
द्वितिये संकष्टीं **इंद्रासी** । **कूर्मरूप** होसी ।
सिंधु मंथुनियां श्रमलासी । सौख्यें सकळां देशी ॥ जो जो० ॥ २ ॥
तिसरा अवतार **हिरण्याक्ष** । धरणी घाली कक्ष[2] ।
पळतां धरियेला अनुलक्ष । फोडी त्याचें कुक्ष[3] ॥ जो जो० ॥ ३ ॥
चतुर्थ **नृसिंह** विशाळ । अग्नीचे कल्होळ ।
निवटुनि असुराचें सहकूळ । काढी अंत्रमाळ[4] ॥ जो जो० ॥ ४ ॥
निर्जिव स्तंभाचे[5] उदरीं । प्रगट होशी **हरी**! ।
क्रोधें असुरातें संहारी । प्रल्हादाशी[6] तारी ॥ जो जो० ॥ ५ ॥
पंचमें **वामन** सुंदर । खुजट⋯⋯⋯वर ।
तेजःपुंज दिनकर । हरला दानव[7]⋯⋯ ॥ जो जो० ॥ ६ ॥
षड्रिपु **भार्गव** अभिधानी । पिता **जमदग्नी** ।
पृथ्वी निःक्षत्री तिनबाणी । दिधली विप्रा दानीं ॥ जो जो० ॥ ७ ॥
त्र्यंबक धनुषाची बळ प्रौढी । कर्णाकरी वोहडी ।

---

१. मत्स्य, कूर्म, वराह इत्यादि दशअवतारांस अनुलक्षून हें वर्णन आहे. या दहा अवतारांतील कृत्यें आणि त्यांचीं नांवें पुढील श्लोकांत निरूपण केलीं आहेत:—'वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते म्लेच्छान्मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥.' [भावार्थः—श्लोक 'वेदोद्धारकरा जगत्त्रयधरा भूगोल दंष्ट्रांकुरा, दैत्यप्राणहरा बलिं छलकरा क्षत्रीकुलारीवरा । लंकेशां तकरा हलायुधधरा कारुण्यपूर्णांतरा, म्लेंछो दे प्रहरा दशाकृतिधरा कृष्णा नमो श्रीधरा. ।।' तुकानागनाथ—गीतगोंविंद, सर्ग १ श्लोक ५.] 'मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामेरामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्की च ते दश ॥.' २. अंतर्गृह, अंतःपुर. ३. पोट, उदर. ४. आंतडीं. ५. खांब. Stump. ६. पृष्ठ ९० टीप २ पहा. ७. बळी. पृष्ठ १०२ टीप ३ पहा.

सहस्र अर्जुना[1]....जोडी । दशशत भुजा जोडी ॥ जो जो० ॥ ८ ॥
सप्तम अयोध्यापुरवासी । राजा राम होसी ।
पितृवचनाचे नेमासी । राहोनी वनवासी ॥ जो जो० ॥ ९ ॥
चरणीं अहिल्या[3] उद्धरिली । सीता परिणीयेली ।
रावण संहारी कवटाळी । लंका दहन केली ॥ जो जो० ॥ १० ॥
आठवा अवतार गोकुळीं । जन्मले वनमाळी[4] ।
चाणुर[5] कंसाची मंडळी । निवटुनि केली होळी ॥ जो जो० ॥ ११ ॥
बौद्ध कलंकी होणारा । पुढती युगांतरा ।
भुवन विश्वाचे आधारा । अनंतवदनीं होरा[6]. ॥ जो जो० ॥ १२ ॥

भूपाळ्या.

(१)

उठीं उठीं वो! जगदंबे! वदन प्रक्षाळीं ।
आला प्रातःकाळ आपुलें ब्रीद सांभाळीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
सिंहाद्रीपर्वतीं अंबे! तुझा रहिवास ।
जमदग्नी भ्रतार[7] अंबा पतिव्रता एक ॥ उठीं० ॥ १ ॥
मोवाळें इसाळें बहुत रमणीक स्थळ ।
नित्य स्नान करोनी धर्म करिती सकळ ॥ उठीं० ॥ २ ॥

---

१. यदुकुलोत्पन्न कृतवीर्याचा पुत्र कार्तवीर्य यास सहस्र हस्त असल्यामुळें हें नांव प्राप्त झालें. एकदां हा मृगयेनिमित्त अरण्यांत गेला असतां हा जमदग्नीच्या आश्रमांत गेला. तेथें त्यानें राजाचा कामधेनूच्या आश्रयानें उत्तम प्रकारें आदर सत्कार केला, परंतु राजा संतुष्ट न होतां जमदग्नीची कामधेनु हरण करूं लागला. तेव्हां त्याचा पुत्र परशुराम ह्याजबरोबर युद्ध होऊन त्यांत ह्याचे सहस्र हस्त तुटून हा मरण पावला. (भारत–वनपर्व–अध्याय ११७.) २. पृ० ८८ टीप ४ पहा. ३. इंद्रानें गौतमरूप धरून अहल्येपाशीं जारकर्म केल्यावर गौतमानें त्याला 'तुझ्या अंगास सहस्र भगें पडतील' असा शाप दिला, व तिला 'तूं शिळा होशील' असा शाप दिला. नंतर तिच्या प्रार्थनेनें प्रसन्न होऊन 'रामाच्या पादस्पर्शानें तुझा उद्धार होईल' असा उःशाप दिला–अशी कथा आहे. ४. जो वनमाला धारण करतो तो. 'आपादपद्मं या माला वनमालेति सा मता' इति कालिंगः, अथवा 'आजानुलंबिनी माला सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वला मध्ये । स्थूलकदंबाढ्या वनमालेति कीर्तिता ॥.' तात्पर्यार्थ–कंठांत घातली असतां पायांपर्यंत पोंचणाऱ्या मालेला 'वनमाला' असें नांव आहे. श्रीकृष्णाची माला पूर्वोक्त प्रकारची असे म्हणून त्याला 'वनमाली' असें नांव आहे. ५. कंससभेंतील मल्लविशेष. यास श्रीकृष्णानें मारिलें. (भागवत–दशमस्कंध–अध्याय ४४ पहा.) ६. ज्योतिष, पुढें होणारी गोष्ट. ७. नवरा.

परशुराम पुत्र माते अवतार जाहला ।
वीरवंत धनुष्यवंत प्रताप आगळा[1] ॥ उठीं० ॥ ३ ॥
कार्तिक शुद्ध पूर्णिमा नित्य याचा महिमा ।
अनंत राघव गातो **अंबे**! हे तुझी सीमा ॥ उठीं० ॥ ४ ॥

(२)

प्रात:समय उठ[2] **ज**नकनंदिनी त्रिभुवननाथ जगावे[3] ।
'उठो नाथ! मम नाथ! प्राणपति! भूपत भुवन बुलावे.' ॥ ध्रुवपद. ॥
हस्तकमल ले चरणपें लोटे, ले ले दृगन[4] लगावे, ।
उरझे[5] माल गरे[6] मुतियनकी[7] करउंगरी सुरजावे[8]. ॥ प्रात:० ॥ १ ॥
घुंगरवाले[9] अलक[10] बदनपर पेंगियन[11] पेंच समारे ।
कनककलस गंगाजल भरके दातन दान करावे. ॥ प्रात:० ॥ २ ॥
स्मित[12]वदनमुख निरख **रा**मको आनंद उर न समावे ।
संतजननके सुनत बिनती **अ**नंतबचन सुनावे. ॥ प्रात:० ॥ ३ ॥

१. श्रेष्ठ, थोर. २. उठून. ३. उठविते, जागृत करिते. ४. डोळे, दृष्टि. ५. गुंतलेली. ६. गळ्यांतील. ७. मोत्यांची. ८. नीट करित्ये. ९. कुरळे. १०. केंस. ११. पागोट्याचे. १२. दांत न दिसतां व स्वर स्पष्ट न होतां गालांतल्या गालांत जें मधुर हंसणें तें. [स्मितलक्षण–'ईषद्विकसितैर्गंडै: कटाक्षै: सौष्टवान्वितै: । अलक्षितं द्विजद्वारे सूत्तमानां स्मितं भवेत् ॥' इति नाट्यलोचन:, 'ईषत्प्रफुल्लितैर्गंडै: कटाक्षै: सौष्टवान्वितै: । अदृष्टदंतकुसुमैरुत्तमानां स्मितं मतम् ॥' इति भरत:–मालतीमाधव–जगद्धरकृतटीकानुरोधत: पाठांतराणि–अंक १ ला–पृ० २२–निर्णयसागर छापखान्यांतील आवृत्ति.]

अनंतकविकृत कवितेंतील पाठभेद.

अहिमह्याख्यान. (पृष्ठें २५-३५.)

श्लोक	चरण.	
१	२	त्रिसप्त दूर्वा गणनायकाला
९	३	वंदोनी रावणातें महि अहि निघती ऐकिलें बंधुदूतें
९	४	येवोनी सांगतो हें झडकरि गुज तें कर्णि बीभीषणातें
१०	१	ऐकोनियां तो निज गौप्य वार्ता
११	४	देखोनियां सकळ सैन्य आश्चर्य झालें
१४	३	होतां संपूर्ण तेथें, वरुनि उतरती वस्त्र सुज्ञान जाती
१६	१	घेवोनि गेले महिकावतीसी
१९	२	'दावीं' कपी बोलति रामचंद्रा
२१	२	विवर संचर पुरःसर होउनी
२२	४	तमविनाशन दिवाकर देखिला
२५	२	मग रीस तो धांवे ते क्षणीं
३०	३	पवनजें वदनखांकर टाकिला
३७	१	बोलतसे कपि मेळवितां मुख भेदिन मी जरि टाळु हि याची
४१	४	कपाट दीधलें ग्रामनायका
४८	२	आमुचे मनिंचें सुत्र जाणुनि बोलिले हे मनोरमा
४९	१	स्नान घालुनि त्या लागुनि हेमवसनें लेववीती
४९	३	विविध शोभा करुनि दोघे दाशरथी शृंगारिले
४९	४	अग्रवाद्यें लावुनी मग संभ्रमें अति आणिले
५१	३	याचिया जिवासी कसें मन वेधलें
५४	४	विघ्न तेंची निवारुनि आम्हांसि संकटिं ये रक्षिला
८१	३	बोलतसे अहिरावणनारी तें वज्र पडे परि भंग न त्याला
८२	१	मंदिरींहुनी रुद्र चालिला
८३	२	ऐकतां कपि त्यासि बोलिला
८३	४	फोली मंचका गर्भ सर्वेही
९२	१	पति दुरावुनि नेसिल राघवा
९४	२	श्रीराघवें गमन तेथुनि शीघ्र केलें
१००	१	रामाचीं चरितें सुखाब्धिभरितें काव्यांतरीं ये रिते

कुशलवाख्यान.

प्रसंग पहिला. (पृष्ठें ३५-४५.)

१०	३	अश्व कंठ वेष्टुनी सुरम्य वस्त्रपल्लवें

३४ २ जैशा त्या मेघधारा श्रवति बहुतसे जीव घेती परांचे

४२ १ युद्ध तें करिति हस्तक वोढुनि

४६ ३ तंव ऋषीसुत मठांतरिं आले

५० २ गाय मी करूं काय ये क्षणीं लागला जिविं ढांसरा

५१ ४ तो ऋषि समजावी वचनें ऐक वो क्षितिनंदिनी

५३ २ कुमार पैल पातला कुशा धरूनि देखिला

५४ ४ बहूत आम्हि शिक्षितों रहूं नको बुझावितों

५७ १।२ वैकुंठ स्वर्ग ढसळूं कैलास हातें । दिक्पाल बांधुनि त्यजूं उदधीं दुहातें ॥

६६ ४ व्यर्थ नाम शत्रुघ्न हें तुला

प्रसंग दुसरा. (पृष्ठें ४५–५४.)

२ ४ शोक ते करिति कर्कश वक्रें

४० २ घेउनी उडे ऊर्ध्व अंबरीं

४२ १ तया मूर्च्छा आली पडत अवनीं रक्त वमतो

४२ ४ जिवीं क्लेशी झाला सचकित कपी होय जिवितें

५८ ४ मूखें करोनि म्हणती मग त्राहें त्राहें

६२ १।२।३ फार काक पक्षी जाति आडवे । वाम चाष मुंगुसादि आडवे ॥ देखतां दशाननारि तोषला ।

८२ १ ओंवाळिती बाण सीतेसि सूता

८२ ४ त्यांतूनि माजी रिघतात साचे

९० १ ऋषि सांगतसे मधुरावचनीं

९५ १।२ स्त्रीपुत्रबंधुसह स्यंदनिं राम बैसे । संतोषरूप सचमू पुरी पातलासे ॥

९६ ३ कौसल्यादि सुमित्रा कुशलव धरुनि आवडी घेती मांडी

९७ ३।४ वंदोनी राघवेशा बिभिषण त्वरया चालिले नीजग्रामा । वेगीं भारी रिसादी कपिगण निघती वंदुनी सौख्यधामा ॥

गोपीगीत. (पृष्ठें ५५–५६.)

३ ३ श्रीकृष्णलीलामृत नित्य गाती

११ ३ पुशीत हस्तें श्रम फार होती.

१३ १ उलूखलीं घालुनि पंक साळी

१३ २ कांडीतसे सुंदरि गोपबाळी

१३ ३ "तें कंकणाचे झणत्कार होती" व "आलापुनी पंचम राग गाती" असे पाठभेद आहेत.

द्रौपदीस्वयंवर. (पृष्ठें ५७–६८.)

[illegible] । तेंवि तं अम्हां कृष्ण माउली. ॥

६	१	"पाशि पाडसे गुंतली वणी" व "अपेक्षिती पिलीं खोपिं बैसुनि" असे पाठभेद आहेत.
,,	२।३	देखतांचि धांव घे कुरंगिणी ।। दंती वागवी माजरी पिलीं ।
९	३	ऐकतांचि कृष्णवाक्य धर्मराज बोलिले
१०	१	अनंत विघ्नें पथिं त्यासि झालीं
,,	४	त्याचे पुरीं नाश न पातकाचे
१४	४	राया कांहीं न सूचे, म्हणउनि हि मग त्वरें द्वारके पातलासे
१५	२	तारका भवार्णवविहारका
१६	४	यज्ञ म्यां नियोजिला चतुर्भुजा
१८	१	हे बहूत होते माझे अंतरीं
१९	३	पत्र विलोकुनि या महिचे नृप धांवत येतिल ते लवलाहें
,,	४	यावरि पांडव वांचले आसति येतिल ते तुम्हि चिंतित राहें
२०	३	तूंचि अभेद अखेद निःशब्द तें तूत्तव शोधित जे नर योगी
२१	१	ऐकुनि नम्र सुवाक्य, चतुर्भुज होउनि सिद्ध नृपा सवें चाले
२५	१	हे वार्ता नगरीहुनी लवकरी द्वीपांतरीं फांकली
२८	२	त्या तळीं कढात तेल अग्नि तापले भले
३१	२	'अवश्य जाउं' बोलताति साहि लागले पदीं
३२	२	जेथ सुरासर आदिमहेश्वर रम्य सुधारस सेवुनि धाती. या सवाईतील चरण दोन व तीन यांमध्यें आणखी एक चरण आहे तो असाः—'यक्षगणेश्वर आदि खगेश्वर प्रेमभरें मुनि वास करीती' या चरणाचा अन्यपाठ असा आहेः—'तोचि सुरेश्वर आणि खगेश्वर केवळ ईश्वर होउनि ठाती.' तिसऱ्या चरणाच्या अखेरीस 'जळांतरिं गेले' असें आहे त्या ठिकाणीं 'जळांतरिं जाती' असें पाहिजे. हे फेरफार केले म्हणजे बत्तीस व तेहतीस ह्या सवाया ठीक जमतात.
३४	१	होय जो अस्त समस्त गभस्ति, दिनांतरीं दुस्तर तो तम दाटे
,,	३	आणुनि कर्कट उल्क करूनि तें तेज पडे मग चालति वाटे
३५	२	क्षुधीत जैसा रत राय केला
,,	४	"भोगी जसा तो हिममास माहो" व "भोगी जसा हेम बहू तमा हो" असे पाठभद आहेत.
३६	१।२	आज्ञा करी निक्षुनि सर्व दूतां । वर्जा तुम्हीं पांथिक सर्व येतां ।।
३७	१।२	"भीमें पुढें होउनियां दुतातें । सत्रासुनि पाडित तीव्रहातें ।।" व "भीमें पुढें होउनियां निघाते । ताडूनियां पाडित दूर हाते ।।" असे पाठभेद आहेत.
३८	१।२	भृत्यां पुसे वृत्त समस्त स्वामी । ते सांगती वीर्य अनंत स्वामी ।।
३९	१।२	हांसोनियां बोलत सेवकांसी । हें सांगतां लाज नये तुम्हांसी ।।
४२	२	कानाडी धनु ओढुनी सरुनि तो पार्थास विंधी शरीं
४५	३	वंदूनी पांडवांतें धरुनि निजकरें प्रीतिनें ने स्वगेहा
,,	४	पूजा ते आदरोनी करुनि षडरसू घालुनी दावि स्नेहा

४७ ४ "त्यासि तूं जपूनि लक्ष्य भेद कीं" व "त्या जपेंचि तथ्य मत्स्य भेदिसी" असे पाठभेद आहेत.

४९ १ या परी परस्परें तयासि सख्य जाहलें

,, २ तोष पावुनी मनीं सुवाक्य तेचि बोलिले

,, ३ "अविघ्न मी तुम्हासि पांचाळपूर लोचनीं" व "दावितों तुम्हासि पांचाळपूर लोचनीं" असे पाठभेद आहेत.

,, ४ "दावितों चला तुम्हासि नेतों स्कंधि वाहुनी" व "आदरें करूनि साहि स्कंधि तत्क्षणीं"

५० २ साजणासि नेउनि सुग्राम दृष्टि दाविलें

,, ३ "त्यासि तो पुसुनी वीर गुप्त होय तेक्षणीं" व "त्यांसि तो पुसोनी गंधर्व गुप्त होउनी" असे पाठभेद आहेत.

,, ४ साही ग्राम बाह्य बैसतााति स्नान सारुनी

सवाया ५३।५४ यांचा असा पाठ आहेः—

कुंति म्हणे हरि येउनि ये स्थळिं दाउनि रूप सुलाभ तो केला
दुस्तर साधन साधिति ज्यास्तव तोचि हरी मम सन्निध आला।
तोष मला कधिं नाहिं असा बहु कृष्ण सुदर्शनिं हा जिव धाला
तोषुनि त्यासि करांगुळि भूषण देउनि श्रीहरि शीघ्र निघाला ॥ ५३ ॥
धर्म म्हणे जगदीश्वर येउनि देउनि दर्शन तो श्रम नेला
हेंचि मनांतरिं खंति करी हरी चित्त प्रतिक्षणि भीम भुकेला।
बंधुवरा अति तप्त क्षुधे करुनी उदरीं जठरानळ ज्वाला
धर्म म्हणे मुदि घेउनि हें वद पोट भरी मज भोजन घाला ॥ ५४ ॥

यांचा दुसरा पाठ असा आहेः—

बोलति पांचहि बंधु हरिप्रति आजि अम्हा शुभदीन उदेला
दुस्तर साधन साधितीं यास्तव तो हरि भेटिसि सन्मुख आला।
जेवि सुधारस सेवनिं तोष तसा हरिदर्शनिं तोष जिवाला
तोषुनि त्यांस करांगुलि भूषण देउनि श्रीहरि शीघ्र निघाला ॥ ५३ ॥
धर्म म्हणे हरि येउनि ये स्थळिं दाउनि रूप अनाथ कृपाळा
तोषुनि अंतरिं जाय त्वरें हरि त्या शिबिराप्रति स्वक्रम लीला।
भीम म्हणे शृणु धर्मवरा जठरानळ पीडि मतें जि कृपाळा
धर्म म्हणे मुदि घेउनि हे वदे पोटभरी मज भोजन घाला ॥ ५४ ॥

५५ १ भीम मुद्रिकेसी घेउनि त्वरीत चालिला

५५ २ जाउनी जनांसि ईस घ्या म्हणोनि बोलिला

,, ३ "पाहुं मुद्रिका वदेति लोक मोल ते किती" व "मोल बोल कापड्या! तुं सांग हेचि लौकरी" असे पाठभेद आहेत.

५५ ४ "घालिजे सुभोजनासि तृप्ती होय जोंवरी" व "हें अमूल्य रत्नवर्य नाहिं आ-नयें रिती" असे पाठभेद आहेत.

५७ १ ऐकुनी प्रधान कापड्यास बाहे लौकरी

,, २ मुद्रिका विलोकतांचि लोभ तो मनीं धरी

,, ३ तृप्ति झालिया हे मुद्रिका तुम्हासि दीधली

,, ४ अतृप्त राहिलों तरी फिरूनि घेइजे भली

५८ १ अतृप्त मीं तरी न देइं मुद्रिका तुम्हांप्रती

,, २ बोलिला प्रधान कापड्या तुं जेविशी किती

,, ३ सैंवरीं नृपांनिमित्त अन्न फार निर्मिलें

,, ४ दूत देउनी भिमासि पाकशाळे धाडिलें

५९ १।२ भीम आसनीं स्वस्थ तो बळी । कोंपरें करी भूमितें खळी ॥

६० ३।४ दोहिं बाहुनीं ग्रास घे मुखीं । ठायिं ना उरे एक शीत कीं ॥

६१ २ "राहिल्यात कीं येत भोवंडी" व "येउंद्या म्हणे अन्न दूरडी" असे पाठभेद आहेत.

६२ १ जाउनी प्रधानासि सांगती

,, ४ ऐकतांच धांव घेत भीम तो

६३ २ तृप्ति जालि नाहिं एकहि कुशी

६५ १ "ऐकतांचि धृष्टद्युम्न पातला तये क्षणीं" व "बोल बोलतांचि धृष्टद्युम्न येत ते क्षणीं" असें पाठभेद आहेत.

,, २ मुद्रिका विलोकितांचि लोभ सूटला मनीं

,, ३ प्रौढि त्यासि दाउनी बहूत गर्व दाखवी

६७ ४ वदोनी संकेता हरि गुज निरोपी सहुदरा

६८ १।२ नंतरें भिमें त्वरेंच आइतें निवेदिलें । क्षुधेन पीडिलों बहूत अन्न नाहिं पूरलें ॥

,, ३।४ ऊपहार दे त्वरें स्वहस्तिं तूंचि लौकरी । हस्तकें तुझ्याचि तृप्ति होय क्षुब्ध जाठरीं ॥

७० १ रिकामीं कोठारें करुनि मुल आलें झडकरी

७२ २ धेनूनें रत्न जेंवी जरि मुखिं गिळिलें काय कीजे विचारें

७२ ४ तेणें जातां वदत निजमुखें मृत्तिका आणि भीमा

७५ १।२ दाटली सभा राय तें उभा । राहुनी वदे दाखवा प्रभा ॥

,, ३ "शौर्यवंत धैर्यवंत जे गुणीं" व "चाप घेउनी बाण लावुनी" असे पाठभेद आहेत.

७५ ४ "नोवरी वरा यंत्र भेदुनी" व "त्यांहिं शीघ्र बाण लाविजे गुणीं" असे पाठ-भेद आहेत.

७८ ३ "सैवरें बहुत पूर्वी देखिलीं" व "अनंत सैवरें पूर्वी ऐकिलीं" असे पाठभेद आहेत.

,, ४ जीव ग्राहिकें नाहिं निर्मिलीं

७९ ३।४ त्यासि देउं हे कां मनोरमा । ज्ञानि पाहतां अर्पी गौतमा ॥

८५ ४ नभीं त्रासे बाणीं परि बहुत कांपे थरथरा

८७ ३ हांसती नृपवर्य सर्वेहि वोढुनी करिं आणिला

८७	४ बैसऊनि सुयोधना नृप बोलती पण जिंकिला ?
८८	१ भूप बोलला सैंवरीं बहु आसतां कुरुमंडळी
९१	४ अर्जुनें तळिं पाहुनी वरि मंत्र विंधुनि पाडिलें
९२	२ "देखतां नृप 'धन्य धन्य' म्हणोन गर्जत वैखरी" व "ते क्षणीं नृप बोलती 'धन्य धन्य म्हणोन वैखरी" असे पाठभेद आहेत.
९२	४ माळ घे निजहस्तकीं त्वरें अर्जुनाप्रति घातली
९३	१ "भीम येउनियां त्वरें द्रौपदी स्कंधिं घेउनि चालिला" व 'स्कंधि ते क्षणिं भीम द्रौपदि बाहुनी त्वरें चालिला" असे पाठभेद आहेत.
,,	३ दुष्ट दुर्मति तेथ भूपति दार जाउनि रुंधिती
,,	४ आलों ज्यास्तव तेचि लाधलि आपणा कृपे श्रीपती
९४	१ मार्गि त्या भिम चालतां बहुत नृप मारिले
,,	२ पांचहीजण चक्रिआलयिं घेउनी वधु पातले
,,	३ बंधु बोलत जननिये! भिक्षा आणिली तुजकारणें
,,	४ तेधवां जननी वदे 'तुम्हि पांचहि जणें सेवणें'
९५	१ मातृवचन वेदवाक्यचि पांचही जण सेविती
,,	२ तीशि वंदितां भो! महाराज पातकें बहु भस्मती
,,	३ भूपती सह श्रीपती करि पंडुनंदन सोहळा
,,	४ सद्गुरू कृपे काव्य हा रस मंदमतिनें वर्णिला

गजगौरीव्रताख्यान. (पृष्ठ ६९-७४.)

३	२ विलोकूनी खंती शकुनिप्रति दुर्योधन मना
५	४ तळींच्या कृत्यासी चतुर रथ तेंवी फिरतसे
७	२ फिरे जों दुर्योधी कुमति मतिनें वाक्य वदला
८	१ ऐके निष्ठुर वाक्य त्या कुमतिचें कुंती मनीं खोंचली
,,	३ जैशी त्या पियुषीं असे निजमुखें व्याळें गरा टाकिली
११	१ तो तूं हा गजवोवसा निजसुखें आतांचि माते! करीं
१६	३ त्या चारदंता उतरोनि शिष्ट
,,	४ आणूनि मी दाविन तूज स्पष्ट
१७	२ लेहोनी पत्रा खिळिलें प्रतापीं
,,	३ मंत्रोनियां सायक तीव्र सोडी
१८	३ गडगडी तवां निर्जरीसभा
२२	२ सुरगजवर कुंती स्वव्रता इच्छिताहे
२४	४ दूत म्हणे बहु हे अमराधिप हस्तिस न्या कार्थि हे हरिदासा
२८	३. या बाणपंथें अमरावतीसी
,,	४ येऊनि बोला सुरनायकासि

३० ४ तूं चालवीं हा गज हस्तिनापुरासी
३१ १ महावतें तो ढकलोनि हस्ती
३२ १ धरोनि पाय हस्तकें गजासि नेतसे तुकें
३२ २ करोनि शीघ्र मोटकें स्वपाठि बांधि कौतुकें
३४ १ विडंबना पाहुनी सुरेंद्र कोपला मनीं
,, ४ सुशोभितासि नेलिया तुम्हासि साध्य जाइजे
३६ १ शरपथें उतरेत विराजती
,, ४ निरखितां जनिं सौख्यचि दाटलें
३७ ३ शचिवरें हि पराक्रम पाहिला
,, ४ म्हणुनियां गज सत्वर धाडिला
४० २ अघटित करणी हे या सुतें दावियेली
,, ४ उपजत करिगेहें दावितो सिंहनामा

गरुडगर्वपरिहाराख्यान. (पृष्ठें ७४-८१.)

१३ ३ त्यागिना जरी सांग त्या खरा.
१४ २ "देखिली त्वरें द्वारकापुरी" व "टाकिली त्वरें कनकापुरी" असे पाठभेद आहेत.
१५ २ ते क्षणीं सभेसि जावुनी म्हणे रमापति
१५ ३ तुझे कृपेकरून श्रम हारिला तो आघवा.
१५ ४ मानसीं न वर्णवे बहूत रूप राघवा.
२० ३ वानरा धरुनि आणिन येथें
२२ ४ मुनि त्वरें चमु संनिध पातला.
२३ ४ वांचवी सकळ भाविक सेना
२७ ३ जाउनि त्या कपिसी बहु मान करोनि म्हणे तुज बाहे सुज्ञा
२७ ४ "ऐकुनियां खगराज म्हणे मज काय निरोपसि न करवे अवज्ञा" व "बोल-तसे अरुणानुज हे मज लाज चतुर्भुज ऐक प्रतिज्ञा" असे पाठभेद आहेत.
२८ १ "सप्तसमुद्रहि घोटुनि पाडिन बांधुनि आणिन पंखबळानें" व "सप्तसमुद्रहि घोटुनि महितळिंचा अहि काढिन चंचुपुटानें" असे पाठभेद आहेत.
२८ २ महितळिंचा अहि जाण तुं श्रीहरि वेढुन काढिन चंचुबळानें
२८ ४ काय करूं हरि शब्द नुलंघवे यास्तव जात असें बहु मानें
३० २ "फडफडां सभेमाजि तो पडे" व "द्वारकेमध्यें जावुनी पडे" असे पाठभेद आहेत.
३१ २ तों हरि सुधाहस्त फीरवी.
३२ १ जावुनि खगेंद्र काय बोलिलें
३७ १ ही खूण सांगुनि बरी गरुडासि देवें
३८ १।२ हरि म्हणे, गरुडा हृदयांतरीं । अभय होउनि जाइं वनांतरीं ॥
४१ १।२ "खगेंद्र खांदिवरी भय अंतरीं । यदु[illegible] घातलें भरी ॥" व "गरुड

त्वांदिपरी भय अंतरीं । यदुविरें मज घातलेंसे भरी ।।" व "गरुड अंतरींच विचार करी । घातलें यदुनायकें मज तें भरी ।।" असे पाठभेद आहेत.

४५ ३।४ कृपाळू घनश्याम हा हेमवर्णी । जया वर्णिता भंगली शेषवाणी ।।
४७ ६ रामवियोगाचा शीण तोंचि सर्व नासिला
५० ३।४ मारुति सखा प्राण भेटला । आनंदसिंधु हा पूर्ण दाटला ।।
५७ ४ नीघे कपि त्वरित घेउन राम आज्ञा

सुरथसुधन्वाख्यान.

प्रसंग पहिला. (पृष्ठें ८२-९४.)

१ १ ऐकिजे सगळि भारत हे कथा
,, ४ निश्चयें निजपदाप्रति पावती
६ २ धनंजयाशीं रणिं शीघ्र यावें
७ २ रायें नेवुनियां सर्वें अतिबळी त्या नंतरी नायका
१० २ न्यायवर्त, धर्मपाळ, धर्मबाहु त्या रणीं
१३ २ म्हणोनि नृपती तयासि शासनोक्त बोलिला
१५ २ बहू यत्नें आणीं धरुनि कमळानायक हरी
१७ १ सुधन्वा तो शोभे कुवलयदलाक्षी ही कुवळा
२९ ३ जेचि तुरंगमवेष्टित सारंग चमुसि कसा जिणसी तुं निजांगें
३१ ३ अश्रु तिचे श्रवती नयनीं मग दोहिं करीं धरि कंठ वराचा
३४ १ बहुत ते क्षणिं नराधिप कष्टला
,, ४ वदुनि भूपति विषादहि तो चटे
३६ १ निरखिती नयनिं ते सुत स्यंदनीं
३७ २ सरथ घेउनि नृपाप्रति पातले
४१ ४ सदय हृदय नोहे पाहतां दोष नाहीं

प्रसंग दुसरा. (पृष्ठें ९४-१०८.)

८ ४ क्षणीं एका मूर्च्छा त्यजुनि नृपती सूनु उठिला
१५ १ ऐशीं दुर्वचनें धनंजय रणीं ऐकोनी क्रोधें भरे
६८ १।२ कुशब्द वाणि ऐकतां हर्यीच नृपतीसुता
७७ १ ऐकुनी नरवरें शर सोडिला

अनंतकृत कवितेंतील अधिक पद्यें.

गोपीगीत. (पृष्ठें ५५–५६.)

घालूनियां लेंकरुं पाळण्यातें, 'निज नीज बाळा!' म्हणती तयातें।
सप्रेम दोरा मग हालवीती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ १

उठोनियां सुंदरि गोपदारा, काढीत वेगें श्रम केर सारा।
पादांबुजीं पैंजण वाजताती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ २

संमार्जनें शुद्ध करूनि बाळा, धरेवरी रेखिति रंगमाळा।
पायांमधें छुम छुम वाजताती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ ३

दळावया बैसलि गोपभामा, देखोनि श्रीकृष्ण····शि कामा।
सांडूनी लज्जा बहुसाल गाती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ ४

व्रजांगना यारिति पाक सारा, अर्पूनि श्रीश्याम गणेशदेवा।
जेवूनियां ते नर नारि गाती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ ५

घेऊनि पाट्यावरि डाळ वांटी, डोले मदें कंचुकि फार दाटे।
तैं कज्जलाचे श्रमबिंदु येती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ ६

गाईसवें जाउनि गोपमेळा, रानांत होतो मग कृष्णमेळा।
पांव्यामध्यें सुंदर वाजवीती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ ७

द्रौपदीस्वयंवर. (पृष्ठें ५५–६८.)

६ व्या श्लोकापुढें श्लोक:–

पाशि पाडसें गुंतलीं वनीं, देखतांचि धांव घे कुरंगिनी।
दांति वागवी मांजरी पिलीं, तेंवि तूं आम्हां कृष्णमाउली. ॥ ७

१६ व्या श्लोकापुढें श्लोक:–

दूरि पाहतां दृष्टि गोमती, त्या नराचि हो सृष्टि गोमती।
तींत जो करी प्राणि मार्जना, त्यासि वंदितां सुमुक्ति दुर्जना. ॥ १७

तेंवि गोमतीस्नान सारिलें, रायें जाउनी हरिसि वंदिलें।
देखतां उठोनियां खगध्वजें, क्षेम देतसे नृपा चतुर्भुजें. ॥ १८

५० व्या श्लोकापुढें श्लोक:–

एक ते कढे तैल तापतें, केलें पाहिजे तप्त शीत तें।
तूज अर्पितों मंत्र चाक्षुषी, यासि तूं जपोनि भेद लक्ष्य कीं. ॥ ५१

५२ व्या श्लोकापुढें श्लोक:–

आलिंगिले पांडव गोपिनाथें, कुंती म्हणे पांच तुझीं अनाथें।
तुझाचि तो आश्रय आहे आम्हां, प्रेमें तिला श्रीहरि देत क्षेमा. ॥५३

गरुडगर्वपरिहाराख्यान. (पृष्ठें ७४–८१.)

३९ व्या श्लोकापुढें ओंवी:–

ऐकोनी दाशरथी हा शब्द। कपी होउनी सद्गद।
खगा घेउनियां खांदे। नाचे छंदीं आनंदें. ॥ ४०

५१ व्या श्लोकापुढें श्लोक:–

माय चूकतां लेंकरूं झुरे, मीन अंतरीं ऊदका स्मरे।
पाहे चातक मेघिच्या जला, तेंवि आठवीं राघवा! तुला. ॥ ५२

५३ व्या श्लोकापुढें श्लोक:–

धेनुतें वनांतरीं राहे सुचित्त कंदरीं
अंड ठेवुनि ते पक्षिणी उडे दिगंबरीं।
अदग्ध कच्छपी धरूनि वत्स पाहे दृष्टिसी
तेंवि आठवीं कपिविरा रे! तूजशी. ॥ ५४

रामदासस्तुति. (पृष्ठें १०८-१०९.)

पुढील दोन श्लोक एका पोथींत आढळतात. ते 'रामदासस्तुति' या प्रकरणांतीलच असें समजून येथें दिले आहेत.

सोळाशें वरि तीन दुर्मति पहा संवत्सरा अंतरीं,
माध्यान्हीं शुभ माघ शुद्ध नवमी त्या मंदवारांतरीं।
रामीं आत्मनिवेदनीं करि वपू, सत्कीर्तिची हे ध्वजा
स्वानंदें स्वसमाधि सज्जनगडीं श्रीरामदासा भजा. ॥ १

काया सुंदर गौरवर्ण विलसे भाळीं अवाळूं असे,
पादूकांवरि शेष शोभत असे दोहींकडे आरसे।
माथां मदिल दिव्य शोभत बरा फेटा दुपेटा बरा,
ऐसा सद्गुरु तो अनंतकविचा जो निस्पृहांचा तुरा. ॥ २

अनंतकविकृत कवितेचें शुद्धिपत्र.

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
	सीतास्वयंवर.		
३	अहल्या करीं	अहल्याकरीं	१
४	प्राप्त होईल रामा!	प्राप्त होईल रामा!'	,,
७	महासुक्त माध्येम	महासूक्त माध्यम	,,
११	प्रधाना सर्वे	प्रधानासर्वे	२
१२	सावधा	सावध	,,
२३	आटकाट	आटोकाट	३
४१	मणबंधीं	मणिबंधीं	५
४३	आधींले	आधीं ले	,,
४४	त्रैलोक्य मोलागळें	त्रैलोक्यमोलागळें	६
४५	राकडि	राखडि	,,
४६	तिशी	तिशीं	,,
५७	उठले	ऊठले	७
५९	असें	असे	,,
६०	म्या	म्यां	,,
६६	मज परीस	मजपरीस	८
७८	फरफरां,	फरफरा.'	९
,,	परपरा'	परपरा	,,
८०	उलाळे	उलाळें	१०
१०२	चंद्रजोती	चंद्रज्योती	१३
१०६	न नमी	न नमीं	,,
१०९	केलें	केला	१४
११०	द्विजवरा!	द्विजवरा!	,,
	सुलोचनाख्यान.		
३	शशांकवदने!	शशांकवदने!	१५
७	नमी	नमीं	,,
१०	दुरितें दुष्कर्मे विध्वंसना	दुरितें दुष्कर्मविध्वंसना	१६
१४	(टीप १८) रावणाचा पत्र.	रावणाचा पुत्र	,,

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
३४	(टीप ५) भयंकर'	भयंकर.	१९
४१	(टीप ३) ळशा भयानें	अशा भयानें	२०
४५	मिथ्यात्व	मिथ्यत्व	२१
७३	अनंतकविता	अनंत कविता	२५
७४	राघवकृपे	राघवकृपें	,,

अहिमह्याख्यान.

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
२	वागेश्वरीं ! वाजविं	वागेश्वरी वाजवि	,,
,,	करिजे	करि जे	,,
६	भ्रातु	भात्रु	२७
२९	स्वमुखें	मुखें	२८
३२	आणी	आर्णी	,,
५५	सद्गदकंठ	सद्गदकंठ	३१
६६	अशुद्रांचे	अशुद्रांचे	३२
८३	मंचकापासुनी मही	मंचका पासुनीमही	३४

कुशलवाख्यान.

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
५	वाजीं गजारुढ रथीं	वाजीगजारुढ रथी	३६
३४	अवनी	अवनीं	३९
,,	साध्यविद्या	साध्य विद्या	४०
३९	त्यजी	त्यजीं	,,
५५	स्वकरे	स्वकरें	४२
७९	काकुलती	काकुळती	४८
९६	पूर्विचें	'पूर्विचें	५४

गोपीगीत.

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
१	प्रणम्य	प्रणाम	५५
६	जाई	जाई	,,
११	जातें	जातें	५६

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
११	घर्मार्थबिन्दु	घर्मार्थ बिंदु	५६
१३	तंदुलातें	तंदुलांतें	,,
१७	करी	करीं	,,
,,	मोहरीया	मोहरी या	,,

द्रौपदीस्वयंवर.

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
२४	मूपांतरीं	भूपांतरीं	६०
२५	पसरे जनीं	नगरींहुनी	,,
४०	धांवाति	धांवति	६२
६६	टाकिती	टाकितो	६४

गजगौरीव्रताख्यान.

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
१९	देखिलें	देखिलें	७१
२५	सिद्ध असें	'सिद्ध असें	७२
३४	जाणिजे	जाणिजे.'	७३
४४	सत्काव्यश्रवणें करूनि श्रवणे	सत्काव्य श्रवणेंकरूनि श्रवणें	७४

गरुडगर्वपरिहाराख्यान.

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
५०	अकाल	'अकाल	८०
५९	अनंताचो	अनंताचा	८१

सुरथसुधन्वाख्यान.

(प्रसंग पहिला)

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
१२	जिवागला	जिवागळा	८३
१३	युग्म हस्तकें	युग्महस्तकें	,,
१९	वक्षी लक्षीं	वक्षीं लक्षी	८५
२०	कटी	कटीं	,,
२१	व्यंग	व्यंग्य	,,
२२	राहिलासी	राहिलासि	,,

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
२६	धीर तो	धीर तों	८५
२९	उमजे	उमजें	८६
४१	कढाहीं	कटाहीं	८७
४२	घालितो	घालितों	,,
४४	सुत	'सुत	८८
५०	मृत्युभे	मृत्युभें	८९
७४	हावे वरी	हयावरी	९२
८१	प्रेरि	प्रेरिं	,,
८२	यज्ञस्वी	यशस्वी	९३
८५	दावी	दावीं	,,
९२	अतितोमरांचें	अतितोमरांचे	९४
९३	परिघे	परिघें	,,

(प्रसंग दुसरा.)

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
५	विभेदिले	विभेदिलें	९५
७	असुराधीशं	असुराधीश	,,
,,	मुख	सुख	,,
२४	या क्षणी	या क्षणीं	९८
४१	पहिलें शरें तेहि	पहिले शरें तेंहि	१००
४२	ते दृढ	तें दृढ	,,
,,	म्या	म्यां	,,
,,	ऐकुनी	ऐकुनि	,,
४३	अर्जुन सायक	अर्जुनसायक	,,
,,	पराक्रमिं हा निरखी	पराक्रमि हा निरखीं	,,
६४	पाहूं	पाहू	१०३
६६	स्थीर व्हावें;	स्थीर व्हावें.'	१०४
७१	देखिलें	देखिले	,,
७६	निरखि	निरखिं	१०५
८४	ते पडे	तें पडे	,,
८८	नव्हे	नव्हें	१०६
९०	५०	९०	,,

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
९२	पाहे	पाहें	१०६
९३	आणि रे!	आणि रे!	”

निर्वाणषट्क.

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
३	पाही धर्म	पाहें धर्म	११०
६	मूर्तीषड्ुर्मी	मूर्तीषड्र्मी	”

पदसंग्रह.

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
४	भवभ्रांतिदिग्मंडळीं	भवभ्रांति दिग्मंडळीं	१११
७	आम्हावरते	आम्हावरती	११३
८	ज्याया	जाया	”
९	मानसी	मानिसी	”

श्रियाळचरित्र.

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
२	पावन	पावन हे	११४
”	आठविती	आठवते	”
”	वर्ते	वर्तें	”
४	तसे	तसें	”
६	गोंगान	घोंघाण	”
”	नेघे	नेघें	”
९	दिधले	दीधलें	११५
१०	क्षम	क्षेम	”
१७	सूर्यवंशी	सूर्यवंशीं	”

आणखी पदें.

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
११	ब्रिजनिया	विजनिं या	११८
”	कामी	कामहि	”
१२	साधी	साधीं	”

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
१४	सन्निद्ध	सन्निध	११९
,,	दाखवी	दाखवीं	१२०
,,	श्रीपति बा! हो!	श्रीपति बाहो	,,

सुलोचनागहिंवर.

(प्रसंग पहिला.)

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
८	हे देखुनी	हें देखुनी	१२२
९	कपिची	कपिचीं	,,
१०	तेंचि	तेंचि	,,
११	पूर्णागमी	पूर्णागमीं	,,
,,	धाके कापला	धाकें कांपला	,,
१५	देवरासीं	दे वरासीं	१२३
,,	देवराशी	देवराशीं	,,
१८	शाम तुझें विलोकी	श्याम तुझें विलोकीं	,,
२०	नुमजेचि बाकी	नुमजेचि बा! कीं	,,
,,	वधितसे इजलागिं पाहे	वधितसें तुजलागिं पाहें	,,
२४	जाता	जातां	१२४
२८	तद्वद	तद्वत	,,
३०	प्रेत्नें पडे	प्रेतीं पडे	१२५
३७	शाकिनि वरा वरणू	शाकिनिवरा वरणूं	१२६
,,	मूतिमंते	मूर्तिमंतें	,,
४०	दुर्गंधिमांसजलता	दुर्गंधि मांस जळतां	,,
४१	मखतोंडीं	मखतुंडीं	,,
४३	सारथि या	सारथिया	,,
४४	करु गोत्रा	करुं गोत्रा	,,
४५	स्वग्रामसीमें	स्वग्रामसीमीं	,,
४६	रथी	रथीं	१२७
५१	आयुधा ते	आयुधातें	,,
५३	लक्ष कोंडी	लक्षकोडी	१२८

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
	(प्रसंग दुसरा.)		
५	चंडकोदंडवाणीं	चंडकोदंडबाणी	१२९
,,	मांडिले	मांडिलें	,,
२१	प्रत्यक्ष हे	प्रत्यक्ष हा	१३१
२२	सांगता	सांगतां	,,
,,	तें भोगितां	ते भोगितां	,,
,,	हे निदाजीं	हें निदानीं	,,
,,	साहे	साहें	,,
२३	सम ते विभागी	सम तो विभागीं	,,
३४	दाटली वाद्य घोषें	दाटलीं वाद्यघोषें	१३२
३५	भूत फौजा	भूतफौजा	,,
३८	वाराह दाट–फणि मान	वाराहदाढ–फणिमान	१३३
४०	तेजांभेटी	तेजां भेटी	,,
,,	वन्ही वन्हीते	वन्ही वन्हीतें	,,
,,	तसी	तसीं	,,
५६	जिव्हारीं शर भेदिते	जिव्हारीं शर भेदितां	१३५
५८	वेचिले	वेंचिलें	१३६
६५	तो आला	तों आला	१३७
६७	आकाशिचें पोकळीं	आकाशिंचे पोकळी	,,
	(प्रसंग तिसरा.)		
२	पावले	पावलें	१३९
,,	राहिले धड उभे	राहिलें धड उभें	,,
१२	हस्तपद्मी	हस्तपद्मीं	१४०
१३	सायकाची	सायकांचीं	,,
१४	न जाणे	न जाणें (किंवा) न जाणों	,,
१५	काळीज	काळिज	१४१
,,	न जाणे ब्रह्यानें	न जाणें ब्रह्यानें	,,
१९	रक्षिजे त्यास	रक्षिजे त्यांस	१४२
२३	बांहे	बांहे	,,
२५	माते ?'	मातें ?'	१४३

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
२५	लोके	लोकें	१४३
२७	स्फुंदस्फुंदो	स्फुंदस्फुंदे	,,
३०	विधिचे	विधिचें	,,
३५	विचारी	विचारीं	१४४
३७	मन धरू	मन धरूं	,,
३९	हे बोलतां	हें बोलतां	,,
४०	वांची सती	वाची सती	,,
४२	करू	करूं	१४५
४४	रथा यज्ञि लागी यजी	रथालागिं यज्ञीं यजीं	,,
४७	परीं खंति	परी खंति	,,
५४	नामें प्रताप	नामीं प्रताप	१४६
५६	ते मर्कटीं—नेलें	तें मर्कटीं—नेलें	१४७
६१	भांडारे धरपूरते	भांडारीं धंनपूर तें (किंवा) धन पूरतें	१४८
६४	सति मुखा	सति मुखा	,,
,,	सुखे निववी ते	सुखें निरवीते	,,
६५	पांखरांणीं	पांखरांनीं	,,

(प्रसंग चवथा.)

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
११	पीटिले	पीटिलें	१५०
१२	मंदोदरीप्रमुख मंडण मंदिराचे	मंदोदरी प्रमुख मंडन मंदिराचें	,,
,,	दशकंधराचे	दशकंधराचें	,,
१६	होतां	होता	,,
२०	त्या शोक—भवतां	तो शोक—भंवता	१५१
२२	न ढळें ते	न ढळे तें	,,
२८	वाचति	वांचति	,,
,,	ज्याचे	ज्याचे	,,
३८	चाले अगे!	चालें अगे!	१५२
४१	चडले	चढले	१५३
४२	वरितीं मज	वरतीं मज	,,
४३	कोटी	कोडी	,,

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
४५	आणि	आणिं	१५३
४८	न धरी	न धरीं	,,
५१	आप्त पाही	आप्त पाहीं	१५४
६०	खोचले स्तब्ध रावे	खोंचला स्तब्ध रावो	,,
,,	सिद्धि जावें	सिद्धि जावो	,,
६३	विस्में (=विस्मयानें)	विस्मे (=आश्चर्य)	१५५

(प्रसंग पांचवा.)

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
५	कटाक्षछटांचा	कटाक्षच्छटांचा	१५७
७	ते मंदहास्सें	तें मंदहास्यें	,,
,,	न पोचे	न पोंचे	,,
१३	असी चामरे	असीं चामरें	,,
१७	राघवाचें	राघवाचे	१५८
१८	न करी	न करीं	,,
२३	हे स्थूलरूप विभुचे	हें स्थूलरूप विभुचें	,,
२८	पुरवि अशा	पुरविं अशा	१५९
३२	तया सगें	तयासंगें	,,
३३	लावी	लावीं	१६०
,,	निरसि	निरसिं	,,
३५	दृष्टी.	दृष्टी.'	,,
३९	आगिटी	आगटी	,,
४०	वाचलें	वांचलें	,,
४६	नाठवे	नाठवें	१६१
५१	दिले	दिलें	
५२	चडतां	चढतां	
५३	नाकींबरे	नाकीं बरे	१६२
५५	हे गोत	हें गोत	,,
५६	कांहिंच	कांहींच	,,
५८	हे न साहे	हें न पाहे	
,,	शौचकर्मी	शौचकर्मी	
६४	असें	असे	१६३

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
६८	करिता	करितां	१६४
७७	धणाणी	ददाणी	१६५
८०	पाही	पाहीं	,,
८८	ऐसी सती	ऐसी सती.'	१६८
९०	आली	आलीं	,,

बभ्रुवाहनाख्यान.

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
२	त्रि खंडुनि	त्रिखंडुनि	१६९
६	कार्मुकि (=धनुर्धर)	कार्मुक (=बाण)	,,
७	कलेवरि	कलेवरिं	,,
९	भूमीं	भूमिं	,,
१०	सावळे विण	सायकें वीण	१७०
१२	मग मूपें	मग भूपें	,,
१७	प्रथम चरण सर्व:-	गजाननाशिं हस्ति अश्व लावुनी हलाकृती	१७१
,,	करी कपोल मौक्तिकें	करीकपोलमौक्तिकें	,,
१८	बहुत	बहूत	,,
१९	शिर	शर	,,
,,	विभेदीले···ते अग्र···डे	विभेदीलें···तें अग्रच उडे	,,
२४	घाणाग्र	घ्राणाग्र	१७२
४६	निजपुरि	निजपुरिं	१७४
५०	शशि सूर्यवंशि	शशिसूर्यवंशि	१७५
,,	रुचिराद्धती	रुचिराकृती	,,
५६	प्रळयींचा	प्रळयिंचा	१७६
५८	पदीं	पदी (=पायदळ)	,,
,,	पार्थ···च्चयय	पार्थ संचय (?)	,,
६६	त्याजपासून	त्याजपासुन	,,
६८	पूर्वी	पूर्विं	१७७
७६	वृषध्वजीष	वृषध्वज समीप	,,
९१	लेववी	लेववीं	१७९
९५	नेली	गेली	

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
९६	सुदु:खेंचि धांवे	सुदु:खेंचि पावे	१७९
९७	अंबु नेत्रें	अंबुनेत्रें	,,
,,	घालिती	घालि ती	,,
९८	असे पूर्ण	नसे पूर्ण	,,

पदसंग्रह.

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
१६	सायास कशाया	सायास कशा या	१८२
,,	मारा कर	मारा़कल	,,
,,	माराब्धि उतारा	माराब्धिउतारा	,,
१७	कवळाचें	कवळावें	१८३
१८	कंबुधरणा	कंबुधरण	,,
१९	पाढी	पार्डी	,,
,,	कधिं भेट	कधिं वेठ	१८४

पाळणे.

पद्य.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
२	तिन बाणी	तिनबाणीं	१८६
,,	वोहडी	वोढी	,,

पदांची सूची.

१. अनंतकवीच्या कवितासंग्रहांत छापलेल्या पदांपैकीं १,२,३,४,१०,१२ व १७हीं पदें रंगनाथकृत आहेत. पद ५ वें हें विठ्ठलकृत आहे. हीं पदें चुकीनें अनंताच्या पदसंग्रहांत छापिलीं गेलीं.

अनंतकविकृत काव्यावर आणखी टीपा.

सीतास्वयंवर. (पृ० १–२४).

श्लोक.

२ श्रोतयां–श्रोत्यांना, ऐकणारांना. पाणी–हात.

४ वियोगासि संयोग केला–माझा पति व मी यांची तुटातूट झाली होती ती तूं नाहींशी केलीस.

७ सप्तर्षि–सात ऋषि. त्यांचीं नांवें वेगवेगळीं आढळतात तीं अशीं:(१) १ कश्यप २ अत्रि ३ भरद्वाज ४ विश्वामित्र ५ गौतम ६ जमदग्नि ७ वशिष्ठ. (२) १ मरीचि २ अत्रि ३ अंगिरस् ४ पुलस्ति ५ पुलह ६ ऋतु ७ वशिष्ठ.

१० बाह्य–बाहेर. (हें मूळचें विशेषण आहे परंतु येथें शब्दयोगीअव्ययाप्रमाणें उपयोग केला आहे.)

११ तेजराशी–तेजस्वी.

१३ विदेहांतरीं–विदेह (जनक) त्याच्या मनांत. (विदेह+अंतर.)

आशंका–विचारण्याची इच्छा.

१४ कौसल्योदरशुक्तिका–कौसल्येचें पोट हाच शिंपला.

वरषती–(वर्षती) वर्षाव करतात.

१७ उद्धारिली–(उद्धरली) मुक्त केली.

२० कुसरी–(कुसरी) चातुर्यानें.

२३ दहाट–हुशार.

२४ विलासती–(विलसती) शोभतात.

३० नृपू–(नृप) राजे.

ऊपमेसि–(उपमेसि) बरोबरीला.

तुका–तुळा, लावून पहा.

३१ ऊटिलें–उटणें लावून स्वच्छ केलें.

३४ विस्मिताबला–अबला (स्त्रिया) विस्मित झाल्या (आश्चर्य पावल्या).

३५ जळीं घालिति–पाण्यांत दडून बसतात.

लंघि दिशांसी–लांब निघून जातो..

३७ पंखिंचि चंचुसि खोवी–पंखांत चंचु खोंवतो–खुपसून बसतो. (नाक अधिक चांगलें असल्यामुळें लाजून चंचु पंखांत खुपसतो–असा अर्थ.)

आस्य–तोंड.

लास्य–नृत्य.

बिंब–हा शब्द कवीनें 'बिंबाधर' या शब्दाबद्दल योजिला असावा.

स्थायी–राहणारे.

३८ मुष्टिप्रमाण–मुठीएवढी.

द्विपांतरिं–(द्वीपांतरीं) अन्यद्वीपांत.

३८ सखियाद्वय–सखियांचें द्वय, दोन सोबतिणी.

ललना–स्त्रिया.

लवलाहें–लौकर.

३९ अनवठें–(अनवट) पायाच्या आंगठ्यांत घालण्याचा डागिना.

पोल्हारें–(पोल्हार) एक पायांच्या बोटांतील अलंकार.

विरुद्या–(विरोद्या) पायांच्या बोटांत घालण्याचा डागिना.

पोंचट–खोंचा पाडलेलीं.

४२ पंचलडि–पांच सरांचा.

४३ ले–घातल्या.

नागोत्रे–एक डागिना.

४४ त्रैलोक्यमोलागळें–त्रैलोक्यांत किंमतीनें अधिक.

४५ कूहिरी–(कुहिरी) एक डोक्यांतील अलंकार.

झीब्यावरी–(झिब्यावरी) वेणीच्या गोंड्यावर.

५० तार्किती–तर्क करितात.

पातला–आला.

५१ आणिजे–आणावें.

५५ कोंदला–दाटला, दुमदुमला.

६१ मालिका–माळा.

झाडणी–केरसुणी.

६६ राबती–काम करतात.

६९ लंकनाथ–(लंकानाथ) रावण.

८० त्रीजगा– त्रिजगा) तीन जगांना. (स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ.)

उलाळें–(उल्लाळें) उलटण्यानें, उलटून.

८१ वरविण–वराशिवाय, नवऱ्याशिवाय.

निदानीं–शेवटीं.

८२ पैल–पलीकडे.

८३ सीता–दोरीला. चापीं सीता चढवीं–धनुष्य सज्ज कर. धनुष्याला बाण लाव. धनुष्य उचल.

८९ अवेक्षुनी–पाहून.

अपेक्षुनी–इच्छून, इच्छा करून.

९१ अलव्य–न लवणारें. लवणें हा मराठी धातु 'लीन' यापासून निघाला आहे तेव्हां त्यापासून असें अव्यय साधणें ही आपली दांडगाईच समजावयाची, पण आमच्या कवीस शब्दांचीं वेडीं-वांकडीं रूपें तयार करण्याचें मुळींच भय वाटत नाहीं! 'निरंकुशाः कवयः' या न्यायानें असे दोष आदरणीय समजले पांहिजेत.

९२ कृतकृत्य–(कृतकृत्य) ज्यानें आपलें कर्तव्य बजाविलें आहे तो.

९३ विखंडुनी–मोडून.

९४ क्षेत्रि–(क्षत्र) क्षत्रिय, योद्धा.

९८ शिरिरामचंद्र–श्रीरामचंद्र.

१०१ विद्युतभा–विजेची कांति.

१०२ चतुर्मदगजीं–चार माजलेल्या हत्तींवर.

सत्राणें–जोरानें.

१०४ वक्त्रें–तोंडानें.

सुतवूनियां–सुतानें बांधून.

१०५ रघूत्तमकटीं–रामचंद्राच्या कडेवर.

ग्रंथि–गांठ.

१०८ दृढवीर्यशृंग–मोठ्या पराक्रमाची खूण.

१०९ विकृती–वाईट काम करणारा.

११० व्यंग–उणें किंवा (व्यंग्य) उपरोधिक भाषण.

१११ अनुदिन–निरंतर.

निघाता–मारण्याला.

साभिमानें–अभिमान धरून.

११३ तुकें–कवितेचे तुकडे.

भातुकें–न्याहारी, अल्पाशन, भातुकली (कवीचें म्हणणें कीं ही कविता अल्पाहारासारखी आहे.)

सुलोचनाख्यान. (पृ० १४–२५.)

१ दीर्घघोरांदरीं–मोठ्या घोर युद्धांत.

३ ख्याती–कीर्ति.

५ देहांतता–मरण. (देहाची अंतता.)

६ परमाप्त–मोठा नातलग.
९ न वचें–धजूं नको.
११ सरोजनयनी–कमलनेत्री. येथें 'अनुप्रास' आहे.
१२ विन्मुख–पाठमोरे.
१३ ऊसणें–(उसणें) समाचार, सूड.
रावणी–रावणपुत्र, इंद्रजित्. संस्कृत 'अ'कारान्त पुल्लिंगी नामांस 'ई' हा प्रत्यय लाविला असतां अपत्यार्थी नाम होतें; जसें:–मरुत्–मारुति,कलिंद–कालिंदी, यज्ञसेन–याज्ञसेनी.
१४ गोत्रज–गोत्रांत उत्पन्न झालेले. एका कुळांतले.
नीजमनीं–(निजमनीं) आपल्या मनांत.
१६ परिसा–ऐका.
अन्यथा–खोटें.
दिजे–द्यावी.
१८ अश्विनीरुढ–घोडीवर बसलेले.
र्कमित–(क्रमित) चालले.
२२ वृतांत–(वृत्तांत) हकीकत.
२३ लोचना–डोळ्यांना.
इंद्राजिताची–(इंद्रजिताची) रावणाच्या मुलाची.
२५ ऊठिली–(उठली) उभी राहिली.
२६ कारुणा–(करुणा) भाकितें–प्रार्थना करितें.
२७ लाहिजे–पावावीं.
२८ पन्नगाची–सर्पाची. (शेषाची.)
३० लेहुनी–लिहून.
अन्वयो–जुळणी.
विस्मयो–आश्चर्य.
३१ तर्केला–तर्क केला.
मिथ्य–(मिथ्या) खोटा.

३३ द्विलोचनें–(द्विलोचनीं) दोन्ही डोळ्यांनीं.
३४ लुळे–लोळे, हाले.
वन्हिरूप–अग्निमय.
वामनेत्र–डावा डोळा.
वेष–पेहराव, पोशाख,
३६ श्रवण–कान.
३७ सेवनासि–चाकरी करण्याला.
अष्टकाळ–आठप्रहर.
तिष्ठती–उभे असतात.
त्रिलोक–तीन लोक. स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ.
३८ समरणिं–(समरंगणिं) लढाईत किंवा रणिं सम (अशा) अरितें–लढाईत तुमच्या सारखा पराक्रमी अशा शत्रूला (यश कसें दिलें).
नुमजत–उमजत (समजत) नाहीं.
विदेशा–परदेशाला (मला मागें ठेवून तुम्ही स्वर्गावर कां गेलां.)
३९ हरीपुंगवा–सिंहश्रेष्ठाला.
हर्षामृतें–हर्ष(आनंद)रूप अमृतानें.
४० उदंडवेळ–पुष्कळदां.
क्रिडाविनोद–(क्रीडा व विनोद) खेळणें व विनोदाच्या (करमणुकीच्या) गोष्टी बोलणें.
४१ दाटतो–भरतो.
शल्य–बोंचणारें.
४२ कारुणा–(करुणा) दया.
मुखाहुतीस–(अग्नीच्या) मुखांत आहुति अर्पीत असतां).
नभू–(नभ) आकाश.
४३ क्षाळितां–धुतले असतां.
४४ बाहतां–बोल वेलें असतां.

४६ मिथ्याक्षरें–(मिथ्या अक्षरें) खोटीं अक्षरें.
साह्यते–साह्यवाला, मदतीला.
४७ अक्ष–डोळा.
दक्ष–चतुर.
४९ वामाक्ष–डावा डोळा.
५० निका–खरोखर.
५१ रणधिरा–(रणधीरा) रणांत धीर धरणाऱ्या.
विरा–(वीरा) शूरा.
प्रांजळा–हे स्वच्छ मनाच्या (लक्ष्मणा.)
५७ त्रासिता–त्रास देता.
जीवितां–जिवंत करितां.
५९ लाहान–(लहान) धाकटीं.
६० निरोपितां–निरोप (आज्ञा) होतांच–देतांच.
६१ धैर्यद्रुमा–धैर्यरूप वृक्षाला.
६२ अग्नीकुटी–अग्नी–चिता.
शिखा–ज्वाला.
६३ जळार्णवतिरीं–जळानें युक्त अशा समुद्राच्या कांठीं.
६५ प्रदक्षिण–(प्रदक्षिणा) फेरी.
मिनले–मिळाले.
६६ आन–दुसरी.
अक्षवाणें–अक्षयवाणें.
६७ नभोदरीं–आकाशांत.
७० उसणें–फेड [रामाची स्त्री सीता रावणानें बंदींत टाकली आहे, त्याचें उसनें सुलोचनेस अडवून रामानें फेडिलें असतें तर–असा भावार्थ.]
वर्जिता–मनाई करिता.
७२ जगत्र–जगत्रय, (तीन–जगें स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ.)
सृजिता–उत्पन्न करणारा.
७३ तुकें–लहान लहान वाक्यें.
लोलुप्यता–लुब्धपणा, गोडी.
७३ नि–आणि.

अहिमहाख्यान. (पृ० २५–३५).

१ त्रिसप्त–तीन सप्तकें (एकवीस.)
४ सैन्यें–सैन्यासह.
६ जीत–जिवंत.
,, भ्रातु–भाऊ.
७ अश्लाघ्यवाणें–अयोग्य.
१० नीवेदिलें–(निवेदिलें) सांगितलें.
११ अचेत–(अचेतन) बेसावध.
१३ ऊर्ध्व–वर.
१५ पंथ–पथिक, पांथस्थ.
१६ स्थानकीं–स्थानीं. (क हा स्वार्थी प्रत्यय समजावा.)
२३ विवेष्टिलें–वेढिलें.
२४ पेटला–हट्टास पेटला.
२६ चेतला–रागावला.
३३ बुझाली–भ्याली, लाजली.
३६ वदनांतरिं–तोंडांत.
३८ वायुच्यात्मजें–वायुच्या आत्मजें (मुलानें).
४५ पहति–(पाहति)–बघतात.
४९ वीविधू–(विविध) नाना प्रकारचे.
५० ऊपरीवरि–ओटीवर किंवा गच्चीवर अथवा माडीवर.
५४ तनुप्राणरक्षण–तनु व प्राण यांचें रक्षण करणारा.
६४ न लगतां–न लागतां.
६५ विंधित–मारीत.
६७ अजित–अजिंक्य.
७५ स्थंडिलें–कुंडें.

७५ मुखपुटें–पुट–कोणत्याही वस्तूचा द्रोणासारखा जो आकार करतात तो; अंजलिपुट, कर्णपुट, नासापुट, पर्णपुट, इत्यादि.

७६ रोधीं–आडवून धर.

७७ सूध–(सुधा)–अमृत.

नाणिं–(न+आणिं,) आणूं नको.

त्रिवाणी–तीन वेळ.

८१ अभंग–न भंगणारा.

९१ कुडें–वांकडी बुद्धि.

सांकडें–संकट.

९३ ललनांतरिं–स्त्रियांमध्यें.

१००–१०१ यांत 'अनुप्रास' आहे.

कुशलवाख्यान.

प्रसंग पहिला. (पृ० ३५–४५.)

३ नित्योदयी–नित्य उदयच आहे ज्याचा असा.

१७ महाक्रांत–(महा+आक्रांत) मोटा अनर्थ.

वर्तला–झाला.

२५ परवीरशिरें–शत्रूकडल्या योद्ध्यांचीं शिरकमळें.

३४ म्हणितलें–म्हटलें.

३७ बुझाले–बुजाले, दिसतनासे झाले.

५१ धाय मोकली–रडूं लागली.

नवजाय–(न जाय) जात नाहीं.

शोकली–शोकयुक्त झाली.

५६ सच्छिन्न–फाडलेलें.

५७ नाक–स्वर्ग.

५९ शत्रूगजांतरिं–शत्रूरूप हत्तींमध्यें.

प्रसंग दुसरा (पृ० ४५–५४.)

२ धाय वाहति–ओरडूं लागले.

विभेदित गात्रें–अंगें छिन्नभिन्न होऊन.

करवक्त्रें–हातानें व तोंडानें.

भद्रासन–सिंहासन. भद्रासनाचें लक्षण 'देवीपुराणां'त आहे तें असें:–'हैमं च राजतं ताम्रं क्षीरवृक्षमयं च वा । भद्रासनं प्रकर्तव्यं सार्धहस्तसमुच्छ्रितम् ॥ सपादहस्तमानं च राज्ञो मांडलिकांतरात्.' याचें लक्षण वराहसंहितेंत आहे:–'त्रिविधस्तस्योच्छ्रायो हस्तः पादाधिकोऽर्धयुक्तश्च । मांडलिकानंतरजित्समस्तराज्यार्थिनां शुभदः ॥' [रंगनाथकृत विक्रमोर्वशीयनाटकटीका–पृष्ठ १३९ पहा.]

क्षतयुक्त–जखमी झालेले.

८ क्षत्रसूत–(क्षत्रसुत) क्षत्रियांचे मुलगे.

१७ करूं हुत–जाळून टाकूं.

२९ दिङ्महि–दिशा व पृथ्वी.

३२ जुत्पती–(युद्धपती) रणांतला मुख्य.

३७ कर्कट–खेंकडा.

६६ कार्मुकें–धनुष्यें.

८२ प्रणामिती–नमस्कार करिती.

८६ श्रुत करील–ऐकवील.

९० विहारति–(विहरति) फिरतात.

९१ तधिं–त्यावेळीं.

९५ संचरती–शिरले.

९६ क्षमा–पृथ्वी.

९७ रिसादी–(रीसादि) रीस (आश्वलें) आदिकरून.

गोपीगीत. (पृ० ५५–५६.)

८ गोदोहना–गाईचें दूध काढण्याला.

क्षीरधारा–दुधाच्या धारा.

१३ आलापुनी–आलाप घेऊन (सुरावर)
१४ पाकक्रिया–स्वयंपाक.
घोषार्णवें–घोष (शब्द) रूप अर्णव (समुद्र) याच्या योगानें–कंकणाच्या शब्दानें.
ढाळ–तेज, शोभा.
१७ मोहरी–पांवा.

द्रौपदीस्वयंवर. (पृ० ५७–६८.)

७ भावइंदु–भक्ति हाच चंद्र.
१५ पृष्ठ ७५ श्लोक १० पहा.
२२ कुवाडें–(कुवेडें) कोडें–पण.
२५ गम्य–ठाऊक (अवगम्य).
३२ करसंपुट हात.
धृतकंबुपदांबुजउद्भव अंबुसि–(धृत–धारण केलेला कंबु–शंख, पदांबुज–पदकमळ, उद्भव–उत्पन्न होणें, अंबु–पाणी, शंख धारण करणाऱ्या कृष्णाच्या पदकमळापासून उत्पन्न झालेल्या गंगेंत. येथें 'पर्यायोक्त' अलंकार आहे.
३४ रळि–(रळी) खोड्या.
४३ रिचवला–आला.
४७ चाक्षुसी–(चाक्षुषी) विद्या, नजरबंदीचा खेळ.

गजगौरीव्रताख्यान. (पृ० ६९–७४.)

२ शिशु–बालक.
पुत्रमानें–पुत्रवत्, पुत्राप्रमाणें.
४ मृन्मय–मातीचा, मातीनें युक्त; 'मय' प्रत्ययाचा अर्थ 'युक्त' 'पूर्ण' 'विशिष्ट' असा आहे.
६ सुतवती–पुत्रवती.
७ धिग् जिणें–जगणें व्यर्थ आहे.
११ वन–अरण्य. 'क्लीबं स्यात्कानने नीरे निवासे निलये **वनम्**' इति रभसः.
१५ तेव्हांश्रिले–तेव्हां आश्रय केला.
२० कृष्णमुद्रिका–अर्जुनाचा शिक्का. ['कृष्णः सत्यवती पुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने' इति.]
२२ सुरकुलमणि–देववंशोत्तंसा.
विज्ञप्ति–विनंति, प्रार्थना.
टौरवाणें–टारगें, द्वाड.
२५ परमीत–अगणित.
३० चालवीं–घेऊन चल.
३४ श्लाघ्य–योग्य, उचित.
३६ कौतुक–पृष्ठ १५६ टीप ४ पहा.
४३–४४ यांत 'अनुप्रास' अलंकार आहे.

गरुडगर्वपरिहाराख्यान. (पृ० ७४–८१.)

५ कनकांबरें–सुवर्णाच्या वस्त्रानें. ['अंबरं वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगंधके' इति विश्वः.]
७ प्रवर्तसि कंदना–लढण्यास तयार होतोस.
१० भवनदी–संसाररूपी नदी. हा समास चिंतनीय आहे.
१२ भ्रुकुटी–भोंवई.
१४ न माय–न राहे, न भावे.
१५ चामर–चमर नांवाचे मृग असतात, त्यांच्या शेंपटाच्या चंवऱ्या (चामरें) करतात. यांच्या शेपटांस केसांचा झुबका अथवा गोंडा असतो, तो चंवरी करण्यास फार उपयुक्त असतो.
२० रेवतिरमण–बलिराम. ['रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः' इत्यमरः.]
२९ बाहतो–बोलावतो.

क्रिया चालवितो. उदान वायूचें स्थान ऊर असून तो नाभि, गळा व नासिका ह्या स्थानांतून संचार करितो; व वाचा, ऐच्छिक क्रिया, उत्साह, बल, वर्ण, स्मृति इत्यादि गोष्टी उत्पन्न करितो. व्यान वायु हृदयांत राहून सर्व शरीरांत संचार करितो. त्याचा वेग फार तीव्र असून चालणें, हस्तादिकांचें आकुंचन व प्रसारण, पापण्या उघडणें व मिटणें इत्यादि सर्व शारीर क्रिया प्रायः त्याजवर अवलंबून आहेत. समान वायु पाचकाग्नि जवळ राहून सर्व कोठ्यांत संचार करितो. अन्नाचें ग्रहण व पचन करितो व त्याचा सत्वांश मलापासून पृथक् करून मलाचें विसर्जन करितो. अपानवायु गुदस्थानीं राहत असून कुल्हे, बस्ति, शिश्न व मांड्या ह्या स्थानांत संचार करितो. व शुक्र, आर्तव, मल, व गर्भ यांना बाहेर काढितो.” (गर्देकृत वाग्भट –अष्टांगहृदय, सूत्रस्थान, अध्याय १२ श्लोक ४-९–पृष्ठ १४८ –१४९.)

२ पंचात्मकोशे–(पंचात्मकोश) अन्नमयकोश, प्राणमयकोश, मनोमयकोश, विज्ञानमयकोश, आणि. आनंदमयकोश.
सप्तधातू–शरीरांतील सप्तधातु– रस, रक्त, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा, शुक्र.

२ पादपाणि–पाय व हात.

५ मृत्युभय–मृत्यूची भीति.

पदसंग्रह. (पृ० ११०–११३.)

२ अंकिला–अंकित केला, स्वाधीन करून घेतला.

३ करताळिका–(करतालिका) हाताच्या टाळ्या.
नीरोधनें–(निरोधनें) प्राणायाम करून.

५ मलयमरुत्–मलयसंबंधीं वारा.
सैकतेयतीर–वाळूनें युक्त तीर.

९ गरिमा–मोठेपणा.

श्रियाळचरित्र. (पृ० ११४–११६.)

२ नीकी–(निकी) खरी.

६ गोऊनि–(गोंवुनि) गुंतवून.

आणखी पदें. (पृ० ११७-१२०.)

१३ पुरजा पुरजा–तुकडे तुकडे.

१४ लुसलुसित–कोंवळा.